

Centrum
pro studium
demokracie a kultury

JOSEPH A. SCHUMPETER

**KAPITALISMUS,
SOCIALISMUS
A DEMOKRACIE**

CENTRUM PRO STUDIUM
DEMOKRACIE A KULTURY

Tuto knihu je třeba číst nikoli proto, abychom s ní souhlasili nebo nesouhlasili, nýbrž kvůli myšlenkám, k nimž podněcuje.

John Kenneth Galbraith

Kapitalismus, socialismus a demokracie je jedno z největších klasických děl sociální vědy dvacátého století. Schumpeterova kniha je tak skvělá zejména díky třem věcem: novému pohledu na demokracii, heretické analýze fungování kapitalistické ekonomiky a provokativnímu tvrzení, že kapitalismus je odsouzen k zániku – nikoli kvůli svým neúspěchům, nýbrž kvůli své úspěšnosti. Je třeba také zdůraznit, že díky Schumpeterovu stylu je radost knihu číst. Jak poznamenal jistý recenzent, „i když se nám na některých místech nemusí líbit, co Schumpeter říká, bude se nám líbit, jak to říká“.¹ V tomto úvodu řeknu nejdříve pár slov o tom, jak kniha *Kapitalismus, socialismus a demokracie* vznikla, a o jejím místě v celkovém Schumpeterově díle, potom čtenáři nabídnu průvodce po knize, který může být užitečný pro toho, kdo se s ní setkává poprvé. Uspěchanému čtenáři také umožní pustit se přímo do nejdůležitějších částí. Třetí a závěrečná část úvodu je věnována dnešnímu významu Schumpeterova díla. Schumpeter například tvrdil, že kapitalismus bude nahrazen socialismem, což se dnes zdá jako zcela mylný názor – zvláště po rozpadu státního socialismu v Sovětském svazu a ve východní a střední Evropě.

Translated from original English edition *Capitalism, Socialism & Democracy*.

© George Allen & Unwin (publishers) Ltd 1976

All rights reserved. Authorised translation from English language edition published by Routledge, a member of the Taylor & Francis Group.

© Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004

ISBN 80-7325-044-6

¹ Fritz Machlup, „Capitalism and Its Future Appraised by Two Liberal Economists“, *American Economic Review*, 33 (1943), str. 320.

I. Vznik knihy *Kapitalismus, socialismus a demokracie* a její místo v Schumpeterově díle jako celku

Historii toho, jak začal Schumpeter psát *Kapitalismus, socialismus a demokracii*, lze nastínit na pár řádcích. Ke konci třicátých let dvacátého století se Schumpeter rozhodl napsat menší práci o socialismu. Jak řekla jeho žena Elizabeth Boodyová Schumpeterová, „manžel dokončil roku 1938 své monumentální *Obchodní cykly* a při práci na knize *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, již pokládal za výrazně ‚populární‘ záležitost a mínil ji zvládnout za několik měsíců, si chtěl odpočinout“.² Trvalo mu to však déle, než si myslel, a kniha vyšla až roku 1942. Byla velmi dobře přijata jak v Anglii, tak ve Spojených státech a s novými vydáními v roce 1948 a 1950 její pověst ještě vzrostla. Jak uvádí John Kenneth Galbraith, dnes je *Kapitalismus, socialismus a demokracie* hlavním dílem, díky němuž je Schumpeter znám.³

Shrnující výklad tohoto typu však přinejmenším ve dvou důležitých ohledech dobře nevystihuje, jak dílo *Kapitalismus, socialismus a demokracie* vznikalo. Za prvé, Schumpeter v něm do velké míry čerpá ze svého dřívějšího zkoumání a osobních zkušeností. V předmluvě k prvnímu vydání říká, že jeho kniha je výsledkem „téměř čtyřiceti let přemýšlení, pozorování a zkoumání zaměřených na téma socialismu“.⁴ Gottfried Haberler, jeden z předních odborníků na Schumpetera, dodává, že kniha „shrnuje, aktualizuje a mírně modifikuje výsledky Schumpeterovy celoživotní práce a studia (nejen socialismu, ale také ekonomické teorie)“.⁵ Navíc je tu skutečnost, že doba, kdy kniha *Kapitalismus, socialismus a demokracie* vznikala, byla obzvláště bouřlivým a dramatickým obdobím Schumpeterova života. V těchto letech ho například vyšetřovala FBI pro podezření ze špionáže a kolovalo o něm (a dosud se říká), že byl příznivec nacismu. Procházel také osobní krizí – přehodnocoval své postoje i svou práci. *Kapitalismus, socialismus a demokracie* může svým šťastným stylem vyvolávat dojem, že jej napsal člověk šťastný a bezstarostný, tak tomu ale zdaleka nebylo.

² Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Thought* (London: Allen & Unwin, 1954), str. v-vi.

³ John Kenneth Galbraith, „Near or far Right [recenze *Kapitalismu, socialismu a demokracie*]“, *New Society*, č. 758 (14. duben 1977), str. 74.

⁴ Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York: Harper & Brothers, 1950), str. xiii.

⁵ Gottfried Haberler, „Schumpeter's *Capitalism, Socialism and Democracy* after Forty Years“, str. 72 v Arnold Heertje (ed.), *Schumpeter's Vision: Capitalism, Socialism and Democracy after Forty Years* (New York: Praeger, 1981).

Sahají-li počátky Schumpeterovy knihy do událostí „před téměř čtyřiceti lety“, potřebujeme se více dozvědět o Schumpeterovi z doby kolem roku 1900. Schumpeter (syn textilního průmyslníka narozený roku 1883 na Moravě v Třešti) se tehdy chystal na Vídeňskou univerzitu. Právě dokončil studia na Theresianu, exkluzivní soukromé škole pro elitu habsburské monarchie. Možná, že se na této škole necítil příliš dobře, protože pocházel z provinčních poměrů a přijat byl pouze díky konexím svého otčima. Rozhodně tam ale měl vynikající prospěch a toužil začít studovat na univerzitě. Už od začátku ho zajímala ekonomie a jeho cílem bylo stát se významným ekonomem.

Na Vídeňské univerzitě, kde působil Carl Menger, byla ekonomie kolem přelomu století vzrušujícím předmětem. Schumpeter měl vynikající učitele – mimo jiné ho učili Eugen von Böhm-Bawerk a Friedrich von Wieser. Bylo tam také několik nadaných studentů marxistů, kteří ostatní studenty, včetně Schumpetera, nutili brát marxismus a socialistickou ekonomii vážně. Schumpeter s nimi rád diskutoval, netajil se ale svou skepsí. Když roku 1906 získal doktorát, bylo mezi jeho známými několik marxistů, kteří měli brzy zastávat prominentní pozice v socialistickém hnutí, například Otto Bauer a Rudolf Hilferding.⁶

Po letech strávených v cizině – zejména v Anglii a Egyptě – se Schumpeter rozhodl pro kariéru ekonoma. V letech 1908–1914 vydal tři vynikající ekonomické spisy a po působení na univerzitě v bukovinských Černovicích dosáhl řádné profesury na univerzitě v Grazu. Nejdůležitějším z těchto spisů byl v pořadí druhý – *Teorie ekonomického vývoje* (1911). Schumpeter chtěl tímto dílem doplnit Walrasovu ekonomickou teorii striktní analýzou *ekonomické změny*. Jádrem Schumpeterovy teorie byl podnikatel: tvrdil, že změna v ekonomickém životě začíná vždy energickým jednáním jednotlivce a teprve pak se rozšíří do zbytku ekonomiky.

Se Schumpeterovým odborným věhlasem rostly i jeho osobní ambice. Několik předních ekonomů zastávalo v rakousko-uherské monarchii vysoké politické pozice a Schumpeter měl jasný zájem jednu z nich získat. Za první světové války navázal styk s několika lidmi – včetně několika dřívějších profesorů a ministrů –, o nichž si myslel, že by mohli podpořit jeho politickou kariéru. Psal také tajná memoranda, jež měla, jak doufal, zapůsobit na císaře a jemu blízké kruhy. Z těchto textů, které byly objeveny teprve před několika lety, vystupuje obraz Schumpeterových politických představ z doby krátce po třicítce. Jako mladý muž byl neochvějným kon-

⁶ Schumpeter byl formálně doktor práva, protože v jeho době na Vídeňské univerzitě neexistovala katedra ekonomie.

zervativcem: podporoval císaře, i když cítil, že pro Rakousko-Uhersko by se hodila nějaká podoba toryovské demokracie. V samotnou demokracii ovšem nevěřil; viděl v ní spíše prostředek k modernizaci mocnářství.

Po první světové válce se rakousko-uherská říše rozpadla – a s ní i Schumpeterova naděje na vysoký úřad. Roku 1919 ho však sociální demokraté k jeho údivu požádali, ať se stane v koaliční vládě ministrem financí. Okamžitě přijal a zdálo se, že dosáhl jednoho ze svých nevytvořenějších cílů. Radoval se ale jen krátce – ve svém úřadě byl něco málo přes půl roku, když byl nucen rezignovat. Hlavním důvodem jeho odstoupení byla neschopnost vyjít se sociálními demokraty, zejména s Otto Baurem. Jak si mohli sociální demokraté myslet, že přesvědčený konzervativce Schumpeter bude ochotně provádět reformní politiku, již prosazoval Otto Bauer a jeho kolegové, zůstává záhadou. Jeho rezignace v říjnu 1919 v každém případě představuje konec jeho politické kariéry.

Po působení ve funkci ministra se Schumpeterovi nechtělo vrátit se na akademickou půdu do Grazu, a tak zůstal ve Vídni. Brzy se objevila další příležitost: byla mu nabídnuta vysoká funkce v malém, nicméně váženém bankovním domě Biedermann. V pozadí této nabídky stála skutečnost, že Schumpeter dostal za politické služby rakouskému státu bankovní licenci, kterou Biedermannova banka potřebovala, aby se mohla stát veřejnou korporací. Schumpeter dostal vysoký plat a pěkný titul, neočekávalo se ale, že bude zasahovat do každodenních transakcí firmy. Schumpeter se tedy zaměstnal jinak, zejména jako soukromý investor a spekulant. Zpočátku byl celkem úspěšný a dokonce získal určitý majetek. Roku 1924 se k němu ale štěstí obrátilo zády: zbankrotoval a kvůli pochybné pověsti, která ho provázela v podnikatelském světě, byl později z Biedermannovy banky propuštěn.

V letech finančního podnikání neměl Schumpeter na psaní dostatek času, uveřejnil několik článků, které nejsou v našem kontextu bez zajímavosti. Zvláště důležitá je, že v této době se v jeho textech poprvé objevuje hlavní téma *Kapitalismu, socialismu a demokracie*, myšlenka, že kapitalismus nakonec zahubí jeho vlastní úspěch. Čím více se bude rozvíjet, tvrdil Schumpeter, tím více budou podnikatele nahrazovat byrokraticky založení manažeři. A jelikož fyzické vlastnictví budou vytlačovat pouhé akcie, bude slábnout také smysl pro vlastnictví, který hraje v kapitalistické společnosti tak ústřední roli.⁷

⁷ Viz zvláště „Sozialistische Möglichkeiten von heute“, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 48 (1920–1921), str. 305–360. Schumpeter vyjádřil své přesvědčení, že kapitalismus bude jednou nahrazen socialismem už v článku „The Crisis of the Tax State“ z roku 1918.

V polovině dvacátých let se Schumpeter nacházel v hrozném stavu; sehlal v politice i podnikání, přišel o práci a měl obrovské dluhy. Roku 1925 se ale na něj opět usmálo štěstí – dostal nabídku dobrého akademického místa na Bonnské univerzitě. Přibližně ve stejnou dobu se také zamiloval a oženil. Jeho první manželství (se záhadnou Angličankou jménem Gladys Ricarde Seaver) ztroskotalo, Schumpeter však potkal svou životní lásku – jmenovala se Annie Reisingerová, byla dcerou správce vídeňského domu, v němž v mládí bydlel a měla o dvacet let méně než on. Na krátký čas byl Schumpeter v Bonnu nesmírně šťastný. Roku 1926 však přišla katastrofa, která vše naráz zničila: zemřela mu matka, žena i novorozený syn. Tato ztráta ho zlomila. Dlouho nebyl schopen pracovat a útěchu čas-to hledal v jakémsi duchovním spojení se zesnulou ženou a matkou. Nazýval je *die Hasen* (přibližně „mé milované“) a v duchu a ve svém deníku s nimi rozmlouval. Od té doby byly už napořád předmětem jakéhosi jeho soukromého kultu. Když byl unaven nebo potřeboval pomoc, modlival se k *die Hasen*.

Když se roku 1924 Schumpeter rozhodl obnovit svou kariéru ekonomu, věděl, že bude muset napsat knihy stejně vynikající, jako byly jeho tři práce z let 1908–1914. Ukázalo se ale, že je to těžší, než myslel, a jeho čtvrtá kniha – *Obchodní cykly* – vyšla až roku 1939. V té době už Schumpeter pracoval na Harvardově univerzitě ve Spojených státech, kam se natrvalo odstěhoval roku 1932. V letech 1924–1939 se několikrát pokoušel napsat knihu, nikdy se mu to ale nepodařilo. Především zamýšlel napsat knihu o teorii peněz, na níž sice pracoval neobyčejně pilně, ale nikdy ji nedokončil. Pak se pokusil realizovat několik menších plánů, které však záhy opustil. Sem patří i kniha o socialismu, který ho jako téma velmi přitahoval. Politické události nikdy nepřestal podrobně sledovat, přestože si slíbil, že se s politikou už nikdy nezaplete. Velmi mu například vadilo, že nedokázal předpovědět Hitlerův nástup k moci a nebyl si ani jistý, zda Hitler Německu prospěje, či uškodí. „Nedávné události,“ napsal v dopise z března 1933, „mohou znamenat katastrofu, ale také spásu.“⁸ Když se roku 1934 dozvěděl o nedávném úspěchu rakouských nacistů, obával se, že země, která je mu blízká, bude ovládána z Berlína. Podle dostupných informací cítil k rakouským nacistům odpor a Anschluss v roce 1938 ho velmi rozčílil.

Právě v této době – roku 1938 – se Schumpeter rozhodl napsat *Kapitalismus, socialismus a demokracii*. Když se gigantická práce na *Obchodních*

⁸ Schumpeter Gottfriedu Haberlerovi, 20. březen 1933, citováno v Richard Swedberg, *The Life and Work of Joseph A. Schumpeter* (Cambridge: Polity Press, 1991), str. 215.

cyklech chýlila ke konci, začal přemýšlet o několika jiných projektech. Někdy čas uvažoval o tom, že se vrátí ke knize o penězích, na níž dříve velmi tvrdě pracoval. Dalšími kandidáty byly kniha o ekonomické teorii a revize jeho historie ekonomického myšlení z roku 1914. Nakonec se ale rozhodl napsat menší knihu o socialismu – o *Kapitalismu, socialismu a demokracii* dlouho mluvil jako o své „knize o socialismu“.⁹ V červnu roku 1939 už měl připraven hrubý nástin, který obsahoval i argumentaci, že kapitalismus neuspěje právě kvůli svému úspěchu.¹⁰ Stále neměl jasno ohledně poslední části knihy, ale nakonec se rozhodl věnovat ji historii socialistických stran. Ukázalo se, že celý úkol je časově mnohem náročnější, než si původně myslel, a kniha vyšla až na podzim roku 1942.

Léta 1938–1942, kdy koncipoval a psal *Kapitalismus, socialismus a demokracii*, byla pro Schumpetera po osobní stránce velmi těžká. Jako vždy věnoval příliš mnoho energie učení a přednáškám. Byl z toho podrážděný a neměl na psaní mnoho času. Z několika důvodů ho znechucoval také Harvard. Předně mu poté, co se na Harvardu objevila Keynesova *Obecná teorie* (1936), zbylo jen velmi málo studentů. Schylovalo se také k roztržce na katedře. Její vedoucí Harold Burbank byl antisemita a přízemní člověk. Schumpetera rozzuřilo, když se roku 1940 rozhodl odepřít místo Paulu Samuelsonovi, nejlepšímu studentovi na katedře. Téhož roku začal Schumpeter vyjednávat s Yale, která mu učinila velmi příznivou nabídku. Přesto se nakonec rozhodl zůstat na Harvardu – jen aby si brzy zase stěžoval na tamní „dusivou atmosféru“.¹¹

Byla tu také otázka politická. Schumpeter měl odpor ke všemu, co představoval Roosevelt, a byl přesvědčen, že Roosevelt tím či oním způsobem Spojené státy zruinuje. Když roku 1939 vypukla druhá světová válka, bál se, že prezident do ní Spojené státy zavleče a využije ji jako záminku

⁹ Viz např. dopis Schumpetera Herbertu Zassenhausovi, červen 1941, citovaný v Robert Loring Allen, *Opening Doors: The Life and Work of Joseph Schumpeter* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1991), sv. 2, str. 107–108.

¹⁰ Jedna část *Kapitalismu, socialismu a demokracie* byla napsána v roce 1938, jiná už v roce 1935 (srov. Schumpeter *Capitalism, Socialism and Democracy* [New York: Harper & Row, 1976], str. 163, 231). Část z roku 1935 byla napsána pravděpodobně v souvislosti s přednáškou, s níž Schumpeter v této době vystupoval. Měla název „Může kapitalismus přežít?“ a svou strukturou byla velmi podobná druhé části *Kapitalismu, socialismu a demokracie* („Může kapitalismus přežít?“). Jak ústí, ta psaná podoba této přednášky byla poměrně nedávno přetištěna (viz str. 298–315 v Joseph Schumpeter, *The Economics and Sociology of Capitalism* [Princeton: Princeton University Press, 1991] a str. 370–385 v *Archives Européennes de Sociologie*, 33 [1922]).

¹¹ Schumpeterův soukromý deník, 9. říjen 1942, citovaný v Swedberg, *Schumpeter*, str. 140.

k většímu vlivu Washingtonu na hospodářství, což bude mít katastrofální důsledky. „Desetiletá válka a desetiletá Rooseveltova diktatura,“ napsal v roce 1941, „úplně rozvrátí společenskou strukturu.“¹² Schumpeterova nenávisť k Rooseveltovi dosahovala takových rozměrů, že se mu lidé kolem něho, šokováni jeho slovními útoky na prezidenta, začali vyhýbat. Tuto tendenci ještě prohlubovalo to, co Schumpeter prohlašoval o nacistickém Německu a Japonsku. Hitlerem Schumpeter v zásadě opovrhoval a odmítal ho – Stalina a „Slovanů“ se však bál mnohem víc. V prvních fázích války tvrdil, že nacistické Německo by si mělo dobytá území podržet, protože ke změně v Evropě mělo dojít už dávno. Mimochodem právě tento jeho názor – který veřejně vyjádřil v přednášce na Cambridge v říjnu roku 1939 – přiměl FBI, aby Schumpetera vyšetřovala.¹³ Schumpeter nedovedl pochopit, proč jsou všichni kolem něho tak nepřátelští k Hitlerovi, nikoli ke Stalinovi. Jak válka pokračovala a Schumpeter si začal uvědomovat, že ji Hitler prohraje, byl stále posedlejší myšlenkou, že Stalina je třeba zastavit. Když Spojenci Hitlera porazili, měl pocit, že by měli zaútočit na Sovětský svaz. Jak řekl, „polovičatá práce je horší než nic“.¹⁴

Možná právě problémy na Harvardu a ostrakismus, který vnímal ve společenských kruzích v Cambridge, vedly v letech, kdy psal *Kapitalismus, socialismus a demokracii*, k jeho složité osobní krizi. Začal zpytovat sebe i svůj způsob života, a co zjistil, se mu vůbec nelíbilo: byl „bezcestný, povrchní, marnivý a snob“.¹⁵ Jeho život byl „fiaskem“ a stejně tak jeho práce.¹⁶ Stále častěji hledal oporu u své matky a milované druhé ženy. Někdy vybuchl v hněvu a psal si do deníku nenávistné poznámky na adresu černochů, Židů a Roosevelta. Ale zatímco dříve svůj hněv ventiloval pouze v soukromí (zejména právě v deníku), nyní vybuchoval i na veřejnosti. Přátelé, kteří mu zůstávali věrní, se s touto jeho druhou tváří těžko vyrovnávali. I když Schumpeter v zásadě nebyl přívržencem nacismu, některé z jeho výroků z těchto let byly vnímány jako prohitlerovské. Například podle jednoho ze Schumpeterových oblíbených žáků na Harvardu „byl [Schumpeter]

¹² Schumpeter Charlesi C. Burlinghamovi, 21. květen 1941, citováno v Swedberg, *Schumpeter*, str. 148.

¹³ FBI nenašla v průběhu vyšetřování žádné usvědčující skutečnosti. Schumpeterova třetí žena – Elizabeth Boodyová Schumpeterová – byla vyšetřována rovněž (pro proja-povské postoje); ani v jejím případě nezjistila FBI vůbec nic inkriminujícího.

¹⁴ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (New York: Harper & Brothers, 1950), str. 401.

¹⁵ Schumpeterův deník, 1941–1942, citovaný v Swedberg, *Schumpeter*, str. 144.

¹⁶ Schumpeterův deník, 23. listopad 1942, citovaný v Swedberg, *Schumpeter*, str. 144–145.

za druhé světové války prohitlerovský a každému, kdo o to stál, vykládal, že Roosevelt a Churchill toho zničili víc než Čingischán“.¹⁷

II. Průvodce čtenáře po Schumpeterově knize

Kapitalismus, socialismus a demokracie má mnoho stran hutného textu a soustředěné pročtení by průměrnému čtenáři zabralo asi dvacet hodin. Těm, kdo čtbě nejsou ochotni tolik času věnovat, lze doporučit následující výběr: Kapitoly XI-XIV, které obsahují podstatu argumentace, proč kapitalismus nemůže přežít; Kapitoly XV-XVI, v nichž Schumpeter vysvětluje, proč může socialismus skutečně fungovat; Kapitoly XX-XXIII, v nichž se rozebírají různé teorie demokracie, a slavné kapitoly o tom, jak funguje dnešní kapitalismus (Kap. VII a VIII).

Kniha je rozdělena do pěti samostatných částí, které jsou jen volně propojeny. V předmluvě k prvnímu vydání hovoří autor o „různorodém materiálu“ a pět částí knihy charakterizuje jako „téměř soběstačné materiály“, navzájem spojené „články“ a „mosty“.¹⁸

Kniha začíná dlouhou a vynikající částí věnovanou Marxovi, která je poučná a vtipná, pro hlavní argumentaci ale není zásadní (Část I). Základní inovací je v Schumpeterově analýze Marxe důslednost, s níž rozděluje Marxovo myšlení na „sociologii“ a „ekonomii“. Schumpeter Marxovu sociologii velmi obdivoval (Kap. II), k jeho ekonomii byl ale skeptičtější (Kap. III). Přesto ho velmi oceňoval za to, že se pokusil do ekonomické analýzy vnést dynamický prvek – o něco takového se Schumpeter pokoušel v teorii podnikatele.

Hlavní argumentace knihy začíná Částí II nazvanou „Může kapitalismus přežít?“. První kapitoly této části jsou věnovány analýze způsobu fungování soudobého kapitalismu a čtenář by měl zvláštní pozornost věnovat Kapitole VII a VIII a jejich slavným rozborem „tvořivé destrukce“ a „monopolistických praktik“. V prvních kapitolách Části II je vetkána také zajímavá kritika ekonomie hlavního proudu, již Schumpeter vytýká obecnou nedynamičnost a konkrétně absenci realistické koncepce konkurence. Poslední kapitoly Části II obsahují diskusi o tom, proč kapitalismus nemůže podle Schumpeterova názoru přežít (Kap. XI-XIII): kapitalistická civilizace se rozpadá, buržoazie ztrácí víru v sebe sama atd. Tyto kapitoly

¹⁷ Richard Goodwin, „Schumpeter: The Man I Knew“, *Ricerche Economiche*, 4 (1983), str. 610.

¹⁸ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1950), str. xiii.

jsou vtipné a zábavné, i když, jak zdůrazňuje řada kritiků, v konečném důsledku nejsou příliš přesvědčivé. Podobně svěží je i Část III nazvaná „Může socialismus fungovat?“. Schumpeter tvrdí, že socialismus může být v některých ohledech lepší než kapitalismus (Kap. XVII); zkoumá, zda lidská přirozenost vylučuje socialistickou společnost (Kap. XVIII), a snaží se zjistit, kdy by mohlo dojít k přechodu od kapitalismu k socialismu (Kap. XIX). Zvláště zajímavá je Kapitola XVI, v níž vysvětluje, proč je socialistická ekonomika realistickým projektem, což odporuje tomu, co tvrdí Ludwig von Mises a jiní autoři.

Část IV s názvem „Socialismus a demokracie“ představuje jeden z vrcholů celé knihy. Všechny kapitoly jsou pregnančně vyargumentovány a nevyskytuje se v nich tolik odboček, které poznamenávají jiné části. Vynikající jsou zejména Kapitoly XXI a XXII, v nichž Schumpeter předkládá a srovnává různé teorie demokracie. Část IV obsahuje také zajímavý náčrt toho, jak by mohla vypadat socialistická demokracie (Kap. XXIII, oddíl III).

Poslední část – Část V nazvaná „Historický přehled socialistických stran“ je nejméně důležitá. Schumpeter sám řekl, že jeho historie socialistických stran je pouze „nástinem“, a to nástinem „zoufale neúplným“, což obojí je pravda.¹⁹ Čtenář tu najde některé zajímavé detaily o rakouských marxistech (z nichž mnohé Schumpeter znal osobně), bolševických vůdcích apod. – ale ne o mnoho víc. Některá vydání *Kapitalismu, socialismu a demokracie* (včetně tohoto) jako dodatek obsahují také stať „Pochod k socialismu“, kterou Schumpeter přednesl v roce 1949, krátce před smrtí. Tato stať ukazuje, že Schumpeter byl na konci svého života stále přesvědčen o správnosti hlavní teze *Kapitalismu, socialismu a demokracie*: kapitalismus bude nahrazen socialismem.

III. Dnešní význam Schumpeterovy knihy

Všechna tři vydání *Kapitalismu, socialismu a demokracie* (1942, 1947, 1950), která Schumpeter sám přehlédl, byla v ekonomických kruzích i jinde velmi dobře přijata. Kniha byla přeložena do více než desítky jazyků, včetně čínštiny a japonštiny, a podnítila velké množství článků a několik knih.²⁰ *Kapitalismus, socialismus a demokracie* je bezesporu nej-

¹⁹ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1950), str. xiv.

²⁰ Pokud jde o sekundární literaturu ke *Kapitalismu, socialismu a demokracii* (stejně jako k ostatním Schumpeterovým pracím), viz Massimo Augello, *Joseph Alois Schumpeter: A Reference Guide* (Berlin: Springer-Verlag, 1990). Arnold Heertje (ed.), *Schumpeter's Vision: Capitalism, Socialism and Democracy after 40 Years* (New York: Praeger,

populárnější ze Schumpeterových knih a nic nenasvědčuje tomu, že by zájem o ni slábl. Přesto je nutné připomenout, že byla napsána před více než padesáti léty a věci se od doby, kdy vyšla poprvé, ohromně změnilly: zhroutil se socialismus – nikoli, jak předpovídal Schumpeter, kapitalismus. Je tedy Schumpeterova analýza v *Kapitalismu, socialismu a demokracii* relevantní i dnes?

Mám za to, že je několik důvodů, proč si Schumpeterova kniha i dnes zaslouží stejně velkou pozornost jako dříve. Některé z argumentů lze uvést na několika řádcích, jiné si zaslouží hlubší rozvinutí. Začneme tím jednodušším: Schumpeterovou analýzou Marxe. Obrat ke konzervatismu v osmdesátých letech dvacátého století spolu s dramatickým pádem socialismu prakticky eliminovaly zájem o marxismus a hrozí, že zapomeneme, co jsme o něm věděli. To by byla velká ztráta, protože Marx je jedním z nejdůležitějších západních myslitelů. Schumpeterova analýza Marxe je v této situaci důležitá, protože představuje vyvážený pokus o vyčlenění toho, co z Marxova myšlení neztrácí hodnotu. První část Schumpeterovy knihy lze doporučit jako vynikající úvod do marxismu. Zajímavá je i pro ty, kteří už Marxe znají, protože obsahuje propracované a invenční interpretace jeho myšlenek.

Schumpeterova argumentace o kapitalismu je mnohem složitější a spornější než jeho výklad Marxe. V zásadě sestává ze dvou částí, které by měly zůstat odděleny: z analýzy způsobu fungování kapitalistické ekonomiky a z argumentace, že kapitalismus selže kvůli své úspěšnosti. Schumpeterova analýza způsobu fungování kapitalistické ekonomiky spočívá v ostré polemice s ekonomii hlavního proudu, která je podle něho v několika ohledech nedostatečná. Schumpeter především tvrdí, že mainstreamová ekonomie nepochopila, že základem kapitalismu je *změna* a že ho nelze analyzovat staticky – „kapitalistická realita je především procesem změny“.²¹ Právě v tomto kontextu zavádí Schumpeter svou koncepci „tvořivé destrukce“. Byl také velmi kritický vůči tehdejší (i dnešní) tendenci ekonomů pracovat s formalistickou a nerealistickou koncepcí konkurence. Byl přesvědčen, že dokonalá konkurence nikdy neexistovala, že

existovat nemůže, a že kdyby měla někdy existovat, byla by pro ekonomiku škodlivá. Zdůrazňoval, že velkému podnikání a monopolům do velké míry vděčíme za vysokou životní úroveň. „Monopolistické praktiky“ jsou zdravé, protože umožňují výdaje na výzkum i velké investice. Když vyšel *Kapitalismus, socialismus a demokracie*, Joan Robinsonová napsala, že „profesor Schumpeter je nejoslnivější [když rozebírá konkurenci a monopol] a jeho argumentace proniká jako vichřice suchopárným pedantským statickým analýzou“.²² Nejednoho ekonomu však Schumpeterova obhajoba monopolu pohoršila.²³

Situace je poněkud jiná, pokud jde o Schumpeterovo slavné tvrzení, že kapitalismus se nutně zhroutí v důsledku několika institucionálních změn: s nástupem moderní korporace se vytrácí podnikatel, intelektuálové jsou vůči kapitalismu vždy nepřátelští, rozkládá se starý smysl pro vlastnictví atd. Problémem Schumpeterovy analýzy v tomto ohledu je, že ve většině bodů mu realita nedala za pravdu. Tam, kde Schumpeter viděl hrozbu kapitalismu, zkrátka žádná zjevná hrozba není, případně je jen velmi nepatrná. Abychom to doložili, podívejme se na dvě údajné příčiny zániku kapitalismu – na roli intelektuálů v kapitalistické společnosti a vztah vlastníků ke svému majetku. Podle Schumpetera se s rozvojem kapitalismu objevuje stále více intelektuálů, kteří k němu v zásadě cítí odpor a nepřátelství. Toto tvrzení se však nesrovnává s pozorovanou skutečností; spíše se zdá, že většina intelektuálů se celkem dobře začlenila do různých institucí, v nichž pracují, a že hlas inteligence se po politické stránce v pravidelných intervalech mění, že obvykle kolísá mezi prokapitalistickým postojem a lhostejností k ekonomickým otázkám a jen zřídka sklouzne k antikapitalistickým názorům. V každém případě je zkrátka nesprávné tvrdit, že západní intelektuálové obecně jsou ke kapitalismu nepřátelští a že k němu budou pravděpodobně nepřátelští i v budoucnosti.

Stejně tak – posunem od vlastnictví fyzického majetku (například továrny budovy) k vlastnictví podílu v korporaci – se nerozpadá smysl pro vlastnictví, jak to předpokládal Schumpeter. Zkušenost ukazuje, že držitelé akcií hájí svůj majetek stejně vehementně jako vlastníci majetku fyzického. Během osmdesátých let dvacátého století například akcionáři ve Spojených státech upevnili své právo přímo kontrolovat – a někdy i řídit

1981); Richard D. Coe a Charles K. Wilber (eds.), *Capitalism and Democracy: Schumpeter Revisited* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1985); a Herbert Matis a Dieter Stiefel (eds.), *Its der Kapitalismus noch zu retten? 50 Jahre Joseph A. Schumpeter: „Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie“* (Vienna: Überreuter, 1993). V tomto kontextu viz také Richard Swedberg, „Can Capitalism Survive?: Schumpeter’s Answer and Its Relevance for New Institutional Economics“, *Archives Européennes de Sociologie* 33 (1992), str. 350–385.

²¹ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1976), str. 77.

²² Joan Robinson, „Review of *Capitalism, Socialism and Democracy*“, *The Economic Journal* 53 (1943), str. 382.

²³ Diskusi o tomto problému a pokus syntetizovat ohromné množství empirických výzkumů, které podnítil Schumpeterův rozbor vztahu mezi monopolem a technologickými inovacemi, viz v Morton Kamien a Nancy Schwartz, *Market Structure an Innovation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).

– různé velké korporace prostřednictvím kontrolního balíku a jiných prostředků. Rozvoj institucionálních investorů, kteří mají už jen díky velikosti svých podílů spíše tendenci do akciového trhu „mluvit“, než se z něho „stahovat“, je dalším dokladem toho, že se Schumpeter v této věci mýlil. Je samozřejmě pravda, že manažeři akciových korporací mají zájmy, které nejsou stejné jako zájmy vlastníků. Vlastnění akcií však postoj k vlastnictví podle všeho nemění o nic víc, než změnilo postoj k penězům bankovky, které nahradily zlaté mince.

Také Schumpeterova analýza socialismu má své přednosti a slabiny. Schumpeter, který byl osobně zapřisáhlým nepřítelem socialismu, si zaslouhuje pochvalu za to, s jakou objektivitou uznává, že socialismus může být demokratický. Na tu část *Kapitalismu, socialismu a demokracie*, v níž nastiňuje strukturu socialistické demokracie, se obvykle zapomíná, což je nespravedlivé (viz Kap. XXIII, oddíl III). Také je třeba zdůraznit, že podle Schumpetera může být socialistická demokracie vnitřně nestabilní, protože v socialistické společnosti na rozdíl od společnosti kapitalistické chybí jasné oddělení moci. Schumpeter poukazyval na to, že v socialistické společnosti bude uchvácení hospodářské moci pro politiky mnohem snazší než ve společnosti kapitalistické, která má svůj nezávislý soukromý sektor. „Ve skutečné praxi se nakonec může ukázat,“ řekl Schumpeter, „že socialistická demokracie je větším podvodem, než kdy byla demokracie kapitalistická.“²⁴

Schumpeterova analýza socialismu je sporná i v jiných ohledech. Vezměme například jeho analýzu fungování socialistické ekonomiky, která je neúplnějši v Kap. XVI. Schumpeter zde tvrdí, že von Mises nemá pravdu, když prohlašuje, že socialismus nemůže mít racionální ekonomiku, protože postrádá trhy. Cenový mechanismus může podle Schumpetera v socialistické společnosti fungovat stejně efektivně jako ve společnosti kapitalistické. Tak by tomu teoreticky bylo, kdyby všichni občané v socialistické společnosti obdrželi kupóny (reprezentující nárok na celkovou produkci zboží a služeb), které by užívali k nákupu ve státních obchodech. Schumpeter tvrdí, že tyto obchody by pak regulovaly ceny v souladu s poptávkou spotřebitelů. Podobně by v reakci na poptávku po různých výrobních faktorech ze strany výrobních rad určovala „ceny“ nějaká ústřední rada. Systém tohoto typu by podle Schumpetera v teorii i v praxi fungoval docela dobře.

Je jasné, že Schumpeterův model socialistické ekonomiky se liší od toho, jak fungovaly socialistické ekonomiky Sovětského svazu a východní

a střední Evropy. Těm se nepodařilo vytvářet účinné ceny a trpěly neustálými politickými zásahy do ekonomiky, korupcí ředitelů a celkovou neefektivností ve využití pracovní síly. Svádí to k otázce, zda by Schumpeterův model socialistické ekonomiky fungoval efektivněji než ekonomiky socialistických států, kdyby se někdy realizoval. Na takovou otázku samozřejmě nelze odpovědět. Jelikož však Schumpeter vůbec nerozebírá určité obtíže, které by se pravděpodobně v jeho systému vyskytly – například neschopnost ústřední rady stanovit správné ceny a státních obchodů regulovat ceny podle poptávky spotřebitelů –, je oprávněné jeho návrh odmítnout jako utopický a naivní.

Konečně jedna část Schumpeterovy knihy je i dnes stejně aktuální jako v době svého vzniku – část zabývající se demokracií (Část IV). Schumpeter tu provádí proslulé rozlišení (které si vypůjčil od Webera) mezi demokracií jakožto svrchovanou hodnotou o sobě („Klasická doktrína demokracie“) a demokracií jakožto metodou výběru vůdců („Demokracie jako soutěž o politické vůdcovství“). Zatímco v prvním přístupu se demokracie chápe jako metafyzická hodnota, již je třeba realizovat („vůle lidu“), druhý v ní vidí způsob, jímž si občané vybírají své vůdce. Na Schumpeterově rozboru demokracie jakožto hodnoty o sobě je obzvlášť přínosná nekompromisnost, s níž útočí na různé iluzorní představy – například že jediným úkolem politika je plnit údajnou „vůli lidu“. Jednak, jak Schumpeter objasňuje, politici mají své vlastní specifické zájmy, které je třeba mít na paměti, chceme-li získat realistický obraz fungování demokracie. A dále většina nereprezentuje „lid“, nýbrž právě jen většinu.

Svým vynikajícím rozбором demokracie se Schumpeter připojuje k nevelkému počtu myslitelů, kteří plodně přispěli k její teorii. Vzhledem k tomu je nicméně třeba položit otázku, zda Schumpeter nepřehání svůj útok na „klasickou doktrínu demokracie“ a zda nedospívá k příliš negativnímu, ne-li přímo cynickému názoru na demokracii. Snad měl pravdu, když zdůrazňoval demokracii jakožto prostředek k výběru vůdců – nemohla by být ale zároveň uznávána jako hodnota o sobě? Vlastně čím více si obyvatelstvo demokracie cení, tím více (předpokládali bychom) budou lidé chtít zpochybnit hierarchickou a autoritářskou podobu demokracie, již měl Schumpeter (opět po vzoru Webera) na mysli. Lze se také ptát, zda podstatná část Schumpeterových útoků na „klasickou doktrínu demokracie“ nesouvisí s jeho špatně skrývaným pohrdáním masami. Je například pravda, že typický občan se „stane opět primitivem“, jakmile „vstoupí do politické sféry“?²⁵

²⁴ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1976), str. 302.

²⁵ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1976), str. 262.

Schumpeterova analýza demokracie si zasluhuje zevrubnější pojednání, než je zde možné. S konečnou platností lze o Schumpeterově knize říci jen to, že vždy inspiruje k diskusi, ať už člověk s pohledem jejího autora souhlasí či nesouhlasí. Tím hlavním, čeho prý chtěl Schumpeter svou knihou *Kapitalismus, socialismus a demokracie* dosáhnout, bylo vyburcovat čtenáře a přinutit ho *myslet*. „Nesnášíme výzvu k myšlení a nenávidíme neznámé argumenty, které se nesrovnávají s tím, v co už věříme nebo bychom věřit chtěli,“ napsal Schumpeter v předmluvě k druhému vydání. „A právě tady jsem chtěl čtenáři pomoci. Chtěl jsem ho přinutit myslet.“²⁶

Richard Swedberg
Stockholmská univerzita

ČÁST I
MARXOVA DOKTRÍNA

²⁶ Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy* (1950), str. xi.

Většina výtvorů intelektu či představivosti po nějakém čase, který kolísá od hodiny odpoledního odpočinku po život jedné generace, nadobro zmizí. Pro některé to však neplatí. Upadají sice do bezvýznamnosti, ale opětovně se vracejí, a to nikoli jako nezřetelné prvky kulturního dědictví, ale ve svém individuálním hávu a s osobními stopami, které mohou lidé vidět a nahmatat. Takové výtvořiny můžeme plným právem nazvat velkými, protože definici toho, co je velké, vůbec neuškodí, spojí-li se v ní velikost s životností. Bereme-li slovo velikost v tomto smyslu, nepochybně je lze vztáhnout i na Marxovo poselství. Naskýtá se přitom jedna dodatečná výhoda vymezování velikosti myšlenky pomocí jejího opětovného obnovování: stává se nezávislou na naší lásce či nenávisti. Nemusíme věřit tomu, že velké intelektuální výkony musí být nutně zdrojem světla či bezchybné, ať už jde o základní rozvrh nebo o detaily. Naopak, můžeme být přesvědčeni, že jsou příčinou temnoty; můžeme je považovat za zásadně špatné a nesouhlasit s nimi v bezpočtu konkrétních bodů. V případě Marxova systému už samotná skutečnost, že takový nepříznivý soud, a dokonce ani exaktní vyvrácení ho nebyly schopny fatálně poškodit, slouží jen k zvýraznění síly celé konstrukce.

Posledních dvacet let svědčí o nanejvýš zajímavém oživení marxismu. Že tento velký hlasatel socialistické věrouky došel ocenění v Sovětském Rusku, není překvapující. A jak je pro takové procesy kanonizace typické, mezi skutečným významem Marxova poselství a bolševickou praxí a ideologií zeje stejně velká propast, jako byla mezi náboženstvím galilejských chudásů a praxí či ideologií světských i církevních knížat středověku.

Vysvětlit jiné oživení však není tak snadné – oživení Marxova učení ve Spojených státech. Tento jev je o to zajímavější, že do dvacátých let dvacátého století se neprojevoval žádný významnější příklon k Marxovu učení ani v americkém odborovém hnutí, ani v myšlení amerických intelektuálů. Marxismus tam byl vždy povrchní, nevýznamný a bez vlivu. Bolše-

vický typ oživení navíc zabránil podobnému rozmachu i v těch zemích, které byly předtím ponořeny do marxologie nejvíce. Zejména v Německu, kde byla marxovská tradice silnější než v jiných zemích, během poválečného socialistického boomu stejně jako během předcházející deprese zůstala při životě vlastně jen malá ortodoxní sekta. Představitelé socialistického myšlení (nejen ti, kteří byli spojeni se Sociálně demokratickou stranou, ale také ti, kteří dalece překračovali její opatrný konzervatismus v praktických otázkách) však projevovali málo chuti navrátit se k starým dogmatům, a i když toto božstvo uctívali, velmi dbali na to, aby si od něj udrželi odstup a vysvětlovali ekonomické záležitosti přesně stejně jako ostatní ekonomové. Mimo Rusko tak zůstal americký fenomén osamocený. O příčiny tohoto stavu se zajímat nebudeme. Avšak bude prospěšné, prozkoumáme-li krátce kontury a smysl poselství, které tak mnoho Američanů přijalo za své.¹

¹ Odkazy k Marxovým spisům omezím na minimum a nebudu uvádět žádné údaje z jeho života. Není to totiž nutné, protože každý čtenář, který si bude přát výčet prvního a obecný náčrt druhého, najde vše, co potřebuje pro naše účely, v každém slovníku, zejména pak v *Encyclopaedia Britannica* nebo v *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Studium Marxe se dá nejpohodlněji začít prvním svazkem jeho díla *Das Kapital* (první anglické vydání v roce 1886, které redigoval F. Engels, přeložili S. Moore a E. Aveling). [V našem překladu používáme české vydání *Kapitálu*, Svoboda, Praha, 1978.] Navzdory obrovskému množství pozdějších prací si stále myslím, že nejlepší Marxovu biografii – alespoň z hlediska běžného čtenáře – napsal F. Mehring.

Analogie ze světa náboženství se do názvu této kapitoly nedostala a nesetřvala tam nějakým nedopatřením. Jde totiž o něco více než analogii. Marxismus v jednom důležitém ohledu nábožensvím *je*. Pro věřící představuje především systém konečných cílů, který dává životu smysl, a absolutních kritérií, podle nichž hodnotí události a jednání; nabízí pak i vodítko, jak těchto cílů dosáhnout, vodítko, které zahrnuje plán vykoupení a zjištění zla, od něhož má být lidstvo – nebo jeho vybraná část – spaseno. Máme-li to ještě dále upřesnit, marxistický socialismus je spojen s takovou podskupinou, která slibuje ráj na zemi. Jsem přesvědčen, že kdyby tyto charakteristiky analyzoval nějaký teoretik náboženství, poskytlo by nám to možnost klasifikace a kritiky, která by možná pronikla mnohem hlouběji k sociologické podstatě marxismu než cokoli, co může říci pouhý ekonom.

To nejmenší, co z toho plyne, je vysvětlení úspěchu marxismu.¹ Čistě vědecké výkony, i kdyby dalece překonávaly to, čeho skutečně Marx dosáhl, by mu nikdy nemohly zajistit stejnou historickou nesmrtnost. Nezajistil by to ani arzenál stranických sloganů. Část jeho úspěchu, i když velmi malá část, se dá skutečně připsat bezpočtu zhavých frází, vášnivých obžalob a hrozivých gest, vždy připravených k použití na jakékoli platformě, které dal k dispozici svým věrným. O tomto aspektu celé věci je třeba říci jen tolik, že tato munice sloužila a slouží svému účelu velmi dobře, ale její produkce přinášela i nevýhody: aby pro arénu sociálních střetů vykoval takového zbraně, musel Marx příležitostně překroutit názory, které logicky

¹ Náboženská povaha marxismu vysvětluje také charakteristické postoje ortodoxního marxisty vůči oponentům. Pro něj, jako pro každého, kdo má Víru, žije oponent nejenom v bludu, ale i v hříchu. Nesouhlas s marxismem se odsuzuje nejen intelektuálně, ale také morálně. Jakmile bylo Poselství jednou zjeveno, nemůže pro nesouhlas existovat žádná omluva.

plynuly z jeho systému, nebo se od nich odchýlit. Kdyby však Marx nebyl ničím více než dodavatelem frazeologie, byl by nyní už mrtev. Lidstvo není za takové služby příliš vděčné a jména lidí, kteří napsali libreta pro jeho politické opery, rychle zapomíná.

Ale Marx byl prorok a abychom porozuměli povaze jeho práce, musíme si ji představit v kontextu dané doby. Byl to zenit buržoazního uvědomění a nadir buržoazní civilizace, doba mechanistického materialismu, čas kulturního milieu, jež zatím nejevilo žádnou známku toho, že by se v jeho lůně chystalo nějaké nové umění a nový způsob života, a vybějelo se v nejobdivivějších banalitách. Víra v každém reálném smyslu ve všech třídách společnosti kvapem upadala a s ní ze světa pracujících zmizel i jediný paprsek světla (nehledě na to, co se dalo získat z postoje rochdalských^{*} a spojitelných spolků), zatímco intelektuálové si namlouvali, že je hluboce uspokojuje, když se zabývají Millovou *Logikou* a Chudinským zákonem.

V této situaci představovalo Marxovo poselství o pozemském ráji socialismu pro miliony lidských srdcí nový paprsek světla a nový smysl života. Chceme-li, můžeme nazvat marxistické náboženství falešným nebo je označit za karikaturu víry – ve prospěch takového názoru by se dalo uvést mnohé –, avšak nemůžeme přehlédnout velikost takového počínu a nepřipustit obdiv. Nezáleží na tom, že téměř nikdo z těch milionů nebyl schopen tomuto poselství porozumět a zhodnotit jeho skutečný význam. To je úděl všech poselství. Důležité je, že toto poselství bylo uzpůsobeno a sděleno takovým způsobem, aby bylo přijatelné pro pozitivistické myšlení své doby, které bylo bezpochyby esenciálně buržoazní. Marxismus je v podstatě produktem buržoazní mysli; v tom není žádný paradox. Na jedné straně je to dáno tím, že s nepřekonatelnou přesvědčivostí formuloval pocit zmrznutého bytí a neduhů, který vedl k autoterapeutickému postoji mnoha neúspěšných, a na druhé straně prohlášením, že socialistické osvobození z těchto neduhů je rozhodně přístupné racionálnímu důkazu.

Povšimněme si, s jakým vrcholným uměním se zde úspěšně splétají mimoracionální tužby, které ustupující náboženství ponechalo volně pobíhat jako psa, který ztratil pána, a racionalistické a materialistické tendence doby, jež byly v tomto okamžiku nevyhnutelné, které by netolerovaly žádné krédo bez vědeckého či pseudovědeckého obsahu. Kázání

^{*} Rochdale je město ve Velké Británii. V roce 1844 založili tamní tkalci Rochdalské sdružení spravedlivých průkopníků, které je považováno za první vzor družstva spotřebitelů. (Pozn. překl.)

cíle by bylo bezvýsledné; analýza sociálního procesu by zajímala jen několik stovek odborníků. Ale kázání v rouše analýzy a analyzování z hlediska upřímných potřeb vydobyly marxistům vášnivou věrnost a obdařily je nejvyšším dobrodiním – přesvědčením, že to, co člověk opravdu je a co znamená, nemůže nikdy být poraženo, ale musí nakonec zvítězit. To samozřejmě není to jediné, v čem spočívá velikost tohoto počínu. Osobní síla a zář prorocství působí nezávisle na obsazích kréda. Bez nich by nešlo účinně zjevit žádný nový život a žádný nový význam života. Zde nás však tyto věci nezajímají.

Musíme říci něco o přesvědčivosti a správnosti Marxova pokusu dokázat nevyhnutelnost socialistického cíle. Omezíme se však jen na poznámku k tomu, co jsme výše nazvali jeho formulací pocitů mnoha neúspěšných. Samozřejmě se nejednalo o pravdivý výraz aktuálních pocitů, ať už vědomých či podvědomých. Spíše bychom to mohli pokládat za pokus nahradit tyto aktuální pocity odhalením – pravdivým či falešným – logiky sociální evoluce. V této snaze stejně jako ve zcela nerealistickém uplatnění vlastní fráze o „třídním vědomí“, které připsal masám, zcela nepochybně zfalšoval skutečnou psychologii pracujících (v jejímž centru stála touha stát se maloburžoazií a případně dosáhnout tohoto statusu pomocí politické síly), avšak do té míry, v níž získával vliv, tuto psychologii také rozšířil a zušlechtil. Nikdy neproléval sentimentální slzy nad krásou socialistických idejí. To bylo jedním z důvodů jeho převahy nad těmi, které nazýval socialistickými utopisty. Nikdy také neglorifikoval dělníky jako hrdiny každodenní namáhavé lopoty, jak to s oblibou dělala buržoazie, zatímco se trásla o své dividendy. Dokázal se úplně oprostít od všech sklonů podlézat pracujícím, jež byly tak nápadné u jeho slabších následovníků. Pravděpodobně jasně cítil, čím jsou masy, a hleděl vysoko nad jejich hlavy k sociálním cílům ležícím za horizontem toho, co si myslely a přály. Nikdy také nehlásal ideály, s nimiž by sám přišel. Taková samolibost mu byla naprosto cizí. Jako každý skutečný prorok se stylizoval do role pokorného mluvčího svého božstva, takže neusiloval o nic víc, než vyjádřit logiku dialektického historického procesu. V tom všem byla jistá důstojnost, která vyvažovala častou mělkost a vulgaritu vyskytující se v jeho práci i v životě a vytvořila s nimi podivný svazek.

Nemůžeme nevzpomenout nakonec ještě jednu věc. Marx osobně byl příliš civilizovaný na to, aby se podobal oněm vulgárním profesorům socialismu, kteří nerozpoznají svatyni, ani když se na ni dívají. Byl schopen dokonale pochopit civilizaci i „relativně absolutní“ hodnotu jejich hodnot, ať už se cítil být od ní jakkoli vzdálen. V tomto ohledu není lepší svědectví o jeho myšlenkové otevřenosti než *Komunistický manifest*, jenž

je možno bez přehánění nazvat plamennou obhajobou² úspěchů kapitalismu; a dokonce i když *pro futuro* vyhláší nad tímto systémem rozsudek smrti, nikdy nepopírá jeho historickou nevyhnutelnost. Tento postoj samozřejmě implikuje celou řadu věcí, s nimiž by sám Marx nebyl ochoten souhlasit. Nepochybně to však byl postoj, který zastával pevně a mohl ho přijmout tím snáze, že vnímal organickou logiku vývoje, již byla jeho teorie dějin jen jedním konkrétním příkladem. V sociálních záležitostech viděl řád, a přestože v některých momentech svého života mohl mít něco z kavárenského konspirátorů, jeho skutečné já něčím takovým pohrdalo. Socialismus pro něho nebyl obsesí, která by zastírela všechny ostatní barvy života a vedla k nezdravé, hloupé nenávisti či pohrdání k jiným civilizacím. Proto je možno v nejednom smyslu ospravedlnit název, který si nárokoval pro svůj typ socialistického myšlení a socialistické vůle spojených v jedno jeho zásadním postojem – vědecký socialismus.

² To se může jevit jako přehánění. Ocitujme však autorizovaný anglický překlad: „Buržoazie... Teprve ona ukázala, co zmůže lidská činnost. Stvořila zcela jiné zázraky, než jsou egyptské pyramidy, římské vodovody a gotické katedrály. (...) strhuje všechny národy... na dráhu civilizace. (...) Vybudovala ohromná města... a vymanila tak značnou část obyvatelstva z idiotství [sic!] venkovského života. (...) Buržoazie vytvořila během sotva jednoho století svého třídního panství hromadnější a obrovitější výrobní síly než všechna dřívější pokolení dohromady.“ [Zde citován český překlad z Karel Marx, Bedřich Engels, *Manifest komunistické strany*, viz Karel Marx, Bedřich Engels, *Vybrané spisy*, sv. 1, překl. Ladislav Štoll, Svoboda, Praha, 1950, str. 29–30 – pozn. překl.] Všimněme si, že všechny úspěchy, o nichž se tu hovoří, jsou připisovány *vylučně buržoazii*, což je více, než by tvrdilo mnoho skrz naskrz buržoazních ekonomů. Vlastně jen to jsem chtěl říci v předcházející pasáži – Marxovy názory se naprosto liší od názorů dnešního vulgarizovaného marxismu i od vebelnovských produktů moderních nemarxistických radikálů. Zároveň bych rád upozornil, že když budu v druhé části popisovat fungování kapitalismu, dá se z toho vyvodit právě jen toto a nic jiného.

Nyní musíme udělat něco, co se setká se silným protestem věrných vyznavačů. Ty totiž přirozeně pobuřuje každé uplatnění chladné analýzy na to, co mají za zdroj pravdy. Nejvíce se jich však dotýká rozložení Marxova díla na kusy a postupná diskuse o každém z nich jednotlivě. Řeknou, že samotný tento akt je projevem neschopnosti buržoazie pochopit oslnující celek, jehož všechny části se doplňují a vysvětlují navzájem a jehož pravdivý smysl uniká analýze, pokud je nějaká jeho část nebo aspekt posuzován sám o sobě. Nemáme však na vybranou. Dopouštím-li se tohoto hříchu a po úvahách na téma Marxe jako proroka se zamyslím nad Marxem jako sociologem, nechci popírat ani jednotu sociální vize, která dává jeho dílu jistou míru analytické jednoty a ještě více zdánlivou celistvost, ani skutečnost, že každou část tohoto díla, jakkoli je vnitřně nezávislá, uvedl autor do souvislosti se všemi ostatními. Každá provincie této rozlehlé říše si nicméně ponechala dostatečný stupeň nezávislosti, aby ten, kdo ji zkoumá, mohl přijmout ovoce jeho práce v jedné z nich a odmítnout je v jiné. V tomto procesu se vytrácí mnohé z přitažlivosti víry, ale něco se i získává díky záchraně důležité a inspirující pravdy, která je sama o sobě mnohem hodnotnější než by byla, kdybychom ji svazovali s beznadějnými troskami.

To se týká především Marxovy filozofie, kterou můžeme z naší cesty klidně jednou pro vždy odstranit. Jeho německy školené a spekulativní myšlení se vyznačovalo hlubokými základy a náruživým zájmem o filozofii. Vycházel z čisté filozofie německého typu, která byla jeho mladickou láskou. Nějakou dobu ji považoval za své pravé povolání. Byl mladohegelovec, což zhruba znamená, že i když on i jeho skupina přijímali mistrovsky základní přístupy a metody, téměř vytlačili konzervativní interpretace, které z Hegelovy filozofie vyvozovalo mnoho jeho stoupenců, a nahradili je jejich opakem. Toto pozadí se projevuje ve všech jeho spisech, kdekoli se k tomu naskytne příležitost. Není tedy divu, že Marxovi němečtí a ruš-

tí čtenáři s podobnými myšlenkovými sklony a školením se chytli především tohoto prvku a učinili z něj hlavní klíč k celému systému.

Domnívám se, že je to omyl a nespravedlnost vůči Marxovým vědeckým schopnostem. Jeho mladistvá láska mu zůstala po celý zbytek života. Líbily se mu určité formální analogie, jež lze nalézt mezi jeho a Hegelovou argumentací. S oblibou dosvědčoval svůj hegelianismus a rád sahal k hegelovské frazeologii. Ale to je vše. Nikdy nezradil pozitivní vědu pro metafyziku. Sám o tom píše v předmluvě k druhému vydání prvního dílu *Kapitálu* a píše pravdu – žádná analýza jeho argumentace by nemohla dokázat, že klame sám sebe. To, co říká, se vždy opírá o sociální fakta a skutečné zdroje jeho tvrzení nikdy neleží v doméně filozofie. Samozřejmě, že ti komentátoři či kritici, kteří sami začali od filozofie, ho nebyli schopni sledovat, protože neměli dostatečné znalosti patričních sociálních věd. Kromě toho sklony budovatelů filozofických systémů je vedly k odporu vůči každé interpretaci, která by nevycházela z určitého filozofického principu. Spatřovali tedy filozofii i ve většině věcných tvrzení vztahujících se k ekonomickým zkušenostem, čímž stáčeli diskusi na špatnou kolej, uvádějí tak v omyl jak příznivce, tak nepřátele.

Marx sociolog uplatňoval ve své práci výbavu, kterou tvořila především ohromná zběhlost v historických i soudobých faktech. Jeho znalost dobového dění byla vždy poněkud zastaralá, neboť byl člověkem ponořeným v knihách a základní materiály na rozdíl od novinových článků se k němu dostávaly vždy s určitým zpožděním. Jeho pozornosti však pravděpodobně nešla žádná aktuální historická práce s obecnějším významem nebo rozsahem, což se nedá říci o značné části monografické literatury. I když nemůžeme vynášet úplnost jeho informací na tomto poli stejně, jak si to zasluhuje jeho erudice v oblasti ekonomické teorie, byly jeho znalosti natolik dostatečné, aby mu umožnily ilustrovat své sociální vize nejen velkými historickými freskami, ale také mnoha detaily, z nichž většina, pokud jde o věrohodnost, byla spíše nad standardem ostatních sociologů jeho doby. Tato fakta obsáhl jediným pohledem, který pronikal pod povrch náhodných nepravidelností k velkolepé logice historických událostí. Byla to nejen vášeň. Nejen analytický popud. Bylo v tom přítomno obojí. Výsledek jeho pokusu tuto logiku formulovat, takzvaná ekonomická interpretace dějin,¹ je bezpochyby dodnes jedním z největších individuálních výdobytků sociologie. Před takovým výkonem se otázka, zda byl jeho po-

¹ Poprvé byla publikována v nekompromisním útoku na Proudhonovu *Philosophie de la Misère* v práci nazvané *Das Elend der Philosophie*, 1847. Jiná verze je obsažena v *Komunistickém manifestu* z roku 1848.

čin naprosto originální a jakou část zásluh je třeba připsat jeho německým a francouzským předchůdcům, stávají bezvýznamnými.

Ekonomická interpretace historie *neznamená*, že lidé jsou – vědomě či podvědomě, celkově či především – vedeni ekonomickými motivy. Naopak, základním prvkem této teorie a jedním z jejích nejdůležitějších příspěvků je vysvětlení role a mechanismu neekonomických motivů a analýza způsobů, jimiž se sociální realita odráží v psychice jednotlivců. Marx netvrdil, že náboženství, metafyziku, umělecké školy, etické ideje a akty politické vůle lze redukovat na ekonomické *motivы* nebo že nemají žádný význam. Pokoušel se jen odhalit ekonomické *podmínky*, které je utvářejí a odpovídají za jejich vzestup a pád. Do Marxova systému tak dokonale zapadá i celek faktů a argumentů, které uváděl Max Weber.² Nejvíce ho samozřejmě zajímaly sociální skupiny a třídy i způsoby, jimiž si vysvětlují svou vlastní existenci, umístění a chování. Vylíval si nejžlučovitější hněv na historiky, kteří takové postoje a jejich verbalizaci (ideologie nebo – jak by řekl Pareto – *derivate*) brali doslovně a s jejich pomocí se pokoušeli interpretovat sociální realitu. Jestliže ideje a hodnoty pro něj nepředstavovaly primární hybatele sociálního procesu, nebyly ani pouhou jeho zplodinou. Mohu-li zde užít analogie, ve společenském stroji plnily roli převodových pák. Nemůžeme se zde zabývat nesmírně zajímavým poválečným rozvojem těchto principů v sociologii vědění,³ které by nám poskytlo nejlepší příklad k objasnění této věci. Bylo však nutné říci alespoň toto, protože právě zde je Marx stále špatně chápán. Dokonce i jeho přítel Engels v řeči pronesené nad Marxovým hrobem definoval teorii, o níž tu mluvíme, právě tak, že znamená jen to, že jednotlivci i skupiny se řídí především ekonomickými motivy, což je v mnoha důležitých ohledech nepravdivé a kromě toho i žalostně triviální.

Když už jsme u toho, můžeme Marxe obhájit ještě před jiným nedorozuměním: *ekonomická* interpretace dějin bývá často nazývána *materialistickou* interpretací. Tohoto opisu užíval i sám Marx. Výraz velmi zvětšil popularitu této interpretace u jedněch a její neoblíbenost u druhých. Je však zcela nesmyslný. Marxova filozofie není o nic víc materialistická než Hegelova a jeho teorie dějin není o nic víc materialistická než každý jiný pokus popsat historický proces pomocí prostředků empirické vědy. Mělo by být jasné, že

² To se vztahuje na Weberovo zkoumání sociologie náboženství a zvláště pak na jeho slavnou studii *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, která byla přetištěna v jeho sebraných spisech.

³ Německy *Wissenssoziologie*; nejvýznamnějšími osobnostmi této vědy, jež lze zmínit, jsou Max Scheler a Karl Mannheim. Jako úvod k tomuto předmětu může sloužit Mannheimův článek v německém Sociologickém slovníku (*Handwörterbuch der Soziologie*).

je logicky slučitelná s každým metafyzickým či náboženským přesvědčením – přesně tak jako každý jiný fyzický obraz světa. Sama středověká teologie nám poskytuje metody, jimiž můžeme takového souladu dosáhnout.⁴

Co opravdu tato teorie říká, je možno shrnout do dvou tvrzení: 1. Formy či podmínky výroby jsou základní determinantou společenských struktur, z nichž se pak odvozují postoje, jednání i civilizace. Marx ilustruje, co má na mysli, když ve známém výroku říká, že „žernový mlýn“ vytvořil feudální společnost a „parní stroj“ společnost kapitalistickou. Taková formulace nebezpečně silně akcentuje technologický prvek, můžeme ji však přijmout, pokud se rozumí, že v ní nejde o pouhou techniku. Uživeme-li trochu přístupnějšího jazyka a budeme-li mít na paměti, že mnohé ze smyslu toho, co chceme říci, se přitom vytratí, můžeme říci, že naše každodenní práce formuje naše myšlení a naše místo ve výrobním procesu určuje, jak se na věci – či na jejich aspekty, které vidíme – díváme, a stanovuje společenský rozsah svobody, kterou disponujeme. 2. Samy formy výroby mají svou vlastní logiku; to znamená, že jejich změny vyvolává nutnost, jež tkví v nich samotných, takže jejich nástupce vytváří jen jejich vlastní fungování. Ilustrujeme to tímto příkladem: systém, pro nějž je typický „žernový mlýn“ vytváří ekonomickou a sociální situaci, v níž je přijetí mechanické metody mletí praktickou nezbytností, kterou nejsou s to změnit ani jednotlivci, ani skupiny. Vznik a fungování „parního stroje“ zase vytváří nové sociální funkce a společenské pozice, nové skupiny a názory, které se rozvíjejí a vzájemně na sebe působí tak, že přerůstají svůj vlastní rámec. Máme zde tedy hnací sílu, která je motorem ekonomických, ale v důsledku toho také všech ostatních společenských změn, hnací sílu jednání, která sama nepotřebuje žádný impuls zvenčí.

Obě tvrzení bezpochyby obsahují mnoho pravdy a představují – jak se o tom ještě nejdnou přesvědčíme, neocenitelné pracovní hypotézy. Větší nyní námitek na jejich adresu naprosto selhala, například všechny ty, které popíraly Marxovy teze s poukazem na vliv etických nebo náboženských faktorů, nebo ta, již kdysi vznesl Eduard Bernstein, který s odzbrojující prostotou prohlásil, že „lidé mají hlavy“, a proto mohou jednat podle své volby. Po tom, co bylo řečeno výše, je stěžejní zapotřebí obšírně rozvádět slabosti takových argumentů: lidé si samozřejmě „vybírají“ způsob jednání, který není přímo diktován objektivními daty prostředí, ale vybírají si z postojů, názorů a sklonů, které netvoří jiný soubor nezávislých daností, ale jsou samy utvářeny objektivními podmínkami.

⁴ Sám jsem potkal několik katolických radikálů včetně kněze – a všichni byli oddaní katolíci –, kteří takový názor přijali a v podstatě se prohlašovali za marxisty ve všech ohledech vyjma záležitostí týkajících se víry.

Nicméně vyvstává otázka, zda ekonomická interpretace historie je něčím více než vhodným přiblížením, od něhož lze očekávat, že v určitých případech bude odpovídat méně uspokojivě než v jiných. Už na počátku se objevuje zřejmé omezení. Sociální struktury, typy a postoje jsou mincemi, které nejdou snadno přetavit. Když se jednou utvoří, úporně přetrvávají, někdy po staletí, a protože různé struktury a typy vykazují různý stupeň této schopnosti přežívat, téměř vždy shledáme, že skutečná skupina nebo národní chování se více nebo méně rozchází s tím, co bychom očekávali, kdybychom se je pokusili odvodit z dominantních forem výrobního procesu. To platí zcela obecně, ale nejzjevnější je to tam, kde se vysoce trvanlivá struktura přenáší jako celek z jedné země do druhé. Co mám na mysli, může ilustrovat společenská situace na Sicílii v době normanských výbojů. Tyto fakty sice neušly Marxově pozornosti, ale stěžejí si uvědomoval všechny jejich důsledky.

S tím je spojena jiná záležitost s více zlověstným významem. Uvažme vznik feudálního typu vlastnictví půdy ve Franckém království v šestém a sedmém století. Určitě to byla nejdůležitější událost, která utvářela společenskou strukturu po celé věky a *rovněž měla vliv na podmínky výroby, včetně potřeb a techniky*. Její nejjednodušší vysvětlení lze však nalézt ve funkci vojenského vůdcovství, kterou dříve plnily rodiny a jednotlivci, kteří (při zachování této funkce) se stali feudálními pozemkovými vlastníky po definitivním dobytí nového území. Toto vysvětlení však nezapadá tak zcela do Marxova schématu a snadno by se z něj dalo udělat východisko v jiném směru. Fakty této povahy by se bezpochyby daly zahrnout prostřednictvím pomocných hypotéz, avšak sama nutnost sahat k takovým hypotézám je obvykle počátkem konce teorie.

S mnoha jinými obtížemi, které vyvstávají během pokusů interpretovat dějiny s pomocí marxistického schématu, bychom se setkali, kdybychom chtěli stanovit nějakou míru interakce mezi sférou výroby a jinými sférami sociálního života.⁵ Celý lesk této pravdy, který ji obklopuje, však spočívá v přesnosti a jednoduchosti předpokládaného jednocestného vztahu. Jestliže se tento vztah zpochybní, zaujme ekonomická interpretace historie místo mezi tvrzeními podobného typu – jako jedna z mnoha částečných pravd – nebo uvolní cestu jiné teorii, která nám popíše skutečnost fundamentálněji. To ale nijak nezmenšuje její záběr ani její potřebnost jakožto pracovní hypotézy.

Pro věrného vyznavče je to prostě klíč ke všem tajům lidských dějin. A jestliže se někdy nemůžeme ubránit úsměvu na poněkud naivními aplikacemi této teorie, měli bychom si připomenout, jaký druh argumentace

⁵ Engels v pozdějších letech svého života připouštěl, že tato interakce je volná. Ještě dále v tomto směru šel Plechanov.

nahradila. Jakmile budeme mít toto na mysli, bude se jevit v příznivějším světle dokonce i zmrzačená sestra ekonomické interpretace historie, tj. marxistická teorie sociálních tříd.

Opět ji musíme zaregistrovat především jako důležitý příspěvek k sociální teorii. Ekonomové podivuhodně dlouho rozpoznávali fenomén sociálních tříd. Vždy se samozřejmě pokoušeli klasifikovat činitele, jejichž vzájemné působení vyvolávalo procesy, jež je zajímaly. Avšak tyto třídy byly prostě jen soubory jednotlivců vykazujících nějaký společný rys: určití lidé byli zařazeni mezi pozemkové vlastníky nebo mezi dělníky, protože měli půdu nebo prodávali služby vykonávané svou prací. Sociální třídy však nejsou výtvorem klasifikujícího pozorovatele, ale živými entitami, které existují jako takové. Jejich existence má důsledky, které schéma pojímající společnost jako beztvary shluk jednotlivců a rodin, naprosto ignoruje. Faktický význam fenoménu sociálních tříd ve zkoumání na poli čisté ekonomické teorie zůstává dosti otevřenou otázkou. Není ale pochyb, že je to velmi důležité pro mnoho praktických aplikací a pro širší aspekty sociálního procesu obecně.

Vzato kolem a kolem, můžeme říci, že sociální třídy se objevily na scéně ve známém prohlášení z *Komunistického manifestu*, že dějiny společnosti jsou dějinami třídních bojů. Je to jistě poněkud přepjaté tvrzení. Ale i když je zmírníme na konstatování, že historické události mohou být často interpretovány z hlediska třídních zájmů a třídních postojů a že stávající třídní struktury jsou vždy důležitým faktorem historické interpretace, zůstane v něm pořád dost na to, abychom mohli oprávněně hovořit o koncepci bezmála stejně hodnotné, jako je ekonomická interpretace dějin samotná.

Je jasné, že úspěšný postup, který nám otevírá princip třídního boje, bude záviset na tom, do jaké míry je správná naše teorie tříd. Náš obraz dějin a všechny naše interpretace kulturních vzorců a mechanismů sociální změny se budou lišit v závislosti na tom, zda si vybereme například rasovou teorii tříd a jako Gobineau budeme redukovat lidskou historii na boj ras, či zda, řekněme, teorii tříd po vzoru Schmollera či Durkheima spojenou s rozdělením práce a třídní antagonismy rozpustíme v rozporech mezi zájmy skupin rozdělených podle povolání a zaměstnání. Velikost možných různých v analýze se neomezuje jen na problém podstaty tříd. Ať už zaujmeme jakékoli stanovisko, odlišné interpretace budou vyplývat z odlišných definicí třídního zájmu⁶

⁶ Čtenář jistě pochopí, že to, co jsou třídy a jak vznikají, ještě jednoznačně neurčuje, co jsou zájmy těchto tříd a jak každá třída (například její vůdcové nebo řadoví členové) bude jednat v zájmu realizace toho, co považuje nebo cítuje – v dlouhodobé nebo krátkodobé perspektivě, chybně nebo správně – jako svůj zájem nebo zájmy. Samotný problém skupinových zájmů se hemží ostny a léčkami naprosto nezávislými na povaze skupin, které jsou předmětem zkoumání.

a z odlišných názorů na to, jak se projevuje samotné třídní jednání. Diskuse na toto téma je dodnes líhni předsudků a stěžejí dosáhla vědeckého stadia.

Je dosti zajímavé, že pokud víme, sám Marx tento jeden z ústředních směrů svého myšlení nikdy systematicky nerozpracoval. Možná odkládal tento úkol, až bylo pozdě – právě proto, že tak dlouho myslel v třídních pojmech, že už vůbec necítil potřebu obtěžovat se konečným stanoviskem. Je rovněž možné, že určité prvky v jeho teorii tříd zůstaly v jeho vlastním myšlení neobjasněny a že se na cestě k plně rozvinuté teorii tříd setkal s určitými obtížemi, které si sám vytvořil, když trval na čisté ekonomickém a nadměrně zjednodušeném pojetí tohoto jevu. Zároveň však on sám i jeho žáci ukázali určitá využití této neúplně rozvinuté teorie v konkrétních modelech, jejichž vynikajícím příkladem jsou jeho *Třídní boje ve Francii*.⁷ Jinak se však nedosáhlo žádného skutečného pokroku. Teorie jeho hlavního spolupracovníka Engelse se odvozovala od rozdělení práce a ve svých implikacích byla v zásadě nemarxistická. Kromě toho máme jen okrajové poznámky a bezprostřední dojmy – některé zarážející silou a brilantností – rozeseté po celém díle mistra, zvláště v *Kapitálu* a *Komunistickém manifestu*.

Úkol složit tyto fragmenty dohromady je delikátní a zde se o něj nemůžeme pokoušet. Základní idea je však dosti jasná. Stratifikačním principem je vlastnictví – či vyloučení z vlastnictví – výrobních prostředků, jako jsou tovární budovy, stroje, suroviny a spotřební zboží, které slouží k živobytí pracovníka. Máme tedy v zásadě dvě a pouze dvě třídy: třídu vlastníků-kapitalistů, a třídu nemajetných, kteří jsou nuceni prodávat svou pracovní sílu, třídu pracujících či proletariát. Existence přechodných skupin tvořených například rolníky nebo řemeslníky, kteří zaměstnávají pracovní sílu, ale také sami pracují, nebo úředníky a představiteli svobodných povolání se samozřejmě nepopírá; jsou však považovány za anomálie, které v průběhu rozvoje kapitalismu budou postupně zanikat. Z logiky jejich místa a zcela nezávisle na jakékoli individuální vůli jsou tyto dvě základní třídy navzájem bytostně antagonistické. Uvnitř každé třídy se objevují trhliny a střety mezi podskupinami, jež mohou mít i historicky rozhodující význam. V konečném důsledku jsou však tyto trhliny a střety náhodné. Jediný antagonismus, který není náhodný, ale vlastní základní struktuře kapitalistické společnosti, vyplývá ze soukromého ovládnání vý-

⁷ Jiným příkladem je socialistická teorie imperialismu, o níž budeme mluvit později. Zmínku si zaslouží také zajímavý pokus O. Bauera interpretovat antagonismus mezi různými národy, které obývaly rakousko-uherskou monarchii, z hlediska třídního boje mezi kapitalisty a pracujícími (*Die Nationalitätenfrage*, 1905), i když analytika dovednost tu slouží jedině k tomu, aby ukázala nevhodnost jeho nástroje.

robních prostředků: podstatou vztahu mezi kapitalisty a proletariátem je střet – třídní boj.

Jak se zanedlouho přesvědčíme, Marx se pokouší ukázat, jak se v tomto třídním boji kapitalisté navzájem ničí a nakonec zničí kapitalistický systém samotný. Pokouší se rovněž ukázat, jak vlastnictví kapitálu vede k jeho další akumulaci. Tento způsob argumentace stejně jako samotná definice třídy, která činí z vlastnictví její základní charakteristiku, však slouží jen ke zdůraznění významu otázky „prvotní akumulace“, to znamená otázky, jak se první kapitalisté stali kapitalisty nebo jakým způsobem získali takové množství statků, které podle marxistické doktríny museli nezbytně mít, aby byli schopni začít vykořisťovat. K této záležitosti se Marx vyjádřil více méně jasně.⁸ Pohrdlivě odmítl buržoazní bajku pro děti (*Kinderfibel*), že někteří lidé v protikladu k jiným se stali a dennodenně se stále stávají kapitalisty díky větší inteligenci a úsilí, jež vkládají do práce a úspor. Měl nakonec pádné důvody ironicky komentovat historiky o dělných chlapících. Výsměch je nepochybně výbornou metodou, jak se zbavit nepohodlné pravdy, jak ke svému užitku ví každý politik. Avšak pokud se někdo podíval na historické či současné fakty bez myšlenkových předsudků, nemohl si nevsimnout, že tato bajka pro děti, i když je daleko od plné pravdy, jí přesto obsahuje velkou část. Nadprůměrná inteligence a úsilí objasňují úspěch v průmyslovém podnikání a zejména *založení* průmyslové pozice v devíti případech z deseti. Právě v počátečních stadiích kapitalismu i každé individuální podnikatelské kariéry byly a jsou důležitým prvkem úspory, i když ne zcela přesně v tom smyslu, jak to vysvětluje klasická ekonomie. Je pravda, že člověk obvykle nezískává postavení kapitalisty (průmyslového zaměstnavatele) tím, že si odkládá z dělnické mzdy či úřednického platu, aby si z takto shromážděných prostředků zařídil továrnu. Většina akumulace pochází ze zisku, a tedy zisk předpokládá – to je ve skutečnosti *rozumný* důvod, proč odlišovat úspory od akumulace. Prostředky potřebné na rozjezd podnikání obvykle pocházejí z půjček od jiných, tedy z úspor, jejichž existenci v mnoha malých roztroušených ostrůvcích je snadné vysvětlit, nebo z depozit, které vytvářejí banky už s myšlenkou na jejich případné využití potencionálními podnikateli. Podnikatelé nicméně zpravidla šetří: šetření je má pozvednout nad nutnost podřízovat se každodenní shánce běžné obživy a rozšířit jim prostor, aby se mohli rozhlédnout, rozvinout své plány a zabezpečit si spolupráci. V oblasti ekonomické teorie měl tedy Marx skutečné důvody – i když je přečeňoval – odmítnout úsporám tu roli, kterou jim připisovali klasičtí autoři. Nevyvodil z toho

⁸ Viz *Kapitál*, sv. 1, kap. XXIV, „Takzvaná původní akumulace“.

ale odpovídající důsledky. Jeho výsměch je stejně neoprávněný, jako kdyby měla klasická teorie pravdu.⁹

Výsměch však splnil svůj úkol a pomohl vyčistit cestu k Marxově alternativní teorii původní akumulace. Tato alternativní teorie však není tak vypracovaná, jak bychom si přáli. Popisy síly, rabování, ujařmení mas usnadňující jejich olupování a kořisti jako výsledku plnění usnadňující zase další ujařmování – to je samozřejmě v pořádku a obdivuhodně to zapadalo do ideových představ rozšířených mezi intelektuály všech typů, dnes ještě více než v době Marxově. Je ale zřejmé, že to neřeší náš problém spočívající přece v tom, že chceme vysvětlit, proč někteří lidé získali moc ujařmovat a okrádat jiné. Populární literatura se tím netrápí. Proto podle mne nemá smysl hledat odpověď ve spisech Johna Reeda. Nakonec, zabýváme se přece Marxem.

Přinejmenším náznak řešení poskytuje historický rozměr všech důležitých Marxových teorií. Pro Marxe je zásadním rysem *logiky* kapitalismu – tedy nejen věcí *faktů* –, že vyrostl z feudální společnosti. Samozřejmě i v tomto případě vyvstává stejná otázka po příčinách a mechanismu sociální stratifikace, Marx tu však v zásadě přijímá buržoazní názor, že feudalismus byl královstvím síly,¹⁰ v němž ujařmení a vykořisťování mas bylo již hotovou skutečností. Teorie tříd, vytvořená zpočátku pro podmínky kapitalistické společnosti, byl rozšířena na jejího feudálního předchůdce – stejně jako většina pojmového aparátu ekonomické teorie kapitalismu¹¹ – a některé z nejpalčivějších problémů byly schovány ve feudální skladbě, aby se znovu objevily v usazené formě, ve formě dat, v analýze kapitalistického modelu. Feudální vykořisťovatel byl prostě nahrazen vykořisťovatelem kapitalistickým. V případech, kdy se feudální pán skutečně změnil

⁹ Nebudu už na tom dále bazírovat, musím však upozornit, že ani klasická teorie není tak špatná, jak dokazoval Marx. „Spojení“ v nejdoslovnějším smyslu bylo, zejména v ranějších stadiích kapitalismu, důležitou metodou „původní akumulace“. Vedle toho existovala jiná metoda, která jí byla příbuzná, i když ne identická. Mnoho výroben v sedmnáctém a osmnáctém století bylo jen kůlnami postavenými vlastníma rukama a ke svému provozu vyžadovaly pouze nejjednodušší vybavení. V takových případech vše, co bylo zapotřebí, byla jen manuální práce budoucího kapitalisty plus zcela malé úspory – a otevřená hlava, samozřejmě.

¹⁰ Vedle Marxe i mnoho jiných socialistických autorů projevovalo nekritickou důvěru ve vysvětlující sílu prvku moci a ovládnání fyzických prostředků vnějšího donucení. Například Ferdinand Lassalle ve svém vysvětlení státní moci nenabízí o mnoho více než děla a bajonet. Nepřestává mne udivovat, že tak mnoho lidí nevidí slabosti takové sociologie ani skutečnost, že mnohem pravdivější by zajisté bylo říci, že moc vede k ovládnání děl (a mužů ochotných je užít), než že ovládnání děl vytváří moc.

¹¹ To tvoří jednu z podobností Marxova učení a teorie K. Rodbertuse.

v průmyslníka, už to samo mohlo vyřešit zbytek problému. Historické doklady dávají tomuto názoru určitou oporu: mnoho feudálních pánů, zejména v Německu, skutečně postavilo a uvedlo do chodu továrny a často čerpalo finanční prostředky z feudální renty a využívalo práci zemědělského obyvatelstva (někdy, ne však nutně svých poddaných).¹² Ve všech jiných případech je dostupný materiál, jimž bychom mohli zaplnit mezeru, výrazně horší jakosti. Jediným poctivým způsobem, jak vyjádřit situaci, je říci, že z marxistického hlediska neexistuje uspokojující vysvětlení. Neexistuje vysvětlení, které by se neuchylovalo k nemarxistickým prvkům vedoucím k nemarxistickým závěrům.¹³

To však kazí teorii jak na historické, tak na logické úrovni. Protože většina metod původní akumulace se využívá rovněž pro vysvětlení pozdější akumulace – původní akumulace jako by probíhala po celou kapitalistickou éru – nelze říci, že Marxova teorie sociálních tříd je pravdivá *vyjma* potíží, které má s objasněním procesů ve vzdálené minulosti. Možná je zbytečné trvat na kritice nedostatků teorie, která se ani v nejvýhodnějších případech nepřiblížila k podstatě zkoumaného jevu a která by se nikdy neměla brát vážně. Tyto případy je možné nalézt hlavně v té etapě kapitalistického vývoje, jehož charakter určovala převaha firem střední velikosti řízených jejich vlastníkem. Mimo okruh tohoto typu jsou třídní pozice, i když se ve většině případů více či méně odrážely v odpovídajících pozicích ekonomických, daleko častěji jejich příčinou než důsledkem: úspěch v podnikatelské činnosti samozřejmě zdaleka není všude jedinou cestou ke společenské významnosti a jen tam, kde taková situace nastává, může vlastnictví výrobních prostředků příčinně vymezovat pozici skupiny v sociální struktuře. I potom však činit z vlastnictví definující prvek je stejně smysluplné jako definovat vojáka jako někoho, kdo právě nosí zbraň. Nepropustná hranice mezi lidmi, kteří (spolu se svými potomky) mají být jednou pro vždy kapitalisté, a těmi, kdo (spolu se svými potomky) mají být jednou pro vždy proletáři, není jen, jak bylo často zdůrazňováno, krajně

¹² Plně využít tyto případy se pokusil W. Sombart v prvním vydání své *Theorie des modernen Kapitalismus*. Snaha založit původní akumulaci zcela na akumulaci pozemkové renty se ukázala jako beznadějná, jak nakonec uznal i sám Sombart.

¹³ Toto tvrzení zůstává pravdivé dokonce i tehdy, když připustíme loupežení v maximální možné míře, jež ještě nepřekračuje hranice intelektuálního folklóru. Loupež byla skutečně na mnoha místech a v různých dobách způsobem hromadění obchodního kapitálu. Znamé jsou příklady Féničanů nebo Angličanů. Ale i v takových případech je marxistické vysvětlení nedostatečné, protože úspěšná loupež musela konec konců spočívat na osobní nadřazenosti loupežníků. Jakmile toto připustíme, nabízí se velmi odlišná teorie sociální stratifikace.

nerealistická, ale také pomíjí do očí bijící fakt, pokud jde o sociální třídy – neustálý vzestup jednotlivých rodin do vyšších vrstev a stejně častý úpadek do nižších. Fakty, na něž tu narážím, jsou evidentní a neoddiskutovatelné. Jestliže nejsou na marxistickém plátně vidět, je to jen proto, že vedou k nemarxistickým důsledkům.

Není však zbytečné uvážit, jakou roli tato teorie hraje v rámci Marxovy konstrukce, a zeptat se, jakým analytickým záměrem – na rozdíl od využití jako jednoho z prostředků agitátora – měla sloužit.

Na jedné straně musíme mít na mysli, že pro Marxe nebyly teorie sociálních tříd a ekonomická interpretace dějin tím, čím jsou pro nás, tedy dvěma nezávislými doktrínami. U Marxe ta první určitým způsobem doplňuje druhou, a tedy omezuje – přesněji vymezuje – *modus operandi* podmiňek či forem výroby. Ty determinují sociální strukturu a skrze ni všechny projevy civilizace, celý postup kulturní a politické historie. Avšak sociální struktura je pro všechny nesocialistické epochy určena třídami – dvěma třídami –, které jsou skutečnými *dramatis personae* a zároveň jedinými *bezprostředními* výtvoři logiky kapitalistického výrobního systému, který skrze ně působí na vše ostatní. To vysvětluje, proč byl Marx nucen učinit ze svých tříd čistě ekonomický jev, a to ekonomický ve velmi úzkém smyslu slova: odřízl se tak od hlubšího pohledu, ale v tomto konkrétním bodě svého analytického schématu, v němž je umístil, neměl vlastně na výběr.

Na druhé straně si Marx přál definovat kapitalismus s pomocí těch samých rysů, které vymezovaly jeho rozdělení tříd. Malá úvaha přesvědčí čtenáře o tom, že to není ani nutné, ani přirozené. Ve skutečnosti se jednalo o smělý krok v analytické strategii, který spojil osud fenoménu tříd s osudem kapitalismu takovým způsobem, že socialismus, který ve skutečnosti nemá nic společného s přítomností nebo absencí tříd, se mohl z definice stát jediným možným typem beztřídní společnosti, nebereme-li v úvahu primitivní skupiny. Ani tato důvtipná tautologie nemohla být dobře podepřena jinou definicí tříd a kapitalismu, než vybral Marx – definicí prostřednictvím vlastnictví výrobních prostředků. Právě proto musely existovat dvě třídy, vlastníci a nevládníci, a proto rovněž všechny jiné klasifikační zásady, mezi nimi i daleko přijatelnější, musely být bezohledně pomínuty, zneváženy nebo zredukovány na tuto jedinou.

Přehánění hloubky a významu dělicí linie mezi takto definovanou kapitalistickou třídou a proletariátem bylo překonáno jen přeháněním antagonismu mezi nimi. Pro každou mysl nepokřivenou zvykem přebírání marxovského růžence by mělo být jasné, že jejich vztah je v normálních časech především vztahem spolupráce a že každá teorie, která tvrdí opak, musí hledat své potvrzení z velké části v patologických případech. V so-

ciálním životě jsou až na velmi vzácné výjimky samozřejmě antagonismus i harmonie vsudypřítomné a ve skutečnosti neoddělitelné. Jsem však v pokušení říci, že staré přesvědčení o společenské harmonii – ať už bylo provázáno jakýmikoli nesmysly – bylo méně nesmyslné než marxovská konstrukce nepřekročitelné propasti mezi vlastníky a uživateli pracovních nástrojů. Ale i v tomto případě je třeba mít na mysli, že Marx neměl na výběr, ne proto, že chtěl obdržet revoluční výsledky – ty mohl vyvodit právě tak z desítek jiných možných schémat –, ale proto, že to vyžadovala jeho vlastní analýza. *Jestliže* třídní boj byl předmětem historie a rovněž prostředkem přibližujícím socialistický úsvit, a *jestliže* musely existovat právě tyto dvě třídy, pak jejich vzájemný poměr musel mít z principu antagonistický charakter, neboť v opačném případě by jeho systém sociální dynamiky ztratil svou sílu.

I když Marx *definiuje* kapitalismus sociologicky, tj. prostřednictvím instituce soukromého ovládní výrobních prostředků, samotný *mechanismus* kapitalistické společnosti objasňuje jeho teorie ekonomická. Cílem této teorie je ukázat, jak sociologická data ztělesněná v takových pojmech jako třída, třídní zájem, třídní chování či směna mezi třídami nacházejí svůj výraz v ekonomických hodnotách – ziscích, mzdách, investicích atd. – a jak vlastně vyvolávají ekonomický proces, který nakonec rozbíjí svůj vlastní institucionální rámec a zároveň vytváří podmínky pro vznik jiného sociálního světa. Ona konkrétní teorie sociálních tříd je analytickým nástrojem, který – ve spojení ekonomické interpretace dějin s koncepcemi ekonomie zisku – uspořádává všechny sociální fakty a všechny jevy umísťuje do společného ohniska. Není to tedy teorie jednotlivého jevu, která vysvětluje jen ho a nic jiného. Plní organickou funkci, která má pro marxovský systém ve skutečnosti mnohem větší význam, než by měla nějaká míra úspěšnosti při řešení nějakého jeho bezprostředního problému. Tuto funkci musíme mít na paměti, pokud chceme porozumět, jak ji analytik Marxovy síly mohl snášet se všemi jejími nedostatky.

Existují a vždy existovali někteří nadšenci, kteří obdivovali Marxovu teorii sociálních tříd jako takovou. Daleko pochopitelnější jsou pocity těch, kdo obdivují sílu a velikost syntézy jako celku do té míry, že jsou ochotni ji prominout téměř každý nedostatek v jednotlivostech, z nichž je složena. Pokusíme se o její vlastní zhodnocení (v kapitole IV). Nejdříve však musíme zjistit, jak se Marxovy ekonomické mechanismy vyrovnávají s úkolem, které na ně vložil jeho obecný plán.

Jako teoretik ekonomie byl Marx především velmi vzdělaný člověk. Může se zdát divné, že u autora, jehož jsem nazval géniem a prorokem, pokládám za nutné takto zdůraznit právě tento prvek. A přece je důležité tento aspekt ocenit. Géniové a proroci obvykle nevykukají odborným vzděláním a jejich originalita, pakliže nějakou projevují, je často dána právě absencí důkladného vzdělání. V Marxově ekonomii však nelze nic připisat nějakému nedostatku učenosti či zběhlosti v technice teoretické analýzy. Byl nenasytným čtenářem a neúnavným dřičem. Jeho pozornosti uniklo jen málo důležitých prací. A všechno, co četl, se snažil strávit a osvojit si; s každým faktem či argumentem se potýkal s vášnivým zaujetím pro detail, zcela netypickým pro člověka, který obvykle jedním pohledem obsáhl celé civilizace a tendence světového vývoje. Ať už nějakou věc kritizoval a odmítal, nebo uznával a přijímal, vždy se snažil jít k její podstatě. Vynikajícím příkladem tohoto přístupu je jeho práce *Teorie nadhodnoty*, jež je vzorem teoretické horlivosti. Neutuchající snaha poučit se a zvládnout vše, co se mohl dozvědět, mu umožnila osvobodit se od předsudků a mimonovědeckých cílů, i když samozřejmě záměrem jeho práce byla verifikace určité vize. Pro jeho mocný intelekt byl bez ohledu na jeho vlastní osobu prvořadý zájem o problém jakožto problém; nehledě na to, jak přizpůsoboval význam konečných *výsledků*, v průběhu práce bylo jeho hlavní starostí dát nástrojům analýzy, jež mu poskytovala tehdejší věda, potřebnou ostrost a rozřešit logické obtíže; na takto získaném základě vybudovat teorii, která byla svým charakterem a záměrem skutečně vědecká, ať už měla jakékoli nedostatky.

Není těžké pochopit, proč přátelé i nepřátelé dobře neporozuměli povaze jeho výkonu na čistě ekonomickém poli. V očích přátel Marx natolik převyšoval pouhého odborného teoretika, že přílišné zdůrazňování tohoto aspektu jeho díla se jim jevilo téměř jako rouhačství. Naopak pro nepřátele, pobouřené jeho postoji a celkovou teoretickou argumentací,

bylo téměř nemožné připustit, že by byl v některých částech svého díla schopen předvést právě to, čeho si tolik cenili, šlo-li o jiné autory. Chladný kov ekonomické teorie je na Marxových stránkách navíc ponořen do takového množství vybuchujících frází, že se zahřívá na teplotu, která mu není přirozená. Krčí-li někdo rameny nad Marxovým požadavkem, aby byl pokládán za analytika ve vědeckém smyslu, má samozřejmě na mysli tyto fráze, nikoli jeho myšlení, vidí jen jeho vášnivý jazyk a ohnivě obviňování z „vykořisťování“ a „zbídačování“ (v angličtině „immiserization“, což je pravděpodobně nejlepším převodem německého slova *Verelendung*, které je dobrou němčinou stejně málo, jako je anglický patvar *immiserization* dobrou angličtinou; vždyť je to nakonec italské *immiserimento*). Není pochyb o tom, že všechny tyto věci a mnoha jiných, jako jsou jeho zlostné insinuace či vulgární poznámky na adresu lady Orkneyové,¹ jsou důležitými prvky celého divadla, důležitými jak pro Marxe samého, tak pro jeho vyznavače i bezvěrce. Částečně vysvětlují, proč tolik lidí stále vidí v Marxových poučkách něco víc než analogická tvrzení jeho mistra, a dokonce něco zásadně odlišného. Na povahu jeho analýzy však nemá žádná z těchto věcí vliv.

Cožpak měl Marx svého mistra? Ale ano. Jeho ekonomii lze skutečně porozumět, teprve když si uvědomíme, že jakožto teoretik byl žákem Ricardovým. Jeho žákem byl nejenom v tom smyslu, že jeho argumentace evidentně vychází z Ricardových tvrzení, ale také v daleko důležitějším smyslu – že se od Ricarda naučil umění teoretizovat. Vždy užíval ricardovské nástroje a všechny teoretické problémy se mu jevily ve formě obtíží, s nimiž se setkal při důkladném studiu Ricarda, a inspirací k další práci, které z jeho díla čerpal. Marx sám to do velké míry přiznával, ačkoliv by samozřejmě nepřipustil, že jeho postoj k Ricardovi je typickým postojem žáka, který chodí za svým profesorem, několikrát ho slyší mluvit o nadměrném zalidnění, o obyvatelstvu, které je přebytečné, a o strojích, které dělají část obyvatelstva zbytečnou, a doma se pak tuto věc pokouší domyslet. Je nasnadě, proč se obě strany marxovského sporu zdráhají něco takového připustit.

Marxovu ekonomii neovlivnil jen Ricardo, ale v našem stručném nástinu už nemusíme uvádět nikoho jiného než Quesnaye, od něhož Marx odvodil svou základní koncepci ekonomického procesu jako celku. Mnoho podnětů a detailů mu snad poskytla i skupina anglických autorů, kteří se v letech 1800–1840 pokoušeli vypracovat pracovní teorii hodnoty, ale pro naše účely ji může zastoupit odvolání se na ricardovský myšlenkový

¹ Přítelkyně Viléma III. – ve své době neoblíbeného krále, který se časem stal idolem anglické buržoazie.

směr. Musíme zde pominout i několik autorů (Sismondi, Rodbertus, John Stuart Mill), k nimž Marx projevoval nevládnost v nepřímé úměře k velikosti odstupe, který je od něho dělil, a jejichž práce se v mnoha ohledech vyvíjela podobně jako jeho, a stejně tak musíme vynechat vše ostatní, co se bezprostředně netýká hlavního směru našich úvah – například výrazně slabé Marxovy výkony v oblasti problematiky peněz, v níž se mu nepodařilo dosáhnout ani ricardovského standardu.

Nyní přistupme k zoufale zkratkovitému přehledu Marxovy argumentace, který bude v mnoha ohledech nevyhnutelně nespravedlivý ke stavbě *Kapitálu*, která – ač částečně nedokončená, částečně rozbitá úspěšnými útoky – před námi přesto rozpíná svou mohutnou siluetu.

1. Marx patřil k běžnému proudu teoretiků jeho doby i pozdějších epoch, kteří učinili úhelným kamenem své teoretické konstrukce teorii hodnoty. Jeho teorie hodnoty je ricardovská. Jsem přesvědčen, že profesor Taussig, tato vynikající autorita, s tím, jak se zdá, nesouhlasil a vždy zdůrazňoval rozdíly. Rozdílů je tu samozřejmě mnoho – ve vyjadřování, metodách dedukce a sociologických implikacích –, ale žádný v samotném čistém teorému, a jedině ten zajímá současného teoretika.² Jak Ricardo, tak Marx říkají, že hodnota každého zboží je (v podmínkách dokonalé rovnováhy a dokonalé konkurence) úměrná množství práce v tomto zboží obsažené, za předpokladu, že tato práce odpovídá stávajícím standardům efektivity výroby („společensky nutnému množství práce“). Oba měří množství práce v hodinách a užívají stejné metody, aby převedli rozdílné kvality práce na společného jmenovatele. Oba podobně narážejí na práh obtíž provázející tento přístup (to znamená, že Marx je řeší tak, jak se to naučil u Ricarda). Žádný z nich neříká nic užitečného o monopolu nebo

² Lze však pochybovat o tom, zda jen to mělo závažnost pro Marxe samotného. Podlehl stejné iluzi jako Aristotelés, totiž že hodnota, i když je činitelem určujícím relativní ceny, je zároveň něčím jiným než relativní cenou či směnným vztahem a existuje nezávisle na nich. Tvrzení, že hodnota zboží je množství v něm ztělesněné práce, stěžejí znamená něco jiného. Jestliže je tomu tak, pak mezi Ricardem a Marxem rozdíl *existuje*, neboť u Ricarda jsou hodnoty prostě jen směnnými hodnotami nebo relativními cenami. To stojí za zmínku, neboť kdybychom mohli přijmout jeho názor na hodnotu, velká část Marxovy teorie, která se nám zdá neobhajitelná či dokonce nesmyslná, by tento charakter ztratila. To ale samozřejmě nemůžeme. Situace nebude o nic lepší, jestliže po vzoru některých marxologů přijmeme názor, že Marxovy hodnoty založené na množství práce, ať už tvoří odlišnou „podstatu“, či nikoli, byly zamýšleny jen jako nástroj, s jehož pomocí lze ukázat rozdělení celkového společenského důchodu na důchod z práce a důchod z kapitálu (teorie jednotlivých relativních cen se tak stane druhořadou záležitostí). Jak se totiž přesvědčíme, Marxova teorie hodnoty selhává i v tomto směru (za předpokladu, že můžeme tento úkol oddělit od problému jednotlivých cen).

o tom, co dnes nazýváme nedokonalá konkurence. Na kritiku odpovídají oba stejnými argumenty. Ty Marxovy jsou jen méně uhlažené, rozvláčnější a „filozofičtější“ v tom nejhorším smyslu slova.

Je všeobecně známo, že tato teorie hodnoty je neuspokojivá. V obsáhlé diskusi, která se na toto téma rozvinula, není celá pravda jen na jedné straně a její odpůrci užili mnoho chybných argumentů. Základní problém nespočívá v tom, zda je práce skutečným „zdrojem“ či „příčinou“ ekonomické hodnoty. Takto postavená otázka může zajímat především sociální filozofy, kteří odtud chtějí vyvodit morální právo na výtvořiny práce, a samozřejmě ani sám Marx nebyl k tomuto aspektu lhostejný. Pro ekonomii jako pozitivní vědu, která má popisovat a vysvětlovat skutečné procesy, je však mnohem důležitější se ptát, jak pracovní teorie hodnoty funguje jako nástroj analýzy, a reálná potíž spočívá v tom, že si v této roli vede velmi špatně.

Především ji vůbec nelze uplatnit mimo podmínky dokonalé konkurence. Za druhé nikdy, ani v dokonalé konkurenci nefunguje *bladder* vyjma případů, kdy je práce jediným výrobním faktorem a kdy je navíc všechna práce stejného druhu.³ Jestliže není splněna některá z těchto dvou podmínek, je nutné zavést dodatečné předpoklady a analytické obtíže narůstají do té míry, že se brzy stanou nezvladatelnými. Uvažování v rámci pracovní teorie hodnoty je tedy uvažováním o velmi zvláštním případě bez praktického významu, i když by bylo možno něco říci i na její obranu, kdyby byla interpretována ve smyslu hrubého přiblížení historickým tendencím vytváření relativních hodnot. Teorie, která ji nahradila – ve své nejranější a dnes už zastaralé formě známá jako teorie mezního užítku –, si může v mnoha ohledech činit nárok na nadřazenost, ve skutečnosti však pro ni

³ Nutnost přijmout tento druhý předpoklad má zvláště negativní důsledky. Pracovní teorie hodnoty si může poradit s rozdíly v kvalitě práce způsobenými výcvikem a školením (získanými dovednostmi): odpovídající kvóta práce vydané na školení se pak může jen přidat ke každé hodině kvalifikované práce, takže můžeme, aniž opustíme princip, považovat hodinu práce kvalifikovaného dělníka za ekvivalent určitého násobku hodiny nekvalifikované práce. Tato metoda však selhává v případě „přirozených“ rozdílů v kvalitě práce, způsobených rozdíly v inteligenci, síle vůle, fyzické zdatnosti, bystrosti. Pak je třeba se uchýlit k rozdílu v hodnotě hodin odpracovaných pracovníkem přirozeně horším a pracovníkem lepším – a tato hodnota se nedá vysvětlit na základě principu množství práce. Ricardo dělá v podstatě následující: prostě řekne, že tyto rozdíly kvality budou jaksi postaveny do správného vztahu hrou tržního mechanismu, takže můžeme konec konců mluvit o hodině odpracované dělníkem A jako ekvivalentu určitého násobku hodinové práce odvedené dělníkem B. Úplně však přehlíží, že touto argumentací se odvolává k jinému principu tvorby hodnoty a v podstatě opouští princip množství práce, který tak selhává hned na začátku a na vlastním terénu, dříve než má příležitost selhat v důsledku přítomnosti jiných faktorů než práce.

hovoří to, že je mnohem obecnější a dá se použít stejně dobře jak na případy monopolů a nedokonalé konkurence, tak na situace, v nichž působí jiné faktory a práce mnoha různých druhů a kvalit. Jestliže navíc do této teorie zavedeme zmíněné omezující předpoklady, vyplyne z ní proporcionalita mezi hodnotou a množstvím vydané práce.⁴ Mělo by být proto jasné nejen to, že zpochybňování platnosti hodnotové teorie mezního užítku, o které se marxisté zprvu pokoušeli (když se s ní museli vyrovnávat), bylo zcela absurdní, ale také že je nesprávné považovat pracovní teorii hodnoty za „špatnou“. Tak či onak je mrtvá a pohřbená.

2. I když ani Ricardo, ani Marx si zřejmě plně neuvědomovali všechny slabosti pozice, již zaujali, když přijali toto východisko, některé z nich cítili zcela jasně. Konkrétně se oba potýkali s problémem eliminace prvku „služeb přirozených činitelů“, který je v teorii hodnoty, spočívající jen na kvantitě práce, samozřejmě zbaven svého náležitého místa v procesu výroby a rozdělování. Známa Ricardova teorie pozemkové renty je v zásadě jedním pokusem provést takovou eliminaci, kdežto Marxova teorie jiným. Jakmile dostaneme analytický aparát, který zvládne záležitost renty stejně přirozeně jako záležitost mezd, celá obtíž zmizí. Proto není nutno dodávat více o vnitřních přednostech či nedostacích Marxovy teorie absolutní renty jako odlišné od diferenciální renty nebo o jejím vztahu k teorii Rodbertusově.

Ale i když tento aspekt pomineme, stále nám zůstávají obtíže vyplývající z přítomnosti kapitálu v podobě určitého objemu výrobních prostředků, které jsou samy výsledkem výrobního procesu. Pro Ricarda to byla záležitost velmi prostá: ve známé IV. části první kapitoly svých *Zásad politické ekonomie a zdanění* zavádí předpoklad – a přijímá ho jako fakt, který se nepokouší zpochybnit –, že pokud jsou k výrobě nějakého zboží použity kapitálové statky, jako jsou továrny, stroje a suroviny, bude toto zboží prodáváno za ceny, které jejich vlastníkově přinesou čistý zisk. Uvědomoval si, že tento fakt nějak souvisí s obdobím, které uplyne mezi investicí a objevením se prodejných výrobků a že to musí způsobovat odchylky skutečných hodnot těchto výrobků od proporcionality k odpracovaným hodinám v nich „obsaženým“ – včetně odpracovaných hodin vydaných

⁴ Ve skutečnosti z teorie mezního užítku plyne, že v podmínkách rovnováhy musí být každý z faktorů distribuován mezi možná produktivní užití tak, aby poslední jednotka alokovaná k nějakému užití produkovala stejnou hodnotu jako poslední jednotka alokovaná ke každému jinému užití. Jestliže neexistují jiné faktory než práce jednoho druhu a kvality, samozřejmě to za předpokladu dokonalé konkurence a mobility znamená, že relativní hodnoty či ceny všeho zboží musí být proporcionalní k počtu pracovních hodin, jež byly do tohoto zboží vloženy.

na produkci kapitálových statků samotných –, a to vždy, když nejsou tato období stejná ve všech odvětvích. Ricardo na to poukazuje zcela nevzrušeně – jako by to vyplývalo z jeho základního teorému o hodnotě, a nikoli ho popíralo – a dál vlastně vůbec nejde a omezuje se na určité druhořadé problémy, které se v této souvislosti objevily, evidentně přesvědčen, že jeho teorie i nadále popisuje základní determinantu hodnoty.

Stejný fakt zavedl, přijal a rozebral rovněž Marx a nikdy ho nezpochybnil. Uvědomoval si také, že jak se zdá, zneplatňuje pracovní teorii hodnoty. Rozpoznal však, že Ricardo pojímá problém nesprávně, a zatímco ho akceptoval jako problém ve formě, v níž ho předestřel Ricardo, soustředěně se do něj zabral a věnoval mu více méně tolik stovek stran jako Ricardo vět.

3. Marx při tom nejen projevil mnohem ostřejší vnímání podstaty problému, s nímž se tu setkal, ale vylepšil také převzatý pojmový aparát. Správně například nahradil Ricardovo dělení na fixní a oběžný kapitál rozdílem mezi kapitálem konstantním a variabilním (mzdami) a Ricardovy zárodečné představy o trvání výrobního procesu daleko přesnějším pojmem „organické složení kapitálu“ vystihujícím vztah mezi konstantním a variabilním kapitálem. K teorii kapitálu přispěl ještě v mnoha jiných ohledech. Zde se však omezíme na jeho vysvětlení čistého důchodu z kapitálu, tj. na teorii vykořisťování.

Masy se ne vždy cítily bezmocné a vykořisťované. Intelektuálové, kteří za ně formulovali názory, je však vždy přesvědčovali, že tomu tak bylo, aniž tím nutně měli na mysli něco přesnějšího. Ani Marx se nemohl obejít bez této fráze, i kdyby chtěl. Jeho zásluhou a úspěchem bylo, že postřehl slabost různých argumentů, s jejichž pomocí se dřívější pečovatelé o uvědomění mas pokoušeli ukázat, jak k vykořisťování dochází, a které jsou dokonce i dnes v zásobě běžného radikála. Neuspokojoval ho žádný z obvyklých sloganů o vyjednávací síle a podvodech. Chtěl dokázat, že vykořisťování nevyplývá z příležitosti a náhodně z individuálních situací, ale že je výsledkem samotné logiky kapitalistického systému, nevyhnutelným a zcela nezávislým na jakémkoliv individuálním záměru.

Podívejme se, jak postupoval. Mozek, svaly a nervy pracovníka jako by tvořily určitý fond či zásobu potenciální práce (*Arbeitskraft* – obvykle se ne příliš uspokojivě překládá jako pracovní síla). Tento fond či zásobu nahlíží Marx jako druh substance, která existuje v určité kvantitě a v kapitalistické společnosti je to zboží jako každé jiné. Pro vlastní potřeby si můžeme tuto myšlenku přiblížit na případu otroctví: podle Marxe neexistuje zásadní rozdíl, i když samozřejmě existují četné rozdíly druhořadé, mezi smlouvou o mzdě a koupí otroka – zaměstnavatel „volně“ práce ve

skutečnosti nekupuje tak jako v případě otroctví pracovníky samotné, ale určitou část jejich celkové potenciální pracovní síly.

Protože práce je v tomto smyslu (tedy nikoli ve smyslu pracovní *úsluhy* nebo skutečné pracovní hodiny) zbožím, musí pro ni platit zákon hodnoty. To znamená, že v podmínkách rovnováhy a dokonalé konkurence musí získat mzdu proporcionální k počtu pracovních *hodin*, které byly zapotřebí k její „produkci“. Ale jaký počet pracovních *hodin* vstupuje do „produkce“ zásoby potenciální práce, která je uskladněna pod kůží pracovníka? Je to počet *hodin* potřebných na jeho výchovu, výživu, ošacení a bydlení.⁵ To tvoří hodnotu této zásoby a pokud pracovník část této zásoby prodá – vyjádřeno v dnech, týdnech či letech – obdrží mzdu odpovídající hodnotě práce této části, právě tak, jako obchodník s otroky by za prodej otroka v podmínkách rovnováhy obdržel cenu za celkový počet těchto pracovních *hodin*. Ještě jednou poznamenejme, že Marx se pečlivě distancoval od všech populárních sloganů, které tou či onou formou tvrdily, že na kapitalistickém trhu práce je dělník okrádán nebo podváděn nebo že ve své žalostné slabosti je prostě přinucen přijmout každé podmínky. Věc není tak prostá: dostává plnou hodnotu svého pracovního potenciálu.

Jakmile však „kapitalisté“ získají tuto zásobu potenciálních služeb, dostanou se do pozice, kdy mohou pracovníka přinutit pracovat více hodin – poskytovat více faktických služeb –, než vyžaduje produkce této zásoby či potenciální zásoby. Mohou v tomto smyslu vymáhat více faktických hodin práce, než zaplatili. A protože výsledné produkty této práce prodávají za ceny úměrné počtu pracovních hodin, které vyžadovala jejich výroba, vzniká rozdíl mezi dvěma hodnotami – vyvstávající odkud jinud než ze samotného *modus operandi* Marxova zákona hodnoty –, který díky fungování mechanismu kapitalistických trhů nutně připadá kapitalistovi. Je to nadhodnota (*Mehrwert*).⁶ Tím, že si ji kapitalista přisvojuje, „vykořisťuje“ práci, i když neplatí pracovníkům méně než plnou hodnotu jejich pracovního potenciálu a od konzumentů nedostávají více než plnou hodnotu prodávaného zboží. Opět bychom si měli uvědomit, že tato úvaha se neodvolává na takové věci, jako je nespravedlivé stanovení cen, omezování výroby či podvody na trzích zboží. Marx samozřejmě neměl v úmyslu popírat existenci takových praktik, ale viděl je ve správné perspektivě a nikdy na nich nestavěl zásadní závěry.

⁵ Toto řešení by bylo bez rozlišení mezi „pracovní silou“ a prací, jak předvídavě konstatoval S. Bailey (*A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value*, 1825), absurdní, což sám Marx neopoměl poznamenat (*Kapital*, sv. I, kap. XVII).

⁶ Míra nadhodnoty (stupeň vykořisťování) je definována jako poměr mezi nadhodnotou a variabilním kapitálem (mzdou).

Mimořádně se nemůžeme neobdivovat pedagogické hodnotě Marxovy úvahy: nezávisle na tom, jak speciální a vzdálený od běžného užití byl význam, který nově získalo slovo „vykořisťování“, a jak pochybná byla opora ze strany přirozeného práva a filozofie učenců a autorů osvícenství, nakonec se dostalo do okruhu vědecké argumentace, a sloužilo tak k pozvuzení vyznavačů pochodujících vybojovat své bitvy.

Pokud jde o zásluhy této vědecké argumentace, musíme opatrně rozlišovat dva její aspekty, z nichž jeden byl kritikou systematicky přehlížen. Na běžné úrovni teorie stacionárního ekonomického procesu je snadné ukázat, že teorie nadhodnoty je při Marxových vlastních předpokladech neobhajitelná. Teorie pracovní hodnoty, i kdybychom ji přiznali pravdivost pro každé jiné zboží, nemůže být nikdy aplikována na pracovní sílu jako zboží, protože by to znamenalo, že dělník je stejně jako stroje vyráběn podle racionální kalkulace nákladů. Protože tomu tak není, neexistuje žádná záruka, že hodnota pracovní síly bude proporcionální k počtu pracovních hodin vynaložených na její „produkcii“. Z logického hlediska by Marx vylepšil svou pozici, kdyby přijal Lassallův „železný zákon mezd“ anebo prostě argumentoval po vzoru Malthuse, jak to dělal Ricardo. Poněvadž však, nakonec velmi moudře, toto odmítl, jeho teorie vykořisťování ztrácí od počátku jeden ze svých základních pilířů.⁷

Navíc je možné ukázat, že dokonalá konkurenční rovnováha nemůže existovat v situaci, v níž všichni kapitalisté-zaměstnavatelé vykazují zisk z vykořisťování. V takovém případě by se totiž individuálně pokoušeli rozšířit výrobu a masový efekt této snahy by nevyhnutelně vedl k růstu míry mezd a k redukci zisků tohoto typu na nulu. Nepochybně by bylo možno něco napravit odvoláním se k teorii nedokonalé konkurence, zavést do teorie třetí plochy a institucionální překážky fungování konkurence, zdůraznit všechny možnosti zádrhelů ve sféře peněz a úvěru atd. Tímto způsobem by však bylo možno vypracovat jen umírněnou argumentaci, kterou by Marx hluboce pohrdal.

Záležitost má však ještě jiný aspekt. Stačí, když se podíváme na Marxův analytický cíl, abychom si uvědomili, že vůbec nemusel přijímat bitvu na půdě, na níž bylo tak snadné ho porazit. To jde snadno jen dotud, dokud vidíme v teorii nadhodnoty výlučně tezi vztahující se k stacionárním ekonomickým procesům v dokonalé rovnováze. Cílem jeho analýzy však nebyl stav rovnováhy, jehož podle něj kapitalistická společnost vůbec nemůže dosáhnout, ale naopak proces neustálých změn v ekonomické struktuře. Kritika ubírající se výše zmíněným směrem tedy není vůbec rozhodující.

⁷ Dále uvidíme, jakým způsobem se ho Marx pokoušel nahradit.

Nadhodnota může být nemožná v dokonalé rovnováze, ale přesto může být běžná, protože tato rovnováha nikdy nemůže nastat. Nadhodnota může mít vždy *tendenci* k zániku, a přesto vždy existovat, protože je neustále vytvářena znovu. Tato obrana nezachrání pracovní teorii hodnoty, zvláště je-li aplikována na zboží, jakým je pracovní síla, ani tvrzení o vykořisťování, jak ho postavil Marx. Umožní nám však o něco příznivější výslednou interpretaci, ačkoli uspokojivá teorie takovýchto nadhodnot ztratí specificky marxovské konotace. Tento aspekt se ukazuje jako velmi důležitý. Vrhá nové světlo rovněž na jiné části Marxova aparátu ekonomické analýzy a posouvá nás dále k vyjasnění příčin, proč tento aparát nebyl ze strany úspěšné kritiky směřující k samotné jeho podstatě poškozen ještě ničivěji.

4. Pokud se budeme dále pohybovat na rovině, na níž diskuse o Marxových doktrínách obvykle probíhají, budeme stále hlouběji zapadat do obtíží či spíše pocitíme, s jakými obtížemi se setkávají věrní vyznavači, když se pokoušejí jít ve stopách mistra. Začneme tím, že teorie nadhodnoty nijak neusnadňuje řešení výše zmíněných problémů, které vyplývají z diskrepance mezi pracovní teorií hodnoty a prostými fakty ekonomické reality. Naopak, tato nesrovnalost se projevuje tím více, protože podle teorie konstantní kapitál – tj. kapitál, který není použit na mzdy – nepřenáší na výrobek žádnou větší hodnotu než ztratil při jeho výrobě; tuto schopnost má jen kapitál variabilní a v důsledku toho by měl zisk firem kolísat podle organického složení jejich kapitálu. Marx spoléhá na to, že konkurence mezi kapitalisty přivodí redistribuci celkové „masy“ nadhodnoty tak, že každá firma bude mít výnosy proporcionální ke svému celkovému kapitálu, tedy že se vyrovná individuální míra zisku. Snadno nahlédneme, že tato obtíž náleží do kategorie falešných problémů, které vždy vyplývají ze snahy pracovat s chybnou teorií,⁸ a výsledné řešení patří k těm, jež našeptalo zoufalství. Marx byl však přesvědčen nejen o tom, že toto řešení pomáhá vysvětlit ustavení jednotné míry zisku i to, jakým způsobem právě z tohoto důvodu se relativní ceny zboží budou odchylvat od jejich hodnot vyjádřených prací,⁹ ale také o tom, že jeho teorie nabízí vysvětlení jiného „zákona“, který zaujímal

⁸ Je tu však jeden prvek, který není tak mylný a jehož uvědomění, byť velmi nejasné, je možno připsat Marxovi k dobru. Fakt, že výroba výrobních prostředků přináší v dokonalé stacionární ekonomice čistý zisk, není tak nezpochybnitelný, jak se dokonce i dnes domnívají téměř všichni ekonomové. Jestliže se prakticky, v normálních podmínkách, zdá, že čistý zisk přináší, může to dost dobře vyplývat ze skutečnosti, že ekonomika není nikdy ve stacionárním stavu. Marxova argumentace týkající se čistého zisku z kapitálu může být interpretována jako jiný způsob rozpoznání této skutečnosti.

⁹ Řešení tohoto problému je obsaženo v rukopisech, z nichž jeho přítel Engels kompiloval posmrtně vydaný třetí díl *Kapitálu*. Proto nemusíme mít před sebou to, co by

význačné místo v klasické teorii, totiž tvrzení, že míra zisku má bytostnou tendenci k poklesu. To v podstatě celkem věrohodně vyplývá ze vzrůstajícího významu konstantní části celkového kapitálu v odvětvích využívajících námezdní práci: jestliže v těchto odvětvích roste relativní význam továrního zařízení a vybavení, což se v průběhu kapitalistického vývoje děje, a jestliže míra nadhodnoty či stupeň vykořisťování zůstávají stejné, pak obecně nastává pokles zisku v poměru k celkovému kapitálu. Tato argumentace vyvolala velký obdiv a pravděpodobně sám Marx se na ni díval s tím vrcholným uspokojením, které obvykle cítíme, když naše teorie vysvětluje nějaký pozorovaný jev, který nebyl využit při její konstrukci. Bylo by zajímavé zamyslet se nad přednostmi této koncepce nezávisle na tom, jakých chyb se Marx dopustil, když ji odvozoval. Nemusíme tím ztrácet čas, neboť byla dostatečně popřena svými vlastními premisami. Ale příbuzná, i když ne totožná teze poskytuje jednu z nejdůležitějších „sil“ marxovské dynamiky i spojení mezi teorií vykořisťování a další částí Marxovy analytické struktury, obvykle označovanou jako „teorie akumulace“.

Hlavní část lupu vynuceného na vykořisťované práci (podle některých jeho žáků prakticky celou) mění kapitalisté na kapitál – výrobní prostředky. Samo o sobě, pomineme-li konotace, které vyvolává Marxova frazeologie, to není nic jiného než konstatování dobře známého faktu, obvykle popisovaného v kategoriích úspor a investic. Marxovi však tento prostý fakt nepostačuje: měl-li kapitalistický proces rozvinout svou neúprosnou logiku, musel být i tento fakt její částí, což prakticky znamená, že musel být nutný. Marx by neuspokojovalo, kdyby se jen připustilo, že tato nutnost vyplývá ze sociální psychologie třídy kapitalistů, podobně, jak to například udělal Max Weber, když puritánské postoje – do jejichž modelu sa-

si Marx nakonec přál říci. V této situaci ho většina kritiků neváhala odsoudit za to, že v třetím díle zcela popřel doktrínu z dílu prvního. Zdá se, že takový verdikt není dostatečně ospravedlněn. Jestliže se postavíme na stanovisko Marxe, což je v případě problému tohoto druhu naše povinnost, naprosto není absurdní pohlížet na nadhodnotu jako na „masu“ vytvářenou sociálním procesem výroby pojímaným ve své jednotě a zbytek nechat na distribuci této masy. A jestliže to není absurdní, je pak stále možné říci, že relativní ceny zboží, jak se vyvozují z třetím dílu, vyplývají z pracovní teorie hodnoty uvedeně v díle prvním. Nemí tedy správně tvrdit, jak to dělali někteří autoři od Lexise po Colea, že Marxova teorie hodnoty je zcela odtržena od jeho teorie cen a nic k ní nepřináší. Očištění Marxe od nařčení z kontradikce však jeho stanovisko nijak nezachraňuje. Zbylé výtky jsou dostatečně silné. Nejlepším příspěvkem k celému problému, jak se v marxovském systému k sobě vztahují hodnoty a ceny, který se rovněž odvolává k některým lepším vystoupením v tomto nepřehledném sporu, je L. von Bortkiewicz, „Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System“, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1907.

možřejmě dokonale zapadá vystříhání se hedonistického potěšení ze zisku – učinil příčinou chování kapitalisty. Marx nepohrdal žádnou podporou, kterou by, jak cítil, mohl získat z této metody.¹⁰ Jenže systém navržený tak, jako byl ten jeho, potřeboval něco podstatnějšího, muselo v něm být něco, co nutí kapitalisty akumulovat nezávisle na jejich osobních pocitech a co je dost silné, aby vyvolalo i takový psychologický vzorec samotný. Naštěstí něco takového existuje.

Při výkladu povahy onoho přinucení k úsporám budu v zájmu věci akceptovat v jednom bodě Marxovo učení: budu jako on předpokládat, že úspory třídy kapitalistů *ipso facto* znamenají odpovídající vzrůst reálného kapitálu.¹¹ Takový pohyb se vždy projeví ve variabilní části celkového kapitálu, v části jdoucí na mzdy, dokonce i tehdy, kdy je záměr zvětšit konstantní část a zejména tu část, kterou Ricardo nazývá fixní kapitál – tedy hlavně strojní vybavení.

Když jsem pojednával o Marxově teorii vykořisťování, zdůraznil jsem, že v dokonale konkurenční ekonomice zisk pocházející z vykořisťování bude kapitalisty ponoukat k rozšiřování výroby nebo alespoň ke snaze ji rozšířit, protože z osobního hlediska každého z nich to bude znamenat další zisk. Aby to mohli udělat, musí akumulovat. Celkový efekt však bude mít tendenci nadhodnotu snižovat, přinejmenším díky nevyhnutelnému vzrůstu míry mezd, ne-li kvůli nevyhnutelnému poklesu cen výrobků – což je velmi pěkný příklad vnitřních rozporů kapitalismu, tak drahých Marxovu srdci. A sama tato tendence bude, rovněž pro jednotlivého kapitalistu, ještě dalším důvodem, proč pociťuje nutnost akumulovat,¹² i když to zase nakonec zhorší postavení třídy kapitalistů jako celku. Určitý druh nutnosti akumulovat bude existovat dokonce i v jinak stacionárním procesu, který – jak už jsem zmínil – nemůže dosáhnout stavu stabilní rovno-

¹⁰ Například na jednom místě (*Kapitál*, sv. I, kap. XXII) překonává sám sebe v pitoreskní rétorice na dané téma – a posouvá se, jak se domnívám, dále, než by příslušelo autorovi ekonomické interpretace dějin. Akumulace možná je a možná není pro třídu kapitalistů „Mojžíšem a proroky“ (!) a takové vzletné fráze nás mohou či nemusí udivovat svou směšností – v případě Marxe však argumenty tohoto typu a v tomto stylu jsou vždy symptomem nějaké slabosti, kterou je třeba utajit.

¹¹ Pro Marxe jsou úspory či akumulace totožné s přeměnou „nadhodnoty v kapitál“. Já ovšem netvrdím, že tím je záležitost vyřízena, neboť individuální snaha o úspory nevede nutně a automaticky k růstu reálného kapitálu. Marxův názor se mi však zdá daleko bližší pravdě než protikladný názor zastávaný mnoha mými současníky, a nepokládám tedy za nutné na něj v tomto bodě útočit.

¹² Samozřejmě z menšího důchodu je možno ušetřit méně než z většího. Avšak z daného důchodu se ušetří více, pokud se očekává, že nebude trvalý nebo že se sníží, než by se ušetřilo, kdyby se vědělo, že se udrží na stejné úrovni.

váhy, dokud akumulace nezredukuje nadhodnotu na nulu, a tedy nezničí kapitalismus jako takový.¹³

Mnohem důležitější a mnohem více nutící k akumulaci je však něco jiného. Ve skutečnosti kapitalistická ekonomika není a nemůže být stacionární a ani neroste stále stejným způsobem. Je totiž neustále revolucionizována *zevnitř* prostřednictvím nového podnikání, tj. zaváděním nových výrobků nebo nových metod výroby nebo nových obchodních příležitostí do stávající průmyslové struktury. Všechny existující struktury a všechny podmínky hospodářské činnosti jsou vždy v procesu změny. V každé situaci, ještě než ekonomika stačí vyčerpat své možnosti, nastává porušení rovnováhy. Ekonomický pokrok v kapitalistické společnosti znamená zmatek. A jak uvidíme v další části, v tomto zmatku působí konkurence zcela jinak, než by působila v stacionárním procesu, ať by byl sebedokonalěji konkurenční. Opakovaně se materializují nové možnosti zisku díky výrobě nových věcí nebo výrobě starých věcí levnějšími metodami a tyto možnosti vyžadují nové investice. Tyto nové výrobky a metody soutěží se starými za nerovných podmínek, mají nad nimi rozhodnou převahu, která může znamenat jejich zánik. V tom vlastně spočívá „pokrok“ kapitalistické společnosti. Aby unikla prodeji pod hodnotou, musí *každá* firma nakonec jít stejnou cestou – investovat a za tímto cílem odkládat část svého zisku, tj. akumulovat.¹⁴ A tak každý něco akumuluje.

Marx viděl tento proces průmyslových změn mnohem jasněji a uvědomoval si jeho rozhodující význam plněji než kterýkoli jiný ekonom jeho doby. To neznamená, že správně pochopil jeho povahu nebo že správně analyzoval jeho mechanismus. U něj se tento mechanismus vysvětluje pou-

¹³ Marx si to do určité míry uvědomuje. Domnívá se však, že když rostou mzdy, a tím brzdí akumulaci, míra akumulace se snižuje, protože „se tím otupuje podněcující účinek zisku“, takže „mechanismus kapitalistického výrobního procesu tedy sám odstraňuje překážky, které přechodně vytváří“ (*Kapitál*, sv. 1, kap. XXIII, část 1, str. 604). Avšak právě *tato* tendence kapitalistického mechanismu k dosahování rovnováhy není zcela mimo pochybnost a každé tvrzení, které ji postuluje, by mělo být přijímáno přinejmenším s opatrnými výhradami. Je však zajímavé, že bychom měli toto tvrzení považovat za velice nemarxovské, pokud se nám podaří na ně narazit v práci jiného ekonomy, a že pokud je obhajitelné, velmi oslabuje hlavní osnovu Marxovy argumentace. V tomto bodě tak jako v mnoha jiných se Marx projevuje jako ekonom v udivujícím stupni spoutaný okovy tehdejší buržoazní ekonomie, o níž byl přesvědčen, že ji odhodil.

¹⁴ To samozřejmě není jediná metoda financování technických inovací. Je to však prakticky jediná metoda, kterou bere Marx v úvahu. S ohledem na to, že je to metoda velmi důležitá, můžeme ho zde následovat, i když z jiných metod, zejména z výpůjček od bank, tj. z vytváření depozit, vyplývají jiné důsledky, jež by bylo potřebné začlenit do analýzy, abychom načrtli správný obraz kapitalistického procesu.

hou mechanikou mas kapitálů. Marx neměl adekvátní teorii podniku a jeho neschopnost odlišit podnikatele od kapitalisty spolu s chybnou teoretickou technikou zapříčinily mnoho případů *non sequitur* a rozličných omylů. Avšak samotná vize tohoto procesu byla sama o sobě dostatečná pro mnoho Marxových záměrů. Případy *non sequitur* přestávají být fatální námitkou, jestliže se to, co nevyplývá z Marxovy argumentace, dá vyvodit z něčeho jiného. A dokonce naprosté omyly a dezinterpretace jsou často kompenzovány zásadní správností obecného směru argumentace, v níž se objevují – zejména mohou být zneškodněny v dalších krocích analýzy, kterou by kritik neschopný zhodnotit tuto paradoxní situaci neodvolatelně zavrhl.

Již dříve jsme uvedli takový příklad. Sama o sobě je Marxova teorie nadhodnoty neobhajitelná. Ale protože kapitalistický proces produkuje opakované vlny přechodných zisků převyšujících náklady, což mohou uspokojivě vysvětlit, i když velmi nemarxistickým způsobem, jiné teorie, Marxův následující krok věnovaný akumulaci není jeho předchozími sklouznutími tak úplně pokazen. Podobně sám Marx uspokojivě nezdůvodnil donucení k akumulaci, která má pro jeho argumentaci tak zásadní význam. Z nedostatků jeho vysvětlení však neplynou žádné velké škody, neboť můžeme snadno sami podat – jak jsme ho už výše letmo zmínili – vysvětlení přesvědčivější, v němž se kromě jiných věcí ocitne snížení zisků na správném místě. Souhrnná míra zisku z celkového průmyslového kapitálu nemusí v dlouhodobém horizontu klesat, ať už z marxovského důvodu, tj. že roste konstantní kapitál v poměru k relativnímu kapitálu,¹⁵ nebo z nějaké jiné příčiny. Stačí, jak jsme viděli, že zisk z každého jednotlivého podniku je neustále ohrožován skutečnou či potenciální konkurencí ze strany nového zboží a metod výroby, které ho dříve či později změní ve ztrátu. Máme tedy požadovanou hnací sílu a dokonce jakýsi analogon k Marxově tezi, že konstantní kapitál nevytváří nadhodnotu – protože žádný jednotlivý soubor

¹⁵ Podle Marxe pokles zisku může mít samozřejmě ještě jinou příčinu, tj. pokles míry nadhodnoty. Ten může být způsoben buď růstem míry mezd, nebo zkrácením – například legislativním – pracovní doby. Je možno tvrdit, dokonce i z hlediska marxistické teorie, že to bude „kapitalisty“ povzbuzovat k nahrazování pracovní síly kapitálovými statky, které šetří práci, a tedy také k časovému růstu investic nezávisle na vlivu nového zboží a technického pokroku. Těmito otázkami se tu nemůžeme zabývat. Můžeme však uvést jeden zajímavý případ. V roce 1837 Nassau W. Senior vydal brožuru s názvem *Letters on the Factory Act*, v níž se pokoušel ukázat, že navrhované zkrácení pracovního dne by zapříčinilo ztrátu zisků v bavlnářském průmyslu. Marx v *Kapitálu* (sv. I, kap. VII, část 3) překonává sám sebe ve vzteklých útocích na tyto vývody. Argumenty Seniora jsou skutečně bezmála hloupé. Marx by však měl být tím posledním, kdo by to mohl říci, neboť závěry Seniora zcela zapadají do jeho vlastní teorie vykořisťování.

kapitálových statků není zdrojem přebytečného zisku věčně – bez nutnosti opírat se o ty části jeho argumentace, které mají pochybnou platnost.

Jiný příklad poskytuje následující článek Marxova řetězu, jeho teorie koncentrace, tj. jeho přístup k tendenci kapitalistického procesu zvětšovat jak rozměry průmyslových podniků, tak jednotek pod kontrolou. Vše, co nám Marx může jako vysvětlení nabídnout,¹⁶ když ho zbavíme jeho obraznosti, se scvrkává na málo podnětné tvrzení, že „konkurenční boj se vede zlevňováním zboží“, které „*caeteris paribus* závisí na produktivitě práce, a ta zase na měřítku výroby“ a že „větší kapitály proto porázejí menší kapitály“.¹⁷ Velmi to připomíná současné příručkové pojetí této záležitosti a samo o sobě to není ani příliš hluboké, ani nějak obdivuhodné. Ve skutečnosti je to neadekvátní, protože se zde klade důraz výlučně na velikost jednotlivých „kapitálů“ a zároveň je Marxův popis účinků velmi omezený jeho technikou, která mu znemožňuje úspěšně se vyrovnat s monopolem a oligopolem.

Přesto obdiv, který tak mnoho ekonomů i vně houfu věrných pociťovalo k této teorii, není tak neospravedlnitelný. Za prvé, předpověď příchodu éry velkého podnikání bylo – uvážíme-li tehdejší Marxovy podmínky – samo o sobě nemalým výkonem. Marx však udělal ještě něco víc. Šikovně připojil koncentraci k procesu akumulace či spíše představil první jako část druhé, a to nejen jako část její faktické struktury, ale také jako prvek její logiky. Správně postřehl některé důsledky – například, že „rostoucí velikost individuálních mas kapitálu se stává materiální základnou nepřetržitě revoluce v samotném způsobu výroby“ –, i když jiné viděl zase jednostranně nebo pokřiveně. Elektrizoval atmosféru obklopující tento fenomén prostřednictvím dynamy třídního boje a politiky – už jenom to by stačilo povznést prezentaci problému nad úroveň suchých ekonomických teorémů, zvláště pro lidi neobdařené svou vlastní představivostí. A co je nejdůležitější, byl schopen jít dále, téměř aniž se nechal brzdit neadekvátní motivací jednotlivých rysů svého obrazu a tím, co z profesionálního hlediska vypadalo jako nedostatek přesnosti argumentace, protože konec konců průmysloví obři skutečně byli na obzoru a s nimi i sociální situace, kterou nevyhnutelně museli vytvořit.

5. Tento skicovitý nárys doplníme dvěma body: Marxovou teorií *Verelendung* či – mám-li užít anglického ekvivalentu, který jsem se rozhodl přijmout – *immiseration* (zbídačování), a jeho (a Engelsovu) teorii hospodářského cyklu. První je, jak pokud jde o analýzu, tak ve své vizi, nenapravitelně chybná; naopak analýza i vize jsou předností té druhé.

¹⁶ Viz *Kapitál*, sv. I, kap. XXIII, část 2.

¹⁷ Tento závěr, často nazývaný teorií vyvlastňování, je u Marxe jediným čistě ekonomickým základem onoho boje, v němž jedni kapitalisté ničí druhé.

Marx bez jakýchkoli pochyb tvrdil, že v průběhu kapitalistické evoluce se sníží úroveň reálných mezd a životní standard v lépe placených společenských vrstvách, přičemž se nezdaří ani zlepšit úděl těch nejhůře placených, a to se nestane díky působení nějakých náhodných okolností či konkrétního prostředí, ale vynutí si to sama logika kapitalistického procesu.¹⁸ Prognóza to byla samozřejmě mimořádně špatná a marxisti všech typů měli těžkou práci, aby co nejlépe vyložili jasně opačné zkušenosti, s nimiž se setkávali. Z počátku, a v některých ojedinělých případech dokonce dodnes, projevovali pozoruhodnou vytrvalost ve snaze zachránit tento „zákon“ jako konstatování skutečné tendence potvrzené statistikami mezd. Pak se pokoušeli dát tomuto zákonu jiný význam, totiž vztáhnout ho nikoli k míře reálných mezd nebo k absolutní kvótě připadající pracující třídě, ale k relativnímu podílu důchodu z práce v celkovém národním důchodu. I když některé pasáže v Marxovi interpretaci v tomto smyslu skutečně připouštějí, evidentně znásilňuje význam většiny jeho díla. Mimoto by přijetí této interpretace znamenalo jen malý zisk, protože Marxův hlavní závěr předpokládá, že klesá *absolutní* část důchodu z práce na osobu, či přinejmenším že neroste: kdyby měl skutečně na mysli poměrnou část, jen by to zvětšilo jeho obtíže. Nakonec by tato teze i tak byla chybná. Poměrná část mezd a platů v celkovém důchodu se mění z roku na rok spíše jen mírně a vykazuje pozoruhodnou stabilitu v čase – jistě se tu neprojevuje žádná tendence k poklesu.

Zdá se však, že z této obtíže existuje jiné východisko. Nějaká tendence se možná neodráží ve statistických časových řadách – které mohou dokonce ukazovat jako v tomto případě něco opačného –, a přesto může být zkoumanému systému vlastní, neboť může být potlačena výjimečnými podmínkami. Takovou linii přijímá ve skutečnosti většina moderních marxistů. Výjimečné okolnosti se spatřují v koloniální expanzi či obecněji v otevření nových zemí během devatenáctého století, což – jak tvrdí – bylo příčinou „doby hájení“ obětí vykořisťování.¹⁹ V další části budeme mít příležitost se dotknout této záležitosti blíže. Prozatím jen poznamenejme, že fakty propůjčují této argumentaci určitou *prima facie* podporu a že je

¹⁸ V první linii obrany, kterou marxisti, jako většina apologetů, stavěli proti kritickým záměrům doprovázejícím každé takové kategorické tvrzení, se prohlašuje, že Marx tak zcela nepomíjel ani druhou stranu mince a že často „uznával“ případy růstu mezd atd. – protože je přece musel vidět každý – a nakonec plně antcipoval všechno, co by kritik mohl říci. Autor tak rozvláčný, který proplétá svou argumentaci tak bohatými vrstvami historické analýzy, tvoří přirozeně vděčnější pole pro takovou obranu než nějaký církevní otec. Ale jaký je užitek z „uznání“ odporujícího faktu, když se mu nedovolí mít vliv na závěry?

¹⁹ Tato myšlenka pochází od Marxe samotného, i když byla rozvinuta neomarxisty.

také nenapadnutelná ve své logice, a mohla by tedy vyřešit obtíže, kdyby zmíněná tendence byla dobře potvrzena i jinak.

Skutečný problém však spočívá v tom, že Marxova teoretická struktura v této oblasti naprosto není věrohodná: nejen vize, ale i analytické základy zde selhávají. Teorie zbláckování stojí na teorii „rezervní průmyslové armády“, tj. nezaměstnanosti vytvářené mechanizací výrobního procesu.²⁰ A teorie rezervní armády je zase založena na doktríně vyložené u Ricarda v kapitole o strojním vybavení. Nikde – samozřejmě s výjimkou teorie hodnoty – není Marxova argumentace tak závislá na Ricardovi a bez jakýchkoli podstatných dodatků.²¹ Hovořím samozřejmě jen o čisté teorii tohoto jevu. Marx jako obvykle přidal i zde mnoho drobných jednotlivostí, jako například vhodné zobecnění, v němž nahrazování kvalifikované práce nekvalifikovanou začlenil do koncepce nezaměstnanosti; dodal také nesmírně bohatství ilustrací a frazeologie; a co je nejdůležitější, dodal i impozantní aranzmá na širokém pozadí sociálního procesu.

Ricardo měl zpočátku tendenci sdílet vždy velmi rozšířený názor, že zavádění strojů do výrobního procesu může stěžejně nepřinést masám nějaký užitek. Když začal pochybovat o pravdivosti takového tvrzení nebo alespoň o jeho obecné platnosti, se sobě vlastní otevřeností revidoval své stanovisko. Neméně charakteristické je pro něj to, že přitom udělal „čelem vzad“ a s využitím své obvyklé metody „představení silných případů“ podal numerický příklad, dobře známý všem ekonomům, s jehož pomocí chtěl ukázat, že věci mohou nabrat jiný směr. Nepopíral, že dokázal jen možnost – i když celkem pravděpodobnou –, ani že v konečném důsledku přinese mechanizace pracujícím čistý zisk vyplývající z jejího následného vlivu na celkovou produkci, ceny atd.

Příklad je do určité míry správný.²² Poněkud subtilnější metody používané dnes potvrzují jeho výsledky do té míry, do jaké připouštějí možnost, na níž se zaměřil, ale stejně tak mohou potvrdit i opak; vycházejí za tento příklad

²⁰ Tento typ nezaměstnanosti se musí samozřejmě rozlišovat od jiných. Marx konkrétně zmiňuje typ nezaměstnanosti, který je výsledkem cyklických výkyvů v ekonomice. Vzhledem k tomu, že tyto dva typy nejsou na sobě nezávislé a že Marx ve své argumentaci využívá právě tento druhý typ častěji než první, vyvstávají tu interpretační potíže, které si ne všichni kritici plně uvědomují.

²¹ To musí být jasné každému teoretikovi nejen ze studia *sedes materiae* v *Kapitálu*, sv. 1, kap. XIII, část 3, 4, 5 a zejména 6 (kde se Marx zabývá teorií kompenzace, kterou jsme zmínili výše), ale také z kap. XXII a XXIII, kde částečně v jiném šatě opakuje a rozpracovává ty samé věci.

²² Nebo by se dal poopravit bez ztráty svého významu. V argumentaci je několik pochybných bodů, jež jsou pravděpodobně důsledkem jeho žalostné techniky – kterou by tak mnoho ekonomů s radostí zvěčnilo.

tím, že stanovují formální podmínky, které rozhodují o tom, zda nastane jeden důsledek nebo druhý. To je samozřejmě vše, co může čistá teorie udělat. Předpovězení skutečného výsledku by vyžadovalo další data. Avšak z našeho hlediska vykazuje Ricardův příklad jiný zajímavý rys. Uvažoval o firmě mající kapitál určité velikosti a zaměstnávající určitý počet dělníků, která se rozhodne zavést mechanizaci. To vyžaduje přidělit skupinu dělníků na konstrukci stroje, který po své instalaci umožní firmě, aby se části této skupiny zbavila. Konečné zisky mohou zůstat stejné (po úpravách v rámci konkurence, které odstraní přechodný zisk), avšak hrubý důchod se sníží přesně o mzdy dříve vyplácené dělníkům, kteří byli nyní „uvolnění“. Marxova představa nahrazování variabilního kapitálu (mzdy) kapitálem konstantním je téměř přesnou replikou tohoto přístupu. Ricardův důraz na vyplývající *přebytek* populace má svoji skoro přesnou obdobu v Marxově důrazu na *předlídění*, kterýžto termín užíval jako alternativu k výrazu „průmyslová rezervní armáda“. Marx vlastně spojil Ricardovo učení s háčkem, vlascem i se splávkem.

Avšak to, co může obstát, pokud se pohybujeme v rámci omezených Ricardových záměrů, se stane naprosto neadekvátní – ve skutečnosti se stane zdrojem dalšího *non sequitur*, tentokrát nenapravitelného správnou vizí konečných výsledků –, jakmile vezmeme v úvahu nadstavbu, kterou Marx vztyčil na těchto chabých základech. Zdá se, že i on sám musel mít podobné pocity. S energií, která měla v sobě cosi zoufalého, se chytil podmíněně pesimistického závěru svého učitele, jako kdyby jím uvedený silný příklad byl jediným možným, a s možná ještě zoufalejší energií bojoval proti těm autorům, kteří rozvíjeli implikace Ricardovy zmínky o kompenzacích, totiž že věk strojů může přinést práci, i když bezprostřední účinek zavádění strojů znamená nespravedlnost (teorie kompenzace, oblíbený předmět averze všech marxistů).

Marx měl všechny důvody vydat se tímto směrem. Velmi potřeboval pevné základy pro svou teorii rezervní armády, která měla sloužit dvěma cílům se základním významem i několika menším. Za prvé, viděli jsme, že ze své doktrínou odstranil to, co jsem nazval jejím hlavním pilířem, díky svoji nechuti – samé o sobě zcela pochopitelné – využít malthusiánskou populační teorii. Tento pilíř byl nahrazen všudypřítomnou, protože věčně se obnovující,²³ rezervní armádou. Za druhé, jím přijatý, příliš úzký po-

²³ Tento prvek neustálého vytváření je samozřejmě nutně zdůraznit. Bylo by naprosto nespravedlivé k Marxovým slovům i k jejich významu, kdybychom si spolu s některými kritiky představovali, že předpokládal, že zavedení strojů způsobuje vyřazení lidí z práce a ti pak zůstávají individuálně nezaměstnaní navěky. Marx nepopíral opětovné pohlcování pracovních sil, a kritika založená na dokazování, že každá nezaměstnanost bývá vždy absorbována, se tedy naprosto míjí cílem.

hled na proces mechanizace měl zásadní význam při motivaci k halasným frázím v kapitole XXIV prvního dílu *Kapitálu*, které v určitém smyslu korunovaly vyvrcholení nejen tohoto dílu, ale celé Marxovy práce. Uvedu je zde v úplnosti – obsáhleji, než by to vyžadovala věc, o níž tu mluvíme –, aby měl čtenář možnost pohlédnout na Marxe, když zaujímá postoj, který byl stejně dobrým důvodem pro nadšení jedněch i pro pohrdání druhých. Zde jsou, ať už se jedná o směs pochybných tvrzení, nebo o samé jádro prorocké pravdy:

„Ruku v ruce s touto centralizací čili vyvlastňováním mnoha kapitalistů několika málo kapitalisty se rozvíjí (...) zatažení všech národů do sítě světového trhu, a tím mezinárodní charakter kapitalistického režimu. Zatímco stále klesá počet magnátů kapitálu, kteří uzurpují a monopolizují všechny výhody tohoto procesu přeměny, vzrůstá masa bídy, útlaku, poroby, degenerace, vykořisťování, ale vzrůstá také rozhořčení stále rostoucí dělnické třídy, která se školí, sdružuje a organizuje mechanismem kapitalistického výrobního způsobu samého. Monopol kapitálu se stává okovem výrobního způsobu, který vyrostl spolu s ním a pod jeho ochranou. Centralizace výrobních prostředků a zespolečnění práce dosahují bodu, kdy se jim kapitalistická slupka stává nesnesitelnou. Slupka puká. Odbíjí poslední hodina kapitalistického soukromého vlastnictví. Vyvlastňovatelé jsou vyvlastňováni.“

6. Marxovy výkony v oblasti teorie hospodářského cyklu je nesmírně těžké zhodnotit. Jejich skutečně cenná část se skládá z desítek postřehů a komentářů, přičemž většina z nich má příležitostný charakter a jsou roztroušeny téměř ve všech jeho spisech, včetně mnoha jeho dopisů. Pokusy rekonstruovat z takovýchto *membra disiecta* celek, který se nikde neobjevuje v plné podobě a snad kromě zárodečné formy nikdy neexistoval ani v myslí samotného Marxe, mohou přinést různé výsledky v závislosti na tom, kdo je provádí, a kromě toho mohou být i znehodnoceny pochopitelnou tendencí obdivovatelů připisovat pomocí vhodné interpretace Marxovi prakticky všechny výsledky pozdějších výzkumů, kterých dosáhli oni sami.

Běžní stoupenci i protivníci si kvůli povaze Marxova kaleidoskopického příspěvku na tomto poli nikdy neuvědomili, jaký typ úkolu tu stojí před komentátorem. Viděli, jak často se Marx k této věci vyslovoval a že to bylo zřejmě v těsné souvislosti s jeho základním tématem, přijímali tedy jako samozřejmost, že musí existovat nějaká jednoduchá jednoznačně Marxova teorie cyklu, kterou by bylo možno vyvodit ze zbytku jeho logiky kapitalistického procesu podobně jako například teorii vykořisťování lze vyvodit z teorie práce. Poddali se tedy úkolu takovou teorii hledat a není těžké uhádnout, co našli.

Na jedné straně Marx nepochybně vychvaluje – i když ne zcela adekvátně zdůvodňuje – ohromnou schopnost kapitalismu rozvíjet výrobní možnosti společnosti. Na druhé straně nepřetržitě akcentuje rostoucí bídu mas. Není snad nepřirozenější věcí pod sluncem závěr, že krize či deprese jsou zapříčiněny faktem, že vykořisťované masy si nemohou kupovat to, co vyprodukuje nebo co je připraven vyprodukovat neustále se rozšiřující výrobní aparát, a že z tohoto důvodu jakož i z jiných, které tu nemusíme opakovat, klesá míra zisku až na úroveň bankrotu? Jak se zdá, ocitáme se vlastně – v závislosti na tom, který prvek chceme zdůraznit – na břehu teorie podspotřeby nebo nadvýroby nejzavrženějšího typu.

Marxovské vysvětlení bylo ve skutečnosti zařazeno do teorii krize z podspotřeby.²⁴ K podpoře takového hodnocení mohou být uvedeny dvě okolnosti. Za prvé, v teorii nadhodnoty a také v jiných věcech je evidentní příbuznost Marxova učení s koncepcemi Sismondiho a Rodbertuse. A tito muži byli zastánci teorie podspotřeby. Nebylo ničím nepřirozeným uzavřít, že Marx mohl zastávat stejný názor. Za druhé, některé části v Marxově díle, zejména krátká pasáž o krizích obsažená v *Komunistickém manifestu*, nepochybně vedou k této interpretaci, i když Engelsova vyjádření se k ní hodí daleko lépe.²⁵ To vše ale nemá význam, protože Marx projevil mimořádný důvtip a výslovně ji odmítl.²⁶

²⁴ Ačkoli se tato interpretace stala módní, zmíním zde jen dva autory, jednoho, který je odpovědný za její modifikovanou verzi, a druhého, který může svědčit pro její přetrvání: Tugan-Baranowsky (*Theoretische Grundlagen des Marxismus*, 1905), který na tomto základě marxovskou teorii krizí odmítá; a M. Dobb (*Political Economy and Capitalism*, 1937), který je k ní mnohem vstřícnější.

²⁵ Engelsův poněkud banální názor je nejlépe vyjádřen v jeho polemické knize s názvem *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* z roku 1878 (český překlad *Anti-Dühring*, přel. Ivan Hálek, Svoboda, Praha, 1952) v pasáži, která se stala jednou z nejčastěji citovaných v socialistické literatuře. Uvádí zde velmi názornou morfologii krizí, která je nepochybně postačující pro účely populárních přednášek, ale také názor – na místě, kde bychom hledali vysvětlení –, že „rozpětí trhu nemůže udržet krok s rozpětím výroby“ (čes. překl. str. 237). Souhlasně odkazuje také k Fourierovu názoru vyjádřenému sebevysvětlujícím termínem *crises pléthoriques*. Nemohu však popřít, že Marx napsal část kapitoly X a nese společnou odpovědnost za celou knihu.

Pozoruji, že těch několik poznámek o Engelsovi, které obsahuje tato krátká pasáž, má zlehčující charakter. To je nešťastné, ale nevyplývá to z nějakého záměru snižovat zásluhy tohoto významného muže. Soudím však, že je nutno otevřeně přiznat, že intelektuálně, a zejména jako teoretik stál daleko za Marxem. Nemůžeme si být ani jisti, zda mu vždy rozuměl. Jeho interpretace musíme proto brát s velkou opatrností.

²⁶ *Das Kapital*, sv. II, (str. 476 anglického vydání z roku 1907); český překlad *Kapitál*, SNPL, Praha, 1954, sv. II, kap. XX, str. 429. Viz však také *Theorien über den Mehrwert*, díl II, kap. III; český překlad *Teorie o nadhodnotě*, Praha, 1958.

Faktem je, že Marx neměl žádnou jednoduchou teorii hospodářského cyklu. A žádná taková nemůže být ani logicky vyvozena z jeho „zákonů“ kapitalistického procesu. Dokonce jestliže přijmeme jeho vysvětlení vzniku nadhodnoty a budeme ochotni souhlasit, že akumulace, mechanizace (relativní vzrůst konstantního kapitálu) a přelidnění neúprosně prohlubující bídu mas se dají navázat do logického řetězce, který končí zhroutilím kapitalistického systému – ani tehdy nemáme nějaký faktor, který by nutně způsoboval cyklické výkyvy procesu a byl odpovědný za *imanentní* střídání prosperity a deprese.²⁷ Nepochybně máme vždy po ruce celou řadu událostí a případů, z nichž můžeme čerpat, abychom nahradili absenci základního vysvětlení. Máme tu mylné kalkulace, nesprávná očekávání a jiné chyby, vlny optimismu a pesimismu, spekulativní přebytky a reakce na spekulativní přebytky a nevyčerpatelný zdroj „vnějších faktorů“. Ale stejně, jestliže Marxův mechanický proces akumulace postupuje rovnoměrně – a v zásadě není nic, co by ukazovalo, proč by tomu mělo být jinak –, pak celý proces kapitalistické výroby *může* postupovat rovněž rovnoměrně; z logického hlediska nemá ani období prosperity, ani deprese.

To samozřejmě nemusí být nějakým neštěstím. Mnoho jiných teoretiků jednoduše tvrdilo a tvrdí, že krize nastávají tehdy, kdy něco, co má dostatečnou důležitost, probíhá špatně. A už vůbec to nebylo Marxovým handicapem, neboť ho to uvolňovalo z jáma systému a dávalo mu svobodu podívat se na fakty bez násilného zkreslení. Bere tedy v úvahu širokou škálu více či méně podstatných prvků. Například poněkud povrchně využívá zprostředkování peněz – a ničeho jiného – ve zbožní směně, aby vyvrátil Sayovu tezi o nemožnosti obecného přesycení; nebo trhy levných peněz, aby vysvětlil neproporcionální rozvoj v odvětvích vyznačujících se velkými investicemi do dlouhodobých kapitálových statků; nebo speciální pobídky, jako je zpřístupnění nových trhů či objevení se nových společenských potřeb, aby ukázal motivaci k náhlým skokům v „akumulaci“. Pokouší se, nepřilíží úspěšně, učinit z růstu populace činitel vyvolávající fluktuace.²⁸ Pozoruje, i když to vlastně nevysvětluje, že „náhlé a nárázo-

²⁷ Pro laika je opak tohoto tvrzení tak očividný, že by nebylo lehké ho dokazovat, i kdybychom uvažovali v celosvětovém měřítku. Nejlepším způsobem, jak se čtenář sám přesvědčí o pravdivosti toho, co bylo řečeno, je prostudovat si Ricardovu argumentaci týkající se strojů. Proces, který se tam popisuje, může být příčinou jakkoli velké nezaměstnanosti a zároveň nepřerušovaně pokračovat, aniž by způsobil nějaké jiné zhroutilí než konečný zánik systému samého. Marx by s tím souhlasil.

²⁸ V tomto směru rovněž nebyl sám. Bylo by však nespravedlivé očekávat, že by případně uznal slabost tohoto přístupu; nebude od věci poznamenat, že jeho úvahy na toto téma se objevují až v třetím díle a není jisté, zda předkládají to, co by mohlo být jeho konečným názorem.

vité rozpětí měřítka výroby je předpokladem jejího náhlého smrštění“. Výstižně říká, že „povrchnost politické ekonomie se projevuje mimo jiné v tom, že rozpětí a smrštění úvěru, pouhé příznaky střídajících se období průmyslového cyklu, prohlašuje za jejich příčinu“.²⁹ Sérii nepředvídaných událostí a nehod tak samozřejmě přičítá velký význam.

To vše může přijmout zdravý rozum a v zásadě je to správné. Nacházíme tu prakticky všechny prvky, které vždy vstupují do každé seriózní analýzy hospodářského cyklu, a vcelku velmi málo omylů. Navíc nesmíme zapomínat, že už pouhé vnímání existence cyklických pohybů bylo v té době velkým úspěchem. Mnoho ekonomů před ním je tušilo. Svoji pozornost však zaměřili hlavně na dramatické zlomy, o nichž se začalo mluvit jako o „krizích“. A tyto krize nebyli schopni vidět v pravém světle, tj. ve světle cyklického procesu, v němž byly pouhou událostí. Považovali je, aniž by dohlédli za ně nebo hlouběji pod ně, za izolovaná neštěstí, která nastávají v důsledku chyb, hýření, špatného chování nebo selhání funkce kreditního mechanismu. Domnívám se, že Marx byl prvním ekonomem, který se povznesl nad tuto tradici a antcipoval – s výjimkou statistického doplňku – dílo Clémenta Juglara. I když, jak jsme viděli, nenabídl odpovídající vysvětlení hospodářských cyklů, sám tento jev jasně rozpoznával a rozuměl velké části jeho mechanismu. Podobně jako Juglar neváhal mluvit o desetiletém cyklu „přerušovaném menšími fluktuacemi“.³⁰ Poutal ho problém příčiny, proč má cyklus právě takovou periodu, a zvažoval myšlenku, že to může mít co dělat s životností strojů v bavlnářském průmyslu. Je možno nalézt ještě mnoho jiných známek jeho zájmu o problém hospodářského cyklu jako něčeho odlišného od krize. Už to samo postačuje, aby měl zajištěno přední místo mezi průkopníky moderního výzkumu hospodářského cyklu.

Je nutno zmínit ještě jiný aspekt. Marx ve většině případů užíval výraz krize v jeho obvyklém smyslu a stejně jako jiní lidé mluvil o krizi z roku 1825 nebo 1847. Vedle toho jej však užíval v odlišném smyslu. Byl přesvědčen, že vývoj kapitalismu jednoho dne prolomí institucionální rámec

²⁹ *Kapitál*, díl I, kap. XXIII, část 3. Bezprostředně po této pasáži dělá Marx krok ve směru, který je rovněž známý tomu, kdo studuje novodobé teorie hospodářského cyklu: „Účinky se stávají zase příčinami a střídající se fáze celého procesu, *kteří stále reprodukuje své vlastní podmínky*, [kurzíva Schumpeter], nabývají formy periodičnosti“.

³⁰ Engels šel ještě dále. Některé z jeho poznámek k třetímu dílu ukazují, že měl podezření rovněž na delší vlnu. I když měl sklon interpretovat poměrnou slabost konjunktur a poměrnou intenzitu deprese v sedmdesátých a osmdesátých letech spíše jako strukturální změnu než jako účinek fáze deprese cyklické vlny s delším rozpětím (přesně jako to dělá ve vztahu k poválečnému vývoji, a zejména k vývoji v poslední dekádě, mnoho moderních ekonomů), je možno v tom spatřovat určitou anticipaci práce Kondratieffova o dlouhých cyklech.

kapitalistické společnosti, a domníval se, že před tím, než tento zlom nastane, začne kapitalismus fungovat s rostoucím napětím a vykazovat symptomy smrtelné choroby. A právě pro toto stadium, představované samozřejmě jako delší či kratší historické období, užíval stejný termín „krize“. Projevoval přitom sklon spojovat periodické krize s touto jedinečnou krizí kapitalistického řádu. Naznačoval dokonce, že krize je možno v určitém smyslu pokládat za předběžné projevy konečného zhroutení. Poněvadž pro mnoho čtenářů to může vypadat jako klíč k Marxově teorii krizí v běžném smyslu, je nutno zdůraznit, že faktory, které jsou podle Marxe odpovědné za konečný zlom, nemohou být bez přijetí velkého počtu dodatečných hypotéz činěny odpovědnými za opakující se deprese,³¹ a že takový klíč by nás nedovedl za triviální tvrzení, že „vyvlastňování vyvlastňovatelů“ může být snadnější v depresi než ve fázi boomeru.

7. Konečně je tu myšlenka, že vývoj kapitalismu prolomí – nebo přeroste – instituce kapitalistické společnosti (*Zusammenbruchstheorie*, teorie nevyhnutelné katastrofy), která poskytuje poslední příklad spojení *non sequitur* s hlubokou vizí, která pomáhá zachránit výsledek.

Marxovu „dialektickou dedukci“ založenou na růstu bídy a útisku, které doženou masy k revoltě, zneplatňuje *non sequitur*, jež kazí argumentaci, mající tento nevyhnutelný růst bídy dokázat. A co více, jinak ortodoxní marxisté už dávno začali pochybovat o platnosti teze, že koncentrace průmyslové moci je nutně neslučitelná s „kapitalistickou slupkou“. Prvním, kdo vznesl tuto pochybnost s využitím koherentní argumentace, byl Rudolf Hilferding,³² jeden z představitelů významné skupiny neomarxistů, který se ve skutečnosti přikláněl k opačnému závěru, totiž že díky koncentraci může kapitalismus získat stabilitu.³³ Odkládajíc do následu-

³¹ Čtenář se o tom hned sám přesvědčí, vrátí-li se k výše uvedenému citátu. Marx se v podstatě – i když si často s touto myšlenkou pohrává – vyhýbá závaznému vyjádření k této věci, což je významné, neboť neměl ve zvyku promarnit příležitost ke generalizaci.

³² *Das Finanzkapital*, 1910. Pochybnosti se zakládaly na mnoha druhořadých okolnostech, které měly ukazovat, že Marx přecenil tendence, které – jak se domníval – dokázal a že evoluce společnosti je mnohem komplexnějším a daleko méně spojitým procesem, než se jevílo Marxovi. Takové pochybnosti vstaly nejednou už dříve. Stačí zmínit E. Bernsteina; k tomu viz kap. XXVI. Avšak Hilferdingova analýza se neodvolává na polehčující okolnosti, ale bojuje proti takovému závěru principiálně na Marxově vlastní půdě.

³³ Tato teze byla často (dokonce i jejím autorem) směřována s tezí, že hospodářské fluktuace mají tendenci se postupem času zmírňovat. Ať už tomu tak je, či nikoli (krize z roku 1929–1932 to nevyvrací), větší stabilita kapitalistického systému, tj. poněkud menší živelnost našich cenových a kvantitativních časových řad, nemusí nutně znamenat větší stabilitu, tj. větší schopnost kapitalistického řádu odolávat útokům, a naopak – ani z této schopnosti řádu odolávat nutně nevyplývá nic ohledně stability systému. Obě věci samozřejmě souvisejí, ale nejsou totožné.

jící části, co chci k této záležitosti říci, omezím se zde na konstatování, že Hilferding podle mne zachází příliš daleko, i když – jak uvidíme – není při stávajících tendencích v této zemi žádný důvod k přesvědčení, že se z velkého podnikání „stanou okovy výrobního způsobu“.

I kdyby však fakty uváděné Marxem a jeho zdůvodňování byly ještě chybnější než ve skutečnosti jsou, jeho závěr by nicméně mohl být pravdivý, protože v něm prostě jen tvrdí, že vývoj kapitalismu zničí základy kapitalistické společnosti. Jsem o tom přesvědčen. A nemyslím si, že přeháním, když nazvu vizi, v níž se tato pravda nade vši pochybnost v roce 1847 vyjevila, hlubokou. Dnes je to samozřejmost. Prvním, kdo to přiznal, byl Gustav Schmoller. Jeho Excellence, profesor von Schmoller, pruský tajný rada a člen pruské Horní sněmovny, nebyl takový revolucionář a neměl dar agitační gestikulace. Ale klidně hlásal stejnou pravdu. Proč a Jak rovněž nechal bez odpovědi.

Je stěžejní nutně dodávat k tomu nějaké podrobné shrnutí. Náš náčrt, jakkoli nedokonalý, postačuje k tomu, abychom mohli tvrdit: za prvé, nikdo, kdo se trochu zabývá čistě ekonomickou analýzou, zde nemůže hovořit o bezvýhradném úspěchu; za druhé, nikdo, koho trochu zajímají směle konstrukce, nemůže hovořit o naprostém selhání.

Tribunál, který hodnotí teoretickou techniku, musí vynést nepříznivý verdikt. Lpění na analytickém aparátu, který byl vždy neadekvátní a už v Marxově době rychle zastarával; dlouhý seznam nekonekventních či od základu špatných závěrů; chyby, které by po své nápravě změnily základní logické vývody, často v jejich protiklady – všechno to lze oprávněně vyčítat Marxovi jako teoretickému technikovi.

Avšak dokonce i výrok tohoto soudu musí být doprovázen výhradami, a to ze dvou důvodů.

Ze prvé, ačkoli se Marx často a někdy beznadějně mýlil, jeho kritikové zdaleka neměli vždy pravdu. Protože mezi nimi bylo mnoho výborných ekonomů, svědčí to v jeho prospěch, a to tím spíše, že většinu z nich neměl možnost sám poznat.

Za druhé, Marxovi k dobru je možno připsat jeho kritické i pozitivní příspěvky k mnoha jednotlivým problémům. V náčrtu, jako je tento, není možné je všechny vypočítat, nejkuli je spravedlivě zhodnotit. V diskusi o jeho přístupu k problému hospodářského cyklu jsme měli příležitost některé z nich ukázat. Zmínil jsem také jeho přínos vylepšující naši teorii struktury fyzického kapitálu. Schémata, která v této oblasti navrhl, byt' nebyla úplně dokonalá, se ukázala přínosná také v novějších pracích, místy silně připomínajících Marxe samého.

Odvolací soud – i kdyby se i nadále omezoval jen na teoretické záležitosti – by však mohl cítit nutnost předchozí verdikt úplně zvrátit. Existuje totiž jeden opravdu velký Marxův počin, který lze postavit proti jeho teoretickým prohřeškům. Všim, co je chybné, a dokonce nevědecké v jeho analýze, se vine jedna základní představa, která není tím ani oním – představa teorie; ne pouze neurčitého počtu nespojitých jednotlivých modelů nebo logiky ekonomických kvantit obecně, ale faktické posloupnosti těchto modelů či průběhu ekonomického procesu, poháněného vlastními vnitřními silami, odehrávajícím se v historickém čase, vytvářejícím v každém okamžiku určitý stav, který bude sám determinovat stav následující. Autor tak mnoha mylných koncepcí byl zároveň prvním, který rýsoval to, co dokonce i dnes zůstává ekonomickou teorií budoucnosti, pro niž pomalu a pracně sbíráme kameny a maltu, statistické fakty a rovnice funkcionálních závislostí.

Marx nejen tuto myšlenku formuloval, ale pokoušel se ji ověřit v praxi. Všechny nedostatky, které hyzdí jeho dílo, musí být proto vzhledem k velkému cíli, jemuž měla jeho argumentace sloužit, posuzovány odděleně, i kdyby nebyly – jakože v některých případech nebyly – tímto plně vykompenzovány. Je tu však něco, co se dá připočíst k jeho úspěchům a co má pro metodologii ekonomie zásadní význam. Ekonomové se vždy buď zabývali ekonomickou historií, nebo využívali historické práce jiných. Ale fakty z ekonomické historie byly řazeny do zvláštní příhrádky. Pokud vůbec vstupovaly do teorie, pak v roli pouhé ilustrace nebo jako možné verifikace výsledků. Sloučení teorie a faktů bylo čistě mechanické. Marxova směs je chemická; historické fakty vnáší přímo do argumentace, z níž vyvozuje závěry. Byl prvním z ekonomů nejvyšší třídy, který viděl a systematicky učil, jak se ekonomická teorie může změnit v historickou analýzu a jak se historický příběh může změnit v *histoire raisonnée*.³⁴ Analogický problém ve vztahu ke statistice se řešit nepokoušel. V určitém smyslu je však řešení obsaženo v předchozím. Tam leží také odpověď na otázku, jak dalece – ve smyslu, který jsme objasnili ke konci předchozí kapitoly – se Marxově ekonomické teorii podařilo realizovat jeho sociologický plán. Nepodařilo; ale i když neuspěla, ustavila jak cíl, tak metodu.

³⁴ Jestliže by jeho oddaní žáci tvrdili, že vytyčil cíl pro historickou školu v ekonomii, nebylo by snadné toto tvrzení popřít, i když práce Schmollerovy školy je jistě zcela nezávislá na Marxově návrhu. Kdyby však dále tvrdili, že jen Marx sám věděl, jak racionalizovat historii, kdežto představitelé historické školy uměli jediné popisovat fakty bez vztahu k jejich významu, prokázali by své věci medvědí službu. Ve skutečnosti totiž tito lidé umění analýzy ovládali. Jestliže jejich generalizace byly méně rozmáchlé a jejich narativnost méně selektivní, svědčí to jen v jejich prospěch.

Nyní již máme hlavní komponenty marxovské konstrukce. Co se dá říci o imponantní syntéze jako celku? To není zbytečná otázka. Pokud je vůbec někdy pravdivé, pak v tomto případě platí tvrzení, že celek je více než souhrn částí. Kromě toho syntéza může do té míry znečistit zrno nebo natolik upotřebit plevy – a obojí je přítomno téměř všude –, že celek může být pravdivější či mylnější než každá jeho část brána sama o sobě. Konečně je tu Poslání, které vysvítá jen z celku. O tomto tématu však nebudeme dále hovořit. Každý si musí vyřešit sám za sebe, co to pro něj znamená.

Jsme dnes svědky revolty proti neúprosné potřebě specializace, a tedy volání po syntéze, které není nikde tak hlasité jako v sociálních vědách, v nichž hraje tak závažnou roli neprofesionální prvek.¹ Marxův systém je však dobrým příkladem, že i když syntéza může znamenat nové světlo, znamená také nové okovy.

Zaznamenali jsme, jak se v marxovské argumentaci vzájemně prostupují sociologie a ekonomie. Mají být a do určité míry i prakticky jsou jediným celkem. Všechny hlavní koncepce a teze jsou zároveň ekonomické i sociologické a nesou na obou rovinách stejný význam – jestliže vůbec můžeme z našeho hlediska stále mluvit o dvou rovinách argumentace. Tak například si přinejmenším v principu odpovídají ekonomická *kategorie* „práce“ a sociální *třída* „proletariát“, a vlastně jsou identické. Nebo funkcionální distribuce, s níž pracují ekonomové – tj. vysvětlení způsobu, jak vznikají důchody jako náhrada za produktivní služby, nezávisle na tom, k jaké sociální třídě může patřit každý jednotlivý příjemce –, vstupuje do

¹ Neprofesionální prvek je zvláště silně zastoupen mezi těmi obdivovateli Marxe, kteří opustili postoj typického marxovského *ekonom*a a stále berou za dobrou minci vše, co napsal. To je velmi důležité. V každé národní skupině marxistů jsou nejméně tři laici na jednoho školeného ekonomu, a dokonce i tento ekonom je zpravidla marxista jen v podmíněném smyslu, jak to bylo zmíněno v prologu k této části: uctívají božstvo, ale když provádějí své výzkumy, obracejí se k němu zády.

marxovského systému jen ve formě distribuce mezi sociálními třídami, a tím získává jinou konotaci. Nebo kapitál v marxovském systému je kapitálem, pouze když se nachází v rukou vydělené třídy kapitalistů. Úplně stejné věci v rukou dělníků kapitálem nejsou.

Nemůže být pochyb o tom, že tento přístup oživuje analýzu. Přízračně koncepce ekonomické teorie začínají dýchat. Bezkrvná teoréma přechází do *agmen, pulverem et clamorem*; aniž by ztratila svou logickou kvalitu, přestává být pouhým tvrzením o logických vlastnostech abstraktního systému; stává se tahem štětce malujícího divokou džungli sociálního života. Taková analýza nejenže ukazuje bohatší význam toho, co popisují všechny ekonomické analýzy, ale zahrnuje daleko širší pole – vtaňuje do obrazu různé typy jednání tříd nezávisle na tom, zda tato jednání vyhovují obvyklým pravidlům hospodářské činnosti. Války, revoluce, legislativní akty všeho druhu, změny ve struktuře vlády – krátce řečeno vše to, co nemarxistická ekonomie pojímá prostě jako vnější otřesy, má své místo vedle například investic do strojového vybavení nebo vyjednávání o pracovních podmínkách a je pokryto jediným vysvětlujícím schématem.

Takový postup má však zároveň své vady. Pojmový systém pod jařmem tohoto typu může snadno ztratit na své efektivnosti tolik, co získal na své životnosti. Jako výmluvný, byť poněkud otřepaný příklad může sloužit pojmový pár dělník-proletář. V nemarxistické ekonomii mají všechny odměny za služby osob povahu mezd, ať už jsou těmito osobami vynikající právníci, filmové hvězdy, firemní manažeři nebo zametači ulic. Protože tyto odměny mají, pokud jde o ekonomické jevy, které nás tu zajímají, mnoho společného, toto zobecnění není nijak zbytečné nebo jalové. Naopak, může být poučné dokonce i ze sociologického aspektu věci. Když však klademe rovnítko mezi práci a proletariát, zatemňujeme to; ve skutečnosti to odstraňujeme z obrazu. Hodnotné ekonomické tvrzení může být po sociologické metamorfóze místo bohatšího významu zatíženo chybou a naopak. Syntéza obecně, a syntéza v marxovském stylu zvlášť, může snadno vyústit jak v horší ekonomii, tak v podřadnější sociologii.

Syntéza obecně, tj. koordinace metod a různých směrů postupu, je těžká věc, s níž se mohou kompetentně vypořádat jen nemnozí. V důsledku toho zůstává stranou a od badatelů, kteří jsou naučeni vidět jen jednotlivé stromy, slyšíme nespokojený křik, když se mluví o lese. Nemohou pochopit, že potíž má částečně povahu *embarras de richesse* a že les syntézy může nezvykle připomínat intelektuální koncentrační tábor.

Marxovská syntéza, tj. koordinace ekonomické a sociologické analýzy s myšlenkou na spojení všeho pro jediný cíl, je samozřejmě zvláště náchylná takto vypadat. Cíl – ona *histoire raisonnée* kapitalistické společnosti – je

dostatečně široký, což však nejde říci o analytických nástrojích. Velkolepě se tu sezdávají politické fakty a ekonomické teze, ale děje se tak násilím a nic tu nemůže volně dýchat. Marxisté tvrdí, že jejich systém řeší všechny velké problémy, které trápí nemarxistickou ekonomii; řeší je však pouze za cenu jejich kastrace. Tento bod vyžaduje širší rozvedení.

Před chvílí jsem řekl, že Marxova syntéza zahrnuje všechny historické události – jako války, revoluce a legislativní změny – a všechny sociální instituce – jako vlastnictví, smluvní vztahy a formy vlády –, které si nemarxističtí ekonomové zvykli pojímat jako rušivé faktory nebo parametry, což znamená, že je nechtějí vysvětlovat, ale jen analyzovat jejich *modus operandi* a jejich důsledky. Takové faktory nebo data jsou samozřejmě nutné, aby se vytyčil předmět a rozsah každého výzkumného programu. I když nejsou vždy výslovně specifikovány, je to jenom proto, že se očekává všeobecná znalost toho, o co v daném případě jde. Charakteristickým rysem marxovského systému je to, že samy tyto historické události a sociální instituce podřizuje vysvětlení v rámci ekonomické analýzy, tzn. – abychom užili technického jazyka – že je pojímá nikoli jako konstantní veličiny, ale jako proměnné.

Napoleonské války, Krymská válka, Americká občanská válka, světová válka z roku 1914, francouzská Fronda, Velká francouzská revoluce, revoluce z roku 1830 a 1848, anglický volný trh, odborové hnutí jako celek stejně jako každý z jeho konkrétních projevů, koloniální expanze, institucionální změny, národní i stranická politika v různých dobách a zemích – to vše spadá do domény marxovské ekonomie, která, jak se tvrdí, nalézá teoretické objasnění v kategoriích třídního boje, snahy o vykořisťování a odporu proti němu, akumulace a kvalitativních změn ve struktuře kapitálu, změn v míře nadhodnoty a míře zisku. Ekonom se již nemůže nadále spokojovat s technickými odpověďmi na technické otázky; místo toho poučuje lidstvo o skrytém významu jeho zápasů. „Politika“ již není nezávislým faktorem, který může a musí být abstrahován od zkoumání základních záležitostí, a pokud se do tohoto zkoumání vkrádá, hraje v závislosti na individuálních preferencích buď roli nezbedného chlapce, který se nebezpečně plete do řízení stroje, když se inženýr otočí zády, nebo naopak roli *deus ex machina*, a to díky mysteriózní moudrosti pochybného druhu savce uctivě nazývaného „státníkem“. Nikoli, politika sama je definována strukturou a stavem ekonomického procesu a stává se průvodcem účinků zcela v rámci ekonomické teorie stejně jako každý akt koupě či prodeje.

Zopakujme, že není nic, co by se dalo pochopit snadněji, než fascinace vyvolaná syntézou, která nám nabízí právě něco takového. Zvláště je to pochopitelné u mladých a mezi intelektuály obývajících náš novinový svět, jimž se zdá, že je bohové obdarovali věčným mládím. Netrpělivě dychtí

po úspěchu, touží zachránit svět od toho či onoho, jsou znechuceni nepopsatelně nudnými příručkami, neuspokojeni citově i intelektuálně a neschopni dosáhnout syntézy vlastním úsilím – a v Marxovi nacházejí to, po čem touží. Zde je klíč ke všem nejdůvěrnějším tajemstvím, kouzelná hůlka, která uspořádává velké stejně jako malé události. Získali vysvětlující schéma, které je zároveň – mohu-li na okamžik upadnout do hegelianismu – nejobecnější a nejkonkrétnější. Již se nemusí cítit vyloučení z velkých záležitostí života – všichni najednou pronikají zrakem skrze okázalé loutky světa politiky a podnikání, které se nikdy nedovědí, o co v tom všem jde. A kdo je může vinit, když uváží, co mají na výběr?

Jisté – ale co obnáší tato služba marxovské syntézy kromě toho? Sám si nad tím lámu hlavu. Skromný ekonom, který popisuje přechod Anglie k volnému trhu nebo rané úspěchy anglického továrního zákonodárství, nezapomíná a nikdy neopomněl zmínit strukturální podmínky anglického hospodářství, které byly příčinou těchto politických opatření. A pokud to neudělá, pak v přednášce nebo knize o čisté teorii a pouze v zájmu přehlednější a účinnější analýzy. Marxisté dodali jen trvání na principu a zvláště úzkou a pokřivenou teorii, s jejíž pomocí by se tento princip realizoval. Tato teorie nepochybně přinesla výsledky, ostatně velmi jednoduché a omezené. Stačí ji však systematicky aplikovat na jednotlivé případy, abychom pocítili vzrůstající nudu nekonečných rýmovaček o třídním boji mezi vlastníky a nevlastníky a uvědomili si bolestný pocit neadekvátnosti, či ještě hůře triviálnosti – to první, když nepřisáháme na základní schéma, a to druhé, když to děláme.

Marxisté obvykle triumfálně poukazují na úspěch marxovské diagnózy ekonomických a sociálních tendencí, které jsou prý vlastní kapitalistickému vývoji. Jak jsme viděli, mají k tomu určité oprávnění: Marx jasněji než všichni ostatní autoři jeho doby postřehl trend k podnikání ve velkém rozsahu, ale také i některé rysy následujících situací. Přesvědčili jsme se také, že v tomto případě pomohla vize analýze, takže napravila některé její nedostatky a význam syntézy učinila pravdivější, než byly samy analytické skladebné prvky. Ale to je vše. Proti tomuto výkonu je třeba postavit nesprávnou předpověď narůstající bídy – společný výsledek špatné vize a chybné analýzy, na němž bylo založeno velmi mnoho marxistických spekulací ohledně budoucího vývoje sociálních událostí. Kdo uvěří marxovské syntéze jako celku, aby porozuměl současné situaci a problémům, bude se pravděpodobně bolestně mýlit.² Ve skutečnosti se zdá, že tento bolestný pocit prožívá právě nyní mnoho marxistů.

² Někteří marxisté budou tvrdit, že nemarxističtí ekonomové prostě nemají co nabídnout k porozumění naší době, takže Marxův stoupenec je i tak v tomto ohledu v lepší situaci. Odložíme otázku, zda je lepší neříkat nic, nebo něco, co je chybné; měli bychom

Zejména není důvod pyšnit se způsobem, jakým marxovská syntéza vysvětluje zkušenosti posledního desetiletí. Každé delší období deprese nebo neuspokojivého oživení potvrzuje všechny pesimistické prognózy právě tak dobře, jako potvrzuje předpověď marxovskou. V tomto případě vyvstává dojem opaku z řeči deprimované buržoazie a radostně vzrušených intelektuálů, které získávají marxistický odstín z jejich obav a nadějí. Ale žádné skutečné fakty nepotvrzují specificky marxovskou diagnózu, a tím méně závěry naznačující, že to, čeho jsme byli svědky, nebylo prostou depresí, ale projevem strukturálních změn kapitalistického procesu, které očekával Marx. Neboť jak o tom budeme mluvit v následující části, všechny pozorované jevy, jako je neobvykle vysoká nezaměstnanost, absence investičních příležitostí, pokles hodnoty peněz, ztráty atd., se odehrávají v rámci dobře známého modelu období převažující deprese, jako byla sedmdesátá a osmdesátá léta, která Engels komentoval se zdrženlivostí, jež by měla být pro dnešní horlivé vyznavače příkladem.

Přednosti i vady marxovské syntézy považované za stroj na řešení problémů je možné ukázat na dvou význačných příkladech.

Nejprve si vezmeme marxistickou teorii imperialismu. Její kořeny lze veskrze nalézt v Marxově hlavním díle, ale byla rozpracována neomarxistickou školou, jejíž rozvoj spadl do prvních dvou desetiletí dvacátého století a která, aniž by se zříkala duchovního spojení se starými obránci víry, jako byl Karl Kautsky, udělala mnoho pro reorganizaci marxistického systému. Jejím centrem byla Vídeň a mezi vůdčí osobnosti patřili Otto Bauer, Rudolf Hilferding a Max Adler. Na poli teorie imperialismu na jejich práci navazovalo, avšak jen druhořadými přesuny důrazu, mnoho dalších, mezi nimiž byli nejvýznamnější Rosa Luxemburgová a Fritz Sternberg. Jejich argumentace vypadala následovně.

S ohledem na to, že na jedné straně kapitalistická společnost nemůže existovat a její ekonomický systém nemůže fungovat bez zisku a že na straně druhé jsou zisky neustále eliminovány samotným fungováním tohoto systému, ústředním cílem a nepřetržitou snahou kapitalistické třídy je tyto zisky udržet. Určitým prostředkem nápravy, jak jsme viděli, je akumulace

si ale uvědomit, že toto tvrzení není pravdivé, neboť ekonomové i sociologové nemarxistického smýšlení ve skutečnosti vnesli podstatný vklad do našich znalostí, i když se většinou týkal řešení jednotlivých problémů. Nejméně ze všeho se toto marxistické tvrzení může opírat o srovnání Marxova učení s rakouskou školou nebo se školou Walrasovou či Marshallovou. Pro členy těchto skupin byla ve většině případů vylučným – a ve zbylých případech hlavním – předmětem zájmu ekonomická teorie. Jejich práce je tedy těžko srovnatelná s Marxovou syntézou. Může být srovnávána jen s Marxovým teoretickým aparátem a na tomto poli vynívá srovnání v jejich prospěch.

doprovázená změnami v kapitálové skladbě, která sice na okamžik zmírňuje situaci jednotlivého kapitalisty, ale v konečném důsledku ještě celou věc zhoršuje. Kapitál podléhá tlaku zmenšující se míry zisku – ta se zmenšuje, připomeňme si, jednak proto, že se konstantní kapitál zvětšuje v poměru k variabilnímu kapitálu, jednak z toho důvodu, že když mzdy vykazují tendenci k růstu a pracovní den se zkracuje, snižuje se míra nadhodnoty –, a hledá tedy uplatnění v zemích, v nichž je stále možnost více vykořisťovat práci a v nichž proces mechanizace ještě nepokročil tak daleko. Nastává tak vývoz kapitálu do nerozvinutých zemí mající v zásadě podobu vývozu kapitálového vybavení nebo spotřebního zboží využívaného ke koupi práce nebo získání věcí, za něž je možno práci nakoupit.³ Je to však také export kapitálu v obvyklém slova smyslu, protože vyvážené komodity nejsou zaplacený – přinejmenším ne bezprostředně – zbožím, službami nebo penězi z importující země. Jestliže za účelem obrany investic jak proti nepřátelským reakcím místního prostředí – nebo chcete-li, proti jeho odporu k vykořisťování –, tak proti konkurenci ze strany jiných kapitalistických zemí, upadne nerozvinutá země do politického područí, mění se tento export v kolonizaci. Ta je obecně doprovázena využitím vojenské síly, ať už samotných kolonizujících kapitalistů, nebo jejich domovské vlády, která tím splňuje definici uvedenou v *Komunistickém manifestu*: „Moderní státní moc je jen výbojem, který spravuje společné záležitosti celé buržoazní třídy.“ Tato síla samozřejmě není užívána jen k obranným účelům. Nastává dobývání, napětí mezi kapitalistickými zeměmi a vražedná válka mezi soupeřícími buržoaziemi.

Teorii imperialismu, jak je nyní obvykle předkládána, doplňuje ještě jiný prvek. Pokud je koloniální expanze poháněna snižováním míry zisku v kapitalistických zemích, měla by se objevit v pozdějších stadiích kapitalistického vývoje: marxisté vlastně hovoří o imperialismu jako o stadiu – nejspíše posledním stadiu – kapitalismu. Proto by měla koincidovat s vysokým stupněm koncentrace kapitalistické kontroly průmyslu a s úpadkem toho typu konkurence, který je charakteristický pro malé a střední podniky. Výslednou tendenci k monopolistickému omezení produkce a související tendenci k ochraně domácích loveckých území před pronikáním pytláků z jiných kapitalistických zemí Marx sám příliš nezduřazňoval.

³ Myslím se tu luxusní zboží směřované s kmenovými náčelníky za otroky nebo za zboží, jímž je možno platit místní nájemnou sílu. Pro stručnost zde neberu v úvahu fakt, že vývoz kapitálu v uvedeném smyslu se projevuje jako část celkového obchodu mezi dvěma zeměmi, který zahrnuje také směnu zboží, jež nesouvisí s konkrétním procesem, o němž nám jde. Tyto transakce samozřejmě velmi usnadňují vývoz kapitálu, ale v zásadě se ho netýkají. Pomíjím rovněž jiné typy vývozu kapitálu. Teorie, o níž je řeč, není a neměla být obecnou teorií mezinárodního obchodu a financí.

Pravděpodobně byl natolik schopným ekonomem, že na tento směr argumentace příliš nespolehal. Neomarxisté ho však ochotně využívají. Máme tu tedy nejen další podnět k imperialistické politice a další zdroj imperialistických sporů, ale také jako vedlejší produkt teorii jevu, který sám o sobě imperialistický není, totiž teorii moderního protekcionismu.

Uvedme ještě jeden háček v tomto procesu, který může marxistům přijít vhod při vysvětlování dalších obtíží. Jestliže se dosud nerozvinuté země rozvinou, typ vývozu kapitálu, o němž jsme uvažovali, bude upadat. Určité období mohou být předmětem výměny mezi mateřskou zemí a kolonií například průmyslové výrobky a suroviny. Nakonec však export výrobků nutně poklesne také, zatímco konkurence z kolonií se projeví v mateřské zemi. Snahy zpomalit příchod tohoto stadia budou dalším zdrojem napětí, tentokrát mezi jednotlivými zeměmi starého kapitalismu a jejich koloniemi, válka za nezávislost atd. V každém případě budou koloniální dveře nakonec před expandujícím kapitálem zabouchnuty, a ten už nebude moci před vytrácením domácích zisků uniknout do bohatších zahraničních lovišť. Absence odbytových trhů, nadměrná výrobní kapacita, naprosté uvážnutí na mrtvém bodě a nakonec pravidelné vlny národních bankrotů a jiných katastrof – snad světových válek způsobených čirým kapitalistickým zoufalstvím – takové výsledky lze věrohodně předpovídat. Tak jednoduchá je historie.

Tato teorie je docela dobrý – snad nejlepší – příklad způsobu, jakým se marxistická syntéza pokouší řešit problémy a získává respekt. Jak se zdá, celá věc pěkně vyplývá ze dvou základních premis, jež jsou obě pevně zabudovány do základu systému: teorie tříd a teorie akumulace. Vypadá to, že přesně vysvětluje řadu důležitých současných faktů. Celý labyrint mezinárodní politiky jako by byl osvětlen jediným silným bleskem analýzy. A my v tomto procesu pozorujeme, proč a jak jednání třídy, které je vždy bytostně stejné, nabývá formy politického nebo hospodářského jednání podle okolností, které neurčuje nic jiného než taktické metody a frazeologie. Jestliže při daných prostředcích a možnostech, které má k dispozici skupina kapitalistů slibuje vyšší zisky vyjednáváním půjčky, vyjedná se půjčka. Jestliže při daných prostředcích a možnostech slibuje vyšší zisky válka, rozpoutá se válka. A tato druhá alternativa má stejné oprávnění vstoupit do ekonomické teorie jako první. Dokonce i protekcionismus nyní elegantně vyplývá ze samotné logiky kapitalistického vývoje.

Tato teorie navíc vykazuje v celé plnosti přednost, kterou má společnou s většinou marxistických koncepcí v oblasti, která se obvykle nazývá aplikovaná ekonomie. Jde o těsný svazek s historickými a dobovými fakty. Pravděpodobně nejdenní čtenář přehlédl moje resumé, aniž by ho zaskočila snadnost, s níž se na každém kroku argumentace na něj hrne množství his-

torických faktů, které ji mají podpořit. Copak neslyšel o tom, jak Evropané utiskují v mnoha částech světa domorodou pracovní sílu, co vytrpěli Indiáni Střední a Jižní Ameriky například v područí Španělů, nebo o lovcích otroků či o obchodu s nimi? Copak export kapitálu se v kapitalistických zemích neuskutečňuje dnes a denně? Neprovázelo ho snad téměř pravidelně válečné dobývání, jehož cílem bylo ujařmení domorodců a boj s jinými evropskými mocnostmi? Neměla snad kolonizace vždy převážně očividný vojenský aspekt, i když byla prováděna zcela obchodními společnostmi, jako byly Východoindická společnost nebo Britská jihoafrická společnost? Cožpak by Marx mohl snít o lepší ilustraci svých závěrů, než byla postava Cecila Rhodese a búrská válka? Cožpak není také úplně jasné, že koloniální ambice byly přinejmenším důležitým činitelem všech problémů v událostech, které se odehrávaly v Evropě kolem roku 1700? A pokud jde o přítomnost, kdo by neslyšel o „surovinové strategii“ na jedné straně a o dopadu růstu národního kapitalismu v tropických zemích na Evropu na straně druhé? A tak dále. Co se týče protekcionismu, je to tak jasné, jako nic jiného.

Avšak měli bychom být raději opatrnější. Zjevná verifikace s pomocí *prima facie* výhodných příkladů, které nejsou podrobeny důkladné analýze, může být velmi zavádějící. Navíc, jak ví každý právník a každý politik, energické odvolávání se na známé fakty má ještě daleko k tomu, aby porota či parlament akceptovaly také konstrukci, kterou na nich touží vztýčit. Marxisté tuto techniku plně využívali. V tomto případě s mimořádným úspěchem, protože fakta, o něž šlo, se vyznačují tou výhodou, že je povrchně zná každý, zatímco těch, kteří jim důkladně rozumějí, je jen nemnoho. V podstatě, protože se zde nemůžeme pouštět do detailnější diskuse, i zběžné zamýšlení postačí vzbudit podezření, že „to tak není“.

V další části učiníme několik poznámek o vztahu buržoazie k imperialismu. Nyní se zamysleme nad otázkou, zda by marxovská interpretace vývozu kapitálu, kolonizace a protekcionismu, kdyby byla správná, byla také adekvátní jako teorie všech těch jevů, které máme na mysli, když užíváme ten nepřesný a nadužívaný výraz „imperialismus“. Samozřejmě vždy můžeme definovat imperialismus tak, aby znamenal právě to, co vyplývá z marxovské interpretace; vždy také můžeme předstírat naše přesvědčení, že všechny tyto jevy *musí* být vysvětlitelné marxovským způsobem. V tom případě však problém imperialismu – celou dobu předpokládající, že teorie sama je správná – „vyřešíme“ pouze tautologicky.⁴ To, zda mar-

⁴ Nebezpečí, že jsou nám nabulíkovány prázdné tautologie, je nejlépe vidět na jednotlivých příkladech. Tak například Francie dobyla Alžírsko, Tunisko a Maroko a Itálie získala Libyi s použitím vojenské síly, aniž by tyto země měly nějaký význačný kapitalistický zájem, jež by chtěly prosadit. Ve skutečnosti přítomnost takových zájmů byla jen

xovský přístup nebo čistě ekonomický přístup k této věci povede k řešení, které se neredukuje na tautologii, musí být ještě uváženo. Zde nás to však nemusí zajímat, protože cesta je volná, až kam pronikneme.

Na první pohled se zdá, že tato teorie přijatelně padne na některé případy. Nejdůležitější příklady poskytují anglické a holandské výboje v tropických oblastech. Avšak na jiné případy, jako je kolonizace Nové Anglie, se nedá uplatnit ani v nejmenším. A dokonce ani první typ případů nepopisuje marxistická teorie imperialismu uspokojivě. Jistě nepostačuje rozpoznat, že touha po zisku hraje v koloniální expanzi motivující roli.⁵ Neomarxisté nezamýšleli dokazovat tak ohromnou banalitu. Jestliže tyto případy počítají s marxistickým vysvětlením, je nutno přijmout předpoklad, že koloniální expanze nastala, jak bylo již naznačeno, pod tlakem akumulace na míru zisku, tedy jako rys úpadkového či každopádně plně vyvrážděného kapitalismu. Avšak heroická éra koloniálních dobrodružství se přesně shoduje s dobou raného a nezralého kapitalismu, kdy byla akumulace ve svých počátcích a žádný takový tlak – a zejména ani žádná překážka vykořisťování domácí pracovní síly – zřejmě neexistoval. Nechyběl ale prvek monopolu; naopak, ten byl daleko viditelnější než dnes. To ovšem prohlubuje absurdnost konstrukce, která činí jak z monopolu, tak z výboje specifickou vlastnost pozdního kapitalismu.

Navíc ani druhá noha teorie – třídní boj – není v lepším stavu. Člověk by musel mít klapky na očích, aby se upínal na tento aspekt koloniální expanze, jenž v ní hrál sotva podružnou roli, a interpretoval z třídního hlediska jev, který poskytuje některé z nejvýraznějších příkladů třídní spolupráce. Byl to stejně tak pohyb k vyšším mzdám jako k vyšším ziskům a z dlouhodobého hlediska měl z něho nepochybně větší prospěch prole-

zámkou, jež šla velmi těžko zajistit, a následný vývoj těchto zájmů byl pomalý proces, který probíhal, ostatně dosti neuspokojivě, pod tlakem vlády. Jestliže to nevypadá velmi marxisticky, odpovídá se, že akce byly podniknuty pod nátlakem potenciálních či předjímaných kapitalistických zájmů nebo že v konečném důsledku nějaký kapitalistický zájem či objektivní nutnost někde v hloubi být „musí“. Můžeme pak spustit hon na potvrzující důvody, kterých není nikdy tak úplný nedostatek, neboť kapitalistické zájmy – stejně jako každé jiné – budou dotčeny jakoukoliv situací, kterou pak budou využívat, a konkrétní podmínky kapitalistického organismu budou vždy vykazovat určité rysy, které lze bez rizika upadnutí do absurdity vztáhnout k takovéto politice národní expanze. Právě jen toto přesvědčení nás nutí do úkolu tak zoufalého; bez tohoto přesvědčení by nás nikdy nenapadlo se do něho pustit. Ale ve skutečnosti se nepotřebujeme takto namáhat: stejně dobře můžeme říci, že „to tak musí být“, a s tím celou záležitost uzavřít. Právě to jsem měl na mysli, když jsem hovořil o tautologickém vysvětlení.

⁵ Nepostačuje rovněž zdůraznit, že každá země skutečně „vykořisťovala“ své kolonie. Bylo to totiž vykořisťování nějaké země jako celku jinou zemí jako celkem (všech tříd všemi třídami), což se specificky marxovským vykořisťováním nijak zvlášť nesovisí.

tariát (z části díky vykořisťování *domorodé* pracovní síly) než zájmy kapitalistů. Nechci však zdůrazňovat *důsledky* tohoto jevu. Základní problém spočívá v tom, že jeho *příčiny* mají málo co do činění s třídním bojem a s třídní strukturou nespojují více, než vyplývá z vůdcovství skupin a jednotlivců, kteří příslušeli – nebo díky koloniálnímu podnikání dorostli – do kapitalistické třídy. Jestliže odhodíme klapky z očí a přestaneme se dívat na kolonizaci a imperialismus jako na pouhý prvek třídního boje, v celé věci zůstane jen nemnoho specificky marxistického. Stejně dobré, a vlastně lepší je to, co nám k tomuto tématu řekl už Adam Smith.

Zůstává vedlejší produkt, neomarxistická teorie moderního protekcionismu. Klasická literatura je plná invektiv na adresu „temných zájmů“ – v té době hlavně, ale nikdy ne výlučně, zájmů rolnických –, které se hlasně domáhaly protekce, a dopouštěly se tak zločinu proti veřejnému blahu. Klasikové tedy měli příčinnou teorii protekce – tedy nejen teorii jejich důsledků – v pořádku a jestliže k ní nyní přidáme protekcionistické zájmy moderního velkopodnikání dojdeme tak daleko, kde až je rozumné dojít. Moderní ekonomové se sympatiemi k marxismu by měli mít tolik rozumu, aby netvrdili, že dokonce ani dnes jejich buržoazní kolegové nevidí vztah mezi tendencí k protekcionismu a tendencí k velkým jednotkám podřízených jednotné kontrole, i když tito kolegové nemusí vždy považovat za nutné zdůrazňovat tak očividný fakt. Nejde o to, že by klasikové a jejich následovníci až do dnešní doby měli v otázce protekce pravdu: jejich interpretace tohoto jevu byla a je stejně jednostranná jako interpretace marxistická, nemluví už o tom, že se často mýlili v hodnocení důsledků a zúčastněných zájmů. Avšak přinejmenším padesát let už vědí o monopolistické komponentě protekcionismu vše, co o tom kdy věděli marxisté, což ostatně nebylo tak obtížné vzhledem k banální povaze tohoto objevu.

V jednom důležitém ohledu však měli nad marxistickou teorií výraznou převahu. Ať už byla hodnota jejich ekonomie jakákoliv – a možná příliš velká nebyla – většinou se jí drželi.⁶ V tomto případě to znamenalo výhodu. Tvzení, že mnoho protekcionistických cel vděčí za svou existenci tlaku velkých koncernů, které je chtějí využít k udržení domácích cen na vyšší úrovni, než by byla bez nich, a snad i proto, aby mohly levněji prodávat v zahraničí, je trivialita, ale pravdivá, i když neexistuje celní tarif, který by zcela nebo jen z větší části závisel pouze na této konkrétní příčině. Tepr-

⁶ Ne všichni se omezovali jen na svou ekonomii. Když pak vycházeli za její hranice, výsledky nebyly vůbec povzbudivé. Například čistě ekonomické práce Jamese Milla, i když nejsou nějak zvláště cenné, nemohou být jen tak jednoduše odmítnuty jako beznadějně a pod úrovní. Skutečně nesmysly – a k tomu banální nesmysly – jsou v jeho člancích o vládě a příbuzných tématech.

ve marxovská syntéza činí takové tvrzení neadekvátním či mylným. Jestliže chceme prostě porozumět všem příčinám a důsledkům moderního protekcionismu v politické, sociální a ekonomické sféře, pak je to zjištění nedostatečné. Například skutečnost, že Američané vyjadřovali trvalou podporu protekcionistické politice, kdykoli měli příležitost projevit svůj názor, není možno přičíst na vrub nějaké lásce k velkému podnikání ani jeho dominanci, ale vášnivého přání budovat si a udržet něco svého a nenechat se vtáhnout do vrtkavého osudu zbytku světa. Syntéza, která přehlídí tyto prvky, není přínosem, ale přítěží. Jestliže chceme redukovat veškeré příčiny a důsledky moderního protekcionismu, ať už jsou jakékoli, na monopolistický prvek moderního průmyslu jako výlučnou *causa causans* a jestliže podle toho formulujeme nějakou tezi, bude chybná. Velké podnikání bylo schopno využívat lidové sentimenty a posilovalo je; je však absurdní tvrdit, že je vytvářelo. Syntéza, která přináší – raději bychom měli říci postuluje – takový výsledek, je něčím horším než úplná absence jakékoli syntézy.

Celá záležitost je nekonečně horší, když uhýbáme tváří v tvář skutečnosti a zdravému rozumu a povyšujeme tuto teorii vývozu kapitálu a kolonizace na základní vysvětlení mezinárodní politiky, která se pak rozpouští ve vzájemném boji monopolistických skupin kapitalistů na jedné straně a v boji každé z nich proti vlastnímu proletariátu na straně druhé. Takové věci mohou být užitečné jako stranická literatura, ale jinak pouze ukazují, že báhorky pro děti nejsou jen monopolem buržoazní ekonomie. Ve skutečnosti mělo velké podnikání – nebo *haute finance* od Fuggerů po Morgany – na mezinárodní politiku velmi malý vliv a ve většině případů, v nichž velký průmysl nebo bankovní zájmy byly schopny se v této oblasti prosadit, přinesl jejich naivní diletantismus jediné zklamání. Postoje skupin kapitalistů vůči politice svých zemí mají dnes více než kdy jindy převážně adaptivní, nikoli příčinnou povahu. Tato politika kromě toho závisí v udivující míře na krátkodobých úvahách stejně vzdálených jakýmkoli hlouběji založeným plánům jako každému určitému „objektivnímu“ třídnímu zájmu. V tomto bodě se marxismus zvrhává ve formulování lidových pověr.⁷

⁷ Tato pověra stojí na stejné úrovni s jinou, kterou chová mnoho úctyhodných a prostomyslných lidí, kteří si vysvětlují moderní historii s pomocí hypotézy, že někde existuje výbor mimořádně chytrých a zlovolných Židů, kteří tahají provázky za scénou mezinárodní a snad veškeré politiky. Marxisté sice nejsou oběťmi této konkrétní pověry, ale ta jejich není o nic lepší. Pro pobavení zde uvádím, že vždy, když jsem se s těmito teoriemi u lidí setkal, pocítoval jsem ohromné obtíže odpovědět něco, co by mne samotného uspokojilo. Nebylo to způsobeno jen tou okolností, že je vždy těžké odporovat tvrzením podávaným jako fakta. Základní obtíž vyplývala z toho, že lidé nemající žádnou bezprostřední znalost mezinárodních záležitostí a osob v nich zúčastněných, nemají ani žádný orgán, který by jim umožnil vnímat absurditu takových představ.

V podobném stavu se nachází všechny části marxistické konstrukce. Uvedme si alespoň jednu, definici povahy vlády, kterou jsem před malou chvílí citoval z *Komunistického manifestu*. Jisté je v ní zrnko pravdy. A v mnoha případech bude tato pravda objasňovat vládní postoje k nejzjevnějším projevům třídního antagonismu. Avšak o co je teorie obsažená v této definici pravdivější, o to je triviálnější. Je-li tu něco, s čím si lze lámat hlavu, pak je to otázka: Proč a Jak se v ohromné většině případů tato teorie buď neshoduje s fakty, nebo i když se shoduje, není schopná správně popsat skutečné chování těchto „výborů, které spravují společné záležitosti celé buržoazní třídy“. A opět, prakticky ve všech případech může být tato teorie tautologicky pravdivá. Neboť vyloučíme-li vyhlazení buržoazie, neexistuje politika, o níž by se nedalo říci, že slouží nějakým ekonomickým či mimoekonomickým, krátkodobým či dlouhodobým buržoazním zájmům, přinejmenším v tom smyslu, že zabraňuje tomu, aby se věci vyvíjely ještě hůře. To však nečiní teorii ani o trochu hodnotnější. Přejdeme však k našemu druhému příkladu schopnosti marxistické syntézy řešit problémy.

Znak vědeckého socialismu, který ho podle Marxe odlišuje o socialismu utopického, spočívá v důkazu, že socialismus je nevyhnutelný nezávisle na lidské vůli či touhách. Jak už bylo řečeno, znamená to jen to, že sama logika kapitalistického vývoje směřuje ke zničení kapitalismu a k ustavení socialistického řádu věcí.⁸ Nakolik se Marxovi podařilo prokázat existenci takových tendencí?

Pokud jde o vývoj k sebezničení, odpověď jsme už podali.⁹ Teorii, že kapitalistická ekonomika nevyhnutelně zkolabuje z čistě ekonomických důvodů, Marx nezdůvodnil, jak ukázaly už Hilferdingovy námitky. Na jedné straně některá jeho tvrzení týkající se budoucích faktů, jež mají zásadní význam pro ortodoxní argumentaci, zvláště tvrzení o nevyhnutelném růstu bídy a útlaku, jsou neobhájitelná; na druhé straně z těchto tvrzení, i kdyby byla pravdivá, nutně nevyplývá zhroutilí kapitalistického řádu. Marx však postřehl správně jiné faktory v situaci, která nastane v důsledku kapitalistického vývoje, stejně jako – což jak doufám ukáží – jeho samotný konečný výsledek. Co se týče tohoto výsledku, možná bude nutné nahradit marxovský příčinný řetězec jiným a výraz „zhroutilí“ se možná ukáže jako nevhodný, zvláště pokud mu rozumíme ve smyslu zhroutilí způsobeného selháním kapitalistické výrobní mašinérie; to však nemá vliv na podstatu doktríny, jakkoli se to týká její formulace a některých jejích důsledků.

Pokud jde o směřování k socialismu, především si musíme uvědomit, že je to odlišný problém. Kapitalistický či jakýkoli jiný řád se samozřejmě

může zhroutil – nebo může zaostávat za ekonomickým a sociálním vývojem –, a přesto socialistický fénix z popela nevzlétne. Může nastat chaos, a pokud nedefinujeme jako socialismus všechny nechaotické alternativy kapitalismu, existují i jiné možnosti. Konkrétní typ socialistické organizace, který, jak se zdá, předvídal průměrný pravověrný marxista – alespoň před nástupem bolševismu – je jistě jen jedním z mnoha představitelných případů.

Marx sám, i když se velmi moudře vyhýbal detailnímu popisu socialistické společnosti, kladl důraz na podmínky příchodu: na jedné straně je to přítomnost jednotně ovládaných gigantických průmyslových jednotek, což by samozřejmě velmi usnadnilo zespolečenštění, a na straně druhé existence utlačovaného, znevlněného, vykořisťovaného, ale velmi početného, *disciplinovaného*, sjednoceného a organizovaného proletariátu. To napovídá mnohé o konečném střetu v podobě bolestného stadia dlouhodobé války mezi dvěma třídami, které tehdy proti sobě stanou naposled. Naznačuje také něco o tom, co bude následovat; podává představu, že proletariát jako takový „zvítězí“ a zavedením své diktatury ukončí „vykořisťování člověka člověkem“ a nastolí beztřídní společnost. Kdybychom zamýšleli dokázat, že marxismus patří do rodiny chiliistických vyznání, bylo by to zcela postačující. Poněvadž se nezabýváme tímto aspektem, ale vědeckou prognózou, samozřejmě se s tím nemůžeme spokojit. Schmöller se pohyboval po daleko pevnější půdě. I když také on se odmítl věnovat detailům, zřetelně si představoval tento proces jako postupnou byrokratizaci, nacionalizaci atd. končící v státním socialismu, který, ať se nám to líbí nebo ne, má alespoň nějaký určitý smysl. Marx tedy neproměňuje socialistické možnosti v jistotu, i kdybychom přijali jeho teorii zhroutilí v její celistvosti; neuděláme-li to, vyplývá její selhání *a fortiori*.

V žádném případě však – nezávisle na tom, zda akceptujeme Marxovo či nějaké jiné zdůvodnění – socialistický řád nebude nastolen automaticky; i kdyby evoluce kapitalismu vytvořila pro něj všechny myslitelné podmínky v tom nejmarxističtějším smyslu, k jeho zavedení bude ještě zapotřebí rozhodného jednání.¹⁰ To je samozřejmě v souladu s Marxovým učením. Jeho revoluce je jen konkrétním úbořem, do něhož chtěla jeho představitelství toto jednání odít. Důraz na násilí je snad pochopitelný u někoho, kdo ve svých formativních letech zažil všechno to vzrušení z roku 1848 a kdo nebyl schopen setřást pouta revoluční ideologie navzdory tomu, že touto ideologií pohrdal. Kromě toho většina jeho obecenstva by stěžejí byla ochotna naslouchat poselství, které by nedoprovázel zvuk posvátných trub. A konečně, přestože viděl – přinejmenším pro Anglii – možnost po-

⁸ Viz také Část II, Prolog.

⁹ Viz výše, kap. III, bod 7.

¹⁰ Viz Část III, kap. V.

kojně přeměny, mohl ji pokládat za málo pravděpodobnou. V jeho době nebylo tak snadné zahlédnout tuto evoluční alternativu a jeho oblíbená představa dvou tříd stojících v protějšku v bojovém šiku to činila ještě obtížnějším. Jeho přítel Engels se skutečně chopil úkolu studovat taktiku. Revoluce snad může být vykázána do tábora nepodstatností, nutnost rozhodného jednání však stále zůstává.

To by také mělo vyřešit problém, který rozděluje jeho žáky: revoluce či evoluce? Rozumím-li dobře tomu, co Marx mínil, odpověď není těžká. Evoluce byla pro něj matkou socialismu. Byl příliš silně proniknut pocitem vnitřní logiky sociálních záležitostí, než aby uvěřil, že revoluce může nahradit evoluci v nějaké části jejího úkolu. Revoluce přesto přichází. Přichází však jen proto, aby dopsala závěr pod plným seznamem premis. Marxovská revoluce se proto svou povahou a funkcí zcela liší od revoluce buržoazních radikálů i od revoluce socialistických konspirátorů. Je to především revoluce přicházející, až se naplní její čas.¹¹ Je pravda, že žáci, které tento závěr, a zvláště jeho aplikace na ruský případ¹² pohoršuje, mohou poukázat na mnoho pasáží ve svatých knihách, které mu zdánlivě protiřečí. Avšak v těchto pasážích sám Marx protiřečí své nejhlubší a nejvyzrálejší myšlence, která k nám nedvojznačně promlouvá z analytické struktury *Kapitálu* a – jak tomu musí být u každé myšlenky inspirované smyslem pro vnitřní logiku věcí – nese sebou pod fantastickým třpytem pochybných klenotů výrazně konzervativní implikace. Konec konců proč ne? Neexistuje seriózní argumentace, která by nepodmíněně podporovala nějaký „ismus“.¹³ Říkáme-li, že Marx očištěný od frází, připouští interpretaci v konzervativním smyslu, chceme jen říci, že je možno brát ho vážně.

¹¹ To bylo uvedeno pro pozdější odkazy. K tomuto tématu se budeme opakovaně vracet a mezi jiným se budeme zabývat i kritérii tohoto „naplněného času“.

¹² Karl Kautsky ve své předmluvě k *Theorien über den Mehrwert* nárokoval pro marxistický socialismus dokonce i revoluci z roku 1905, ačkoli je zjevné, že vše, co na ní bylo socialistické, se omezovalo na marxistickou frazeologii několika intelektuálů.

¹³ Tato argumentace může být dovedena ještě dále. Konkrétně na pracovní teorii hodnoty není nic specificky socialistického; připustí to jistě každý, kdo je obeznán s historickým vývojem této koncepce. Totéž platí (samozřejmě s výjimkou frazeologie) o teorii vykořisťování. Musíme jen uznat, že existence nadvýrobku (jak tomu říkal Marx) je – nebo alespoň byla – nutnou podmínkou vzniku všeho toho, co pokrývá výraz civilizace (a to by šlo ve skutečnosti popřít jen stěží), a tím to končí. Aby někdo byl socialistou, jistě nemusí být nutně marxistou; ale také nestačí být marxistou, aby z něj byl socialista. Socialistické nebo revoluční závěry je možno připojit k jakékoli vědecké teorii, ale z žádné vědecké teorie nevyplývají nutně. A žádná nás nevede do stavu, který Bernard Shaw někde charakterizoval jako sociologické běsnění, pokud se ho autor schválně nesnaží v nás vyvolat.

Může kapitalismus přežít? Nikoli. Nemyslím si to. Mé mínění je však tak jako mínění každého jiného ekonoma, který se vyjadřuje k tomuto tématu, samo o sobě naprosto nezajímavé. V každém pokusu o sociální prognózu je důležité nikoli nějaké Ano či Ne, které shrnuje fakta a argumenty, jež k takovým závěrům vedou, ale jen tyto fakty a argumenty samotné. To v nich je obsaženo vše, co je na konečném výsledku vědecké. Všechno jiné není věda, ale prorockví. Analýza, lhostejno zda ekonomická či jakákoli jiná, nám nikdy nedává více než tvrzení o stávajících tendencích v pozorovaném vzorci. Neříká nám nic o tom, co se s tímto vzorcem *stane*, ale jen o tom, co by se *mohlo* stát, kdyby tyto tendence působily stejně, jako působily v době našeho pozorování, a kdyby je nenarušily nové faktory. Slova „nevyhnutelnost“ a „nutnost“ nemohou nikdy znamenat něco více.

Další úvahy je třeba číst s touto výhradou na mysli. Avšak naše výsledky a jejich věrohodnost podléhají ještě jiným omezením. Proces sociálního života je funkcí tak velkého počtu proměnných, z nichž mnohé nejsou přístupné žádnému měření, že i sama diagnóza daného stavu věcí se stává pochybnou záležitostí zcela nezávisle na tom, jak závažné zdroje omylů se odrývají, jakmile přistoupíme k prognóze. Tyto obtíže bychom však neměli přehánět. Přesvědčíme se, že hlavní rysy obrazu se jednoznačně opírají o určité dedukce, které jsou – ať už dodáme jakékoli výhrady – příliš silné, než aby je bylo možno popřít na základě toho, že je nejdě zduvodnit tak jako Eukleidovy věty.

Než začneme, uvedme ještě jednu věc. Budu se snažit dokázat, že faktické projevy i předjímaný vývoj kapitalistického systému nepotvrzují myšlenku jeho zhroucení pod vahou ekonomického selhání, ale že právě úspěchy kapitalismu podrývají sociální instituce, které ho chrání, a „nevyhnutelně“ vytvářejí podmínky, v nichž se nebude moci udržet a které nápadně ukazují na socialismus jako na jeho zřejmého dědice. Můj konečný závěr se proto neliší, jakkoli se může odlišovat má argumentace, od závěrů

většiny socialistických autorů, a zejména od závěrů všech marxistů. Aby bylo možno tento závěr přijmout, však netřeba být socialistou. Z prognózy nevyplývá nic ohledně žádoucnosti předvídaného běhu událostí. Předvídá-li lékař, že pacient brzy zemře, neznamená to, že si to přeje. Člověk může socialismus nenávidět nebo alespoň k němu přistupovat s chladnou kritikou, a přece předvídat jeho příchod. To dělalo a dělá mnoho konzervativců.

Nikdo rovněž nemusí akceptovat tento závěr, aby se kvalifikoval jako socialista. Člověk může milovat socialismus a vášnivě věřit v jeho ekonomickou, kulturní a etickou nadřazenost, nicméně být zároveň přesvědčen, že kapitalistická společnost nevykazuje žádnou tendenci k sebezničení. Skutečně se vyskytují socialisté, kteří se domnívají, že kapitalistický řád nabírá síly a v průběhu času se sám upevňuje, takže naděje na jeho zhroucení jsou chimérou.

MÍRA RŮSTU CELKOVÉ PRODUKCE

Atmosféra nepřátelství ke kapitalismu, kterou budeme muset zakrátko vysvětlit, velmi ztěžuje oproti jiným podmínkám formulování racionálního názoru o jeho ekonomických a kulturních projevech. Ve veřejném mínění se rozladění z kapitalismu uchytilo tak důkladně, že jeho odsouzení se všemi jeho výtvořky je už hotovou věcí – téměř požadavkem etikety v diskusi. Každý autor nebo řečník nezávisle na svých politických preferencích okázale zachovává tomuto kodexu věrnost, dává najevo, že má kritický postoj, že se oprostil od „uspokojení“, že je přesvědčen o neadekvátnosti kapitalistických výdobytků, a zdůrazňuje svou averzi ke kapitalistickým a sympatií k antikapitalistickým zájmům. Každý jiný postoj je hodnocen nejen jako hloupý, ale i jako asociální, a je nazírán jako projev nemorální servility. To je samozřejmě absolutně přirozené. Nová sociální náboženství budou mít vždy takové účinky. Jen to nijak neusnadňuje úkol analytika: v roce 300 našeho letopočtu také nebylo snadné vyložit úspěchy starověké civilizace vášnivému vyznavači křesťanství. Na jedné straně byly nejvíce očividné pravdy jednoduše *a limine* vyřazeny ze hry,¹ na straně druhé se snažela naprosto mylná tvrzení a ještě se jim přizvukovalo.

Prvním potvrzením ekonomických výkonů je celková produkce, tj. souhrn všech zboží a služeb vytvořený za jednotku času – za rok, za čtvrt roku nebo za měsíc. Ekonomové se pokoušejí změřit variace tohoto množství pomocí indexů odvozených z nějakého počtu řad údajů představujících výrobu jednotlivých komodit. „Striktní logika je tvrdým pánem a kdybychom ji respektovali, nikdy bychom nezkonstruovali ani nemohli

¹ Existuje však jiná metoda, jak se vypořádat s evidentní, ale nepohodlnou pravdou, totiž metoda výsměšného ironizování její triviality. Takovýto ironický výsměch poslouží stejně dobře jako její odmítnutí, neboť průměrné posluchačstvo si zpravidla absolutně neuvědomuje, že se tak často zakrývá nemožnost jejího popření; je to pěkná ukáзка sociální psychologie.

užívat žádný index výroby,² protože nejen materiál a technika konstrukce takového indexu, ale i samotná koncepce celkové výroby různých komodit vyráběných v neustále měnících se proporcích je záležitost vysoce pochybná.³ Nicméně jsem přesvědčen, že je to prostředek natolik spolehlivý, aby nám poskytl obecnou představu.

Pro Spojené státy jsou jednotlivé řady údajů – dostatečně kvalitní a početné, aby dovolovaly konstrukci takového indexu výroby – dostupné od občanské války. Vybereme-li si index celkové produkce známý pod názvem Day-Persons,⁴ shledáme, že mezi roky 1870 a 1930 průměrná roční míra růstu činila 3,7 procenta, v samotné skupině průmyslové výroby pak 4,3 procenta. Soustředíme se na první údaj a pokusme se představit, co znamená. Nejdříve však musíme udělat určitou korekci: poněvadž relativní váha trvalého vybavení průmyslu stále roste, produkce určená ke spotřebě nemůže růst stejným tempem jako produkce celková. Musíme to vzít v úvahu. Domnívám se, že oprava o 1,7 procenta směrem dolů je víc než dostatečná;⁵ dospěli jsme tedy k míře růstu „dostupné výroby“ ve výši 2 procent (složené procento) ročně.

Předpokládejme nyní, že kapitalistická mašinerie udržuje produkci na této míře růstu po další půlstoletí začínající rokem 1928. K tomuto předpokladu mohou být různé výhrady, které budeme muset zmínit později, není ho však možno odmítnout na základě toho, že v dekádě 1929–1939 už kapitalismus této úrovně nedosáhl. Deprese, která trvala od posledního čtvrtletí 1929 do třetího čtvrtletí 1932, nedokazuje, že nastala dlouhodobá porucha hnacího mechanismu kapitalistické produkce, neboť deprese takové hloubky se opakovaně objevovaly i dříve – zhruba jednou za padesát pět let – a protože účinky jedné z nich – z let 1873 až 1877 – byly zohledněny v ročním průměru 2 procent. Nenormálně slabé oživení do roku 1935, nezvykle slabší období prosperity do roku 1937 a následující stagnaci je možno snadno vysvětlit obtížemi provázejícími adaptací na novou fiskální politiku, nové pracovní zákonodárství a obecné změny postojů vlády k soukromému podnikání; to vše může být – ve smyslu, který bude definován později – odlišeno od fungování výrobního aparátu jako takového.

² A. F. Burns, *Production Trends in United States Since 1870*, str. 262.

³ Do tohoto problému se zde nemůžeme pouštět. Něco málo si však o tom řekneme, jakmile na něj opět narazíme v příští kapitole. Úplnější pojednání viz v mé knize *Business Cycles*, kap. IX.

⁴ Viz W. M. Persons, *Forecasting Business Cycles*, kap. XI.

⁵ Ve skutečnosti je tato korekce přehnaně velká. Odhad profesora F. C. Milla činí 3,1 procenta pro období 1901–1913 a 3,8 procenta pro období 1922–1929 (při vyloučení stavebnictví; *Economic Tendencies in the United States*, 1932).

Poněvadž právě v tomto bodě by bylo nějaké nedorozumění zvláště nežádoucí, chci zdůraznit, že poslední věta sama o sobě neznamená ani negativní kritiku opatření Nového údělu, ani tvrzení – o němž se domnívám, že je pravdivé, které však právě teď nepotřebuji –, že opatření tohoto typu jsou z dlouhodobého hlediska neslučitelná s efektivním fungováním systému soukromého podnikání. Zde chci jen říci, že tak rozsáhlá a prudká změna sociální scény přirozeně po určitou dobu ovlivňuje produktivní výkon, a to musí i *mohou* připustit i nejvášnivější stoupenci Nového údělu. Nevidím, jak jinak by bylo možné vysvětlit fakt, že právě ta země, která měla nejlepší šance na rychlé překonání recese, zažívala nejméně uspokojivé konjunkturální oživení. Jediný trochu podobný případ, Francie, podporuje tentýž závěr. Z toho vyplývá, že průběh událostí během dekady 1929–1939 nepředstavuje *per se* vážný důvod, proč odmítnout nabízenou argumentaci, která může navíc v každém případě posloužit jako ilustrace významu dosavadních výsledků.

Kdyby se tedy od roku 1928 výroba dostupného zboží v podmínkách kapitalistického řádu kontinuálně vyvíjela předchozím tempem, tj. v dlouhodobém průměru činila míra růstu 2 procenta ročně, po padesáti letech, v roce 1978, by dosáhla objemu zhruba 2,7 (2,6916) krát většího než v roce 1928. Abychom to převedli na průměrný reálný příjem připadající na *jednoho obyvatele*, musíme si především uvědomit, že naši míru zvyšování celkové produkce můžeme přibližně ztotožnit s mírou růstu sumy celkových soukromých peněžních důchodů určených ke spotřebě,⁶ upravenou s ohledem na změny v kupní síle dolaru spotřebitele. Vedle toho si musíme udělat nějakou představu o očekávaném růstu populace; přikloníme se k odhadu pana Slonea, který pro rok 1978 činí 160 milionů. Průměrný příjem na osobu v průběhu těchto padesáti let vzroste tedy o něco více než na dvojnásobek hodnoty v roce 1928, jež představovala 650 dolarů, tedy na 1300 dolarů *kupní síly z roku 1928*.⁷

⁶ „Spotřeba“ zahrnuje také koupi trvalých spotřebních statků, jako jsou auta, lednička a domy. Nerozlišujeme zde tedy mezi statky krátkodobé spotřeby a tím, co se někdy nazývá „kapitálem spotřebitele“.

⁷ To znamená, že průměrný reálný příjem na osobu poroste při složené procentní míře o 13/8 procenta ročně. Situace je taková, že v Anglii během století před první světovou válkou reálný příjem na osobu rostl téměř přesně tímto tempem (viz Lord Stamp, *Wealth and Taxable Capacity*). Těto shodě není zapotřebí příliš důvěřovat. Domnívám se však, že může posloužit jako ukázka, že naše jednoduchá kalkulace není nějakou náhodnou absurditou. V čísle 241 *National Industrial Conference Board Studies*, Tabulka I, str. 6–7 se dočítáme, že „realizovaný národní důchod *per capita*“, upravený indexem životních nákladů (vypočítaném Federální rezervní bankou v New Yorku a Konferencí národní průmyslové rady), byl v roce 1929 o něco více než čtyřikrát větší než v roce

Někteří čtenáři mají možná pocit, že by měla být dodána jistá výhrada ohledně rozdělování celkového peněžního příjmu. Ještě asi před čtyřiceti lety se mnoho ekonomů, nemluvě o Marxovi, domnívalo, že kapitalistický proces má tendenci měnit podíly na celkovém národním důchodu, v důsledku čehož by prostá dedukce z našeho průměru mohla ztratit platnost, neboť bohatí by se stávali ještě bohatšími a chudí by stále chudli, přinejmenším relativně. Žádná taková tendence však neexistuje. Ať už si myslíme o statistických měřeních užívaných k tomuto účelu cokoli, jedno je jisté: struktura pyramidy příjmů vyjádřených penězi se v období, které pokrývá náš materiál – a pro Anglii zahrnuje celé devatenácté století⁸ – příliš nezměnila a také relativní podíl mezd a platů vykazoval zásadní stabilitu v čase. Dokud diskutujeme o tom, jak by se mohl zachovat stroj kapitalismu, kdyby byl ponechán sám sobě, není důvod k domněnce, že distribuce příjmů nebo rozptyl kolem našeho průměru budou v roce 1978 význačně odlišné od stavu v roce 1928.

Obdržený výsledek můžeme vyjádřit následovně: kdyby kapitalismus opakoval své minulé projevy po další půlstoletí počínající rokem 1928, dovolilo by to odstranit vše, co by se podle dnešních standardů mohlo nazývat bídou, a to i v nejnižších vrstvách populace, jen s výjimkou patologických případů.

Ale to není vše. Nezávisle na tom, k čemu by se ještě dal či už nedal náš index upotřebit, odhad míry růstu určitě nepřehání. Nezhledňuje zvláštní komoditu, totiž volný čas. Mnoho nových výrobků mu zcela uniká nebo je jím reprezentováno jen nedostatečně, protože index se musí opírat převážně o základní zboží a průměrné výrobky. Z téhož důvodu téměř nepostihuje zvýšení kvality, ačkoli ta po mnoha stránkách představuje nejpodstatnější část dosaženého pokroku; neexistuje způsob, jak adekvátně vyjádřit rozdíl mezi automobilem z roku 1940 a automobilem z roku 1900 nebo míru poklesu cen automobilů vzhledem k jednotce užitečnosti. Bylo by spíše možné odhadnout míru, v níž je dané množství surovin nebo polotovarů využíváno lépe než dříve – ocelový ingot nebo tuna uhlí, ačkoli se jejich fyzická kvalita nezměnila, představují mnohonásobek své ekonomické efektivity z doby před šedesáti lety. V tomto směru se však

1829 – což je podobný výsledek, i když jeho věrohodnost může být předmětem značně vážnějších pochyb.

⁸ Viz Stamp, *op. cit.* Stejný fenomén můžeme pozorovat ve všech zemích, v nichž existují dostatečné statistické informace, když je očistíme od rušivých vlivů různě dlouhých cyklů, jež jsou zachyceny v dostupných materiálech. Proti měření distribuce příjmů (nebo příjmové nerovnosti) navržené Vilfredem Paretem je možné mít námitky. Sám fakt je však nezávislý na nedostatcích této metody.

udělalo velmi málo. Nemám představu, co by se stalo s naším indexem, kdybychom měli k dispozici metodu, která by ho korigovala vzhledem k těmto a podobným faktorům. Je však jisté, že tempo změn vyjádřené v procentech by se zvětšilo a tu máme určitou rezervu, která by měla učinit přijatý odhad odolným vůči všem myslitelným revizím směrem dolů. Navíc i kdybychom měli prostředky k měření změn technologické účinnosti průmyslových výrobků, toto měření by stále adekvátně neodráželo význam hospodářského růstu pro důstojnost člověka či intenzitu života a potěšení z něj – pro vše, co předcházející generace ekonomů zahrnovali pod záhlaví uspokojení potřeb. Konec konců jen toto uspokojení je pro nás relevantní a důležité, ono je opravdovým „produktem“ kapitalistické výroby a důvodem, proč se zajímáme o index výroby a o libry a galony, které do něj vstupují a samy o sobě by stěžily měly nějakou hodnotu.

Držme se však našich 2 procent. Je tu ještě jeden důležitý bod, který musíme zmínit, abychom správně ocenili toto číslo. Už výše jsem prohlásil, že relativní podíly na národním důchodu zůstávají posledních sto let v zásadě zhruba stejné. To je však pravda, jen když tyto podíly měříme v penězích. Kdybychom měřili v reálných kategoriích, pak by relativní podíly prošly podstatnou změnou ve prospěch nižších příjmových skupin. Vyplyvá to ze skutečnosti, že kapitalistický stroj je především strojem masové produkce, která nevyhnutelně znamená také produkci pro masy; naopak, pohybujeme-li se po škále individuálních příjmů nahoru, shledáváme, že jejich stále větší část je vydávána na osobní služby a rukodělné výrobky, jejichž ceny jsou do značné míry funkcí míry mezd.

Verifikace tohoto tvrzení je snadná. Není pochyb o tom, že pro moderního dělníka jsou dostupné některé věci, o nichž by takový Ludvík XIV. mohl jenom snít – například moderní stomatologické služby. Obecně vzato je však jen málo opravdu důležitých věcí, které by rozpočet na královské úrovni mohl získat díky úspěchům kapitalismu. Dokonce ani rychlost cestování nemusela mít pro takového vznešeného gentlemana velký význam. Pro někoho, kdo má dost peněz, aby si koupil dostatečný počet svíček a platil sluhy, aby zastříhovali knoty, nepředstavuje zavedení elektrického osvětlení žádné mimořádné dobrodiní. Typickými výdobytky kapitalistické produkce jsou právě laciné ošacení, levná bavlna a umělé tkaniny, boty, auta atd., které zpravidla nepředstavují významné zlepšení života bohatých. Královna Alžběta nosila hedvábné punčochy. Pokrok kapitalismu nespočíval v tom, že by poskytoval větší množství hedvábných punčoch pro královny, ale že je učinil dostupným zbožím pro dívky pracující v továrně, zbožím, které bylo spláceno se stále menším úsilím.

Stejnou skutečnost vidíme ještě lépe, podíváme-li se na dlouhé vlny ekonomické aktivity, jejichž analýza odhaluje povahu a mechanismus kapitalistického procesu lépe než cokoli jiného. Každá z nich se skládá z „průmyslové revoluce“ a absorpce jejich výsledků. Například můžeme statisticky a historicky pozorovat – tento jev je tak zřejmý, že ho mohou potvrdit i naše skromné informace – vzestup takové dlouhé vlny ke konci osmdesátých let osmnáctého století, její kulminaci kolem roku 1800, její pokles a pak jisté oživení končící na začátku čtyřicátých let století devatenáctého. Byla to průmyslová revoluce tak drahá srdci autorů příruček. Bezprostředně po ní však nastala jiná taková revoluce, která vyvolala jinou dlouhou vlnu ve čtyřicátých letech, kulminující před rokem 1857 a odeznívající do roku 1897; po ní následovala zase další, která vyvrcholila okolo roku 1911 a právě nyní klesá.⁹

Tyto revoluce periodicky přetvářejí stávající průmyslovou strukturu zaváděním nových výrobních metod – mechanizované výroby, elektrifikované výroby, chemické syntézy a podobně; nového zboží – železničních služeb, automobilů, elektrických přístrojů; nových forem organizace – tendence k fúzování podniků; nových zdrojů dodávek – vlny z povodí La Platy, americké bavlny, mědi z Katangy; vytvářejí se nové obchodní cesty a odbytiště atd. Tento proces průmyslových změn vytváří základní vlnu, která udává obecný tón hospodářské činnosti: když tyto věci začínají, ožívují se výdaje a převládá „prosperita“ – nepochybně přerušovaná úpadkovými fázemi kratších cyklů, které překrývají onu dlouhou vlnu; když vše končí a výsledky tohoto procesu se rozšířily, dochází k eliminaci zastaralých prvků průmyslové struktury a převládá „deprese“. Existují tedy delší periody vzestupu a poklesu cen, úrokových měr, zaměstnanosti atd. a tyto jevy tvoří části mechanismu procesu, který spočívá v opakujícím se omlazování výrobního aparátu.

Výsledky se vždy projevují v podobě laviny spotřebních statků, která neustále prohlubuje a rozšiřuje proud reálného příjmu, i když zpočátku přináší poruchy, ztráty a nezaměstnanost. Když pozorujeme tyto laviny spotřebních statků, opět shledáváme, že každá z nich se skládá z výrobků masové spotřeby a zvětšuje kupní sílu dolaru vyplaceného ve mzdách více než jakéhokoli jiného dolaru – jinými slovy, že kapitalistický proces nikoli náhodně, ale díky svému mechanismu postupně zvedá životní úroveň mas. Děje se tak v sériích výkyvů, jejichž prudkost je úměrná rychlosti postupu. Ale výsledky jsou vidět. Problémy se zaopatřením zboží pro masy byly

⁹ Jsou to vlastně „dlouhé vlny“, které jsou v literatuře o hospodářských cyklech spojovány především se jménem N. D. Kondratieffa.

postupně jeden po druhém úspěšně vyřešeny¹⁰ díky tomu, že se dostaly do dosahu působnosti metod kapitalistické výroby. Nejdůležitější z těch, které ještě zbývají – bydlení –, se blíží k řešení založeném na stavbě domů z prefabrikátů.

A to stále není vše. Hodnocení ekonomického řádu by bylo neúplné – a mimochodem nemarxistické –, kdyby zůstalo u produktů, které odpovídající ekonomický přenašeč předává různým sociálním skupinám, a ponechalo stranou jednak všechny ty věci, které tento přenašeč nepodává přímo, ale pro které zabezpečuje prostředky stejně jako politickou vůli, a také všechny kulturní výtobytky, jež umožnila jim vytvořená mentalita. Odložme úvahy o této druhé skupině na později (kapitola XI) a obrátme se nyní k některým aspektům první.

Technika a atmosféra boje o sociální zákonodárství zakrývají jinak očividnou skutečnost, že na jedné straně část této legislativy předpokládá předchozí úspěch kapitalismu (jinými slovy bohatství, které musí být nejdříve vytvořeno kapitalistickým podnikáním) a že na straně druhé mnoho z toho, co sociální zákonodárství rozvíjí a zobecňuje, bylo již dříve iniciováno samotnou vrstvou kapitalistů. Oba tyto fakty musíme samozřejmě připočítat k souhrnu toho, jak se kapitalismus projevuje. Jestliže má nyní tento systém před sebou další období rozvoje, jako ho měl šedesát let před rokem 1928, a skutečně dosáhne příjmu 1300 dolarů na osobu, není těžké pochopit, že všechny požadavky kladené dosud všemi sociálními reformátory – prakticky bez výjimky, včetně větší části rozmanitých potřebtenců – by byly splněny buď automaticky, nebo by mohly být splněny *bez podstatného vměšování do kapitalistického procesu*. Konkrétně hojně zaopatření nezaměstnaných by bylo nejen snesitelným, ale dokonce nevelkým břemenem. Neodpovědnost ve vytváření nezaměstnanosti a financování dávek pro nezaměstnané by mohly samozřejmě někdy představovat neřešitelné problémy. Kdyby se však hospodařilo s obvyklou obezřetností, *průměrné* roční výdaje 16 miliard na *průměrný* počet 16 milionů nezaměstnaných včetně osob na nich závislých (10 procent populace) by při národním důchodu ve výši 200 miliard dolarů (při kupní síle z roku 1928), který by měla k dispozici vláda, samy o sobě nebyly vážným problémem.

Dovolím si upozornit čtenáře na důvod, proč nezaměstnanost, která, jak se všichni shodnou, musí být jednou z nejdůležitějších otázek v každé diskusi o kapitalismu – pro některé kritiky natolik důležitou, že svou ob-

¹⁰ To se vztahuje samozřejmě také na zemědělské komodity, jejichž levná masová produkce je zcela dílem kapitalistického podnikání ve velkém měřítku (železnice, námořní plavba, zemědělská mechanizace, umělá hnojiva).

žalobu zakládají výlučně na tomto prvku celé záležitosti – bude hrát v mé argumentaci poměrně malou roli. Nemyslím si, že nezaměstnanost patří mezi taková zla, jako je bída, která může kapitalismus sám o sobě eliminovat. Nemyslím si ale, že v dlouhodobém výhledu existuje nějaká tendence ke zvyšování míry nezaměstnanosti. Jediná statistická řada pokrývající solidní časový interval – zhruba šedesát let předcházejících první světové válce – udává procento nezaměstnaných členů anglických odborových svazů. Probíhá podle typického cyklického vzorce a žádný trend neukazuje (nebo ukazuje trend horizontální).¹¹ Poněvadž je to teoreticky pochopitelné – neexistuje žádný teoretický důvod tuto očividnou skutečnost zpochybňovat –, uvedené dvě teze se zdají být dokázány pro předválečné období do roku 1913 včetně. V poválečném období a ve většině zemí dosahovala nezaměstnanost většinou neobvykle vysoké úrovně i před rokem 1930. Ale to a tím spíše nezaměstnanost ve třicátých letech lze vysvětlit příčinami, které nemají nic společného s nějakou dlouhodobou tendencí k růstu nezaměstnanosti, která *by vycházela ze samotného kapitalistického mechanismu*. Zmínil jsem se už o průmyslových revolucích, které jsou pro kapitalistický proces tak charakteristické. Neobvykle vysoká nezaměstnanost je jedním z rysů období adaptace, které následuje po každé „fázi prosperity“. Pozorovali jsme ji ve dvacátých a sedmdesátých letech devatenáctého století a období po roce 1920 je prostě jen dalším z těchto období. Až posud je to jev v zásadě přechodný v tom smyslu, že z něj nelze vyvozovat žádné závěry ohledně budoucnosti. Existuje však mnoho jiných činitelů, které ji prohlubují – důsledky války, přemístění zahraničního obchodu, mzdová politika, určité institucionální změny, které nafukují statistická čísla, v Anglii a Německu fiskální politika (od roku 1935 důležitá i ve Spojených státech) atd. Některé z nich jsou bezpochyby projevem „atmosféry“, v níž bude kapitalismus fungovat se stále menší efektivitou. To je však jiná záležitost, které budeme věnovat pozornost později.

Nezaměstnanost, lhostejno zda trvalá či přechodná, zhoršující se či nikoli, nepochybně je a vždy byla pohromou. V další části této knihy budeme muset zařadit možnost její likvidace mezi argumenty, které se uvádí na potvrzení nadřazenosti socialistického řádu. Nicméně tvrdím, že skutečnou tragédií není nezaměstnanost jako taková, ale nezaměstnanost ve spojení s nemožností poskytnout odpovídající podporu nezaměstnaným *bez*

zhoršení podmínek pro další ekonomický rozvoj: očividné utrpení a ponížení – zničení lidských hodnot –, které si spojujeme s nezaměstnaností, by bylo do značné míry odstraněno (nikoli však nadbytek produktivních zdrojů) a nezaměstnanost by prakticky ztratila svou hrozivost, kdyby nebyl vážně zasažen soukromý život nezaměstnaného. Kapitalistický řád je obviňován, že v minulosti – řekněme zhruba do konce devatenáctého století – nejenže nechtěl, ale ani nebyl s to něco takového zajistit. Jestliže však udrží dosavadní výsledky po další půlstoletí a zajistit to možné bude, toto obvinění v této věci vyzní do prázdna částečně naplněného jen žalostnými příznaky dětské práce, šestnáctihodinového pracovního dne a pětičlenných rodin tísnících se v jednom pokoji, na něž je samozřejmě dobré pamatovat, když hovoříme o minulých nákladech kapitalistického úspěchu, ale které nemusí být podstatné pro zvažování budoucích alternativ. Doba, v níž žijeme, je jakoby zavěšena mezi slabostmi dřívějších stadií kapitalistického vývoje a možnostmi plně vyzrálého systému. Přinejmenším v této zemi lze větší část úkolu vykonat bez nežádoucího napětí v systému dokonce už nyní. Zdá se, že obtíže nespočívají ani tak v absenci dostatečného nadproduktu, který by dovolil vymazat nejtemnější odstíny obrazu; spočívají na jedné straně v tom, že výše nezaměstnanosti vzrostla v třicátých letech v důsledku antikapitalistických opatření, které překračovaly faktické potřeby tohoto období, a na straně druhé ve skutečnosti, že veřejné mínění, jen co si vůbec uvědomí naléhavost daného problému, hned se domáhá ekonomicky iracionálních metod financování podpory a nedbalých a marnotratných metod jeho zvládnání.

Téměř stejně tak to bude platit i pro budoucí – a do velké míry přítomné – možnosti, které kapitalistická evoluce vytváří v oblastech péče o staré a nemocné, kultury, hygieny atd. Dá se rozumně očekávat, že stále větší počet zboží bude z hlediska jednotlivé domácnosti opouštět třídu ekonomických statků a stane se všeobecně dostupným prakticky až k bodu nasycení. To může být skutečně buď prostřednictvím dohod mezi veřejnými úřady a výrobními koncerny, nebo prostřednictvím znárodnění či komunalizace, jejichž povolný postup bude zřejmě rysem budoucího vývoje i jinak nespoutaného kapitalismu.

¹¹ Tato řada se často graficky ilustruje a analyzuje. Viz např. A. C. Pigou, *Industrial Fluctuations* nebo moje kniha *Business Cycles*. Zdá se, že pro každou zemi existuje nepřekročitelná minimální nezaměstnanost, na níž je navrstvena nezaměstnanost z cyklického pohybu, jehož nejdélsí komponenta má periodu kolem devíti, desíti let.

PRAVDĚPODOBNÝ KAPITALISMUS

Vypadá to, že argumentace z předchozí kapitoly se vystavuje námitce, která je stejně drtivá jako očividná. Průměrná míra růstu celkové disponibilní produkce, která byla dosažena během šedesáti let před rokem 1928, byla projektována do budoucnosti. Pokud to byl pouhý prostředek k ilustraci významu dosavadního vývoje, nebylo v této proceduře nic, co by mohlo narušit statistikovo svědomí. Jakmile jsem však začal naznačovat, že v následujících padesáti letech můžeme být svědky podobného průměrného tempa růstu, dopustil jsem se zřejmého statistického zločinu; je samozřejmě jasné, že historické výsledky produkce zaznamenané v nějakém daném období neospravedlňují samy o sobě žádnou extrapolaci,¹ nemluvě už o extrapolaci na dalších padesát let. Je proto nutné opětovně zdůraznit, že má extrapolace není ve skutečnosti prognózou skutečného stavu výroby v budoucnosti. Vedle dokreslení významu minulých výsledků nám má prostě jen poskytnout kvantitativní představu o tom, jaké jsou myslitelné možnosti kapitalistického stroje, kdyby po další půlstoletí zopakoval minulé výkony – a to je něco velmi odlišného. Otázka, zda můžeme něco takového očekávat, tak bude odpovězena zcela nezávisle na této extrapolaci. S tímto záměrem se nyní musíme věnovat dlouhému a obtížnému zkoumání.

Než začneme zkoumat šance kapitalismu na opakování dřívějších úspěchů, musíme se samozřejmě pokusit zjistit, v jakém smyslu pozorovaná míra růstu produkce skutečně měří minulé výkony. Není pochyb, že

¹ Tato teze platí v obecných principech pro všechny *historické* časové řady, neboť sama představa sekvencí historických období předpokládá objevení se nevratných změn v ekonomickém systému, jež musejí mít vliv na zákonitost určující výskyt jakékoli ekonomické kvantity. I ty nejskromnější extrapolace proto vyžadují teoretické ospravedlnění a zpravidla i statistické zpracování. Můžeme však zdůraznit, že v našem případě jsme v poněkud výhodnější situaci, neboť v rámci tak složitého agregátu, který představují řady týkající se celkové produkce, se budou výstřední tendence jednotlivých položek do určité míry rušit.

období, z něhož jsme čerpali naše údaje, bylo obdobím relativně nespoutaného kapitalismu. Tato skutečnost však sama o sobě neposkytuje důvod spojovat tyto výkony s kapitalistickým strojem. Abychom se přesvědčili, že jde o něco více než o náhodnou souvislost, musíme se dostatečně ujistit za prvé, že existuje pochopitelné spojení mezi kapitalistickým řádem a pozorovanou mírou růstu produkce; a za druhé, že pokud takové spojení existuje, míra růstu skutečně vděčí za svůj růst jemu a nikoli konkrétním příznivým podmínkám, které nemají s kapitalismem nic společného.

Tyto dva problémy musí být vyřešeny ještě před tím, než otázka „opakování výsledků“ vůbec vyvstane. Třetí bod pak lze převést na otázku, zda existuje nějaký důvod, proč by kapitalistický stroj měl během následujících čtyřiceti let fungovat hůře než v minulosti.

Těmito třemi body se budeme zabývat popořadě.

Náš první problém můžeme přeformulovat následovně: na jedné straně máme významný soubor statistických dat popisujících tempo „postupu“, který vzbuzoval obdiv i ve velmi kritických myslích. Na druhé straně máme soubor faktů o struktuře ekonomického systému z tohoto období a o způsobu, jak fungoval; z těchto faktů můžeme extrahovat to, co se odborně nazývá „modelem“ kapitalistické reality, tj. zobecněný obraz jejich základních rysů. Chceme se dozvědět, zda je tento typ ekonomiky příznivý, lhostejný či nepříznivý k dosahování výsledků, které jsme pozorovali, a jestliže je příznivý, zda je možné o jeho rysech zdůvodněně prohlásit, že poskytují adekvátní vysvětlení těchto výsledků. Pokusíme se, jak jen to bude možné, vyhnout technickým detailům a k danému problému přistupovat v duchu zdravého rozumu.

1. Obchodní a průmyslová buržoazie oproti třídě feudálních pánů vyrostla na hospodářském úspěchu. Buržoazní společnost byla uhnětena z čistě ekonomického těsta; její základy, nosníky i majáky jsou udělány z ekonomického materiálu. Celá budova je obrácena fasádou k ekonomické straně života. Odměny a tresty jsou vyměřovány v penězích. Vzestupy a pády mají podobu nabytí a ztráty peněz. To samozřejmě nikdo nemůže popřít. Chci však dodat, že ve svém vlastním rámci je – nebo alespoň bylo – toto sociální uspořádání jedinečně efektivní. Částečně se spoléhá na motivační schéma nepřekonatelné ve své jednoduchosti a síle, které částečně také vytváří. Přísliby bohatství a hrozby nouze, které s sebou nese, se plní s nelítostnou rychlostí. Kdekoliv se prosazuje buržoazní způsob života natolik, aby zakryl světla jiných sociálních světů, jeho přísliby jsou už dosti silné, aby přitáhly velkou většinu nadprůměrných mozků a ztotožnily úspěch s úspěchem hospodářským. Tyto přísliby nejsou nabízeny namátkově; avšak je tu i dostatečně láková příměs štěstí, ale hra připomíná spíše poker než ruletu.

Obracejí se na schopnosti, energii a nadprůměrné ochoty pracovat. Kdyby však existoval způsob, jak změřit zároveň tyto obecné schopnosti a osobní výkony, které se podílí na každém konkrétním úspěchu, fakticky vyplácené prémie by pravděpodobně byly shledány jako neproporcionální k těm i k oněm. Atraktivní odměny, mnohem vyšší, než by vyžadovalo konkrétně vynaložené úsilí, připadající hrstce šťastlivců, tak motivují daleko účinněji, než by to dokázala rovnější a „spravedlivější“ distribuce, činnost ohromné většiny podnikatelů, kteří obdrží za své úsilí daleko skromnější kompenzaci či nedostanou vůbec nic nebo ještě méně než nic, a přesto dělají vše, co je v lidských silách, protože mají před očima ty velké odměny a přeceňují své šance na podobný úspěch. Podobně hrozby směřují k neschopnosti. I když jsou ve skutečnosti vyřazováni – někdy velmi rychle, někdy s prodlevou – neschopní lidé a zastaralé metody, hrozba selhání či faktické selhání zasahuje mnoho lidí schopných, a bičuje tak *všechny*, opět daleko účinněji, než by to činil rovnější „spravedlivější“ systém trestů. Konečně, jak ekonomický úspěch, tak selhání jsou ideálně jasné. Ani jedno nejde oddiskutovat.

Pro potřeby budoucích úvah stejně jako pro význam v naší argumentaci musíme v této souvislosti zmínit ještě jeden aspekt. Kapitalistické zřízení v podobě instituce soukromého vlastnictví účinně váže – způsobem, který jsme již naznačili, i jinými způsoby, o nichž budeme mít ještě příležitost hovořit – vrstvu buržoazie k jejím úkolům. Dělá však ještě něco více. Stejný aparát, který podmiňuje výkony jednotlivců a rodin tvořících v daném okamžiku buržoazní třídu, *ipso facto* provádí také selekci jednotlivců a rodin vstupujících do jejich řad nebo ji opouštějících. Tato podmiňující kombinace a selektivní funkce není samozřejmostí. Naopak, většina metod sociální selekce v protikladu k „metodám“ biologické selekce nezaručuje, že vybraný jedinec bude výkonný; právě to tvoří jeden z klíčových problémů socialistické organizace, která bude předmětem diskuse v dalším stadiu našeho zkoumání. Prozatím pouze uvažme, jak dobře řeší kapitalistický systém právě tento problém: ve většině případů člověk, který se nejprve pozvedne *do* podnikatelské třídy, je i potom, *uvnitř* ní, schopným podnikatelem a může postupovat právě tak daleko, jak mu dovolují jeho schopnosti – prostě proto, že v tomto schématu schopnost vystoupit na nějakou pozici a pak si v této pozici dobře vést je nebo bylo obecně jednou a toutéž věcí. Tato skutečnost, která je často zatemňována autoterapeutickým úsilím neúspěšných, jež to popírají, je pro hodnocení kapitalistické společnosti a její civilizace daleko důležitější než cokoli, co by se dalo nabírat v čisté teorii kapitalistického soustrojí.

2. Nejsou ale veškeré závěry, které bychom chtěli vydedukovat z „maximálních výkonů optimálně vybrané skupiny“, zneplatněny jiným fak-

tem, totiž že těchto výkonů se nedosahuje ve službách společnosti – mohli bychom říci ve výrobě pro spotřebu –, ale v honbě za penězi, ježž cílem je nikoli zvětšování blahobytu, ale zisku? Takový názor byl u lidí stojících mimo buržoazní vrstvu velmi populární. Ekonomové ho někdy popírali, někdy sdíleli. Přitom přinesli něco mnohem hodnotnějšího, než byly samotné konečné soudy, k nimž došli individuálně a které ve většině případů neodrážely o mnoho více než jejich sociální pozici, zájmy a sympatie či antipatie. Pozvolna rozšiřovali naše faktické poznatky a analytický potenciál, takže odpovědi na mnoho otázek, které můžeme dnes podat, jsou nepochybně mnohem správnější, i když nejsou tak jednoduché a chybí jim onen rozmach, kterým se vyznačovaly soudy našich předchůdců.

Takzvaní klasičtí ekonomové² – abychom nešli ještě dále do minulosti – byli prakticky jednomyslní. Většinu z nich se nelíbilo mnoho prvků sociálních institucí jejich doby, ani způsob, jak tyto instituce fungují. Bojovali proti zájmům pozemkových vlastníků a podporovali sociální reformy – konkrétně tovární zákonodárství –, z nichž ne všechny se shodovaly se zásadami *laissez faire*. Byli však zcela přesvědčeni, že v institucionálním rámci kapitalismu vlastní zájmy producenta a obchodníka slouží maximálnímu uspokojení zájmu obecného. Kdyby stanuli před problémem, o němž tu hovoříme, neváhali by připsat pozorované tempo růstu celkové produkce relativně nepodvázanému podnikání a ziskovým motivům; možná by připomněli „přínosnou legislativu“ jako podmínku, měli by tím však na mysli odstranění omezujících činitelů, zvláště zrušení nebo snížení ochranných cel během devatenáctého století.

Z dnešního hlediska je velmi těžké obhájit takové názory. Byly to samozřejmě typické názory anglické buržoazní třídy a téměř každá stránka, kterou napsali, svědčí o tom, že ji to dávalo klapky na oči. Stejně viditelné jsou jejich klapky na očích ještě jiného druhu: klasikové uvažovali v konkrétní historické situaci, kterou si nekriticky idealizovali a z níž nekriticky vyvozovali svá zobecnění. Většina z nich navíc, jak se zdá, argumentovala výlučně z pozic anglických zájmů a problémů jejich doby. Z tohoto důvodu v jiných zemích a jiných dobách lidé nepřišli jejich ekonomii na chuť, a často si dokonce nedali ani práci, aby jí porozuměli. Odmítnout jejich nauku z těchto důvodů však nejde. I člověk s předsudky může mluvit pravdu. I teze rozvíjené ze zvláštních případů mohou mít obecnější platnost. Nakonec protivníci i následovníci klasiků měli a mají nikoli menší,

² Termín klasičtí ekonomové bude v této knize užíván k označení čelních ekonomů, jejichž práce vyšly v letech 1776 až 1848. Mezi vynikajícími osobnostmi z tohoto okruhu je možno uvést Adama Smithe, Ricarda, Malthuse, Seniora a Johna Stuarta Milla. Je důležité si to pamatovat, protože nedávno přišlo do módy značně širší užívání tohoto termínu.

jen jiné klapky na očích a jiné předsudky; také oni využívali a využívají zvláštní případy, jen poněkud odlišné.

Z hlediska ekonomického analytika tkví hlavní zásluha klasiků v tom, že spolu s jinými hrubými chybami rozptýlili naivní představu, že ekonomická aktivita v kapitalistické společnosti díky svému spojení s motivem zisku se už jen proto musí obracet proti zájmům spotřebitelů; řečeno jinými slovy, že vydělávání peněz nutně odklání výrobu od jejího sociálního cíle; či konečně, že soukromé zisky jak samy o sobě, tak v důsledku deformací ekonomického procesu, které vyvolávají, jsou vždy čistou ztrátou pro všechny vyjma těch, kdo jich dosahují, a mohly by proto představovat čistý zisk, kdyby je sklízela zespolečenštěná ekonomika. Podíváme-li se na logiku těchto a podobných tvrzení, na jejichž obranu by nikdy nevystoupil žádný školený ekonom, jejich odmítnutí klasiky může vypadat jako trivialita. K jejich výkonu však pocítíme větší respekt, jestliže si uvědomíme všechny ty teorie a slogany, z nichž záměrně či nevědomky vyplývají a které jsou nám dnes znovu servírovány. Dovolím si ještě jednou dodat, že klasičtí autoři velmi jasně viděli – i když možná přeháněli – roli úspor a akumulace a spojovali úspory s mírou „pokroku“, který hodnotili v podstatě, byť jen přibližně, správně. Především se vyznačovali praktickou moudrostí, odpovědným dlouhodobým pohledem a mužným postojem, který sympaticky kontrastuje s pokřikem moderních hysteriků.

Avšak uvědomění si toho, že honba za maximálním ziskem a usilování o maximální výsledky výroby nemusí být nutně protikladné, dělí od důkazu, že to první musí nutně – nebo v ohromně většině případů – implikovat ke druhé, propast mnohem větší, než si klasikové mysleli. A taky se jim nikdy nepodařilo ji přemostit. Současný badatel zabývající se jejich teoriemi se nepřestává divit, jak se mohli spokojit se svou argumentací nebo ji zaměňovat za důkazy; ve světle pozdější analýzy vypadají jejich *teorie* jako domečky z karet, ať už bylo jakkoli mnoho pravdy v jejich *vizí*.³

3. Poslední analýzu rozložíme do dvou kroků – a provedeme ji jen potud, pokud to bude potřebné pro vyjasnění našeho problému. Z historického hlediska nás první krok zavede do první dekády dvacátého století a v druhém se budeme věnovat určitým věcem z poválečného vývoje vědecké ekonomie. Abych řekl pravdu, nevím, zda to bude vyhovovat čtenáři, který je neprofesionál; jako každé jiné odvětví našeho poznání

³ Čtenář si vzpomene na moje zdůraznění rozdílu mezi teorií a vizí v případě Marxe. Je však nutno mít vždy na mysli, že schopnost vidět věci ve správné perspektivě se může rozcházet a často rozchází se schopností správně uvažovat a naopak. Proto může být někdo velmi dobrým teoretikem, a přesto mluvit absolutní nesmysly, když stojí před úkolem zhodnotit konkrétní historický vzorec jako celek.

i ekonomie se s tím, jak zdokonaluje svůj analytický aparát, neodvratně stále více vzdaluje těm šťastným dobám, kdy všechny problémy, metody a výsledky byly i bez speciální přípravy přístupné každému vzdělanému člověku. Udělám však, co bude v mé moci.

První krok může být spojen s dvěma velkými osobnostmi, jež se dodnes těší úctě bezpočtu jejich žáků – alespoň pokud tito žáci nepovažují za projev špatných způsobů vyjadřovat úctu k něčemu či někomu, což se v mnoha případech stává –, totiž se jmény Alfreda Marshalla a Knuta Wicksella.⁴ Jejich teoretická konstrukce nemá mnoho společného s konstrukcí klasiků – i když Marshall dělal, co mohl, aby tento fakt skryl –, avšak zachovává klasickou tezi, že v případě dokonalé konkurence vede touha výrobce po zisku k maximalizaci produkce. Podali dokonce téměř uspokojivý důkaz. Potíž je v tom, že v procesu precizace a dokazování ztratila tato teze mnoho ze svého obsahu – z této operace sice vyšla ještě živá, ale vyhublá na kost.⁵

⁴ Marshallovy *Principles* (první vydání 1890) a Wicksellovy *Lectures* (první švédské vydání 1901, anglický překlad 1934) opravňují tyto autory k prominentnímu místu, které jsem jim zde přidělil, kvůli tomu, že ovlivnily mnoho myslí v jejich formativním období, a protože pojednávají o teorii v ryze praktickém duchu. Z čistě vědeckého hlediska by prvenství náleželo práci Léona Walrase. Pokud jde o Ameriku, je možno zmínit J. B. Clarka, Irvinga Fishera a F. W. Taussiga.

⁵ Předjímám další argumentaci (viz níže, kap. VII, par. 6), rád bych v této poznámce krátce objasnil předcházející pasáž. Analýza mechanismu ekonomiky založené na zisku vedla nejen k objevu výjimek z principu, že konkurenční průmysl směřuje k maximalizaci produkce, ale také k objevu, že důkaz tohoto principu samého vyžaduje předpoklady, které ho redukovat na něco, co se moc neliší od truismu. Jeho praktická hodnota je však oslabena následujícími dvěma ohledy:

1. Tento princip, pokud je ho vůbec možné dokázat, lze uplatnit na stav statické rovnováhy. Kapitalistická realita je především procesem změny. Při hodnocení jednání konkurenčního podniku je proto otázka, zda by směřoval či nesměřoval k maximalizaci produkce v dokonale vyvážených stacionárních podmínkách ekonomického procesu, téměř, ne-li zcela irrelevantní.

2. Tento princip ve Wicksellově formulaci je jen zbytek ambicióznější teze, kterou, byť v rozředěné formě, můžeme nalézt u Marshalla, totiž tvrzení, že konkurenční průmysl směřuje k vytvoření stavu maximálního uspokojení potřeb. Toto tvrzení, i když odhlédneme od vážných výhrad vůči začlenění nepozorovatelných psychologických veličin, je velice snadné převést na triviální konstatování, že nezávisle na datech a v konkrétním institucionálním uspořádání společnosti se bude lidská činnost – pokud je to činnost racionální – vždy pokoušet co nejlépe využít možností každé dané situace. V podstatě se redukuje na definici racionálního jednání, a proto mohou být formulovány analogické teoremy, řečnické pro společnost socialistickou. To samé se týká principu maximalizace produkce. Žádný z nich neformuluje nějakou přednost soukromého konkurenčního podnikání. To však neznamená, že takové přednosti neexistují. Znamená to jen, že nejsou bytostně vlastní *logice* konkurence.

V rámci obecných předpokladů Marshallovy a Wicksellovy analýzy je stále ještě možno ukázat, že firmy, které svým vlastním individuálním jednáním nemohou ovlivnit ceny svých výrobků nebo ceny faktorů využívaných při výrobě – takže by nemělo smysl, kdyby prolévaly slzy nad tím, že za každým růstem výroby následuje snížení prvních a zvýšení druhých –, budou zvětšovat svou výrobu až k bodu, kdy dodatečné náklady, které musí být vynaloženy, aby se docílilo dalšího malého přírůstku (mezní náklady), přesně odpovídají ceně, kterou daná firma může touto dodatečnou produkcí získat, to znamená, že firmy budou vyrábět tolik, kolik mohou, aniž by upadly do ztráty. Rovněž je možné ukázat, že to odpovídá velikosti produkce, která je obecně „společensky žádoucí“. Řečeno odbornějším jazykem, v tomto případě nejsou ceny z hlediska individuální firmy proměnnými, ale parametry; kde k tomu dojde, nastane stav rovnováhy, v němž je velikost produkce na svém maximu a všechny faktory produkce jsou plně využity. Tento případ se obvykle označuje jako dokonalá konkurence. Vzpomeneme-li si, co bylo řečeno o procesu selekce, do nějž jsou vtaženy všechny firmy a jejich ředitelé, mohli bychom si učinit velmi optimistickou představu o výsledcích, které lze očekávat od pečlivě vybrané skupiny lidí, kteří jsou nuceni v rámci tohoto modelu motivem zisku vynakládat všechny své síly, aby maximalizovali produkci a minimalizovali náklady. Konkrétně by se na první pohled mohlo zdát, že systém fungující podle tohoto modelu bude vykazovat absenci některých z hlavních zdrojů společenského plýtvání. Malé zamýšlení ukáže, že je to v podstatě jen jiný způsob vyjádření toho, co bylo řečeno v předcházející větě.

4. Přejdeme nyní k druhému kroku. Marshallova a Wicksellova analýza samozřejmě nemohla přehlédnout řadu případů, které do tohoto modelu nezapadají. Podobně jako je nemohli přehlížet klasikové. Klasická ekonomie viděla případy „monopolu“ a sám Adam Smith pečlivě zaznamenal převahu praktik omezené konkurence⁶ i z ní vyplývající rozdíly v cenové flexibilitě. Klasikové však takové případy pokládali za výjimky, a navíc za výjimky, které mohou být a fakticky budou v průběhu doby eliminovány. Něco podobného se dá říci také o Marshallovi. I když rozvinul Cournotovu teorii monopolu⁷ a anticipoval pozdější analýzu svou pozorností k faktu, že většina firem má své zvláštní trhy, na kterých ceny stanovuje,

místo aby je pouze přijímala,⁸ podobně jako Wicksell formuloval své obecné závěry v rámci modelu dokonalé konkurence. Zastával tedy – ještě rozhodněji než klasikové – názor, že dokonalá konkurence je pravidlem. Ani Marshall a Wicksell, ani klasikové nepochopili, že dokonalá konkurence je výjimkou, a kdyby se i nakrásně pravidlem stala, měli bychom mnohem méně důvodů si gratulovat, než by se mohlo zdát.

Podíváme-li se blíže na podmínky – ne všechny z nich Marshall a Wicksells explicitně formulovali, či dokonce jasně postřehli –, které musí být splněny, aby nastala dokonalá konkurence, ihned si uvědomíme, že kromě masové zemědělské produkce mnoho jejích příkladů nenalzáme. Farmář dodávající svou bavlnu nebo pšenici se v těchto podmínkách nachází: z jeho hlediska jsou závazné ceny bavlny či pšenice dané parametry, i když velice proměnlivé, které není schopen svým individuálním jednáním ovlivnit a musí jim prostě přizpůsobit svou produkci; a protože všichni farmáři to dělají stejně, ceny a množství se nakonec přizpůsobí požadavkům teorie dokonalé konkurence. To však neplatí už u mnoha zemědělských výrobků – například u kačen, uzenin, zeleniny a mnoha mléčných výrobků. A pokud se týká prakticky všech konečných výrobků a služeb průmyslu a obchodu, je jasné, že každý prodejce potravin, každý majitel benzínové pumpy, každý výrobce rukavic nebo holicího krému nebo ručních pil operuje na vlastním malém a nestálém trhu, který se pokouší – musí se pokoušet – vytvořit a zajistit pomocí strategie cen, kvality – „diferenciace výrobku“ – a reklamy. Dostáváme tedy naprosto jiný model, od něhož bychom marně očekávali výsledky dokonalé konkurence a který mnohem lépe zapadá do monopolistického schématu. V těchto případech mluvíme o monopolistické konkurenci. Teorie, která je popisuje, se stala jedním z hlavních příspěvků poválečné ekonomie.⁹

Zůstává velké množství v zásadě homogenních výrobků – hlavně průmyslových surovin a polotovarů, jako jsou ocelové ingoty, cement, bavlněné plátno a podobně –, u nichž podle všeho podmínky pro vznik monopolistické konkurence nepřevažují. To je fakt. Obecně však i v této sféře nastává něco podobného, pokud tu z větší části působí největší firmy, které – ať už individuálně, či po dohodě – jsou schopny manipulovat s cenami, dokonce bez diferenciací výrobků; to je případ oligopolu. A opět se zdá, že

⁶ To je také důvod, proč mohou být počátky pozdější teorie vystopovány až k němu. I když takovou teorii nerozpracoval, viděl tento fenomén jasněji než většina autorů, kteří se na teorii nedokonalé konkurence podíleli. Zejména nepřeceňoval jeho význam.

⁷ Viz zvláště E. S. Chamberlin, *Theory of Monopolistic Competition*, a Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*.

⁶ Zdůrazňoval dokonce – a to způsobem, který nápadně připomíná dnešní přístupy – diskrepanci mezi zájmy každého odvětví a zájmem veřejným a mluvil o konspiraci proti veřejnému zájmu, která se může zrodit na každém podnikatelském večírku.

⁷ Augustin Cournot, 1938.

správně uplatněné monopolistické schéma je pro tento typ jednání adekvátnější než schéma dokonalé konkurence.

Jakmile uznáme převahu monopolistické konkurence nebo oligopolu či nějaké jejich kombinace, mnoho tvrzení, které ekonomové z Marshallovy a Wickellsovy generace z bezvýhradnou důvěrou hlásali, se stane buď nepoužitelnými, nebo daleko obtížněji prokazatelnými. To platí v prvé řadě o tvrzeních týkajících se základní koncepce rovnováhy, tj. určitého stavu ekonomického organismu, k němuž v každém daném stavu ekonomika směřuje a který vykazuje určité jednoduché vlastnosti. V obecném případě oligopolu vůbec takový určitý stav rovnováhy neexistuje a naskytá se možnost nekonečného sledu pohybů a protipohybů a nejistého stavu vzájemného boje mezi firmami. Je pravda, že existuje mnoho zvláštních případů, v nichž stav rovnováhy teoreticky existuje. Ale i v těchto případech je ho mnohem obtížnější dosáhnout než v podmínkách dokonalé konkurence a ještě těžší je takový stav udržet; navíc „prospěšná“ konkurence klasického typu tu bude pravděpodobně nahrazena konkurencí „ničivou“ či „vražednou“ nebo prostě jen bojem o kontrolu finanční sféry. Tyto věci jsou mnohonásobným zdrojem společenského plýtvání; k nim patří ještě mnoho jiných, jako jsou náklady reklamních kampaní, potlačování nových metod výroby (nakupování patentů, aby nemohly být využity) atd. A nakonec to nejdůležitější: rovnováha v těchto podmínkách, i kdyby byla extrémně nákladnými metodami dosažena, už nezaručuje ani plnou zaměstnanost, ani maximalizaci produkce ve smyslu teorie dokonalé konkurence. *Může existovat bez plné zaměstnanosti, a jak se zdá, musí být doprovázena úrovní produkce, která je nižší než maximum, protože strategie uchování zisku, která byla nemožná v podmínkách dokonalé konkurence, se nyní stává nejen možnou, ale nabízí se jako nutnost.*

Nepotvrzuje to vše jen to, co si vždy myslel o soukromém podnikání každý obyčejný člověk (pokud sám nebyl podnikatel)? Neodmítla snad moderní analýza klasickou doktrínu a nedala za pravdu lidovému názoru? Není konec konců pravda, že výroba pro zisk a výroba pro užitek spotřebitele mají jen málo společného a že soukromé podnikání je sotva něčím více než prostředkem krácení produkce v zájmu vymačkání zisků, které by pak měly být správně charakterizovány jako nucené poplatky a výkupné?

Teorie monopolistické a oligopolistické konkurence a jejich populární varianty mohou podložit názor, že kapitalistická realita není příznivá maximalizaci výroby, dvěma způsoby. Podle jednoho pojetí tomu tak bylo vždy a výroba rostla navzdory dlouhodobé sabotáži řídicí buržoazie. Stoupenci této teze by museli uvést důkazy, že se pozorované tempo růstu dá vysvětlit sledem příznivých okolností nesouvisejících s mechanismem soukromého podnikání a dostatečně silných, aby překonaly jeho odpor. Tuto záležitost budu rozebírat v kapitole IX. Avšak ti, kdo zastávají tuto variantu, se přinejmenším vyhnou obtížím spojeným s historickým faktem, s nímž se musejí vyrovnat obhájci teze alternativní. Ta tvrdí, že kapitalistická realita kdysi přála maximálním produktivním výkonům či přinejmenším produktivním výkonům, jež měly takovou váhu, že tvoří hlavní prvek v každém seriózním hodnocení tohoto systému; avšak později rozšíření monopolistických struktur ničících konkurenci tuto tendenci obrátilo.

Za prvé, předpokládá to zcela imaginární zlatý věk dokonalé konkurence, který se v určité době nějak proměnil ve věk monopolů, i když je zcela zřejmé, že dokonalá konkurence nebyla nikdy blíže skutečnosti, než je nyní. Za druhé je nutno vysvětlit, proč míra růstu produkce od devadesátých let, kdy, jak připouštím, nastala – přinejmenším ve zpracovatelském průmyslu – převaha největších koncernů, neklesá; proč v chování časových řad celkové výroby není nic, co by naznačovalo „zlom trendu“; a co je nejdůležitější, proč současná životní úroveň mas byla dosažena v období poměrně nesvázaného „velkého podnikání“. Jestliže vyjmenujeme položky, které vstupují do výdajů moderního dělníka, a budeme sledovat pohyb jejich cen od roku 1899 nikoli v peněžním vyjádření, ale v hodinách práce, za něž je možné je nabyt (tj. v peněžních cenách každého roku dělených hodinovou mírou mzdy tohoto roku), musíme postřehnout udivující tempo pokroku, které se zdá, zvážíme-li navíc dramatické zlepšení kvality, nikoli menší, ale větší než kdykoli dříve. Jelikož my ekonomové máme jen

malý sklon uvažovat ve stylu přání otcem myšlenky a dáme více na pozorované fakty, vyvstávají v nás okamžitě pochybnosti ohledně reálné hodnoty teorie, která očekává výsledky velmi odlišné. To ale není vše. Jakmile se zabereme do detailů a zkoumáme jednotlivé položky, u nichž je tento pokrok zvláště nápadný, ukazuje se, že nás to vede nikoli ke dveřím těch firem, které fungují v podmínkách poměrně volné konkurence, ale právě k branám velkých koncernů – které, jako v případě zemědělské mechanizace, také odpovídají za velkou část pokroku v sektorech, kde ke konkurenci dochází – a začíná v nás vyvstávat šokující podezření, že velké podnikání mohlo být příčinou růstu životní úrovně spíše než jeho překážkou.

Závěry, na něž jsme nepřímo poukázali ke konci předcházející kapitoly, jsou téměř úplně mylné. A přesto vyplývají z pozorování a teoretických tvrzení, která jsou téměř zcela pravdivá. Jak ekonomové, tak autoři populárních pojednání se opět dali strhnout některými fragmenty skutečnosti, které se jim podařilo pochopit. Tyto fragmenty samotné byly většinou viděny správně. Obecně správně bylo také rozvinutí jejich formálních vlastností. Z tohoto typu částečné analýzy však nevyplývají žádné závěry o kapitalistické skutečnosti jako celku. Jestliže přesto takové závěry vyvozuje, mohli bychom mít pravdu jen díky náhodě. K tomu došlo, ale šťastná trefa se nepodařila.

Nejdůležitější věc, kterou je nutno pochopit, spočívá v tom, že zabýváme-li se kapitalismem, zabýváme se evolučním procesem. Může se zdát divné, že někdo může nevidět tak zřejmý fakt, který navíc už dávno zdůraznil Karl Marx. Přesto ho ona částečná analýza, která přináší řadu tvrzení o fungování moderního kapitalismu, trvale ignoruje. Pokusme se ještě jednou zformulovat podstatu věci a podívat se, co to obnáší ve vztahu k našemu problému.

Kapitalismus je tedy ve své podstatě forma či metoda ekonomické změny a nejenže nebyl, ale nikdy nemohl být stacionární. Tento evoluční charakter kapitalistického procesu vyplývá nejen z faktu, že hospodářský život probíhá v sociálním a přírodním prostředí, které podléhá změnám, a tyto

¹ Ve skutečnosti tato pozorování a teoretická tvrzení nejsou zcela uspokojivá. Při obvyklé prezentaci teorie nedokonalé konkurence se konkrétně nevěnuje patřičná pozornost mnoha důležitým případům, v nichž se dokonce i v pojetí statické teorie nedokonalá konkurence přibližuje svými výsledky konkurenci dokonalé. Existují rovněž jiné případy, u nichž nic takového nenastává, ale nedokonalá konkurence nabízí určité kompenzace, které, i když nevstupují do žádného indexu výroby, přispívají k tomu, co má index výroby vposledku měřit. Jsou to případy, kdy firma brání svůj trh například zavedením značky kvality a poskytovaných služeb. Pro zjednodušení však nebudeme zkoumat problémy této teorie na její vlastní půdě.

změny pak zase mění parametry ekonomického jednání; tento fakt je důležitý a tyto změny (války, revoluce atd.) často podmiňují změny v průmyslu, ale nejsou jeho hlavními hybateli. Onen evoluční charakter nevyplývá ani z kvaziautomatického přírůstku populace a kapitálu či vtrchů peněžních systémů, o nichž platí úplně totéž. Základní pohnutka, která uvádí do pohybu kapitalistický stroj a udržuje ho v něm, vychází z nového spotřebního zboží, nových výrobních a dopravních metod, nových trhů a nových forem průmyslové organizace, které vytváří kapitalistické podnikání.

Jak jsme viděli v předcházející kapitole, rozpočet dělníka – řekněme v letech 1760–1940 – nerostl prostě jen podle neměnných kolejí, ale prodělal proces kvalitativní změny. Podobně dějiny výrobního aparátu typické farmy, počínaje racionalizací střídání plodin, orby a užíváním hnojiv až k současné úrovni mechanizace – ve spojení se sýpkami a železnicí – jsou dějinami revolucí. To stejné je možno říci o výrobních prostředcích v metalurgickém průmyslu, které se rozvinuly od pecí vytápěných dřevěným uhlím k nám známým hutím, nebo o výrobě energie, která pokročila od kola na vrchní vodu k moderní elektrárně, nebo o dopravě vyvíjející se od poštovního dostavníku k letadlu. Otevření nových trhů, ať už cizích, nebo domácích, a vývoj organizace obchodu od řemeslnické dílny k takovým koncernům, jako je U. S. Steel, dokládá tentýž proces. Tato průmyslová mutace – mohu-li užít tohoto biologického výrazu – neustále revolucionizuje² ekonomickou strukturu *zevnitř*, neustále boří starou a vytváří novou. Tento proces tvořivé destrukce je pro kapitalismus zásadní. Je to jeho podstata a každý kapitalistický koncern se tomu musí přizpůsobit. Tento fakt souvisí s naším problémem dvěma způsoby.

Za prvé, protože se zabýváme procesem, jehož každý prvek projeví své skutečné rysy a konečné důsledky až po uplynutí značného času, nemá smysl hodnotit tento proces *ex visu* nějakého časového okamžiku; musíme hodnotit jeho projevy v čase, jak se odvíjejí po desetiletí a staletí. Systém – každý systém, ekonomický či jiný –, který v *každém* okamžiku plně využívá své možnosti, může být přesto v dlouhodobé perspektivě horší než systém, který je plně nevyužívá v *žádném* okamžiku, protože právě neschopnost něčeho takového může být podmínkou dlouhodobé úspěšnosti.

Za druhé, protože máme co dělat s organickým procesem, analýza toho, co se děje v nějaké jeho konkrétní části – řekněme v určitém koncernu nebo odvětví – může skutečně objasnit některé detaily, nedovoluje

² Přesně vzato tyto revoluce nejsou nepřetržité; objevují se v jednotlivých nárazech, které jsou odděleny obdobími relativního klidu. Celý proces však trvá nepřetržitě v tom smyslu, že vždy dochází buďto k revoluci, nebo k absorpci jejích výsledků, což společně tvoří to, co známe jako hospodářské cykly.

však formulovat závěry přesahující tuto oblast. Každý prvek hospodářské strategie získává svůj skutečný význam teprve na pozadí celého procesu a v rámci jím vytvořené situace. Je nutno ho vidět v roli, kterou sehrává v neustále bouřlivě tvořivé destrukce; je nemožné ho pochopit nezávisle na ni nebo na základě hypotézy věčného klidu.

Právě na základě takové hypotézy pracují ekonomové, kteří *ex visu* určitého momentu sledují například chování oligopolního odvětví – odvětví tvořeného několika velkými firmami – a pozorují v něm známé pohyby a protipohyby, jejichž cílem, jak se zdá, není nic jiného než zvyšování cen a omezování produkce. Přijímají údaje momentální situace, jako by neměla ani minulost, ani budoucnost, a domnívají se, že porozuměli všemu, čemu se porozumět dalo, když interpretují chování takových firem s pomocí zásady maximalizace zisku uplatněné na tyto údaje. Běžný teoretický článek či obvyklá zpráva vládní komise se prakticky nikdy nepokouší vidět toto chování na jedné straně jako výsledek dlouhého úseku minulé historie a na druhé straně jako pokus vypořádat se s aktuální proměnlivou situací – jako snahu těchto firem udržet rovnováhu na půdě, která se jim vytrácí pod nohama. Jinými slovy, problém, který se obvykle řeší a zviditelňuje, se redukuje na to, jak kapitalismus zvládá stávající struktury, kdežto relevantní problém je v tom, jak je vytváří a ničí. Pokud si to badatel neuvědomí, dělá nesmyslnou práci. Jestliže však tuto skutečnost vezme v úvahu, jeho pohled na kapitalistickou praxi a její sociální výsledky dozná závažných změn.³

V první řadě se to týká tradiční koncepce *modu operandi* konkurence. Ekonomové nakonec vycházejí z fáze, v níž nevidí nic jiného než cenovou konkurenci. Jakmile do svatyně teorie vpustí konkurenci kvality a podporu prodeje, musí cenu jakožto proměnnou sesadit z její dominantní pozice. Nicméně stále se prakticky výlučně pozornost věnuje konkurenci v rámci ustrnulého vzorce neměnných podmínek a výrobních metod, a zejména ustálených forem průmyslové organizace. V kapitalistické realitě, která je odlišná od jejího učebnicového obrazu, nemá konkurence tohoto typu velký význam, důležitá je konkurence nového zboží, nových technologií, nových zdrojů dodávek, nových typů organizace (například největších jednotek kontroly) – konkurence, která poskytuje rozhodující převahu v nákladech nebo kvalitě a jež zasahuje nikoli ziskové marže

³ Mělo by být jasné, že takovým změnám podléhá pouze naše hodnocení ekonomických výkonů, nikoli hodnocení morální. V důsledku autonomie morálních soudů je morální schválení či odsouzení zcela nezávislé na našem hodnocení sociálních (či jakýchkoli jiných) výsledků, ledaže bychom náhodou přijali etický systém, jako je utilitarismus, který činí morální schválení a odsouzení závislými na takovém hodnocení *ex definitione*.

a velikost celkové produkce existujících firem, ale samotné jejich základy a samotnou jejich existenci. Převaha účinnosti konkurence tohoto typu je srovnatelná s převahou bombardování nad vyrážením dveří. Je natolik důležitá, že je už poměrně bezvýznamné, zda konkurence v běžném smyslu pracuje rychleji či pomaleji – silná páka, která dlouhodobě rozšiřuje produkci a stlačuje ceny, je v každém případě z jiného materiálu.

Stěží je nutné zdůrazňovat, že konkurence, kterou tu máme na mysli, působí nejen tehdy, kdy skutečně existuje, ale i jako neustálá, všudypřítomná hrozba. Trestá, ještě než zaútočí. Podnikatel se cítí být v konkurenčních podmínkách, i když působí v určité oblasti sám nebo – není-li sám – zaujímá-li takovou pozici, která podle vládního experta, který jeho případ zkoumá, nezakládá žádnou účinnou konkurenci mezi ním a ostatními firmami ve stejném nebo příbuzném oboru. (V důsledku toho pak expert nabude dojem, že podnikatelovy stesky ohledně konkurence, které vyslovil před odpovídající komisí, jsou čirým pokrytectvím.) V mnoha případech, i když ne vždy, si to bude z dlouhodobého hlediska vynucovat chování, které je velmi podobné chování v dokonalé konkurenci.

Mnoho teoretiků zastává opačný názor, který si nejlépe přiblížíme na příkladě. Předpokládejme určitý počet maloobchodníků v blízkém sousedství, kteří se pokoušejí vylepšit svou relativní pozici pomocí lepší obsluhy a „atmosféry“, ale vyhýbají se cenové konkurenci a drží se metod místní tradice – obraz stagnující rutiny. Jakmile vstoupí do jejich branže noví příchozí, tato kvazirovnováha se naruší, ale tak, že to jejich zákazníkům nepřinese žádný prospěch. Ekonomický prostor kolem každého obchodu se zúží, jejich vlastníci nebudou vědět kudy kam a budou se pokoušet s mlčenlivým porozuměním vyřešit své potíže zvyšováním cen. To způsobí další zmenšení prodeje atd., takže po čase nastane situace, kdy růst potenciálu prodeje bude provázen zvyšováním místo snižováním cen a snižováním místo zvyšováním prodeje.

Takové případy se stávají, a jejich zpracování je náležité a správné. Pozorování běžné praxe nás však nutí považovat tyto případy za krajní; setkáváme se s nimi hlavně v sektorech, které jsou od všeho, co představuje charakteristickou kapitalistickou aktivitu, velice vzdáleny.⁴ Navíc jsou

⁴ To je vidět také na tvrzení, s nímž se často setkáváme ve výkladech teorie nedokonalé konkurence, totiž že v podmínkách nedokonalé konkurence jsou výrobní a obchodní podniky neracionálně malé. Poněvadž se zároveň tvrdí, že nedokonalá konkurence je význačnou charakteristikou moderního průmyslu, musíme se udiveně pozastavit nad tím, v jakém to světě tyto teoretikové žijí – pokud ovšem nesoustředují svou pozornost, jak jsme tvrdili výše, jen na krajní případy.

to případy ze své podstaty pomíjivé. V oblasti maloobchodu má význam konkurence, která nevychází z dalších obchůdků stejného typu, ale z obchodních domů, obchodních řetězců, zásilkových služeb a velkých supermarketů, která musí dříve či později drobné obchodníky zničit.⁵ Teoretická konstrukce, která nebere v úvahu tento podstatný prvek, přehlídí to, co je pro kapitalismus nejtypičtější; i kdyby se vyznačovala správnou logikou a pravdivými fakty, bude připomínat *Hamleta* bez dánského prince.

⁵ Pouhá hrozba útoků gigantů v konkrétních místních a lidských podmínkách drobného maloobchodu nemůže mít svůj obvyklý ukáznující vliv, protože malý člověk je příliš omezen strukturou svých nákladů a jakkoli obratně by si počínal v rámci svých nepřekročitelných limitů, nikdy se nemůže přizpůsobit metodám konkurentů, kteří si mohou dovolit prodávat za cenu, za kterou on nakupuje.

MONOPOLISTICKÉ PRAKTIKY

Co bylo dosud řečeno vsutku stačí na to, aby čtenář porozuměl velké většině případů, s nimiž se pravděpodobně setká v praxi, a pochopil nesprávnost většiny kritik ekonomiky založené na zisku, které přímo či nepřímo poukazují na neexistenci dokonalé konkurence. Poněvadž však souvislost naší argumentace s některými takovými kritikami nemusí být zřejmá na první pohled, bude dobré, když se ještě na chvíli zastavíme a některé body trochu rozvineme a jasněji vyložíme.

1. Viděli jsme, že nové věci – například nové technologie – jak v podobě faktického působení, tak ve smyslu hrozby svého dopadu na existující strukturu průmyslu značně redukuje dlouhodobější vliv a význam praktik, jejichž cílem je prostřednictvím omezování produkce trvale zabezpečit vydobyté pozice a maximalizovat zisk, který z nich plyne. Nyní musíme uznat další fakt, totiž že pokud jsou restriktivní praktiky tohoto druhu úspěšné, získávají v neustálém víru tvořivé destrukce nový význam, který by ve stacionárním stavu nebo ve stavu pozvolného a vyváženého růstu neměly. V obou těchto případech by restriktivní strategie neměla jiný výsledek než růst zisků na úkor kupujících, až na to, že v případě vyváženého růstu by se snad stále mohla projevovat jako nejsnadnější a nejefektivnější způsob hromadění prostředků k financování dodatečných investic.¹ V procesu tvořivé destrukce však mohou restriktivní praktiky přispívat ke

¹ Podle teoretiků se každý, kdo připouští takovou možnost, dopouští hrubého omylu; okamžitě poukazují na to, že financování prostřednictvím bankovních půjček, soukromých úspor nebo – v případě státního podniku – výnosů z daně z příjmu je mnohem racionálnější než financování ze zisků dosažených na základě restriktivních opatření. Vzhledem k určitým typům chování mají zcela pravdu, vzhledem k jiným se zcela mylí. Domnívám se, že jak kapitalismus, tak komunismus ruského typu patří k této druhé kategorii. Jde však o to, že teoretické úvahy, zvláště úvahy z krátkodobého hlediska, nemohou vyřešit problém, s nímž se opět setkáme v následující kapitole, třebaže mohou k jeho řešení částečně přispět.

stabilizaci a k překonání dočasných potíží. To je ve skutečnosti dobře známý argument, který se objevuje vždy v době deprese, a jak všichni víme, je velmi populární v řadách vládních činitelů a jejich ekonomických poradců. Ale protože byl tak nadužíván a tak špatně uplatňován, většina ekonomů jím srdečně pohrdá, přičemž sami poradci, kteří jsou za tento přístup odpovědní,² nejsou schopni pochopit jeho obecnější zdůvodnění.

Prakticky každá investice vyžaduje jako nezbytný doplněk podnikatelského jednání určité zabezpečovací aktivity, jako je pojištění či tvorba rezerv. V rychle se měnících podmínkách, zvláště v podmínkách, které se mění nebo se mohou měnit pod vlivem nového zboží a nových technologií každým okamžikem, jsou dlouhodobé investice jako střílení na cíl, který je nejen slabě viditelný, ale také se pohybuje – navíc nepravidelně a trhavě. Tak vzniká potřeba uchýlit se k takovým ochranným prostředkům, jako jsou patenty nebo dočasné utajení využívaných procesů či – v určitých případech – uzavírání dlouhodobých smluv. Tyto ochranné prostředky, které většina ekonomů akceptuje jako normální prvky racionálního řízení,³ jsou však jen zvláštním případem širší třídy zahrnující mnoho jiných případů, které většina ekonomů naopak odsuzuje, i když se nijak zásadně neliší od těch, jež schvalují.

Například nastane-li možnost pojistit se před rizikem války, nikdo nic nenamítá proti tomu, shromáždí-li firma prostředky na náklady tohoto pojištění tím, že je započítává do ceny svých výrobků, a že je tedy přesunuje na své zákazníky. Toto riziko bude ale prvkem dlouhodobých nákladů rovněž tehdy, kdy neexistuje možnost se proti němu pojistit, a v tomto případě bude cenová strategie usilující o stejný cíl vzbuzovat dojem, že jde o nepotřebné restriktce a vytváření nadměrného zisku. Podobně je tomu v situaci, kdy není možné získat patentovou ochranu nebo kdy – i když ji získat lze – není účinná. Tehdy je nutno, mají-li se ospravedlnit investice, užít jiné prostředky. K nim patří i cenová politika, která umožňuje provádět odpisy rychleji, než by jinak bylo racionální, nebo dodatečně investovat za účelem rozšíření výrobní kapacity, které se využívá jen pro agresí či obranu. Také nelze-li s předstihem uzavřít dlouhodobé smlouvy, je možno se uchýlit k jiným prostředkům, které by svázaly potenciální zákazníky s investující firmou.

² Konkrétně není těžké ukázat, že opatření mající udržet „paritu cen“, nejenže nemá smysl, ale může způsobit velké škody.

³ Někteří ekonomové se však domnívají, že i tyto prostředky představují překážky vývoje, které jsou možná nezbytné pro kapitalistickou společnost, ale zaniknou v její socialistické alternativě. Je v tom zrno pravdy. Nedotýká se to však pravdivosti teze, že patentová ochrana a podobné prostředky jsou v podmínkách ekonomiky založené na zisku celkem vzato hnacím, nikoli brzdícím faktorem.

Při analýze takové podnikatelské strategie *ex visu* určitého časového okamžiku vidí ekonom nebo úředník vlády cenovou politiku, která mu připadá loupeživá, a omezování výroby, které pokládá za marnění možností. Neuvědomuje si, že restriktce tohoto typu jsou v podmínkách neustálé vichřice často nevyhnutelnými průvodními jevy v dlouhodobém procesu expanze, již spíše chrání než brzdí. Není to o nic větší paradox, než když řekneme, že auta jezdí rychleji, než by jinak jezdila, protože jsou vybavena brzdami.

2. Nejjasněji je to vidět v případech těch sektorů ekonomiky, které vždy ztělesňují dopad nových věcí a nových metod na stávající průmyslovou strukturu. Nejlepším způsobem, jak získat živou a realistickou představu o podnikatelské strategii v průmyslu, je pozorovat chování nových koncernů a odvětví, jež zavádějí nové výrobky a procesy (jako je výroba hliníku), nebo reorganizují část nebo celek nějakého odvětví (jako například stará Standard Oil Company).

Jak jsme viděli, takové koncerny jsou ze své podstaty agresory a disponují skutečně účinnými konkurenčními zbraněmi. Jejich invaze se jen velmi zřídka neprojeví ve vzrůstu kvantity či kvality celkové produkce, jak díky zavádění nových metod – i když nejsou nikdy plně využity –, tak díky tlaku, který vyvíjejí na již existující firmy. Tito agresori se však nacházejí v takovém postavení, že k útoku i obraně potřebují ještě jiné součásti výzbroje než pouze cenu a kvalitu svých výrobků, které musí být navíc po celou dobu předmětem strategických manipulací, takže se neustále zdá, že takové koncerny nedělají nic jiného, než že omezují svou výrobu a šroubují ceny nahoru.

Na jedné straně by mohly v mnoha případech i ty nejspolehlivější dlouhodobé plány zůstat zcela nere realizovány, kdyby od začátku nebylo známo, že eventuální konkurenty odradí vysoká kapitálová náročnost nebo nedostatek zkušeností, nebo že jsou k dispozici prostředky, které umožní konkurenci odradit či vyšachovat, aby se získal čas a prostor pro další kroky. Dokonce i získání finanční kontroly nad konkurenčními koncerny, které by jinak byly nenapadnutelné, nebo zabezpečení výhod, které odporují obecnému smyslu pro fair play (např. slevy na železnici), se dostávají, pokud posuzujeme věc z hlediska dlouhodobého vlivu na celkovou produkci, do jiného světla;⁴ může to být metoda, jak odstranit překážky, které staví

⁴ Tato dodatečná výhrada podle mne bere jakýkoli oprávněný důvod pohoršení, které by snad mohlo vzbuzovat shora uvedené tvrzení. Jestliže tato výhrada není dostatečně jasná, dovoluji si připomenout, že morální aspekt je v tomto případě, jak tomu musí být v každém případě, ekonomickou argumentací zcela nedotčen. Pokud jde o ostatní, nechť čtenář uváží, že každý civilizovaný soudce a každá civilizovaná porota – přestože mají co do činění s nepochybně kriminálním jednáním – berou v úvahu konečný cíl, o který při zločinu šlo, i rozdíl daný tím, zda jednání, které je zločinem, má nebo nemá

pokroku do cesty instituce soukromého vlastnictví. V socialistické společnosti budou takový čas i prostor pro podnikání stejně nezbytné a budou muset být zabezpečeny nařízením ústřední autority.

Na druhé straně by ve většině případů bylo podnikání nemožné, kdyby se od počátku nevědělo, že pravděpodobně nastanou výjimečně příznivé situace, které – pokud budou využity k úpravám cen, kvality a kvantity – přinesou zisky postačující k tomu, aby se překonaly situace výjimečně nepříznivé, za předpokladu, že i ty jsou zvládnány podobně. Opět to vyžaduje strategii, která je z krátkodobého hlediska často restriktivní. Ve většině úspěšných případů tato strategie prostě jen slouží svému účelu. V některých případech je však natolik úspěšná, že přináší zisky daleko překračující to, co je nutné k uhrazení příslušné investice. Tyto případy tedy představují lákadla, která vábí kapitál na neprošlápané stezky. To, že se vyskytují, částečně vysvětluje, jak je možné, že tak velká část kapitalistického světa pracuje za nic: uprostřed prosperity dvacátých let byla přibližně polovina korporací ve Spojených státech ve ztrátě, sotva pokrývala náklady nebo vykazovala zisky, které – kdyby je bylo možno předvídat – by byly pokládány za neadekvátní k vyžadovanému úsilí a nákladům.

Naše argumentace však přesahuje případy nových koncernů, metod a odvětví. Staré koncerny a zavedená odvětví – ať už jsou objektem přímého útoku, nebo nikoli – žijí i v nepolevující bouři. V procesu tvořivé destrukce vyvstávají situace, v nichž musí zaniknout mnoho firem, které by nicméně byly schopny další energické a užitečné existence, kdyby mohly přestát konkrétní poryvy. V důsledku takovýchto obecných krizí či depresí vznikají dílčí situace, v nichž rychlá změna parametrů, která je pro tento proces charakteristická, způsobuje silnou dezorganizaci daného odvětví v daném čase a následné zbytečné ztráty a nezaměstnanost, jíž se dalo vyhnout. Nakonec určitě nemá smysl pokoušet se do nekonečna zachovávat přestárlá odvětví; avšak určitě má smysl pokusit se vyhnout jejich příliš náhlému úpadku a snažit se bezhlavý útek, který se může stát zárodkem kumulativních důsledků deprese, zklidnit ve spořádaný ústup. Obdobně v případě odvětví, která už mají bouřlivá léta za sebou, ale stále

také důsledky, které lze pokládat za sociálně žádoucí. Víc k věci byla jiná námitka. Jestliže podnikání může být úspěšné jen díky takovým prostředkům, nedokazuje už to samo, že nemůže přinášet společenský užitek? Na podporu tohoto názoru je možné uvést velmi jednoduchý argument, který je však třeba podřídit striktní podmínce *ceteris paribus*. Jinými slovy, byl by správný jen za podmínky, které by znamenaly vyloučení procesu tvořivé destrukce – tj. kapitalistické skutečnosti. Po krátkém zamyslení bude zřejmé, že abychom to doložili, postačí jen analogie s praxí využívání patentů, o níž jsme hovořili.

vykazují zisky a neztrácejí půdu pod nohama, existuje něco takového jako spořádaný postup.⁵

To dá samozřejmě obyčejný zdravý rozum. Přehlídí se to ale s tak urputnou tvrdošíjností, že to někdy vzbuzuje pochybnosti o badatelské upřímnosti. Plyne z toho, že v rámci procesu tvořivé destrukce, jehož realie si teoretikové navykli zařazovat do knížek a kursů o hospodářském cyklu, má průmyslová samoorganizace ještě jinou stranu než jen tu, nad níž se tito teoretikové zamýšlejí. „Obchodní restrikce“ kartelového typu stejně jako ty, které spočívají jen v tichém srozumění ohledně cenové konkurence, mohou v podmínkách deprese představovat účinné nápravné prostředky. Pokud takovou funkci plní, mohou v konečném důsledku přinášet nejen stabilnější, ale také širší expanzi celkové produkce, než by zabezpečil zcela nekontrolovaný pohyb vpřed, který musí být poznamenán katastrofami. Nelze tvrdit, že tyto katastrofy nastanou v každém případě. Víme, co se stalo v tom kterém historickém případě. Máme však jen velmi nedokonalou představu o tom, co vzhledem k ohromnému tempu celého procesu mohlo nastat, kdyby takové formy omezení zcela chyběly.

Ani v této rozšířené verzi nepokrývá naše argumentace všechny případy restriktivní či regulační strategie; mnoho z nich má na dlouhodobý vývoj celkové produkce nepochybně onen negativní vliv, který se nekriticky

⁵ Dobrým příkladem ilustrujícím tuto věc – a v podstatě i velkou část naší obecné argumentace – je poválečná historie automobilového průmyslu a produkce umělého hedvábí. První velmi dobře ilustruje povahu a hodnotu toho, co bychom mohli nazvat „adaptovaná“ konkurence. Jako zlatý důl přestal fungovat někdy kolem roku 1916. I po tomto roce však do tohoto odvětví vstupovaly nové firmy, z nich většina po roce 1925 zanikla. Z lítého boje na život a na smrt vyšly tři koncerny, které dnes dodávají přes 80 % prodaného zboží. Jsou stále pod konkurenčním tlakem, protože navzdory výhodám zavedeného postavení, propracovaných metod prodeje a organizace služeb atd. je každý neúspěch v udržování a zlepšování kvality výrobků nebo každý pokus o monopolistické sloučení pozvánkou pro nové konkurenty. Mezi sebou se tyto tři koncerny chovají způsobem, který by se dal nazvat spíše vztahem vzájemného respektu než konkurence: vystříhají se určitých agresivních prostředků (které mimochodem mohou chybět i v dokonalé konkurenci), drží spolu krok a body sbírají jen v hraničních oblastech. Tak vypadá situace už více než patnáct let a vůbec není jasné, zda by se – kdyby v tomto období panovaly podmínky teoreticky dokonalé konkurence – veřejnosti nabízela lepší nebo levnější auta, zda by měli dělníci vyšší mzdy nebo by zde byla větší a stabilnější zaměstnanost. Pro výrobu umělého hedvábí byla zlatou érou dvacátá léta. Rysy, charakteristické pro zavádění určitého zboží do oblastí předtím už plně obsazených, a politika, která se v takových podmínkách prosazuje, jsou tu ještě výraznější než v automobilovém průmyslu. Existuje ještě řada jiných rozdílů, ale v podstatě jde o podobné případy. Zvyšování množství i kvality vyrobeného umělého hedvábí je všeobecně známé. Tato expanze se však v každém jednotlivém momentě řídila restriktivní politikou.

připisuje jim všem. Dokonce i v situacích, které naše argumentace postihuje, je souhrnný výsledný efekt otázkou okolností a toho, jakým způsobem a do jaké míry se průmysl v každém jednotlivém případě samoreguluje. Jistě si je možné představit, že všeprostopupující kartelový systém sabotuje veškerý pokrok, nebo naopak že s menšími společenskými i soukromými náklady uskuteční všechno to, co se očekává od dokonalé konkurence. Právě proto naše argumentace neznamena kritiku státní regulace. Ukazuje naopak, že obecně není proč paušálně „krotit trusty“ nebo pronásledovat všechno, co se kvalifikuje jako obchodní restrikce. Racionální regulace – na rozdíl od sankční regulace nařízené veřejnou autoritou – představuje nesmírně delikátní problém, který nemusí být schopen vyřešit každý vládní úřad, zvláště ne v době tažení proti velkému podnikání.⁶ Naše argumentace, zaměřená tak, aby odmítla panující *teorii* a z ní odvozené logické důsledky týkající se vztahu mezi moderním kapitalismem a rozvojem celkové produkce, však přináší jen jinou *teorii*, tj. jiný pohled na fakty a jiné zásady jejich interpretace. Z našeho hlediska je to dostačující. Pokud jde o ostatní, nechť promluví fakty samy.

3. Ještě několik slov na téma pevných cen, které v poslední době poutá tolik pozornosti. V podstatě je to jen určitý aspekt problému, o němž jsme již mluvili. Pevnost ceny budeme definovat následovně: cena je pevná, jestliže je na změny podmínek poptávky a nabídky citlivá méně, než by byla v podmínkách dokonalé konkurence.⁷

Kvantitativně vzato závisí míra, v níž jsou ceny v tomto smyslu pevné, na materiálu a metodě měření, které vybereme, a proto se jedná o nejistou věc. Ale ať už jsou materiál a metoda jakékoli, jisté je, že ceny nejsou ani zdaleka tak pevné, jak se zdají být. Je mnoho důvodů, proč se to, co v konečném důsledku představuje změnu ceny, neukazuje ve statistickém zobrazení, tj. proč je pevnost z velké části zdánlivá a falešná. Zmíním se zde jen o jedné skupině takových důvodů, které úzce souvisí s fakty, jež zdůrazňuje naše analýza.

⁶ Toto tvrzení je naneštěstí téměř stejně účinnou překážkou shody na nějaké politice jako to nejnekompromisnější odmítnutí všech důvodů pro vládní regulaci. Ve skutečnosti může dát diskusi rozhořčený tón. Politici, státní úředníci a ekonomové mohou vystát ještě tak to, co bych zdvořile nazval naprosto důslednou opozicí „ekonomických roajalistů“. Mnohem obtížněji snáší pochybnosti o své kompetenci, které nás napadají, zvláště když vidíme, co může natropit právnícký rozum.

⁷ Tato definice je pro naše účely postačující, pro jiné se však může ukázat jako nedostatečná. Viz článek D. D. Huphreye v *Journal of Political Economy* z října 1937 a stať E. S. Masona v *Review of Economic Statistics* z května 1938. Profesor Mason mimo jiné ukázal, že navzdory všeobecně rozšířenému mínění pevnost cen neroste nebo alespoň není větší než před čtyřiceti lety; to samo o sobě naprosto postačuje k tomu, aby se zneplatnily některé implikace současné teorie pevnosti cen.

Poukázal jsem na to, jaký význam má pro kapitalistický proces obecně a pro konkurenční mechanismus zvláště zavádění nového zboží. Nové zboží může prakticky snížit dosavadní cenovou strukturu a uspokojovat danou potřebu za mnohem nižší cenu na jednotku služby (například dopravní služby), aniž se nutně změní nějaká jednotlivá cena zaznamenaná ve statistikách; pružnost ve věcném smyslu může provázet rigidnost ve smyslu formálním. Existují ještě jiné případy, které jsou odlišného druhu; snížení ceny se tu stává jediným motivem zavedení nové značky, zatímco cena staré zůstává na předchozí úrovni – opět jde o snížení ceny, které není vidět. Velká většina nových spotřebních statků – zejména všech praktických vyvozeností moderního života – se navíc počátku zavádí v experimentální a neuspokojivé formě, v níž nemůže nikdy dobytí potenciální trhy. Prakticky univerzálním rysem rozvoje jednotlivých koncernů a odvětví je pak zlepšování kvality takových výrobků. Nezávisle na tom, zda si toto zlepšení vyžaduje dodatečné náklady, či nikoli, stálá cena za jednotku vylepšeného výrobku nemůže být bez dalšího zkoumání pokládána za pevnou cenu.

Samozřejmě zbývá spousta případů opravdové pevnosti cen, které jsou udržovány na stabilní úrovni v rámci dané firemní politiky nebo zůstávají beze změny, protože je obtížné je změnit, jako například ceny ustavené kartelovou dohodou po pracovních vyjednáváních. Abychom zhodnotili vliv tohoto faktu na dlouhodobý vývoj produkce, je především nezbytné si uvědomit, že tato rigidnost cen je v zásadě krátkodobým jevem. Nemáme žádné důležitější případy dlouhodobé pevnosti ceny. Ať už se rozhodneme zkoumat v delší časové perspektivě jakékoli průmyslové odvětví nebo skupinu výrobků, které mají nějakou důležitost, prakticky vždy zjistíme, že dlouhodobý cenový pohyb se obvykle přizpůsobuje technickému pokroku – ceny na něj dokonce často reagují dramatickým poklesem⁸ –, pokud není blokováno událostmi a opatřeními v monetární oblasti nebo v některých případech autonomními změnami v míře mezd, které musí být samozřejmě zohledněny příslušnými korekcemi stejně jako změny v kvalitě výrobků.⁹ Proč tomu tak musí v procesu kapitalistického vývoje být, dostatečně ukázala naše předchozí analýza.

⁸ Zpravidla se nesnižují tak, jak by se snižovaly v podmínkách dokonalé konkurence. To je však pravda pouze *ceteris paribus* a tento předpoklad zbavuje tuto tezi jakéhokoli praktického významu. Na to jsem poukázal už dříve a k této věci se vrátím i v dalších úvahách.

⁹ Z hlediska blahobytu je vhodné přijmout definici odlišnou od naší a cenové změny měřit v hodinách práce, které jsou v dané době nutné k získání příjmu, dovolujícího koupit dané množství vyrobeného spotřebního zboží, při zohlednění změn jakosti. To jsme už udělali při jedné z předchozích diskusí. Odhalí se tak dlouhodobá, opravdu

Cílem uvedené podnikatelské strategie – v každém případě vším, čeho je tímto způsobem možno dosáhnout – je předejít sezónním, náhodným a cyklickým výkyvům cen a reagovat jen na podstatnější změny podmínek, které jsou základem těchto fluktuací. Protože nějakou dobu trvá, než se tyto základnější změny projeví, předpokládá to pozvolný pohyb v jednotlivých krocích – udržování ceny na jisté úrovni, dokud se neobjeví relativně trvalé kontury nové situace. Řečeno odborným jazykem, tato strategie má za cíl posun podél stupňovité funkce, která aproximativně zachycuje trendy. Právě v tom ve většině případů spočívá opravdová a dobrovolná pevnost cen. S tím ve skutečnosti přinejmenším mlčky souhlasí většina ekonomů. Neboť i když by byly některé jejich argumenty ohledně pevnosti cen pravdivé, jen kdyby se jednalo o dlouhodobý jev – například většina argumentů dokazujících, že pevnost cen znemožňuje spotřebitelům sklízet ovoce technického pokroku –, v praxi měří a rozebírají především cyklickou pevnost a zvláště fakt, že mnoho cen neklesá nebo neklesá náhle ani ve fázi recese a deprese. Skutečným problémem je proto otázka, jakým způsobem může tato krátkodobá pevnost¹⁰ ovlivňovat dlouhodobý vývoj celkové výroby. V rámci této otázky je možno jediný opravdu podstatný bod formulovat následovně: ceny, které neklesají ve fázi recese nebo deprese, nepochybně ovlivňují ekonomickou situaci v těchto fázích cyklu; pokud je tento vliv velmi škodlivý – situace je mnohem horší, než by byla při dokonalé pružnosti –, jejich ničivé důsledky mohou poznamenat rovněž následující fáze oživení a konjunktury, a tak permanentně snižovat tempo růstu celkové produkce pod úroveň, jež by byla dosažitelná bez této cenové rigidnosti. Ve prospěch tohoto názoru se uvádějí dva argumenty.

Abychom co nejvíce osvětlili první, předpokládáme, že nějaké průmyslové odvětví, které odmítá v období recese snížit ceny, i nadále prodává přesně stejné množství výrobků, jaké by prodávalo, kdyby je snížilo. Kupující jsou tudíž ochuzeni právě o to, co toto odvětví získává z cenové stability. Pokud tito kupující patří k tomu druhu lidí, kteří utratí vše, co

imponující pružnost cen tendujících k poklesu. Změny v cenové úrovni nastolují jiný problém. Pokud odrážejí vlivy z monetární oblasti, měly by být vzhledem k většině cílů zkoumání pevnosti cen eliminovány. Pokud však odrážejí souhrnný účinek vzrůstu efektivity ve všech odvětvích výroby, eliminovat by se neměly.

¹⁰ Je však třeba uvést, že tato krátkodobost může trvat déle, než se obvykle výrazem „krátké období“ míní – někdy může trvat deset let a dokonce i déle. Neexistuje jen jeden cyklus, ale několik simultánních cyklů různé délky. Jeden z nejdůležitějších trvá průměrně devět a půl roku. To je více méně období, za které dojde k důležitým strukturálním změnám vyžadujícím cenové úpravy. Dramatické změny se v plné míře projevují jen v obdobích mnohem delších. Abychom opravdu posoudili vývoj cen hliníku, hedvábí nebo automobilů, musíme zkoumat období kolem čtyřiceti, padesáti let.

mohou, a pokud toto odvětví nebo ti, k nimž plynou čisté zisky, nevydávají své výnosy, ale nechávají je ležet ladem nebo splácejí bankám půjčky, může to způsobit snížení celkových výdajů v hospodářství. Jestliže k tomu dojde, mohou tím utrpět jiná odvětví nebo firmy, a jestliže v důsledku toho omezí i ony své výdaje, setkáváme se s kumulací účinků deprese. Jinými slovy, pevnost cen tak může ovlivnit objem a rozdělení národního důchodu ve směru zmenšení sald nebo zvětšení zahálějících prostředků či – uijeme-li populární, byť nesprávný název – úspor. Takový případ je myslitelný. Čtenář se však snadno může přesvědčit,¹¹ že má jen velmi malý – pokud vůbec nějaký – praktický význam.

Druhý argument se týká dezorganizujících účinků, které pevné ceny mohou mít, jestliže v daném odvětví nebo i někde jinde vedou k dodatečnému omezování výroby, tj. k omezování většímu, než si už tak jako tak vyžaduje deprese. Protože nejdůležitějším zprostředkujícím činitelem těchto účinků je typický růst nezaměstnanosti – a obvinění z destabilizace zaměstnanosti je v podstatě nejobvyklejším argumentem proti pevným cenám – a následný pokles celkových výdajů, jde tento argument ve stopách prvního. Jeho praktická váha je však značně omezena – ačkoli názory na to, do jaké míry, se mezi ekonomy velmi různí – vzhledem k tomu, že v těch nejnápadnějších případech je cenová rigidnost motivována právě nízkou citlivostí poptávky na krátkodobé cenové změny v rámci praktických možností. Lidé, kteří se v období deprese obávají o svou budoucnost, si pravděpodobně nekoupí nové auto, i kdyby se jeho cena snížila o 25 procent, zvláště lze-li takovou koupi bez problémů odložit na později a vyvolává-li snížení ceny očekávání dalšího snižování.

Zcela bez ohledu na to je však tento argument neprůkazný, protože je opět znehodnocen předpokladem *ceteris paribus*, který je ve zkoumání procesu tvořivé destrukce nepřijatelný. Z faktu (pokud je to fakt), že při pružnějších cenách bude možné *ceteris paribus* prodat větší množství výrobků, nevyplývá, že produkce daného výrobku či celková výroba, a tedy i zaměstnanost budou skutečně větší. Neboť pokud můžeme předpokládat, že odmítnutí snižovat ceny posiluje pozici odvětví, která tuto politiku přijala, buď prostřednictvím zvýšení jejich příjmů, nebo prostě jen

¹¹ Nejlepší metodou, jak to udělat, je pečlivě probrat *všechny* požadované předpoklady, tedy nejen pro vymyšlený silný případ, ale také pro slabší případy, u nichž je větší pravděpodobnost, že se vyskytnou v praxi. Kromě toho nesmíme zapomínat, že zisky z udržování cenové úrovně mohou být prostředkem, jak se vyhnout bankrotu či přinejmenším dočasnému přerušení výroby, což jsou věci, které mohou daleko spíše vést k nastartování „zkázonosné spirály“ úpadku než možná redukce celkových výdajů. Viz komentář k druhému argumentu.

předcházením chaosu na jejich trzích – to znamená, pokud je tato politika něčím víc než chybou z jejich strany –, mohou taková opatření budovat pevnosti tam, kde by jinak byla centra devastace. Jak již víme v obecnějším smyslu, celková produkce a zaměstnanost se mohou udržovat i s průvodními restrikcemi této politiky na vyšší úrovni než v situaci, kdy by se plně připustilo ničivé působení deprese na strukturu cen.¹² Jinými slovy, v podmínkách vytvořených kapitalistickým vývojem by dokonalá a všeobecná pružnost cen mohla ve fázi deprese vést k další destabilizaci systému, místo aby ho stabilizovala, jak by to bezpochyby činila v podmínkách předpokládaných obecnou teorií. To se opět do značné míry uznává v těch případech, kde ekonom sympatizuje s bezprostředně dotčenými zájmy, například se zájmy pracovní síly a zemědělství; tehdy celkem ochotně připustí, že to, co vypadá jako rigidita, může být jen regulovanou adaptací.

Možná se čtenář cítí poněkud zaskočen tím, že z doktríny, v posledních letech tak vysoce ceněné, zůstává tak málo. Pevnost cen se stala pro určité lidi význačným defektem kapitalistického mechanismu a bezmála základním faktorem vysvětlujícím depresi. Na tom není nic divného. Jednotlivci i skupiny se chytají všeho, co se dá pokládat za objev poskytující oporu aktuálním politickým tendencím. Teorie pevných cen, jíž se dá připsat k dobru špetka pravdy, není zdaleka nejhorším příkladem tohoto druhu.

4. Jiná doktrína vykrytalizovala do sloganu, že v éře velkého podnikání se hlavním cílem podnikatelské aktivity stává udržování hodnoty existujících investic – zachování kapitálu –, což si vynucuje potlačení všech vymožeností, které by snížily náklady. Kapitalistický řád tak začíná být neslučitelný s pokrokem.

Jak jsme viděli, pokrok znamená zničení hodnoty kapitálu v těch oblastech, kde konkuruje nové zboží nebo nové metody výroby. V dokonalé konkurenci se musí staré investice smířit se ztrátou nebo být opuštěny; kde ale neexistuje dokonalá konkurence a kde je každá oblast výroby kontrolována několika velkými koncerny, mohou tyto koncerny proti hrozbě útoku na svou kapitálovou strukturu různým způsobem bojovat a pokoušet se předejít kapitálovým ztrátám; to znamená, že mohou a budou bojovat proti pokroku samému.

Pokud tato doktrína formuluje jen konkrétní aspekt restriktivní podnikatelské strategie, není zapotřebí k argumentům, které již byly v této kapitole načrtnuty, dodávat cokoli dalšího. Můžeme jen opakovat, co jsme již řekli jak na téma omezení této strategie, tak k jejím funkcím v procesu

¹² Teoretikové to podávají tak, že kdyby se upustilo od všech snah o udržení cen, mohly by ve fázi deprese klesat křivky poptávky mnohem dramatičtěji.

tvůřivé destrukce. Ještě jasnější to bude, když uvážíme, že zachování kapitálové hodnoty je totéž co zachování zisků. Moderní teorie ve skutečnosti užívá místo pojmu „zisk“ raději pojem „aktualizovaná čistá hodnota aktiv“ (tj. kapitálová hodnota). Jak hodnota aktiv, tak zisky samozřejmě nejsou prostě jen zachovávány, ale maximalizovány.

Argument o sabotování inovací snižujících náklady však stále vyžaduje zbežňný komentář. Jak po malé úvaze nahlédneme, bude stačit, posoudíme-li případ koncernu, který kontroluje nějaký technologický prostředek – řekněme nějaký patent, jehož využití by mělo za následek sešrotování části nebo celého výrobního vybavení jeho továrny. Zdrží se koncern v zájmu zachování své kapitálové hodnoty využití tohoto prostředku, zatímco vedení nespoutané kapitalistickými zájmy, například vedení socialistické, by ho mohlo využít a využilo ku prospěchu všech?

Je opět lákavé zabývat se faktickou otázkou. První věcí, kterou moderní koncern udělá, jen co ucítí, že si to může dovolit, je založení výzkumného oddělení, jehož každý člen ví, že jeho každodenní obživa závisí na úspěchu navrhovaných inovací. Taková praxe samozřejmě nepůsobí dojmem averze k technickému pokroku. Nelze odpovědět ani poukazem na případy, kdy koncern získané patenty ihned nevyužil nebo vůbec nevyužil. Pro takové jednání totiž mohl mít velmi dobré důvody. Například patentovaný postup se ukáže jako nevyhovující nebo alespoň nepoužitelný v měřítku, které by umožňovalo využít ho na komerční bázi. Ani samotní vynálezci, ani zkoumající ekonomové a vládní úředníci nejsou v této věci nepředpojatými soudci a z jejich výhrad a zpráv můžeme snadno získat velmi pokřivený obraz.¹³

Nám však jde o otázku teoretickou. Každý se shodne na tom, že jak soukromé, tak socialistické vedení podniku bude zavádět zlepšení, pokud se od nové metody výroby očekává, že celkové náklady na jednotku produkce budou nižší než náklady na jednotku produkce u metody, jež je aktuálně užívána. Tvrdí se však, že pokud tato podmínka není splněna, soukromé vedení nepřijme metodu snižující náklady, dokud stávající výrobní zařízení a vybavení nebude zcela amortizováno; socialistické vedení by naproti tomu mělo ku prospěchu celé společnosti nahradit starou me-

¹³ Mimochodem je tu třeba poznamenat, že rozebíraný typ restriktivních praktik by za předpokladu, že by existovaly ve významnějším rozsahu, měl také kompenzující účinky na sociální blahobyt. Ve skutečnosti tíž kritici, kteří mluví o sabotování pokroku, zároveň zdůrazňují *sociální* ztráty doprovázející vysoké tempo kapitalistického pokroku, zejména nezaměstnanost, kterou toto tempo s sebou nese a již by mohl pomalejší postup poněkud mírnit. Je tedy technologický pokrok podle nich příliš rychlý nebo příliš pomalý? Měli by si to ujasnit.

tođu novou, která ťetřř nákladu, jakmile bude tato metoda dostupn, tj. bez ohledu na kapitálovou hodnotu. Tak tomu vřak není.¹⁴

Soukrom veden puzení motivem zisku nemuůe mít vtřř zájem na zachovvan hodnoty njak budovy či stroje, neů by mělo veden socialistick. Soukrom veden se jen pokouřř maximalizovat stávající čistou hodnotu celkových aktiv, kter se rovná eskontované hodnot očekávaných čistých vnosuů. To znamená, ťe vůdy pjme novou metodu výroby, o nů se domnívá, ťe pnese vtřř tok budoucích pjmuů na jednotku odpovdjcho toku budoucích vdj (u obou veličin eskontovanch k přitomnosti), neů je ten, který pnř metoda stávající. Hodnota minulých investic – nezávisle na tom, zda je s nimi spojeno zadluůen, kter musí být umoůeno – vůbec nevstupuje do kalkulace, ledaůe v tom smyslu a do t míry, v nichů by musela být zohledněna také v kalkulaci podkldjc rozhodnutí socialistického veden. Pokud vyuůit starých strojů ťetřř ve srovnání s okamůitm zavedenm nových metod budoucí nákladu, zůstává samozřejmě hodnota, jiů představují ve zbývajícím období sv vyuůitelnosti, prvkem rozhodování jak pro kapitalistického, tak pro socialistického manaůera; jinak platí pro oba dva, ťe co bylo, bylo, a kaůd pokus zachovat hodnotu starých investic bude stejn tak odporovat pravidlům vyplývajícím z motivu zisku jako pravidlům, jimiů se řídí chování ředitele socialistického podniku.

Není vřak pravda, ťe soukrom firmy vlastnící vybavení, jehoů hodnota je ohroůena novou metodou, kterou pv tyto firmy mají pod kontrolou (neboť kdyby ji neměly pod kontrolou, neexistuje řdn problém a není proč je obviňovat), pouůij tuto novou metodu jen tehdy, kdyů celkov nákladu na jednotku budou v jejím přpad niůř neů jedincově nákladu na jednotku s metodou starou nebo aů budou star investice upln amortizovny *shodn se schématem sazeb zavedenm před tím, neů se nová metoda objevila*. Neboť jestliůe se očekává, ťe nov stroje po instalaci vydrů dle, neů zbývá z období pvodn stanoveného pro vyuůivn starých strojů, musí se v kalkulaci zohlednit také jejich eskontované zbytkov hodnota k tomuto datu jako jin aktivum. Ze stejných dvoduů není také pravda, ťe jedná-li socialistick veden racionln, vůdy a ihned zavede kaůdou novou metodu, která slibuje vyrábět s menřřmi celkovými nákladu na jednotku, nebo ťe by to vůdy bylo ku prospěchu společnosti.

¹⁴ Je třeba podotknout, ťe i kdyby tato argumentace byla sprvn, byla by stále nedostaten k tomu, aby podloůila tezi, ťe kapitalismus je za předpokládaných podmínek „nesluiteln s technologickm pokrokem“. Dokazovala by prost jen to, ťe v některých přpadech nastává prodleva, zpravidla mrn, v zavádění nových metod.

Je tu vřak jeřt jin prvek,¹⁵ který hluboce ovlivňuje chování v této zleůitosti a kter je neustále pehlzen. Jde o to, co by se dalo nazvat zachováním kapitálu *ex ante* v oekvan dalřřch inovci. Často, ne-li ve vtřřin přpadu, nemá njak dan koncern na výběr, zda pouůit či nepouůit určitou novou metodu výroby, kter je nejlpř a v bezprostředn dostupn podobě v této pozici jeřt njak as zůstane. Nový typ nějakého stroje je pevne jen článkem řetězu inovci a můe zanedlouho zastarat. V takovmto přpad by samozřejmě nebylo racionln postupovat článek po článku bez ohledu na ztrátu kapitálu utrpn kaůdm krokem. Reln otázka se tm zuůuje na to, při kterm článku by měl koncern zat jednat. Odpovd musí mít povahu kompromisu mezi uvahami, kter spoivj z velké části na odhadech. Zpravidla bude vyžadovat urit čas, aby se vidělo, jak se zachová cel řetězec. Někomu zvent to můe přpadat jako pokus pozdrůzet inovace, aby se zachovaly *existující* kapitlov hodnoty. A i ti nejtrplivř soudruzi se budou bouřit, kdyů socialistick veden bude tak pořetil, aby poslechlo rady teoretiků a kaůdoron vyhazovalo do řrotu výrobní zařřzen.

5. Tuto kapitolu jsem tak nazval proto, ťe se vtřřinou týká faktů a problémů, kter se v bůn řeci spojují s monopolem a monopolistickmi praktikami. Aů dosud jsem se snaůil, jak jen to bylo moůn, vyhýbat se uůivn těchto termínů, abych ve zvlstnm oddílu přicinil několik poznámek k uritm specifickm problémům, které se k těmto věcem poj. Nebude tu vřak řečeno nic, s m bychom se uů v t či oné formě nesetkali.

a) Začněme se samotnm termínem. Monopolista znamená „jedin prodejce“. V doslovnm smyslu je tedy monopolista kaůd, kdo prodává něco, co není v kaůdm ohledu – včetně obalu, msta a obsluhy – pesn takov jako zboží prodvan jinými: kaůd vlastník obchůdku se smířením zboůim nebo s galanterií, kaůd poulicn prodavač, kter nestojí v jedné řadě s ostatními prodejci stejn znaaky zmrzliny. Mluvíme-li o monopolistech, máme ale na mysli něco jiného. Jde nm jen o ty výhradně prodejce, jejichů trhy nejsou pro jin potenciln výrobců stejného zboů ani pro aktuln výrobců podobného zboů dostupn; řečeno poněkud odborněji, jde nám o ty výhradně prodejce, kter obsluhuj určitou strukturu poptávky, kter je naprosto nezávisl na jejich vlastním jednání stejn jako na jakkoli reakci na jejich jednání ze strany jiných koncernuů. Tradin Cournotova-Marshallova teorie monopolu, rozvinut a upraven pozdřřmi autory, je udrůiteln jedin tehdy, definujeme-li monopol

¹⁵ Existuje samozřejmě jeřt mnoho jiných prvků. tenre prosím o pochopení, neboť zabýváme-li se několika principiálními zleůitostmi, nelze věnovat nleůitou uvahu kaůdmu tématu, jehoů se dotkneme.

tímto způsobem, a zdá se, že nemá smysl nazývat monopolem něco, na co se tato teorie nedá uplatnit.

Definujeme-li však monopol tímto způsobem, ihned je jasné, že čisté případy dlouhodobého monopolu se musí objevovat nesmírně zřídka a že dokonce i přijatelné přiblížení se požadavkům této koncepce musí být ještě vzácnější než dokonalá konkurence. Schopnost libovolně využívat danou strukturu poptávky – strukturu, která se mění nezávisle na jednání monopolu i na jím vyvolaných reakcích – může v podmínkách neřízeného kapitalismu stěží přetrvat po dostatečně dlouhou dobu, aby se to odrazilo v analýze celkové produkce, pokud ji ovšem nepodpoří veřejná autorita, jak je tomu například v případech fiskálních monopolů. Těžko lze nalézt či dokonce si představit moderní podnikatelský concern, který by nebyl *takto* chráněn – tj. který by nebyl chráněn třeba jen v podobě dovozních cel nebo zákazů dovozu –, a přitom měl takovou sílu (s výjimkou chvilového stavu). Dokonce i železnice a energetické podniky musí nejprve vytvořit poptávku po svých službách, a jakmile se jim to podaří, brání své trhy proti konkurenci. S výjimkou oblasti veřejných služeb může být pozice výhradního prodejce obecně vzato dobytá a po desetiletí udržována jedině pod podmínkou, že se jako monopolista nechová. Krátkodobému monopolu se budeme věnovat za okamžik.

Proč potom tolik řečí o monopolu? Odpověď není nezajímavá pro badatele zkoumajícího psychologii politické diskuse. Pojem monopol je užíván volně stejně jako každý jiný. Říká se, že nějaká země má na to či ono monopol,¹⁶ i když dané odvětví je vysoce konkurenční atd. Ale to není vše. Ekonomové, vládní úředníci, novináři a politici mají toto slovo zjevně rádi, protože se stalo výrazem odsudku, který s jistotou vzbudí odpor veřejnosti vůči každému zájmu s touto nálepkou. V anglo-americkém světě se monopol proklíná a spojuje se zbytečným vykořisťováním už od šestnáctého a sedmáctého století, kdy bylo praxí anglické správy vytváření velkému počtu monopolních pozic, které na jedné straně celkem dobře odpovídaly teoretickému vzorci monopolistického chování, a na straně druhé plně ospravedlňovaly vlnu pobouření, které zapůsobilo i na velkou Alžbětu.

¹⁶ Tyto tzv. monopoly obrátily na sebe v poslední době pozornost v souvislosti s návrhem, aby se státům, které jsou pokládány za agresory, znemožnil přístup k určitým materiálům. Poučení vyplývající z této diskuse má pro náš problém význam analogie. Zpočátku se do této zbraně vkládaly velké naděje. Pak, když se věc uvážila důkladněji, vyšlo najevo, že seznamy takových materiálů se neustále krátí, protože bylo čím dál jasnější, že je jen velmi málo věcí, které nemohou být v dotyčných oblastech buď vyráběny, nebo nahrazeny něčím jiným. A nakonec se objevilo podezření, že i kdyby bylo možno po nějaký čas vyvíjet tímto způsobem nějaký nátlak, dlouhodobý vývoj by nakonec vymazal vše, co na těchto seznamech ještě zbylo.

Není nic trvalejšího než paměť národa. Naše doba nabízí mnoho jiných a důležitějších příkladů reakce národa na události, které se staly před staletími. Tato praxe učinila anglojazyčné společnosti vůči monopolu tak nevráživým, že si zvyklo připisovat této temné síle prakticky vše, co se mu v hospodářské oblasti nelíbilo. Zejména pro typického buržoazního liberála je monopol pramenem téměř všeho zla – v podstatě se stal jeho oblíbeným strašákem. Adam Smith,¹⁷ který měl na mysli hlavně monopoly tudorovského a Stuartovského typu, je odsuzoval se vznešenou důstojností. Sir Robert Peel – který si jako většina konzervativců dovedl čas od času vypůjčit nějakou zbraň z arzenálu demagoga – ve slavném epilogu svého posledního funkčního období, který se tak velmi dotkl jeho spolupracovníků, mluvil o monopolu na chléb a pšenici, i když anglická produkce obilí byla samozřejmě navzdory ochraně naprosto konkurenční.¹⁸ A ve Spojených státech se monopol stal prakticky synonymem každého podnikání ve velkém.

b) Teorie prostého a diskriminačního monopolu učí, že s výjimkou mezního případu je monopolní cena vyšší a monopolní produkce nižší než cena a produkce konkurenční. To platí za předpokladu, že metoda a organizace výroby – i všechno ostatní – jsou v obou případech přesně stejné. Fakticky má však monopolista přístup k lepším metodám, které nejsou pro houf konkurentů dosažitelné buď vůbec, nebo alespoň ne tak snadno: jsou výhody, jejichž získání na konkurenční úrovni podnikání sice není zcela vyloučeno, ale fakticky jsou zabezpečeny jen na úrovni monopolu, například proto, že monopolizace může zvětšit sféru vlivu lepších a zmenšit sféru vlivu slabších mozků,¹⁹ nebo protože monopol disponuje nepo-

¹⁷ V případě Adama Smitha a obecně klasiků lze tento nekritický přístup ospravedlnit snáze než v případě jejich nástupců, protože velké podnikání v našem smyslu se v té době ještě neobjevilo. Ale i tak zašli příliš daleko. Částečně to bylo dáno skutečností, že neměli uspokojivou teorii monopolu, což je vedlo nejen k poměrně nerozlišujícímu užívání tohoto výrazu (Adam Smith, a dokonce Senior například interpretovali pozemkovou rentu jako monopolistický zisk), ale také k názoru, že monopolistická schopnost vykořisťovat je prakticky neomezená, což je samozřejmě nesmysl i v těch nejkrajnějších případech.

¹⁸ Tento případ dokládá způsob, jakým se tento výraz stále vnucuje k neoprávněnému užívání. Ochrana zemědělství a monopol na zemědělské produkty jsou naprosto rozdílné věci. Tehdy se vedl boj kvůli ochranné politice, nikoli kvůli neexistujícímu kartelu pozemkových vlastníků nebo farmářů. Ale útok na protekcionismus potřeboval aplaus. A evidentně nebylo jednoduššího způsobu, jak ho získat, než nařknout obhájce protekcionismu, že jsou monopolisty.

¹⁹ Čtenář by si měl uvědomit, že zatímco celkově platí, že tento typ převahy je zkrátka neoddiskutovatelný, slabší mozky, zvláště jsou-li zcela vyloučeny, to nejspíše neuznají a city veřejnosti i komentujících ekonomů jsou na jejich straně. Může to souviset s tendencí podceňovat výhody v nákladech nebo kvalitě, které mají kvazimonopolistické

měrně větší finanční silou. Kde tomu tak opravdu je, ztrácí výše uvedené tvrzení svou platnost. Jinými slovy, tento prvek argumentace ve prospěch konkurence může být zcela mylný, protože monopolní ceny nejsou nutně vyšší a monopolní produkce nižší, než by byly ceny a produkce na úrovni výrobní a organizační efektivnosti, jaká je v možnostech firmy, jež odpovídá představám hypotézy konkurenčního prostředí.

Není pochyb o tom, že v současných podmínkách je taková nadřazenost v podstatě výrazným rysem typické velké jednotky kontroly, i když pouhá velikost pro ni není ani nezbytná, ani postačující. Takové jednotky nejen vznikají v procesu tvořivé destrukce a fungují naprosto odlišným způsobem, než předpokládá statické schéma, ale v mnoha rozhodujících případech poskytují formu, která je nutnou podmínkou úspěchu. Do značné míry vytvářejí to, co využívají. Proto by byl obvyklý závěr o jejich dlouhodobém vlivu na celkovou produkci nesprávný, i kdyby byly skutečnými monopoly v technickém smyslu slova.

Motivace je něčím naprosto nemateriálním. I kdyby byla výlučným cílem možnost zavést monopolistické ceny, tlak lepších metod či ohromného aparátu by ve výše uvedeném smyslu obecně nutil k posunu monopolistického optima směrem ke konkurenční ceně dané náklady nebo ještě dále, a plnil by tak – částečně, zcela či ještě lépe – funkci konkurenčního mechanismu,²⁰ *i přes restriktivní opatření a od začátku zjevnou nadměrnost výrobní kapacity*. Když kvůli monopolizaci nebo v souvislosti s ní nedojde k inovaci metod výroby, organizace atd., jak se to stává v případě běžného kartelu, klasický teorém o monopolní ceně a výrobě si samozřejmě znovu přijde na své.²¹ Ostatně podobně jako jiná populární představa, totiž

ké svazky, jež je nyní stejně zřetelná, jako bylo někdejší jejich zveličování v typických prospektech či oznámeních propagátorů takových svazků.

²⁰ Aluminium Company of America není monopolem v technickém smyslu, jak jsme ho definovali výše, mimo jiné proto, že si musela vytvořit strukturu poptávky, což postačuje, aby se u ní vyloučilo chování odpovídající Cournotově-Marshallově schématu. Většina ekonomů ji však nazývá monopolem a z nedostatku skutečných příkladů monopolu uděláme pro účely této poznámky totéž. Od roku 1890 do roku 1929 klesla cena základního produktu tohoto výlučného prodejce přibližně na 12 procent, nebo jestliže zohledníme změnu cenové úrovně (B.L.S. index velkoobchodních cen) asi na 8,8 procenta. Produkce vzrostla z 30 na 103 400 tun. Patentová ochranná lhůta vypršela v roce 1909. Argumentace ohledně nákladů a zisků ze strany kritiky tohoto „monopolu“ musí brát jako samozřejmost, že celá řada konkurenčních firem by mohla mít podobné úspěchy ve výzkumech snižujících náklady, v ekonomickém rozvoji výrobního aparátu, v nacházení či propagaci nových použití výrobků a v předcházení ztrátovým poruchám. Vlastně je to předpokladem kritiky tohoto typu, jinak řečeno, předpokládá se neexistence hybného činitele moderního kapitalismu.

²¹ Avšak viz výše.

že monopolizace má uspávající účinek. Také pro toto tvrzení není nouze o příklady. Neměla by se však na něm stavět obecná teorie. Monopolistická pozice, zejména ve zpracovatelském průmyslu, totiž není poduškou, na níž je možno si zdřímnout. Získat a také udržet si ji lze jen díky neustálé ostráživosti a energičnosti. Pokud moderní ekonomiku něco uspává, má to jinou příčinu, o níž budeme hovořit později.

c) Skutečná monopolistická pozice nebo pozice, která se monopolu přibližuje, se daleko častěji vyskytuje krátkodobě. Vlastník koloniálu v nějaké vesnici v Ohiu může být při povodni hodiny i celé dny opravdovým monopolistou. Každý úspěšný spekulant s nedostatkovým zbožím může mít na chvíli monopol. Firma specializující se na papírové etikety pivních lahví může mít takové podmínky (potenciální konkurenti si uvědomují, že to, co vypadá na dobrý zisk, by bylo jejich vstupem na toto pole ihned zničeno), že se bude moci volně pohybovat na určitém, přesto ale omezeném úseku křivky poptávky, přinejmenším dokud tuto křivku nerozbije zavedením etiket kovových.

Nové výrobní metody nebo nové výrobky – a zvláště ty – samy o sobě ještě nevytvářejí monopol, i kdyby je využívala nebo vyráběla jediná firma. Produkty vyráběné novou metodou musí konkurovat produktům vyráběným s využitím starých metod a nové zboží musí být uvedeno na trh, což znamená, že je třeba vytvořit strukturu poptávky po něm. Ani patenty, ani monopolistické praktiky zpravidla nejsou proti tomu nic platné. Mohou však být účinné v případě dramatické převahy nějakého nového nástroje, zvláště může-li být pronajímán, jako například stroje na výrobu obuvi, nebo v případě nového zboží, pro něž se vytvoří trvalá struktura poptávky, ještě než vyprší patentová lhůta.

Je tedy pravda, že v ziscích podnikatelů, které jsou odměnou, již kapitalistická společnost nabízí úspěšným inovátorům, je nebo může být prvek monopolního zisku. Avšak kvantitativní váha tohoto prvku, jeho prchavá povaha a jeho funkce v procesu, v němž se objevuje, z něho činí svébytnou třídu. Hlavní výhoda, kterou má koncern v pozici výlučného prodejce chráněného patentem nebo v monopolistické strategii, nespočívá ani tak v možnosti dočasně se chovat podle monopolistického schématu, jako spíše v tom, že mu tato pozice poskytuje ochranu před občasnými dezintegracemi trhu a že se mu otevírá prostor pro dlouhodobé plánování. Zde už však naše argumentace splývá s analýzou předloženou výše.

6. Ohlédneme-li se zpět, uvědomíme si, že většina faktů a argumentů uvedených v této kapitole směřuje k tomu, aby sňala aureolu obklopující dokonalou konkurencí, a to do té míry, že nabízí příznivější pohled na její alternativu. Krátce nyní shrnu naši argumentaci z tohoto úhlu pohledu.

Sama tradiční teorie odkrývala od doby Marshalla a Edgewortha dokonce i v enklávě stacionární nebo stabilně rostoucí ekonomiky, kterou si sama zvolila, stále větší počet výjimek ze starých tezí o dokonalé konkurenci, a tedy i o volném trhu, které otřáslы nekritickou vírou v její přednosti, již si pěstovala generace žijící mezi Ricardem a Marshalllem, zhruba řečeno generace J. S. Milla v Anglii a Francesca Ferrary na kontinentně. Dnes už nelze se starou sebedůvěrou hlásat zejména teze, že systém dokonalé konkurence ekonomicky ideálně využívá zdroje a vzhledem k rozdělení důchodů je optimálně alokuje – teze, které jsou velmi důležité, pokud jde o otázku, jak se chovat při výrobě.²²

Mnohem vážnější průlom učinily novější práce v oblasti hospodářské dynamiky (Frisch, Tinbergen, Roos, Hicks a jiní). Dynamická analýza je analýza časových řad. Při objasnování, proč je určitá ekonomická veličina, například cena, v daném momentě taková, jaká je, bere v úvahu nejen stav jiných ekonomických veličin v daném momentu, jak to dělá statická teorie, ale také jejich stav v dřívějších časových bodech a očekávání ohledně jejich budoucí hodnoty. První věcí, již objevíme, když rozvíjíme tvrzení, jež takto uvádějí do vztahu veličiny náležející různým bodům v čase,²³ je skutečnost, že jakmile je v důsledku nějaké poruchy zničena rovnováha, proces ustavení nové rovnováhy není zdaleka tak jistý, okamžitý a efektivní, jak to předpokládala stará teorie dokonalé konkurence; je rovněž možné, že samotný zápas o přizpůsobení může systém od nové rovnováhy vzdalovat, místo aby ji přibližoval. Ve většině případů se stane právě to, ledaže by porucha byla malá. V mnoha případech k takovému výsledku stačí, aby se snaha o přizpůsobení poněkud opozdila.

Nejlepší, co zde mohu udělat, je uvést nejstarší, nejjednodušší a nejznámější příklad. Předpokládejme, že poptávka a *zamýšlená* nabídka jsou na dokonalé konkurenčním trhu pšenice v rovnováze, ale že nepřízeň počasí sníží úrodu, takže farmáři, nemožno dodat to, co zamýšleli. Jestliže cena v souladu s tím stoupne a farmáři na základě toho vyprodukují takové množství pšenice, jaké by se jim vyplatilo vyprodukovat, kdyby tato nová cena byla rovnovážná cena, pak v následujícím roce dojde na trhu pšenice k propadu. Jestliže nyní farmáři odpovídajícím způsobem omezí produkci, může být výsledkem cena ještě vyšší než v prvním roce, která vyvolá ještě větší zvětšení produkce, než k jakému došlo v druhém

²² Poněvadž zde nemůžeme toto téma rozvíjet, odkazují čtenáře na stať R. F. Kahna nazvanou „Some Notes on Ideal Output“ (*Economic Journal* z března 1935), která pokrývá velkou část této tematiky.

²³ Termín „dynamika“ je užíván volně a nese mnoho různých významů. Výše uvedenou definici formuloval Ragnar Frisch.

roce. A tak dále do nekonečna (pokud jde o čistou logiku tohoto procesu). Z předpokladů, které jsou v tom obsaženy, čtenář snadno pochopí, že není proč se příliš obávat do soudného dne se roztáčející spirály stále vyšších cen a stále vyšší produkce. Ale i bude-li tento jev omezen na správné proporce, stačí to k tomu, aby se projevila zarážející slabost mechanismu dokonalé konkurence. Jakmile si to uvědomíme, značná část optimismu, který provázel praktické důsledky teorie tohoto mechanismu, se vytratí do nerealna.

Z našeho hlediska však musíme jít ještě dále.²⁴ Pokusíme-li se představit si, jak funguje nebo jak by fungovala dokonalá konkurence v procesu tvořivé destrukce, dospějeme k ještě většímu rozčarování. To by nás nemělo zaskočit, uvážíme-li, že z obecného schématu ekonomického života, z něhož čerpají tradiční tvrzení o dokonalé konkurenci, vypadly všechny základní fakty tohoto procesu. Podstoupím riziko, že se budu opakovat, a ještě jednou tento problém doložím.

Dokonalá konkurence předpokládá volný přístup do všech odvětví. V rámci této obecné teorie je naprosto pravda, že volný přístup do libovolného odvětví je podmínkou optimální alokace zdrojů, a tedy i maximalizace produkce. Kdyby náš ekonomický svět sestával z určitého počtu zavedených odvětví vyrábějících známé zboží pomocí zavedených a v zásadě neměnných metod a kdyby se v něm nedělo nic nového kromě spojování dalších lidí s dalšími úsporami za účelem založení dalších firem už existujících typů, pak by překážky jejich vstupu do odvětví, které si vyberou, znamenaly pro společnost ztráty. Avšak naprostá volnost vstupu do *nových* oblastí by mohla takový vstup úplně znemožnit. Těžko si lze představit zavádění nových metod výroby a nového zboží při dokonalé – a naprosto pohotové – konkurenci od samého začátku. To znamená, že to, co nazýváme ekonomickým pokrokem, je s ní z velké části neslučitelné. Dokonalá konkurence ve skutečnosti je (a vždy byla) dočasně pozastavena, kdykoli se

²⁴ Je třeba si uvědomit, že definující charakteristika dynamické teorie nemá nic společného s povahou ekonomické skutečnosti, na niž se aplikuje. Je to spíše obecná metoda analýzy než zkoumání konkrétního procesu. Můžeme ji využít k analýze stacionární ekonomiky, stejně jako může být ekonomika, která se vyvíjí, analyzována pomocí metod statických („komparativní statika“). Dynamická teorie proto nemusela nijak zvlášť zohledňovat a fakticky nezohledňovala existenci procesu tvořivé destrukce, který jsme vzali za základ kapitalismu. Oproti statické teorii je nepochybně lépe vybavena k tomu, aby zkoumala mnoho otázek souvisejících s mechanismem, které se objevují při analýze tohoto procesu. Ale není to analýza tohoto procesu jako takového a k jednotlivým poruchám daných stavů a struktur, které jsou jeho výsledkem, přistupuje stejně jako k jiným poruchám. Hodnotit fungování dokonalé konkurence z hlediska kapitalistické evoluce je proto něco jiného než je hodnotit z hlediska dynamické teorie.

zavádí něco nového – automaticky nebo s pomocí za tímto účelem navržených prostředků –, a to i v jinak dokonale konkurenčních podmínkách.

Podobně se v rámci tradičního systému zdá v pořádku obvyklé nařčení z udržování pevných cen. Rigidnost cen je typem odporu k přízpůsobení, který dokonalá a neodkladná konkurence vylučuje. A pokud jde o typ přízpůsobení a o ty podmínky, o nichž se hovoří v tradiční teorii, je opět pravda, že takový odpor znamená ztrátu a snížení produkce. Viděli jsme však, že v náhlých vzplanutích a výkyvech procesu tvořivé destrukce může být pravdou opak: dokonalá a okamžitá pružnost cen může dokonce zapříčinit zbytečné katastrofy. To může samozřejmě doložit i obecná dynamická teorie, která – jak již bylo řečeno – ukazuje, že existují snahy o přízpůsobení, které prohlubují nerovnováhu.

Tradiční teorie na základě svých předpokladů dále opět správně tvrdí, že zisky překračující to, co je v každém jednotlivém případě nezbytné k dosažení rovnováhy s množstvím prostředků nutných k výrobě, včetně odměny podnikatelských schopností, znamenají samy o sobě čistou ztrátu pro společnost a že podnikatelská strategie, jež je zaměřena na jejich udržení, je škodlivá pro růst celkové produkce. Dokonalá konkurence by takové nadbytečné zisky nedovolila nebo by je vzápětí eliminovala a pro takovou strategii by neponechala prostor. Protože však v procesu kapitalistické evoluce získávají tyto zisky nové organické funkce – nehodlám se opakovat a popisovat jaké –, nelze už tuto skutečnost, pokud nám jde o dlouhodobý růst celkové produkce, nadále bezvýhradně připisovat k dobru modelu dokonalé konkurence.

A konečně lze vskutku dokázat, že za těchto předpokladů – které fakticky vylučují nejtypičtější rysy kapitalistické reality – je dokonale konkurenční ekonomika relativně nepoznamenaná plýtváním, zvláště plýtváním toho druhu, který většinou pohotově spojujeme s jejím protějškem. To nám však neříká nic o tom, jak vypadá její hodnocení v podmínkách nastavených procesem tvořivé destrukce.

Na jedné straně mnoho z toho, co by se bez vztahu k těmto podmínkám mohlo jevit jako nesmírná marnotratnost, přestane mít tuto povahu, je-li to uvedeno do náležitého vztahu k nim. Například ten typ nadměrného výrobního potenciálu, který za svou existenci vděčí praxi „budování před poptávkou“ nebo zajištění kapacity pro uspokojení poptávky ve vrcholných fázích konjunktury, by byl v systému dokonalé konkurence značně redukován. Vezmeme-li však v úvahu *všechny* fakty, nedá se už dále tvrdit, že dokonalá konkurence na tomto poli vítězí. Neboť i když koncern, který musí akceptovat zavedené ceny, místo aby je sám stanovil, ve skutečnosti využívá celý svůj potenciál, který může vyrábět při mezních

nákladech pokrytých závaznými cenami, naprosto z toho nevyplývá, že by kdy disponoval takovýmto kvantitativním a kvalitativním potenciálem, jaké vytvořilo a bylo schopno vytvořit podnikání ve velkém právě proto, že je v pozici, kdy ho užívá „strategicky“. Nadměrná kapacita tohoto typu může – někdy tomu tak je, jindy nikoli – představovat zdůvodnění tvrzení o převaze socialistické ekonomiky. Ale neměla by být bez dalších výhrad uváděna jako zdůvodnění pro tvrzení o převaze dokonale konkurenčního druhu kapitalistické ekonomiky ve srovnání s druhem „monopoloidním“.

Na druhé straně, uplatňuje-li se dokonale konkurenční uspořádání v podmínkách kapitalistické evoluce, vykazuje vlastní způsoby plýtvání. Typická firma, která je slučitelná s dokonalou konkurencí, je v mnoha případech horší v oblasti vnitřní efektivity, zvláště technologické. Je-li tomu tak, pak zahazuje příležitosti. Ve svém snažení inovovat své metody výroby může rovněž plýtvat kapitálem, protože má méně příznivé podmínky k rozvoji a hodnocení nových možností. A jak jsme viděli výše, dokonale konkurenční odvětví je mnohem náchylnější ke zhroucení – a rozsévání bacilů deprese – pod vlivem pokroku či vnějších poruch než podnikání ve velkém. Americké zemědělství, anglické uhelné doly a anglický textilní průmysl stojí nakonec spotřebitelem mnohem více a mají mnohem negativnější vliv na *celkovou* produkci, než kdyby každé z těchto odvětví kontrolovalo tučet chytrých mozků.

Nestačí tedy tvrdit, že s ohledem na to, že dokonalá konkurence je v podmínkách moderního průmyslu nemožná – nebo protože nemožná vždy byla –, etablované velké podnikání nebo velké jednotky kontroly musí být akceptovány jako nutné zlo, nerozlučně doprovázející ekonomický pokrok, jež nemohou odstranit vnitřní síly výrobního mechanismu. Musíme se smířit s tím, že tyto velké jednotky se staly nejsilnějším motorem tohoto pokroku, a zvláště dlouhodobé expanze celkové produkce, nejen navzdory své strategii, ale do značné míry díky ní, jakkoli se tato strategie zdá restriktivní, je-li nahlížena prizmatem jednotlivého případu a z konkrétního časového bodu. V tomto smyslu je dokonalá konkurence nejen nemožná, ale je také něčím horším a neexistuje žádný důvod ji ustavit jako model ideální efektivity. Je proto omylem zakládat teorii státní regulace průmyslu na zásadě, že velké podnikání by mělo být přinuceno fungovat tak, jak by odpovídající podnik fungoval v dokonalé konkurenci. A socialisté by měli svou kritiku stavět spíše na přednostech socialistické ekonomiky než na dokonalosti konkurenčního modelu.

OBDOBÍ HÁJENÍ

Hodnocení toho, zda předchozí analýza splnila svůj cíl, je na čtenáři. Ekonomie je věda, která může pouze pozorovat a interpretovat, a z toho vyplývá, že v záležitostech, jimiž se zde zabýváme, může prostor pro rozdílnost názorů jen zúžit, nikoli úplně eliminovat. Z téhož důvodu nás řešení našeho prvního problému dovádí pouze na práh problému jiného, jaký by se v experimentální vědě vůbec nemohl objevit.

První problém spočíval v tom, zda existuje – jak jsem to nazval výše (VI. kap.) – „nějaké pochopitelné spojení“ mezi strukturálními rysy kapitalismu, jak je popisují různé analytické „modely“, a jeho ekonomickými výsledky, jak je pro období nedotčeného či relativně nespoutaného kapitalismu zobrazují ukazatele celkové produkce. Moje kladná odpověď na tuto otázku se opírala o analýzu postupující směrem, s nímž by až k bodu, kdy vstupuje na scénu jev, který se obvykle označuje jako současná tendence k monopolistické kontrole, souhlasila většina ekonomů. Od tohoto okamžiku se má analýza odchýlila z vyježděných kolejí a pokusila se ukázat, že to, co prakticky každý přiznává kapitalismu dokonalé konkurence (ať už jako teoretické konstrukci, nebo v té či oné době historické reality), musí být také – a dokonce ve větší míře – příznáno kapitalismu velkého podnikání. Protože však jeho hybnou sílu a motor nemůžeme umístit do nějaké experimentální laboratoře, kde bychom je nechali pracovat za přísně kontrolovaných podmínek, neexistuje ani způsob, jak nade vši pochybnost dokázat, že jsou dostatečné k vytváření právě takových výsledků, tzn. k rozvoji výroby, který pozorujeme. Můžeme jen říci, že jejich výkon byl dosti udivující a že kapitalistické zřízení bylo příznivé pro jeho dosažení. A proto se také nemůžeme s našimi závěry spokojit a musíme se zabývat oním jiným problémem.

A priori stále existuje možnost, že odpovědnost za pozorované výkony mají výjimečné okolnosti, které by mohly nastat v jakékoli institucionální struktuře. Jediným způsobem, jak tuto možnost zohlednit, je prozkoumat

ekonomickou a politickou historii daného období a uvážit, zda takové výjimečné okolnosti eventuálně nenastaly. K našemu problému přistoupíme tak, že probereme různé činitele, které by mohly kandidovat na roli těchto výjimečných okolností, jež nejsou inherentní hospodářským procesům kapitalismu jako takovým. Ekonomové a historikové jich nabídli pět.

Prvním je jednání vlády, jež je z hlediska naší argumentace možno pokládat za faktor vůči světu hospodářství vnější – i když zcela souhlasím s Marxem v tom, že politické koncepce a realizovaná politická opatření nejsou nezávislými faktory, ale prvky analyzovaného sociálního procesu. Téměř ideální příklad představuje období asi od roku 1870 do roku 1914. Bylo by těžké najít jiné období stejně oprostěné jak od povzbuzujících, tak od brzdicích zásahů, které mohou vycházet z politického sektoru sociálního procesu. Okovy spoutávající podnikatelskou aktivitu a výrobu a obchod obecně byly do značné míry uvolněny již dříve. Zaváděla se sice nová a jiná omezení a břemena – například sociální legislativa –, nikdo ale nebude tvrdit, že to hrálo v ekonomické situaci před rokem 1914 nějakou významnější roli. Došlo i k válkám, ale žádná z nich neměla dostatečný hospodářský význam, aby měla tím či oním způsobem nějaký podstatnější dopad. Určité pochyby by mohly vzniknout o francouzsko-německé válce, která vyústila v založení Německého císařství. Skutečně podstatnou ekonomickou událostí však bylo vytvoření Celního spolku. Určitý vliv měly i náklady na zbrojení, ale v podmínkách dekády končící rokem 1914, v níž dosáhly skutečně významných rozměrů, byly spíše břemenem než podnětem.

Druhým kandidátem je zlato. Naštěstí se nemusíme prodírat houštinou problémů spojených s *modem operandi* nového nadbytku zlata, který se objevil kolem roku 1890. Protože v prvních dvou desetiletích tohoto období bylo zlata ve skutečnosti málo a protože míra růstu tehdy nebyla o nic menší než později, nemohla být produkce zlata hlavním faktorem ve výkonech kapitalistické výroby, ať už byla její souvislost s fází prosperity a deprese jakákoli. Totéž platí, pokud jde o monetární politiku, která v té době neměla agresivní, ale spíše adaptační povahu.

Třetím je zvýšení počtu obyvatelstva; ať už bylo příčinou, nebo důsledkem hospodářského pokroku, určitě bylo jedním z důležitých faktorů ekonomické situace. Nejsme-li ochotni tvrdit, že bylo *zcela* důsledkem tohoto pokroku a předpokládat, že každá změna produkce vždy přivodí odpovídající změnu lidnatosti, a zároveň i odmítnout příčinnost opačnou (to vše je samozřejmě čirým nesmyslem), pak tento faktor musí zůstat ve výčtu přípustných kandidátů. Zatím bude k objasnění situace stačit krátká úvaha.

Velký počet výdělečně zaměstnaných lidí bude bez ohledu na společenské zřízení vyrábět obecně víc než menší počet. Proto budeme-li o nějaké části fakticky dosažené míry růstu populace v této době předpokládat – což samozřejmě můžeme –, že nezávisela na produktivních výsledcích kapitalistického systému, takže k odpovídajícímu růstu mohlo dojít v každém systému, musíme populaci pokládat za vnější faktor. Pozorovaný nárůst celkové produkce pak neměří, nýbrž nadhodnocuje úspěchy kapitalismu.

Zůstanou-li však jiné věci nezměněny, pak bude větší počet výdělečně zaměstnaných obecně vyrábět na jednoho zaměstnaného nebo na jednoho obyvatele méně než o něco menší počet, opět bez ohledu na společenské zřízení. To vyplývá z faktu, že čím větší je počet pracovníků, tím menší bude množství jiných faktorů, s nimiž jednotlivý pracovník spolupracuje.¹ Zvolíme-li tedy výrobu na jednoho obyvatele za míru výkonu kapitalismu, pak bude pozorovaný přírůstek fakticky dosažené výsledky spíše podhodnocovat, protože část těchto výsledků je už od počátku pohlcována jako kompenzace za pokles výroby na osobu, který by nastal, kdyby k celkovému zvýšení nedošlo. Jiné aspekty tohoto problému posoudíme později.

Čtvrtý i pátý kandidát se sice mezi ekonomy těší větší podpoře, jelikož se však zabýváme minulými výkony, můžeme je snadno odmítnout. Jedním jsou nové země. Během zmíněného období došlo v americko-evropské oblasti ekonomicky vzato k velké územní expanzi; z nových oblastí proudilo obrovské množství potravin a zemědělských i jiných surovin; všechna ta města a nová průmyslová odvětví rostoucí díky tomu jak houby po dešti – nebyl to snad naprosto výjimečný, vlastně unikátní faktor v rozvoji výroby? Nebylo to snad dobrodiní, které muselo otevřít široký přístup k bohatství bez ohledu na to, jaký ekonomický systém by potkalo? Existuje určitá socialistická myšlenková škola, která tento názor zastává a tímto způsobem vysvětluje selhání Marxových předpovědí o všeprospujícím zbídačováním. Fakt, že nejsme svědky většího vykořisťování pracovní síly, vysvětluje vykořisťováním panenského prostředí; díky tomuto faktoru se proletariát těší době hájení.

Význam příležitostí, které nabízely nové země, je nezpochybnitelný. Byly samozřejmě jedinečné. Avšak „objektivní příležitosti“ – tzn. příležitosti existující nezávisle na jakémkoli sociálním zřízení – jsou vždy předpokladem pokroku a každá z nich je historicky výjimečná a neopakova-

¹ Toto tvrzení není zdaleka uspokojivé, pro naše účely však bude dostatečné. Kapitalistická část světa jako celek určitě již tehdy ve svém vývoji vykořčila za hranice, v nichž by se mohla projevit tendence opačná.

telná. Výskyt uhlí a železné rudy v Anglii nebo ropy ve Spojených státech a v jiných zemích je neméně významný a představuje neméně výjimečnou příležitost. Celý kapitalistický proces, jako ostatně každý ekonomický proces, který má evoluční povahu, není ničím jiným než neustálým využíváním takovýchto možností, které se otevírají na obzoru podnikatele. Nemá smysl pokoušet se vydělit právě tu z nich, o níž diskutujeme, a interpretovat ji jako vnější faktor. Důvod k něčemu takovému je o to menší, že tyto nové země se postupně otevíraly díky podnikatelskému úsilí, které k tomu zabezpečovalo všechny podmínky (budování železnic a elektráren, obchodního loďstva, zemědělského strojírenství atd.). Tento proces tedy byl integrální součástí úspěchů kapitalismu, rovnocennou ostatním. Jeho výsledky proto oprávněně vstupují do našich dvou procent. A na podporu našeho názoru se opět můžeme odvolat na *Komunistický manifest*.

Posledním kandidátem je technický pokrok. Nebyly snad pozorované úspěchy výsledkem proudu vynálezů, které revolucionalizovaly metody výroby, spíše než honby podnikatelů za ziskem? Odpověď je záporná. Zavádění těchto inovací do praxe bylo podstatou této honby. A dokonce i samo vynalézání bylo, jak plněji vysvětlíme za okamžik, funkcí kapitalistického procesu, jehož důsledkem je mentální zvyk vytvářet inovace. Proto by bylo zcela mylné – a mimochodem zcela nemarxistické – podle vzoru mnoha ekonomů tvrdit, že kapitalistické podnikání je jedním, kdežto technický pokrok druhým a jiným faktorem pozorovaného vývoje produkce; v podstatě je to jedna a táž věc nebo – jak to také můžeme pojmut – první bylo hnací silou druhého.

Nová území i technický pokrok mohou působit obtíže, jakmile přistoupíme k extrapolaci. I když se dají připsat kapitalismu k dobru, lze si představit, že se nebudou opakovat. A i když jsme nyní podali rozumné důvody k závěru, že pozorované chování celkové produkce na jednoho obyvatele v období plně rozvinutého kapitalismu nebylo náhodné a že může být zhruba spojováno s výkonem kapitalistické ekonomiky, je tu ještě jiný problém. Jde o to, do jaké míry je oprávněně předpokládat, že kapitalistický stroj bude fungovat – nebo by fungoval, kdyby se mu to dovolilo – i v blízké budoucnosti, řekněme v příštích čtyřiceti letech, stejně úspěšně jako v minulosti.

ÚBYTEK INVESTIČNÍCH PŘÍLEŽITOSTÍ

Povahu tohoto problému můžeme nejpříhodněji dokumentovat na pozadí současných diskusí. Dnešní generace ekonomů byla svědkem nejen celosvětové deprese nezvyklé síly a délky trvání, ale také následné fáze váhavého a neuspokojivého oživení. Podal jsem už svou vlastní interpretaci tohoto jevu¹ a uvedl jsem důvody, proč se nedomnívám, že jde o známky nevyhnutelného přelomu ve směru kapitalistického vývoje. Je ale přirozené, že mnoho, ne-li většina mých kolegů ekonomů na tuto věc pohlíží jinak. Vlastně mají pocit, stejně jako někteří jejich předchůdci v letech 1873–1896 – i když tehdy se takový názor omezoval hlavně na Evropu –, že kapitalistický proces má před sebou zásadní změnu. Podle tohoto názoru jsme svědky nejen pouhé deprese a příliš slabého oživení, snad ještě zvýrazněných protikapitalistickými politickými opatřeními, ale i symptomů trvalé ztráty vitality, která se – jak se dá očekávat – bude prohlubovat a bude představovat hlavní motiv zbývající vět kapitalistické symfonie; proto také nelze z dosavadního fungování kapitalistického motoru a z jeho výkonů v minulosti vyvozovat žádné závěry pro budoucnost.

Takový názor zastává i řada těch, o nichž se nedá říci, že by u nich přání bylo otcem myšlenky. Je ale pochopitelné, proč socialisté, u kterých je tomu naopak, zvláště dychtivě využívají příznivého větru – někteří z nich do té míry, že základ své protikapitalistické argumentace přenesli zcela na tuto půdu. Využili při tom tu dodatečnou výhodu, že se mohli znovu odvolávat k marxistické tradici, kterou se důkladněji vzdělání ekonomové mezi nimi, jak jsem řekl už dříve, cítili stále více nuceni opouštět. Marx totiž – ve smyslu vysvětleném v první kapitole – takový stav věcí předpokládal: kapitalismus ještě před svým konečným zhroucením dospěje do fáze permanentní krize, občasně přerušované slabými záchvěvy konjunktury nebo příznivými nahodilými událostmi. Ale to není vše. Jedním ze způso-

¹ Viz V. kap.

bů uchopení celé záležitosti z marxistického hlediska je zdůraznění účinků akumulace a koncentrace kapitálu na míru zisku a skrze ni i na možnosti investování. Protože kapitalistický proces byl vždy udržován v chodu velkým objemem běžných investic, i jejich částečná absence bude dostatečným oprávněním předpovědi, že se celý proces zhroutí. Tento konkrétní směr marxistické argumentace je nepochybně ve shodě nejen s některými význačnými fakty z posledního desetiletí – nezaměstnaností, nadměrnými rezervami, přesycením peněžních trhů, neuspokojivou mírou zisku, stagnací soukromých investic, ale také s některými interpretacemi nemarxistickými. Marxe a Keynesa určitě nedělí taková propast, jaká dělila Marxe a Marshalla či Wicksella. Jak marxistickou doktrínu, tak její nemarxistický protějšek dobře vystihuje následující výraz, který budeme užívat a jenž nepotřebuje další vysvětlování: teorie úbytku investičních příležitostí.²

Je nutno podotknout, že tato teorie ve skutečnosti vyzvedává tři různé problémy. První je příbuzný otázce, která stojí v názvu této části. Poněvadž v sociálním světě nemůže být nikdy nic *aere perennis* a poněvadž kapitalistický řád je v zásadě rámcem procesu změn nejen ekonomických, ale i sociálních, není zde příliš velký prostor přít se ohledně odpovědi. Druhý problém spočívá v tom, zda je třeba zdůrazňovat právě ty síly a mechanismy, které uvádí teorie úbytku investičních příležitostí. V následujících kapitolách hodlám podat jinou teorii toho, co nakonec kapitalismus zahubí, ale zůstane tu několik paralel. Zbývá třetí problém. I kdyby síly a mechanismy zdůrazňované teorií úbytku investičních příležitostí samy o sobě dostatečně opravňovaly tvrzení, že dlouhodobá tendence kapitalistického procesu vede nakonec do slepé uličky, nijak z toho nemusí vyplývat, že výkyvy posledního desetiletí byly způsobeny právě jimi, a že – což je pro naše záměry důležité dodat – podobné výkyvy je proto nutno očekávat i v příštích čtyřiceti letech.

Pro tuto chvíli se soustředíme především na tento třetí problém, i když mnohých z toho, co řeknu, se bude týkat rovněž druhého. Faktory, které údajně ospravedlňují pesimistickou prognózu ohledně výkonnosti kapitalismu v blízké budoucnosti a vyvracejí představu, že minulé výsledky se mohou opakovat, lze rozdělit do tří skupin.

Jsou to především faktory prostředí. Tvrdí se – a to bude třeba dokázat –, že kapitalistický proces vytváří takovou distribuci politické moci a takový socio-psychologický postoj – vyjadřující se v odpovídající politice –, které jsou k němu nepřátelské; dá se očekávat, že toto nepřátelství bude zesilovat, což nakonec povede k vyřazení kapitalistického motoru z cho-

² Viz moje kniha *Business Cycles*, XV. kap.

du. Tento jev ponechám pro pozdější úvahy. Co bude následovat, je tedy třeba chápat s náležitou výhradou. Je však nutno poznamenat, že tento postoj a příbuzné faktory mají rovněž vliv na samu motivační sílu buržoazní ekonomiky založené na zisku, a tedy že tato výhrada se týká širší oblasti, než by se mohlo na první pohled zdát – v každém případě něčeho víc než pouhé „politiky“.

Pak je tu samotný kapitalistický motor. Teorie úbytku investičních příležitostí sice nemusí obsahovat ještě jinou teorii, ale ve skutečnosti má tendenci se s jistou teorií spojovat – s teorií, podle níž moderní podnikání v nejrozsáhlejším měřítku představuje zkamenělou formu kapitalismu, jíž jsou přirozeně vlastní takové charakteristiky, jako jsou restriktivní praktiky, cenová rigidnost, výlučná pozornost věnovaná zachování stávající hodnoty kapitálu atd. Tím jsme se už zabývali.

Nakonec je tu něco, co by bylo možno popsat jako „materiál“, z něhož kapitalistický motor čerpá svou sílu, tj. příležitosti k novému podnikání a investicím. Zmíněná teorie klade na tento prvek tak velký důraz, že to ospravedlňuje název, který jsme jí dali. Hlavní důvody pro tvrzení, že příležitosti pro soukromé podnikání a investice zanikají, spočívají v nasycení, populaci, nových územích, technologických možnostech a v okolnosti, že mnoho existujících investičních příležitostí patří do sféry veřejných, nikoli soukromých investic.

1. Pro každý daný stav lidských potřeb a techniky (v nejšířším možném smyslu slova) existuje samozřejmě pro každou míru reálných mezd určitý objem fixního a oběžného kapitálu, který znamená nasycení. Kdyby se potřeby a metody výroby nadobro zmrazily v tom stavu, v jakém se nacházely v roce 1800, byl by tento bod už dávno dosažen. Nelze si ale představit, že potřeby budou jednoho dne uspokojeny natolik, že budou jednou provždy na dané úrovni zmrazeny? Hned rozvineme některé důsledky takové eventuality, avšak pokud se zabýváme tím, co se stane během následujících čtyřiceti let, očividně se touto možností nemusíme trápit.

Kdyby se někdy měla naplnit, současný pokles míry porodnosti, a tím spíše faktický pokles počtu obyvatel by se skutečně stal důležitým faktorem omezování všech investičních příležitostí s výjimkou prostého nahrazování. Neboť kdyby potřeby každého byly uspokojeny nebo téměř uspokojeny, byl by *ex hypothesis* jediným důležitým zdrojem dodatečné poptávky nárůst počtu konzumentů. Avšak nehledě na tuto možnost pokles míry růstu populace nepředstavuje sám o sobě pro investiční příležitosti či tempo růstu celkové produkce na jednoho obyvatele žádná nebezpečí.³

³ Platí to rovněž pro malý pokles absolutního počtu lidí, k němuž může zanedlouho

Můžeme se o tom snadno přesvědčit, prozkoumáme-li stručně obvyklé argumenty ve prospěch opaku.

Na jedné straně se tvrdí, že pokles míry růstu celkového počtu obyvatel *ipso facto* znamená pokles míry růstu celkové výroby, a tedy i investic, protože brzdí růst poptávky. To však není tak samozřejmé. Potřeby a efektivní poptávka jsou dvě různé věci. Kdyby tomu tak nebylo, nejsilnější poptávku by vykazovaly nejchudší země. Fakticky mohou být prvky důchodu, uvolněné poklesem míry porodnosti, odvedeny jinými kanály, což se stává zvláště v těch případech, kdy vlastním motivem omezení počtu dětí je touha naplnovat alternativní potřeby. Mírnější argument je možno vytěžit ze zdůraznění faktu, že směry poptávky charakteristické pro rostoucí populaci jsou zvláště snadno odhadnutelné, a poskytnují tedy zvláště spolehlivé investiční příležitosti. Nejinak však tomu je při daném stavu uspokojení potřeb i v případě tužeb, které vytvářejí alternativní příležitosti. Samozřejmě prognózy pro některá jednotlivá odvětví, zvláště pro zemědělství, nejsou růžové. To nás ale neopravňuje, abychom je zaměňovali s prognózami celkové produkce.⁴

Na druhé straně je možno tvrdit, že pokles míry růstu populace bude tlačit na omezení produkce, pokud jde o nabídku. V minulosti byl rychlý přírůstek často jednou z podmínek pozorovaného rozvoje výroby, mohli bychom tedy *a contrario* vyvozovat, že rostoucí vzácnost práce může být podle všeho limitujícím faktorem. Tento argument však uslyšíme jen stěží, což má své dobré důvody. Vysvětlení, které lze vztáhnout i na dohlednou budoucnost, spočívá v prostém poznatku, že na začátku roku 1940 byla produkce zpracovatelského průmyslu ve Spojených státech na úrovni 120 procent průměru let 1923–1925, zatímco zaměstnanost se v tomto odvětví téměř nezměnila. Rozměry současné nezaměstnanosti; fakt, že s poklesem míry porodnosti nacházejí ženy více času na produktivní práci

dojít ve Velké Británii (viz E. Charles, *London and Cambridge Economic Service*, Memo, No. 40). Dodatečné problémy by způsobil závažnější absolutní pokles. Nebudeme se jimi ale zabývat, protože ho nelze očekávat v době, o níž uvažujeme. Ještě jiné problémy, ekonomické, stejně jako politické a sociálněpsychické, představuje stárnutí populace. Přestože se již začíná projevat – v praxi už existuje něco jako „lobby starých“ –, nebudeme se zabývat ani jimi. Je si však třeba uvědomit, že pokud hranice důchodového věku zůstane stejná, podíl těch, o něž je nutno pečovat a kteří už nepřispívají k výrobě, stárnutí populace nemusí ovlivnit, poklesne-li také procento osob ve věku do patnácti let.

⁴ Zdá se, že u mnoha ekonomů převládá dojem, že přírůstek populace sám o sobě vytváří další zdroj poptávky po investicích. Nemusí být snad tyto nové pracovníky vybavení nástroji a materiálem? To ale není tak jasné. Pokud se nepřipustí, aby tento přírůstek způsobil pokles mezd, ztrácí tvrzení o investičních příležitostech zdůvodnění, a dokonce lze v tomto případě očekávat snížení investic na jednoho zaměstnance.

a že pokles míry úmrtnosti znamená prodloužení produktivního období života; nevyčerpatelný proud prostředků, které mají uspořít práci; ve srovnání se situací silného růstu populace stále širší možnosti vyhnout se doplňkovým faktorům výroby horší kvality (částečně odvracející působení zákona snižujících se výnosů) – to všechno mluví jasně ve prospěch předpovědi Colina Clarka, že produkce na jednu pracovní hodinu bude růst v celé příští generaci.⁵

Faktor práce je samozřejmě možno učinit vzácným uměle prostřednictvím vysokých mezd a politikou zkracování pracovní doby a také politickým vměšováním do kázně pracovní síly. Jak naznačuje srovnání ekonomické výkonnosti Spojených států a Francie v letech 1933–1940 s ekonomickou výkonností Japonska a Německa v téměř obdobích, k něčemu takovému už v podstatě došlo. To ale patří do skupiny faktorů prostředí.

Jak má argumentace zanedlouho dostatečně jasně ukázat, jsem dalek toho, abych tento jev zlehčoval. Zdá se mi, že pokles porodnosti je jedním z nejvýznačnějších rysů naší doby. Přesvědčíme se, že i z čistě ekonomického hlediska to má kardinální význam jako projev i jako příčina změn motivace. Je to však mnohem komplikovanější záležitost. Zde se zabýváme jen mechanickými dopady snížení míry populačního růstu a ty rozhodně neospravedlňují žádnou pesimistickou prognózu, pokud jde o růst produkce na osobu v příštích čtyřiceti letech. Ti ekonomové, kteří na základě toho předvídají „fiasko“, dělají prostě to, k čemu mají všichni ekonomové naneštěstí sklon: jako kdysi zcela bezdůvodně lidi strašili nadměrným počtem hladových úst,⁶ tak je dnes straší stejně bezdůvodně nebezpečím jejich nedostatku.

2. Přejděme nyní k záležitosti zpřístupnění nových území – k té výjimečné příležitosti pro investice, která se možná už nebude opakovat. I když pro potřeby argumentace budeme předpokládat, že geografická hranice lidstva je nadobro uzavřena (což samo o sobě není tak jasné, když uvážíme fakt, že tam, kde byla kdysi obdělávána pole a lidnatá města, se dnes rozkládají pouště), a dokonce i když dále připustíme, že nic tak nepři-

⁵ *National Income and Outlay*, str. 21.

⁶ Demografické prognózy se počínaje sedmnáctým stoletím prakticky vždy ukázaly jako mylné. Ty je však možno omluvit. Omluvit lze i Malthusovu teorii. Nevidím ale žádnou omluvu pro jejich přetrvávání. V druhé polovině devatenáctého století mělo být už každému jasné, že jediné, co má v Malthusově populačním zákoně nějakou hodnotu, jsou jeho výhrady. První dekáda dvacátého století definitivně ukázala, že to byl strašák. A přesto se ho ještě v poválečném období pokoušela oživit taková autorita, jako byl pan Keynes! A H. Wright ve své knize o populaci ještě v roce 1925 mluvil o „promarnění výhod civilizace na pouhý růst počtu jejích členů“. Cožpak ekonomie nikdy nedospěje?

spělo k *blahobytu* člověka jako potraviny a suroviny z oněch nových zemí (což je pravděpodobnější), naprosto z toho nevyplývá, že během příštího půlstoletí se musí celkový produkt na osobu snižovat nebo růst pomalejším tempem. To by se dalo očekávat, kdyby území, která se v devatenáctém století dostala do sféry kapitalismu, byla už využita v tom smyslu, že by se nyní muselo projevit snižování výnosů. To však nenastalo a – jak už bylo řečeno – pokles míry přírůstku populace odsouvá ze sféry praktických úvah představu, že příroda už v reakci na lidské usilí není nebo vbrzku nebude tak štědrá, jako byla. Pokud jde o podobné tendence, technologický pokrok fakticky obrátil situaci a jednou z nejjistějších předpovědí je, že v dohledné budoucnosti budeme žít v *embarras de richesse* potravin i surovin a popustíme všechny otěže expanzi produkce, o níž budeme vědět, co s ní dělat. To platí i o zdrojích nerostných surovin.

Zůstává tu ještě jiná možnost. I když průběžná produkce potravin a surovin na jednoho obyvatele nemusí klesat a může dokonce růst, zdá se, že ohromné možnosti pro podnikání, a tedy i pro investice, jaké poskytoval úkol rozvoje nových zemí, zanikly spolu s jeho dokončením a z toho vyplývající redukce ventilů pro úspory ohlašuje rozmanité obtíže. Opět předpokládejme, abychom lépe své úvahy předestřeli, že tyto země jsou skutečně nadobro rozvinuty a že úspory, které se nemohou přizpůsobit omezeným možnostem vydání, mohou vyvolávat potíže a plýtvání, pokud se místo toho neotevrou nové ventily. Oba předpoklady jsou spíše nerealistické. Není je ale nutno zpochybňovat, protože závěry ohledně budoucího vývoje produkce závisí na třetím předpokladu, který je naprosto neodůvodněný, totiž na absenci jiných ventilů.

Tento třetí předpoklad je prostě jen výsledkem nedostatku představivosti a je příkladem omylu, který velmi často deformuje historickou interpretaci. Určité rysy nějakého historického procesu, které na analytika zapůsobí, proklouznou v jeho myšlení na pozici základních příčin, bez ohledu na to, zda na takovou roli mají nárok. Například to, co obvykle nazýváme vzestupem kapitalismu, zhruba splývá s přílivem stříbra z dolů v Potosí a s politickou situací, v níž výdaje vladařů zpravidla přesahovaly jejich důchody a nutily je neustále si půjčovat. Oba fakty jsou samozřejmě v řadě ohledů pro ekonomický vývoj a události té doby důležité – můžeme s nimi bez jakékoli absurdity spojovat i selská povstání a náboženské války. Analytik je pak v pokušení přeskočit k závěru, že vznik kapitalistického zřízení je s nimi příčinně spojen v tom smyslu, že bez nich (a několika dalších faktorů podobného druhu) by se feudální svět vůbec nemohl přeměnit ve svět kapitalistický. To je však ve skutečnosti jiné tvrzení, které prakticky vzato nelze nijak verifikovat. Je možno pouze říci, že taková byla

cesta, po níž se události ubíraly. Nijak z toho nevyplývá, že nemohla být jiná. V tomto případě se mimochodem nedá ani tvrdit, že tyto faktory byly kapitalistickému vývoji příznivé, protože i když v některých ohledech tomu tak bylo, v jiných ho zřejmě brzdily.

Podobně, jak jsme viděli v předcházející kapitole, příležitosti pro podnikání, které se nabízely k využití v nových oblastech, byly jistě jedinečné – ale jen v tom smyslu, v jakém jsou výjimečné všechny příležitosti. Je neodůvodněné předpokládat, že výsledkem „uzavření hranic“ bude jakési vakuum, a stejně tak, že každý krok na pusté místo musí být méně důležitý, ať už dáme tomuto slovu jakýkoli význam. Dobyť vzduchu může být docela dobře důležitější, než bylo dobytí Indie – neměli bychom směřovat hranice geografické a ekonomické.

Je pravda, že když jeden typ investičních příležitostí nahradí jiný, relativní postavení zemí a regionů se může podstatně změnit. Čím menší je země nebo region a čím těsněji jsou jejich osudy spojeny s určitým prvkem výrobního procesu, tím méně důvěry budeme vkládat do jejich budoucnosti, pokud tento prvek vypadne ze hry. Agrární země nebo oblasti tak *mohou* v důsledku konkurence syntetických látek (například umělého hedvábí, barviv, kaučuku) utrpět trvalé ztráty, a nebude pro ně žádnou útěchou, že proces jako celek zaznamená čistý přírůstek celkové produkce. Je také pravda, že to může mít důsledky v podobě zostřeného rozdělení ekonomického světa na nepřátelské národní sféry. A konečně je také pravda, že jediné, co můžeme v této souvislosti tvrdit, je, že ubývání investičních příležitostí spojených s rozvojem nových zemí – pokud skutečně ubývají – *nemusí* po sobě zanechávat prázdno, které nutně ovlivní míru růstu celkové produkce. Nemůžeme tvrdit, že tyto příležitosti budou skutečně nahrazeny jinými, přinejmenším rovnocennými. Můžeme poukázat na fakt, že tento rozvoj přirozeným způsobem v týchž či jiných zemích vytvoří předpoklady pro další vývoj; můžeme vkládat důvěru ve schopnosti kapitalistického mechanismu nalézat či vytvářet stále nové příležitosti, neboť právě to je jeho smyslem. Takové úvahy nás však nedovedou za naše negativní konstatování. Když si ale připomeneme, proč jsme se tomuto tématu věnovali, je to i tak dostatečné.

3. Analogický argument lze uplatnit i v souvislosti s obecně přijímaným názorem, že největší část technologického pokroku už máme za sebou a že už zbývají jen drobnější krůčky. Pokud tento názor nevyjadřuje jen dojem, jakým působil stav věcí během světové krize a po ní – kdy součástí známého vzorce, uplatňující se u každé velké deprese, byla očividná absence novátorských návrhů vysoké úrovně –, dokládá ještě lépe než údajné „uzavření hranic lidstva“ omyl v interpretaci, k němuž jsou ekonomové

tak náchylní. Dnes se nacházíme ve spodní fázi vlny podnikatelské iniciativy, která vytvořila elektrárny, elektrotechnický průmysl, elektrifikované farmy a domácnosti i automobily. Všechno to nám připadá naprosto skvělé a celý život nejsme schopni postřehnout, odkud by mohly přijít srovnatelně významné příležitosti. Avšak příslib, který s sebou nese jen rozvoj chemického průmyslu, je daleko větší, než co by bylo možno předpokládat řekněme v roce 1880, nemluvě už o tom, že pouhé využití výdobytků věku elektřiny a utváření moderních domovů pro masy by stačily na to, aby poskytovaly investiční příležitosti ještě po dlouhý čas.

Technologické možnosti jsou nezmapovaným mořem. Můžeme prozkoumat určitou zeměpisnou oblast a na základě toho odhadnout, i když jen s odkazem na danou zemědělskou techniku, poměrnou úrodnost jednotlivých polí. Při dané technice a bez ohledu na možnosti jejího budoucího vývoje si pak můžeme představit (i když by to bylo historicky vzato omylem), že jako první budou obdělány nejlepší pozemky, potom ty o něco méně dobré atd. V každém okamžiku tohoto procesu zbývají k budoucímu využití jen ty poměrně horší dílce. Nemáme však žádný důvod uvažovat podobně o budoucích možnostech technického pokroku. Z faktu, že některé z nich byly využity dříve než jiné, se nedá vyvozovat, že ty dřívější byly produktivnější. Možnosti, o nichž se nikomu ještě nesnilo, mohou být více i méně produktivní než ty, které se nám zatím nabídky. Z toho opět plyne pouze negativní závěr, který nemůže změnit v pozitivní dokonce ani fakt, že technologický „pokrok“ je díky systematizaci a racionalizaci výzkumu a řízení stále efektivnější a jistější. Nám však negativní závěr stačí: není důvod očekávat zvolnění tempa růstu produkce v důsledku vyčerpání technologických možností.

4. Zbývá poznamenat něco ke dvěma variantám této odnože teorie úbytku investičních příležitostí. Někteří ekonomové tvrdí, že pracovní síla každé země musela být svého času vybavena nezbytným nářadím a nástroji. To se podle nich stalo zhruba v průběhu devatenáctého století. Při realizaci tohoto úkolu se nepřetržitě vytvářela nová poptávka po kapitálových statcích, zatímco po jeho splnění zbývá – vedle případného kvantitativního přírůstku – jen poptávka po jejich nahrazení. Období vyzbrojování kapitalismu se tak jeví jako jakési neopakovatelné intermezzo, v němž kapitalistická ekonomika napínala každý nerv, aby si vytvořila nezbytný soubor nástrojů a strojů, a za účelem další produkce se vybavovala tempem, které se nyní již nedá udržet. To je opravdu úžasný obrázek ekonomického procesu. Copak v osmnáctém století nebo vlastně i v době, kdy naši předkové žili v jeskyních, neměli žádné vybavení? A pokud měli, proč by dodatečně vybavení, které se objevilo v devatenáctém století, mělo způsobit rychlejší

nasyčení než to, které je předcházelo? Navíc, je-li k výzbroji kapitalismu přidáno něco nového, zpravidla to konkuruje tomu, co předcházelo. Nové prvky zbavují ty starší jejich ekonomické užitečnosti. Úkol poskytnout vybavení nemůže být nikdy splněn jednou provždy. Případy, kdy k jeho řešení postačuje náhrada z vytvořených rezerv – jak se to normálně děje při neexistenci technických změn –, jsou výjimkou. Zvláště patrné je to tam, kde jsou nové metody výroby ztělesněny v nových odvětvích; je jasné, že automobilka nebude financována z fondu amortizace železnic.

Čtenář nepochybně postřehl, že i kdybychom mohli přijmout předpoklady této argumentace, nemusí z ní nutně vyplývat pesimistická prognóza ohledně míry růstu celkové produkce. Naopak, můžeme z ní vyvodit závěr zcela jiný, totiž že existence mohutných zásob kapitálových statků, která získává ekonomickou nesmrtnost díky neustálé obnově, by měla další růst celkové produkce přinejmenším usnadňovat. A takový závěr bude zcela správný. Uvedená argumentace se opírá pouze o poruchy, které lze očekávat, jestliže ekonomika přizpůsobená produkci kapitálu musí čelit zmenšené míře růstu odpovídající poptávky. Tyto poruchy, které se neobjevují znenadání, je však snadné zveličit. Například hutní průmysl neměl vážnější obtíže při transformaci z odvětví vyrábějícího téměř výlučně kapitálové statky v odvětví produkující především zboží dlouhodobé spotřeby nebo polotovary k jeho výrobě. A i když v každém odvětví vyrábějícím kapitálové statky nemusí být taková kompenzace možná, princip je ve všech případech týž.

Posuďme ještě jinou variantu. Ohromný výbuch ekonomické aktivity, který rozševal známky prosperity po celém hospodářském organismu, byl samozřejmě vždy spojen s expanzí výrobních nákladů, která se promítla do budování dalších továren a výroby dalšího vybavení. Někteří ekonomové však objevili nebo si to alespoň myslí, že dnes vyžadují nové technologické procesy méně fixního kapitálu, než tomu bylo v minulosti, zvláště v době budování železnic. Z toho by mělo vyplývat, že význam výdajů na budování kapitálových statků bude relativně klesat. A protože to by zase mělo negativní vliv na přechodné výbuchy ekonomické aktivity, které zřejmě úzce souvisejí s pozorovanou mírou růstu celkové produkce, dále z toho plyne, že tato míra musí klesat, zvláště když stará míra úspor zůstane na stejné úrovni.

Tendence nových technologických metod k stále větší kapitálové úspornosti nebyla dosud adekvátně doložena. Statistické údaje do roku 1929 (pozdější data se k tomuto účelu nehodí) ukazují na něco jiného. Jediné, co stoupenci uvedené teorie nabídlí, je několik izolovaných případů, proti nimž je možno postavit jiné. Předpokládejme však, že taková tenden-

ce existuje. Staneme tak před stejným formálním problémem, s jakým se potýkalo v minulosti mnoho ekonomů v případě prostředků šetřících práci. Takové prostředky mohou být pro pracovní sílu výhodné i nevýhodné, nikdo však nepochybuje, že vcelku nahrávají rozšiřování produkce. Nejinak je tomu – pomineme-li možné poruchy v procesu investování úspor, jež je dnes módní zveličovat – v případě prostředků, které šetří výdaje na kapitálové statky, pokud jde o *jednotku finálního produktu*. Ve skutečnost nebude daleko od pravdy, že téměř všechny nové procesy, které jsou ekonomicky využitelné, šetří jak práci, tak kapitál. Železnice šetřily kapitál ve srovnání s tím, jaké náklady by si vyžádalo, kdyby měly stejné množství pasažérů a zboží přepravit poštovními dostavníky nebo kočáry. Podobně výroba hedvábí pomocí moruší a bource morušového může pohlcovat více kapitálu (to nevím) než výroba odpovídajícího množství umělého vlákna. Pro toho, kdo svůj kapitál vložil do prvního způsobu výroby, to může být velmi smutné. Vůbec to ale neznamená omezení investičních příležitostí. Jedno je jisté – neznamená to snížení tempa růstu výroby. Kdo čeká zánik kapitalismu výlučně na základě faktu, že jednotka kapitálu má větší efektivitu než kdysi, bude muset čekat vskutku dlouho.

5. Nakonec ještě jedna věc, která se objevuje s železnou pravidelností, protože se jí obvykle zabývají ekonomové, kteří mají zájem přesvědčit veřejnost o nezbytnosti vládních deficitních výdajů. Investiční příležitosti, které ještě zbývají, jsou prý uzpůsobeny spíše pro veřejné než pro soukromé podnikání. Do jisté míry je to pravda. Za prvé, s rostoucím bohatstvím získávají význam určité typy výdajů, které přirozeně nefigurují v žádných kalkulacích nákladů a zisků, jako jsou výdaje na zkrášlení měst, na veřejnou zdravotní péči atd. Za druhé, do sféry veřejného řízení vstupuje stále širší sektor průmyslové aktivity – mimo jiné komunikace, doky, výroba energie, pojištění atd. – prostě proto, že tato odvětví se stále více podřizují metodám veřejné správy. Očekává se, že státní a komunální investice budou absolutně i relativně růst i ve veskrze kapitalistické společnosti, ostatně jako jiné formy veřejného plánování.

Ale to je vše. Abychom to uznali, nemusíme přijímat žádnou hypotézu o běhu záležitostí v soukromém sektoru. Navíc z našeho hlediska zde je vlastně jedno, zda budoucí investice a z nich vyplývající zvětšení produkce budou ve větší či menší míře financovány a spravovány veřejnými nebo soukromými orgány, pokud se nádvakem netvrdí, že veřejné financování se prosadí, protože soukromé podnikání by nebylo schopno čelit očekávanému budoucímu úbytku *jakýchkoli* investic. O tom však už byla řeč.

KAPITALISTICKÁ CIVILIZACE

Nyní opustíme čistě ekonomické úvahy a přejdeme ke kulturnímu doplnku kapitalistické ekonomiky – chceme-li užít Marxova jazyka, k její sociálně-psychologické *nadstavbě* – a k mentalitě, která je charakteristická pro kapitalistickou společnost, a zejména pro třídu buržoazie. Základní fakty můžeme velmi zkratkovitě shrnout následovně.

Před padesáti tisíci lety čelil člověk nebezpečím a možnostem svého prostředí způsobem, který někteří „prehistorikové“, sociologové a etnologové shodně pokládají za přibližně podobný postojům současných primitivních kmenů.¹ Pro nás jsou zvláště důležité dva prvky tohoto postoje: „kolektivní“ a „emocionální“ povaha primitivního duševního procesu – což se částečně překrývá – a role toho, co zde budu ne zcela správně nazývat magií. Prvním označuji fakt, že v malých sociálních skupinách, jež byly nediferencované či diferencované jen v malé míře, se kolektivní ideje vnucují individuální mysli mnohem ostřeji, než se to děje ve skupinách velkých a složitých; a že k závěrům i rozhodnutím se dospívá metodami, které můžeme pro naše účely charakterizovat negativním kritériem: nepřihlíží se k tomu, co nazýváme logikou, a zejména k zásadě, která vylučuje rozpor. V případě druhého prvku mám na mysli užívání souboru věr, které sice nejsou tak zcela odtrženy od zkušenosti – žádný magický prostředek by nepřetrval neustálý sled neúspěchů –, ale které do řady pozorovaných jevů vnášejí entity nebo

¹ Výzkumy tohoto typu sahají hluboko do minulosti. Domnívám se však, že jejich novou fází započaly práce Luciena Lévy-Bruhla. Viz zejména jeho *Fonctions mentales dans les sociétés inférieures* (1909) a *Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive* (1931). Stanoviska zastávaná v první a druhé z těchto prací dělí dlouhá cesta, jejíž milníky vyznačují knihy *Mentalité primitive* (1921) a *L'âme primitive* (1927). Pro nás je Lévy-Bruhla zvláště užitečná autorita, protože plně sdílí naši tezi – v podstatě jí začíná svou práci –, že „výkonné“ funkce myšlení a duševní strukturu člověka určuje alespoň zčásti struktura společnosti, v níž se rozvíjí. Není důležité, že u Lévy-Bruhla se tato zásada odvíjí nikoli od Marxe, ale od Comta.

vlivy mající původ v neempirických zdrojích.² Na podobnost tohoto typu duševního procesu a duševních stavů neurotiků poukázali G. Dromard (1911; zvláště přesvědčivý je jeho výraz *délire d'interprétation*) a S. Freud (*Totem und Tabu*, 1913). To neznamená, že je cizí myšlení normálního člověka naší doby. Naopak, v každé diskusi o politických otázkách se čtenář může přesvědčit, že značná a pro jednání nejdůležitější část našich vlastních myšlenkových procesů má právě takovou povahu.

Racionální myšlení a chování a racionalistická civilizace proto neznamenají absenci zmíněných kritérií, nýbrž jen pomalé, i když nepřetržité rozšiřování toho sektoru sociálního života, v němž se jednotlivci či skupiny vyrovnávají s danou situací za prvé tím, že se jí pokoušejí co nejlépe využít více méně – nikdy ne zcela – podle svých schopností; za druhé tím, že při tom postupují podle pravidel konzistence, jimž říkáme logika; a za třetí tím, že se při tom drží předpokladů, které splňují dvě podmínky: počet takových pravidel je minimální a každé z nich je možné vyjádřit v kategoriích potenciální zkušenosti.³

To vše je samozřejmě velmi neuspokojivé, ale pro naše účely dostatečné. V koncepci racionalistických civilizací je však ještě jedna věc, již zde uvedu s tím, že se k ní později ještě vrátím. Když se při plnění každodenních životních úkolů dostatečně upevní zvyk racionálně analyzovat a racionálně se chovat, obrací se zpět k masě kolektivních představ a podrobuje je kritice a do jisté míry je „racionalizuje“ takovými otázkami jako, proč by měli být králové a papežové nebo proč existuje poddanství, desátky a vlastnictví. Mimochodem je důležité poznamenat, že zatímco většina z nás má takový postoj za znak „vyššího stupně“ duševního vývoje, tento hodnotící soud nemusí být nutně a v každém smyslu potvrzen výsledky. Racionalistický postoj může pracovat s tak nedostatečnými informacemi a technikou, že jednání – a zvláště obecný sklon k chirurgickým zákrokům vůči realitě – vyvolané tímto postojem se může pozdějším pozorovatelům i z čistě intelektuálního hlediska jevit jako horší než jednání a sklony nerozpítvávající realitu, které měla většina lidí v té době tendenci připisovat nízké inteligenci. Tuto stále zapomínanou pravdu dokládá velká část politického myšlení sedmáctého a osmnáctého století. Pozdější „konzerva-

² Přátelsky nakloněný kritik právě uvedeného pasáže mi tato slova vymlouval na základě toho, že to, co jsem řekl, snad ani nemohu myslet vážně, neboť v tomto případě bych musel nazvat magickým prostředkem i „sílu“ fyziků. Avšak to je přesně to, o co mi jde, pokud se ovšem neshodneme, že výraz „síla“ je pouhé jméno pro konstantu násobenou druhou derivací pohybu. Viz konec tohoto odstavce.

³ Tento kantovský výraz jsem zvolil proto, abych se ochránil před samozřejmě se nabízející námitkou.

tivní“ antikriticismus vykazoval jasnou převahu nejen co do hloubky společenské vize, ale také v logické analýze, přestože pro autory osvícenství by byl jen předmětem posměšků.

Racionalistický postoj se v lidském myšlení upevnil pravděpodobně především pod vlivem ekonomické nutnosti; právě každodenním hospodářským úkolům vděčí lidský druh za základní vyškolení v racionálním myšlení a chování – neváhám říci, že veškerá logika je odvozena ze vzorce ekonomického rozhodování, nebo – mohu-li užít svůj oblíbený obrat – že ekonomický vzorec je matricí logiky. To lze přijmout z následujících důvodů. Předpokládejme, že nějaký „primitivní“ člověk užívá nejjednodušší ze všech strojů, jehož výhody ocenily už naše příbuzné gorily, tj. klacek, a že tento klacek se mu v rukou zlomí. Pokouší-li se napravit škodu odřikáváním magických formulí – může například mumlat slova Nabídka a Poptávka nebo Plánování a Kontrola a očekávat, že když je děvětkrát za sebou přesně zopakuje, dvě zlomené části klacku opět srostou –, pohybuje se ve sféře předracionálního myšlení. Hledá-li naslepo nejlepší způsob, jak oba kusy spojit nebo si opatřit nový klacek, je racionální v našem smyslu slova. Oba přístupy jsou samozřejmě možné. Je však jasné, že v této a ve většině jiných ekonomických aktivit bude neúspěch magické formule daleko zjevnější, než by byl neúspěch formule mající našemu člověku zajistit vítězství v boji, štěstí v lásce nebo ho zbavit tíživých výčitek svědomí. Vyplývá to z nevyhnutelné určitosti a ve většině případů kvantitativní povahy, které odlišují ekonomickou sféru od jiných oblastí lidské činnosti, a snad také z neemocionální monotónnosti nekončícího rytmu ekonomických potřeb a jejich uspokojování. Je-li racionální zvyk jednou ukován, rozšíří se díky pedagogickému působení pozitivních zkušeností do jiných sfér, v nichž opět otevírá oči pro onu udivující věc – fakt.

Tento proces je nezávislý na konkrétní podobě, v níž ekonomická aktivita probíhá, a tedy i na podobě kapitalistické. To platí také o motivu zisku a vlastním zájmu. Předkapitalistický člověk není v podstatě o nic míň „hrabivý“ než člověk kapitalistický. Poddaní sedláci i feudální válečníci prosazují své zájmy se sobě vlastní drsnou energií. Kapitalismus ale rozvíjí racionalitu a dvěma úzce propojenými způsoby jí dodává nové ostří.

Za prvé, peněžní jednotku – která sama o sobě není výtvozem kapitalismu – vyzvedává do pozice jednotky početní. Jinak řečeno, kapitalistická praxe proměňuje peněžní jednotku v nástroj kalkulace nákladů a zisků, jejímž monumentálním pomníkem je podvojně účetnictví.⁴ Nezacházej-

⁴ Tento prvek zdůrazňoval a *more suo* přeháněl Sombart. Podvojně účetnictví je posledním krokem na dlouhé a strastiplné cestě. Jeho bezprostředním předchůdcem byla

me tu do podrobností a poznamenejme jen, že kalkulace nákladů a zisků, která byla původně produktem ekonomické racionality, později sama tuto racionalitu ovlivnila; když vykristalizovala do početní konkretizace, stala se mocnou hnací silou logiky podnikání. A jakmile byl tento typ logiky – či postoj nebo metoda – takto definován a kvantifikován pro ekonomický sektor, začal své dobyvačné tažení a postupně si podřídil – racionalizoval – nástroje člověka i jeho filozofii, jeho medicínskou praxi, jeho vizi kosmu, jeho názor na život, vlastně vše, včetně jeho představ krásy a spravedlnosti i jeho duchovních ambicí.

V tomto ohledu je velmi důležité, že moderní matematicko-experimentální věda se v patnáctém, šestnáctém a sedmáctém století rozvíjela nejen spolu se sociálním procesem, obvykle nazývaným vzestup kapitalismu, ale také vně pevnosti scholastického myšlení a navzdory její pohrdlivé nenávisti. V patnáctém století se matematika zabývala hlavně problémy obchodní aritmetiky a otázkami, s nimiž se setkával architekt. Zdrojem novověké fyziky se staly užité mechanické prostředky vynalezené lidmi řemeslnického typu. Robustní individualismus Galilea byl individualismem vznikající kapitalistické třídy. Doktor začal přerůstat porodní bábu a lazebníka. Nejlepší ilustraci toho, o co mi zde jde, představuje umělec, který byl zároveň inženýrem a podnikatelem – tento typ učinili nesmrtelnými lidé jako Leonardo, Alberti, Cellini; dokonce i Dürer se zabýval fortifikačními plány. Scholastičtí profesori na italských univerzitách projeví více soudnosti, než jsme jim ochotni přiznat, když na toto vše uvalili klatbu. Problém nepředstavovaly jednotlivé neortodoxní teze. Každý schopný učenec mohl s úspěchem přizpůsobit své texty tak, aby zapadaly do kopernikovského systému. Tito profesori však zcela správně vycítili ducha, který se za takovými výkony skrýval – ducha racionalistického individualismu, ducha vytvářeného vzestupem kapitalismu.

Za druhé, vzestup kapitalismu vytvářel nejen myšlenkový postoj moderní vědy, postoj, který spočívá v určitém způsobu kladení a zodpovídání otázek, ale také lidi a prostředky. Prolamoval feudální prostředí a narušoval intelektuální poklid šlechtických sídel i vesnic (ačkoli samozřejmě i v klášterech zbývalo vždy mnoho témat k diskusím a sporům), a zejména vytvářel sociální prostor pro novou třídu, která stála na individuálních úspěších v ekonomické oblasti, a do této oblasti přitahoval lidi silné vůle a silného

praxe občasně inventury a vyčíslení zisku nebo ztráty; viz A. Saporì v *Biblioteca Storica Toscana*, VII, 1932. Důležitou etapu v dalším rozvoji představuje traktát Lucy Pacioliho o podvojném účetnictví. Historie a sociologie státu by si měla všimnout faktu, že racionální účetnictví si až do osmnáctého století nenašlo cestu do správy veřejných fondů, a i pak to bylo v nedokonale a primitivní podobě účetnictví „kameralistického“.

intelektu. Předkapitalistický ekonomický život neponechával žádný prostor pro výkony, které by překračovaly třídní hranice nebo – řečeno jinak – které by dovolovaly vytvářet společenské pozice srovnatelné s pozicemi příslušníků vládnoucích tříd. To sice neznamenalo, že by vylučoval veškerý pokrok,⁵ ale hospodářská aktivita byla, obecně vzato, v zásadě v podřízeném postavení – a to i ve vrcholných fázích úspěchu – řemeslným cechům a z tohoto podřízení se sotva kdy vymanila. Hlavní cesty společenského vzestupu a vytváření velkých zisků vedly přes církve – která byla po celý středověk téměř stejně dostupná jako nyní –, k níž můžeme přidat ještě dvory velkých pozemkových magnátů a hierarchii vojenských vůdců – do poloviny dvanáctého století zcela dostupnou pro každého, kdo vykazoval náležitě fyzické a psychické schopnosti, a ani poté ne zcela uzavřenou. Kapitalistické podnikání – nejdříve obchodní a finanční, pak v těžbě surovin a nakonec v průmyslu – začalo přitahovat lidi nadprůměrných schopností a ambicí jako další cesta vzestupu, až když rozvinulo své možnosti. Úspěch byl rychlý a viditelný, avšak sociální význam, který zpočátku přinášel, se značně přehání. Podíváme-li se blíže na životní dráhu například Jakuba Fuggera nebo Agostina Chigiho, snadno se přesvědčíme, že neměla mnoho společného s řízením politiky Karla V. nebo papeže Lva X. a že takoví lidé museli těžce zaplatit za privilegia, která si vydobyli.⁶ A přece byl podnikatelský úspěch pro všechny s výjimkou nejvyšších vrstev feudální společnosti natolik fascinující, že přitahoval nejlepší mozky, a tak vytvářel předpoklady pro úspěchy další – generoval další páru pro racionalistický stroj. V tomto smyslu se tedy nakonec stal kapitalismus – nikoli jen ekonomická aktivita obecně – hnací silou racionalizace lidského chování.

A zde konečně stojíme před bezprostředním cílem,⁷ k němuž nás měla tato složitá, a přesto nedostatečná argumentace dovést. Přířimými či nepřímými výtvoři kapitalistického procesu jsou nejen moderní mechanizova-

⁵ Jsme příliš náchylní pojímat středověkou společenskou strukturu jako statickou a rigidní. Ve skutečnosti tu byla nepřetržitá – abychom užíli Paretův výraz – *circulation des aristocracies*. Prvky, které tvořily kolem roku 900 nejvyšší vrstvu, do roku 1500 prakticky zmizely.

⁶ Medicejští tu nejsou výjimkou. I když jim jejich bohatství pomohlo získat pod svou moc Florentskou republiku, byla to tato moc, nikoli bohatství jako takové, co rozhodlo o roli, již hrála tato rodina. V každém případě jsou jedinými podnikateli, kteří se kdy postavili na rovnocennou úroveň nejvyšším vrstvám feudální společnosti. Skutečné výjimky nacházíme pouze tam, kde kapitalistický vývoj *vytvořil* určité prostředí nebo úplně zničil feudální vrstvu – například v Benátkách a v Holandsku.

⁷ *Bezprostředním* proto, že analýza provedená na posledních stránkách se ukáže jako užitečná také pro jiné účely. V podstatě je zásadní pro každou vážnou diskusi na velké téma srovnání kapitalismu a socialismu.

né továrny a velký objem produkce, která z nich neustále proudí, nejen moderní technologie a ekonomická organizace, ale prakticky všechny rysy a úspěchy moderní civilizace. Toto vše musí být obsaženo v každém bilančování kapitalismu a v každém soudu o jeho výkonech a selháních.

Začala se rozvíjet racionální věda s dlouhým seznamem využití. Letadla, ledničky, televizory a podobné věci je možné ihned uznat za výsledky ekonomiky založené na zisku. Produktem kapitalismu je ale stejně tak i moderní nemocnice, která zpravidla není provozována kvůli zisku, a to nejen proto, že kapitalistický proces poskytl prostředky a vůli, ale – zopakujme to ještě jednou – daleko zásadněji proto, že kapitalistická racionalita vytvořila myšlenkové návyky, díky nimž byly rozvinuty metody, jež se v nemocnici využívají. Rovněž vítězství – sice ještě ne úplná, ale už na dosah ruky – nad rakovinou, syfilidou a tuberkulózou jsou tak jako automobily, ropovody či Bessemerův proces v hutnictví úspěchem kapitalismu. V případě lékařství se za užívanými metodami skrývá kapitalistická dovednost – kapitalistická nejen proto, že se do značné míry vyznačuje ekonomickým duchem, ale i proto, že je jakousi vizitkou průmyslové i obchodní buržoazie. Ale i kdyby tomu tak nebylo, moderní medicína a hygiena by přesto byly vedlejším produktem kapitalistického procesu, stejně jako je jím moderní vzdělávání.

Existuje také kapitalistické umění a kapitalistický životní styl. Omezíme-li se na příklad malířství – jak pro stručnost výkladu, tak kvůli tomu, že má neznalost v této oblasti je poněkud menší než v jiných – a shodneme-li se (nesprávně, domnívám se) na tom, že Giottovy freskami v Kapli arény v Padově začala určitá epocha, která pokračovala linií (ať už je takováto „lineární“ argumentace jakkoli odsouzeníhodná) Giotto – Masaccio – Leonardo – Michelangelo – El Greco, bude to jasné každému, kdo má oči a umí se dívat, a tuto věc nezastře ani sebevětší důraz na mystický žár v případě El Greca. A pochybovačům, kteří by chtěli vložít do kapitalistické racionality své prsty, lze nabídnout Leonardovy experimenty. Protáhne-li (ano, už slyším námitku) tuto linii, ocitneme se (možná už celí udýchaní) v protikladu mezi Delacroixem a Ingresem. A jsme tady; Cézanne, Van Gogh, Picasso či Matisse se postarají o ostatní. Expresionistická likvidace předmětu je obdivuhodně logickým závěrem. Ještě lépe to dokládá historie kapitalistické prózy (jejímž vrcholem je román bratří Goncourtů). Ale to je jasné. Vývoj kapitalistického životního stylu může být snadno – a možná nevyvýmunněji – charakterizován pomocí geneze moderního vycházkového obleku.

A konečně je tu všechno to, co bychom mohli jako kolem symbolického středu seskupit kolem gladstonovského liberalismu. Stejně tak dob-

rý by byl výraz „individualistická demokracie“ – vlastně dokonce lepší, protože chceme postihnout i určité věci, které by Gladstone neschvaloval, a morální a duchovní postoje, které – opevněn v citadele víry – ve skutečnosti nenáviděl. V tomto bodě bych mohl skončit, kdyby nebylo skutečnosti, že radikální liturgie do velké míry sestává z malebných popření toho, oč mi jde. Radikálové mohou trvat na tom, že masy volají po vykoupení z neúnosného utrpení a řinčí svými řetězy v temnotě a zoufalství, je však jasné, že nikdy nebylo tolik osobní myšlenkové a fyzické svobody *pro všechny*, nikdy nebylo tak velké ochoty snášet a dokonce financovat smrtelné nepřátele vládnoucí třídy, nikdy nebylo tolik aktivního soucitu se skutečným i údajným utrpením, nikdy nebyla taková připravenost přinášet oběti, jako je tomu v moderní kapitalistické společnosti; a ať už demokracie znamená cokoli, pomíneme-li rolnické komunity, historicky vzato se rozvíjela se vzestupem moderního a starého kapitalismu. Také v tomto případě lze uvést řadu faktů z minulosti, které může protiargumentace dobře využít, pro diskusi o současných podmínkách a budoucích alternativách jsou ale nepodstatné.⁸ Rozhodneme-li se vůbec pustit se do historických úvah, mnoho z těchto faktů, které se radikálním kritikům mohou zdát pro jejich cíle nejvhodnější, bude často vypadat úplně jinak, podíváme-li se na ně ve světle srovnání s odpovídajícími fakty z předkapitalistické zkušenosti. A není možné odvolávat se na to, že „to byly jiné doby“. Protože rozdíl vytvořil právě kapitalistický vývoj.

Zvláště je třeba se zmínit o dvou věcech. Už jsem uvedl, že sociální zákonodárství či obecněji vzato institucionální změny ve prospěch mas nebyly prostě jen něčím, co bylo kapitalistické společnosti vnuceno nevyhnutelným nezbytím ulevit neustále se prohlubující bídě chudých, ale že kapitalistický proces poskytl kromě vzestupu životní úrovně mas díky jakémusi automatismu vývoje pro toto zákonodárství také prostředky a „vůli“. Výraz v uvozovkách vyžaduje další vysvětlení, které spočívá v principu šíření racionality. Kapitalistický proces racionalizuje chování a myšlenky, a tím z našeho myšlení vyháňá spolu s metafyzickými vírami mystické a romantické představy všeho druhu. Přetváří nejen metody dosahování našich cílů, ale také tyto konečné cíle samy. „Svobodné myšlení“ ve smyslu materialistického monismu, laicismu a pragmatického pojetí pozemského světa z něho sice nevyplývá jako logická nutnost, ale je v něm něčím velmi přirozeným. Na jedné straně se naše zděděné vědomí závaz-

ku, připravené o svou tradiční základnu, zaměřuje na utilitární představy o zlepšování situace lidstva, které se – jistě zcela nelogicky – zdají odolávat racionalistické kritice lépe než řekneme bázeň Boží. Na straně druhé stírá táž duševní racionalizace všechny lesk z nadempirických sankcí všech typů třídních práv. To pak společně s typicky kapitalistickým nadšením pro „účinnost“ a „službu“ – tak naprosto odlišným od souboru představ, které mohl s těmito výrazy spojovat dávný rytíř – dává vzniknout oné „vůli“ v lůně samotné buržoazie. Ještě jasněji to ilustruje jiný zásadně kapitalistický fenomén, totiž feminismus. Čtenář si jistě uvědomuje, že tyto tendence je třeba chápat „objektivně“, a že proto žádné antifeministické a antireformistické *řeči* nebo dokonce přechodná opozice vůči nějakému konkrétnímu opatření proti této analýze nic nedokazují. Takové záležitosti jsou vlastně projevem tendencí, které mají popírat. Více si o tom řekneme v následujících kapitolách.

Kapitalistická civilizace je racionalistická a „antiheroická“. Jedno s druhým samozřejmě úzce souvisí. Úspěch v průmyslovém a obchodním podnikání sice vyžaduje velkou vytrvalost, ale průmyslová a obchodní aktivita je v rytířském smyslu zásadně neheroická – není tu žádné mávání mečem, není zapotřebí velké fyzické zdatnosti, nenabízí se žádná šance tryskem vtrhnout na opancéřovaném koni do řad nepřátel, nejlépe heretiků nebo pohanů; a ideologie, která glorifikuje představu boje pro boj a vítězství pro vítězství, v kanceláři mezi všemi těmi sloupci čísel pochopitelně chřadne. Proto také průmyslová a obchodní buržoazie, která vlastní aktiva, jež by mohla přitahovat nájezdníka nebo výběřčího daní, nesdílí – a dokonce si oškliví – válečnickou ideologii, která je v protikladu s jejím „rationálním“ utilitarismem, a je v zásadě pacifistická a má sklon trvat na uplatňování morálních pravidel soukromého života i na mezinárodní vztahy. Je pravda, že na rozdíl od většiny rysů kapitalistické civilizace, ale podobně jako některé jiné, měly pacifismus a mezinárodní morálka své vyznačce i v nekapitalistickém prostředí a v předkapitalistických institucích, ve středověku například v římskokatolické církvi. Novodobý pacifismus a mezinárodní morálka jsou nicméně produktem kapitalismu.

Poněvadž marxistická doktrína – a zvláště neomarxistická doktrína, a dokonce i značná část nesocialistického mínění – těmto tvrzením, jak jsme viděli v první části této knihy, ostře oponuje,⁹ je třeba zdůraznit, že co jsem uvedl, nemá popírat, že velká část buržoazie vedla skvělý boj celým svým srdcem nebo že téměř čistě buržoazní republiky – jako Athény nebo Benátky – byly, zdálo-li se, že se to vyplatí, často agresivní; nemá to zna-

⁸ Dokonce i Marx, v jehož době obvinění tohoto druhu nevypadala tak absurdně jako dnes, evidentně pokládal za vhodné se na podporu svých argumentů dovolávat podmínek, které už náležely minulosti nebo do minulosti viditelně mizely.

⁹ Viz diskuse o marxistické teorii imperialismu, Část I, kap. IV.

menat, že se buržoazie vždy odříkala válečných zisků a obchodních výhod plynoucích z dobytí nebo že odmítala školení ve válečném nacionalismu, které ji udělovali její feudální páni nebo vůdci nebo propaganda některé skupiny se speciálními zájmy. Chtěl jsem jen říci, že za prvé takové případy kapitalistické bojechtivosti nelze vysvětlovat – výlučně či především, jak to činil marxismus, – třídními zájmy nebo třídní situací, které systematicky plodí kapitalistické války a dobývání; a za druhé, že existuje rozdíl mezi tím, děláme-li to, co pokládáme za normální záležitosti života, na co se připravujeme v každé době a vzhledem k čemu definujeme úspěch či neúspěch, a tím, děláme-li něco, co není v našem stylu, k čemu se nehodí naše normální práce, čemu neodpovídá naše mentalita a v čem úspěch zvyšuje prestiž těch nejméně buržoazních profesí; a za třetí, že tento rozdíl trvale hovoří – v mezinárodních stejně jako v domácích záležitostech – proti užití vojenské síly a ve prospěch mírového uspořádání, i kdyby se rovnováha, pokud jde o peněžní výhody, jasně vychýlila na stranu války, která je v současných podmínkách obecně vzato málo pravděpodobná. V podstatě čím úplnější je kapitalistická struktura a kapitalistický postoj národa, tím více jsou pacifistické a tím více budou mít sklon počítat náklady války. S ohledem na složitou povahu každého individuálního vzorce by to šlo plně vyložit pouze v podrobné historické analýze. Postoje buržoazie k armádě (trvalé armádě), duch a metody vedení válek buržoazními společnostmi a také ochota, s níž se v každém důležitém případě déletrvajících bojů podřizují neburžoazní vládě, však hovoří samy za sebe. Marxistická teorie tvrdí, že imperialismus je posledním stadiem vývoje kapitalismu, se tedy mylí zcela nezávisle na čistě ekonomických námitkách.

Nehodlám zde celou věc shrnout, jak to ode mne čtenář asi očekává. Nebudu ho přesvědčovat, aby se – než se rozhodne důvěřovat nějaké nevyzkoušené alternativě obhajované nezkušenými lidmi – ještě jednou podíval na imponující ekonomické a ještě více imponující kulturní výtobytky kapitalistického řádu a na nesmírné přísliby, které s sebou nesou. Nebudu tvrdit, že tyto výtobytky a přísliby samy o sobě mluví ve prospěch toho, abychom kapitalistický proces nechali dál pokračovat a – jak to lze také vyjádřit – umožnili mu sejmout břemeno chudoby z beder lidstva.

Nemělo by to ostatně smysl. I kdyby lidstvo mělo stejnou svobodu volby, jakou má podnikatel při výběru ze dvou konkurenčních zařízení, z faktů a ze vztahů mezi fakty, které jsem se tu pokoušel nastínit, nevyplývá žádný určitý hodnotící soud. Pokud jde o ekonomickou výkonnost, neplyne z ní, že lidé jsou v průmyslové společnosti „šťastnější“ či že se jim „vede lépe“ než ve středověkém feudálním sídle či vsi. Pokud jde o kulturní výtobytky, je možné přijmout vše, co jsem tu řekl, a přece kapitalismus

z celého srdce nenávidět – za jeho utilitarismus a dalekosáhlou destrukci vyššího smyslu, která ho doprovází. Kromě toho, jak budu muset znovu zdůraznit v diskusi o socialistické alternativě, člověk se může méně zajímat o účinnost kapitalistického procesu v produkci ekonomických a kulturních hodnot než o určitý druh lidí, který kapitalismus vytváří a pak je ponechává jejich vlastnímu osudu, aby si mohli svobodně zpackat život. Existuje typ radikála, jehož odmítavý soud o kapitalistické civilizaci spočívá výhradně v hlouposti, nevědomosti či neodpovědnosti a který není schopen či ochoten pochopit ty nejočividnější fakty, nemluvě už o jejich širších důsledcích. K naprosto odmítavému odsudku lze však dospět i na vyšší úrovni.

Ať už jsou hodnotící soudy o výkonech kapitalismu příznivé či nepřínivé, nejsou příliš zajímavé. Lidstvo totiž nemá svobodu volby. Nejen proto, že lidské masy nejsou schopny provést racionální srovnání alternativních řešení a vždy přijímají, co se jim řekne. Jsou tu ještě mnohem hlubší důvody. Ekonomické a sociální záležitosti se pohybují svou vlastní dynamikou a výsledné situace nutí jednotlivce i skupiny chovat se určitým způsobem bez ohledu na to, co by si přáli – nikoli tím, že by zničily jejich svobodu volby, ale utvářením mentality, s níž vybírají, a zúžením seznamu možností, z nichž mohou vybírat. Pokud v tom spočívá podstata marxismu, musíme být marxisté všichni. V důsledku toho nemohou být výkony kapitalismu předmětem prognózy. Většina civilizací zanikla, ještě než mohla naplnit své přísliby. Proto nemám ani zájem na základě těchto výkonů tvrdit, že kapitalistické intermezzo bude pravděpodobně dlouhodobé. Ve skutečnosti načrtnu nyní tezi právě opačnou.

I. Zastarávání funkce podnikatele

V naší diskusi o úbytku investičních příležitostí jsem ponechal stranou možnost, že ekonomické potřeby lidstva budou jednoho dne uspokojeny natolik, že pro vynakládání dalšího produktivního úsilí už nezbude velká motivace. Není pochyb o tom, že takový stav nasycení je zatím velmi vzdálený, i kdybychom se drželi jen v rámci současných potřeb; zohledníme-li fakt, že s dosažením vyšší životní úrovně se tyto potřeby budou automaticky zvětšovat a vynoří se nebo budou vytvořeny potřeby nové,¹ tento stav nasycení se stane věčně unikajícím cílem, zvláště zahrneme-li mezi spotřební statky i volný čas. Přesto se na chvíli u této možnosti zastavme a ještě méně realisticky předpokládejme, že výrobní metody dosáhly dokonalosti, která už nepřipouští další zdokonalování.

Výsledkem bude více méně stacionární stav. Kapitalismus, který je ze své podstaty evolučním procesem, postihne atrofie. Podnikatelům už nezbude nic na práci. Dostanou se do stejné situace jako generálové ve společnosti, která si je zcela jista trvalým mírem. Zisky a s nimi i úroková míra se budou blížit nule. Buržoazní třída, která ze zisků a úroků žije, bude postupně zanikat. Řízení výroby a obchodu se stane záležitostí běžné administrativy a její personál nevyhnutelně získá charakteristiky byrokracie. Téměř automaticky se začne uplatňovat umírněný socialismus. Tok lidské energie se z podnikání obrátí jinam. Duševní schopnosti budou přitahovat a dobrodružství nabízet cíle z oblastí mimo ekonomii.

V dohledné budoucnosti nemá taková vize žádný význam. Tím důležitější je ale fakt, že mnoho účinků na sociální strukturu a na organizaci výrobního procesu, které bychom očekávali od téměř naprostého uspokojení potřeb nebo od absolutní technické dokonalosti, lze očekávat i od vývoje,

který je jasně patrný už dnes. Stejně jako řízení stacionární ekonomiky může být totiž zmechanizován i sám pokrok a tato mechanizace může mít na podnikatelskou aktivitu a na kapitalistickou společnost v podstatě stejný dopad, jaký by mělo zastavení ekonomického vývoje. Abychom si to představili, stačí si připomenout dvě věci: za prvé, v čem spočívá funkce podnikatele, a za druhé, co to znamená pro buržoazní společnost a pro přetrvávání kapitalistického řádu.

Viděli jsme, že funkce podnikatele spočívá v reformování nebo revolučním proměňování vzorce výroby pomocí inovací či obecněji řečeno pomocí dosud nevyzkoušených technologických možností produkce nových výrobků nebo produkce výrobků už zavedených novými metodami; nacházejí se nové zdroje dodávek materiálu nebo nová odbytíště pro výrobky, reorganizuje se výroba atd. Budování železnic v počátečních stadiích, výroba energie před první světovou válkou, pára a ocel, výroba aut, koloniální výboje – to všechno jsou spektakulární příklady určité široké třídy, která zahrnuje také bezpočet skromnějších případů, až k takovým věcem, jako je úspěch s konkrétním druhem uzeniny nebo kartáčku na zuby. Tento typ aktivity je hlavním činitelem odpovědným za opakující se vlny „prosperity“, které revolucionizují hospodářský organismus, i za navracující se „recese“, vyvolávané nerovnováhou způsobenou novými výrobky a metodami. Takové věci nejsou snadné a představují význačnou ekonomickou funkci za prvé proto, že se nacházejí vně rutinních úkolů, kterým rozumí každý, a za druhé proto, že prostředím se jim staví na odpor, který v závislosti na sociálních podmínkách nabývá rozmanité podoby – od prostého odmítní financovat nebo kupovat nové věci až k fyzickému útoku na člověka, který se je pokouší vyrábět. Jednat se sebedůvěrou za hranicemi oblasti, již vyznačují známé majáky, a překonávat tento odpor vyžaduje vloh, které má jen malý zlomek populace a které definují typ podnikatele i jeho funkci. Tato funkce v zásadě nespočívá ani ve vynalézání něčeho, ani ve vytváření podmínek, které podnikání využívá. Spočívá v zavádění toho všeho do života.

Tato společenská funkce dnes ztrácí svůj význam a do budoucna ho nutně bude ztrácet čím dál tím víc, i kdyby se samotný ekonomický proces, jehož je podnikání motorem, rozvíjel bez omezení. Na jedné straně je totiž dnes mnohem snadnější než v minulosti dělat věci, které se vymykají běžné rutině – rutina se stává ze samotné inovace. Technologický pokrok se stále více stává záležitostí týmů vyškolených specialistů, kteří dodávají, co je požadováno, a zabezpečují, aby to předvídatelným způsobem fungovalo. Romantika dřívějšího podnikatelského dobrodružství se rychle vytrácí, protože spoustu věcí, které se kdysi mohly zjevit jen v záblesku geniální myšlenky, lze dnes přesně propočítat.

¹ Wilhelm Wundt to nazval heterogonií cílů (*Heterogonie der Zwecke*).

Na druhé straně v prostředí, které si už na ekonomické změny zvyklo – jejich nejlepším příkladem je nepřetržitý proud nových spotřebních i výrobních statků – a které je, místo aby se jim stavělo na odpor, přijímá jako něco samozřejmého, nehrají už osobnost a síla vůle takovou roli. Odpor kruhů ohrožených určitými inovacemi výrobního procesu pravděpodobně nezmizí, dokud bude kapitalistický řád trvat. Je například vážnou překážkou na cestě k masové výstavbě levných obytných domů, která vyžaduje radikální mechanizaci a celkovou eliminaci neefektivních pracovních metod na staveništi. Ale každý jiný druh odporu – zejména odpor spotřebitelů i výrobců k novým věcem jen na základě toho, že jsou nové – už skoro zanikl.

Ekonomický pokrok je tak stále odosobněnější a automatizovanější. Individuální jednání nahrazují kancelář a výbory. Podstatu věci nám zde opět pomůže osvětlit analogie s vojenstvím.

Kdysi, zhruba do doby napoleonských válek, znamenalo velení vojsku osobní vůdcovství a úspěch byl osobním úspěchem velícího člověka, kterému případně odpovídající „zisky“ v podobě společenské prestiže. Způsob vedení boje a struktura armád byly takové, že zásadními prvky strategické a taktické situace byly individuální rozhodnutí a iniciativa velitele – třeba i jeho přítomnost na parádním koni. Napoleonova přítomnost na bitevním poli byla a musela být skutečně cítit. To vše náleží minulosti. Osobnost je vymazána racionalizovanou a specializovanou kancelářskou prací, „vize“ nahrazena vykalkulovaným výsledkem. Vůdce už nemá příležitost vrhnout se do bitvy. Je jen dalším kancelářským pracovníkem – někým, kdo může být kdykoli snadno nahrazen.

Uvedme ještě jinou vojenskou analogii. Ve středověku bylo válčení velmi osobní záležitostí. Obrnění rytíři se zabývali uměním, které vyžadovalo celoživotní učení, a každý z nich si počínal individuálně podle svých osobních dovedností a schopností. Není těžké pochopit, proč se toto řemeslo stalo základem společenské třídy v tom nejpelnějším a nejbohatším smyslu tohoto výrazu. Sociální a technologické změny však funkci i pozici této třídy podkopaly a nakonec zničily. Válčit se kvůli tomu nepřestalo. Válčení se jen stále více mechanizovalo – nakonec natolik, že úspěchy v něm dosažené se už nespojují s individuálními výkony, které by pozvedly nejen jednotlivce, ale i jeho skupinu do trvalé pozice společenského vůdcovství, a že dnes je tato činnost pouhým zaměstnáním jako každé jiné.

Podobný sociální proces – v konečném důsledku též sociální proces – podryvá roli a s ní i společenské postavení kapitalistického podnikatele. Přestože jeho role neměla ten lesk jako role velkých i malých středověkých válečníků, je nebo byla jen jinou formou individuálního vůdcovství, pro-

sazujícího se silou osobnosti a osobní odpovědností za úspěch. Jeho postavení je podobně jako postavení tříd válečníků ohroženo, jakmile tato funkce ztrácí svůj význam v sociálním procesu – a nezáleží na tom, zda v důsledku toho, že mizí sociální potřeby, jimž sloužila, nebo toho, že se tyto potřeby uspokojují jinými, neosobnějšími způsoby.

To se ale týká postavení celé buržoazní vrstvy. Přestože podnikatelé k této vrstvě nemusí patřit nebo tvořit její typický prvek od počátku, v případech úspěchu do ní vstupují. I když tedy podnikatelé sami o sobě sociální třídy netvoří, je a jejich rodiny a příbuzné do sebe buržoazní třída vtahuje, a tak se neustále doplňuje a oživuje; rodiny, které aktivní vztah s podnikáním zpřetrhají, pak po jedné nebo dvou generacích z buržoazní třídy vypadnou. Kdesi mezi nimi se nalézá velká skupina těch, které nazýváme průmyslníky, obchodníky, finančníky a bankéři; jsou někde na cestě mezi podnikatelstvem jako podstupováním rizika a běžnou správou zděděného majetku. Zisky, z nichž tato třída žije, jakož i sociální postavení této třídy zajišťuje úspěch její více méně aktivní části – která samozřejmě může představovat, jako je tomu ve Spojených státech, přes 90 procent buržoazní vrstvy – a jednotlivců, kteří jsou na vzestupu k ní. Buržoazie je proto ekonomicky a sociologicky – přímo či nepřímo – závislá na podnikatelích a jako třída s nimi stojí a padá, i když s největší pravděpodobností nastane nějaké více či méně dlouhé přechodné stadium, v němž se může cítit stejně neschopná žít jako umřít, jak tomu bylo v případech feudální civilizace.

Shrňme tuto část naší argumentace: jestliže kapitalistická evoluce – „pokrok“ – ustane nebo se zcela zautomatizuje, ekonomická základna průmyslové buržoazie se nakonec zredukuje na mzdy, které jsou vypláceny běžným administrativním pracovníkům, snad s výjimkou určitých pozůstatků kvazirenty a monopolního zisku, které podle všeho ještě nějaký čas přetrvají. Protože kapitalistické podnikání má v důsledku svých úspěchů tendenci k automatizaci pokroku, lze předpokládat, že časem samo sebe učiní zbytečným – že se pod tlakem vlastní úspěšnosti rozpadne. Dokonale zbyrokratizovaná obří průmyslová jednotka nejen vytlačuje malé a střední firmy a „vyvlastňuje“ jejich vlastníky, ale nakonec vytlačuje podnikatele a vyvlastňuje buržoazii jako třídu, která v tomto procesu ztrácí nejen své příjmy, ale což je nekonečně důležitější, i svou funkci. Opravdovými dirigenty socialismu nebyli intelektuálové a agitátoři, kteří ho ohlašovali, ale Vanderbiltové, Carnegiové a Rockefellerové. Takové konstatování nemusí být v každém ohledu po chuti marxistickým socialistům, nemluvě už o chuti socialistů populárnější (Marx by řekl vulgárnější) varianty. Avšak pokud jde o prognózu, ta je stejná jako ta jejich.

II. Zničení ochranné vrstvy

Dosud jsme hovořili o účincích kapitalistického procesu na ekonomickou základnu vyšších vrstev kapitalistické společnosti a na jejich společenské postavení a prestiž. Tyto účinky jsou však širší a týkají se také institucionálního rámce, který je chrání. Při vysvětlování této skutečnosti budeme užívat výraz „institucionální rámec“ v co možná nejširším přijatelném smyslu, aby zahrnoval nejen právní instituce, ale také postoje a veřejné mínění a politická opatření.

1. Kapitalistická evoluce především úplně zničila (nebo k tomu velmi napomohla) institucionální uspořádání feudálního světa – šlechtické usedlosti, vsi, cechovní organizaci. Fakty a mechanismy tohoto procesu jsou dobře známy, takže se s nimi nemusíme zdržovat. Destrukce probíhala třemi způsoby. Svět řemeslníka zničily především automatické důsledky konkurence ze strany kapitalistického podnikatele; politická opatření k odstranění atrofovaných organizací a regulací pouze registrovala výsledky. Svět feudálního pána a jeho poddaného zničily hlavně politické – v některých případech revoluční – nástroje a kapitalismus prostě jen řídil adaptivní transformace, například německou organizaci šlechtických usedlostí v zemědělské jednotky produkující ve velkém měřítku. Vedle těchto průmyslových a agrárních revolucí však probíhaly neméně revoluční změny v obecném postoji zákonodárných orgánů a veřejného mínění. Spolu s ekonomickou organizací zanikla ekonomická a politická privilegia tříd nebo skupin, které v ní hrávaly vedoucí roli, zvláště daňové úlevy a politické prerogativy pozemkové šlechty, zemanstva a kléru.

V ekonomickém smyslu to vše pro buržoazii znamenalo zlomení mnoha svazujících pout a odstranění mnoha překážek. Politicky to znamenalo nahrazení řádu, v němž byla buržoazie pokorným poddaným, řádem jiným, který více odpovídal jejímu racionálnímu založení a bezprostředním zájmům. Zkoumáme-li však tento proces z dnešního hlediska, můžeme se také ptát, zda byla taková naprostá emancipace pro buržoazii a její svět nakonec dobrá. Okovy, které ji svazovaly, ji totiž také chránily. Než pokročíme dále, musíme tento bod pečlivě objasnit a zhodnotit.

2. Výsledkem souvisejících procesů vzestupu kapitalistické buržoazie a vzestupu národních států v šestnáctém, sedmnáctém a osmnáctém století byla sociální struktura, která se nám může zdát dvojaká, i když nebyla o nic dvojnásobnějším či přechodnějším než kterákoli jiná. Posudme vynikající příklad, který představuje monarchie za Ludvíka XIV. Královská moc si podrobila pozemkovou aristokracii a zároveň ji usmířovala tím, že jí nabízela zaměstnání a důchody a že podmíněně akceptovala její nárok na

postavení vládnoucí či vedoucí třídy. Táž královská moc ujařmila klérus a uzavřela s ním spojenectví.² Nakonec upevnila svou nadvládu nad buržoazií, svým starým spojencem v boji proti pozemkovým magnátům, přičemž ji ochraňovala a povzbuzovala v podnikání, aby ji zase mohla účinněji využívat. Státní moc ovládala, využívala a chránila rovněž rolníky a (nepočetný) průmyslový proletariát – i když ochrana byla za *ancien régime* ve Francii mnohem méně viditelná než například v případě Rakouska za Marie Terezie nebo Josefa II. – a to v zastoupení pozemkovými vlastníky nebo průmyslníky. Nebyla to zkrátka vláda ve smyslu liberalismu devatenáctého století, tj. společenský orgán mající plnit několik omezených funkcí, které měly být financovány s minimálními výdaji. Monarchie řídila v zásadě vše – od lidského svědomí až po vzorky na lyonském hedvábí – a jejím finančním cílem byla maximalizace důchodu. I když král nikdy nebyl vládcem skutečně absolutním, státní moc pronikala do všech sfér života.

Správná diagnóza tohoto vzorce má pro předmět našich úvah ohromný význam. Král, dvůr, armáda, církve a byrokracie žili v rostoucí míře z důchodů vytvářených kapitalistickým procesem, a v důsledku tehdejšího kapitalistického rozvoje se zvětšovaly dokonce i čistě feudální zdroje příjmů. Rovněž vnitřní i zahraniční politika a institucionální změny byly čím dál větší měrou utvářeny tak, aby tomuto rozvoji sloužily a poháněly ho. *Potud lze* feudální prvky ve struktuře tzv. absolutní monarchie začlenit pod hlavičku „atavismus“ a toto hodnocení se skutečně na první pohled přirozeně nabízí.

Podíváme-li se však na věc blíže, uvědomíme si, že význam těchto prvků byl širší. Ocelový rámec této struktury byl stále tvořen lidským materiálem feudální společnosti a tento materiál se stále choval podle předkapitalistických vzorců. Obsazoval státní úřady, dodával důstojníky pro armádu a utvářel politiku – plnil funkci *classe dirigente* –, a i když zohledňoval zájmy buržoazie, pečlivě dbal o to, aby si od ní zachoval odstup. Ústřední prvek, tj. král, byl králem z Boží milosti, a kořeny jeho pozice byly feudální, a to nejen v historickém, ale také v sociologickém smyslu, nezávisle na tom, jak dalece využíval ekonomické možnosti nabízené kapitalismem. To vše bylo něčím víc než atavismem. Byla to aktivní symbióza dvou sociálních vrstev, přičemž jedna nepochybně podporovala druhou ekonomicky, ale získávala tím od ní na oplátku podporu politickou. Ať už si myslíme o výhodách či nevýhodách tohoto zřízení cokoli a ať už si o tom – a o aristokratických lenoších a zahalecích – cokoli v té době či později myslela sama buržoazie, taková byla podstata tehdejší francouzské společnosti.

² Galikanismus nebyl ničím jiným než ideologickým odrazem tohoto stavu.

3. Jen *této* společnosti? Odpověď naznačuje další běh událostí, který lze nejlépe ukázat na příkladu Anglie. Aristokratický prvek vládl nepřetržitě až do konce období *netknutého a vitálního kapitalismu*. Tento prvek nepochybně – ačkoli nikde jinde tak úspěšně jako v Anglii – běžně pohlcoval schopné lidi z jiných vrstev, které to táhlo k politice; stal se reprezentantem buržoazních zájmů a sváděl bitvy ve jménu buržoazie, ale nakonec se musel vzdát i posledních právních privilegií. Avšak s těmito omezeními a pro cíle, které už nebyly jeho, nadále zabezpečoval obsluhu politického soustrojí, nadále řídil stát, nadále vládl.

Ekonomicky činná část buržoazní vrstvy tomto stavu věcí příliš neodporovala. Vcelku vzato, tento typ dělby práce jí vyhovoval a líbil se jí. Tam, kde proti tomu revoltovala nebo kde sama převzala politické otěže bez potřeby revolty, nedosáhla při svém vládnutí viditelnějších úspěchů a nebyla schopna se udržet. Vyvstává otázka, zda se dá bezpečně předpokládat, že tyto neúspěchy způsobil nedostatek příležitostí získat zkušenosti a s nimi si osvojit i postoje politicky vládnoucí třídy.

Právě to se ale předpokládat nedá. Tyto neúspěchy mají mnohem závažnější důvody, jak lze vidět na příkladu francouzských nebo německých zkušeností s pokusy o buržoazní vládnutí – důvody, které je opět možné nejlépe ukázat na protikladu postavy průmyslníka nebo obchodníka a středověkého velmože. „Profese“ feudálního pána ho nejen znamenitě kvalifikovala k obraně zájmů vlastní třídy – za které byl schopen bojovat nejen fyzicky –, ale obklopovala ho určitou aureolou a činila z něho vládce lidí. To první bylo důležité, daleko důležitější však bylo mystické kouzlo a panský postoj – schopnost a zvyk přikazovat a vymoci si poslušnost, které mu zajišťovaly prestiž u všech společenských tříd a v každém životním kroku. Tato prestiž byla tak velká a tento postoj tak užitečný, že třídní pozice přetrvala sociální a technické podmínky, které ji daly vzniknout; prokázala, že je schopná se – prostřednictvím proměny třídní funkce – adaptovat na zcela odlišné sociální a ekonomické podmínky. Feudální pánové a rytíři se s nesmírnou snadností a šarmem měnili v dvořany, správce, diplomaty, politiky a vojenské velitele typu, který neměl se středověkými rytíři nic společného. A když se nad tím zamyslíme, nejpodivuhodnějším jevem je to, že pozůstatky této dávné prestiže přezívají i v dnešní době, a to nejen u našich dam.

S průmyslníkem a obchodníkem je tomu úplně jinak. Jistě je neobklopuje žádný mystický opar, který, pokud jde o vládu nad lidmi, znamená mnoho. Burza je chabou náhražkou Svatého grálu. Viděli jsme, že pokud jsou průmyslník i obchodník podnikateli, plní také funkci vůdce. Ale ekonomické vůdcovství tohoto typu se těžko rozšiřuje na vůdcovství národní,

jak se to stávalo v případě feudálních válečníků. Naopak, účetní knihy a kalkulace nákladů člověka pohlcují a omezují.

Buržoazii jsem nazval racionalistickou a neheroickou. Typický buržoazní muž může k obraně svého postavení nebo k podřízení národa své vůli užít jen racionální a neheroické prostředky. Může imponovat tím, jaké výkony se od něho očekávají v ekonomické oblasti, může přesvědčovat o správnosti své věci, může slibovat, že vyplatí peníze, nebo pohrozit, že to neudělá, může si najmout věrolomné služby nějakého *condottiere*, politika nebo novináře. Ale to je vše a politická hodnota jednání tohoto typu se velmi zveličuje. Ani jeho zkušenosti a zvyky nejsou toho druhu, aby byly předmětem osobní fascinace. Génieus ve firemní kanceláři může mimo ni být a často skutečně je naprosto bázlivý – jak na recepci, tak na pódiu. Ví o tom a chce, aby ho nechali na pokoji a nezatahovali do politiky.

Čtenáře jistě napadnou výjimky. Ty zde opět mnoho neznamenají. Jedinou důležitou výjimkou v Evropě je zájem a schopnost úspěšně vládnout městům, ale ta naše argumenty spíše posiluje, než oslabuje. Před vznikem moderních metropolí, což už nebyla záležitost buržoazie, připomínalo spravování města řízení nějaké hospodářské činnosti. Pochopit jeho specifické problémy a získat si tak autoritu uvnitř jeho zdí mohli přirozeně jen výrobci nebo kupci; značnou část politických témat tvořily lokální zájmy výroby a obchodu, a politika se proto pojímala v duchu firemní kanceláře a prováděla adekvátními metodami. Z těchto kořenů za mimořádně příznivých podmínek vzešly výjimečné výhonky, jak to vidíme například na vývoji Benátské nebo Janovské republiky. Do stejné kategorie patří i případ Holandska, který je však zvláště poučný, protože tato kupecká republika nepřetržitě selhávala ve velké hře mezinárodní politiky a prakticky při každém ohrožení předávala kormidlo válečníkům feudálního ražení. Pokud jde o Spojené státy, lze snadno uvést řadu jedinečně příznivých – ostatně rychle se vytrácujících – okolností, které tento případ vysvětlují.³

4. Závěr je zřejmý: vyloučíme-li takovéto výjimečné podmínky, buržoazní třída je nedostatečně vybavena, aby čelila vnitřním i mezinárodním problémům, s nimiž se normálně musí potýkat každá důležitější země. Buržoazie sama si je toho dobře vědoma navzdory veškerým frázím, které se zdají hovořit o opaku; a vědí to i masy. V podmínkách ochranného rámce, který nebyl z buržoazního materiálu, mohla být buržoazie úspěšná nejen v obranném, ale i v útočném politickém jednání, zvláště jako opozice. Určitý čas se proto cítila natolik bezpečná, že si dovolila luxus zaútočit na tento ochranný rámec sám; dokonalou ilustraci tu představuje buržo-

³ Tímto směrem úvah se vydáme opět v Části IV.

azní opozice v císařském Německu. Avšak bez ochrany nějaké neburžoazní skupiny je buržoazie politicky bezradná a nezpůsobilá nejen k vedení svého národa, ale i k tomu, aby se řádně postarala o své konkrétní třídní zájmy. Znamená to, že potřebuje nějakého pána.

Kapitalistický proces se však působením svých ekonomických mechanismů i psycho-sociálních důsledků takového pána a protektora zbavil nebo mu či nějaké jeho náhražce – tak jako ve Spojených státech – nikdy ani neposkytl příležitost se rozvinout. Dopady tohoto stavu umocňuje ještě jiný důsledek tohoto procesu. Kapitalistická evoluce eliminuje nejen krále *Dei Gratia*, ale také politické zákony, které by si vytvořila vesnická a řemeslnická společenství, kdyby je vůbec měla možnost hájit. Žádná organizace samozřejmě nebyla udržitelná přesně v té podobě, v jaké ji našel kapitalismus. Kapitalistická politika však prosadila jejich destrukci dalece přesahující to, co bylo nevyhnutelné. Na řemeslníka zaútočila i v místech, kde mohl přežívat do nekonečna. Rolníkovi vnutila všechna dobrodiní raného liberalismu – svobodné a nechráněné hospodářství i individualistické opratě, na kterých se mohl nakonec sám pověsit.

Když kapitalismus bořil předkapitalistický rámec společnosti, strhl nejen bariéry, které mu bránily v postupu, ale také opěrné pilíře, které ho chránily před zhroutilím. Tento ve své neúprosné nevyhnutelnosti impozantní proces nebyl jen odstraňováním institucionálního balastu, ale také likvidací partnerů kapitalistické třídy; a symbióza s nimi byla podstatným prvkem kapitalistického schématu. Když jsme odhalili tuto skutečnost, kterou zastírá tolik frází, máme plné právo se ptát, zda je tak správné pokládat kapitalismus za formu společnosti *sui generis*, nebo zda spíše než o co jiného nejde vlastně o poslední stadium rozkladu toho, co jsme nazvali feudalismem. Obecně vzato se přikláním k tomu, že zvláštnosti kapitalismu postačují, abychom ho vydělili jako typ, přičemž je třeba uznat, že symbióza tříd, které vděčí za svou existenci různým epochám a procesům, je spíše pravidlem než výjimkou – přinejmenším byla pravidlem v průběhu posledních 6000 let, tj. od té doby, kdy si primitivní oráče podrobili nomádi na koních. Proti opačnému názoru, který jsem naznačil, však žádné větší výhrady nemám.

III. Zničení institucionálního rámce kapitalistické společnosti

Z odbočky, kterou jsme učinili, se vracíme s nákladem zlověstných faktů. Skoro – i když ne docela – stačí k tomu, aby potvrdily následující věc, totiž že kapitalistický proces velmi podobným způsobem, jakým zničil

institucionální rámec feudální společnosti, podkopává také svoji vlastní institucionální základnu.

Už výše jsme poukázali na to, že sám úspěch kapitalistického podnikání paradoxně oslabuje prestiž a společenskou váhu třídy, která je s ním spojena nejtěsněji, a že gigantická jednotka kontroly vyřazuje buržoazii z funkce, jíž vděčila za svůj sociální význam. Je snadné vysledovat odpovídající změnu významu a následnou ztrátu vitality institucí buržoazního světa a jeho typických postojů.

Na jedné straně kapitalistický proces nevyhnutelně narušuje ekonomickou základnu malých výrobců a obchodníků. Stejně, jak se zachoval k předkapitalistickým vrstvám – a prostřednictvím téhož konkurenčního mechanismu –, se chová k nižším vrstvám kapitalistického podnikání. Zde samozřejmě Marx boduje. Je pravda, že skutečnost průmyslové koncentrace tak docela neodpovídá představám, které jsou vštěpovány veřejnému mínění (viz kap. XIX). Tento proces nezašel až tak daleko a není tak zcela prost brzd a kompenzačních tendencí, jak naznačují mnohé populární prezentace tohoto tématu. Velké podnikání nejenom ničí, ale také do jisté míry vytváří prostor pro malé výrobní, a zejména obchodní firmy. Také v případě zemědělců a farmářů kapitalistický svět nakonec prokázal ochotu i schopnost provádět drahou, ale celkem účinnou ochrannou politiku. Z dlouhodobého hlediska však nelze příliš pochybovat o faktech, před nimiž stojíme, ani o jejich důsledcích. Navíc s výjimkou zemědělského sektoru prokázala buržoazie jen velmi malé povědomí o tomto problému⁴ nebo o jeho závažnosti pro přetrvání kapitalistického řádu. Zisky, které má přinést racionalizace organizace výroby, a zvláště zlevnění strastiplné cesty zboží z továrny ke konečnému spotřebiteli, jsou tak velké, že jim myšlení typického podnikatele není s to odolat.

Nyní je důležité přesně si uvědomit, v čem spočívají ony důsledky. Velice rozšířený typ sociální kritiky, s nímž jsme se už setkali, nařiká nad „úpadkem konkurence“ a staví ho na roveň zániku kapitalismu; odvolává se při tom na ctnosti, které připisuje konkurenci, a nectnosti, které připisuje současným průmyslovým „monopolům“. V tomto interpretačním schématu hraje monopolizace roli arteriosklerózy a osud kapitalistického řádu ovlivňuje prostřednictvím stále neuspokojivějších ekonomických výkonů. Uvedli jsme už důvody, proč tento názor odmítnout. Ekonomicky vzato nejsou ani obhajoba konkurence, ani důvody proti koncentraci eko-

⁴ I když některé vlády si ho uvědomovaly; vláda císařského Německa udělala mnoho pro to, aby s tímto konkrétním typem racionalizace bojovala, a i dnes existuje v této zemi silná tendence dělat totéž.

nomické moci zdaleka tak silné, jak se tu předpokládá. A nezávisle na tom, jak silné opravdu jsou, pomíjejí hlavní věc. I kdyby byly všechny obří koncerny řízeny tak dokonale, že by tomu aplaudovali i nebeští andělé, politické důsledky koncentrace by byly stále takové, jaké jsou. Vyřazení celého zbytku malých a středních firem hluboce ovlivňuje politickou strukturu země, protože jejich vlastníci a ředitelé se svými rodinami, stoupenci a zákazníky tvoří kvantitativně nezanedbatelnou část voličstva a na to, co bychom mohli nazvat předáčkou třídou, mají vliv, jaký žádné vedení velkého podniku mít nemůže; tam, kde se z morálního horizontu lidí vytrácejí ty nejvitalnější, nejkonkrétnější a nejsmysluplnější typy, se rozpadají samy základy soukromého vlastnictví a svobodného uzavírání smluv.

Na druhé straně napadá kapitalistický proces také vlastní institucionální rámec – zůstaňme u představy „vlastnictví“ a „svobodného uzavírání smluv“ jako *partes pro toto* – v hranicích samotných velkých jednotek. Vyloučíme-li případy, které mají stále ještě velký význam, kde je vlastníkem korporace prakticky jen jedinec nebo rodina, z obrazu mizí i postava vlastníka a s ní i specifické vlastnické zájmy. Zůstanou jen placení členové správních rad, ředitelé a jejich náměstci. A velcí akcionáři. A pak také malí akcionáři. První skupina má tendenci osvojovat si zaměstnanecké postoje a jen zřídka, pokud vůbec, se ztotožňuje se zájmy akcionářů, a to i v těch nejpriznivějších případech, tj. když se ztotožňuje se zájmy koncernu jako takového. Druhá skupina, i když pokládá svůj svazek s koncernem za trvalý a fakticky se chová tak, jak to teorie financí u akcionářů předpokládá, má k funkcím a postojům vlastníka ještě daleko. Pokud jde o třetí skupinu, pro většinu drobných akcionářů představuje takové vlastnictví jen malý zdroj příjmu a často jim na něm příliš nezáleží; a ať už jim na akciích záleží, nebo ne, většinou si s nimi hlavu nelámou – pokud oni sami nebo nějací jejich zástupci nechtějí využít jejich negativní cenu. Protože se s nimi často špatně zachází a ještě častěji si sami myslí, že se s nimi špatně zachází, téměř bez výjimky tíhnou k nepřátelskému postoji vůči „svým“ korporacím, vůči velkému podnikání obecně a – zvláště v horších časech – vůči kapitalistickému řádu jako takovému. Žádná část kterékoli z těchto tří skupin, do nichž jsem schematicky rozdělil typickou situaci, nezaujímá bezvýhradně postoj příznačný pro onen zvláštní jev, tak plný významu a tak rychle pomíjející, který postihuje výraz „vlastnictví“.

Se svobodou uzavírat smlouvy je to stejné. Ve své plné životnosti znamenala, že se jednotlivé dohody řídily individuální volbou z nekonečného počtu možností. Dnešní stereotypní, neosobní, zbyrokratizovaná smlouva zbavená jedinečných rysů – to platí mnohem obecněji, nicméně *a potiori* se můžeme zaměřit na smlouvu o práci –, která představuje pouze omeze-

nou svobodu volby a většinou se redukuje na *c'est prendre ou laisser*, nemá žádnou ze starých charakteristik, z nichž ty nejdůležitější jsou v případě obřích koncernů jednajících s jinými obřími koncerny či neosobní masou dělníků nebo spotřebitelů úplně vyloučeny. Prázdnou zaplňuje bujný porost nových právních struktur – a i malé zamýšlení stačí k tomu, abychom pochopili, že tomu nemůže být jinak.

Kapitalistický proces tak zatlačuje do pozadí všechny instituce – a zejména instituce vlastnictví a svobodného uzavírání smluv –, které vyjadřovaly potřeby a podoby skutečně „soukromé“ ekonomické aktivity. Tam, kde je přímo neruší – tak jako zrušil svobodné uzavírání smluv na trhu práce –, dosahuje téhož cíle posunem relativní důležitosti existujících právních forem (například právních forem týkajících se činnosti v rámci korporací oproti těm, které se týkají partnerství nebo jednotlivé firmy) nebo změnou jejich obsahu či významu. Nahrazením továrních budov a strojů pouhým balíkem akcií bere kapitalistický proces představě vlastnictví životnost. Uvolňuje kdysi pevné sevření, sevření ve smyslu formálního práva a skutečné schopnosti člověka nakládat s tím, co je jeho, jak se mu líbí, a také v tom smyslu, že držitel vlastnického práva ztrácí vůli ekonomicky, fyzicky a politicky bojovat za „svou“ továrnu a kontrolu nad ní a už není odhodlán třeba i zemřít u její brány, kdyby to bylo třeba. Toto vyprchávání materiální podstaty vlastnictví – jeho viditelné a hmatatelné reality – má vliv nejenom na postoj vlastníků, ale také na postoj dělníků a veřejnosti obecně. Dematerializované funkce a přítomnosti majitele zbažené vlastnictví na rozdíl od někdejší vitální formy vlastnictví nevštěpuje a nevyžaduje morální oddanost. Nakonec nezbude *nikdo*, kdo by se za ně chtěl postavit – ať už uvnitř velkých koncernů či mimo ně.

ROSTOUCÍ NEPŘÁTELSTVÍ

I. Společenská atmosféra kapitalismu

Na základě analýzy v předcházejících dvou kapitolách lze snadno porozumět tomu, jakým způsobem vytvořil kapitalistický proces atmosféru téměř všeobecného nepřátelství vůči svému sociálnímu řádu, o níž jsem mluvil na začátku této části. Tento jev je tak nápadný a jeho marxistické i populární vysvětlení tak nedostatečné, že by bylo vhodné rozvinout jeho teorii poněkud hlouběji.

1. Jak jsme viděli, kapitalistický proces nakonec snižuje význam funkce, díky níž třída kapitalistů žije. Přesvědčili jsme se rovněž, že postupně zeslabuje ochranné vrstvy, ničí své vlastní obranné mechanismy, rozháňá posádky svých opevnění. A konečně jsme také viděli, že kapitalismus vytváří kritické rozpoložení myslí, které se po zničení morální autority tolika jiných institucí nakonec obrací proti němu samému; buržoa s údivem zjišťuje, že racionalistické názory nekončí u pověřovacích listin králů a papežů, ale pokračují útokem na soukromé vlastnictví a na celý systém buržoazních hodnot.

Buržoazní pevnost se tak stává politicky bezbrannou. Bezbranná pevnost vzbuzuje chuť k agresí, zvláště slibuje-li bohatý lup. Agresí dělájí vše pro to, aby své nepřátelství racionalizovali¹ – jak už je to u nich běžné. Nějakou dobu je samozřejmě lze uplácet. Ale tento poslední prostředek selhává, jakmile zjistí, že mohou mít vše. To částečně poskytuje vysvětlení, které hledáme. Do určité míry – i když samozřejmě ne zcela – verifikuje tento prvek naší teorie vysoká korelace, která historicky vzato existuje

¹ Doufám, že užívám-li sloveso „racionalizovat“ ve dvou různých významech, nepovede to k nějakému zmatení. Průmyslový podnik se „racionalizuje“, když roste jeho výrobní efektivita na jednotku nákladů. My „racionalizujeme“ své jednání, když sobě i jiným uvádíme důvody, které je vysvětlují a jež uspokojují naše hodnotová kritéria bez ohledu na to, jaké mohly být naše skutečné motivy.

mezi buržoazní bezbranností a nepřátelským postojem ke kapitalistickému řádu: dokud byla buržoazní pozice pevná, bylo toto nepřátelství velice slabé, i když bylo pro ně mnohem více důvodů; rozšířilo se *pari passu*, jak se hroutily ochranné zdi.

2. Někdo by se docela dobře mohl ptát – a ne jeden průmyslník, pozitivě přesvědčený o tom, že slouží všem třídám společnosti, si v naivním ohromení takovou otázku skutečně klade –, proč by měl kapitalistický řád vůbec potřebovat nějakou ochranu ze strany mimokapitalistických sil nebo nějakou mimoracionální lojalitu. Neodešel by snad od soudu se štítem? Neukázala snad naše předcházející argumentace dostatečně jasně, že může bohatě oprávnit svou užitečnost? Nedá se snad v jeho prospěch uvést řada věcí? Takoví průmyslníci jistě neopomenou zdůraznit, že rozumný dělník, který přemýšlí o své smlouvě například s velkým ocelářským koncernem nebo automobilkou a uváží všechna pro a proti, může snadno dojít k závěru, že kolem a kolem se mu nevede tak zle a že výhody v této transakci nepřipadají výlučně jen jedné straně. Ano, to vše je jistě pravda – jenomže je to zcela nepodstatné.

Za prvé je chybou domnívat se, že politický útok vyrůstá v prvé řadě z nespokojenosti a že může být odvrácen nějakým ospravedlněním. Racionální argumentace nemůže být účinnou reakcí na politickou kritiku. Z faktu, že kritika kapitalistického řádu vychází z kritického založení myslí, tj. z postoje, který odkládá věrnost mimoracionálním hodnotám, nevyplývá, že budou přijaty racionální protiargumenty. Takové protiargumenty mohou strhnout z útoku jeho racionalistický háv, nikdy však nezasáhnou mimoracionální hybnou sílu, která se za ním vždy skrývá. Kapitalistická racionalita neodstraňuje subracionální či supraracionální pohnutky. Když ruší omezení posvátné či zvykem posvěcené tradice, pouze je odsunuje z dohledu. V civilizaci, která postrádá prostředky a dokonce i vůli k tomu, aby je ukáznila a řídila, se tyto pohnutky budou bouřit. A jakmile se vzbouří, příliš nezáleží na tom, že v racionalistické kultuře jsou jejich projevy obecně nějak racionalizovány. Právě tak jako se požadavky, ať králové, feudální páni a papežové oprávněnou svou užitečnost, nikdy nevznášely nezaujatě, což by počítalo i s možností uspokojivé odpovědi, stojí nyní věc kapitalismu před soudci, kteří již mají v kapse připraven rozsudek smrti. Tento verdikt vynesou, ať už vyslechnou jakoukoli obhajobu; vítězná obhajoba může dosáhnout jen jediného úspěchu – změny obvinění. Utilitární uvažování je v každém případě slabým hlavním motorem kolektivního jednání. Nikdy se nemůže vyrovnat mimoracionálním činitelům, které toto jednání určují.

Za druhé, úspěch obžaloby bude zcela pochopitelný, jakmile si uvědomíme, co znamená přijetí argumentů ve prospěch kapitalismu. Tyto

argumenty, i kdyby byly mnohem silnější, než ve skutečnosti jsou, nemožnou být nikdy podány v jednoduché formě. Lidé by museli být v širokém měřítku obdařeni schopností pronikavého vhledu a analýzy, jimiž celkem vzato nevládnou. Naopak prakticky každá pitomost, která kdy byla o kapitalismu řečena, měla za sebou podporu nějakého profesionálního ekonoma. Ale bez ohledu na to by racionální uznání ekonomických výkonů kapitalismu a nadějí, které jsou s ním spojeny pro budoucnost, od nemajetných vyžadovalo téměř nepředstavitelný morální heroismus. Jeho výsledky jsou viditelné jen v dlouhodobém horizontu; všechny argumenty pro kapitalismus se zakládají na dlouhodobých úvahách. V krátkodobém pohledu dominují obrazu zisky a nedostatky. Aby se nějaký dávný leveler nebo chartista smířili se svým osudem, museli by se utěšovat nadějami pro své pravnuky. A aby se s kapitalistickým systémem ztotožnil dnešní nezaměstnaný, musel by naprosto zapomenout na svůj osobní úděl – dnešní politik by se zas musel vzdát svých osobních ambicí. Dlouhodobé zájmy společnosti jsou tak beze zbytku uloženy ve vyšších vrstvách buržoazní společnosti, že je zcela přirozené, vidí-li v nich lidé zájmy pouze této jedné třídy. Pro masy má význam jen krátkodobé hledisko. Jako Ludvík XV. ctí i ony názor *après nous le déluge* a z hlediska individuálního utilitarismu je to samozřejmě postoj zcela racionální.

Za třetí, existují každodenní obtíže a očekávání obtíží, s nimiž se musíme všichni potýkat v každém sociálním systému – napětí a rozčarování, větší či menší nepříjemnosti, které zraňují, sužují a maří plány. Domnívám se, že každý z nás má ve větší či menší míře zvyk připisovat je paušálně té části reality, která se nachází vně nás; abychom překonali nutkání k nepřátelství, jímž na tyto nepříjemnosti reagujeme, musíme mít k sociálnímu řádu *emocionální* náklonnost – tj. právě to, co kapitalismus ze své podstaty neumí vyvolat. Jestliže tato emocionální náklonnost neexistuje, toto nutkání se rozvíjí a přerůstá v trvalou součást naší psychické výbavy.

Za čtvrté, stálý růst životní úrovně a zvláště volný čas, které moderní kapitalismus zajišťuje plně zaměstnanému dělníkovi... snad ani není třeba, abych tuto větu dokončil a dále rozvíjel jeden z nejbánálnějších, nejstarších a nejnudnějších argumentů, který je naneštěstí až příliš pravdivý. Dlouhodobé zlepšování, které se pokládá za samozřejmost, je ve spojení s palčivě nenáviděnou individuální nejistotou samozřejmě tím nejlepším receptem na pěstování sociální nespokojenosti.

II. Sociologie intelektuála

Nicméně ani příležitosti k útoku, ani skutečné či domnělé důvody ke stížnostem nejsou samy o sobě dostatečné, aby se objevilo aktivní nepřátelství vůči sociálnímu řádu, jakkoli silně by mu napomáhaly. Aby se vytvořila taková atmosféra, musí existovat skupiny, v jejichž zájmu je podněcovat odpor a pak ho organizovat, sytit, artikulovat a vést. Jak uvidíme v Části IV, masa si nikdy nerozvine pevné názory ze své vlastní iniciativy. Tím méně je umí artikulovat a přetvořit v konzistentní postoje a jednání. Jediné, čeho je schopna, je následovat samozvanou vedoucí skupinu, nebo ji odmítnout. Dokud jsme neobjevili, které sociální skupiny by se mohly pro takovou roli kvalifikovat, naše vysvětlení nepřátelství ke kapitalismu není úplné.

Široce vzato, podmínky příznivé obecnému nepřátelství ke společenskému systému nebo konkrétnímu útoku na tento systém budou v každém případě příznivé i tomu, aby vznikly skupiny, které toho využijí. V případě kapitalistické společnosti je však nutno zaznamenat ještě jeden fakt: na rozdíl od každé jiné společnosti kapitalismus nevyhnutelně a ze samotné logiky své civilizace vytváří, vzdělává a udržuje skupiny s nezadatelným zájmem na sociálním nepokoji.² Vysvětlení tohoto jevu, který je stejně udivující jako důležitý, vyplývá z naší argumentace v Kapitole XI, příhodněji jej však snad objasní exkurze do sociologie intelektuála.

1. Tento typ není snadné definovat – tato obtíž je ve skutečnosti pro charakter daného druhu příznačná. Intelektuálové nejsou společenskou třídou v tom smyslu, v němž tvoří společenskou třídu rolníci nebo průmysloví dělníci; pocházejí ze všech koutů společenského světa a velká část jejich aktivit spočívá ve vzájemném boji a ve vytváření čelních oddílů při obhajobě třídních zájmů, jež nejsou jejich. Přesto si rozvíjejí skupinové postoje a skupinové zájmy dostatečně silné na to, aby se velká část z nich chovala způsobem, který se obvykle spojuje s pojmem sociální třídy. Nelze je ani jednoduše definovat jako celkový souhrn všech lidí, kteří získali vyšší vzdělání; to by smazávalo nejvýznačnější rysy tohoto typu. Avšak každý, kdo toto vzdělání nabyt, je potenciálním intelektuálem a – s nepočítanými výjimkami – nikdo, kdo je nemá, intelektuálem být nemůže. Skutečnost, že jsou podobně myšlenkově vybaveni, jim usnadňuje vzájemné porozumění a vytváří mezi

² Každý sociální systém je citlivý na revoltu a v každém sociálním systému je burcování odporu podnikem, který se v případě úspěchu vyplácí, a proto přitahuje jak mozky, tak svaly. To se dělo i ve feudálních dobách – a často. Ale feudální válečníci, kteří se vzbouřili proti svým pánům, útočili na jednotlivé osoby a postavení. Nenapadali feudální systém jako takový. A feudální společnost jako celek nevykazovala žádné tendence k tomu, aby – vědomě, či nevědomě – útoky na svůj sociální systém povzbuzovala.

nimi pouto. Pro náš účel nemůžeme využít ani kritéria výkonu svobodného povolání; lékaři a právníci například v relevantním smyslu intelektuály nejsou, pokud nemluví nebo nepíší o záležitostech přesahujících jejich odbornost, což se ovšem ve skutečnosti – zvláště v případě právníků – stává často. Nicméně intelektuály a lidi ze svobodných profesí poutají těsné svazky. *Některá* svobodná povolání – zejména jestliže sem počítáme novináře – ve skutečnosti téměř zcela náleží do sféry intelektuálního typu; představitelé *všech* svobodných profesí mají příležitost stát se intelektuály a mnoho intelektuálů se nějakým svobodným povoláním živí. A konečně definice, která by intelektuály stavěla do protikladu k manuálně pracujícím, by mohla být příliš široká.³ Naopak výraz vévody Wellingtona „banda škrabáků“ se zdá příliš úzký.⁴ Totéž platí o francouzském *hommes de lettres*.

Charakterizace intelektuálů po vzoru Železného vévody, ale není tím nejhorším řešením. Skutečně jsou to lidé, jejichž síla tkví v mluveném a psaném slově, a jedním z rysů, jimiž se odlišují od ostatních lidí dělajících něco podobného, je absence bezprostřední odpovědnosti za praktické záležitosti. Tento rys obecně vysvětluje jiný – absenci bezprostředního poznání takových věcí, které může poskytnout jenom praktická zkušenost. Tyto dva rysy doplňuje ještě třetí, totiž kritický postoj vyplývající stejně tak z intelektuální situace nezúčastněného diváka – ve většině případů člověka zvenčí –, jako z faktu, že hlavní šance jeho sebeuplatnění spočívá v jeho aktuální nebo potenciální negativní hodnotě coby překážky. Odbornost neodborníků? Profesionální diletantství? Lidé, kteří mluví o všem, protože nerozumějí ničemu? Novinář Bernarda Shawa ze hry *Lékař v rozpacích*? Ne, to jsem neřekl a neměl na mysli. Ještě více než urážlivé by něco takového bylo nesprávné. Zanechme tedy pokusy o slovní definici a místo toho definujme „epideikticky“: v řeckém muzeu vidíme exponát opatřený úhlednou etiketou. Dokonalou ilustraci toho, o co mi jde, představují sofisté, filozofové a rétoři z pátého a čtvrtého století př. Kr. – jakkoli ostře by se ohradili proti tomu, aby byli hozeni do jednoho pytle, všichni tvoří stejný druh. Příhodnost této ilustrace nijak nesnižuje ani to, že prakticky všichni byli učitelé.

2. Při analýze racionalistické povahy kapitalistické civilizace (Kapitola XI) jsem zdůraznil, že vývoj racionálního myšlení samozřejmě předcházela vzniku kapitalistického řádu o celá tisíciletí; kapitalismus tomuto procesu pouze dodal nové podněty a konkrétní směr. Podobně – ponecháme-li

³ S lítostí jsem shledal, že *Oxford English Dictionary* neuvádí význam, který chci s tímto výrazem spojit. Zaznamenává obrat „intelektuální hostina“, ale ve spojení s „vyššími schopnostmi intelektu“, což ukazuje naprosto odlišným směrem. Patříčně mne to rozladilo, ale nebyl jsem schopen najít jiné slovo, které by sloužilo mému účelu stejně dobře.

⁴ Vévodův výraz se objevuje v *The Croker Papers* (vyd. L. J. Jennings, 1884).

stranou antický řecko-římský svět – se s intelektuály setkáváme v naprosto předkapitalistických podmínkách, například v království Franků a v zemích, na které se rozpadlo. Byli však nepočtení a vesměs šlo o duchovenstvo, většinou mnichy; jejich texty byly přístupné jen zanedbatelné části populace. Není pochyb o tom, že silní jedinci byli příležitostně schopni rozvinout si neortodoxní názory, a dokonce je tlumočit širokému obecnstvu. To však obecně znamenalo vstoupit do konfliktu s velmi přísně organizovaným prostředím – z něhož bylo zároveň velmi těžké se vymanit – a riskovat nařčení z hereze. Ale i tak to bylo stěží možné bez podpory či alespoň tichého souhlasu nějakého velkého pána nebo vůdce, což dostatečně ukazuje taktika misionářů. Jako celek byli tedy intelektuálové drženi na uzdě a vzpouzet se nebyla žádná legrace ani v časech výjimečné dezorganizace a svobody, jako například v období Černé smrti (v roce 1348 a později).

Jestliže však intelektuály ve středověku zrodily kláštery, kapitalismus jim dal volnost a vyzbrojil je tiskem. Pomalý vývoj světského intelektuála byl pouze jedním aspektem tohoto procesu; velmi nápadná je souběžnost počátků humanismu a počátků kapitalismu. Humanisté byli především filologové, ale – což dále znamenitě ilustruje výše řečené – záhy pronikli do jiných oblastí, jako je morálka, politika, náboženství a filozofie. To bylo dáno nejen obsahem klasických prací, které při jejich gramatickém rozboru také interpretovali (od kritiky textu ke kritice společnosti je kratší cesta, než se zdá). Typického intelektuála nijak netěšila představa hranice, která stále hrozila heretikům. Zpravidla mu daleko více vyhovovaly pocty a výhody. A ty mohly konec konců plynout jen od světských nebo duchovních knížat, i když humanisté byli prvními intelektuály, kteří měli publikum v moderním smyslu. Jejich kritické postoje sice každým dnem sílily, ale kritice *společnosti* – a to pomeňme, jaké důsledky mohly mít určité útoky na katolickou církev a zvláště na její hlavu – takové podmínky nepřály.

Pocty a požitky lze však získat různými způsoby. Pochlebování a služebnost jsou často méně výnosné než jejich opak. Tento objev sice neučinil Aretino,⁵ avšak v umění využít ho jej nepředstihl žádný smrtelník. Karel V. byl oddaný manžel, ale v čase vojenských tažení, která ho po mnoho měsíců zdržovala daleko od domova, vedl obvyklý život pána té doby a třídy. Dobrá, veřejnost – a co se konkrétně Karla týká, jeho císařovna – se o tom nemusela nic dozvědět, jestliže se velkému kritikovi politiky a morálky předložily argumenty toho správného druhu a váhy. Karel tedy platil. Jde však o to, že to nebylo prosté vydírání, které obecně přináší zisk pouze jedné straně a druhé způsobuje nekompenzovanou ztrátu. Karel dobře věděl,

⁵ Pietro Aretino, 1492–1556.

proč platí, a nepochybně si mohl zajistit mlčení levnějšími, i když drastičtějšími metodami. Neprojevoval zášť. Naopak, dokonce se snažil toho muže ctít. Zjevně mu šlo o něco víc než o mlčení a ve skutečnosti za své dary obdržel plnou protihodnotu.

3. V určitém smyslu bylo tedy Aretinovo pero opravdu silnější než meč. Možná je to jen mou nevzdělaností, ale neznám srovnatelný případ tohoto typu pro příštích sto padesát let,⁶ kdy intelektuálové, jak se zdá, nehráli větší roli vně zavedených profesí, hlavně právnických a církevních, a nezávisle na nich. Tento zvrat v postavení intelektuála zhruba koinciduje se zvratem v kapitalistické evoluci, k němuž došlo v tomto obtížném období ve většině zemí kontinentální Evropy. A podobně se následně oživilo kapitalistického podnikání opět týkalo i intelektuálů. Levnější knihy, levnější noviny a brožury a rozšiřování řad veřejnosti, které bylo částečně důsledkem těchto změn, částečně nezávislým jevem spojeným s přístupem k bohatství a významem, jaký získávala průmyslová buržoazie, i doprovodným vzrůstem politické důležitosti anonymního veřejného mínění – všechny tyto výdobytky jsou, stejně jako rostoucí svoboda od omezování, vedlejšími produkty kapitalistického soustrojí.

V prvních třech čtvrtinách osmnáctého století individuální mecenáš jen pomalu ztrácel svůj rozhodující význam pro kariéru intelektuála. Přínejmenším v případech vrcholných úspěchů jsme však svědky rostoucí důležitosti nového prvku – podpory ze strany kolektivního mecenáše, buržoazní veřejnosti. V tomto ohledu je stejně jako v každém jiném neocenitelným příkladem Voltaire. Jeho povrchnost mu umožňovala zabývat se každým tématem od náboženství po newtonovskou optiku a ve spojení s nezdolnou vitalitou, nenasytnou zvědavostí, absolutním nedostatkem skrupulí, neomylným instinktem pro nálady doby a jejich paušálním přijetím dovolovala tomuto nekritickému kritikovi a průměrnému básníkovi a historikovi fascinovat – a prodávat. Nevyhýbal se ani spekulacím, podvodům, přijímání darů a čestných funkcí, vždy si však uchovával nezávislost, kterou mu zajišťovala pevná základna úspěchu u veřejnosti. Ještě poučnější by bylo rozebrat případ a typ Rousseaua, i když byl zcela jiný.

V posledních desetiletích osmnáctého století došlo k události, která ostře odhalila povahu moci svobodného intelektuála, jehož jediným nástrojem je socio-psychologický mechanismus zvaný veřejné mínění. Bylo to v Anglii, zemi, která tehdy pokročila na cestě kapitalistické evoluce nejdále. Je pravda, že útoky Johna Wilkese na anglický politický systém byly vedeny za mimořádně příznivých podmínek; navíc nelze říci, že sku-

tečně svrhl vládu hraběte Butea, která tak či onak neměla šanci a musela padnout z mnoha jiných důvodů. Wilkesův *North Briton* byl nicméně poslední kapkou, jíž přetekl pohár, a způsobil tak politický pád Lorda Butea. Číslo 45 novin *North Briton* bylo prvním výstřelem v kampani, která vedla ke zrušení práva výkonné moci uvězňovat a byla velkým krokem k svobodě tisku a svobodným volbám. Samozřejmě toto číslo nezměnilo běh historie ani nevytvořilo podmínky pro změnu sociálních institucí, sehrálo však roli jakési porodní báby.⁷ Nejdůležitějším faktem v tom všem je neschopnost Wilkesových nepřátel zmařit mu plány. Stála za nimi přece celá moc organizované vlády. Něco je však zdrželo.

Ve Francii nastolila léta před revolucí a revoluce sama bulvární novinářinu burcuující davy (Marat, Desmoulin), která se však tak úplně jako ta naše nerozcházelá s dobrým stylem a gramatikou. Musíme si ale pospíšit. Období teroru a pak ještě systematictější První císařství tomu učinily konec. Pak následovalo období – přerušované vládou *roi bourgeois* – více či méně rozhodné represe, které trvalo, dokud Druhé císařství nepocítilo nutnost pustit oteče – asi do poloviny šedesátých let. Ve střední a jižní Evropě trvalo toto období přibližně stejně dlouho a v Anglii panovaly analogické podmínky od začátku válek s revoluční Francií do nástupu Canninga k moci.

4. Jak nemožné je zdržet tuto vlnu v rámci kapitalistické společnosti, ukazuje selhání pokusů – a některé z nich byly dlouhodobé a odhodlané – přinutit intelektuály k poslušnosti, které v tomto období podnikly prakticky všechny evropské vlády. Jejich historie jsou jen mnoha různými obdobami Wilkesova počínu. V kapitalistické společnosti – nebo ve společnosti, v níž má kapitalistický prvek rozhodující roli – musí každý útok na intelektuály udeřit na tvrze soukromého buržoazního podnikání, které – či alespoň některé z nich – budou pronásledovanou obětí chránit. Navíc musí být takový útok veden v souladu s buržoazními zásadami legislativní a správní praxe, které se nepochybně mohou všelijak natahovat a ohýbat, ale v určitém bodě pronásledování znemožní. Buržoazní třída může nezákonně násilí akceptovat, a dokonce mu tleskat, když je důkladně vyplašena a vystrašena, ale jen přechodně. V čistě buržoazním režimu, jakým byla vláda Ludvíka Filipa, může vojsko střílet do stávkujících dělníků, ale poli-

⁶ Neobávám se, že nějaký historik politiky shledá, že přeháním význam Wilkesova úspěchu. Obávám se však protestů proti tomu, že jsem ho nazval svobodným intelektuálem a naznačil, že za vše vděčí kolektivnímu mecenáši, kdežto individuálnímu za nic. Ve svých začátcích ho nepochybně povzbuzovala nějaká *coterie*. Prozkoumáme-li to ale blíže, musíme, domnívám se, přiznat, že to nemělo rozhodující význam a že veškerá podpora, peníze a pocty, které získal později, byly jen důsledkem předcházejícího úspěchu a odměnou za nezávisle získané pozice ve veřejném mínění.

⁶ V Anglii však rozsah a význam psaní pamfletů v sedmnáctém století prudce vzrostl.

cie nemůže pořádat razie na intelektuály anebo je musí vzápětí propustit; v opačném případě jim buržoazní vrstva, ať už některé jejich činy jakkoli neschvaluje, přijde na pomoc, neboť svobodu, s níž nesouhlasí, nelze porušovat bez narušení svobody, s níž souhlasí.

Všimněte si, že buržoazii nepřipisují nějakou nerealistickou dávku velkodušnosti či idealismu. Ani zbytečně nezdůrazňují, co si lidé myslí, co cítí a chtějí – v hodnocení významu těchto prvků se téměř, i když ne zcela, shodují s Marxem. Brání-li buržoazie intelektuály jako skupinu – samozřejmě nikoli každého jednotlivce –, brání sama sebe a svůj způsob života. Jen vláda neburžoazní povahy a neburžoazní orientace – v současných podmínkách jen vláda socialistická nebo fašistická – je dost silná na to, aby je ukáznila. K tomu by musela změnit typicky buržoazní instituce a drasticky omezit osobní svobodu *všech* vrstev národa. A taková vláda by se asi nezastavila – a ani by nemohla – ani před soukromým podnikáním.

To vše hovoří o neochotě a neschopnosti kapitalistického řádu účinně kontrolovat svůj intelektuální sektor. Tato neochota je neochotou důsledně použít metody, které neodpovídají mentalitě utvořené kapitalistickým procesem, a tato neschopnost je neschopností učinit to v institucionálním rámci utvořeném kapitalistickým procesem a bez podřízení se neburžoazní vládě. Na jedné straně je tedy nevyhnutelná svoboda veřejné diskuse zahrnující svobodu podkopávat základy kapitalistické společnosti. Na druhé straně se skupina intelektuálů takového podkopávání nemůže zdržet, protože žije z kritiky a na zničitelnou kritice závisí celá její pozice; a kritika osob a běžných událostí se v situaci, v níž už nic není svaté, neodvratně stává kritikou tříd a institucí.

5. K doplnění obrazu současnosti stačí ještě několika tahů. Především jsou k dispozici stále účinnější prostředky. Roste životní úroveň a volný čas mas, což změnilo a stále mění složení kolektivního mecenáše, jehož vkus a chuť intelektuálové uspokojují. To zlevnilo a dále zlevňuje knihy a noviny a dalo vzniknout obrovským tiskovým koncernům.⁸ Objevil se rozhlas.

⁸ Vznik a dosavadní vývoj obřích tiskových koncernů ilustruje dvě věci, které se snažím zdůraznit: mnohotvárnost aspektů, vztahů a důsledků *každého* konkrétního prvku sociálního vzorce, která vylučuje prosté a jednosměrné závěry, a důležitost rozlišování jevů z krátkodobého a dlouhodobého hlediska, pro které pak platí různá, někdy protikladná tvrzení. Velký tiskový koncern je ve většině případů prostě jen kapitalistickým podnikem. Z toho však *nevyplyvá*, že prosazuje kapitalistické nebo nějaké jiné třídní zájmy. *Může* tomu tak být jen na základě jednoho či více z následujících motivů majících evidentně omezený význam: koncern může být subvencován nějakou kapitalistickou skupinou, aby obhajoval její zájmy a názory – čím větší je koncern a jeho obrat, tím je význam tohoto prvku menší; koncern chce prodávat tisk veřejnosti s buržoazním vku-

Udrzuje se tendence k úplnému odstranění všech omezení, která neustále maří krátkodobé pokusy o odpor, v nichž buržoazní společnost předvádí, jak nekompetentní a někdy i dětinská je ukázkovatelka.

Je tu však ještě jiný činitel. Jedním z nejdůležitějších rysů pozdějších stadií kapitalistické civilizace je horečnatý rozvoj vzdělávacího aparátu, zvláště možností vyššího vzdělání. Tento vývoj byl a je stejně nevyhnutelný jako vývoj obrovských průmyslových jednotek,⁹ ale na rozdíl od něho byl a je podporován veřejným míněním a státní autoritou, takže dospěl mnohem dál, než by dokázal vlastními silami. Ať už si o tomto vývoji z jiných hledisek myslíme cokoli a jakkoli upřesníme jeho příčiny, má několik důsledků, které mají vliv na velikost a postoje skupiny intelektuálů.

Za prvé jestliže vyšší vzdělání zvětší nabídku služeb ve svobodných a kvazisvobodných povoláních a nakonec i povoláních „bílých límečků“ za bod vyznačený rozvahou nákladů a zisků, může to vytvářet zvlášť vážnou strukturální nezaměstnanost.

Za druhé souběžně s takovou nezaměstnaností nebo místo ní vytváří neuspokojivé podmínky zaměstnání – zaměstnání v pracovních místech pod určitým standardem nebo placených hůře než zaměstnání lépe placených manuálních dělníků.

sem – to bylo velmi důležité asi do roku 1914, dnes se ale stále častěji pouští opačným směrem; reklamní agentury dávají přednost užité spřízněného média – většinou ale k celé záležitosti přistupují velmi věčně; vlastníci mohou trvat na určitém směru nezávisle na svých zájmech, pokud jde o prodej – do určité míry to dělají a zvláště dělali v minulosti, zkušenost však učí, že na něm trvat přestanou, pokud je konflikt s jejich finančními zájmy na obratu příliš hluboký. Jinými slovy, velký tiskový koncern je nejmocnějším nástrojem zvyšování postavení a šíření vlivu intelektuální skupiny, avšak ani dnes není úplně pod její kontrolou. Koncern znamená zaměstnanost a pozornost širší veřejnosti, ale také „nitky“. Ty mají význam hlavně krátkodobě; v boji za větší svobodu dělat si, co se mu zlíbí, může jednotlivý novinář snadno utrpět porážku. Avšak tento krátkodobý aspekt – a kolektivní vzpomínka na minulé podmínky – vstupuje do myšlení intelektuála a vykresluje obraz znevolení a mučednictví, který pak intelektuál líčí veřejnosti. Ve skutečnosti by to měl být obraz dobývání. Dobývání a vítězství je v tomto jako v mnoha jiných případech mozaikou složenou z porážek.

⁹ Většina lidí dnes pohlíží na tento vývoj a vnímá jej z hlediska ideálu, jímž je, aby vzdělávací možnosti jakéhokoli typu byly dostupné každému, kdo by je chtěl využít. Tento ideál je tak silně zakořeněný, že každá pochybnost o něm se téměř univerzálně pokládá za něco přímo nepřistojného; situaci nezlepšují ani některé nesouhlasné poznámky, ostatně často jen příliš uštěpačné. Ve skutečnosti se zde opět dotýkáme celé řady nesmírně složitých problémů sociologie vzdělání a ideálů vzdělání, do nichž se v rámci tohoto krátkého exkursu nemůžeme pouštět. Proto jsem se ve shora uvedených větech omezil na dvě nesporné a nezávazné triviality, neboť to je vše, co pro naše bezprostřední účely potřebujeme. Samozřejmě to neodstraňuje širší problémy, které tu musíme pomínout, což svědčí o neúplnosti mého výkladu.

Za třetí může vytvářet nezaměstnatelnost zvláště znepokojivého typu. Absolvent koleje nebo univerzity se snadno stane psychicky nezaměstnatelným v dělnických povoláních, aniž nutně získá schopnost pracovat řekněme odborně. Jeho selhání může být způsobeno nedostatkem přirozených schopností – který je naprosto slučitelný s absolvováním univerzitních zkoušek – nebo neadekvátní výukou; k oběma případům bude docházet absolutně i relativně stále častěji, protože bez ohledu na to, kolik učitelů a vědců se příroda rozhodne produkovat, ke studiu se přijímá stále větší počet uchazečů a zvětšuje se také objem požadované výuky. Důsledky přehlížení této záležitosti a jednání na základě teorie, že školy, koleje a univerzity jsou jen věcí peněz, jsou příliš zřejmé, než abychom je zdůrazňovali. Každý, kdo má co do činění s nábořem kádrů, tj. každý, kdo je sám kvalifikován, aby je mohl hodnotit, zná případy, kdy mezi tuctem kandidátů na danou práci, z nichž každý má formální kvalifikaci, není ani jeden, který by ji mohl uspokojivě vyhovovat.

Všichni ti, kdo jsou nezaměstnaní, zaměstnaní neuspokojivě nebo nezaměstnatelní, směřují do povolání, v nichž jsou standardy méně určité nebo v nichž se oceňují schopnosti a dovednosti jiného řádu. Rozšiřují houf intelektuálů v přesném smyslu slova, jejichž počet pak neúměrně narůstá. Vnášejí do této skupiny postoj hluboké nespokojenosti. A nespokojenost plodí zášť. Často se racionalizuje do podoby sociální kritiky, která je, jak jsme již viděli, obecně typickým postojem intelektuálského pozorovatele k lidem, třídám a institucím, zvláště v racionalistické a utilitaristické civilizaci. To je tedy počet, dobře definovaná situace skupiny proletářského zabarvení a skupinový zájem utvářející skupinový postoj, které vysvětlují nepřátelství ke kapitalistickému řádu daleko realističtěji než teorie – která je sama racionalizací v psychologickém smyslu –, podle níž představuje intelektuálův oprávněný odsudek zel kapitalismu logický důsledek pobuřujících faktů a která není o nic lepší než teorie milenců, že jejich pocity představují jen logický důsledek ctností milovaného partnera.¹⁰ Naše teorie navíc vysvětluje i to, proč toto nepřátelství s každým úspěchem kapitalistické evoluce vzrůstá, místo aby se zmenšovalo.

Nepřátelství skupiny intelektuálů – rovnající se morálnímu odsouzení kapitalistického řádu – je samozřejmě jedna věc a obecná atmosféra obklopující kapitalistický stroj věc druhá. Tato atmosféra je opravdu vý-

¹⁰ Čtenář jistě postřehl, že všechny takové teorie by byly nerealistické, i kdyby skutečnost kapitalismu nebo ctností milované člověka byly opravdu takové, jak se kritici a milenci domnívají. Je také důležité poznamenat, že v převážné většině případů jsou kritici i milenci samozřejmě upřímní; do centra zájmu ega zpravidla nevstupuje žádný psychosociologický ani psychofyzický mechanismus, ledaže v masce sublimací.

znamným jevem; není jen prostým výsledkem onoho nepřátelství, ale vyplývá částečně z nezávislých zdrojů, z nichž některé jsme již zmínili; potud představuje pro intelektuály surovinu, již pak přetvářejí. Mezi oběma jevy existují vztahy něco za něco, jejichž rozpletení by si vyžádalo více místa, než mu tu mohu věnovat. Obecné kontury takové analýzy jsou však dostatečně zřejmé a domnívám se, že postačí jen zopakovat, že role skupiny intelektuálů spočívá především ve stimulaci, posilování, artikulování a organizování tohoto materiálu a jen sekundárně v přidávání něčeho nového. Tento princip ilustrují některé konkrétní aspekty.

6. Kapitalistická evoluce vyvolává dělnické hnutí, které samozřejmě není výtvorem intelektuálů. Je však nasnadě, že taková příležitost a intelektuální demiurg hledali jeden druhého. Pracující se nikdy neprosili o intelektuální vedení, ale intelektuálové pronikli do odborové politiky. Měli k ní svůj důležitý příspěvek; vybavili hnutí slovníkem, dodali mu teorie a hesla – vynikajícím příkladem je třídní válka –, pozvedli jeho sebevědomí, a změnili tak jeho smysl. Tento úkol řešili ze svého stanoviska a přirozeně ho radikalizovali; v konečném důsledku dodali většině odborových praktik revoluční sklon, který se neintelektuálním vůdcům zpočátku do velké míry protivil. Byl tu však ještě jiný důvod. Poslouchá-li dělník intelektuála, je si téměř vždy vědom nepřekročitelné propasti, a dokonce pociťuje hlubokou nedůvěru. Aby si ho udržel a mohl konkurovat neintelektuálním vůdcům, je intelektuál tlačěn směrem, k němuž se dělník, který si může dovolit jím pohrdat, naprosto nemusí uchýlovat. Protože intelektuál nemá skutečnou autoritu a vždy cítí nebezpečí, že mu někdo bez dlouhých cavyků řekne, ať si hledí svého, musí pochlebovat, slibovat a pobuřovat, hýčkat nejrůznější levá křídla a zachmuřené menšiny, být patronem pochybných a neokrajovějších záležitostí, odvolávat se na druhořadé cíle, deklarovat ochotu podřídit se – zkrátka chovat se k masám tak, jak se jeho předchůdci chovali nejprve ke svým církevním nadřazeným, později ke knížatům a jiným individuálním patronům, a ještě později ke kolektivnímu pánu s buržoazními rysy.¹¹ I když tedy intelektuálové odborové hnutí nevytvořili, přičinili se o to, že se stalo něčím úplně jiným, než by bylo bez nich.

Společenská atmosféra, k jejíž teorii jsme shromažďovali kameny a malty, vysvětluje, proč je veřejná politika vůči kapitalistickým zájmům stále více nepřátelská, nakonec až natolik, že z principu odmítá vzít na vědomí požadavky kapitalistického stroje a stává se vážnou brzdou jeho fungování. Aktivity intelektuálů jsou však s antikapitalistickou politikou spojeny bezprostředněji, než by se zdálo z jejich podílu na její artikulaci. Intelek-

¹¹ Toto vše bude ilustrováno a dále rozvedeno v Části V.

tuálové zřídka vstupují do profesionální politiky a ještě vzácněji zauímají odpovědné úřady. Zaplňují však kanceláře politiků, píší stranické pamflety a projevy, pracují jako tajemníci a poradci, vytvářejí jednotlivým politikům reputaci v novinách a to zdaleka není vše; málokterý politik to může přehlížet. Přitom do určité míry vtiskují svou mentalitu téměř všemu, čeho se dotknou.

Faktický vliv, kterým disponují, vykazuje v závislosti na stavu politické hry velkou proměnlivost – od pouhého formulování až k určování míry politicky možného a nemožného. Vždy však existuje velké pole možností. Když říkáme, že jednotliví politikové a strany jsou exponenty třídních zájmů, vyjadřujeme přinejlepším jen půlku pravdy. Druhá polovina, přinejmenším stejně důležitá, ne-li důležitější, se odhalí, když si uvědomíme, že politika je profesí, která si rozvíjí své vlastní zájmy – zájmy, které se mohou shodovat, ale stejně tak střetávat se zájmy skupin, které daný člověk nebo strana „reprezentuje“.¹² Mínění nějakého jednotlivce či strany je více než cokoli jiného citlivé na ty faktory politické situace, které se přímo dotýkají jejich kariéry a postavení. Některé z těchto faktorů jsou kontrolovány intelektuální skupinou ve velmi podobném smyslu jako morální kodex doby, který vyzvedává důvody některých zájmů a jiné potichu zbaňuje možnosti prosadit se.

Nakonec je třeba uvážit, že společenská atmosféra nebo kodex hodnot ovlivňuje nejen politiku – ducha zákonů –, ale také správní praxi. Zde opět existuje mezi skupinou intelektuálů a byrokracií přímější vztah. Evropské byrokracie mají předkapitalistický a mimokapitalistický původ. Jakkoli se jejich složení v běhu staletí měnilo, jako celek se nikdy s buržoazií – s jejími zájmy a hodnotami – neztotožnily a nikdy v ní neviděly nic jiného než aktiva, která musí být spravována v zájmu krále či národa. Pomineme-li zábrany dané odborným školením a zkušenostmi, jsou proto nakloněny konverzi moderních intelektuálů, s nimiž mají díky podobnému vzdělání mnoho společného;¹³ ze současné veřejné služby navíc v průběhu posledních desetiletí postupně vyprchal odstín urozenosti, který dříve v mnoha případech vztýčoval bariéru. Kromě toho v době rychlého rozšiřování sféry veřejné správy musela značná část požadovaného dodatečného personálu přijít přímo z intelektuální skupiny – podívejte se jen, jak je tomu u nás.

¹² To samozřejmě platí stejně tak o intelektuálech samotných ve vztahu k třídě, z níž pocházejí nebo k níž ekonomicky a kulturně náleží. K tomuto tématu se opět vrátíme v kap. XXIII.

¹³ Příklady viz v kap. XXVI.

1. Tváří v tvář rostoucímu nepřátelství prostředí a z něho vyplývajícím legislativní, administrativní a právní praxi podnikatelé a kapitalisté – v podstatě celá vrstva přijímající buržoazní model života – nakonec přestanou fungovat. Jejich standardní cíle rychle přestávají být dosažitelnými a jejich úsilí začíná být marné. Nejskvělejší z těchto buržoazních cílů, založení průmyslové dynastie, už ve většině zemí dosažitelný není, a dokonce i mnohem skromnější cíle je natolik těžké realizovat, že čím více se zvyšuje povědomí o trvalosti těchto podmínek, tím více se pokládají za něco, zač už nestojí bojovat.

Uvážíme-li roli buržoazní motivace při vysvětlování ekonomické historie posledních dvou či tří století, nepochybně shledáme, že její utlumování v důsledku nepříznivé reakce společnosti či její oslabování kvůli nemožnosti se projevit, je faktorem dostatečně vysvětlujícím úpadek kapitalistické evoluce – pokud bychom ji měli pokládat za trvalý jev –, a to mnohem důležitějším než kterýkoli z těch, jež jsme uvedli při analýze teorie úbytku investičních příležitostí. O to zajímavější je zjištění, že tuto motivaci ohrožují nejen síly, které jsou buržoazní mentalitě vnější, ale že tendence k zániku vykazuje také z vnitřních příčin. Mezi těmito dvěma skupinami příčin existuje samozřejmě úzká vzájemná závislost. Pokud se ale nepokusíme je rozplést, ke správné diagnóze nedospějeme.

S jednou z těchto „vnitřních příčin“ jsme se již setkali. Nazval jsem ji „vyprcháváním podstaty vlastnictví“. Viděli jsme, že za normálních okolností je současný byznysman, lhostejno zda podnikatel nebo pouze řídicí administrátor, pouhým exekutivním typem. Z logiky svého postavení získává něco z psychologie placeného zaměstnance byrokratické organizace. Ať už je vlastníkem akcií, nebo ne, jeho vůle bojovat a udržet se není a nemůže být srovnatelná s vůlí člověka, který znal vlastnictví a s ním spojenou odpovědnost v plném významu těchto slov. Jeho systém hodnot a jeho pojetí povinností procházejí hlubokými změnami. Na pouhých akcionářích

už samozřejmě vůbec nezáleží – a je úplně jedno, kolik z jejich podílu si odkrojí stát prostřednictvím různých regulací a daní. Dnešní korporace, přestože je výsledkem kapitalistického procesu, tak socializuje buržoazní myšlení; vytrvale zužuje prostor kapitalistické motivace, a co víc, nakonec ničí samotné její kořeny.¹

2. Ještě důležitější je však jiná „vnitřní příčina“, totiž dezintegrace buržoazní rodiny. Fakta, které mám na mysli, jsou příliš známé, než aby je tu bylo nutno výslovně uvádět. Pro muže i ženy v moderní kapitalistické společnosti znamenají rodinný život a rodičovství méně než dříve, a proto i méně ovlivňují jejich chování. Rebelující synek či dcerka, kteří se netají svým pohrdáním „viktoriánskými“ normami, vyjadřují – jakkoli nesprávně – nepopíratelnou pravdu. Váhu těchto faktů nijak nesnižuje naše neschopnost je statisticky měřit. Míra sňatkovosti nic nedokazuje, protože sám výraz „manželství“ pokrývá tolik sociologických významů jako výraz „vlastnictví“ a typ svazku, který se kdysi utvářel manželskou smlouvou, může naprosto vymizet bez jakékoli změny v právní konstrukci či v četnosti uzavírání sňatků. O ničem nevypovídá ani míra rozvodovosti. Nezáleží na tom, kolik manželství je rozvedeno rozhodnutím soudu – na čem tu záleží, je, kolik manželství ztratilo obsah, který byl pro starý model podstatný. Pokud budou čtenáři v naší statistické době trvat na statistických mírách, může podíl manželství, která mají jen jedno dítě nebo jsou bezdětná, v rámci možností – i když stále nebude stačit na kvantitativní postižení – skutečně odpovídat své numerické hodnotě. Zvyk omezovat počet dětí se nyní více či méně rozšířil do všech tříd. Ale nejdříve se objevil v buržoazní (a intelektuální) vrstvě a to má pro naše účely význam jako příznak i jako příčina určitého stavu. Je možno ho zcela připsat na vrub racionalizaci všech věcí života, která je, jak jsme viděli, jedním z důsledků kapitalistické evoluce. Vlastně nejde o nic jiného, než o jeden z důsledků rozšíření této racionalizace do sféry soukromého života. Všechny jiné faktory, jimiž se obvykle vysvětluje malá početnost rodin, lze snadno převést na tento jediný.

Jakmile se lidé naučí myslet utilitárně a odmítnou brát jako samozřejmost tradiční uspořádání, která pro ně vytváří sociální prostředí, jakmile si osvojí zvyk zvažovat individuální výhody a nevýhody každého eventuálního

¹ Mnoho lidí to bude popírat. Svůj dojem totiž čerpají z historie a ze sloganů, jež vznikly v době, kdy se ještě neustálily institucionální změny vyvolané nástupem velkých korporací. Mohou mít také na mysli značný prostor, který podnikání korporací poskytovalo nezákonnému uspokojování kapitalistických motivací. To však potvrzuje mou argumentaci: fakt, že vedle platů a prémie existují osobní zisky, které vedení nemůže vyplácet jinak než v rámci nezákonných nebo na hranicích zákona se pohybujících praktik, přesně ukazují, že strukturální představa korporace je kapitalistické motivaci nepříznivá.

průběhu jednání – nebo, jak to také můžeme pojmut, jakmile do svého soukromého života vnesou jakýsi neartikulovaný systém kalkulace nákladů –, nemohou si neuvědomit ohromné osobní oběti, které s sebou v současné době nese rodinné pouto a zvláště rodičovství, a zároveň fakt, že děti přestaly být s výjimkou dětí v rodinách farmářů a rolníků ekonomickým aktivem. Tyto oběti nesestávají pouze z položek, které můžeme poměřovat objemem peněz, ale zahrnují také blíže neurčenou ztrátu pohodlí, svobody od povinnosti o někoho pečovat a příležitosti užívat stále atraktivnějších a rozmanitějších alternativních příjemností, které se srovnávají s radostmi rodičovství, jež jsou předmětem stále přísnější kritické analýzy. Fakt, že taková bilanční rozvaha bude pravděpodobně neúplná, a snad dokonce od základu mylná, důsledky tohoto stavu nijak neoslabuje, ale naopak spíše umocňuje. Pokud jde o největší z aktiv, o to, jak rodičovství přispívá k fyzickému a morálnímu zdraví rodičů, zvláště žen – k jejich „normalitě“, jak to také můžeme vyjádřit –, to téměř bez výjimky uniká racionální reflexi moderních jednotlivců, kteří se v soukromém i veřejném životě soustřeďují na snadno rozpoznatelné detaily, které mají bezprostřední užitečnost, a představě skrytých potřeb lidské přirozenosti nebo sociálního organismu se jen vysmívají. Domnívám se, že je i bez dalšího rozvádění dostatečně jasné, co chci říci. Je možné to shrnout do otázky, která se tak často vtrívá do mysli potenciálních rodičů: „Proč bychom se měli brzdit ve svých ambicích a ochuzovat svůj život jen proto, aby nás ke stáří někdo urážel a pokořoval?“

Kapitalistický proces prostřednictvím psychických postojů, které vytváří, stále více zastírá hodnoty rodinného života a odstraňuje morální skrupule, jež by stará morální tradice kladla do cesty jinému způsobu života, a zároveň rozvíjí nové chutě. Pokud jde o bezdětnost, kapitalistická vynalézavost dodává stále účinnější antikoncepční prostředky překonávající odpor, který by jinak kladl nejsilnější z lidských pudů. Pokud jde o životní styl, kapitalistická evoluce zmenšuje přitažlivost buržoazní rodinné domácnosti a nabízí k ní alternativy. Už jsem hovořil o „zanikání výrobního vlastnictví“, nyní se musím zmínit o „zanikání vlastnictví spotřebitele“.

Do posledních desetiletí devatenáctého století byly městský dům a venkovské sídlo všude nejen příjemnou a vyhovující oázou soukromého života lidí s vyššími příjmy, ale byly také něčím nepostradatelným. Na tom, zda má rodina adekvátní *foyer* s odpovídajícím personálem, závisela nejen její pohostinnost jakéhokoli stupně a stylu, ale i její spokojenost, důstojnost, klid a kultivovanost. Celkové uspořádání charakterizované souhrnným názvem „dům“ bylo v tomto smyslu průměrným mužem nebo ženou buržoazního statusu chápáno jako něco samozřejmého, stejně jako považovali za něco samozřejmého manželství a děti – „založení rodiny“.

Dnes jsou příjemnosti buržoazního domu na jedné straně méně zřejmé než jeho břemena. Pro kritické oko kritického věku se může jevit především jako zdroj potíží a výdajů, které se často nedají ospravedlnit. K tomu by došlo i nezávisle na současném zdanění a mzdách a na postoji moderního domácího personálu; všechny tyto faktory jsou typickými výsledky kapitalistického procesu a samozřejmě velmi posilují důvody proti tomu, co bude v blízké budoucnosti téměř všeobecně pokládáno za nemoderní a neekonomický způsob života. V tomto ohledu stejně jako v jiných žijeme v přechodovém stadiu. Průměrná rodina buržoazního statusu má sklon redukovat potíže s vedením velké domácnosti a venkovské rezidence tím, že je nahrazuje malými a mechanizovanými domácnostmi, přičemž v maximální míře využívá služby zvenčí a svůj život přenáší do vnějšího světa – například pohostinnost se stále více realizuje v restauraci či klubu.

Na druhé straně už dům starého typu není v buržoazní sféře neodmyslitelným požadavkem pohodlného a kultivovaného života. Nájemní obytný dům a hotel představují racionalizovaný typ bydliště a jiný životní styl, který bude – až se plně rozvine – nepochybně vyhovovat nové situaci a poskytovat všechn základní komfort a eleganci. Jisté je to, že se tento styl ani jeho vnější slupka zatím nikde plně nerozvinuly, a pokud jde o náklady, výhody nabízejí, jen když započítáme potíže a mrzutosti spojené s vedením moderního domu. Ale už dnes nabízejí jiné výhody – možnost dopřát si celou škálu moderních požitků, cestovat, snadno se stěhovat a přesunout břímě drobných starostí moderní existence na mocná ramena vysoce specializovaných organizací.

Není těžké dohlédnout, jak se to odráží ve vyšších vrstvách kapitalistické společnosti na problémech dítěte. Opět zde existuje vzájemný vztah: ústup prostorného domu – a jen v něm se může rozvíjet bohatý život početné rodiny² – a narůstající napětí, s nímž je spojeno jeho fungování, představují další motiv, proč se vyhýbat starostem rodičovství; ale pokles zájmu o potomstvo zase způsobuje, že nestojí za to mít prostorný dům.

Řekl jsem, že pokud jde o náklady, nový styl buržoazního života dosud nenabízí nějakou rozhodující výhodu. To se však týká pouze běžných nebo základních nákladů obsluhy potřeb soukromého života. Co se týče mimořádných výdajů, výhody jsou patrné již nyní, a to i v čistě peněžním vyjádření. A jestliže byly výdaje na nejtrvalejší prvky domácího života – zvláště na domy, obrazy, nábytek – tradičně financovány z předchozích výdělků, můžeme říci, že potřeba akumulace „spotřebního kapitálu“ se tímto

² Moderní vztahy mezi rodiči a dětmi jsou samozřejmě částečně podmíněny tím, že se tento trvalý rámec rodinného života rozpadá.

procesem výrazně redukuje. To samozřejmě neznamená, že poptávka po „spotřebním kapitálu“ je nyní, třeba jen relativně, menší než dříve; rostoucí poptávka po spotřebních statcích ze strany osob s nižšími a středními příjmy tento účinek více než dostatečně kompenzuje. Znamená to však, že pokud jde o hedonistickou komponentu ve vzorci motivů k získávání věcí, redukuje se žádoucnost příjmů přesahujících určitou úroveň. Chce-li se o tom čtenář přesvědčit, ať si představí veskrze praktickou situaci: úspěšný muž či pár nebo muž či pár z „vyšší společnosti“, který si může dovolit zaplatit nejlepší pokoj v hotelu nebo na lodi, nejlepší kupé ve vlaku a předměty k osobní spotřebě a užití v té nejlepší kvalitě – již ve stále větší míře zajišťují pásy masové výroby³ –, může mít *pro sebe*, půjde-li to tak dál, vlastně vše, po čem zatouží. A je nasnadě, že rozpočet postavený na těchto zásadách, bude daleko nižší než ten, který diktovaly požadavky „velkopanského stylu“ života.

3. Abychom si uvědomili, co to všechno znamená pro účinnost kapitalistického výrobního motoru, stačí si jen připomenout, že rodina a rodinný dům byly vždy hlavní pružinou typicky buržoazního druhu ziskového motivu. Ekonomové ne vždy doceňují váhu tohoto faktu. Podíváme-li se blíže na jejich představu vlastního zájmu podnikatelů a kapitalistů, nutně zjistíme, že výsledky, které by měl přinášet, ve skutečnosti vůbec neodpovídají tomu, co lze očekávat od racionálního zájmu samostatně žijícího jedince nebo bezdětného páru, který se už nevívá na svět okny rodinného domu. Ekonomové vědomě či nevědomě analyzovali chování člověka, jehož názory a motivy jsou takovým domem utvářeny a který míní pracovat a šetřit především pro ženu a děti. Jakmile žena a děti zmizí z morálního obzoru podnikatele, objeví se před námi jiný druh *homo oeconomicus*, který se stará o jiné věci a jedná jiným způsobem. Z jeho pohledu a z hlediska individualistického utilitarismu by bylo chování onoho starého typu ve skutečnosti naprosto iracionální. Ztrácí i tu špetku romantismu a heroismu, která mu ještě v neromantické a neheroické kapitalistické civilizaci zbyla – heroismus *navigare necesse est, vivere non necesse est*.⁴ A ztrácí i kapitalistickou etiku prikazující pracovat pro budoucnost bez ohledu na to, zda úrodu bude či nebude sklízet on sám.

Poslední bod je možno vyložit ještě výmluvněji. V předcházející kapitole jsme viděli, že kapitalistický řád svěruje dlouhodobé zájmy společnosti

³ Vliv větší vhodnosti masově vyráběného zboží na rozpočet spotřebitele je umocněn cenovou rozdílností mezi tímto zbožím a odpovídajícím zbožím vyráběným na zakázku; tato rozdílnost se zvyšuje díky rostoucím mzdám a zároveň díky poklesu relativní potřeby zakázkového zboží; kapitalistický proces demokratizuje spotřebu.

⁴ „Plavit se je nutné, žít nutné není.“ Nápis na starém domě v Brémách.

do péče vyšších vrstev buržoazie. V podstatě jsou však svěřeny rodinnému motivu působícímu v těchto vrstvách. Buržoazie fungovala především proto, aby investovala, a to, za co bojovala a co se pokoušela bránit před vládami, které přijímaly krátkodobou perspektivu,⁵ nebyla ani tak úroveň spotřeby jako úroveň akumulace. S úpadkem hnací síly v podobě rodinného motivu se časový horizont podnikatele krátí zhruba na předpokládanou délku jeho života. Nyní může být méně ochotný než dříve vydělávat, šetřit a investovat, i kdyby neměl důvod se obávat, že jeho zisky jen zvýší jeho daňové povinnosti. Je tlačěn k mentálnímu postoji nepřátelskému úsporám a se stále větší ochotou přijímá *teorie* hovořící proti úsporám, které jsou projevem krátkodobé *filozofie*.

Přijímá však ještě něco víc. S odlišným postojem ke svému koncernu a s odlišným stylem soukromého života má sklon osvojit si i odlišný názor na hodnoty a normy kapitalistického řádu věcí. Snad nejvíce zarážejícím rysem obrazu je míra, v níž se buržoazie – vedle toho, že si vychovává vlastní nepřátele – nechává těmito nepřáteli sama vychovávat. Vstřebává hesla současného radikalismu a zdá se, že je zcela ochotná podstoupit konverzi k víře, která je nepřátelská k samé její existenci. Implikace této víry připouští jen váhavě, zdráhavě a částečně. To by bylo nanejvýš podivné a velmi těžko vysvětlitelné, nebýt faktu, že typický buržoa rychle ztrácí víru ve své vlastní krédo. A to je zase plně pochopitelné, uvědomíme-li si, že sociální podmínky, které mu daly vzniknout, se stávají minulostí.

Potvrzuje to velmi charakteristický způsob, jak se lidé s konkrétními kapitalistickými zájmy a buržoazie jako celek chovají, mají-li čelit přímému útoku. Mluví a argumentují, nebo najímají lidi, kteří to dělají za ně; chytají se každé šance na kompromis; jsou vždy hotoví ustoupit; nikdy se nepouštějí do boje pod praporem svých vlastních ideálů a zájmů. V této zemi se za posledních deset let ani jednou nezvedl skutečný odpor proti vnucování neúnosných finančních břemen nebo proti pracovnímu zákonodárství, které je neslučitelné s efektivním řízením průmyslu. Jak už čtenář jistě seznal, jsem dalek toho, abych přeháněl politickou moc ať už velkého podnikání, nebo buržoazie obecně. Co víc, jsem do velké míry ochoten připustit její zbabělost. Ale stále ještě nebyly ztraceny všechny možnosti obrany a historie nabízí řadu příkladů úspěchu malých skupin, které se v přesvědčení o správnosti své věci rozhodně bránily všemi prostředky. Jediným vysvětlením poddajnosti, již jsme svědky, je to, že buržo-

⁵ Říká se, že v ekonomických záležitostech „může stát přijmout dlouhodobou perspektivu“. Avšak s výjimkou určitých věcí vně stranické politiky, jako je například uchování přírodních zdrojů, tak sotva kdy činí.

azní řád ztratil smysl v očích samotné buržoazie a že už jí je konec konců všechno jedno.

Týž ekonomický proces, který snižováním významu funkce podnikatele a kapitalisty, bouráním ochranné vrstvy a institucí a vytvářením nepřátelské atmosféry podkopává pozici buržoazie, způsobuje tedy také rozklad vnitřních hnacích sil kapitalismu. Nic jiného tak dobře nedokládá, že kapitalistický řád nejen že spočívá na oporách zbudovaných z mimokapitalistického materiálu, ale také že čerpá energii z mimokapitalistických vzorců chování, které zároveň nutně ničí.

Znovu jsme objevili něco, co už bylo z jiných východisek – a jak se domnívám s nesprávným zdůvodněním – objeveno mnohokrát: v samotném kapitalistickém systému tkví tendence k sebedestrukci, která se ve svých ranějších stádiích může jevit jako tendence ke zpomalování pokroku.

Nebudu tu opakovat, jaké subjektivní a objektivní, ekonomické a mimoekonomické, překrývající se a navzájem se posilující faktory k tomuto výsledku přispívají. Nebudu ani poukazovat na to, co by už mělo být jasné a v následujících kapitolách bude ještě jasnější, totiž že tyto faktory jsou odpovědné nejen za destrukci kapitalismu, ale také za vznik civilizace socialistické. Všechny ukazují tímto směrem. Kapitalistický proces nejen rozbíjí svůj vlastní institucionální rámec, ale vytváří také podmínky pro jiný. Destrukce tu možná není ten správný výraz. Možná bych měl mluvit o transformaci. Není tomu přece tak, že tento proces po sobě zanechal prázdno, které může být zaplněno čímkoli, co se náhodou vynoří; věci i duše se transformovaly tak, že jsou stále způsobilější pro socialistickou formu života. S každým zaniklým nýt看 kapitalistické konstrukce se snižuje nemožnost realizace socialistického plánu. V obou těchto ohledech byla Marxova *vize* správná. Můžeme se s ním rovněž shodnout na spojení této konkrétní společenské změny, která nám probíhá přímo před očima, s ekonomickým procesem jako její hlavní hnací silou. Co naše analýza, je-li správná, nepotvrzuje, má konec konců jen druhořadý význam, ať už to hraje v socialistickém krédu jakkoli zásadní roli. V konečném důsledku není až takový rozdíl – jak by se někdo mohl domnívat – mezi tím, zda kapitalismus upadá kvůli svým úspěchům nebo zda upadá kvůli svému selhání.

Naše odpověď na otázku, která stojí v názvu této části, však nastoluje mnohem více problémů, než rozřešila. S ohledem na to, co bude v této knize následovat, by měl čtenář držet v patrnosti:

Za prvé o typu socialismu, který se už rýsuje na obzoru budoucnosti, dosud nic nevíme. Pro Marxe a většinu jeho vyznavačů – a to bylo a je jedním z nejzávažnějších nedostatků jejich doktríny – znamená socialismus

jednu určitou věc. Tato určitost nás však nedovádí dál než ke znárodnění průmyslu, s nímž může být slučitelné neomezené množství ekonomických a kulturních možností.

Za druhé podobně zatím nevíme nic o tom, jak konkrétně by se měl socialismus objevit, vyjma toho, že musí být obrovské množství možností sahajících od postupné byrokratizace až k té nejpitoresknější revoluci. Přesně vzato nevíme ani, zda u socialismu opravdu zůstane. Zopakujme: postřehnout tendenci a představit si cíl, k němuž povede, je jedna věc, a předpovědět, že tento cíl bude skutečně dosažen a že výsledný stav věcí bude schopen existence, něku-li trvalé, je věc zcela jiná. Než se lidstvo bude dusit v kobce (nebo chcete-li, vyhřívat v paprscích) socialismu, může být sežehnuto hrůzami (či leskem) imperialistických válek.⁶

Za třetí, i když jsou různé složky tendence, již jsme se zde pokoušeli popsat, všude patrné, zatím se plně neprojeví. V různých zemích věci postoupily různě daleko, v žádné ale nezašly až tak daleko, abychom mohli s nějakou přesvědčivou přesností říci, kam až budou pokračovat, nebo tvrdit, že „základní trend“ je už tak silný, že nelze očekávat nic vážnějšího než občasné návraty. Integrace průmyslu není zdaleka úplná. Hlavním faktorem každé podnikatelské situace je stále skutečná či potenciální konkurence. Podnikání je stále aktivní a vedoucí postavení buržoazie je stále hlavní hnací silou ekonomického procesu. Střední třída má stále ještě politickou moc. Buržoazní normy a buržoazní motivace jsou sice neustále oslabovány, ještě ale žijí. Přetrvávání tradic – a rodinného vlastnictví kontrolního balíku akcií – způsobuje, že mnoho ředitelů se chová tak, jak se kdysi choval vlastníci řídicí svůj podnik. Ani buržoazní rodina ještě nezanikla; ve skutečnosti se udržuje při životě tak houževnatě, že se jí žádný odpovědný politik zatím neodvažuje dotknout jinými metodami než daněmi. Z hlediska bezprostřední praxe stejně jako pro účely krátkodobé prognózy – a v těchto záležitostech je „krátkou dobou“ století⁷ – mohou být všechny tyto povrchnosti důležitější než tendence směřující k jiné civilizaci, která pomalu pracuje hluboko pod povrchem.

⁶ Psáno v létě 1935.

⁷ Proto fakty a argumenty předložené v této a ve dvou předcházejících kapitolách nezneplatňují mou úvahu o možných ekonomických výsledcích dalších padesáti let kapitalistické evoluce. Třicátá léta se mohou ukázat jako poslední záchvěv kapitalismu – nynější válka takovou pravděpodobnost samozřejmě velmi zvyšuje. Avšak může tomu být i jinak. V každém případě neexistují *čisté ekonomické* důvody, proč by kapitalismus neměl mít před sebou další úspěšný vývoj, a to je jediné, co jsem chtěl dokázat.

PŘÍPRAVA CESTY

Je možné, aby socialismus fungoval? Samozřejmě, že ano. O tom nelze pochybovat, musí být ale splněny dva předpoklady – průmyslový vývoj dosáhne nezbytného stupně a podaří se vyřešit problémy spojené s přechodnou fází. Tyto podmínky nás jistě mohou znepokojovat, což platí i o otázce, dá-li se od socialistické formy společnosti očekávat, že bude demokratická, a ať už bude demokratická, či nikoli, jaká je pravděpodobnost, že bude dobře fungovat. Nad tím vším se zamyslíme později. Ale akceptujeme-li zmíněné předpoklady a odhlédneme-li od pochybností, je odpověď na uvedenou otázku jasně kladná.

Než se to pokusím prokázat, rád bych si připravil cestu a zbavil se několika překážek. Doposud jsme k určitým definicím přistupovali poněkud nedbale a to teď musíme napravit. Budeme jednoduše počítat s existencí dvou typů společnosti – řekněme jim komerční a socialistická – a o ostatních se zmíníme jen okrajově.

Komerční společnost lze definovat na základě institucionálního modelu, z něhož stačí uvést jen dva prvky – soukromé vlastnictví výrobních prostředků a usměrňování výrobního procesu soukromou smlouvou (nebo řízením či iniciativou). Takovýto typ společnosti nicméně zpravidla není čistě buržoazní, protože jak jsme měli možnost vidět v Části II, průmyslová a obchodní buržoazie je obvykle schopna existovat pouze v symbióze s neburžoazní společenskou vrstvou. Komerční společnost není ani tožná se společností kapitalistickou, která je sice její specifickou formou, ale vyskytuje se v ní doplňkový jev – úvěrování. Jde o praxi financování podnikání pomocí bankovních úvěrů – penězi (hotovostí nebo depozity) vytvořenými pro tento účel –, která podmiňuje existenci celé řady pozoruhodných rysů moderního ekonomického života. Ale vzhledem k tomu, že komerční společnost jako alternativa k socialismu v praxi vždy existuje ve specifické kapitalistické formě, nic se nestane, bude-li se čtenář držet tradičního protikladu kapitalismu a socialismu.

Za socialistickou společnost budeme pokládat takový institucionální model, v němž je kontrola nad výrobními prostředky a výrobou samotnou svěřena do rukou ústředního orgánu, neboli takovou společnost, v níž jsou ekonomické záležitosti v zásadě věcí veřejnou, nikoli soukromou. Socialismu se říká intelektuální Próteus. Kromě hloupých definic, jako například že socialismus znamená chléb pro všechny, existuje i mnoho přijatelných způsobů, jak jej definovat, a náš není nezbytně tím nejlepším. Ale jsou zde jisté fakty, které bychom si měli uvědomit, i když se vystavujeme nebezpečí, že budeme obviněni z pedantství.

Naše definice nezahrnuje cechovní socialismus, syndikalismus a jiné typy socialismu. To, co lze označit termínem centralistický socialismus, podle mne totiž v této oblasti převládá natolik, že by bylo ztrátou času zabývat se zde i jinými formami. Ovšem jestliže jsme si tento termín zvolili za označení právě typu socialismu, který budeme zkoumat, musíme si dát pozor, abychom nebyli špatně chápáni. Centralistický socialismus pojmáme v tom smyslu, že vylučuje pluralitu jednotek kontroly, které by hájily výhradně jen vlastní zájem, a nepřipouští pluralitu autonomních územních celků, která by se příliš blížila antagonismům kapitalistické společnosti. Vyloučení dílčích zájmů lze sice považovat za nerealistické, nicméně je zásadní.

Tímto termínem ale nemíníme centralismus v tom smyslu, že ústřední moc (budeme ji také nazývat ústředním vedením nebo ministerstvem výroby) je nutně absolutní nebo že veškerá iniciativa týkající se exekutivy vychází z této moci samotné. Pokud jde o první bod, vedení nebo ministerstvo může mít povinnost předkládat své plány kongresu či parlamentu. Může také existovat dohlížečský a kontrolní orgán, něco jako *cour des comptes*, který má případně právo určitá rozhodnutí zamítnout. K druhému bodu dodejme, že „odborníkům z praxe“, tedy ředitelům jednotlivých podniků a průmyslových závodů, musí být ponechána určitá svoboda jednání, která může být téměř neomezená. Prozatím si dovolím směle předpokládat, že rozumná míra svobody je empiricky podložena a skutečně zajištěna, takže efektivitu nepříznivě neovlivňují ani přehnané ambice podřízených, ani zprávy a nezodpovězené otázky vršící se na ministrově stole, nebo ministrova nařízení připomínající Twainova pravidla o sklízení brambor.

Kolektivismu a komunismu jsem nevěnoval zvláštní definice. První termín nebudu užívat vůbec a druhý užiju pouze příležitostně v souvislosti se skupinami, které se samy takto označují. Kdybych je byl ale nucen užívat, pokládal bych je za synonyma socialismu. Podíváme-li se na užívání těchto termínů v historii, zjistíme, že se jim většina autorů snažila dát od-

lišné významy. Je pravda, že slovo komunistický poměrně důsledně označovalo ideje nekompromisnější nebo radikálnější než jiné. Ale na druhou stranu, jeden z klasických dokumentů socialismu se jmenuje *Komunistický manifest*. Rozdíl v principech neměl nikdy zásadní charakter – a pokud nějaké rozdíly existují, nejsou uvnitř socialistického tábora o nic méně zřetelné, než při srovnání socialismu a komunismu. Bolševici se nazývají komunisty a zároveň jedinými skutečnými socialisty. Ať už jsou skuteční a jediní, nebo nikoli, socialisté to určitě jsou.

Dosud jsem se vyhýbal termínům státní majetek či státní vlastnictví přírodních zdrojů, podniků a zařízení. V metodologii společenských věd jde ale o dosti důležitou věc. Nepochybně existují pojmy, které se nevztahují k žádnému konkrétnímu historickému období nebo společnosti – například potřeba, volba nebo ekonomický statek. A jsou zde jiné, které sice v běžné řeči takový vztah mají, ale analytici je vypilovali do té míry, že ho ztrácejí. Jako příklad mohou sloužit cena nebo náklady.¹ Existují však i další, jejichž povaha nedovoluje, aby byly přeneseny, a které budou mít vždy punc určitého institucionálního rámce. Užívat je vně společenského nebo kulturního světa, v němž zdomácněly, je velmi nebezpečné a vlastně to hraničí až s překrucováním historických faktů. Vlastnictví či majetek – a podle mne i daně – jsou charakteristické jen pro komerční společnost, stejně jako rytíři a léno patří do světa feudálního.

Stejně je tomu se státem. Pochopitelně ho můžeme definovat pomocí kritérií svrchovanosti a pak hovořit o socialistickém státě. Ovšem má-li tento pojem vycházet z reality, ne pouze z právnických a filozofických úvah, neměl by se dostat do diskusí ani o feudální, ani o socialistické společnosti, protože ani v jedné z nich nenajdeme dělicí čáru mezi soukromou a veřejnou sférou, od níž je význam slova stát z velké části odvozen. Abychom tento význam zachovali v jeho bohatosti funkcí, metod a postojů, bude nejlepší říci, že stát, výsledek střetů a kompromisů mezi feudálními pány a buržoazií, je částí popela, z něhož vstane fénix socialismu. Z tohoto důvodu jsem tento pojem v definici socialismu nepoužil. Socialismus samozřejmě může být nastolen státem. Nevidím ale nic nesprávného v tom, řekneme-li, že stát ustavením socialismu odumírá, jak to zdůrazňoval Marx a opakoval Lenin.

V jednom ohledu se konečně naše definice shoduje se všemi, s nimiž jsem se dosud setkal. Všimá si výlučně ekonomického aspektu. Každý

¹ Cena je v moderní teorii definována jako pouhý koeficient transformace. Náklady ve smyslu alternativních nákladů jsou všeobecnou logickou kategorií. Brzy se k tomu ještě vrátíme.

socialista si přeje udělat ve společnosti ekonomickou revoluci a očekává, že veškerá pozeňání se dostaví prostřednictvím změny ekonomických institucí. To nutně implikuje teorii sociální kauzality – teorii, podle níž je skutečným hybatelem v celém souhrnu jevů, jemuž říkáme společnost, ekonomický systém. Zde je ale třeba připomenout dvě věci.

Za prvé to, co jsme již v předchozí části zdůrazňovali vzhledem ke kapitalismu, je třeba zdůraznit také vzhledem k socialismu – ani pro nás, pozorovatele, ani pro lidi, kteří v socialismus vkládají svou víru, není ekonomické hledisko tím jediným, nebo dokonce tím nejdůležitějším. Svou definicí jsem nemínil nic takového popírat. Mám-li být spravedlivý ke všem slušným socialistům, které jsem potkal nebo jejichž práce jsem četl, musím říci, že to pro ně platí také. Zdůrazňují-li ekonomické hledisko – protože v jejich kředu má kauzální význam –, nechťejí tím tvrdit, že má smysl bojovat jen za bifteky a rádia. Je pravda, že existují i beznadějně troubové, kteří mají na mysli přesně tohle. A i hodně z těch, kteří mezi ně nepatří, bude přesto v boji o hlasy kvůli jejich bezprostřední přitažlivosti vyzdvihoval ekonomické přísliby. Tím ale překrucují a znehodnocují své přesvědčení. My se tomu vyhneme. Budeme mít na paměti, že socialismus si klade vyšší cíle než plná břicha, stejně jako křesťanství znamená víc než poněkud hédonistické hodnoty ráje a pekla. Socialismus znamená v prvé řadě nový kulturní svět. Kvůli němu se člověk může stát vášnivým socialistou, a přesto si myslet, že socialistické uspořádání je po stránce ekonomické výkonnosti horší.² Žádná výhradně ekonomická argumentace pro nebo proti nemůže být nikdy rozhodující, ať je sebeúspěšnější.

Ale za druhé – jaký kulturní svět? Na tuto otázku bychom se mohli pokusit odpovědět tím, že zmapujeme skutečné projevy uznávaných socialistů a podíváme se, zda z nich nelze odvodit nějaký typ. Na první pohled se zdá, že materiálu je až až. Někteří socialisté jsou celkem ochotní se sepjaty rukama a s úsměvem pozeňaných na tváři pět chvalozpěv na spravedlnost, rovnost a svobodu obecně, a svobodu od „vykořisťování člověka člověkem“ zvláště, pět píseň o míru a lásce, o rozbitých okovech a ničím nsvázané kultuře, o nových horizontech, o novém zjevení důstojnosti člověka. Ale to je jen Rousseau zředěný trochou Benthamem. Jiní prostě jen vyjadřují zájmy a tužby radikálního odborového křídla. Další jsou ale nápadně nemluvní. Pohrdají snad levnými slogany, ale nenapadá je nic jiného? Nebo jakousi myšlenku mají, ale pochybují o její popularitě? Anebo vědí, že se jejich názory beznadějně liší od názorů jejich soudruhů?

² Obráceně to samozřejmě platí také: člověk může uznávat ekonomické zásluhy socialismu, a přesto ho z kulturního hlediska nenávidět.

Tudy tedy cesta nevede. Podívejme se raději na to, čemu říkám kulturní neurčitost socialismu. Podle naší definice stejně jako podle většiny jiných může být společnost plně a vskutku socialistická, a přesto mít v čele absolutního vládce, nebo být uspořádána tím nejdemokratičtějším způsobem; může být aristokratická, nebo proletářská; může být teokratická a hierarchická, nebo ateistická či k náboženství lhostejná; může udržovat disciplínu přísnější než v moderní armádě, nebo být zcela neukázněná; může být asketická, nebo svou podstatou eudaimonistická; čilá, či laxní; může myslet jen na budoucnost, nebo jen na přítomný okamžik; může být válečnická a nacionalistická, nebo mírumilovná a internacionalistická; rovnostářská, nebo nerovnostářská; může se řídit etikou pánů, nebo etikou otročených; může rozvíjet schopnosti subjektivní, nebo objektivní;³ způsob života v ní může být individualistický, nebo standardizovaný. Nakonec může – a v některých z nás už jen to samo vzbudí loajalitu nebo odpor – žít z nadprůměrného či podprůměrného lidského materiálu, a vytvářet tak nadlidi nebo podlidi.

Proč je tomu tak? Čtenář si zkrátka může vybrat. Buď může tvrdit, že se Marx mylí a že ekonomický model nedeterminuje civilizaci, nebo že celkový ekonomický model může být rozhodující, nicméně prvek, na kterém je socialismus v našem smyslu postaven, není bez dalších ekonomických dat a předpokladů pro charakter společnosti určující. S kapitalismem bychom mimochodem nepořídili o nic lépe, kdybychom se pokusili zkonstruovat jeho kulturní svět jen na základě faktů vyjádřených v naší definici. V případě kapitalismu máme ale nepochybně dojem určitosti a pokládáme za možné uvažovat o tendencích kapitalistické společnosti. Je to proto, že se můžeme odvolat na historickou skutečnost, která nám poskytuje veškeré potřebné dodatečné údaje a prakticky vylučuje neomezené množství možností.

Hovoříme-li o determinovanosti, míníme tím užší a technický smysl tohoto slova a navíc s odkazem na celé kulturní prostředí. Neurčenost nám však naprosto nebrání, abychom se pokusili zachytit jisté rysy a tendence, které by mohly být plodem socialistického zřízení s větší pravděpodobností než zřízení jiného. To se týká i rysů a tendencí vztahujících se zvláště ke konkrétním situacím kulturního organismu. Nevylučuje to rovněž zavedení jiných racionálních předpokladů, jak je zřejmé z výše podaného výčtu možností. Například věříme-li jako řada socialistů – podle

³ Může to znít paradoxně, ale individualismus a socialismus nejsou nutně protiklady. Lze argumentovat tím, že v socialistickém uspořádání je zaručeno „skutečné“ uplatnění osobnosti jednotlivce. To by dobře odpovídalo marxistickému způsobu myšlení.

mne mylně –, že války nejsou nic jiného než jednou z forem střetu kapitalistických zájmů, lehce z toho vyvodíme, že by socialismus měl být pacifistický, nikoliv válečnický. Nebo pokud předpokládáme, že se socialismus vyvíjí ruku v ruce s určitým druhem racionalismu, dojdeme k závěru, že bude pravděpodobně nenáboženský, ne-li protináboženský. Sami se občas o podobné vývody pokusíme, ačkoliv bychom měli spíše přenechat prostor jedinému skutečnému odborníkovi v této oblasti, Platónovi. To vše ale nic nemění na skutečnosti, že socialismus je opravdu *kulturní* Próteus a že všechny jeho kulturní možnosti se ukážou, jen pokud rezignujeme na specifické případy socialismu. Pro nás bude zajímavá každá z nich, ale pro své stoupence bude vždy jen jedna tou pravou.

SOCIALISTICKÝ PROJEKT

Nejprve se musíme přesvědčit, zda není něco v nepořádku s čistou logikou socialistického hospodářství. Žádný důkaz o správnosti této logiky sice z nikoho socialistu neudělá a ani nepodpoří význam socialismu jako praktického návodu, ale důkaz logické chyby, či dokonce nemožnost dokázat, že nějakou logiku vůbec má, by stačily, abychom se přesvědčili o vnitřní nesmyslnosti socialismu.

Tuto otázku lze přesněji formulovat následovně: Je-li dán určitý typ socialistického systému, je z informací, které o něm máme, a z pravidel racionálního chování možné odvodit specifická rozhodnutí o tom, co a jak vyrábět, nebo, řečeno přesněji ekonomickou terminologií, formulovat v situaci socialistické ekonomiky z těchto údajů a pravidel rovnice, které by byly nezávislé a kompatibilní – tj. neodporující si – a jichž by bylo dostatek na to, abychom z nich mohli vypočítat neznámé problémy ležícího před ústředním vedením nebo ministerstvem výroby?

1. Odpověď je kladná. Na základě čisté logiky nelze socialismu nic vytknout. To je natolik zřejmé, že by mne to nenapadlo zde uvádět, kdyby se to často nepopíralo a kdyby nebylo ještě podivnější skutečnosti, že ortodoxní socialisté, pokud byli jejich učitelé ekonomové se zaměřením a sympatiemi silně buržoazními, nebyli schopni zformulovat odpověď tak, aby splňovala vědecké požadavky.

Jediná autorita, jež popírá čistou logiku socialismu, je profesor L. von Mises.¹ Vychází z teze, že racionální ekonomické jednání předpokládá racionální výpočet nákladů a v souvislosti s tím i ceny faktorů, které je ovlivňují, což zase předpokládá trh, kde se tyto ceny tvoří. Vzhledem k tomu, že v socialistické společnosti žádný takový trh neexistuje, dochází k závěru, že výroba postrádá racionální kritéria, a pokud vůbec bude systém fungo-

¹ Jeho studie, publikovaná v roce 1920, je nyní k dispozici v angličtině, viz *Collectivist Economic Planning* (F. A. von Hayek, ed. 1935), viz také jeho *Gemeinwirtschaft*, vyšlo v anglickém překladu pod názvem *Socialism* (1937).

vat, bude fungovat nahodile. Podobné kritice a možná i svým vlastním pochybnostem neměli uznávaní představitelé socialistické ortodoxie čím oponovat. Mohli použít argument, že socialistické vedení by mohlo pro začátek použít systém hodnot vyvinutých kapitalistickými předchůdci. To je bezpochyby relevantní bod do diskuse o praktických potížích, ale naprosto nevhodný, pokud jde o zásadní otázku, a ani se nehodí do chvalozpěvu o zázracích socialistického ráje. Tam se totiž lze zcela obejít bez kapitalistického švindlu, například bez racionálního propočtu nákladů, a všechny problémy se řeší využitím přebytku ze socialistických zásob. Takový postoj se rovná přijetí kritiky a někteří socialisté jej přijímají dokonce i dnes.

Ekonomem, který tuto otázku vyřešil s konečnou platností a nám ponechal jen prostor pro její další rozvedení a maximálně objasnění některých méně zásadních bodů, byl Enrico Barone. Zmíněného autora doporučuji čtenářům, kteří hledají rigorózní důkazový materiál.² Nám zde postačí jen krátký nástin.

Z úhlu pohledu ekonomů je výroba, včetně dopravy a všech operací ovlivňujících marketing, pouhá racionální kombinace „faktorů“ v rámci omezení daných technologickou vyspělostí. Kombinace faktorů v komerční společnosti zahrnuje také koupi nebo pronájem, z nichž plynou výnosy, které jsou pro takovou společnost typické. Znamená to tedy, že výroba a „rozdělování“ toho, co společnost vyprodukuje, jsou jen různými aspekty jednoho a téhož procesu a podléhají rovnou měrou jeho vlivu. Nejdůležitější logický či čistě teoretický rozdíl mezi hospodářstvím komerčním a socialistickým spočívá v tom, že to, co jsme právě zmínili, v socialistické ekonomice neplatí. Neexistuje v ní totiž tržní hodnota vý-

robních prostředků, a co je důležitější, i kdyby snad existovala, v socialistické společnosti by se ze zásady nemohla stát kritériem pro rozdělování. Socialistické společnosti tedy chybí rozdělovací automatismus společnosti komerční. Toto prázdné místo musí být vyplněno politickým činem, třeba vytvořením společenství. Rozdělování se tak stává naprosto odlišnou operací a přinejmenším logicky je zcela odděleno od výroby. Politický čin či rozhodnutí týkající se „rozdělování“ by tedy měl vyplývat z ekonomického a kulturního charakteru společnosti, z jejího chování, cílů a úspěchů, a sám bude zase tyto věci ovlivňovat. Nicméně z hlediska ekonomického je takový politický krok zcela nahodilý. Jak jsme již zmínili dříve, společenství se může rozhodnout pro rovnostářský přístup (přitom může existovat řada interpretací rovnostářských ideálů), nebo v jakékoliv požadované míře připouštět nespravedlivé zacházení. Může dokonce cíleně rozdělovat tak, aby se dosáhlo co nejlepšího výsledku – což je obzvláště zajímavý případ. Může si zjistit přání jednotlivých soudruhů nebo se rozhodnout, že dostanou, co ten který orgán (vláda) pro ně považuje za nejlepší. Heslo „každému podle jeho potřeb“ v sobě nese obojí význam. Tak či onak je třeba nastolit alespoň nějaká pravidla. Pro naše potřeby bude stačit, vezmeme-li v úvahu jeden velmi specifický případ.

2. Předpokládejme, že etické přesvědčení našeho socialistického společenství je veskrze rovnostářské, ale zároveň stanovuje, že každý soudruh má možnost svobodné volby ohledně spotřebního zboží, které je ministerstvo schopno a ochotno vyrábět. Společenství se pochopitelně může rozhodnout, že určité komodity, například alkoholické nápoje, nebude vyrábět. Dále si představme, že k naplňování specifického rovnostářského modelu dochází tak, že všechny osoby včetně dětí a jiných menšin dostávají v závislosti na rozhodnutí kompetentního orgánu poukázku na požadované spotřební zboží. Poukázka odpovídá množství výrobků, které jsou v daném účetním období k dispozici, vydělenému počtem uchazečů s tím, že všechny poukázky jsou platné jen do konce toho kterého období. Tyto poukázky mohou mít podobu nároku na x-tinu veškerého jídla, oblečení, domácích potřeb, domů, automobilů, filmových představení a tak dále, které byly nebo jsou vyráběny a připravovány ke spotřebě (tak, aby byly rozděleny mezi spotřebitele) v daném období. Jen proto, abychom se vyhnuli složité a zbytečné směně, ke které by mezi soudruhy jinak nevyhnutelně došlo, vyjádříme tyto nároky (práva) nikoliv ve zboží, ale ve stejném množství příhodně vybraných ovšem bezvýznamných jednotek; můžeme jim říkat prostě jednotky nebo měsíce nebo slunce nebo dokonce dolary. Stanovme dále, že určité zboží je směňováno za daný počet těchto umělých jednotek. Tyto „ceny“ uplatňované v socialistických obchodech

² Více než tucet ekonomů dospělo k řešení ještě před Baronem. Jsou mezi nimi taková jména jako F. von Wieser (*Natural Value*, 1893, v německém originále vyšlo 1889) a Pareto (*Cours d'Économie politique*, svazek II, 1897). Oba si uvědomovali, že základní logika ekonomického jednání je v komerční a socialistické společnosti stejná. Z toho vycházeli ve svých závěrech. Ale Barone, Paretův stoupenec, jako první tuto myšlenku rozpracoval. Viz jeho studie „Il Ministro della Produzione nello Stato Collettivista“, *Giornale degli Economisti*, 1908; anglický překlad byl zařazen do svazku *Collectivist Economic Planning*, který jsem zmínil v předchozí poznámce.

Není možné ani nutně plně se tu věnovat bohaté škále pozdějších prací. Jako tím či oním způsobem zvláště důležité uvádím jen následující: Fred M. Taylor, „The Guidance of Production in a Socialist State“, *American Economic Review*, March 1929; K. Tisch, *Wirtschaftsrechnung und Verteilung im sozialistischen Gemeinwesen*, 1932; H. Zassenhaus, „Theorie der Planwirtschaft“, *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 1934; především pak Oskar Lange, „On the Economic Theory of Socialism“, *Review of Economic Studies*, 1936/7, publikováno jako kniha (Lange and Taylor) se stejným názvem v r. 1938; a A. P. Lerner, k jehož článkům odkazujeme v dalších poznámkách.

musí s ohledem na naše předpoklady vždy splňovat jednu podmínku. Jsou-li násobeny existujícím množstvím příslušného zboží, dávají jinak nahodilý úhrn požadavků jednotlivých soudruhů. Ale ministerstvo nepotřebuje stanovit jednotlivé „ceny“, jejich výši jen v počáteční fázi navrhne. Vezmeme-li v úvahu vkus a stejnoměrné „dolarové příjmy“, soudruzi na takovýto návrh zareagují, a tím dají najevo, za jakou cenu jsou ochotni si produkt společnosti pořídit, s výjimkou zboží, o které vůbec nikdo nemá zájem a jež neodpovídá žádným potřebám. Pokud ministerstvo chce, aby se obchody vyprázdnily, je nuceno danou výši ceny akceptovat. To se také stane a princip rovného rozdělování se tak uskuteční věrohodně a jednoznačně určeným způsobem.

To ovšem za předpokladu, že již bylo vyprodukováno určité množství každého výrobku. Skutečný problém, jehož řešitelnost se popírá, tkví v tom, jak to vše provést racionálně tak, aby s přihlédnutím na omezené zdroje, technologické možnosti a podmínky daného prostředí byli spotřebitelé maximálně spokojeni.³ Je jasné, že rozhodnutí týkající se výrobního plánu učiněné řekněme většinovým hlasováním soudruhů by bylo, pokud jde o zmíněný požadavek, zcela neúčinné.⁴ V takovém případě by totiž přinejmenším někteří jedinci (a možná společenství jako celek) dostali to, co chtějí, jen za předpokladu, že se nedostane na ostatní. Je nicméně zároveň zřejmé, že k hospodářské racionalitě v tomto smyslu je možné dospět i jinak. Pro teoretika to vyplývá ze základní teze, že spotřebitelé při hodnocení („poptávání“) spotřebního zboží *ipso facto* hodnotí také výrobní prostředky, které se na produkci určitého výrobku podílí. Důkaz o možnosti existence racionální výroby v naší socialistické společnosti můžeme laikovi předestřít následovně.

3. Pro zjednodušení budeme výrobní prostředky považovat za dané a prozatím neměnné veličiny. Představme si, že ústřední vedení vytvoří pro jednotlivá průmyslová odvětví komise – nebo ještě lépe – úřady, které je spravují a které spolupracují s ústředním vedením. Ty kontrolují a koordinují všechny tyto průmyslové manažery či závody. Centrální vedení těmto úřadům – které má všechny pod kontrolou – přiděluje podle určitých pravidel výrobní zdroje. Předpokládejme, že ústřední vedení stanoví, že správné úřady mají za následujících tří podmínek nárok na jakékoliv množství

³ Pokud moderní teoretikové chtějí něco na tento obrat namítat, poprosím je, aby vzali v úvahu množství zcela zbytečných a rozvláčných úvah, které by s sebou neslo správnější vyjádření, aniž by bylo přínosem k naší debatě.

⁴ Tím nechceme říci, že z úhlu pohledu jiné definice racionality by tento požadavek nebyl splněn. Nezastavujeme se tu nad tím, jakým způsobem by se opatření, o kterých je řeč, dala porovnat s jinými. Brzy se k této problematice vrátíme.

výrobního zboží a služeb, o které požádají. Za prvé, musejí vyrábět co nejhospodárněji. Za druhé, jsou povinny odvádět ústřednímu vedení za každou jednotku výrobního zboží a služeb stanovené množství spotřebitelských dolarů, jež získaly předchozím rozdělováním spotřebního zboží a poskytováním služeb. Jinými slovy, ústřední vedení je ochotno „prodat“ jakémukoliv průmyslovému managementu neomezené množství výrobních prostředků a služeb za dané „ceny“. Za třetí, po managementu se chce, aby požadoval a využil takové množství (a nikoliv menší), jaké je při co nejhospodárnější výrobě schopen využít, aniž by musel „prodávat“ část výrobků za méně „dolarů“, než kolik musí za odpovídající množství výrobních prostředků odvádět ústřednímu vedení. Vyjádřeno odbornějším jazykem tato podmínka znamená, že výroba ve všech odvětvích musí být taková, aby se „ceny“ rovnaly (ne jen byly úměrné) mezním nákladům.⁵

⁵ Tento princip vycházející z obecné logiky volby byl všeobecně přijat až poté, co A. P. Lerner zdůraznil a obhajoval jeho existenci v řadě poznámek a studií, především v *Review of Economic Studies* (také v *Economic Journal*, září 1937). Je to výrazný počín v teorii socialistického hospodářství a využívám této příležitosti k tomu, abych na něj čtenáře odkázal. S ohledem na tuto logiku volby je také správné říci, že výše uvedená podmínka by měla převážet nad pravidlem, že kdykoliv se ceny nevyrovňají celkovým nákladům připadajícím na jednotku, je nutno je s nimi vyrovnat. Ovšem vztah mezi nimi znejasňuje matení různých věcí a je třeba ho vysvětlit.

Pojem mezních nákladů, označující navýšení celkových nákladů, k němuž dojde při malém zvýšení výroby, není přesně určen, dokud ho nevtáhneme k určitému časovému úseku. V situaci, kdy má vlak, který by v každém případě odjel, převážet o jednoho cestujícího navíc, se mezní náklady rovnají nule nebo jsou každopádně velmi nízké. Podíváme-li se na tuto problematiku z hlediska velmi krátkého časového úseku – hodiny či dne nebo až týdne –, lze říci, že téměř všechno jsou režijní náklady, dokonce i mazivo a uhlí, a ty nespadají pod mezní náklady. Ale čím delší je předpokládané časové období, tím více prvků se ocitá v kategorii mezních nákladů. Nejprve se to týká všeho, co obvykle shrnuje pojem jednicové náklady; pak ve stále větší míře následuje to, čemu podnikatel říká režijní náklady a nakonec, v případě velmi dlouhého časového úseku či z hlediska plánování ještě neexistující průmyslové jednotky, už v kategorii režijních nákladů nezůstává nic (nebo v podstatě nic) a při vypočítávání mezních nákladů je třeba brát v úvahu všechno včetně amortizace – pokud tento princip v případě některých faktorů, jako jsou například železniční koleje, nemodifikuje technologická skutečnost, že jsou dostupné a použité pouze ve velmi velkých jednotkách („nedělitelnost“). Mezní náklady by se tedy měly vždy rozlišovat od (mezních) jednicových nákladů.

Zmíněnou podmínku často spojujeme s pravidlem, podle kterého by se měl socialistický – stejně jako kapitalistický – management, v určitém časovém okamžiku řídit heslem „co bylo, to bylo“, chce-li jednat racionálně; jinými slovy by při rozhodování neměl brát v úvahu účetní hodnoty stávajících investic. Ale toto pravidlo platí jen pro krátkodobé chování v určité situaci. Neznamená to, že management *ex ante* nebere v úvahu ty prvky, které nakonec vykrystalizují ve fixní či režijní náklady. Jejich zanedbání by s ohledem na pracovní dobu a jednotky přírodních zdrojů tvořící režijní náklady bylo

Úkol vedení jednotlivých průmyslových odvětví je potom jednoznačně stanoven. Zrovna tak jako dnes každá firma v konkurenčním průmyslovém prostředí ví, čeho a kolik má vyrobit a jak to vyrobit, přičemž vychází z technických možností, reakcí spotřebitelů (jejich vkusu a příjmů) a z ceny výrobních prostředků, i průmyslový management v našem socialistickém společenství by věděl, co vyrábět, jak vyrábět a jaké množství „nakoupit“ od ústředního vedení, jakmile by toto vedení zveřejnilo „ceny“ a jakmile by spotřebitelé dali najevo své „požadavky“.

V jistém smyslu jsou tyto „ceny“, na rozdíl od „cen“ spotřebního zboží, jednostranně určené ústředním vedením. Můžeme nicméně také říci, že vedení průmyslu vysloví jednoznačný „požadavek“, pokud jde o výrobní prostředky, úplně stejně jako spotřebitelé vyjadřují své požadavky vzhledem ke spotřebnímu zboží. Aby byl náš důkaz úplný, musíme ho ještě doplnit o pravidlo, podle kterého by ústřední vedení stanovovalo ceny ve shodě s kritériem maximalizace. Toto pravidlo je nasnadě. Ústřední vedení jen musí každý druh a kvalitu výrobního zboží jednotlivě ocenit – v případě, že diskriminuje, tedy účtuje vedení průmyslových podniků za stejný druh a kvalitu zboží různé ceny, musí to obecně⁶ ospravedlnit neekonomickými

v případě, že by se daly využít alternativním způsobem, iracionální. Přihlédnout k nim ale obecně znamená vyrovnat ceny celkovým nákladům na výrobek, pokud se věci vyvíjejí podle plánu. Jelikož výjimky jsou dány především technologickými překážkami na cestě k racionalitě reprezentovanými nedělitelností, nebo způsobeny odchylkami skutečného běhu událostí od plánu, logiku těchto plánů tento princip konečkonců nevyjadřuje tak špatně. I když krátkodobě to může být to nejracionalnější, co se dá dělat, součástí této logiky nikdy není fungování průmyslu v deficitu. Na to je třeba upozornit ze dvou důvodů.

Za prvé, bývá to popíráno. Někteří dokonce tvrdí, že blahobyť by se (dlouhodobě) zvyšoval, kdyby se ceny vždy vyrovnávaly *krátkodobým* mezním nákladům (bez amortizace), a že režijní náklady (řekněme náklady na výstavbu mostu) by se měly financovat z daní. Pravidlo, které uvádíme v textu, nic takového neznamená, a dělat něco takového by nebylo racionální.

Za druhé, ruská ústřední vláda výnosem z března roku 1936 rušícím pro řadu průmyslových odvětví systém subvencí, který byl do té doby v platnosti, nařídila, že ceny musí být regulovány tak, aby se vyrovnaly průměru celkových nákladů na jednotku plus akumulací. Pokud jde o první část tohoto nařízení, lze říci, že i když není v přísném smyslu správná, ke správnosti má blíže, než bychom si mysleli na základě jejích nesprávných formulací. Pokud jde o druhou část, zjevná námitka proti ní se o hodně oslabí, jakmile vezmeme v úvahu podmínky nebo potřeby rychlého vývoje – čtenář si vzpomene na argumentaci, kterou jsme předložili v Části II v souvislosti s kapitalismem – a je celkem myslitelné, že sovětská vláda jednala správně v *obojím*, jak v tom, že se pustila do politiky subvencí, které obnášely financování investic za cenu ztráty, i v tom, že je v roce 1936 částečně zrušila.

⁶ Existují sice závažné výjimky, ale směr naší debaty neovlivní.

důvody – a dále musí dohlédnout na to, aby určená cena přesně „vyklidila trh“, tedy aby výrobcům výrobních prostředků žádné nepoužité množství nezbylo a aby při daných „cenách“ nebyly požadovány další. Toto pravidlo obvykle stačí k zabezpečení racionální kalkulace nákladů, a tedy k ekonomicky racionálnímu rozdělování produktivních zdrojů (neboť první je jen metodou zabezpečení a potvrzení druhého). Tím je v socialistické společnosti zajištěna racionalita výrobního plánu. Důkaz plyne z následující úvahy. Pokud je toto pravidlo dodržováno, nelze žádný z prvků zásob výrobních prostředků odvést jiným směrem, aniž by nedošlo k zmenšení spotřebitelských hodnot (vyjádřených v spotřebitelských dolarech) rovnajícímu se příjmem, kterou přispívá v novém využití. To je jen jiné vyjádření toho, že s ohledem na obecně dané podmínky společenského prostředí se výroba zvětšuje, jen pokud je to racionální. Tím můžeme zavřít argumentaci ve prospěch racionality socialistického plánování – stabilního ekonomického postupu, kde je vše správně předpovídáno a všechno se opakuje a v němž se neděje nic, co by narušilo plán.

4. Žádné větší obtíže však nenastanou, půjdeme-li za hranice stacionárního procesu a připustíme-li existenci průmyslové změny. Pokud jde o ekonomickou logiku, nebylo by správné si myslet, že socialismus, který si zde představujeme, je na jedné straně schopný se teoreticky vypořádat s řízením stacionární ekonomiky a na druhé straně nutně selhává při řešení problémů představovaných „pokrokem“. Nicméně později uvidíme, proč je pro úspěch socialistické společnosti důležité, aby si vzala do vínku co nejvíce od svého kapitalistického předchůdce – zkušenosti a postupy stejně jako zdroje – a aby nastoupila v okamžiku, kdy se kapitalismus vybouřil, odsloužil si své a míří ke stagnaci. Důvod ale nespočívá v nějaké naší neschopnosti navrhnout racionální a jednoznačný směr, jímž by se socialistická společnost měla ubírat, kdykoli se naskytne příležitost zmodernizovat průmyslový aparát.

Dejme tomu, že pro výrobní proces průmyslového odvětví X bylo navrženo nové a výkonnější zařízení. Abychom se vyhnuli problémům spojeným s financováním investic – k nimž se vzápětí vrátíme – a abychom vydělili samostatný soubor jevů, předpokládejme, že toto nové zařízení mohou vyrábět tytéž podniky, které doposud vyráběly zařízení méně výkonné, a že je mohou vyrábět, pokud jde o produktivní zdroje, při úplně stejných nákladech. Management průmyslového odvětví X v souladu s prvním bodem pokynů pro výrobu (viz pravidlo co neekonomičtější výroby) nové zařízení schválí, takže dosáhne stejné celkové produkce s menším množstvím výrobních prostředků než dříve. Následně bude moci převádět na ministerstvo či ústřední vedení méně spotřebitelských dolarů,

než kolik jich dostane od spotřebitelů. Rozdílu můžeme říkat, jak se nám zlíbí – třeba R nebo lopata nebo „zisk“. Je pravda, že kdyby management tento „zisk“ realizoval, porušil by tím podmínku stanovenou třetím bodem pokynů pro výrobu. Kdyby se choval podle pokynů a ihned vyprodukoval větší množství přesně v souladu se stanovenou podmínkou, nikdy by tohoto „zisku“ nedosáhl. Ale potenciální existence zisku v kalkulacích managementu stačí na to, aby zisk splnil jedinou funkci, kterou má v našich předpokladech – aby jednoznačně určil směr a rozsah racionálního přerozdělování zdrojů.

Jestliže se v situaci, kdy jsou všechny dostupné zdroje společnosti plně využity k zabezpečení dané úrovně spotřeby, nabízí nějaké zlepšení – například nový most nebo železnice –, které vyžaduje zapojení dodatečných faktorů, či jak bychom mohli také říci, dodatečnou investici, soudruzi buď musí prodloužit pracovní dobu, o níž jsme až dosud předpokládali, že je pevně stanovena zákonem, nebo omezit svou spotřebu, případně obojí. Naše předpoklady, jež jsme přijali v zájmu co nejjednoduššího řešení základního problému, v tomto případě vylučují řešení „automatické“, tj. rozhodnutí, k němuž by ústřední vedení a průmyslový management mohly dospět pouhým pasivním dodržováním objektivních ukazatelů v rámci tří výše uvedených pravidel. Ale to je pochopitelně nedostatkem našeho schématu, nikoliv socialistického hospodářství. Chceme-li najít automatické řešení, stačí odvolat zákon, který zneplatňuje veškeré nároky na spotřební zboží, které se nevyužije v období, pro něž bylo vyrobeno – zřítí se principu absolutní rovnosti příjmů a udělit ústřednímu vedení pravomoc nabídnout prémie za přesčas a umožnit – jak to jen nazvat? – řekněme spojení. Podmínka, aby se možná zlepšení nebo investice prováděly v takovém rozsahu, aby i ty nejméně přitažlivé z nich vynesly „zisk“ rovnající se odměnám, jež je třeba nabídnout v zájmu dosažení odpovídajícího množství přesčasů či úspor (nebo obojího), jednoznačně určuje všechny nové proměnné, které zavádí náš problém, za předpokladu, že přesčas a úspory jsou v relevantním intervalu jednoznačnými funkcemi příslušných odměn.⁷ „Dolary“, které jsou rozděleny v podobě prémie, lze příhodně považovat za dodatek k dolarovému příjmu rozdělenému dříve. Úpravami, jež by v různých ohledech musely být provedeny, se zde nebudeme zdržovat.

⁷ Je třeba poznamenat, že tento problém vyvstává pouze s *novými* investicemi. Investice, která je nutná, aby udržela stacionární proces v chodu, může být zajištěna stejně jako jiné náklady. A především tu neexistuje úrok. Využijí této příležitosti a poznamenám, že postoj socialistů, pokud jde o úrok, není jednotný. St. Simon ho připouštěl jako téměř samozřejmou věc. Marx ho v socialistické společnosti vylučoval. Někteří současní socialisté nejsou proti němu. Ruská praxe také ne.

Tato argumentace o investicích ale jasně naznačuje, že schéma, které se zdálo pro náš konkrétní účel nejlepší, není ani jediným možným programem socialistického hospodářství, ani takovým, které by se socialistické společnosti nutně nabízelo. Socialismus nemusí být rovnostářský, ale nelze očekávat, že jakákoliv nerovnost příjmů, s jejíž tolerancí bychom mohli v socialistické společnosti rozumně počítat, by vedla k takové úrovni investic, jaké průměrně dosahuje kapitalistická společnost ve všech fázích hospodářského cyklu. K tomu nestačí ani nerovnosti v kapitalistické společnosti, které musí podpořit akumulace korporací a „vytvořené“ bankovní úvěry – metody, které také nejsou zvlášť automatické či jednoznačně určené. Pokud tedy socialistická společnost chce dosáhnout podobné nebo dokonce vyšší úrovně skutečných investic – což samozřejmě nemusí –, je třeba, aby se uchýlila k jiným metodám než k úsporám. Celkem schůdným řešením by byla akumulace ze „zisků“ – kdyby se jim umožnilo se realizovat, místo aby zůstaly jen potenciální – nebo, jak bylo naznačeno výše, něco na způsob tvorby úvěru. Daleko přirozenější by ale bylo ponechat celou věc na ústředním vedení a kongresu nebo parlamentu, které by o ní rozhodly v rámci společenského rozpočtu. Zatímco hlasování o „automatické“ části hospodářských operací společnosti by bylo čistě formálního či snad kontrolního rázu, hlasování o investicích, alespoň pokud jde o jejich výši, by vyžadovalo rozhodování v pravém slova smyslu a dalo by se postavit na roveň hlasování o výdajích na armádu a pod. Koordinace tohoto rozhodování s „automatickými“ rozhodnutími o množství a kvalitě spotřebního zboží by nemusela představovat nepřekonatelný problém. Ale pokud takové řešení přijmeme, v jednom velmi důležitém bodě se zpronevěřujeme základnímu principu našeho schématu.

Další rysy našeho projektu lze pozměnit dokonce v jeho celkovém rámci. S podmíněčnou výjimkou týkající se přesčasové práce jsem například neponechal v kompetenci soudruhů rozhodovat o tom, kolik práce udělají, i když jako voliči i jinak by mohli mít na tuto problematiku stejný vliv jako na rozdělování příjmů a pod. Neponechal jsem jim ani větší svobodu volby povolání, než je jim ústřední vedení v rámci požadavků na svůj obecný plán schopno a ochotno zajistit. Toto uspořádání bychom si mohli představit pomocí analogie s povinnou vojenskou službou. Takový plán má dosti blízko heslu „každému podle jeho potřeb, každý podle svých schopností“ – nebo by se mu alespoň dal za cenu pouze drobných modifikací přizpůsobit. Můžeme ale také nechat na jednotlivých soudruzích, ať rozhodnou, kolik a jaké práce chtějí udělat. Racionální rozmístění pracovní síly by se potom muselo řešit pomocí systému motivací – opět by se nabízely odměny, tentokrát nejen za práci přesčas, ale za jakoukoliv práci

tak, aby byla všude zajištěna „nabídka“ pracovní síly všech typů a zařazení odpovídající struktuře spotřebitelské poptávky a investičního programu. Tyto odměny by musely mít zřejmou návaznost na to, jak je která práce atraktivní či nezáživná, a na dovednosti spojené s jejím vykonáváním – odpovídaly by tedy také mzdové struktuře kapitalistické společnosti. S analogií mezi kapitalistickým a socialistickým systémem odměňování bychom sice neměli zacházet příliš daleko, nicméně můžeme hovořit o „trhu práce“. Uplatnění takového mechanismu by samozřejmě radikálně změnilo náš projekt, ale neovlivnilo by to socialistický systém jako takový. Jeho formální racionalita by díky tomu ve skutečnosti byla ještě viditelnější.

5. To se týká celkové rodinné podoby mezi komerčním a socialistickým hospodářstvím, které si čtenář nemohl nevsimnout. Protože tato podobnost podle všeho nesocialisty a některé socialisty těší, zatímco jiné socialisty rozčiluje, je na místě, abychom otevřeně řekli, v čem spočívá a z čeho plyne. Pak uvidíme, jak málo důvodů tu je ať už pro potěšení, nebo pro rozmrzelost. Při pokusu vytvořit racionální schéma socialistického hospodářství jsme použili mechanismy a pojetí, k jejichž popisu se tradičně používá terminologie nám důvěrně známá z diskuse o procesech a problémech hospodářství kapitalistického. Mechanismus, jenž jsme popsali, je pochopitelný okamžitě, jakmile použijeme slova jako „trh“, „nákup a prodej“, „konkurence“. Zdá se, že jsme použili nebo se nezdráhali použít termíny s příchutí kapitalismu jako cena, náklady, příjmy a dokonce zisk, a jen o vlásek jsme minuli výrazy jako nájemné, úroky, mzda a jiné, mezi nimi i peníze.

Zamysleme se na tím, co pro socialisty představuje ten nejhorší příklad, tedy nad rentou ve významu výnosu produktivního využití přírodních činitelů, řekněme „půdy“. Z našeho schématu pochopitelně nelze vyvodit, že pozemková renta by se měla platit každému majiteli půdy. Co z něj tedy vyvodit lze? Jednoduše to, že jakákoliv půda, které není takový nadbytek, aby uspokojila v dohledné budoucnosti všechny potřeby, musí být využita hospodárně nebo přidělena racionálně úplně stejně jako práce nebo jiný druh výrobních zdrojů. Za tímto účelem je třeba půdě přiřknout koeficient hospodářské důležitosti, k němu by se daly vztahovat všechny navrhované způsoby jejího využití a jehož prostřednictvím by se půda stala součástí společenské kalkulace. Pokud by k tomu nedošlo, společnost by se chovala iracionálně. Jestliže to učiníme, nejedná se o žádný ústupek kapitalismu nebo jeho duchu. Všechno, co je na pozemkové rentě komerční či kapitalistické, ať v ekonomickém, nebo sociologickém smyslu, a všechno, co by mohlo být sympatické zastáncům soukromého vlastnictví (soukromý příjem, pozemkový vlastník a tak dále), je odstraněno.

„Příjmy“, kterými jsme soudruhy obdarovali na začátku, nejsou mzdy. Při bližším pohledu bychom viděli, že se jedná o kombinaci různorodých ekonomických prvků, z nichž jen jeden navazuje na mezní produktivitu práce. Prémie, o kterých byla řeč následně, mají s kapitalistickou mzdou společného více. Ale její obdoba existuje opravdu jen v účetních knihách ústředního vedení a je opět pouhým ukazatelem důležitosti, který můžeme za účelem racionální alokace spojit s jakýmkoliv druhem práce a pracovním postavením, ukazatelem, z něhož vymizela celá škála významů náležející kapitalistickému světu. Mimochodem dodejme, že vzhledem k tomu, že jednotky, na které dělíme poukázky odpovídající požadavkům soudruhů na spotřební zboží, lze pojmenovat libovolně, můžeme jim také říkat pracovní hodiny. A protože celkové množství těchto jednotek je – v rámci omezení stanovených výhodností – neméně libovolné, mohli bychom je přirovnat ke skutečně odpracovaným hodinám, přičemž přidělíme různým druhům a úrovním práce určité standardní hodnoty po způsobu Marxe a Ricarda. A konečně, naše společenství může stejně jako každé jiné přijmout princip, v němž je „příjem“ úměrný standardním hodinám odpracovaným každým konkrétním soudruhem. Pak bychom měli systém pracovních stvrzenek. Zajímavou věcí na tom všem je, že až na technické problémy, kterými se teď zabývat nebudeme, je tento systém proveditelný. Je ovšem nasnadě, proč by ani „příjmy“ tohoto druhu nebyly „mzdami“. Neméně zřejmé je i to, že proveditelnost tohoto systému v praxi nic nedokazuje o pracovní teorii hodnoty.

Není nutné opakovat shora řečené pro zisk, úroky, ceny a náklady. Příčina rodinné podoby komerčního a socialistického hospodářství je i tak viditelná. Náš socialismus si od kapitalismu nic nevypůjčuje, to kapitalismus se uchyluje ke zcela obecné logice výběru. Každé racionální chování musí samozřejmě vykazovat určitou formální podobnost s jiným racionálním chováním, a tak dochází k tomu, že ve sféře chování ekonomického se vliv pouhé racionality, která mu dodává tvar, projevuje – alespoň čistě teoreticky vzato – daleko více. Pojmy, které vyjadřují vzorce chování, nasávají všechny specifické významy té které historické epochy a toto zbarvení si v laikově mysli uchovávají. Kdybychom se historicky setkali s ekonomickými jevy v socialistickém kontextu, vypůjčovali bychom si teď při rozboru kapitalistických postupů socialistickou terminologii.

Zatím tedy není důvod, proč by se prokapitalisticky zaměřeni ekonomové měli radovat z objevu, že socialismus přece jen využívá mechanismy a kategorie kapitalismu. Stejně tak socialisté v tomto bodě nemají důvod k námitkám. Jedině ti nejnaivnější mohou být zklamáni tím, že socialistický zázrak nevytváří vlastní logiku, a jen ty nejprimitivnější a nejhlupejší

varianty socialistické víry může ohrozit důkaz tohoto tvrzení, totiž varianty, pro něž je kapitalismus jen divoká džungle bez logiky a pořádku. Rozumní jedinci z obou táborů budou souhlasit s tím, že podobnost mezi komerčním a socialistickým hospodářstvím existuje, a že přesto jsou obě koncepce neslučitelné. Zůstává tu však námitka týkající se terminologie. Není podle všeho vhodné používat termíny obtížené náhodnými, a přesto důležitými významy, které je ne každý ochoten odhodit. Navíc nesmíme zapomínat, že někdo může akceptovat náš závěr o totožnosti základní ekonomické logiky socialistické a komerční výroby, a zároveň mít námitky ke konkrétnímu schématu nebo modelu, který nás k tomuto závěru dovedl (viz níže).

Ale to není vše. Někteří socialističtí i nesocialističtí ekonomové ochotně, ba dychtivě uznávají zvláště silnou rodinnou podobnost socialistické ekonomiky, jakou zde popisujeme, a komerční ekonomiky dokonalé konkurenčního typu. Mohli bychom dokonce hovořit o jakési socialistické myšlenkové škole, která táhne k oslavování dokonalé konkurence a k hájení socialismu na základě toho, že jedině socialismus nabízí metodu, jak v moderním světě docílit výsledků dokonalé konkurence. To, co na první pohled vypadá jako překvapivá tolerance, vysvětlují dostatečně jasně taktické výhody plynoucí z tohoto stanoviska. Kompetentní socialista, který stejně jasně jako jiný ekonom vidí všechna slabá místa marxistické a obecně rozšířené argumentace, může připustit vše, co chce, aniž by se zřekl svého přesvědčení, neboť jeho ústupky se týkají historického období, které náleží (pokud vůbec existovalo) nenávratně minulosti. Je schopen rozvážně omezit svůj odsuzující verdikt na nekonkurenční prostředí a zasloučeně podpořit některá obvinění, například že účelem výroby v moderním kapitalismu je jen zisk a ne uspokojení potřeb, což by jinak vyznělo jako hloupost. Může vyvést z míry a zmást dobré měšťáky tvrzením, že socialismus dosáhne jen toho, co vlastně vždycky chtěli a co je jejich vykladači ekonomické věrouky vždycky učili. Analytický užitek zdůrazňování této rodinné podoby už tak velký není.⁸

Jak jsme již měli možnost vidět, bezkrevný pojem „dokonalá konkurence“, který pro své účely vytvořila ekonomická teorie, se zakládá na tom, zda jednotlivá firma může či nemůže ovlivňovat svým izolovaným působením ceny svých faktorů nákladů. Pokud nemůže – tzn. je-li každá firma jen kapkou v moři, a tudíž musí přijmout ceny, které vládnu na trhu –, hovoří teoretici o dokonalé konkurenci. Lze ukázat, že v takovém případě masivní dopad pasivity všech jednotlivých firem vede k tomu, že tržní ceny a objemy výroby mají jisté formální vlastnosti podobné ukazatelům hospodářské

důležitosti a objemu výroby v našem projektu socialistického hospodářství. Nicméně v tom nejdůležitějším, tedy v principech ovládajících tvorbu příjmů, výběru průmyslových lídrů, při rozdělování iniciativy a odpovědnosti, v definici úspěchu a neúspěchu, ve všem, co utváří fyziognomii soutěživého kapitalismu, je náš projekt pravým opakem dokonalé konkurence; je jí vzdálen daleko více než kapitalismus velkého podnikání.

Nemyslím si proto, že námitky proti našemu projektu lze opírat o to, že si vypůjčuje od koncepce komerční společnosti, nebo že plýtvá socialistickým olejíčkem na to, aby hříšný kapitalismus pomazal, a sympatizují s těmi socialisty, kteří ve svých námitkách vycházejí z něčeho jiného. Je pravda, že jsem sám zdůraznil, že metoda vytvoření „trhu“ spotřebního zboží a orientace výroby podle informací z něj odvozených se blíží víc než cokoliv jiného (například víc než metoda rozhodování většinovým hlasováním) situaci, kdy každý soudruh dostane, co chce – neexistuje demokratičtější instituce než trh –, a že v tomto smyslu je výsledkem „maximální spokojenost“. Ale toto maximum je jen krátkodobé,⁹ a navíc se vztahuje k přáním, které soudruzi mají v daný okamžik. Jen vyložené „biftekový“ socialismus se může spokojit s podobným cílem. Neviním žádného socialistu za to, že tím pohrdá a sní o nových kulturních formách pro lidský materiál, a možná o novém lidském materiálu vůbec – opravdový příslib socialismu, je-li nějaký, přichází právě z tohoto směru. Takto smýšlející socialisté mohou přesto tolerovat, aby se jejich společenství v otázkách, které nepřekračují hedonistický aspekt, řídilo momentálními choutkami soudruhů. Ale pokud jde o investiční politiku a o záměry, které představují jiné aspekty, přijmou Gosplan. Možná dají soudruhům na výběr, jestli chtějí hrách nebo fazole. Zda udělat totéž v případě mléka a whisky, drog a zlepšování bytových podmínek, už ale budou váhat. A vybrat si mezi zahálkou a svěcením svátků – pokud by toto mělo znamenat něco, co Němci neelegantně, ale výstižně nazývají objektivní kulturou (objektivními projevy kultury) – jim nedovolí.

6. Je třeba se tedy zeptat: Odhodíme-li naše „trhy“, nepůjdou přes palubu také racionalita a určenost? Odpověď je nasnadě. Musela by existovat autorita, která by se zabývala hodnocením, tedy určovala koeficienty důležitosti u veškerého spotřebního zboží. Vzhledem k jejímu systému hodnot by to mohla dělat naprosto jednoznačným způsobem, zrovna tak, jak by to udělal Robinson Crusoe.¹⁰ Zbytek plánovacího procesu by pak běžel

⁹ Jde nicméně o prokazatelné maximum a jako takové vytváří ekonomickou racionalitu socialismu tohoto typu úplně stejně, jako konkurenční maximum vytváří racionalitu konkurenčního hospodářství. V obou případech to celkem mnoho neznamená.

¹⁰ Možná z toho důvodu se Marx tolik zajímal o Crusoeův způsob hospodaření.

⁸ Viz kapitola VIII.

svou cestou, zhruba tak, jak s tím počítal náš původní projekt. Poukázky, ceny a abstraktní jednotky by stále měly kontrolní funkci a vycházelo by se z nich při kalkulaci nákladů, přestože by už neměly nic společného s čistým příjmem a *jeho* jednotkami. Znovu by se objevily všechny pojmy vyplývající z obecné logiky ekonomické aktivity.

Centralistický socialismus v jakékoli podobě tedy úspěšně odstraňuje první překážku – logickou jednoznačnost a konzistentnost socialistického plánování – a my můžeme hned zdolat další. Spočívá v „praktické nemožnosti“, na níž se, jak se zdá, většina odpůrců socialistické ekonomiky odvolává poté, co byli poraženi na poli logiky. Mají za to, že naše ústřední vedení by bylo postaveno před nezvládnutelně komplikovaný úkol,¹¹ a někteří z nich dodávají, že aby socialistické zřízení mohlo fungovat, muselo by dojít k masové reformě lidských duší nebo lidského chování – ať už to vyjádříme jakkoliv –, což je z hlediska historické zkušenosti a z pohledu zdravého rozumu nemožné. Odložíme úvahy o druhém bodě a rychle se vypořádáme s prvním.

Za prvé stačí, aby se čtenář jen zběžně podíval na naše řešení teoretického problému, a hned mu bude jasné, že je naprosto použitelné: nejenom že ustavuje logickou možnost – zároveň tím ukazuje i postup, jak této možnosti dosáhnout v praxi. To platí, i když požadujeme – protože se chceme problému postavit čelem –, aby byl plán výroby vybudován *ab ovo*, tedy bez předchozí zkušenosti týkající se množství a hodnot a pouze na základě přehledu dostupných zdrojů a technologií a obecného povědomí o tom, co jsou soudruzi za lidi. Navíc si musíme uvědomit, že v současných podmínkách vyžaduje socialistické hospodářství existenci obrovské byrokracie nebo alespoň příznivé společenské podmínky k tomu, aby se mohla zrodit a fungovat. Tento požadavek je jedním z důvodů, proč by se o ekonomických problémech socialismu nemělo nikdy diskutovat, aniž by se vzal v úvahu daný stav společenského prostředí nebo historické situace. Takový administrativní aparát si možná i zaslouží všechny ty hanlivé poznámky, jimiž někteří z nás rádi častují byrokracii – záhy se k ní sami vyjádříme –, v tomto okamžiku nás ale nezajímá, jak dobře nebo špatně může plnit svůj úkol. Důležité pro nás je, že pokud vůbec existuje, není důvod se domnívat, že se pod tíhou svého úkolu zhroutí.

Za normálních okolností by měl administrativní aparát k dispozici dostatečné informace k tomu, aby pro největší výrobní linky na první pokus

¹¹ Tuto myšlenku zastává většina autorů s nesocialistickým přesvědčením, kteří ale uznávají logické oprávnění socialismu. Za všechny můžeme zmínit hlavní představitele tohoto proudu, profesory Robbinsovou a von Hayeka.

a s dostatečnou přesností odhadl správné množství objemu výroby, a pak by jen zbývalo provést úpravy erudovanou metodou pokusu a omylu. Potud v tomto ohledu mezi socialistickým a komerčním hospodářstvím neexistuje zásadní rozdíl,¹² ať už jde o problémy, s nimiž se teoretici setkávají, když chtějí ukázat, jak ekonomický systém spěje do „racionálního“ nebo „optimálního“ stadia, tedy jak splňuje jisté maximální podmínky, nebo o problémy, které manažeři řeší v praxi. Pokud přijmeme jako východisko předchozí zkušenost – jako to dělá většina socialistů a především Karl Kautsky –, tento úkol se tím samozřejmě velmi zjednoduší, zvláště jde-li o zkušenost s velkým podnikáním.

Ale z dalšího prozkoumání našeho projektu vyplývá něco jiného, za druhé: řešení problémů, před kterými stojí socialistický management, by bylo nejenom stejně proveditelné jako praktické řešení problémů, jímž čelí management komerční společnosti, ale i jednodušší. Snadno se o tom přesvědčíme, když si uvědomíme, že jedna z největších nesází při vedení podniku – nesází, které stojí úspěšného podnikového ředitele většinu energie – spočívá v nejistotě kolem každého rozhodování. Významnou skupinou mezi těmito nesázemi jsou případy, kdy je nemožné s určitostí předvídat, jak zareaguje skutečná a potenciální konkurence a jak se vyvine celková obchodní situace. Ačkoliv v socialistickém společenství přetrvávají jiné druhy nejistot, u těchto dvou lze rozumně předpokládat, že téměř zcela zmizí. Managementy socialistických průmyslových odvětví a podniků by mohly přesně vědět, co navrhuje ostatní partneři, a nic by nebránilo tomu, aby se dohodly na společném postupu.¹³ Ústřední vedení by mohlo působit (a do jisté míry by tomu tak nevyhnutelně bylo) jako instituce pro sbírání, třídění a distribuci informací a jako koordinátor jednotlivých rozhodnutí – přinejmenším stejně jako kancelář všeobjímajícího kartelu. Nesmírně by to zredukovalo množství práce v dílnách manažerských mozků a na řízení takového systému by stačila mnohem menší inteligence, než jakou musí mít kapitán vedoucí loď jakéhokoli významnějšího koncernu v příbojových vlnách kapitalistického moře. A to je dostatečným důkazem naší teorie.

¹² Někteří autoři naznačují, že proces, jímž se dosahuje rovnováhy, by byl *stejný* jako v podmínkách dokonalé konkurence. Tak tomu nicméně není. Postupné úpravy v reakci na změny cen samotné by se snadno mohly minout účinkem. Proto v textu hovořím o „erudované“ metodě pokusu a omylu.

¹³ Pokud se tak děje v kapitalistickém hospodářství, jde o zásadně důležitý krok směrem k socialismu. Zmenšuje to potíže v přechodném období a je to samo o sobě příznakem nástupu přechodného stadia. Nekompromisní boj proti této tendenci se rovná boji proti socialismu.

KAPITOLA XVII
SROVNÁNÍ PROJEKTŮ

I. Úvodní poznámka

Čtenář, který dospěl až sem, přirozeně očekává, že se pustím do srovnávacího hodnocení socialistického projektu. Snad by bylo moudřejší zklamat jeho očekávání. Nikdo, komu úplně nechybí smysl pro odpovědnost, totiž nemůže přehlédnout, že srovnání systému, v němž žijeme, s jiným, který je dosud jen myšlenkovou konstrukcí (žádný socialista nepovažuje ruskou zkušenost za plnohodnotnou realizaci socialismu), je nutně riskantní. Toto riziko sice podstoupíme, neustále však budeme mít na paměti, že vedle oblasti faktů a argumentů, v níž se budeme pohybovat, existuje oblast individuálních preferencí, přesvědčení a hodnocení, do které proniknout nemůžeme. Naše šance na úspěch se zvýší, vymezíme-li striktně svůj cíl a otevřeně si připustíme možné problémy a úskalí.

Především nebudeme porovnávat kulturní svět komerční a socialistické společnosti. Dostatečně nám v tom brání kulturní neurčitost socialismu. Ale je tu ještě jiný důvod. I kdyby socialistická civilizace měla jen jeden jasně daný tvar, její srovnávací hodnocení by bylo sporné. Jsou idealisté a monomaniaci, kterým by nečinilo potíže a kteří by si bez skrupulí vybrali za kritérium srovnávání nějaký rys, jež vyzvedají za cenu vyloučení všeho ostatního a kterým se podle nich jejich socialismus vyznačuje. Ale chceme-li vykročit za tento obzor a jak jen to půjde nahlédnout všechny fasety civilizace ve světle, které se s ní rodí a hynou, měli bychom si hned uvědomit, že každá civilizace je světem o sobě, nesouměřitelným s žádným jiným.

Je tu však jedna věc, která se týká srovnání skutečných a dosažitelných kulturních úspěchů, a přesto zapadá do rámce analýzy našeho typu. Socialistické plánování prý – jak se často tvrdí – sejme z beder jednotlivce ekonomické starosti, takže uvolní nesmírnou kulturní energii, která se zatím promrhává v zápase o holé přežití. Do jisté míry je to pravda – může toho dosáhnout jakákoli „plánovaná“ společnost, stejně jako může z jiných dů-

vodů a v jiných ohledech kulturní možnosti potlačovat. Lze ale namítnout, že veřejné orgány – tak jak je známe – stěží mohou dostát odpovědnosti za objevování nových talentů a péči o ně až do stadia jejich plného rozkvětu a že nemáme žádný rozumný důvod myslet si, že by socialismus docenil například van Gogha dříve než kapitalistická společnost. Tato námitka však nejde k podstatě věci. Veřejný orgán totiž nemusí jít až tak daleko. Jediné, co je třeba zajistit, je, aby van Gogh dostal svůj „příjem“ jako každý jiný a aby nebyl přepracován. To by za normálních okolností mělo stačit k tomu, aby se tvůrčí schopnosti prosadily. Když ale o tom přemýšlím, nejsem si už tak jistý, zda by to stačilo v případě van Gogha.

Závažnější je ale jiná námitka. Zastánci socialismu v této věci tak jako v jiných rádi přehlížejí – a často tvrdošíjně odmítají vzít na vědomí –, do jaké míry jsou určité jejich ideály naplňovány v současném světě. Kapitalismus v daleko větší míře, než jsme mnozí ochotni přiznat, poskytuje žebříček, po kterém může talent šplhat vzhůru. Je něco pravdy na krutém sloganu typického měšťáka, který pobuřuje řadu ctihodných lidí, že ti, kdo nejsou schopni po takovém žebříku postupovat nahoru, nejsou hodni ani toho, aby se jimi společnost zabývala. Takové žebříky možná neodpovídají nějaké látce, již bychom rádi nastavili, nelze ale říci, že neexistují. Moderní kapitalismus nejenom systematicky nabízí talentům téměř všeho druhu už od okamžiku, kdy se objeví, prostředky na jejich zajištění a péči o ně – natolik, že v určitém směru není problémem to, jak najít prostředky pro nějaký talent, nýbrž to, jak najít někoho, kdo by definici talentu, jemuž se nabízejí prostředky, odpovídal. Co víc, samou zákonitostí své struktury pozvedává schopného jedince a ještě účinněji schopnou rodinu. I když tedy může dojít ke společenským ztrátám¹ – především v případě geniality napůl patologické –, nejspíše nebudou příliš velké.

II. Rozbor komparativní efektivity

Zůstaňme ale ve sféře ekonomické, i když jsem myslím dostatečně jasně naznačil, že jí příkládám až druhořadý význam.

1. Omezení pole našeho zájmu jsou naprosto zřejmá, a proto v první fázi, kdy zůstaneme jen u projektů, nebudou úskalí tak nebezpečná. Odložíme-li diskusi o těžkostech přechodného období na později – bu-

¹ Příklady jsou hypoteticky zvětšeny a často se stává, že se při bližším zkoumání vytrácejí. Navíc k podobným ztrátám dochází nezávisle na konkrétní společenské organizaci; ne každá taková ztráta v kapitalistickém zřízení je také ztrátou kvůli kapitalistickému zřízení.

deme se jimi zabývat odděleně – a budeme-li prozatím předpokládat, že byly úspěšně překonány, stačí nám jen zběžný pohled na implikace našeho důkazu o možnosti uvést socialistické schéma do praxe, abychom si uvědomili, že ve prospěch jeho vyšší ekonomické efektivity hovoří silné argumenty.

Tuto větší ekonomickou výkonnost je třeba prokázat jen s ohledem na kapitalismus velkého podnikání či kapitalismus „monopolní“, protože nadřazenost nad „konkurenčním“ kapitalismem vyplyne *a fortiori*. To je jasné z analýzy v kapitole VIII. Vzhledem k tomu, že ve zcela ne-realistických podmínkách je možno o konkurenčním kapitalismu postulovat řadu libivých tvrzení, osvojili si mnozí ekonomové zvyk velebit ho na úkor jeho „monopolního“ nástupce. Chtěl bych proto zopakovat, že i kdyby tyto chvalo zpěvy byly zcela na místě – ale ony nejsou – a kdyby se bylo někdy podařilo realizovat dokonalou konkurenci teoretiků na poli průmyslu a dopravy – k čemuž nikdy nedošlo – a konečně, i kdyby bylo možné ospravedlnit všechna obvinění, která kdy byla vznesena na adresu velkého podnikání – a ono tomu zdaleka tak není –, i tehdy by platilo, že vlastní efektivita kapitalistické výrobní mašinerie v období velkých jednotek výroby je daleko větší než v předchozím období malých nebo středně velkých podniků. Je to otázka statistických údajů. Připomeneme-li si však teoretické vysvětlení tohoto jevu, uvědomíme si, že rostoucí velikost ekonomických jednotek kontroly a celá podnikatelská strategie s tím spojená byly nejen nevyhnutelné, ale do značné míry také podmiňovaly dosažení výsledků, o nichž vypovídá statistika. Jinými slovy, technologické a organizační možnosti otevírající se před firmami, jež se více méně blíží typu fungujícímu v dokonalé konkurenci, by nikdy nebyly přinesly podobné výsledky. Otázka, jak by moderní kapitalismus fungoval v podmínkách dokonalé konkurence, je tudíž zbytečná. Nehledě na to, že socialismus převezme dědictví „monopolního“, a nikoliv konkurenčního kapitalismu, můžeme se proto konkurenčním kapitalismem zabývat nanejvýš okrajově.

Ekonomickou efektivitu systému omezíme na výrobní výkonnost; ale ani tu není tak jednoduché definovat. Dvě alternativy, které budeme porovnávat, se musí samozřejmě vztahovat ke stejnému časovému období – k minulosti, přítomnosti nebo budoucnosti.² Ale to nestačí. Relevantní

² Toto pravidlo by mělo být samozřejmé, ale často se nedodrží. Například dnešní hospodářský výkon sovětského Ruska je často srovnáván s obdobím carského režimu na prahu 1. světové války. Ale pětadvacetiletý interval toto srovnání zcela znehodnocuje. Jediné srovnání, které by mohlo mít význam, by muselo brát v úvahu hodnoty extrapolovaných tendencí založených na údajích řečneme z let 1890–1914.

otázkou totiž není, coby *ex visu* určitého okamžiku socialistický management udělal s využitím stávajícího kapitalistického aparátu (to pro nás není o mnoho zajímavější než to, co by v daném okamžiku socialistický management udělal s danou zásobou spotřebního zboží), ale jaký výrobní aparát by existoval nebo by musel vzniknout, kdyby jeho budování řídilo socialistické, nikoli kapitalistické vedení. Množství informací o skutečných a potenciálních výrobních zdrojích, které se podařilo nashromáždit během posledních dvaceti let, může být sice hodnotné pro jiné účely, ale s našimi obtížemi nám mnoho nepomůže. Jediné, co můžeme udělat, je sestavit seznam rozdílů ve fungování ekonomického systému socialistické a komerční společnosti, které nepochybně můžeme postřehnout, a zhodnotit jejich význam, jak nejlépe to půjde.

Stanovte, že množství, kvalita, vkus a věková skladba populace v okamžiku srovnání je v obou případech stejná. Výkonnější pro nás bude ten systém, od kterého se dá očekávat, že dlouhodobě zajistí výrobu a přísun většího proudu spotřebního zboží za stejné časové období.³

2. Tato definice vyžaduje komentář. Uvidíme, že neztotožňuje hospodářskou výkonnost s ekonomickým blahobytem nebo s různými úrovněmi uspokojení potřeb. I kdyby *jakékoliv* myslitelné socialistické hospodářství bylo nepochybně v našem smyslu méně efektivní než *jakékoliv* myslitelné hospodářství komerční, většina lidí – a o tu právě typickým socialistům jde – by se stále mohla mít „lépe“ nebo být „šťastnější“ či „spokojenější“ v socialismu než v komerční společnosti. Odpovídám tedy za prvé a hlavně tím, že význam relativní efektivity je i v takových případech

³ Vzhledem k tomu, že kapitalistický a socialistický proud reálných příjmů se bude do jisté míry skládat z různých komodit a zároveň komodity společné pro obě společnosti obsahovat v různém měřítku (i když bez dodatečných hypotéz o změně rozdělování příjmů určených k volné dispozici není možné odhadnout důležitost zmíněného rozdílu), vystávají z jejich srovnání choulostivé teoretické otázky. Je-li v kapitalistické společnosti vyrobeno více vína a méně chleba než ve společnosti socialistické, který proud je větší? Pokusíme-li se na tuto otázku odpovědět, obtíže, na které narážíme, srovnáváme-li roční reálné příjmy ve stejném společenském rámci (nebo konstruujeme-li nějaký index celkové výroby), se ještě umocňují. Nicméně pro naše účely dostatečně řeší tento *teoretický* problém následující definice: jeden z proudů příjmů uznáme za větší než druhý tehdy a jen tehdy, jestliže vynese větší celkovou peněžní částku nezávisle na tom, který ze dvou cenových systému užijeme ke srovnání. Pokud jeden proud dává např. větší sumu, jestliže jsme oba hodnotili kapitalistickým cenovým systémem a zároveň menší při jejich hodnocení socialistickým cenovým systémem, pak je budeme považovat za rovnocenné, jako by se fakticky rovnaly v obou cenových systémech – což prostě jen znamená, že podle nás rozdíl obecně není nijak významný. *Statistický* problém tato definice samozřejmě neřeší, protože nemůžeme pozorovat oba proudy současně. Proč je do věty vložen výraz dlouhodobě, by mělo být jasné z analýzy v kapitole VII.

nezávislý a že úvaha o ni je pro všechny případy velmi důležitá. Zároveň se ale nedomnívám, že mnoho ztratíme, pokud použijeme kritérium, které zmíněné aspekty nebere v potaz. Jedná se nicméně o diskutabilní záležitost, bude tedy lépe vyjádřit se poněkud jasněji.

Hned na začátku je třeba říci, že přesvědčeným socialistům bude ke spokojenosti stačit pouhý fakt, že žijí v socialistické společnosti.⁴ Socialistický chléb jim může chutnat lépe než kapitalistický jednoduše proto, že je socialistický, a nic by na tom nezměnilo ani to, kdyby v něm našli zapečené myši. Pokud by navíc ten který socialistický systém respektoval morální přesvědčení jednotlivce – rovnostářský socialismus se například ztotožňuje s morálními principy mnoha socialistů –, samotný tento fakt a z něj plynoucí uspokojení lidského smyslu pro spravedlnost by samozřejmě jen přispěly k tomu, že by byl socialismus hodnocen jako něco kvalitativně vyššího. Pro fungování systému není taková morální loajalita lhostejná, o jejím významu dokonce i pro efektivitu v našem slova smyslu se budu muset ještě zmínit později. Ale bez ohledu na to vše, bychom měli připustit, že naše vzletné fráze o spravedlnosti a podobně spočívají z větší části v tom, zda se nám nějaká forma společnosti líbí, či ne.

Nicméně se zdá, že existuje čistě ekonomický argument ve prospěch ať už rovnostářského, nebo jiného socialismu, jehož struktura umožňuje větší rovnost příjmů. Alespoň ti ekonomové, kterým nečiní potíže pokládat uspokojení potřeb za měřitelnou veličinu a klidně srovnávají spokojenost i její dodatečný růst u různých jednotlivců, mají právo tvrdit, že daná zásocka nebo proud spotřebního zboží budou obecně dávat maximální uspokojení, budou-li stejnoměrně rozděleny. Rovnostářský systém, jenž je stejně efektivní jako jeho komerční protějšek, tedy zajistí vyšší úroveň blahobytu. Dokázal by to i o něco méně efektivní rovnostářský systém. Většina současných teoretiků tuto argumentaci odmítne s tím, že spokojenost není měřitelná a že porovnávat spokojenost a její dodatečný nárůst u různých lidí nemá smysl. Tak daleko zacházet nemusíme. Stačí, když zdůrazníme, že argumentace o rovnostářství je otevřená námitce, kterou jsme vznesli, když jsme se věnovali monopolistickým praktikám: problém nespočívá v tom, jak rozdělit určité množství nezávisle na principu rozdělování příjmů. Mzdové příjmy mohou být docela dobře vyšší v komerční společnosti, která připouští neomezenou míru nerovnosti při rozdělování, než

⁴ Občas se po nás žádá, abychom přehlédlí nesporné nedostatky socialistického projektu jen proto, že máme to privilegium být členy socialistické společnosti. Tato argumentace, která otevřeně formuluje skutečně socialistické cítění, není až zas tak absurdní, jak by se mohlo zdát. Další argumenty jsou totiž potom zbytečné.

rovné příjmy v rovnostářském socialismu. Pokud nezískáme zdůvodněnou jistotu, že socialistický výrobní aparát bude alespoň přibližně tak efektivní, jako je, byl nebo bude ve shodě s očekáváním v okamžiku srovnání aparát komerční, zůstává argumentace o rozdělování neprůkazná (vlastně pochybná), a to i v případě, že se rozhodneme s ní souhlasit.⁵ A v momentě, kdy otázku výrobní efektivity vyřešíme, bude ve většině případů debata týkající se rozdělování nadbytečná; nebude-li vycházet z čistě morálního principu, ovlivní porovnávání jen v hraničních případech.

3. Existuje ještě další důvod, proč srovnatelné úrovně výrobní efektivity mohou vést k různým úrovním blahobytu. Většina socialistů bude tvrdit, že daný národní důchod by v socialismu znamenal něco víc než v kapitalismu, protože by byl využit hospodárněji. Tato hospodárnost plyne z toho, že některé společnosti se z titulu své organizační struktury staví lhostejně nebo nepřátelsky vůči cílům, jimž jiné společnosti ze stejného důvodu věnují značnou část svých zdrojů. Pacifistický socialismus by například ušetřil výdaje na zbrojení a ateistický výdaje za kostely. Oba by pak mohly postavit více nemocnic. To je samozřejmě pravda. Ale protože tato úvaha zahrnuje hodnocení, které nemůžeme věrohodně připisovat socialismu obecně – přestože se na řadu jednotlivých socialistů vztahuje –, je pro nás na tomto místě nedůležitá.

Téměř každá socialistická společnost (ne však společnost platónského typu) by jistě hospodárnosti dosáhla jinak – likvidací zahálčivé třídy, „nepracujících bohatých“. Protože ze socialistického úhlu pohledu je zcela oprávněné nedbat na spokojenost jednotlivců vyplývající z příslušnosti k této skupině a pokládat jejich kulturní přínos za nulový – i když civilizovaní socialisté si vždy zachovávají tvář a dodávají: jen v současnosti –, socialistický režim přestavuje v tomto ohledu čistý zisk. Jak moc ztratíme, použijeme-li test efektivity, který tuto problematiku nebere v úvahu?

Moderní zdanění příjmů a dědictví samozřejmě rychle redukuje tento problém natolik, že se stává kvantitativně bezvýznamným, a to nezávisle na fiskálních metodách uplatňovaných při financování současného válečného konfliktu. Takové zdanění je však samo o sobě výrazem antikapitalistického postoje a možná je předzvěstí úplného odstranění typicky kapitalistických příjmových skupin. Svou otázku tedy musíme vztáhnout na kapitalistickou společnost, jejíž ekonomické kořeny ještě nejsou nahlo-

⁵ Argumentace, kterou tímto opouštíme, může znít i tak, že socialistické maximum je za jinak stejných okolností vyšší než maximum konkurenční. Vzhledem k čistě formálnímu charakteru obou maxim, je však nemá smysl porovnávat. To by mělo být jasné z předchozích úvah.

dány. Pokud jde o Spojené státy, zdá se pro naše účely nejrozumnější vzít údaje za rok 1929.⁶

Definujeme bohaté jako lidi, jejichž roční příjem se pohybuje od 50 000 dolarů výše. V roce 1929 získala tato skupina kolem 13 miliard dolarů z celkových 93 miliard národního důchodu.⁷ Z těchto 13 miliard musíme odečíst daně, úspory a dary na veřejné účely, protože jejich likvidace by v socialismu nepředstavovala žádnou výhodu; to jen výdaje bohatých na vlastní spotřebu by „ušetřily“ v pravém slova smyslu.⁸ Tyto výdaje se nedají přesně odhadnout. Vše, v co můžeme doufat, je to, že si uděláme řádovou představu o jejich rozsahu. Vzhledem k tomu, že většina ekonomů, kteří toto riziko podstoupili a odhodlali se k odhadu, dospěla k méně než jedné třetině z 13 miliard, můžeme klidně říci, že tyto výdaje nepřesáhly více než 4 a tři čtvrtě miliardy, neboli 4,6 procenta celkového národního důchodu. Tato částka zahrnuje také veškeré výdaje z vyšších příjmů v oblasti vyššího podnikání a svobodných povolání, takže skupiny zahálčivých bohatých nemohly spolknout více než 1-2 procenta. A pokud je stále ještě živá rodinná motivace, ani tuto sumu nemůžeme považovat za bezvýznamnou pro výrobní výsledky a výkonnost efektivitu ekonomického stroje.

Některým čtenářům se částka 50 000 může zdát nesmyslně vysoká. Je pochopitelně jasné, že by se dalo ušetřit ještě více, kdyby se zrušily nebo na minimum omezily příjmy všech, kdo z hlediska ekonomického zahálčí, ať už jsou bohatí nebo chudí.⁹ Ještě více by se ušetřilo, alespoň se tak můžeme domnívat, kdyby došlo k racionalizaci rozdělení vyšších příjmů tak, aby co

⁶ Spojené státy se zdají být pro náš test nejvhodnější. Ve většině evropských zemí by to byl komplikovaný problém, alespoň pokud jde o 19. století, či dokonce do roku 1914. Existovaly zde totiž vysoké důchody, které sice měly předkapitalistický původ, ale do svého objemu narostly v průběhu vývoje kapitalismu.

⁷ Viz H. G. Moulton, M. Levin a C. A. Warburton, *America's Capacity to Consume* (1934), str. 206. Je pravda, že tato čísla jsou velmi nepřesná. Zahrnují příjmy ze zaměstnání a investic, ale také z prodeje majetku a kalkulované příjmy z vlastních domů.

⁸ Uvidíme, že fakt, že by socialistické orgány pravděpodobně použily tyto úspory a dary pro jiné účely, nijak neovlivní naši argumentaci.

⁹ Je nutné si ale uvědomit, že příjem spočívající výhradně ve výnosech investic není známkou ekonomické zahálky člověka, který ho dostává, protože jeho práce může být ztělesněna právě v aktu investování. Místo další argumentace nám zde poslouží jeden učebnicový příklad: představme si, že člověk rekultivuje půdu vlastní prací; výnos, který obdrží, je „výnosem zařízení, které je dílem člověka“ nebo, jak říkají ekonomové, kvazirentou. Jedná-li se o trvalé zlepšení, je tato kvazirenta k nerozeznání od pozemkové renty jako takové, a tudíž vypadá jako čistá forma bezpracného příjmu, přestože ve skutečnosti jde o formu mzdy – definujeme-li mzdu jako důchod, který je možno připsat osobnímu produktivnímu úsilí. Obecně řečeno, toto úsilí musí člověk podstoupit, aby si zajistil příjmy, které mohou – ale nemusí – mít formu mzdy.

nejvíce odpovídaly výkonu. Ale debata, kterou předkládáme v následující části, naznačuje, že naděje s tím související mohou vést k rozčarování.

Na ničem však netrvám. Pokud čtenář zmíněné hospodárnosti chce přikládat větší důležitost, než by podle mě bylo záhodno, závěr, ke kterému dospějeme, bude platit jedině *a fortiori*.

III. Obhajoba nadřazenosti socialistického projektu

Naše kritérium nadřazenosti nakonec pokrývá širší pole, než se zdá. Bude-li však na něm trvat, můžeme si položit otázku, co tak silně hovoří ve prospěch nadřazenosti socialistického projektu, o níž jsem hovořil už dříve.

Čtenář, jenž sledoval analýzu v kapitole VIII, se asi bude divit. Většina argumentů obvykle uváděných na podporu socialistického a proti kapitalistickému režimu – jak jsme viděli – ztroskotá, jakmile náležitě vezmeme v úvahu, jaké podmínky pro podnikání vytváří rychle postupující pokrok. Při bližším pohledu některé z těchto argumentů ukazují dokonce opačným směrem. Mnohé z toho, co považujeme za patologické, je v podstatě fyziologické – plní důležité funkce v procesu tvůrčí destrukce. Plýtvání s sebou v mnoha případech nese kompenzace, které někdy zcela, jindy částečně znemožňují, abychom ho jako takové pojímali. Společensky neracionální alokace zdrojů není ani tak častá, ani tak důležitá, jak se to mnohým jeví. V některých typech socialistického hospodářství navíc není její existence o nic méně pravděpodobná než v kapitalismu. Nevyužití všech zdrojů a možností, které je v socialistickém hospodářství také částečně nevyhnutelné, lze vyložit tak, aby utišilo kritiku. A dokonce i závažné nedostatky jsou nakonec pouhými známkami úspěchu, který je natolik obrovský, aby zastínil velké množství hříchů.

Odpověď na naši otázku vyplývá z posledního odstavce předchozí kapitoly. Dokud je rozvoj kapitalismu v plném proudu, lze o našich závěrech pochybovat, ale ukáží se v rozhodujícím světle, jakmile kapitalistické tempo *natrvalo* poleví – ať už z důvodů vycházejících ze samotného ekonomického mechanismu nebo z důvodů s ním nesouvisejících.

Existují případy, kdy je vývoj kapitalistického průmyslu natolik nahodilý, že ceny a objem výroby teoreticky nelze určit. Může k tomu dojít, i když ne vždy, v podmínkách oligopolu. V socialistickém hospodářství je všechno – až na hraniční případy bez praktické důležitosti – přesně určeno. Dokonce i když existuje teoreticky vymezený stav, jeho dosažení je v kapitalismu nepoměrně složitější a je možné k němu dospět jen s daleko většími náklady než v socialismu. Je totiž zapotřebí nespočtu kroků a pro-

tiopatření a k rozhodnutím dochází v atmosféře nejistoty, která zmenšuje účinnost jednání, zatímco podobná strategie a nejistota v podmínkách socialismu neexistuje. Že to neplatí jen pro monopolní kapitalismus, ale ještě více – i když z jiných důvodů – i pro jeho konkurenční podobu, je vidět na případu zemědělského cyklu¹⁰ nebo na chování více či méně dokonale konkurenčních odvětví v podmínkách všeobecné krize nebo jejich vlastní nestálosti.

To však znamená více, než se na první pohled zdá. Přesně určené řešení problémů spojených s výrobou je s ohledem na dané informace racionální nebo optimální a cokoliv, co zkracuje, ulehčuje nebo zabezpečuje cestu, jež ke zmíněným řešením vede, také nutně šetří lidskou energii a materiální zdroje a snižuje náklady nutné k dosažení výsledku. Pokud nedojde k naprostému promrhání takto ušetřených zdrojů, musí nutně vzrůst efektivita v našem slova smyslu.

Některá z paušálních obvinění kapitalistického systému, kterých jsme se dotkli výše, získávají ospravedlnění. Vezměme například nevyužitou kapacitu. Není pravda, že by v socialismu vůbec neexistovala; bylo by absurdní, aby ústřední vedení trvalo na plném využití nové železnice, která vede ještě neosídlenou krajinou. Ani není pravda, že nadměrné výrobní kapacity vedou v každém případě ke ztrátě. Jsou ale určité typy nevyužitých kapacit, které fakticky znamenají ztrátu a jimž se socialistický management může vyhnout. Stěžejním příkladem jsou rezervy výrobní kapacity udržované pro účely konkurenčního hospodářského boje. Nehledě na to, jaký význam má tento konkrétní příklad – a nemyslím si, že by byl příliš velký –, ukazuje nám lépe jednu věc, o které jsem se už zmínil. Jisté skutečnosti a postupy jsou v podmínkách kapitalistického systému zcela racionální, a dokonce i nezbytné, a tudíž nemusí být z hlediska kapitalistického řádu pokládány za nedostatky. Nejde ani o slabosti monopolního kapitalismu ve srovnání s kapitalismem konkurenčním, jestliže jsou spojeny s výkony prvního, které jsou pro druhý nedosažitelné. Ve srovnání s programem socialistickým jde nicméně o nedostatky.

Platí to především pro většinu jevů, které se vyskytují v mechanismu hospodářských cyklů. Kapitalistickému podnikání nechybí jistá pravidla, z nichž některá bychom mohli najít v praxi ministerstva hospodářství. Ale plánování rozvoje, a především pak systematická koordinace a časový rozvrh vzniku nových podniků ve všech odvětvích, by bylo v předcházení výbuchům aktivity v určitých dobách a depresivním reakcím v jiných nesrovnatelně efektivnější než jakékoliv automatické či nápravné změny

úrokové míry nebo nabídky úvěru. Ve skutečnosti by to odstranilo příčiny cyklického růstu a pádu, které lze v kapitalistickém systému pouze zmírnit. A proces likvidace toho, co je zastaralé, který v kapitalismu – především v konkurenčním kapitalismu – vede k dočasnému ochromení a zčásti naprosto zbytečným ztrátám, by se omezil právě jen na laikovými představami odpovídající „likvidaci zastaralého“ v rámci komplexního plánu, který by zajistil jiné využití nezastaralých součástí zastaralých závodů nebo částí zařízení. Konkrétně krize zasahující do bavlněného průmyslu může v kapitalistickém zřízení zastavit bytovou výstavbu; v socialistickém zřízení může samozřejmě také nastat situace, kdy je nutno na poslední chvíli drasticky snížit výrobu bavlněného zboží – i když je to méně pravděpodobné –, ale následkem by v tomto případě bylo urychlení bytové výstavby, nikoliv její zastavení.

Ať už jsou ekonomické cíle toho, kdo má možnost uskutečnit svá přání, jakékoliv, socialistický management by jich mohl dosáhnout s menšími problémy a ztrátami, aniž by nutně snášel nevýhody, které s sebou nesou pokusy o plánování rozvoje v rámci kapitalistických institucí. Jeden aspekt právě zmíněného můžeme vyjádřit tak, že socialistický management by mohl uskutečňovat svou politiku v maximální návaznosti na dlouhodobé trendy celkové výroby, tedy rozvíjet něco, co není, jak jsme viděli, cizí ani politice velkého podnikání. A celou naši debatu můžeme shrnout, když řekneme, že v současnosti znamená socialismus další krok na cestě, kterou vytyčilo velké podnikání, nebo, což je v podstatě totéž, že socialistický management se může projevit jako něco kvalitativně vyššího než monopolní kapitalismus, stejně jako monopolní kapitalismus je kvalitativně vyšší než konkurenční kapitalismus, jehož prototypem je anglický průmysl 19. století. Je zcela dobře možné, že budoucí generace se budou na argumenty o podřadnosti socialistického plánování dívat stejně, jako my se díváme na argumentaci Adama Smithe o akciových společnostech, která také nebyla jen nesprávná.

To, co bylo doposud řečeno, se samozřejmě týká výhradně logiky jednotlivých projektů, a tudíž „objektivních“ možností, které socialismus nemusí být v praxi zcela schopen realizovat. Ale pokud jde o logiku obou projektů, je nepopíratelné, že ten socialistický je dotažen na vyšší úroveň racionality. To je, domnívám se, správný způsob, jak tuto záležitost vyjádřit. Není zde postavena racionalita proti iracionalitě. Farmář, jehož reakce na cenu vepřového a píce „vytváří“ popsany cyklus, jedná individuálně a z hlediska okamžité situace naprosto racionálně. Platí to také pro management koncernového podniku, který se nachází v oligopolním prostředí. A také pro firmu, která se rozrůstá v podmínkách ekonomického boomu

¹⁰ Viz kapitola VIII.

a provádí restriktivní opatření ve fázi recese. Rozdíly se týkají jen typu a oblasti racionality.

To samozřejmě není všechno, co lze uvést na adresu socialistického projektu. Ale pokud jde čistě o logiku socialistického hospodářství, většina argumentů, které nejsou prokazatelně nesprávné, je v tom, co bylo řečeno, obsaženo.

Příklad prvořadé důležitosti nám poskytne nezaměstnanost. V Části II jsme viděli, že pokud jde o zájmy samotných nezaměstnaných, kapitalistická společnost dostatečně rozvinutá na to, aby dávala šanci na úspěšnou socializaci, nemusí nechat a pravděpodobně nenechá mnoho, co si lze přát. Ale pokud jde o společenské ztráty, z toho, co bylo dosud řečeno, vyplývá, že v socialistické společnosti bude nezaměstnanost menší především proto, že budou eliminovány krize; objeví-li se, především jako důsledek technologického zlepšení, bude úkolem ministerstva výroby přeměňovat pracovní sílu do jiných zaměstnání, kde – dostojí-li plánování svým možnostem – na novou pracovní sílu v každém případě mohou čekat.

Menší výhoda, která je rovněž důsledkem vyšší racionality socialistického plánu, vyplývá z faktu, že v kapitalistickém zřízení se zlepšení zpravidla projeví v jednotlivých koncernech, naráží na odpor a trvá dlouho, než se prosadí. Postupuje-li pokrok rychle, celá řada firem zaostává, protože lpí na starých metodách či jinak vykazuje podprůměrnou efektivitu. V socialistickém zřízení by teoreticky každé zlepšení mohlo být uvedeno do praxe výnosem, což by umožnilo rychle eliminovat praktiky, které nesplňují nejnovější požadavky efektivit. Nazývám to menší výhodou, protože kapitalismus se zpravidla s nedostatkem efektivit také dokáže účinně vypořádat. Samozřejmě, že pravděpodobnost, že se této výhody – ať už velké, nebo malé – chopí byrokracie, je jiná otázka; řádně fungující byrokracie bude vždy tíhnout k tomu, aby její členové splňovali její standard, ale lze jen těžko říci, jaký standard to bude. V praxi to znamená, že z eventuální kvalitativně vyšší úrovně se klidně může stát úroveň nižší, a to je třeba mít na paměti.

Manažeři či vlastníci-manažeři malých a středně velkých concernů pocházejí zpravidla z řad inženýrů, obchodníků nebo organizátorů, a i když jsou dobří, málokdy se všech úkolů zhostí stejně úspěšně. Často se stává, že dokonce i úspěšné podniky jsou v jistých ohledech řízeny naprosto lhostejně – jak o tom svědčí zprávy odborníků na efektivitu –, a jejich ředitelé nejsou tedy zcela lidmi na správném místě. Socialistické hospodářství, stejně jako moderní velké kapitalistické podniky, se mohou postarat o maximální využití těchto lidí tak, že je nechají dělat práci, které skutečně rozumí. Jsou ovšem jisté skutečnosti, kterými se zde nebudeme zdržovat, jež nám v tomto ohledu nedovolují dělat si velké naděje.

Je zde nicméně výhoda prvořadé důležitosti, která v našem obrazu socialistického projektu není vidět. Význačným rysem komerční společnosti je rozdělení na soukromou a veřejnou sféru, nebo chcete-li, v komerční společnosti existuje soukromá sféra, jež je daleko obsažnější než ve feudální a socialistické společnosti. Tato soukromá sféra je odlišná od té veřejné nejen koncepčně, ale i reálně. Každá z obou sfér zahrnuje ve velké míře odlišné jedince – dějiny místní samosprávy jsou tou nejnápadnější výjimkou – a je organizována a rovněž řízena na základě různých a často protichůdných principů, které vytvářejí rozdílné a neslučitelné normy.

Takovéto uspořádání může fungovat hladce a bez napětí jen dočasně a jeho paradoxní charakter by nás udivoval, kdybychom na jeho existenci nebyli zvyklí. Prakticky vytvářel třetí plochu dávno před tím, než se v důsledku stále úspěšnějších dobovačích válek sféry veřejné proti doméně buržoazie vyvinul v otevřený antagonismus. Antagonismus vede k zápasu. Většina státních aktivit na poli ekonomickém se jeví, řečeno starým výrazem buržoazní ekonomie, jako *zasahování* státu. Jedná se skutečně o zasahování v každém slova smyslu, především v tom, že jsou to aktivity omezující a ochromující soukromý výrobní aparát. Nelze tvrdit, že jsou často úspěšné, ani pokud jde o zvyšování efektivit výroby. Avšak pokud jsou částečně úspěšné i ony, o to větší šanci na pozitivní výsledek bude mít ústřední vedení, protože v socialistických podmínkách by bylo možné zcela se vyhnout nákladům a ztrátám spojeným s bojem. V kapitalismu jsou tyto ztráty značné, hlavně pokud vezmeme v úvahu veškeré obavy zapříčiněné nekonečným vyšetřováním a soudními procesy a z nich plynoucí znechucení a následky toho všeho na hnací sílu podnikání.

Jedné části zmíněných nákladů bychom měli věnovat zvláštní pozornost. Spočívá ve využití lidských schopností výlučně k obraně. Značná část práce, kterou odvádějí právníci, je vynaložena na zápas mezi podnikem a státem a jeho orgány. Je vedlejší, jestli tomu budeme říkat zlomyslné maření obecného dobra nebo obrana obecného dobra proti jeho zlomyslnému maření. V každém případě je skutečností, že v socialistické společnosti by pro takovou právní činnost nebylo ani místo, ani potřeba. Výsledné úspory nelze uspokojivě měřit honorářem zainteresovaných právníků. Ten nestojí za zmínku. Významná je ovšem společenská ztráta, která plyne z tak neproduktivního využití těch nejlepších mozků. Uvědomíme-li si, jak ohromně vzácné takové mozky jsou, vidíme, že jejich využití na jiném místě by mělo nezanedbatelný význam.

Třetí plochy nebo antagonismus mezi soukromou a veřejnou sférou se zhoršily v prvé řadě proto, že od okamžiku, kdy vladařův feudální příjem ztratil na důležitosti, žije stát z výnosů, které produkuje soukromý

sektor pro soukromé účely a jež musejí být politickou silou přesměrovány jinam.¹¹ Na jedné straně jsou daně základním atributem komerční společnosti nebo, chápeme-li stát tak, jak bylo nastíněno v první kapitole, atributem státu. Na druhé straně jsou nevyhnutelné¹² tím, co poškozují produktivní proces. Zhruba do roku 1914 – vezmeme-li v úvahu jen současnost – byla tato škoda do jisté míry omezena. Od té doby ale daně postupně narůstají a stává se z nich hlavní položka podnikového a rodinného rozpočtu a zároveň jsou hlavním faktorem neuspokojivého ekonomického výkonu. Navíc snaha vymačkat stále větší částky z neochotného organismu vedla k vytvoření obrovského administrativního aparátu, jehož úkolem není nic jiného, než se přetahovat s buržoazní společností o každý dolar jeho příjmu. Organismus si v reakci na to vytvořil obranné mechanismy a vynakládá na svou ochranu velké množství energie.

Nic jiného tak dobře neilustruje marnotratnost, která je důsledkem konfliktu strukturálních zásad společnosti. Moderní kapitalismus spočívá na principu zisku, z něhož bere svůj denní chleba, nicméně nedovolí, aby převládl. V socialistické společnosti by žádný takový konflikt a s ním spojené plýtvání neexistovaly. Ta má totiž pod kontrolou všechny zdroje příjmů a daně by zanikly společně se státem nebo, pokud se má pojetí státu neseťkávat se souhlasem, s buržoazním státem. Zdravý rozum nám říká, že by bylo jistě absurdní, kdyby ústřední vedení nejdřív rozdělilo výplaty a pak by po jejich příjemcích žádalo, aby mu část zaplatili zpět. Kdyby radikálové tak rádi nedráždili buržoazii tím, že na daních nevidí nic špatného až na to, že jsou příliš nízké, bylo by se již dříve přišlo na to, že jsme narazili na jeden z nejvýznamnějších faktů, který může být uveden ve prospěch socialistického plánování.

¹¹Teorie, která chápe daně jako analogii klubových příspěvků nebo platby za služby řekněme u lékaře, jen dokazuje, jak je tato část společenských věd vzdálená vědeckému myšlení.

¹² Existují výjimky, ale nemají praktický význam.

Upozornění

Je docela pravděpodobné, že mnozí odpůrci socialismu budou souhlasit se závěry, ke kterým jsme právě došli. Ale jejich souhlas bude vypadat asi následovně: „Ale ano, jistě, kdyby socialistický stroj řídili polobozi a osádku tvořili archandělové, to všechno by bylo jaksi proveditelné. Ale potíž je, že tomu tak není, a víme, jaká je lidská přirozenost. Kapitalistická alternativa se svou strukturou motivací, rozdělením odpovědnosti a odměn nakonec nabízí ne sice to nejlepší myslitelné, ale přesto nejlépe proveditelné řešení.“

Na této odpovědi něco je. Na jedné straně si musíme dát pozor na nebezpečí, která se skrývají za každým pokusem porovnávat danou realitu s *ideou*, ale také na chybu či klam, které jsou vlastní jakémukoliv srovnání dané reality s *ideálem*.¹ Na druhé straně i když se domnívám, že jsem dostatečně jasně vysvětlil, že z povahy věcí nelze socialismus obhajovat

¹ Idea, schéma, model či projekt také obsahují ideál, ale jen v logickém smyslu; takový ideál znamená jen absenci nepodstatností – mohli bychom říci ryzí nárys. Zůstává samozřejmě diskutabilní, co by mělo být jeho součástí a co by mělo být považováno za odchyly. Ačkoliv by to měla být otázka analytického přístupu, přesto do něj mohou proniknout láska a nenávisť. Socialisté budou mít sklony zahrnout do kapitalistického projektu co nejvíce hanlivých a v jejich očích negativních rysů; antisocialisté udělají totéž s projektem socialismu; a obě dvě strany se budou snažit „přikrášlit“ svůj vlastní projekt tím, že co nejvíce „nedostatků“ zařadí mezi jevy nepodstatné – nedůležité, a v důsledku toho odstranitelné odchyly. Přestože v daných případech se shodnou na označení jistých jevů za odchyly, mohou klidně nesouhlasit v tom, nakolik je jejich vlastní systém a systém jejich protivníků takovým odchytkám přístupný. Buržoazní ekonomové budou například svalovat všechno, co se jim samotným na kapitalismu nezamlouvá, na „zásah státu“, zatímco socialisté budou tvrdit, že taková politika je nevyhnutelným důsledkem kapitalistického vývoje a situací, které kapitalistická mašinerie svým fungováním vytváří. Ačkoliv si všechny tyto těžkosti uvědomuji, nemyslím si, že mohou můj výklad ovlivnit, protože jak si jistě zasvěcený čtenář všiml, snažím se ho přednést tak, abych se jim vyhnul.

obecně, ale jen ve vztahu k daným společenským podmínkám a dějinným etapám, ona relativnost se nyní stává daleko důležitější, než když jsme se pohybovali mezi projekty.

I. Historická podmíněnost argumentace

Ilustrujme tuto problematiku pomocí analogie. Ve feudální společnosti mnohé z toho, co všichni, včetně těch nejzatvrzejších stoupců soukromého vlastnictví, považujeme za výlučnou doménu veřejné správy, bylo řízeno prostřednictvím opatření, která vypadají, jako by se veřejné funkce staly předmětem soukromého vlastnictví a zdrojem soukromých příjmů; každý rytíř nebo pán v hierarchii lenních vztahů držel své léno jako zdroj zisku, nikoli jako půdu, za jejíž *správu* si nechává platit. Funkce, které dnes nazýváme veřejnými, byly jen odměnou za služby prokazované nějakému výše postavenému lennímu pánovi. Ale ani to není zcela výstižné. Svě léno si ponechával, protože jako rytíř nebo pán, měl na takové vlastnictví právo, bez ohledu na to, co udělal, nebo neudělal. Na podobné uspořádání věcí se lidé, kteří neuvažují v historické perspektivě, dívají jako na směs „zlořádů“. Ale to je nesmysl. V podmínkách té doby – stejně jako každý institucionální rámec, i feudalismus přežil svou dobu – šlo o jediné proveditelné zřízení, jež využívalo jedinou metodu umožňující vykonávání veřejných funkcí. Kdyby se byl Karel Marx objevil řekněme ve čtrnáctém století a kdyby byl dostatečně bláhový na to, aby obhajoval jiný způsob veřejné správy, pak by se mu dostalo odpovědi, že stávající systém je obdivuhodným nástrojem a bez něj by nic nefungovalo a zvláště že „lidská přirozenost je taková, jaká je“, a proto je ziskový motiv pro fungování veřejné správy nezbytný; jeho odstranění by ve skutečnosti vyvolalo chaos a mohlo by být pokládáno za neuskutečnitelný sen.

Podobně v době, kdy anglický textilní průmysl představoval vrchol kapitalistického hospodářství – řekněme do roku 1850 –, nebyl socialismus prakticky uskutečnitelný a žádný rozumný socialista by teď ani tehdy nevrldil, že ano. Pod pánovým pohledem tučněl a dobytek, písek se měnil ve zlato, husy snášely zlatá vejce a podobné prostoduché výroky tak byly jen vyjádřením pocitu prostých a nepřilíš bystrých lidí a byly určeny zase jen jim, ale měly nepopíratelnou pravdu. Řekl bych socialistickým přátelům, že existuje i lepší způsob reakce na ně než výsměch – výsměch v naději, že protivník, marnivý a nedůtklivý intelektuál jako oni sami, se přestane přít, jakmile vytuší, že by mohl vypadat směšně. Lépe je uznat oprávněné požadavky zmíněných hus v daném historickém uspořádání a protiar-

gumenty vztáhnout na jiné historické situace. Tak se alespoň dostaneme k relevantní otázce – totiž jak moc z toho zbylo – a zároveň nám zbude spousta místa pro naši při.

Chceme-li, aby srovnání kapitalistické reality se socialistickou nadějí na úspěch mělo nějaký smysl, musíme si přestavit konkrétní kapitalistický model. Zvolme si tedy kapitalismus naší doby, *spoutaný* kapitalismus velkého podnikání. Konstatujme nejprve, že ačkoliv takto definujeme období a model, nejde nám o žádné přesné datum, ani desetiletí. Na otázku, jak dalece jsou v daný okamžik, řekněme v současné době, rysy spoutaného kapitalismu vyvinuté a stabilizované, lze odpovědět jedině konkrétním průzkumem. Dále pak je pro naši debatu irelevantní, zda jeho okovy vznikly s vývojem kapitalismu, nebo mu byly vnuceny nějakým vnějším činitelem. A za třetí, ačkoli se teď budeme zabývat poněkud praktičtějšími problémy, především tím, jak bohatá se dá očekávat úroda, která je potenciálně obsažená v socialistickém projektu, budeme nicméně hovořit stále jen o šancích, a proto abychom napravili naši neznalost, jaký druh socialismu se stane naším osudem, budeme muset zavést určité předpoklady.

II. O polobozích a archandělech

Vraťme se ještě k buržoovi, který hovořil o polobozích a archandělech. S těmi prvně jmenovanými se vypořádáme snadno – k řízení socialistického stroje žádní polobozi nejsou třeba. Viděli jsme již, že v momentě, kdy jsou vyřešeny problémy přechodného období, úkol, který je třeba splnit není o nic těžší, ba naopak lehčí, než ten, kterému čelí kapitánové průmyslu v současném světě. Archandělé mají symbolizovat dobře známé tvrzení, že socialistické uspořádání počítá s vysokou etickou úrovní, jež od lidí takových, jací jsou, nelze očekávat.

Měla-li argumentace tohoto typu pro protivníky socialismu kdy nějakou váhu, mohou si za to socialisté sami. Hovořili o hrůzách kapitalistického útlatku a vykořisťování, které stačí odstranit, aby se hned odkrylo celé bohatství lidské přirozenosti, nebo přinejmenším mohl být nastartován výchovný proces, který by vylepšil lidský charakter do té míry, že by odpovídal požadované etické úrovni.² Tímto způsobem se vystavili nejen obvinění, že až směšně pochlebují masám, ale také že hájí Rousseauovy

² Mezi neomarxisty byl největším hříšníkem Max Adler (nesmí být zaměňován s dalšími dvěma Vídeňáky stejného jména, kteří zaujímají přední místo v dějinách rakouského socialismu: Victorem Adlerem, velkým organizátorem a vůdcem strany, a jeho synem Fritzem Adlerem, vrahem ministerského předsedy hraběte Stürgkha).

myšlenky, které by měly být dnes už vyvráceny. Ale my nic takového dělat nemusíme, vystačíme si se zdravým rozumem.

Přijmeme proto za své jedno rozlišení, které již prokázalo svou užitečnost, i když psycholog by měl možná proti němu nějaké námitky. Za prvé, daný soubor sklonů k určitému citění a jednání lze změnit tím, že se změní společenské prostředí, zatímco základní vzorec v jeho pozadí („lidská přirozenost“) zůstává, jaký je. Tuto změnu nazvěme převýchovou. Za druhé, protože se odehrává v rámci nezměněného základního vzorce, může tato převýchova narazit na takové sklony k myšlení a jednání, které – i když nakonec mohou být změněny v důsledku změn společenského prostředí, zvláště je-li jeho proměna provedena rozumně –, mohou se nějakou dobu stavět na odpor a působit potíže. Tento fakt lze spojit s termínem „zvyk“. Za třetí, samotný základní vzorec lidské přirozenosti lze měnit buď v rámci stejného lidského materiálu, nebo prostřednictvím eliminace odporujících prvků. Lidská přirozenost je nepochybně do jisté míry tvárná, především pokud jde o skupiny, jejichž složení je možné změnit. Možná míra tvárnosti je ale otázka pro seriózní výzkum, a nelze se s touto záležitostí vyřadit nějakým ledabylým potvrzením či stejně ledabylým odmítnutím. Naštěstí se nemusíme přiklánět ani na jednu stranu, protože žádná taková zásadní proměna lidského charakteru vůbec není pro uvedení socialismu do života nezbytná.

O tom se můžeme snadno ubezpečit. Nejprve vyloučíme zemědělský sektor, od něhož se dá očekávat, že s ním budou nejzávažnější potíže. Náš socialismus by zůstal socialismem, i kdyby se jeho management omezil na plánování zemědělství zhruba v rámci dnešního vývoje: určil by plán výroby; provedl hospodárná opatření týkající se půdy; dodal by zemědělcům stroje, semena, zásobu krmiva, hnojivo a tak dále; stanovil by ceny, za které by od zemědělců jejich výrobky vykupoval. Stačilo by provést jen tyto změny – zemědělský svět a jeho charakteristické postoje by zůstaly v podstatě nenarušeny. Existují však i jiné cesty. Pro nás je ale důležité, že je zde jedna, kterou se lze ubírat bez časového omezení, aniž by se objevily větší třecí plochy a aniž by společnost ztratila nárok na svůj socialistický přídomek.

Za druhé, existuje svět dělníka a svět úředníka. Ani od nich není nutno vyžadovat nějakou reformu duše, nějakou bolestnou adaptaci. Jejich práce by v podstatě zůstala stejná, a udržovala by tedy – s důležitou výjimkou, kterou uvedeme později – podobné postoje a zvyky. Z práce by se dělník a úředník vraceli domů ke koníčkům, které socialistická fantazie může nazvat, jak se jí zlíbí – třeba by hráli proletářskou kopanou, zatímco teď hrají buržoazní fotbal –, ale jednalo by se o stejný domov a stejné koníčky. Odtud tedy velké potíže nevystanou.

Za třetí je tu problém se skupinami, které celkem přirozeně očekávají, že se stanou obětmi socialistického zřízení. Zevrubně řečeno jde o problém vyšších a vedoucích tříd. Nelze ho vyřešit na základě posvátné doktríny, která se stala předmětem víry do značné míry i mimo socialistický tábor, doktríny, která hlásá, že zmíněná společenská vrstva se skládá jen z přesycených dravců, jejichž ekonomické a sociální postavení je vysvětlitelné jedině štěstím a bezohledností a jejichž „funkce“ spočívá výhradně v tom, že odebírají dělnické třídy – či spotřebitelům, jak se může také tvrdit – plody jejich práce, že tito dravci navíc hrají svou hru nekompetentně a (abychom dodali špetku modernosti) křečkovitě značnou část svého lupu a tím vyvolávají krize. Socialistická společnost si s nimi nemusí lámat hlavu snad kromě toho, že dohlídne, aby byli okamžitě zbaveni svého postavení, a zabrání jim v případných pokusech o sabotáž. Ať už jsou politické a – v případě lidí odchylujících se od normy – psychoterapeutické klady této doktríny jakékoliv, nejedná se o část dobrého socialismu. Každý civilizovaný a slušný socialista, jenž chce, aby ho slušní lidé brali vážně, totiž přiznává mnohé fakty týkající se kvality a výkonů buržoazní vrstvy, které jsou se zmíněnou doktrínou neslučitelné, může jít ještě dále a tvrdit, že horní vrstvy se nestanou obětmi, ale naopak, že i ony se zbaví pout systému, který je skličuje morálně jako lidové masy ekonomicky. Z tohoto úhlu pohledu a v souladu s učením Karla Marxe docházíme pomalu k závěru, že úspěch nebo neúspěch socialistického zřízení může záviset na spolupráci s buržoazií.

Problém lze tedy postavit následovně: existuje společenská třída, která prostřednictvím selektivního procesu, jehož je sama výsledkem, poskytuje útočiště jedincům nadprůměrných kvalit,³ a proto je společenským pří-

³ Viz kapitola VI. Přesněji řečeno typický představitel buržoazie je pokud jde o intelektové a volní vlastnosti na vyšší úrovni než představitelé jiných sociálních tříd průmyslové společnosti. Nikdy to nebylo statisticky ověřeno a sotva kdy asi bude, ale odpovídá to výsledkům analýzy selektivního procesu v rámci kapitalistické společnosti. Charakter tohoto procesu je také určující ve vztahu ke smyslu, v jakém je tato vyšší úroveň chápána. Podobná analýza jiného společenského kontextu ukazuje, že totéž platí pro všechny vládnoucí třídy, o kterých máme historické zprávy. Jinými slovy, v každém případě lze dokázat, za prvé, že lidské molekuly prožívají vzestup a pád v rámci třídy, do které se narodily, v souladu s hypotézou, která říká, že se tak děje na základě jejich relativních schopností, a za druhé, že stoupají a padají stejným způsobem i přes hranice své třídy. Přechod do vyšších a nižších tříd si ale vyžaduje období delší než jednu generaci. Lidskými molekulami mám tedy na mysli spíše rodiny než jednotlivce. To vysvětluje, proč pozorovatelé, kteří se zaměřují pouze na jednotlivce, často nenacházejí žádnou souvislost mezi schopnostmi jedince a jeho třídním postavením, a dokonce je staví do protikladu. Na startovní čáře stojí jednotlivci s tak různými nevýhodami, že až na výjimky neobvyklého individuálního úspěchu je vztah vztah mezi schopností a úspěchem, který

nosem a pro každé zřízení by bylo rozumné, aby ji využilo. To implikuje daleko více než odmítnutí její likvidace. Navíc tato třída plní životně důležité funkce, které by musely být plněny i v socialistické společnosti. Viděli jsme, že vždy byla a vlastně je kauzálně spojena prakticky s každým kulturním úspěchem kapitalistické éry i s tou částí úspěchů ekonomických, které nelze připsat početnímu růstu pracovní síly – tedy s celým přírůstkem toho, co obvykle nazýváme efektivitou práce (produkce na pracovní hodinu).⁴ Tyto úspěchy byly zase kauzálně spojeny s jedinečně efektivním systémem odměn a trestů, který socialismus musí zrušit. Otázkou tedy na jedné straně je, je-li možné buržoazní struktury využít ve službách socialistické společnosti, a na straně druhé, mohou-li být funkce buržoazie, které ji musí socialismus odebrat, vykonávány nějakou jinou hybnou silou, nebo jinými než buržoazními metodami, popřípadě obojími.

III. Problém byrokratického řízení

Racionální využití buržoazních struktur je bezpochyby problémem, který se pro socialismus může stát tím nejsložitějším, a tvrdit, že bude úspěšně překonán, vyžaduje notnou dávku optimismu. Lze to přičíst ani ne tak složitosti samotného úkolu, ale spíše obtížím, s nimiž se socialisté setkávají při chápání jeho důležitosti a ve snaze přistupovat k němu s odpovídajícím mentálním nastavením. Doktrína o charakteru a úloze kapitalistické třídy, kterou jsme zmínili výše, je sama o sobě příznakem neochoty se tímto problémem zabývat a můžeme se na ni dívat jako na psychotechnickou průpravu pro odmítnutí tak učinit. To není překvapující. Ať už je socialista nezávislý jedinec, nebo stranický činitel či úředník státní správy hodnotí naivně ale přirozeně příchod socialismu jako svůj vzestup k moci. Socializace pro něj znamená, že moc převzeme „my“. Výměna stávajícího managementu je důležitá, možná ta nejdůležitější část celého představení. Přiznávám, že debata s některými přesvědčenými socialisty ve mně vyvolala pochybnosti, jestli by některým z nich – nebo dokonce většině – na v mnoha jiných ohledech dokonalém socialistickém režimu tolik záleželo,

se týká jen určitých průměrných typů a neponechává prostor pro mnoho výjimek, daleko méně zřejmý, než když vezmeme v úvahu celý řetězec, jehož je jednotlivec článkem. Tyto poznámky samozřejmě nemohou sloužit jako zdůvodnění mé argumentace, ale jen naznačují, jakým způsobem bych při něm postupoval, kdyby to bylo v rámci této knihy možné. Mohu však čtenáře odkázat na mou studii „Theorie der sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu“, *Archiv für Sozialwissenschaft*, 1927.

⁴ Jak jsme zdůraznili v Části I, to uznával i sám Marx v *Komunistickém manifestu*.

kdyby měl fungovat pod taktovkou někoho jiného. Musím ale okamžitě dodat, že postoj jiných si tuto výtku nezaslouhuje.⁵

Aby byl tento problém úspěšně vyřešen, je především třeba, aby bylo buržoazním strukturám umožněno vykonávat práci, kterou vykonávaly tradičně a k jejímž výkonu mají potřebné schopnosti a kvalifikaci. Při obsazení vedoucích funkcí je tedy nutné zvolit výběrovou metodu založenou na způsobilosti, která nijak nediskriminuje bývalé představitele buržoazie. Takové metody si lze představit a některé mohou vypadat lépe než kapitalistická metoda, jaká se uplatňuje v epoše velkých korporací. Povolení, aby člověk mohl vykonávat svou práci, znamená však více než jen obsadit ho do odpovídající funkce. Po patřičném kádrovém rozhodnutí je nutno takovému člověku zajistit, aby měl volnost jednání a odpovědnost za ně. Tak se dostáváme k otázce byrokratizace ekonomického života, tématu mnoha protisocialistických kázání.

V podmínkách moderní společnosti si socialistické zřízení neumím představit jinak, než ve formě všeobjímajícího byrokratického aparátu. Každá jiná možnost, domnívám se, by končila neúspěchem a zhroucením. To by ale nemělo vyděsit toho, kdo si uvědomuje, jak daleko již byrokratizace ekonomického života – a dokonce i života obecně – postoupila a kdo ví, jak se proseká podrostem frází, které se kolem tohoto tématu rozkošatily. Stejně jako v případě „monopolu“ se tyto fráze dostaly do našeho povědomí zásluhou jejich historického zdroje. V období rozvoje kapitalismu se buržoazie prosadila především v zápasu s teritoriální mocí, kterou představovala a skrze níž jednala královská byrokracie. A většina toho, co obchodník nebo výrobce pociťovali jako mrzuté nebo hloupé zasahování do svých aktivit, se v kolektivním povědomí kapitalistické třídy spojilo s byrokracií nebo státní správou. Taková asociace, jak se ukazuje, má nesmírnou trvanlivost, je natolik trvanlivá, že dokonce i sami socialisté se toho strašáka obávají a často se dostanou na sceně ujišťováním, že nic není jejich plánům vzdálenější než myšlenka byrokratického režimu.⁶

V další části uvidíme, že byrokracie není překážkou demokracie, ale jejím nezbytným doplňkem. Podobně je nezbytným doplňkem rozvoje moderního hospodářství a ještě nepostradatelnější je pro socialistickou společnost. Ale uznat nezbytnost široké byrokratizace nestačí k tomu,

⁵ K tomu viz poznámky o Německém výboru pro socializaci, kapitola XXIII.

⁶ V Rusku mají pro taková prohlášení o důvod víc. Strašák byrokracie se stal obětním beránkem, kterého všechny vůdčí osobnosti, především Trockij, uměli využít. Správně odhadli nepozornost domácí i zahraniční veřejnosti a svedli na byrokracii všechno, co se na Rusku nedalo obdivovat.

abychom vyřešili problémy, které z ní vyplývají. Využijme tedy této příležitosti a podívejme se, v čem spočívají.

Přestože je to často zdůrazňováno, zásadním bodem zde není odstranění motivace spojené se ziskem a ztrátou. Navíc odpovědnost v tom smyslu, že by člověk měl zaplatit za své chyby z vlastní kapsy, se stejně vytrácí (i když ne tak rychle, jak by se někomu mohlo zdát) a typ odpovědnosti, která se uplatňuje v rámci velkých korporací, by se bezpochyby ujal i v socialistické společnosti (viz níže). Ani metoda výběru odpovědných vedoucích pracovníků, která je byrokracii či státní správě vlastní, nemusí být nutně tak neefektivní, jak se to někdy podává. Pravidla pro výběr a povýšení zahrnují jasně patrnou míru racionality. Občas jsou dokonce účinnější v praxi než na papíře – především společný názor na výkon jednoho člověka může, je-li mu příkládán patřičný význam, upřednostnit schopnosti jednotlivce – přinejmenším schopnosti určitého typu.⁷

Daleko důležitější je jiný bod. Byrokratická metoda uzavírání obchodních transakcí a morální atmosféra, která se při ní vytvoří, působí často i na ty nejaktivnější jedince skličujícím dojmem. Je to způsobeno tím, že byrokratická mašinerie musí řešit problém, jak sladit iniciativu jednotlivce s celým byrokratickým soukolím. Toto soukolí iniciativě často ponechává jen málo prostoru – naopak, vytváří široké možnosti pro její zlovolné tlumení. Z pocitu frustrace a marnosti může vyrůst něco, co zase probouzí zvyk vyžít se v ničivé kritice snahy ostatních. Ale situace může vypadat i jinak. Fungování byrokratického aparátu se zlepšuje úměrně tomu, jak se seznamuje se svou prací. Jen těžko se mu ale vyhneme a neexistuje na to jednoduchý recept.

Včlenit část buržoazní struktury na správné místo byrokratické mašinerie a pozměnit její pracovní zvyklosti není ovšem složité. Uvidíme později, že přinejmenším v případě vyzrálého zespolečenštění mohou být splněny podmínky pro morální přijetí socialistického zřízení a pro přesun loajality na jeho stranu a že není třeba povolávat politické komisaře, aby napadali a haněli buržoazii. Rozumné zacházení s představiteli někdejší buržoazie tak, aby mohli podat co nejlepší výkon, nebude vyžadovat nic, co by nebylo stejně tak nezbytné pro jednání s manažery z jiných společenských vrstev. Na otázku, co znamená rozumný přístup, odpověděly už některé socialistické vlády tak moudře a nedemagogicky, že zde postačí velmi krátký přehled nejdůležitějších bodů.

Hned zpočátku bychom měli říci, že spoléhat se na výlučně altruistický smysl pro povinnost je stejně nereálné jako obecné popírání jeho dů-

ležitosti a přínosu. I když plně zohledníme různé prvky, které jsou spjaty s pocitem závazku, jako je uspokojení z práce a z řízení práce jiných, by bylo vhodné zavést nějaký systém odměn alespoň ve formě společenského uznání a prestiže. Na jedné straně víme ze zkušenosti, že jen těžko najdeme muže či ženu, kteří ať už jsou jakkoliv šlechetní, jsou altruisty či cítí smysl pro povinnost bez ohledu na vlastní zájem nebo – chcete-li – bez špetky ješitnosti či snahy po sebeuplatnění. Na druhé straně je jasné, že postoj, který leží v základě tohoto až pateticky zřejmého jevu, je zakořeněn daleko hlouběji než kapitalistický systém a náleží k logice života každé společenské skupiny. Nelze ho tedy odbýt frázemi o kapitalistickém moru, který otravuje duši a mrzačí její „přirozené“ sklony. S tímto druhem egoismu je nicméně jednoduše naložit tak, aby byl pro společnost přínosem. Socialistická společnost k tomu má ty nejlepší předpoklady.

V kapitalistické společnosti s sebou nese společenské uznání dosažených výsledků či společenská prestiž silně ekonomickou konotaci. Je tomu tak proto, že peněžní zisk je v kapitalismu typickým ukazatelem úspěchu podle kapitalistických standardů a že většina atributů společenské prestiže, především to nejrafinovanější ekonomické zboží – společenské postavení –, je potřeba si koupit. Prestiž nebo jedinečnou hodnotu soukromého bohatství ekonomové samozřejmě vždy uznávali. Věděl o nich i John Stuart Mill, přestože jeho předvídatost a pronikavost nebyly nijak magické. Je jasné, že mezi pohnutkami k nadprůměrnému výkonu patří ty shora zmíněné k nejdůležitějším.

V Části II jsme viděli, že jak se kapitalismus vyvíjí, slabne tak jako jiné motivy i motivace jednotlivce k získání bohatství. Socialismus tedy nebude vyžadovat tak zásadní přehodnocení životních hodnot současných nejvyšších společenských tříd, jako by tomu bylo před sto lety. Navíc prestiž je možné víc než cokoliv jiného formovat prostou převýchovou: lidé vykazující výsledky mohou být uspokojeni skoro stejně dobře privilegiem – pokud ho rozumná ekonomika zajistí – připevnit si na klopu odznak v hodnotě jedné penny, jako miliónovou odměnou ročně. Není to nic iracionálního. Za předpokladu, že takový odznak zapůsobí na okolí natolik, aby se k jeho nositeli začalo chovat jinak, přinese mu mnohé výhody, pro které si cení oné miliónové odměny. Hodnotu tohoto tvrzení nijak nesnižuje fakt, že by takový postup jen oživil v minulosti hojně a s výtečnými výsledky využívanou praxi. Proč ne? Sám Trockij přijal Řád rudé vlajky.

Zvýhodnění ve smyslu skutečného příjmu je do určité míry záležitostí racionálního chování s ohledem na společenské zdroje a vcelku nezávislého na motivačním aspektu. Stejně jako dostihová koně a oceňování plemenní býci jsou vděčným objektem pozornosti, kterou ale věnovat

⁷ Viz níže kapitola XXIV.

každému koni a býkovi by nebylo racionální ani možné, i nadprůměrně výkonný pracovník si zaslouží zvýhodněné zacházení, mají-li převládnout pravidla ekonomické racionality. Samozřejmě, že nutně nemusejí. Společensví se může rozhodnout, že uvede do praxe ideály, které to znemožňují, a že nedovolí pojímat lidi jako stroje. Ekonom je k tomu oprávněn poznamenat jen tolik, že by si společnost měla uvědomit, kolik takové ideály budou stát. Tento bod není bez důležitosti. Některé příjmy mohou být natolik vysoké, že vyvolávají nevoli, ale pro ty, kdo je dostávají, nepředstavují o mnoho víc než odpovídající podmínky k životu a práci – včetně odstupu a svobody od každodenních drobných starostí –, které jsou dostatečné k tomu, aby si udrželi schopnost vykonávat náplň své práce.

Jakmile si to uvědomíme, zároveň alespoň částečně vyřešíme problém poskytování čistě ekonomických pobídek. Ale domnívám se – a opět je to otázka racionality –, že socialistická společnost značně získá tím, že se nechá omezovat pravidly koňských dostihů nebo řízení strojů. Vyplyvá to na jedné straně z pozorování lidského jednání, na druhé straně z analýzy ekonomiky a civilizace kapitalismu. Ta nepotvrzuje názor, že motiv, který může společnost využít preferenčním zacházením, je produktem kapitalistických podmínek. Tato pohnutka je hnací silou všeho sociálně hodnotného úsilí. Pokud nedostane šanci na uspokojení, výsledky budou horší, než by být mohly, i když neexistuje způsob, jak zjistit o kolik, a přestože význam tohoto prvku bude tím menší, čím stacionárnější bude ekonomický proces po vítězství socialismu.

To ale neznamená, že aby bylo motivaci učiněno zadost, musí se nominální příjmy nutně vyšplhat do své současné výše. Nyní zahrnují daně, úspory a tak dále. Odstranění těchto položek by samo o sobě stačilo k drastickému snížení jejich výše, která tak uráží maloměstáckou mentalitu naší doby. Navíc, jak jsme již viděli, lidé z vyšších příjmových kategorií postupně přivýkají skromnějším představám, a nepočítáme-li prestiž, v podstatě ztrácejí většinu motivů k touze po příjmech, které by pokryly výdaje srovnatelné s velkopanským měřítkem. Jejich představy o příjmech budou ještě skromnější v okamžiku, kdy se dá očekávat úspěch socialismu.

Ekonomičtí farizeové budou přirozeně i dále spínat ruce v posvátném pobouření. V jejich zájmu bych chtěl zdůraznit, že jsou k dispozici prostředky, které jim jejich skrupule pomohou přemoci. Tyto prostředky se sice objevily v kapitalistickém světě, ale zaznamenaly mohutný rozvoj v Rusku. V podstatě jde o kombinaci platby v naturáliích s vysokou peněžní provizí za předpokládané výdaje spojené s vykonáváním jistých povinností. Ve většině zemí jsou úředníci na vyšších místech placeni velmi skromně, někdy dokonce iracionálně málo, a významné politické funkce

často vynášejí jen malý plat. Ale v mnoha případech je to částečně, někdy i bohatě, kompenzováno nejen počty, ale také bydlením vybaveným službami, které jsou hrazeny z veřejných prostředků, přídatky na „služební“ reprezentaci, možností používat jachty admirality, zvláštními odměnami za služby na mezinárodním poli nebo ve stábech armády atd.

IV. Úspory a disciplína

Věnujme se konečně funkcím svěřeným momentálně buržoazii, které jí socialistický režim bude muset odňat. Podívejme se na úspory a disciplínu.

Pokud jde o tvorbu úspor – funkci, kterou téměř bezvýhradně plní buržoazie, zvláště pak její vyšší třídy – netvrdím, že jde o něco nepotřebného, antisociálního. Ani po čtenáři nežádám, aby se spolehal na to, že jednotliví soudruzi mají sklony šetřit. Jejich příspěvek nemusí být zanedbatelný, ale nepostačoval by, pokud by se socialistické hospodářství nenacházelo téměř ve stavu stagnace. Jak bylo řečeno, daleko efektivněji se o to, co se dnes děje prostřednictvím soukromých úspor, může postarat ústřední moc tím, že přímo vyčlení část národních zdrojů k účelům výstavby nových továren a zařízení. Ruská zkušenost může být v mnoha směrech nepřesvědčivá, nikoli však v tomto ohledu. Žádná kapitalistická společnost by nebyla schopna lidi donutit k takovému strádání a střídmosti. Na vyšším stupni ekonomického rozvoje by to ani k zabezpečení jisté míry kapitalistického vývoje nebylo nutné. Jakmile kapitalistický předchůdce dospěje do stavu blížícímu se stagnaci, i dobrovolné úspory mohou být dostačující. Tento problém, i když je vždy řešitelný, opět ukazuje, že různé situace si žádají různé druhy socialismu a že idylický typ může být úspěšný pouze ve dvou případech. Za prvé v situaci, kdy ekonomický rozvoj není důležitý, a ekonomické kritérium tak ztrácí svou relevanci, a za druhé tehdy, dospěl-li rozvoj hospodářství, který byl důležitý v minulosti, do takového stadia, že pro budoucnost není podstatný.

Podívejme se na disciplínu. Existuje jasná návaznost mezi efektivitou hospodářské mašinérie a kontrolou nad zaměstnanci, kterou v komerční společnosti v rámci pravidel stanovených pro soukromé vlastnictví a „svobodných“ smluvních vztahů vykonává buržoazní zaměstnavatel. Nejde jen o privilegium požívané majetnými za účelem vykořisťování nemajetných. Za bezprostředním soukromým zájmem se skrývá společenský zájem na tom, aby výrobní aparát hladce fungoval. Názory se mohou lišit, pokud jde o to, nakolik v dané situaci první slouží druhému a do jaké míry metoda svěřování společenského zájmu osobním zájmům zaměstnavatelů nakládá

nepotřebná břemena na ty, jimž se v boji o majetek nedařilo. Z historického hlediska tu však nemůže být názorová neshoda ani pokud jde o existenci zmíněného společenského zájmu, ani obecnou efektivitu zmíněné metody, která se navíc v období čistého kapitalismu ukázala jako jediná možná. Zbývá nám tedy odpovědět na dvě otázky. Přežije tento společenský zájem i v podmínkách socialismu? A pokud ano, je socialistické plánování schopno zajistit, lhostejno v jaké podobě, dostatečnou kontrolu?

Bude lepší nahradit slovo kontrola jeho doplňkem – vynucenou kázní. Myslíme tím návyk poslouchat rozkazy a přijímat dohled a kritiku, vštěpovaný zvnějšku a nevycházející z disciplinovaných jedinců samotných. Od této vynucené kázně můžeme odlišit sebekázeň – s tím, že tato je alespoň částečně spojena s předcházejícím, a dokonce po předchozích generacích zděděným ukázněujícím vlivem autority – a skupinovou kázeň, která je výsledkem tlaku většinového názoru na jednotlivé členy skupiny a obdobně je částečně i důsledkem autoritativní výchovy v minulosti.

Existují dvě skutečnosti, které naznačují, že v socialismu můžeme očekávat přísnější sebekázeň a skupinovou kázeň. Podobně jako v mnoha jiných případech i v tomto celou záležitost zkomplikovala přihlouplá idealizace – absurdní představa dělníků, kteří cestou rozumné diskuse (při odpočinku po příjemných hrách) docházejí k rozhodnutí, které pak za dováděvého soutěžení uvedou ve skutek. Takové věci by nás však neměly činit slepými vůči faktům a z nich vyplývajícím závěrům, které podporují příznivější očekávání rozumnější povahy.

Za prvé se dá předpokládat, že socialistické zřízení bude disponovat morální poslušností, která je stále více odpírána kapitalismu. Nemusíme ani zdůrazňovat, že dělníkův přístup k povinnostem bude zdravější než v systému, který odmítl a odvrhl. Toto odmítnutí je navíc z větší části výsledkem vlivů, kterým je vystaven. Nesouhlasí s kapitalismem, protože slyší, že by nesouhlasit měl. Jeho loajalita a hrdost na svůj výkon jsou mu systematicky vymlouvány. Jeho pohled na život je pokřiven komplexem třídního boje. Ale to, co jsem při předchozí příležitosti nazval nepochybnitelným zájmem na vytváření společenského neklidu, do značné míry zmizí – nebo, jak uvidíme později, bude možno zařídít, aby zmizelo – spolu s jinými individuálními zájmy. To samozřejmě bude doprovázeno i vymizením disciplinujícího vlivu odpovědnosti jednotlivce za svůj ekonomický osud.

Za druhé, jednou z velkých zásluh socialistického zřízení je, že ukazuje charakter ekonomiky v jasném světle, zatímco v kapitalismu je její pravá tvář skryta pod maskou zisku. O zločinech a pošetilostech, které se v kapitalismu pod touto maskou odehrávají, si můžeme myslet, co chceme,

ale to, jak je důležitá, popřít nelze. Například nikdo by v socialistické společnosti nemohl pochybovat o tom, že dovoz je přínosem mezinárodního obchodu a že vývoz je jen obět, kterou je třeba podstoupit, aby bylo možné dovážet. V komerční společnost je tato zcela evidentní věc před průměrným obyvatelem naprosto skryta a lidé pak podporují politiku, která je pro ně nevýhodná. Nebo jiný příklad: ať už socialistický management zpacká cokoliv, jistě nikomu nevyplatí prémie jen proto, aby nevyráběl. Nikomu také neprojdou nesmyslné výdoby u úsporách. Hospodářská politika bude proto racionalizována v daleko větším stupni, než jakým se zde můžeme zabývat, a ty nejhorší ekonomické ztráty budou omezeny, protože hospodářská závažnost jednotlivých opatření a postupů bude zřejmá všem soudruhům. Kromě jiného si každý soudruh uvědomí skutečný význam nedostatku disciplíny na pracovišti, a především stávek. Není vůbec důležité, že v tomto ohledu soudruzi *ex post facto* nebudou odsuzovat stávky kapitalistické éry. Důležité je, že dojdou k závěru, že nyní by stávky byly jen protispoločenským útokem proti národnímu blahobytu. Pustí-li se přesto do stávky, bude to s nečistým svědomím a tváří v tvář veřejné nevoli. Už totiž nebudou existovat buržoové, kteří to myslí dobře a pro které je mrazivě vzrušující aplaudovat stávkujícím a jejich vůdcům.

V. Autoritářská disciplína v socialismu; ruská lekce

Oba tyto fakty nás nejen dovádějí k závěru, že v té míře, v níž se uplatňují, může v socialistické společnosti existovat více sebekázně a skupinové disciplíny, a tedy menší potřeba autoritářské disciplíny než ve společnosti „spoutaného“ kapitalismu. Naznačují také, že by nebylo těžké kdykoliv kázeň utužit.⁸ Předtím, než předložím důvody, které mě k tomuto závěru vedou, musím se zabývat tím, proč se nebude socialistická společnost schopna bez autoritativně vynucené kázně obejít.

Za prvé, pokud jsou sebekázeň a skupinová disciplína, alespoň do značné míry, výsledkem předchozí, dost možná z otce na syna přenášené výchovy ke kázní, slábnou, je-li tento výchovný proces na dostatečně dlou-

⁸ Význam této okolnosti lze s těžší přecenit, dá-li se zdůvodnit, že je pravděpodobná alespoň u určitých typů socialistického zřízení. Nejde jen o to, že disciplína zvyšuje kvalitu, a je-li třeba i kvantitu práce a pracovních hodin. Nezávisle na tom má disciplína prvotně význam jako faktor vedoucí k hospodárnosti. Promazává ekonomické soukolí a notně omezuje plýtvání a celkové úsilí vynaložené na jednotku výkonu. Zvláště efektivita plánování i průběžného řízení může růst na úroveň daleko vyšší, než je možné v současných podmínkách.

hou dobu přerušen, a to i tehdy, když socialistické zřízení vytvoří dodatečné důvody pro udržení žádoucího typu chování, které mohou apelovat na racionální uvažování a morální loajalitu jednotlivců a skupin. Takové důvody a jejich přijetí jsou důležitým činitelem vedoucím lidi spíše k tomu, aby se podřídili výchovnému působení a systému sankcí, než aby byli schopni si udržet svou stávající úroveň chování. Tento aspekt je důležitý, když si uvědomíme, že hovoříme o disciplíně v jednotvárné rutíně každodenního života, jemuž je odepřena pochvala, který je oproštěn od entuziasmu a v některých ohledech nepřijemný, a že socialistické zřízení odstraní přinejmenším část motivačního tlaku boje o přežití, který v kapitalistické společnosti vede k dodržování sebekázně.

Za druhé, potřebu neutuchajícího výchovného procesu zaměřeného na průměrného pracovníka doprovází potřeba adekvátního přístupu k lidem, kteří podávají výkony podprůměrné. Nejde totiž o izolované patologické případy, ale o široký okraj zahrnující možná čtvrtinu populace. Jsou-li podprůměrné výkony spojeny s nedostatečnou morálkou a vůlí, nedá se očekávat, že by bylo možné se jich zbavit se zánikem kapitalismu. Stejně jako dnes se budeme muset vypořádat s velkým problémem a velkým nepřitelem lidstva, podprůměrností. Stěží se ho zbavíme jen pomocí *neclilené* skupinové disciplíny, i když samozřejmě autoritativní působení na disciplínu je možno provádět alespoň částečně právě prostřednictvím skupiny, do níž podprůměrný jedinec patří.

A za třetí, i když je možné očekávat, že nezadatelné zájmy na sociálním neklidu zčásti vymizí, není důvod věřit, že zaniknou úplně. Házení klacků pod nohy a vyvolávání napětí bude stále znamenat kariéru nebo nejkratší cestu k ní. Stejně jako dnes to bude přirozená reakce idealistů a samolibých lidí nespokojených se svým postavením nebo se stavem věcí obecně. Navíc i v socialismu toho bude hodně, za co stojí bojovat – konec konců dojde k odstranění jen jednoho ze zdrojů sváru. Vedle velké pravděpodobnosti, že částečně přezijí dílčí zájmy – geografického nebo odvětvového charakteru –, může docházet ke střetu názorů například ohledně toho, zda upřednostňovat momentální potěšení nebo blaho budoucích generací, a management, který bude spíše myslet na budoucnost, se pravděpodobně setká s postoji, které jsou srovnatelné s dnešním přístupem k práci a s názorem veřejnosti vůči velkým podnikům a jejich politice akumulace. A v neposlední řadě, vzpomeňme na kulturní neurčitost socialismu. Velké otázky národního života budou stále otevřené a nedá se očekávat, že by za ně lidé přestali bojovat.

Musíme si uvědomit, že hodnotíme-li, jak by byl socialistický management schopen se vypořádat s problémy zmíněnými v předchozích třech

odstavcích, ho srovnáváme s kapitalismem dneška, nebo dokonce s kapitalismem, jaký můžeme očekávat v ještě pokročilejší etapě rozkladu. Zaměříme-li se na bezpodmínečnou podřízenost v rámci jedné firmy, jejíž závažnost někteří ekonomové počínaje Jeremy Benthamem přehlížejí,⁹ vidíme, že evoluce kapitalismu vede k postupnému zániku jeho sociopsychologických základů. Dělníkova ochota uposlechnout příkazy neměla nikdy nic společného s rozumovým přesvědčením o kladech kapitalistické společnosti nebo s racionálním vnímáním osobních výhod, které s tím mohou být spojeny. Vycházela spíše z disciplíny vštěpované generacím feudálním předchůdcem buržoazního pána. Na tohoto pána přenesl proletariát část úcty (jistě ne celou), kterou jeho předkové ve všech normálních případech cítili ke svým pánům feudálním. Potomci feudálů buržoazii tento proces ještě ulehčili tím, že zůstali u moci po větší část historie kapitalismu.

Buržoazie ale tuto výhodu ztratila. Postavila se proti třídě svých ochránců, přistoupila na rovnost v politické sféře a přesvědčila dělníky, že jsou plnohodnotnými občany. Na nějakou dobu ještě dostatek autority zakrýval postupnou, ale neutuchající změnu vedoucí k rozpadu disciplíny v továrnách. Ale ta už je dnes v podstatě ta tam. Většina prostředků udržování kázně už neexistuje, a dokonce ani není moci, která by je užila. Zaměstnavatel přišel o morální podporu, kterou mu kdysi v boji proti nekázní poskytovala společnost. A nakonec – ve velké míře v návaznosti na ztrátu této podpory – se také změnilы někdejší postoje vládních úřadů. Krok za krokem můžeme sledovat cestu, která vedla od podpory pána k neutrálnímu postoji vůči jeho osobě, dále přes různé odstíny této neutrality až k podpoře dělníka jako rovného partnera ve vyjednávání se zaměstnavatelem, a odtud k podpoře odborovým organizacím jak proti zaměstnavatelům, tak proti jednotlivým zaměstnancům.¹⁰ Obrázek doplňuje postoj nájemných firemních ředitelů: vědí, že pokud se budou angažovat v obraně veřejných zájmů, vzbudí ani ne rozhořčení, jako spíše veselost. Dochá-

⁹ Viz kapitola XI.

¹⁰ Tolerance vedoucí až k podněcování takových praktik, jako je obsazování továren, může sloužit jako užitečný orientační bod v procesu, který nepostupoval lineárně. Legislativa, a ještě více administrativní praxe Spojených států je v tomto ohledu zvláště zajímavá, protože jednotlivé problémy, o nichž tu mluvíme, pojednávala kvůli skutečnosti, že tak dlouho odkládané změny se nakupily do krátkého období, s různým důrazem. Neschopnost uvědomit si, že vláda se ve svém postoji vůči problémům pracovních vztahů může věnovat i jiným společenským zájmům, než je krátkodobý zájem pracující třídy, je stejně charakteristická jako možná váhavá, ale významně přijetí taktiky třídního boje. Mnohé z toho lze vysvětlit specifickou politickou konfigurací a typickou americkou neschopností sdružit proletariát do fungující organizace jakýmkoli jiným způsobem. Ilustrativní hodnota americké situace v pracovní oblasti tím ale není nijak dotčena.

zejí tedy k závěru, že je mnohem příjemnější být chválen za pokrokovost – nebo si vzít dovolenou –, než podstupovat nebezpečí nebo si utrhnout ostudu, protože dělají něco, co nikdo necítí jako svou povinnost.

Uvážíme-li tento stav věcí, nemusíme prognózovat vývoj tendencí v něm obsažených příliš daleko do budoucnosti, abychom si dokázali představit situaci, v níž by socialismus mohl být jediným nástrojem, který je s to obnovit společenskou kázeň. V každém případě je zřejmé, že socialistický management v tomto ohledu získá značné výhody, které se významně promítnou do výrobní efektivity.

Za prvé, socialistický management má k dispozici daleko více kázeňských prostředků, než by kdy mohl získat management kapitalistický. Hrozba ztráty práce je v podstatě jediným nástrojem, který kapitalismu zůstal – v souladu s myšlenkou J. Benthama o smlouvě, která je uzavírána a vypovídána jedinci stejného společenského postavení –, a k tomu je ještě rukojet' tohoto nástroje sestavená tak, že usekne ruku tomu, kdo se pokouší ho použít. V socialismu je ale hrozba propuštěním spojena se ztrátou možnosti obživy, již si nelze zajistit v náhradním zaměstnání. Navíc v kapitalistické společnosti existují zpravidla jen dvě možnosti, buď propuštění nebo nic – veřejnost z principu nesouhlasí s myšlenkou, že by jedna smluvní strana trestala druhou –, ale v socialismu je možno tuto hrozbu použít v jakékoliv míře, která se zdá racionální, a k tomu ještě sankcionovat i jinak. K těm méně drastickým sankcím můžeme uvést, že je kapitalistický management použít nemůže, protože nemá dostatečnou morální autoritu. V nové společenské atmosféře může i výtky mít daleko větší důsledky, než má teď.

Za druhé, pro socialistický management bude daleko jednodušší použít disciplinární nástroje, které má k dispozici. Nedojde totiž ke střetu s vládou. Intelektuálové už nebudou nepřátelskou skupinou a jedince, kteří budou proti, udrží na uzdě společnost, jež znovu bude věřit svým normám. Taková společnost bude zvláště důsledně vychovávat mládež. A znovu zopakujeme, že veřejnost už nebude tolerovat nic, co jí připadá jako napůl zločinné praktiky. Stávká by se rovnala vzpourě.

Za třetí, v socialismu bude vládnoucí skupina daleko více motivována k tomu, aby si udržela moc, než je vláda v kapitalistické demokracii. V současné době je postoj vlád k podnikání srovnatelný s postojem opozice v politice – opozice kritizuje, kontroluje a v zásadě nemá odpovědnost. To by v socialismu nebylo možné. Ministerstvo výroby by bylo odpovědné za fungování celého soukolí. Ovšemže odpovědnost by byla jen politická a výřečnost by mohla překrýt mnoho nedostatků. Přesto nutně zmizí zájmy vlády oponovat ekonomice; nahradí je silná motivace k úspěšnému

fungování. Ekonomická nutnost už nikomu nebude k smíchu. Pokusy paralyzovat podniky a štvání lidí proti jejich práci se budou rovnat útoku na vládu. Je celkem rozumné předpokládat, že vláda by na takový útok adekvátně reagovala.

Stejně jako v případě úspor, námitky, které lze vznést na základě ruské zkušenosti, nijak neumenšují závažnost lekce, kterou nám ušetřila. Vyzrálejší a i v jiných ohledech normálnější socialistická společnost by měla být méně problematická než společnost kapitalistická. V lepší ilustraci hlavních bodů naší shora uvedené argumentace ani doufat nemůžeme.

Bolševická revoluce v roce 1917 dovršila rozklad malé ale semknuté skupiny průmyslového proletariátu v Rusku. Masy se zcela vymkly kontrole a uvedly ve skutečnost své pojetí nového pořádku věcí – v nespočetných stávkách připomínajících oslavy zabíráním továren.¹¹ Řízení se ujaly dělnické rady nebo odbory a mnohé vůdčí osobnosti to přijímaly jen jako logický důsledek celého procesu. Alespoň minimální vliv inženýrům stejně jako Nejvyšší radě s obtížemi zajistil kompromis, k němuž se dospělo na počátku roku 1918, který však fungoval natolik neuspokojivě, že bylo nutné v roce 1921 přistoupit k NEPu. Odborové organizace plnily chvíli podobné funkce a měly podobné postoje jako za časů spoutaného kapitalismu. První pětiletka (1928) to vše ale změnila. Již v roce 1932 byl průmyslový proletariát pod větší kontrolou než za posledního cara. Ať už se bolševikům nepovedlo cokoli, v tomto ohledu byli velmi úspěšní. Je velmi poučné, jakým způsobem se jim to podařilo.

Nedošlo k potlačení odborového hnutí, naopak, vzala si jej pod patronát vláda. Členská odborová základna výrazně vzrostla a to až na 17 milionů v roce 1932. Z představitelů skupinových zájmů a překážky na cestě k vyšší disciplíně a výkonnosti se stala organizace hájící společenské zájmy a nástroj dodržování disciplíny a výkonnosti. Její postoje se natolik lišily od těch, které jsou v kapitalistické společnosti považovány za odborářské, že ji západní labouristé jako odborovou odmítali uznat. Nevystupovala proti strádání, které jde ruku v ruce s vysokým tempem průmyslového rozvoje. Ochotně obhajovala prodloužení pracovní doby bez nároku na odměnu. Opustila princip rovné mzdy a zavedla systém prémie a jiných odměn za vynaloženou snahu, stachanovské hnutí a tak podobně. Uznávala – nebo musela uznat – právo vedoucích propustit zaměstnance *podle vlastního uvážení*, stavěla se proti „demokratické shromážděnosti“, tedy

¹¹ Takovýto rozklad disciplíny se dosud projevil ve většině historických případů. Například byl bezprostřední příčinou neúspěchu rádobý socialistického experimentu v Paříži během revolučního roku 1848.

proti tomu, aby dělníci mohli společně diskutovat o nařízeních a provádě-li je až poté, co je společně odsouhlasí. Spolupracovala se „soudružskými soudy“ a „ověřovacími komisemi“, které tvrdě postupovaly proti flákačům a pracovníkům, jejichž výkon byl podprůměrný. Nikdo už více neslyšel o právu na stávkou a o kontrole výroby.

Ideologicky s tím není vůbec žádný problém. Můžeme se usmívat nad bizarní terminologií, která na rozdíl od Marxova učení označovala za kontrarevoluční všechno, co se neshodovalo s vládním zájmem na plném využití pracovní síly. Ale na takovém postoji vlastně není nic protisocialistického. Je jen logické, že obstrukční praktiky musí zmizet spolu s třídním bojem a mění se způsob kolektivní dohody. Kritici chybuji, když přehlížejí míru sebekázně a skupinové disciplíny, jakou tento systém uměl vyvolat a která se v tomto ohledu plně shoduje s naším očekáváním. Zároveň je neménějším omylem přehlížet úlohu, jakou hraje v těchto výsledcích vynucená kázeň, která silně podporuje a doplňuje sebekázeň a skupinovou disciplínu.

Jednotlivé odborové organizace stejně jako jejich ústřední orgán, Generální rada, podléhaly kontrole vlády a komunistické strany. Došlo k potlačení tzv. dělnické opozice a odboroví lídři, kteří i nadále trvali na svém přesvědčení o odlišných zájmech dělníků, přišli o svá postavení. Přibližně od vládní reorganizace v roce 1924 a zcela určitě od roku 1929 si odbory ze své pozice nemohly dovolit mluvit nebo dělat něco, co by se přičilo právním vládnoucí garnitury. Staly se prostředkem autoritářské kázně, a dobře tak ilustrují to, o čem jsme hovořili výše.

Protože za nezdravým přístupem moderního dělníka k jeho práci stojí vlivy, kterým je vystaven, je důležité si všimnout, jaký ohromný je rozdíl v tom, zda se mu vstěpuje hrdost na práci a smysl pro povinnost, nebo zda je mu to vymlouváno. Skutečnost, že ruský stát na rozdíl od kapitalistického je schopen skrze výchovu a vzdělávání mladých dosáhnout toho, že jsou obyvatelé konformní s jeho cíli a strukturálními idejemi, nepoměrně zvyšuje jeho schopnost docílit atmosféry příznivé pro tovární disciplínu. Intelektuálové do toho nemají možnost zasahovat a neexistuje zde veřejné mínění, které by nabádalo k porušování kázně.

A konečně, propuštění z práce znamenající strádání a nouzi, přesuny rovnající se deportaci, „návštěvy“ úderných brigád a příležitostně i soudruhů z Rudé armády jsou, ať už je jejich právní konstrukce jakákoliv, v podstatě nezávislymi nástroji vlády, pomocí nichž zajišťuje výkonnost. Ta je motivem jejich užívání a – jak se všeobecně přiznává – a s tímto cílem se také bezohledně užívaly. Uplatňování sankcí, které by kapitalistického zaměstnavatele ani nenapadlo, i kdyby měl tu moc, se na nás děsivě šklebí zpoza jemnějších technik psychologické manipulace.

Pochmurný tón, který to vše vyluzuje, není pro naši debatu podstatný. Na tom, co se snažím říci, není nic hrozného. Krutosti páchané na jednotlivci a skupinách se dají přisoudit nezralosti situace, podmínkám, v jakých se země nachází a kvalitě vedoucích kádrů. Za jiných podmínek, v jiném stádiu vývoje a s jinými lidmi u vlády by nebyly nezbytné. Pokud by se ukázalo jako proveditelné nesankcionovat vůbec, tím lépe. Jde však o to, že se alespoň jednomu socialistickému režimu podařilo zvládnout skupinovou disciplínu a vnutit autoritářskou kázeň. Důležitý je tu princip, nikoli konkrétní formy, v nichž se projevuje v praxi.

A tak bez ohledu na zásluhu a slabá místa obou projektů nevychází srovnání se spoutaným kapitalismem pro socialistickou alternativu nepřříznivě. Musíme opět zdůraznit, že jsme hovořili – i když v jiném smyslu než při srovnávání projektů – jen o možnostech. K tomu, abychom namísto možností hovořili o jistotách nebo alespoň o pravděpodobnostech je ještě třeba postulovat mnoho předpokladů. Stejně oprávněně by nepochybně bylo přijmout jiné předpoklady, které by vedly k jiným výsledkům. V podstatě si stačí představit, že převládnu myšlenky, které tvoří to, co jsem nazval idylickým socialismem, a budeme přesvědčeni o pravděpodobnosti totálního, a dokonce směšného fiaska. A to by ani nebyl ten nejhorší možný výsledek. Neúspěch tak zřejmý, že by hraničil s fraškou, lze ještě napravit. Daleko zákeřnější a také pravděpodobnější je částečný neúspěch, který političtí manipulátoři mohou lidem podat jako úspěch. Navíc odchylky od projektu a pravidel fungování systému jsou samozřejmě stejně pravděpodobné jako v komerční společnosti, ale může se ukázat, že jsou závažnější a méně schopné sebekorekce. Projde-li si ale čtenář ještě jednou naši debatu krok za krokem, nemůže, domnívám se, nabýt přesvědčení, že námitky pramenící ze shora uvedených úvah nijak podstatně nenarušují naše závěry – nebo, řečeno jinými slovy, že jsou to námitky nikoli proti socialismu jako takovému, nýbrž proti rysům, které se v některých typech socialismu mohou objevovat. Nevyplývá z nich, že bojovat za socialismus je nesmyslné nebo podlé. Vyplývá z nich jen to, že boj za socialismus nic neznamená, dokud není spojen s pocitem, jaký typ socialismu bude fungovat. Zda by takový socialismus byl slučitelný s tím, čemu obvykle říkáme demokracie, je už jiná otázka.

I. Rozlišení dvou problémů

Věřím, že všichni, a zvláště všichni ortodoxní socialisté uznají, že přechod od kapitalismu k socialismu s sebou za jakýchkoliv podmínek vždy ponese problémy *sui generis*. Avšak charakter a rozsah potíží, které lze očekávat, se bude výrazně lišit podle toho, na jakém stupni kapitalistického vývoje se tento přechod má uskutečnit a jaké metody může a chce užít skupina, která bude socializaci provádět, že bude nejhodnější, představíme-li si dva případy, abychom systematicky odlišili dva odlišné soubory okolností. Bude to o to jednodušší, že existuje jasná provázanost mezi Kdy a Jak. V obou dvou případech se nicméně budeme odvolávat na plně rozvinutý „spoutaný“ kapitalismus a nebudeme plýtvat místem na možnosti a nemožnosti, jaké představují dřívější stadia. S tímto na paměti nazveme tyto dva případy socializací vyzrálou a předčasnou.

Většinu argumentů Části II lze shrnout do marxistické teze, že ekonomický proces vlastně zespolečenštuje *sám sebe* – a také lidskou duši. Máme tím na mysli, že jsou stále více naplňovány technologické, organizační, obchodní, administrativní a psychologické předpoklady socialismu. Podíváme se ještě jednou na to, jak se věci do budoucnosti rýsují, pokud se tento trend udrží. Podnikání, s výjimkou zemědělství, je pod kontrolou malého počtu byrokratických korporací. Tempo pokroku se zvolnilo a on sám podléhá plánování a mechanizaci. Úroková míra se blíží nule – nejen dočasně nebo pod tlakem vládní politiky, ale trvale. Je to důsledek vytrácějících se investičních příležitostí. Průmyslové vlastnictví a jeho vedení jsou odosobněny. Vlastnictví je vyjádřeno držbou balíku akcií a obligací, výkonní ředitelé si osvojili myšlenkové návyky podobné návykům úředníků státní správy. Motivace a zásady charakteristické pro kapitalismus uvádají. Je evidentní, že dozrál čas k přechodu k socialistickému režimu. Je třeba ale upozornit na dva body.

Za prvé, různí lidé, a dokonce různí socialisté se od sebe budou lišit, jak pokud jde o stupeň stavu, který by je uspokojoval, tak co do diagnózy už fakticky dosaženého stupně přiblížení. Je to naprosto přirozené, protože pokrok směrem k socialismu, jenž je kapitalismu vlastní, je pozvolný a nikdy nepřechází křížovatky, kde by zelená pro všechny srozumitelně a nade vše pochybnost signalizovala, že právě teď je cesta volná. Prostor pro solidní názorovou odlišnost se velmi zvětšuje díky faktu, že podmínky nutné k úspěchu se nutně nevyvíjejí stejnoměrně. Dalo by se například s velkou pravděpodobností tvrdit, že v roce 1913 byla průmyslová struktura Spojených států „zralejší“ než německá. Ale jen málokdo bude pochybovat o tom, že kdyby se pokus provedl v obou zemích, nekonečně větší naději na úspěch by měli státem zkracení Němci, vedení a držení na uzdě tím nejlepším byrokratickým aparátem na světě a výborně fungujícími odbory. Kromě opravdových názorových rozdílů (včetně těch, které můžeme vysvětlit rozdíly povahovými a jež jsou podobné například rozdílům názorů kompetentních a poctivých lékařů, pokud jde o doporučení operace) vždy může existovat podezření, často až příliš dobře oprávněné, že jedna strana sporu nechce a nikdy nebude chtít přiznat, že situace dozrála, neboť tak opravdově po socialismu netouží, a že druhá strana předpokládá vyzrálost v každých podmínkách z důvodů, které mohou, i když nutně nemusí, vyplývat z idealistických postojů.

Za druhé, i za předpokladu, že podmínky neomylně dozrály, bude přechodné období vyžadovat přesně daný postup a neobejde se bez řady problémů.

Kapitalistický proces utváří věci a lidi pro socialismus. V krajním případě to může provádět tak dokonale, že konečný krok bude jen formalitou. Ale ani tehdy se kapitalismus sám v socialismus nepřemění. Konečný krok, oficiální přijetí socialismu jako zákona společenského života, by stejně bylo nutno provést řečneme pozměňovacím návrhem týkajícím se ústavy. Ve skutečnosti ale lidé nebudou na takový krajní případ čekat. Nebylo by to z jejich strany ani racionální, protože situace může dozrát v době, kdy se ve skulinkách a koutech společenské struktury ještě sem tam drží kapitalistické zájmy a postoje. Pak by přijetí takového pozměňovacího návrhu bylo více než formalita. Bylo by nutné překonat určitý odpor a jisté těžkosti. Než se jimi budeme zabývat, podíváme se ještě na jiné rozlišení.

V zásadě se věci a lidé formují pro socialismus sami, automaticky, tedy nezávisle na své vůli a na opatřeních, která by k takovému formování mohla vést. Ale tento proces také mimo jiné vede k touze po socialismu, a tudíž k jistým opatřením – právním aktům, administrativním postupům a tak dále. Množina těchto opatření je součástí socializační politiky, kterou

v souvislosti s tím musíme pojímat jako politiku dlouhodobou, pokrývající každopádně desítky let. Její historie se však přirozeně dělí na dvě části, které od sebe odděluje akt přijetí a organizace socialistického režimu. Před tímto činem je, ať už záměrně či nikoliv, socializační politika přípravná, po něm ustavující. K první části se jen krátce vrátíme na konci této kapitoly. Teď se budeme zabývat tou druhou.

II. Socializace ve stavu zralosti

V případě vyzrálé socializace nejsou problémy, které budou náplní prvního úkolu po „aktu přijetí socialismu“, ani nepřekonatelné, a dokonce ani nijak vážné. Zralost situace totiž implikuje, že odpor bude slabý a že většina *všech* společenských tříd bude spolupracovat. Vlastně z toho důvodu bude možné přijmout socialistické zřízení ústavním pozměňovacím návrhem, tedy pokojnou cestou bez přerušování právní kontinuity. *Ex hypothesi* lidé charakter takového kroku pochopí, a dokonce většina z těch, kterým se to líbit nebude, mu přizná *tolerari posse*. Nikoho to nevyvede z míry, nikdo nebude mít pocit, že se mu hroubí svět před očima.

Ani tehdy však samozřejmě není tak úplně vyloučena možnost revoluce. Nebezpečí, že k ní dojde, je však malé. Nejenže úplná nebo částečná nepřítomnost organizovaného odporu na straně jedné, a bouřlivé nadšení na straně druhé oslabí revoluční elán, ale skupina zkušených a odpovědných jedinců schopných a ochotných udržet kázeň bude připravena chopit se kormidla a použít racionální metody, které by zmenšily šok. V jejich práci jim pomůže dobře připravená státní a podniková byrokracie, která je zvyklá plnit úkoly zadané legální vládou, ať už je jakákoli, a která tak jako tak není příliš spojena s kapitalistickými zájmy.

Problémy přechodného období zjednodušíme novému ministerstvu nebo ústřednímu vedení stejně, jako jsme zjednodušili problémy trvalejšího rázu – předpokládejme, že zemědělce nechají na pokoji. To nejen dovolí zbavit se potíží, které by se mohly ukázat jako osudné – protože v žádné jiné oblasti totiž nejsou vlastnické zájmy tak živé, jako právě mezi zemědělci nebo sedláky (zemědělský svět ne všude zalidňují rolníci *ruští*) –, ale poskytne dodatečnou podporu, poněvadž nikdo nenávidí průmyslovou výrobu ve velkém a specificky kapitalistické zájmy tak jako zemědělci. Dá se také očekávat, že ústřední vedení se bude snažit usmířit malovýrobce jiných typů. Vedle znárodněných podniků budou tito podnikatelé moci po nějakou dobu vykonávat své řemeslo za účelem zisku a maloobchodníkům bude umožněno prodávat asi tak jako prodejcům tabáku tam, kde jsou

tabák a tabákové výrobky monopolem státu. Na druhé straně škály bude možno snadno zohlednit osobní zájmy jednotlivce, řekněme vedoucího pracovníka, jehož práce má individuální váhu, podle zásad, jež byly zmíněny výše, tak aby ekonomické soukolí fungovalo nadále bez vážnějších zádrhelů. Drastickým prosazováním rovnostářských ideálů by se samozřejmě všechno mohlo pokazit.

A pokud jde o kapitalistické zájmy? Když se naplní čas, jak jsme už zaznamenali, jde v podstatě o zájmy majitelů akciového kapitálu a obligací – do této skupiny přiřadíme majitele hypoték a pojistek. Na socialistu dogmatika, který si myslí, že se tato skupina skládá z malého množství nesmírně bohatých zahalečů, tu čeká překvapení. V momentě, kdy situace dozraje, by tato skupina mohla tvořit většinu voličstva, a tím pádem by se dívala s nevelkým pochopením na to, že by mohla o své nároky přijít, i kdyby se jednotlivě jednalo jen o malé částky. Je ale jedno, jestli by socialistický režim měl nebo musel bez náhrady majetek vyvlastnit, nebo nikoli. Nás především zajímá, že z hospodářského hlediska tento krok vůbec není nutný. Pokud se k němu socialistický režim uchýlí, půjde o svobodné rozhodnutí celé společnosti, která dala průchod např. přijatým etickým principům, nikoli o jediné možné řešení. Platby ve prospěch tímto způsobem vyvlastněných by nebyly, jak ukazuje pohled na odpovídající statistiky, neúnosným břemenem. Tyto platby by byly tvořeny úroky obligací a hypoték v té části, jejímiž vlastníky by byly soukromé osoby, dále nároky z pojišťovacích smluv plus výplaty dividend, ale v podobě úroků z obligací, které by vydalo ústřední vedení bývalým akcionářům – ti by sice přišli o hlasovací právo, ale udrželi by si příjem odpovídající průměrnému zisku z dividend. Pokud by socialistické společenství chtělo využít soukromé úspory, mohlo by tuto politiku prosadit. Časového omezení lze dosáhnout tím, že se všechny tyto platby převedou na termínované anuity, nebo se vhodně využijí daně z příjmů a dědické daně, které takto před svým definitivním zánikem prokázají svou poslední službu.

Takto tedy lze podle všech předpokladů provést socializaci po „přijetí socialismu“, od níž lze v daných podmínkách očekávat, že vše zabezpečí rázně, bezpečně a nenásilně, s vynaložením minimální energie a s minimálními kulturními a ekonomickými ztrátami. Vedení velkých koncernů dozná změny jen v případech, že k tomu nastanou konkrétní důvody. V případě, že v okamžiku přechodu budou mezi zespolečenštěnými firmami i nadále soukromé společnosti, dojde nejdříve k jejich transformaci v akciové společnosti a pak teprve k socializaci. Zakládat nové firmy samozřejmě nebude dovoleno. Struktura vzájemně provázaných vztahů, například u holdingových společností, bude racionalizována, to znamená, že tyto

vztahy budou zjednodušeny natolik, aby byly administrativně efektivní. Z bank se stanou pobočky jedné centrální instituce. Ponechají si tak některé ze svých mechanických funkcí, například na ně bude určité převedena část účetnictví celé společnosti, ale budou mít také částečně moc nad průmyslovým managementem, která může mít podobu oprávnění přiznávat nebo odmítat „úvěry“. Centrální banka by pak mohla fungovat nezávisle na ministerstvu výroby a mohla by se stát jakýmsi generálním dohlížitelem.

Jestliže ústřední vedení bude postupovat pomalu a postupně a přebírat moc bez otřesů, ekonomickému systému se podaří zorientovat v situaci a menší problémy doprovázející přechodnou fázi budou krok za krokem vyřešeny. Zpočátku by bylo nutné upravit výrobu – byla by to otázka maximálně pěti procent z celkového objemu výroby. Neprosadí-li se totiž rovnostářské myšlenky v daleko větší míře, než jsme předpokládali, poptávka se nijak výrazně nezmění. Vzhledem k tomu, že některé úkoly a funkce spojené s kapitalistickým průmyslem přestanou být v socialistickém hospodářství relevantní, dojde k relativně velkému přesunu lidí v profesní oblasti. Týká se to například právníků. Ani to ale nemusí způsobit velké potíže. Větší problémy spojené s odstraněním jednotek s podprůměrnou výkonností, s využitím nejlepších příležitostí, s územní racionalizací a tím i s novým rozložením populace, se standardizací spotřebních a výrobních statků atd., by se neobjevily nebo by se nemusely objevit, dokud se systému nepodaří zpracovat organické změny a dokud hladce funguje ve starých kolejích. Celkem smysluplně lze očekávat, že socialismu tohoto typu v odpovídajícím čase realizuje všechny možnosti dosažení lepších výsledků obsažených v jeho projektu.

III. Socializace ve stavu nezralosti

1. Dojde-li k přijetí socialistické doktríny předčasně, nelze takovou prognózu vyslovit. Tuto situaci je možné definovat jako přechod od řádu kapitalistického k socialistickému v období, v němž socialisté mohou ovládnout centrální orgány kapitalistického státu, nicméně věci a lidé k tomuto kroku ještě nedozráli. Opakuji, že se nebudeme zabývat situací, která je natolik nezralá, že každá naděje na úspěch se pohybuje v rovině fantazie a pokus o získání moci je jen směšným pučem. Právě proto nechci tvrdit, že předčasná socializace musí nevyhnutelně skončit fiaskem nebo že zřízení, které tímto vznikne, se musí zhroutit. Stále mám na mysli spoutaný kapitalismus dnešní doby, k němuž má smysl tento problém vztahovat. Jedná

se totiž o prostředí, v němž stejně dříve či později vyvstane. Dlouhodobá perspektiva nahrává socialistickým ambicím stále více. Ještě důležitější je však to, že mohou nastat krátkodobé situace – dobrým příkladem je například situace v Německu v letech 1918 a 1919; někdo by mohl zmínit i situaci ve Spojených státech v roce 1932 –, kdy dočasné ochromení kapitalistických vrstev a jejich orgánů nabízí lákavou příležitost.

2. Co vlastně znamená ona nepřipravenost či nevyzrálost věcí a lidí si čtenář velmi snadno odvodí, vrátí-li se k obrazu vyzrálé situace, který jsem načrtl dříve. Chtěl bych přesto dodat několik tahů týkajících se konkrétní situace ve Spojených státech v roce 1932.

Po období mohutné průmyslové aktivity – i když z hlediska míry růstu ne až tak nenormální – přišla krize, jejíž krutost do určité míry svědčila o nezbytném přizpůsobení výsledkům „pokroku“. Tento pokrok samozřejmě nebyl v hlavních rysech završen – stačí se podívat na oblasti, jako jsou elektrifikace zemědělských oblastí a domácností, nové výrobky v chemii, nové možnosti stavebnictví. V důsledku postupující byrokratické socializace se daly s velkou jistotou očekávat značné ztráty ve sféře podnikatelské, v oblasti výkonnosti výroby a v budoucím blahobytu mas. Je úsměvné, že všeobecné mínění, které v době hysterie, již krize vyvolala, namluvili intelektuálové tíhnoucí k socialismu veřejnosti, hlásalo pravý opak. To je ale spíše otázka diagnózy dané situace z hlediska sociální psychologie než ekonomické interpretace.

Nezralost se také projevila v organizaci průmyslu a obchodu. Množství malých a středně velkých firem bylo stále značné a jejich spolupráce v odvětvových sdruženích apod. zdaleka nebyla dokonalá. Ani rozvoj podnikání ve velkém, přestože vyvolával nekritický údiv a odpor, zdaleka nedospěl do stadia, kdy by bylo možné bezpečně a snadno aplikovat naši metodu socializace. Pokud bychom za hranici vyznačující operace ve velkém vzali 50 miliónů dolarů v aktivech, pak jen 53,3% aktiv v rámci celé země bylo v rukou velkých korporací; nepočítáme-li oblast finančních a veřejných služeb, dostaneme se jen na 36,2%; ve zpracovatelském průmyslu pak sotva 46,3%.¹ Menší korporace se ale obecně nedají snadno zspolečenštit a navíc se nedá očekávat, že by dále fungovaly ve stávající formě. Snížíme-li naši hranici na 10 miliónů, stejně v porovnání s předchozími údaji nezískáme více než 67,5%, 52,7% a 64,5%. Ohromující by bylo už jen zhostit se úkolu „ovládnout“ takto strukturovaný organismus. Ještě úžasnější je představa, že by byl uveden do chodu a vylepšen, aniž by byl

¹ Viz W. L. Crum, „Concentration of Corporate Control“, *Journal of Business*, sv. VIII, str. 275.

k dispozici zkušený byrokratický aparát, a v situaci, kdy je pracovní síla nedokonale organizována a zčásti vedena tak pochybně, že by se snadno mohla vymknout kontrole.

Lidé byli připraveni ještě méně než věci. Navzdory šoku, který krize způsobila, uvažovali podnikatelé ale i velká část dělníků a zemědělců v rámci buržoazního systému a ve skutečnosti neměli jasnou představu o nějaké alternativě. Koncepce znárodnění, ale i něco méně zásadního, byla stále pocítována jako „neamerická“. Neexistovala opravdová socialistická strana a kromě komunistů stalinistického přesvědčení vlastně nikdo, kdo by podpořil skupiny s oficiálně socialistickým zaměřením. Přes veškeré přesvědčování farmáři socialismus nesnášeli jen o vlas méně, než nenáviděli velké podnikání obecně a železnici zvláště. Zatímco podpora socializace by tedy byla slabá a ve značné míře křiklavě zaujatá a každopádně vlažná, odpor by byl silný. Byl by to odpor lidí, kteří upřímně věřili, že to, co dělají, nikdo – tím méně stát – by nemohl udělat lépe, a že stavějí-li se na odpor, nebojují jen za své zájmy, ale v zájmu obecného dobra – v obraně absolutního světla proti absolutní tmě. Americká buržoazie ztrácela svou vitalitu, ale ještě o ni úplně nepřišla. Byla by odolávala s čistým svědomím a odmítala by jak souhlas, tak spolupráci. Jedním ze symptomů situace by se stala nutnost použít síly nejen proti jednotlivcům, ale proti celým skupinám a třídám. Nebylo by možné socialismus přijmout prostřednictvím ústavní změny, tedy bez přerušení právní kontinuity. Nové pořádky by byly nastoleny cestou revoluce s největší pravděpodobností spojené s krveprolitím. Proti tomuto konkrétnímu příkladu ilustrujícímu nepřipravenost situace lze namítnout, že patří do kategorie absurdně beznadějných případů. Obsahuje a ilustruje však základní znaky charakteristické pro každé předčasné zespolečenštění, a tudíž poslouží v debatě obecné.

V obecné rovině uvažují i ortodoxní socialisté, jejichž většina by se spokojila jedině s fascinujícím a velkolepým představením, při němž by svatý Jiří skolil kapitalistického draka. Důsledkům plynoucím z kombinace politické příležitosti a ekonomické nepřipravenosti se nebudeme věnovat proto, že naneštěstí přežila raně buržoazní revoluční ideologie, ale proto, že problémy spojené se znárodněním se projeví právě za takových podmínek.

3. Předpokládejme, že Revoluční Lid – v bolševické revoluci to byl oficiální titul stejného typu jako „Jeho nejkřesťanštější Veličenstvo“ – ovládnul úřady vlády, nesocialistické strany, nesocialistický tisk a tak dále a dosadil tam své lidi. Zaměstnanci zmíněných úřadů stejně jako zaměstnanci průmyslových a obchodních koncernů jsou částečně – *ex hypothesi* – nuceni k neochotné spolupráci a částečně nahrazení dělníckými lidry a intelek-

tuály, kteří nové úřady přiběhnou převzít přímo od kavárenských stolků. Nové ústřední vedení vybavíme dvěma silami: rudou armádou dostatečně silnou na to, aby bezhlavým střílením potlačila odpor i extrémě divoké socializace,² a dostatkem zdravého rozumu na to, aby nechalo na pokoji sedláky a zemědělce, jak o tom již byla řeč. Nebudeme postulovat žádné předpoklady ohledně míry racionality nebo lidskosti, s jakou bude zacházeno s někdejší vedením. Je totiž těžké si představit, že by se s ním za daných okolností jednalo v rukavičkách. Lidé, kterým je jasné, že odpůrci hodnotí jejich jednání jako brutální agresi, a kterým každým okamžikem hrozí, že skončí jako Karl Liebknecht a Rosa Luxemburgová, se brzy začnou chovat brutálněji, než původně zamýšleli. Nezdrží se toho, aby se zločineckou krutostí zatočili se svými odpůrci, kteří jsou v jejich očích také zločinci, a to buď proto, že hájí staré pořádky, nebo proto, že se snaží zformovat novou levicovou stranu, která stejně dříve či později vznikne. Ani násilí, ani sadismus nicméně problémy nevyřeší. Bude ústřední vedení dělat i něco jiného, než si stěžovat na sabotáže a požadovat větší moc, aby se mohlo vypořádat se spiklenci a záškodníky?

Především bude nutné vyvolat inflaci. Bude třeba zmocnit se bank a sloučit je nebo zkoordinovat jejich činnost se státní pokladnou. Ústřední vedení nebo ministerstvo bude muset za použití pokud možno tradičních metod vytvořit depozita a bankovky. Domnívám se, že inflace je nevyhnutelná; stále potkávám socialisty, kteří popírají, že by v naší situaci socialistická revoluce přinejmenším přechodně paralyzovala ekonomiku a že by následně státní pokladna a finanční centra trpěly nedostatkem prostředků v hotovosti. Protože socialistické účetnictví a systém příjmů ještě nejsou plně funkční, nezbyvá než zvolit politiku analogickou s politikou německou během první světové války a po ní nebo francouzskou během revoluce v roce 1789, přestože v těchto případech došlo k prohloubení inflace na dosti dlouhou dobu právě proto, že nebyla vůle rozejít se se soukromým vlastnictvím a metodami komerční společnosti. Pokud jde o „den poté“, tedy den po nástupu socialismu, kdy ještě nic nemá trvalou podobu, nemá zmíněný rozdíl zásadní charakter.

Měli bychom ale dodat, že kromě toho, že je to nezbytné, existuje ještě jeden důvod proč postupovat právě tímto způsobem. Inflace je sama o sobě výborným prostředkem k překonání některých problémů spojených s přechodnou fází a může pomoci při částečném vyvlastnění. Pokud

² Divoká socializace – což je termín, který získal oficiální status – je pokus dělníků jednotlivých provozů nahradit vedení a vzít věci do vlastních rukou. Je to noční můra každého odpovědného socialisty.

jde o problémy přechodné fáze, je například evidentní, že ani drastické zvýšení mezd nezažehná eventuální výbuchy hněvu způsobené poklesem mezd reálných, a k tomu alespoň přechodně dojde. Pokud jde o vyvlastnění, připraví inflace vlastníka peněžních aktiv o jeho nároky velmi snadno. Ústřední vedení by si mohlo situaci zjednodušit i tím, že by vlastníkům reálného kapitálu (továren apod.) vyplatilo odškodné, a zároveň by vědělo, že tyto částky zanedlouho ztratí svou hodnotu. A nakonec nesmíme zapomenout, že by inflace silně narušila stabilní soukromé podniky, které zatím zůstaly neporušené. Už Lenin zdůraznil, že nic nezpůsobí takový zmatek jako inflace: „chcete-li zničit buržoazní společnost, musíte znehodnotit její peníze.“

4. Následně je samozřejmě nutné provést zespolečnění či znárodnění. Diskuse o problémech přechodného období pramení ze starého sporu mezi samotnými socialisty – přesněji mezi socialisty a labouristy – o tom, jestli postupovat krok za krokem nebo znárodnit najednou. Mnozí socialisté patrně soudí, že ve jménu čistoty kréda a opravdového přesvědčení o socialistické milosti, je třeba se přiklonit za každých okolností k tomu, aby bylo znárodnění prováděno najednou. Pohrdají slabostí labouristů, kteří se v tomto ale i v jiných ohledech nechají omezovat nepraktickým smyslem pro odpovědnost. Já se ale stavím na stranu pravověrných.³ Nezabýváme se teď politikou přechodného období v kapitalismu – to je zcela jiná otázka, ke které se vrátíme, až narazíme na to, že postupná socializace *v rámci kapitalismu* je nejen možná, ale i ta nejzřejmější varianta. Jde nám teď o přechodné období, které přichází *poté*, co byl socialistický režim nastolen revolucí.

Za takové situace, a to i za předpokladu, že se objeví minimum excesů a že pevné vedení udrží relativní pořádek, si lze jen těžko představit, že některé velké průmyslové podniky jsou znárodněny, zatímco jiné fungují, jako by se vlastně nic nestalo. Za revoluční vlády, která bude muset dostat alespoň některým idejím, jež propagovala v době, kdy ještě neměla žádnou odpovědnost, mohou zbylé soukromé podniky přestat fungovat. Nemám tu na mysli překážky ze strany podnikatelů a kapitalistických zájmů obecně. Jejich síla se dnes přeceňuje – rozplynula by se před zraky politických komisařů. Navíc není v buržoazním stylu odmítat plnění povinností. Buržoazie si na nich zakládá. Odpor by se ale dal očekávat v politických kruzích a mimo továrny, spíše než v nich. Neznárodněné průmyslové podniky by přestaly fungovat jednoduše proto, že by jim dohlížející političtí

komisaři a nálada jak dělníků, tak veřejnosti neumožnili, aby fungovaly po svém (tedy jediným způsobem, jakým vůbec může kapitalistický průmysl fungovat).

Tato argumentace se ale týká jen velkých průmyslových podniků a těch sektorů, kde se dají snadno vytvořit velké řídicí jednotky. Nepokrývá celou oblast mezi zemědělskou sférou, kterou jsme zcela vypustili, a velkými průmyslovými podniky. V rámci tohoto sektoru, který se sestává především z malých a středně velkých podniků, by se ústřední vedení pohybovalo podle momentální potřeby a zasahovalo by do ní v závislosti na měnících se podmínkách. Jednalo by se přesto o plnou socializaci v tom smyslu, jak jsme ji definovali.

Musíme dodat ještě jedno. Mělo by být zřejmé, že ze socializace provedené předčasně, a tedy pomocí revoluce, která naruší právní kontinuitu a nastolí vládu teroru, mohou – ať už krátkodobě nebo dlouhodobě – mít prospěch jen ti, kdo ji zinscenovali. Asi nejméně povznášejícím posláním profesionálního agitátora je vyvolávat v lidech nadšení nad revolucí a oslavovat jejich odvahu podstupovat rizika, která s sebou revoluce nese. A pokud jde o akademického intelektuála, jeho jediným odvážným gestem, které můžeme považovat za zásluhu, je to, že opatrně kritizoval a do ničeho se nevměšoval.

IV. Socialistická politika před socializací; příklad Anglie

Je opravdu náš závěr takový, že nyní a po dalších padesát nebo sto let seriózním socialistům nezbude než kázat a čekat? Fakt, že s něčím takovým se nedá počítat u jakékoli strany, která si chce udržet své členy, a všechny argumenty – a jízlivé úšklebky – vyplývající z tohoto až příliš lidského zdroje nemusí zastínit jiný fakt, že zmíněný závěr je podložen závažnými skutečnostmi. Dalo by se dokonce naprosto logicky tvrdit, že socialisté by měli mít zájem podpořit evoluci, která pro ně pracuje, a kapitalismus spíše jeho pout zbavovat než ho ještě více spoutávat.

Nicméně nemám pocit, že by socialisté, alespoň za stávající situace, neměli nic na práci. I když pokusy o zavedení socialismu ještě dnes by pro velké i malé země znamenaly koledovat si o neúspěch (možná o fiasko socialismu jako takového, jistě však o neúspěch socialistických skupin, které se rozhodly provést tento skok do neznámých vod, zatímco jiná a ne nutně v pravém slova smyslu socialistická skupina by mohla bez obrůžích utéci s jejich oblečením), a i když je v důsledku toho politika znárodnění po „socializačním aktu“ záležitostí velmi spornou, socializace provedená

³ Jejich „posvátná kniha“ je ale nijak otevřeně nepodporuje. Projde-li si čtenář *Komunistický manifest*, najde velmi znepokojující výraz „postupně“ právě v nejzásadnější pasáži.

před „aktem“ vzbuzuje daleko větší optimismus. Socialisté, stejně jako jiné strany jen s jasněji vytyčeným cílem, se jí mohou účastnit, aniž by ohrozili konečný úspěch celé akce. Všechno, co k tomuto tématu chci říci, jasně vyplývá z následujícího příkladu.

Všechny rysy, které chceme na příkladu ukázat, má dnešní Anglie. Na jedné straně je zde pro jednorázový převrat zatím nezralá průmyslová a ekonomická struktura – nedošlo ještě k dostatečnému soustředění kontroly na úrovni firem. Ruku v ruce s tím ani vedení, ani kapitalisté a dělníci nejsou ještě připraveni znárodnění přijmout. Existuje stále ještě velmi živý individualismus, který by vedl k odporu a nespolupráci. Na druhé straně zhruba od počátku století slábne podnikatelské nadšení, což mimo jiné vedlo k tomu, že v důležitých výrobních oblastech, jako je například produkce elektrické energie, se nejen se souhlasem, ale dokonce na žádost *všech* stran ujal vedení stát. Musíme popravdě prohlásit, že lví podíl práce na tom odvedl kapitalismus. Navíc Angličané jsou v podstatě cele v moci státu. Dělníci jsou dobře organizováni a zpravidla mají odpovědné vůdce. Zkušený byrokratický aparát nesporných morálních a kulturních kvalit by jistě bez problémů asimiloval nové prvky nutné k rozšíření státního vlivu. Je možno mu věřit. Jediněčná bezúhonnost anglického politika a výjimečná schopnost a civilizovanost vládnoucích vrstev umožňují věci, které by za jiných podmínek byly neproveditelné. Vládnoucí vrstva totiž především velmi funkčně snoubí lpění na formální tradici s výjimečnou přizpůsobivostí vůči novým pravidlům, situacím a osobám. Chce vládnout, ale je připravena se zasazovat i za měnicí se sféru zájmů. Je s to řídit průmyslovou Anglii stejně jako řídila Anglii zemědělskou, protekcionistickou a Anglii volného obchodu. Má jedinečnou schopnost přivlastnit si nejen program opozice, ale také přetáhnout její mozky. Asimilovala myšlenky Disraeliho, který by v opačném případě skončil jako druhý Lassalle. Kdyby to bylo nezbytné, asimilovala by i Trockého či spíše hraběte Prinkipa K. G., jímž by v tom případě určitě byl.

V takových podmínkách je možné si představit politiku socializace, která by realizovala rozsáhlý program zestátnění a na jedné straně završovala výrazný krok směrem k socialismu, na druhou stranu však nechávala na neomezenou dobu nedotčené a neporušené všechny zájmy a činnosti, které by program nezahrnoval. Vlastně by mohly být osvobozeny od mnohých pout a břemen – například fiskálních –, jež je teď omezují.

Hospodářská odvětví vyjmenovaná v následujících odstavcích by bylo možné znárodnit, aniž by se narušila jejich efektivita, a bez vážného dopadu na jednotlivé sekce, které by i nadále řídil soukromý management. Otázka odškodnění by se dala vyřešit tak, jak jsme popsali v debatě o pod-

mínkách, které ke znárodnění dozrály – se současnou výší daně z příjmu a dědičné daně by nešlo o nic vážného.

Za prvé, anglický bankovní sektor je bezpochyby pro znárodnění připraven. Anglická banka je v podstatě státní pokladnou a je fakticky méně nezávislá než finanční ústav, jaký by si spořádaná socialistická společnost mohla vůbec přát. Pokud jde o komerční bankovníctví, zdá se, že je plně koncentrováno a byrokratizováno. Velké finanční koncerny by byly s to absorbovat veškeré nezávislé bankovníctví a pak spolu s Anglickou bankou vytvořit Národní bankovní správu, pod kterou by spadaly i spořitelny, stavební společnosti a tak dále, přičemž zákazník by si ničeho nebyl vědom do té doby, než by si přečetl noviny. Výhody, kterých by se racionalizací spolupráce služeb dosáhlo, by byly značné. Z úhlu pohledu socialisty by bylo přínosné i to, že by vláda měla větší vliv na neznárodněné sektory.

Za druhé, pojišťovnictví si o znárodnění říká dlouho a bylo do značné míry zmechanizováno. Zdá se, že by se alespoň některé části pojišťovacího systému daly integrovat do sociálního pojištění. Výše pojistek by se dala značně snížit a socialisté by se znovu zaradovali, protože správa fondů pojišťovacích společností by ještě posílila moc státu.

Za třetí, jen málokdo by dělal problémy pokud jde o železnice a nákladní autodopravu. Doprava je totiž oblastí, kde se úspěch státního vedení nabízí nejvíce.

Za čtvrté, znárodnění dolů, především uhelných dolů, výroby spojené s uhlím (od výroby dehtu až po benzol) a obchodu s uhlím a odvozenými výrobky, může vést k okamžitému zvýšení efektivit a být velmi úspěšné, pokud se podaří uspokojivě vyřešit problémy v oblasti pracovního procesu. Z hlediska technologického a komerčního je situace jasná. Ale stejně jasné je, že pokud jde o aktivní soukromé podnikání v chemickém průmyslu, pokus překročit dané hranice už takovým úspěchem být nemusí.

Za páté, znárodnění výroby, přenosu a rozdělování elektrické energie bylo v podstatě završeno. K tomu zbývá jen dodat, že elektrotechnický průmysl je typickým příkladem toho, co se od soukromého podnikání dá ještě očekávat – z ekonomického hlediska vidíme, jak nesmyslné je být pro, nebo proti všeobecnému znárodnění. Na příkladu produkce energie je ale také vidět, jak těžké bude řídit znárodněný průmysl tak, aby byl ziskový. Je to také jedna z podmínek úspěchu, pokud stát ovládne tak velkou část národního hospodářského života a bude chtít nadále zároveň plnit funkce moderního státu.

Za šesté, znárodnění železáren a oceláren je daleko kontroverznější než to, co jsme viděli doposud. Nicméně toto průmyslové období se již vyvíjelo a do budoucna je možné ho „spravovat“ – včetně velkého výzkumného

oddělení. Určitá pozitiva vyplynou z koordinace a prakticky nehrozí nebezpečí, že by podnikatelské nápady nepřinesly své plody.

Za sedmé, stavebnictví a stavební průmysl by mohl, nebereme-li v úvahu podíl architektů, vést vhodný státní úřad. Velká část tohoto sektoru je už teď tak či onak regulována, subvencována a řízena státem. Dá se předpokládat, že by znárodnění zvýšilo efektivitu a více než vykompenzovalo případné ztráty.

Znárodnění se může týkat i jiných oblastí než jsou ty, které jsme shora uvedli. Ale každý krok za hranice těchto sektorů by bylo nutno ospravedlnit především neekonomickými důvody. Příkladem mohou být zbrojní průmysl, filmový průmysl, loďařství, potravinářství. V každém případě je i těch zmíněných sedm oblastí dost velkým soustem, které bude třeba trávit delší dobu. Odpovědný socialista by měl být spokojen s dobře vykonanou prací a smířit se s rozumnými ústupky v neznárodněné oblasti. Trvá-li na tom, že je třeba znárodnit půdu (předpokládáme, že by se postavení zemědělců nezměnilo) převedením renty a plateb z pozemků na stát, z ekonomického hlediska k tomu nemáme námitek.⁴

Současná válka pochopitelně pozmění společenské, politické a ekonomické údaje týkající se našeho problému. V porovnání s předválečným stavem bude mnoho věcí dosud nemožných uskutečnitelných, nastanou ale i změny opačné. Na konci knihy tomuto aspektu bude věnováno několik stran. Zásadní ale, domnívám se, je zabývat se s ohledem na srozumitelnost politických myšlenek naší otázkou bez ohledu na možné důsledky války. Jinak bychom se nikdy nedobrali podstaty problému. Ponechávám proto tuto kapitolu, její formu a obsah, přesně v té podobě, jak jsem ji v létě 1938 napsal.

⁴ Toto není vhodné místo pro vyjádření osobních preferencí. Nicméně chtěl bych dát na vědomí, že zmíněný výrok je diktován pocitem profesionální povinnosti a nenačňuje, že se mi ten návrh líbí. Kdybych byl Angličan, stavěl bych se ze všech sil proti němu.

KAPITOLA XX

POSTAVENÍ PROBLÉMU

I. Diktatura proletariátu

Nic není zrádnějšího než to, co je zřejmé. Události posledních dvaceti, pětadvaceti let nás naučily všimnout si problému, který se skrývá pod názvem této části. Až zhruba do roku 1916 se vztah mezi socialismem a demokracií zdál být jasný většině lidí, tím spíše pak uznávaným představitelům ortodoxního socialismu. Sotva by koho bylo napadlo pochybovat o tom, že socialisté mají nárok na členství v demokratickém klubu. Sami socialisté – kromě několika syndikalistických skupin – se samozřejmě prohlašovali za jediné skutečné demokraty, prodejce pravého zboží, které se nesmí směšovat s buržoazní náhražkou.

Zcela pochopitelně se snažili umocnit hodnotu socialismu tím, že ho spojovali s hodnotami demokratickými. Měli po ruce teorii, která k jejich uspokojení dokazovala, že socialismus a demokracii od sebe nelze oddělit. Podle této teorie stojí soukromé vlastnictví výrobních prostředků u základů jednak kapitalistického vykořisťování práce, jednak schopnosti kapitalistické třídy vnucovat své zájmy těm, kdo vedou politické záležitosti. Politická moc kapitalistů tak vypadá jen jako jistá forma moci ekonomické. V důsledku toho se na jedné straně vyvozovalo, že dokud trvá tato forma moci, nelze o demokracii hovořit, protože politická demokracie je pouhým švindlem, a na straně druhé, že skoncování s takovou mocí povede k odstranění „vykořisťování člověka člověkem“ a nastolí „vládu lidu“.

Jde samozřejmě především o marxistickou argumentaci. Právě proto, že logicky – vlastně tautologicky – vyplývá z definice termínů marxistického schématu, bude sdílet i jeho osud, tedy osud doktríny o „vykořisťování člověka člověkem“.¹ Níže se pokusím nastínit něco, co se jeví jako realistič-

¹ Skutečnost, že individuální a skupinovou moc nelze definovat čistě ekonomicky – jak to činí marxistická teorie tříd – je nicméně zásadní pro to, aby byla zmíněná argumentace nepřijatelná.

tější analýza vztahu mezi socialistickými skupinami a vírou v demokracii. Snažíme se ale také najít realističtější teorii vztahů mezi socialismem a demokracií jako takovými, jinými slovy chceme definovat vztah, který – nezávisle na přáních a sloganech – existuje mezi socialismem, jak jsme ho definovali, a způsobem fungování demokratické vlády. Abychom mohli tento problém vyřešit, musíme se nejprve zabývat podstatou demokracie. Předtím je ale třeba rychle vyjasnit jeden bod.

Socialismus, který známe, by mohl být ideálním ztělesněním demokracie. Ale socialisté si ne vždycky lámou hlavu s tím, jakým způsobem má být socialismus nastolen. Slova jako „revoluce“ a „diktatura“ na nás upřeně hledí z posvátných textů a mnozí soudobí socialisté jen dosvědčují, že nemají námitek, bude-li k prolomení brány do socialistického ráje použito násilí a teroru – nástrojů, které jen napomohou demokratičtějšími metodám konverze. Pozice samotného Marxe v této záležitosti nepochybně nabízí interpretaci, která ho v očích demokratů může očistit. V první části naší studie jsme ukázali, jak lze sladit jeho názory týkající se revoluce a evoluce. Revoluce není nutně pokus menšiny vnutit svou vůli nepřizpůsobivé většině. Může se jednoduše jednat o odstranění překážek, které brání výkonání vůle lidu, jež představují zastaralé instituce vedené skupinami zainteresovanými na jejich udržení. Diktaturu proletariátu lze interpretovat podobně. Na podporu tohoto názoru mohou znovu odkázat na relevantní pasáže *Komunistického manifestu*, kde Marx hovoří o „postupném“ uzurpování moci na buržoazii a o mizení třídního rozdělení „v rámci vývoje“. Jde o výrazivo, kde bez ohledu na to, jak zdůrazňuje „moc“, může ukazovat na postup slučitelný s obvyklým chápáním demokracie.²

Základy interpretace, která jen redukuje slavnou sociální revoluci a neméně slavnou diktaturu na agitátorská hesla podněcující představitost, nejsou tak úplně přesvědčivé. Mnozí socialisté, kteří byli Marxovými žáky, a mnozí z těch, kdo se za ně prohlašují, mají jiný názor. Ustoupím před autoritou skutečných znalců písma a farizeů, jež by měli znát *Zákon lépe než já*, a podrobím se dojmu, kterého jsem nabyl po přečtení svazků *Neue Zeit*, a připustím, že kdyby si byl měl Marx vybrat, dal by přednost socialismu před dodržováním demokratických pravidel.

V takovém případě by byl zcela jistě prohlásil, jako to udělali mnozí po něm, že se vlastně neodchyluje od skutečně demokratické cesty, protože chceme-li nastolit opravdovou demokracii, musíme se nutně zbavit jedovatých plynů kapitalismu, které ji dusí. Pro někoho, kdo v demokracii věří, roste význam dodržování demokratických pravidel s tím, jak roste

závažnost problému, který je třeba řešit. Jejich respektování by tedy mělo být nejpřísněji střeženo právě tehdy, když se jedná o zásadní společenské změny. Ten, kdo je ochoten z tohoto požadavku slevit a přijmout otevřeně nedemokratické metody nebo přistoupit na nedemokratické prostředky v zájmu uskutečnění formálně demokratického rozhodnutí, jen potvrzuje, že si cení jiných věcí více než demokracie. Přesvědčený demokrat bude považovat každou takovou konstrukci za od základů zkaženou, jakkoliv s ní v některých ohledech možná souhlasí. Nutit lidi silou, aby přijali něco, co je podle jistého přesvědčení dobré a ušlechtilé, ale co vlastně nechtějí – a to i tehdy, když lze očekávat, že s tím možná nakonec budou spokojeni –, je prubířským kamenem nedemokratického přístupu. Je na kazuistovi, aby posoudil, zda lze učinit výjimku pro případ, kdy je nedemokratické metody použito *pouze* za účelem dosažení skutečné demokracie a kdy nejsou k dispozici žádné jiné prostředky. Ale i kdybychom s něčím takovým souhlasili, nelze to vztahovat na socialismus. Ten je možné nastolit demokratickou cestou, je-li naděje, že bude v praxi úspěšný.

V každém případě je ale zřejmé, že obcházení demokracie v přechodném období je jen snahou vyhnout se odpovědnosti. Provizorní opatření mohou klidně platit celé století i více a skupina, které se podařilo na cestě vítězné revoluce zmocnit se vlády, disponuje prostředky, aby je zvětčila či zavedla formy demokracie zbavené obsahu.

II. Bilance socialistických stran

Jakmile se začneme zabývat bilancí socialistických stran, nevyhnutelně vyvstanou pochybnosti o jejich tvrzení, že jednohlasně zastávají demokratické přesvědčení.

Především existuje velké socialistické společenství, zastupované jen jednou menšinou stranou, která nedává nejmenší šanci jiným stranám. Představitelé této strany se sešli na svém osmnáctém sjezdu, vyslechli zprávy, a aniž by mezi nimi proběhla i jen minimální diskuse, jednohlasně schválili usnesení. Nakonec odhlasovali oficiální stanovisko, že „ruský lid, bezvýhradně oddaný leninsko-stalinské straně a velkému vůdci přijímá program uskutečnění velkého díla, jak je nastíněn v nejskvělejších dokumentu naší epochy, ve zprávě soudruha Stalina, a bude ho neochvějně uvádět v život... naše bolševická strana vstupuje pod geniálním vedením velkého Stalina do nové etapy svého vývoje“.³ Tato prohlášení, volby za

² V kapitole XXV se vrátím k problému, jak demokracii chápe Marx osobně.

³ Neumím rusky. Tato pasáž byla doslovně přeložena z německých novin, které vy-

účasti jediného kandidáta, veřejné procesy, metody sovětské tajné policie, to vše může bezpochyby vypadat jako ta „nejlepší demokracie na světě“, kdybychom tomuto termínu přiřadili vhodný význam, ale není to přesně to, co tím rozumí většina Američanů.

Přesto jde co do podstaty a zásad o společnost socialistickou, stejně jako šlo o socialismus – i když krátkého trvání – v Bavorsku a především v Maďarsku. Nepochybně dodnes existují socialistická uskupení, která se důsledně drží toho, co rozumíme „demokratickými ideály“. Patří k nim například většina anglických socialistů, socialistické strany v Belgii, Nizozemsku a skandinávských zemích, američtí socialisté vedení Normanem Thomasem a německé skupiny v exilu. Z jejich úhlu pohledu, ale i z hlediska pozorovatele, je snadné popřít, že ruský systém buduje „skutečný“ socialismus, a tvrdit, že přinejmenším jde o něco nenormálního. Cožpak ale „skutečný socialismus“ znamená něco jiného než „ten socialismus, který se nám líbí“? Zmíněné výroky tedy jen potvrzují, že existují formy socialismu, které ne všichni socialisté podporují – k nim právě patří varianty nedemokratické. Ve skutečnosti nelze popřít, že socialistický režim může být nedemokratický, o čemž jsme se už přesvědčili, a že z toho, jak je definován, logicky nevyplývá nic o jeho politických metodách. Můžeme se jediné ptát, pokud vůbec a v jakém smyslu demokratický být může.

Za druhé, socialistické skupiny, které se důsledně držely víry v demokracii, neměly nikdy ani příležitost ani důvod vyznávat něco jiného. Žily v prostředí, jež by nedemokratické řeči a způsoby přijalo s opravdovým pobouřením, a vždy se také stavělo proti syndikalistům. V některých případech měly všechny důvody hájit demokratické principy, protože jim a jejich činnosti poskytovaly ochranu. Jindy zase byly spokojené s politickými i jinými úspěchy, které demokratický vývoj sliboval. Není těžké si představit, co by se bylo stalo se socialistickými stranami řekněme v Anglii nebo ve Švédsku, kdyby byly vykazovaly nedemokratické sklony. Cítily, že jejich vliv postupně roste a že se postupně a jaksi samočinně blíží možnosti získat odpovědnější postavení. Když ten okamžik nastal, uspokojilo je to. Zachováním věrnosti demokracii udělaly tu nejpochoptitelnější věc. Skutečnost, že se jejich politika nezamlouvala Leninovi, neznamená, že kdyby on byl na jejich místě, jednal by jinak. V Německu, kde se socialistická strana rozvíjela ještě lépe, ale kde do roku 1918 neměla přístup k odpovědnějším politickým pozicím, se museli socialisté tvářit v tvář silnému a nepřátelskému

cházely v Moskvě, a je samozřejmě možné vznést námitky proti věrnosti překladu ruského textu. Nicméně toto periodikum si stejně nemohlo dovolit publikovat něco, co by neschválily nadřízené orgány.

státu spoléhat na ochrannou ruku buržoazie a na moc v nejlepším případě polo-socialistických odborových organizací, měli ještě menší možnost vystupovat nedemokraticky, protože by to jen nahrávalo jejich nepřítelům.⁴ Obyčejná opatrnost je zde vedla k tomu, že si říkali sociální *demokraté*.

Avšak za třetí, případů, které hovořily ve prospěch demokracie, je málo a nejsou přesvědčivé.⁵ Je v jistém smyslu pravda, že Sociálně demokratická strana dostala v Německu roku 1918 na vybranou a rozhodla se pro demokracii. Bezohledně se rozešla s komunisty (což možná dokazuje její věrnost demokracii), ale došlo kvůli tomu k jejímu rozštěpení. Održením levého křídla utrpěla těžké ztráty, přičemž odpadlíci se ještě vehementněji hlásili k socialismu než ti, kteří zůstali. Mnozí z těch, kdo neodešli, navíc nesouhlasili se zvoleným postupem, ale zachovali se disciplinovaně. A mnozí z těch, kdo souhlasili, se tak rozhodli proto, že minimálně od léta roku 1919 neměl radikálnější (v tomto případě nedemokratický) postup naději na úspěch. Navíc levicová politika pro Berlín představovala vážné nebezpečí – održení Porýní a území jižně od Mohanu, i kdyby neutrpěla zdrcující porážku. A nakonec většinu a především odborům přinesla demokracie všechno, po čem toužily, včetně úřadů. Samozřejmě se o kořist musely podělit s katolickou stranou *Zentrum*. Ale dohoda vyhovovala oběma. Zanedlouho nato se socialisté stali zapřísáhlými demokraty. Stalo se to však tehdy, když se proti nim začala stavět opozice spojovaná s nedemokratickým přesvědčením.

Nehodlám německé sociální demokraty vinit za to, že se chovali zodpovědně nebo za to, že se s povděkem usadili ve výnosných křeslech státních úřadů. V prvním případě jim to lze jen připisat ke cti, což uvidíme v poslední části této knihy, v druhém případě jde o běžný lidský nedostatek. Ale k tomu, abychom je uváděli jako příklad neochvějné věrnosti demokratickým pravidlům, je třeba jistá dávka optimismu. Lepší příklad se nicméně těžko hledá. Mohli bychom zvolit třeba ruský nebo maďarský model, kde se rozhodujícím způsobem snoubí možnost získat moc s neschopností to provést demokratickou cestou. Náš problém dobře ilustruje příklad rakouský. Jeho důležitost je daleko větší než důležitost Rakouska samotného v důsledku výjimečné pozice vedoucí (neomarxistické) skupiny. Rakouští socialisté přistoupili na demokracii v roce 1918 a 1919, kdy ještě nejednali – jako záhy potom – v sebeobraně. Během několika

⁴ Budeme o tom podrobněji hovořit v Části V.

⁵ Omezíme se na postoj socialistických stran v celostátní politice. Jejich chování podobné jako postoj odborů týkající se nesocialistických nebo v odborech neangažovaných dělníků je samozřejmě přesvědčivé ještě daleko méně.

měsíců měli na dosah monopol moci a pozice některých jejích členů nebyla jednoznačná. V té době se Fritz Adler vyjádřil o většinovém principu vládnutí jako o fetišismu „aritmetického vrtochu“ (*Zufall der Arithmetik*) a mnozí další nad demokratickými postupy jen krčili rameny. A přitom šlo o členy strany, ne o komunisty. Když v Maďarsku zavládl bolševismus, otázka, jaký zvolit směr, se stala palčivou. Ti, co sledovali debatu té doby, si museli uvědomit, že smysl socialistické strany se dá shrnout do výroku: „Nejsme příliš nadšeni myšlenkou orientovat se doleva (rozuměj přijmout sovětské metody), ale pokud budeme muset, uděláme to všichni.“⁶ Takové zhodnocení jak celkové situace v zemi, tak nebezpečí hrozícího straně bylo nesmírně rozumné. A stejně tak i učiněné závěry. Ani z jednoho ale nelze vyčíst tvrdošíjně lpění na demokratických myšlenkách. Konverze k demokracii nakonec proběhla. Ne však s upřímným pokáním, ale jako důsledek maďarské kontrarevoluce.

Nemyslete si prosím, že chci socialisty nařknout z neupřímnosti nebo je peskovat za to, že jsou špatní demokraté či bezzásadoví intrikáni a oportunisté. Navzdory dětinskému machiavelismu, kterému se někteří z jejich proroků oddávají, pevně věřím, že většina z nich je ve svých přesvědčeních v zásadě stejně upřímná jako jiní lidé. Navíc nevěřím, že by se v sociálních konfliktech dalo mluvit o neupřímnosti, protože lidé si myslí, v podstatě co chtějí, a k tomu, co si myslí, se také hlásí. Pokud jde o demokracii, socialistické strany nejsou pravděpodobně o nic většími oportunisty než strany jiné. Jednoduše ji hájí, když to slouží jejich ideálům a zájmům. Pro případ, že by byl čtenář šokován a domníval se, že tak nemorální názor se týká jen těch nejotrlejších politiků, pokusíme se o experiment, který nás zároveň dovede k analýze charakteru demokracie.

III. Myšlenkový experiment

Představme si, že společnost, která splňuje čtenářova kritéria demokracie, dospěla k rozhodnutí perzekuovat odlišné náboženské názory. Nejde o nic nereálného. I společnosti, které by většina z nás uznala za demokratické,

⁶ Řečeno jednodušeji, toto vyjádření jednoho z předních vůdců znamená, že si plně uvědomovali, jaké riziko představuje bolševismus pro zemi, která je, co se potravín týče, zcela závislá na kapitalistické moci, a jež je v podstatě obležená francouzskými a italskými vojsky. Kdyby byl ruský tlak prostřednictvím Maďarska zesílil na neúnosnou míru, byla socialistická strana připravena se jednotně uchýlit k bolševismu, spíše než aby dopustila své rozštěpení.

upalovaly hříšníky na hranici – například ženevská republika v dobách Kalvínových – nebo je pronásledovaly takovým způsobem, který se nyní hluboce přiči našemu morálnímu přesvědčení – příkladem může být koloniální Massachusetts. Takové příklady jsou relevantní i tehdy, dochází-li k nim v nedemokratických státech. Je totiž naivní se domnívat, že demokracie v autokracii zcela přestane existovat nebo že autokrat nikdy nejedná podle přání lidu či se před ním neskloní. Pokud tak jedná, dá se předpokládat, že k podobnému jednání by došlo, i kdyby politické zřízení bylo demokratické. Například pronásledování křesťanů v Římě alespoň zpočátku veřejné mínění přijímáno kladně a pravděpodobně by nebylo méně kruté, ani kdyby Řím byl čistou demokracií.⁷

Dalším příkladem mohou být hony na čarodějnice. Pohnutky k nim vycházely ze samotné duše lidových mas a rozhodně nebyly dábelským nástrojem kněží a vládců. Ti ho naopak mírnili, jakmile se jim naskytlá příležitost. Je pravda, že katolická církev čarodějnictví trestala. Ale porovnáme-li opatření, ke kterým se skutečně uchýlila, s těmi, která byla uplatňována proti herezi a při nichž Řím sledoval své zájmy, okamžitě nabudeme dojem, že Svatá stolice se, pokud jde o čarodějnice, spíše podřizovala veřejnému mínění, než ho rozněčovala. Jezuité se hon na čarodějnice zpočátku snažili potírat, ale neúspěšně. Koncem sedmnáctého století a na začátku století osmnáctého, kdy se v Evropě upevnily vlády absolutistická monarchie, konečně zapůsobily vládní zákazy. Udivující opatrnost, s jakou v tomto směru postupovala i tak silná vládkyně, jakou byla císařovna Marie Terezie, dokazuje, že věděla, že se staví proti vůli lidu.

A konečně, abychom zvolili příklad relevantní pro naši dobu, podívejme se na antisemitismus. Je jedním z nejhlouběji zakořeněných postojů v zemích, kde Židé tvoří vzhledem k celkové populaci početnou menšinu. V současné době částečně zeslábl také díky rozvoji kapitalismu, ale je ještě dost silný na to, aby zajistil politikovi, který se k němu uchýlí, úspěch u voličstva. Většina hnutí, jež se staví proti kapitalismu, ale nejsou striktně socialistická, se v tomto ohledu poučila. Nebudeme přehánět, když řek-

⁷ Důkazy pro pravdivost tohoto tvrzení můžeme ukázat na následujícím příkladě. Suetonius ve svém životopise Nerona (*De vita Caesarum, liber VI*) nejdřív popisuje činy Neronovy vlády, které pokládá částečně za bezúhonné a částečně dokonce za chvályhodné (*partim nulla reprehensione, partim etiam non mediocri laude digna*) a pak teprve jeho zločiny (*probra ac scelera*). Neronovo pronásledování křesťanů není zahrnuto ve druhé, ale v první části, spolu se záslužnými administrativními opatřeními (*afflicti supplicis Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae*). Dá se předpokládat, že Suetonius vyjadřoval názor (a tedy i vůli) lidu. Není přehnané se domnívat, že Nero jednal na přání lidu.

neme, že ve středověku vděčili Židé za své přežití ochraně církve a vládců, kteří je bránili proti lidu a nakonec napomohli jejich emancipaci.⁸

A teď k našemu experimentu. Přenesme se do hypotetické země, kde na základě demokratického rozhodnutí dochází k perzekuci křesťanů, upalování čarodějnic a vyražďování Židů. Zcela jistě nebudeme takové praktiky schvalovat jen proto, že k nim dochází ve shodě s demokratickými zásadami. Zásadní otázka ale zní: schvalovali bychom demokracii, která by vedla k takovým výsledkům, nebo bychom dali přednost nedemokratickému zřízení, jež by jim dokázalo předejít? Pokud odpovíme, že takovou demokracii neschvalujeme, chováme se stejně jako zapřísáhlí socialisté. Pro ně je kapitalismus horší než hon na čarodějnice a jsou tedy připraveni uplatňovat nedemokratické metody, aby ho potlačili. Jsme s nimi v tomto ohledu na stejné lodi. Existují nejvyšší ideály a zájmy, které horlivý demokrat postaví nad demokracii. K demokracii se nekompromisně hlásí proto, že je přesvědčen, že právě demokracie zajistí uskutečnění těchto ideálů a zájmů. Patří mezi ně svoboda svědomí a projevu, spravedlnost, spořádaná vláda a tak dále.

Pro odpověď na otázku, proč tomu tak je, nemusíme chodit daleko. Demokracie je politická *metoda*, tedy jistá forma institucionálního uspořádání, pomocí něhož lze dospět k politickým (legislativním a administrativním) rozhodnutím. Nemůže tedy být sama o sobě cílem bez ohledu na to, jaká rozhodnutí z ní za daných historických podmínek vzejdou. Z toho budou muset vycházet všechny pokusy o její definici.

Ať už jsou charakteristické rysy demokratické metody jakékoliv, příklady z historie, které jsme uvedli, nám o demokracii podaly několik důležitých informací, které si zaslouží naši pozornost.

Za prvé, tyto příklady postačují k tomu, abychom odmítli každý pokus zpochybnit uvedenou tezi, že demokracie je politická metoda, a proto nemůže být sama o sobě cílem, přinejmenším v té míře, v níž jí nemůže být žádná jiná metoda. Lze namítnout, že metoda jako taková z logického hlediska může zosobňovat absolutní ideál nebo nejvyšší hodnotu. To jistě. Nepochybně si můžeme představit někoho, kdo tvrdí, že bez ohledu na to, jak hloupá či zločinná je věc, která by se měla v daném historickém kontextu realizovat demokratickým postupem, vůle lidu musí zvítězit, nebo se jí v každém případě nelze postavit na odpor jinými než demokraticky

⁸ Ochrana ze strany papežů vyplývá například z papežského listu *Esti Judeis* (1120), který znovu potvrdil Calixtus II. Dokazuje to jednak kontinuitu papežské politiky a odpor, s jakým se setkávala. Ochrana ze strany vládců je pochopitelná. Stačí připomenout, že vyháňení a masakry Židů připravovaly vládcové o tolik potřebné příjmy.

oprávněnými prostředky. V takovém případě by ale bylo daleko přirozenější hovořit nikoli o lidu, ale o lúze, a bojovat s jejími zločiny a hloupostí všemi dostupnými prostředky.

Za druhé, pokud souhlasíme s tím, že bezvýhradná podpora demokracie pramení pouze z bezvýhradné podpory jistých zájmů nebo ideálů, kterým má podle očekávání demokracie sloužit, naše příklady také předem vylučují námitku, že ačkoliv demokracie nemusí být absolutním ideálem jako taková, je přesto ideálem zástupným, protože nutně a za všech okolností slouží jistým zájmům nebo ideálům, za něž jsme ochotni bezvýhradně bojovat a zemřít. To samozřejmě nemůže být pravda.⁹ Stejně jako každá jiná politická metoda ani demokracie nevede vždy ke stejným výsledkům ani nepodporuje stejné zájmy a ideály. Racionální oddanost k ní tedy předpokládá nejen existenci mimoracionálních hodnot, ale také stav společnosti, ve kterém demokracie funguje přesně podle našich představ. Bez odvolání na určité období, místo a situaci,¹⁰ jsou úvahy o demokracii a jejím fungování nesmyslné a stejně nesmyslné jsou i argumenty proti ní.

To je nakonec zřejmé. Nemělo by to nikoho překvapit, tím méně šokovat. Nemá to totiž nic společného s horlivostí či důstojností demokratického přesvědčení v jakékoliv dané situaci. Uvědomit si relativní platnost vlastního přesvědčení, a přesto si za ním neochvějně stát, to je to, co odlišuje civilizovaného člověka od barbara.

IV. Hledání definice

Máme tedy východisko, z něhož budeme rozvíjet další analýzu. Ale po definici, která by se dala použít při rozboru vztahů mezi demokracií a socialismem, ani vidu. Ve výhledu nám stále brání několik předběžných problémů.

Dovolávat se Aristotela, který termín demokracie používal pro označení jedné z odchylek od ideálu spořádané společnosti, by nepomohlo. Něco světla do naší problematiky vnese význam, který jsme přiřadili termínu „politická metoda“. Je to metoda, pomocí níž občané dochází k určitým rozhodnutím. Takovou metodu bychom měli být schopni charakterizovat tím, že určíme, kdo a jak rozhoduje. Řekneme-li, že „rozhodování“ se

⁹ Především není pravda, že je demokracie vždy větší zárukou svobody projevu než autokracie. Důkazem budiž jeden z nejslavnějších soudů, soud Pilátův. Z hlediska židů to byl představitel autokracie. Ale snažil se chránit svobodu a ustoupil před demokracií.

¹⁰ Viz kapitola XXIII.

rovná „vládnutí“, můžeme demokracii definovat jako „vládu lidu“. To ale není dostatečně přesné. Proč?

Není to přesné, protože tento výrok obsahuje tolik významů, kolik jich je v možných definicích pojmů „lid“ (*demos*, *populus* starověkého Říma) a „vládnout“ (*kratein*), a také proto, že definice těchto pojmů vyplývají z debaty o demokracii. Pokud jde o první pojem, *populus* v konstitučním slova smyslu nemusí otroky zahrnovat vůbec a ostatní občany jen částečně. Ze zákona může být dána existence členitého společenského žebříčku (*status*), na jehož spodní příčce jsou otroci a na té horní plnohodnotní nebo privilegovaní občané. A bez ohledu na právní diskriminaci se v různých dobách za „lid“ považovaly různé skupiny.¹¹

Samozřejmě můžeme poznamenat, že demokratická společnost takto nerozlišuje, alespoň pokud jde o veřejné záležitosti, například volební právo. Ale za prvé, existovaly společnosti, které sice vykazovaly většinu rysů charakteristických pro demokracii, nicméně v nich, jak jsme již viděli, existovala diskriminace. A za druhé, diskriminaci nelze nikdy zcela vymýtit. V žádné zemi, ať je sebedemokratičtější, není například možné hlasovat před dovršením určitého věku. Pátráme-li po důvodech tohoto omezení, zjistíme, že se vztahují i na pevně neurčenou skupinu občanů, kteří požadovanou věkovou hranici překročili. Společnost nelze nazvat nedemokratickou jen proto, že má důvody k tomu, aby k volbám nepřipustila občany, kteří nedosáhli určité věkové hranice. Ale ani proto, že tyto důvody rozšířila i na jistou skupinu, která požadovaného věku dosáhla. Není relevantní, jestli my, pozorovatelé, schvalujeme zmíněné důvody nebo praktická pravidla vylučující z hlasovacího práva část populace. Důležité je jen to, že to schvaluje ta která společnost. Ani nelze namítat, že ačkoliv k takovému vyloučení může dojít na základě nezpůsobilosti (např. „nedosažení dospělosti“), nelze ho hromadně aplikovat z důvodů, které nemají nic společného se schopností uvážlivě se zhostit hlasovacího práva. Způsobilost je totiž otázkou názoru a úrovně. Je nutno ji definovat určitými pravidly. Není ani absurdní ani neupřímné se domnívat, že způsobilost je dána schopností jedince se o sebe postarat. V silně náboženské společnosti – opět myšleno zcela realisticky a upřímně – může k nezpůsobilosti stačit vyjádření jiného

¹¹ Viz například definice Voltairova v jeho *Letters Concerning the English Nation* (vydáno v angličtině, 1733; přetisk prvního vydání publikovaný Peterem Daviesem, 1926, str. 49): „nejpočetnější, nejužitečnější, dokonce nejpočetnější, a v důsledku toho také nejváženější část lidstva skládající se z těch, kteří studují zákony a zabývají se vědou, z obchodníků, řemeslníků, jedním slovem všech, kdo nejsou tyranů; tedy všichni ti, kterým říkáme lid.“ V současnosti „lid“ bude pravděpodobně znamenat „masy“, ale Voltairova koncepce je blíže těm, pro něž byla napsána ústava Spojených států.

názoru, ve společnosti antifeministické pak stačí být určitého pohlaví. Rasově smýšlející společnost může způsobilost spojovat s rasovými důvody¹² a tak podobně. Zásadní není, co *my* si o těchto pravidlech myslíme, ale fakt, že diskriminace vycházející z ekonomického postavení, náboženství a pohlaví patří do stejné skupiny s omezeními, které všichni považujeme za slučitelné s demokracií. Pochopitelně s nimi můžeme nesouhlasit. Ale v tom případě bychom logicky měli nesouhlasit s teoriemi o důležitosti majetku, náboženství, pohlaví, rasy a tak dále, spíš než označit takové společnosti za nedemokratické. Náboženské přesvědčení je jistě slučitelné s demokracií, ať už ji definujeme jakkoliv. Jistému náboženskému smýšlení se kacír může zdát mnohem horší než blázen. Nevyplývá z toho, že kacír by měl být zbaven možnosti účastnit se na politickém rozhodování stejně jako blázen?¹³ Neměli bychom nechat, ať se každý *populus* definuje sám?

Tento nevyhnutelný závěr je možné obvykle obejít vnesením dodatečných předpokladů do teorie demokratického procesu. Některými z nich se budeme zabývat v následujících dvou kapitolách. Prozatím nám postačí, že se mlha nad naší cestou rozpustila. Kromě jiného je teď vidět, že vztah mezi demokracií a svobodou je daleko složitější, než si obvykle myslíme.

Ještě větší obtíže přináší druhý prvek, z něhož je tvořena koncepce demokracie, totiž *kratein*. Charakter a *modus operandi* jakékoliv „vlády“ je vždy velmi těžké vysvětlit. Legalizace moci není nikdy zárukou schopnosti jejího správného užití, je nicméně důležitým záchytným bodem a omezením; tradiční prestiž má sice jistou váhu, ale neznamená všechno; osobní úspěch a důležitost jednotlivce (částečně bez ohledu na úspěch) jednak samy ovlivňují zákonem dané a tradiční složky institucionálního modelu, jednak jsou jimi ovlivňovány. Žádný monarcha, diktátor nebo skupina oligarchů nikdy nevládne neomezeně. Jejich vláda se podřizuje společenské situaci ale také nutnosti s jistými lidmi jednat, s jinými vycházet, některé neutralizovat a jiné zase podmanit. To lze provést takřka nekonečným množstvím různých způsobů, přičemž každý bude určující pro význam, který dané formální zřízení pro společnost nebo vědeckého pozorovatele má. Hovořit o monarchii jako o něčem jednoznačném ukazuje na diletantismus. Jenže pokud vládu vykonává lid – ať už ho definujeme jakkoliv – vyvstává další problém. Jak je technicky proveditelné, aby vládl „lid“?

¹² Ve Spojených státech nemají nárok na občanství přistěhovalci z Východu a v Německu Židé. Na jihu Spojených států nemají často černoši volební právo.

¹³ Pro bolševika spadá každý nebolševik do jedné kategorie. Vláda bolševické strany nás tedy sama o sobě neopravňuje, a bychom Sovětskou republiku označovali za nedemokratickou. To můžeme udělat jen v případě, že sama bolševická strana je vedena nedemokratickými metodami – a to ona evidentně je.

V řadě případů se tento problém nevyskytuje, alespoň ne v tak ostré podobě. V malých primitivních komunitách s jednoduchou společenskou strukturou,¹⁴ v nichž takřka není nic, o co by se dalo přít, je možné, aby se všichni jedinci tvořící podle ústavní definice „lid“ podíleli na povinnostech spojených s legislativou a správou. Určité potíže se mohou vyskytnout i zde a psychologové zabývající se skupinovým chováním by jistě měli co dodat ohledně vůdcovství, propagace a jiných skutečností odchylujících demokracii od jejího populárního ideálu. Nicméně tu má smysl hovořit o vůli nebo jednání určitého společenství nebo lidu jako takového, o vládě lidu, zvláště dospívají-li lidé k politickým rozhodnutím prostřednictvím diskusí, na kterých jsou všichni fyzicky přítomni, jako tomu bylo v řecké *polis* nebo na shromážděních ve městech Nové Anglie. Posledně zmíněný příklad je někdy nazýván „přímou demokracií“ a ve skutečnosti sloužil mnoha politickým teoretikům za východisko.

V ostatních případech problém zůstává, ale můžeme se ho jednoduše zbavit, jsme-li ochotni vládu lidu nahradit vládou schválenou lidem. Ve prospěch tohoto řešení hovoří řada důvodů. Mnohá tvrzení, která obvykle pronášíme o demokracii, jsou pravdivá pro všechny vlády, které požívají všeobecné podpory většiny obyvatel, nebo lépe, velké většiny všech tříd, z nichž je tvořen lid. To se týká především předností, jež obvykle spojujeme s demokratickou metodou: lidské důstojnosti, spokojenosti nad tím, že politika v podstatě odpovídá představám o tom, jak by měla vypadat, koordinace politiky s veřejným míněním, důvěry občanů ve vládu a jejich spolupráce s ní, přesvědčení, že vláda bude respektovat a postará se o lidi žijící na ulici. Toto všechno a mnoho dalších skutečností, které jsou pro řadu z nás základem demokracie, vcelku uspokojivě vystihuje představu o vládě schválené lidem. A protože je zřejmé, že nepočítáme-li případ „přímé demokracie“, lidé jako takoví nebudou nikdy moci skutečně vládnout, argumentace hovořící ve prospěch takové definice vypadá docela přesvědčivě.

Přesto není možné s ní souhlasit. Existuje celá řada příkladů – jistěže většinou historických – autokracií, zároveň diktátorských i *dei gratia*, různých neautokratických monarchií, aristokratických a plutokratických oligarchií, které požívaly nesporné a často vřelé podpory drtivé většiny všech společenských tříd a které – vezmeme-li v úvahu všechny okolnosti – byly schopny velmi dobře zajistit to, co podle většiny z nás musí zajišťovat demokracie. Toto je třeba zdůraznit stejně jako fakt, že v těchto příkladech můžeme rozpoznat velký prvek demokracie. Takováto protilátka proti kul-

¹⁴ Důležitá je zde malá početnost a soustředěnost na jednom místě. Méně důležité je, do jaké míry jde o civilizaci primitivní a jak jednoduchá je její struktura, ačkoliv to ulehčuje fungování demokracie.

tu čistých forem a s ním spojené frazeologie by byla nanejvýš potřebná. To však nic nemění na skutečnosti, že když přistoupíme na tento úhel pohledu, ztrácíme ze zřetele fenomén, který chceme definovat – demokracie totiž mizí ve značně širší třídě politických zřízení, jež obsahuje prvky s jasně nedemokratickou povahou.

Naše fiasco nás poučilo o jedné věci. Za hranicemi „přímé“ demokracie leží nekonečné bohatství možných forem, v nichž se lidé mohou účastnit na vládě nebo ovlivňovat či kontrolovat ty, kdo ve skutečnosti vládnou. Žádná z těchto forem, především žádná z těch, které jsou schopny opravdu fungovat, nemá očividný či výlučný nárok na označení „vláda lidu“, bereme-li tato slova v jejich přirozeném smyslu. Pokud některou z nich tímto termínem označit chceme, pak jedině na základě arbitrární konvence, která definuje význam slova „vládnout“. Shodnout se na takové konvenci vždy lze – lidé nikdy vlastně nevládnou, ale je možné, aby tak činili alespoň v definici.

Právní „teorie“ demokracie, které byly rozvíjeny v sedmnáctém a osmnáctém století, měly právě za úkol poskytnout takovou definici, jež by propojila existující nebo ideální formy vlády s ideologií „vlády lidu“. Není těžké pochopit, proč se tato ideologie prosadila. V době, kdy králům – alespoň v zemích západní Evropy – padal z ramen skvělý šat Bohem ustavené vlády¹⁵ – šlo o proces, který samozřejmě začal dříve –, nabízela se ve smyslu etického i vysvětlujícího principu jako nejpřijatelnější náhražka Boží milosti Vůle lidu či Svrchovaná vláda lidu, protože tehdejší mentalita byla sice s to odvrhnout konkrétní *charisma* nejvyšší autority, ale nebyla připravena se bez něho úplně obejít.

Když už byl problém jednou nastolen, právnícké myšlení důkladně prozkoumalo své konstrukce a hledalo nástroje, pomocí nichž by sladilo ten nejvyšší postulát s existujícími politickými strukturami. Plodem tohoto hledání byly fiktivní smlouvy o poddanosti vládcí,¹⁶ kterými měl svrchovaný lid rezignovat na svou svobodu nebo moc, či neméně fiktivní smlouvy, kterými ji úplně nebo částečně delegoval na vybrané zástupce. Tyto nástroje možná splnily svůj praktický účel, ale pro nás jsou zcela bezcenné. Nelze je obhájit ani z právního hlediska.

¹⁵ *Patriarchu* sira Roberta Filmera (publikováno 1680) můžeme považovat za poslední významné pojednání anglické politické filozofie o doktríně božského práva králů.

¹⁶ Tyto smlouvy byly *fictions juris et de jure*. Mají ale v historii svou analogii – dobrovolné a smluvní poddanství svobodného vlastníka půdy feudálnímu pánu, které bylo široce praktikováno mezi šestým a dvanáctým stoletím. Vlastník pozemku se podřizoval pánovým pravomocím a jeho ekonomickým nárokům. Vzdával se postavení svobodného občana. Výměnou za to získal pánovu ochranu a jiné výhody.

Abyste totiž měly nějaký smysl, musely by se termíny „delegovat“ a „zástupci“ vztahovat ne k jednotlivcům (to by odpovídalo doktríně středověkých stavů), ale ke všemu lidu. Lid by potom musel být chápán jako subjekt, který přenáší svou moc řečnicku na parlament, který ho pak zastupuje. Zplnomocňovat v právním smyslu nebo být reprezentována však může být pouze osoba (fyzická nebo právní). Americké kolonie nebo státy, které posílaly delegáty na kontinentální kongresy do Philadelphie od roku 1774 – tzv. „revoluční kongresy“ –, byly těmito delegáty skutečně zastupovány. Ale lidé těchto států nebo kolonií nikoliv, protože lidé jako takoví nejsou právně definovatelnou osobou. Tvrdit, že na někoho přenáší pravomoci nebo jsou zastupováni parlamentem je z právního hlediska bez jakéhokoliv smyslu.¹⁷ Co tedy parlament je? Odpověď je nasnadě – je to státní orgán stejně jako vláda sama nebo soudní dvůr. Pokud parlament nějakým způsobem lidi zastupuje, děje se tak v jiném smyslu, který musíme teprve zjistit.

Zmíněné „teorie“ o svrchovanosti lidu, delegování a zastupování nicméně vyjadřují více než jen ideologický postulát nebo několik kousků právní techniky. Obohacují sociologii či sociální filozofii politického organismu, která se formovala částečně pod vlivem řeckého myšlení, částečně pod vlivem událostí doby,¹⁸ dosáhla vrcholu koncem osmnáctého století a skutečně se pokusila tento problém vyřešit. Ačkoliv všeobecná terminologie není nikdy výstižná nebo přesná, pokusím se ji popsat – obvyklým způsobem – jako v zásadě racionalistickou, hédonistickou a individualistickou. Smyslem života a hlavní zásadou jednání jak v soukromé, tak v politické sféře tu bylo štěstí jednotlivců – definované v hédonistických kategoriích – vybavených přirozeně nebo v důsledku výchovy jasným vnímáním cíle i prostředků. Toto sociologické nebo sociálně-filozofické myšlení bychom také mohli označit termínem utilitarismus, který zavedl John Stuart Mill. Jednání ve shodě s utilitaristickými zásadami je nejen jako jediné racionální a ospravedlnitelné, ale *ipso facto* také „přirozené“. Takové tvrzení je mostem

¹⁷ Stejně tak nemá z právního hlediska smysl nazývat veřejnou žalobou „Lid versus X“. Žalující právní osobou je tu stát.

¹⁸ Dobře to vidíme na příkladu Anglie a především u Johna Locka. Jako politický filozof prostě pod rouškou všeobecné argumentace vystupoval proti Jakubovi II. a hájil své přátele ze strany Whigů, kteří přijali odpovědnost za „Slavnou revoluci“. To vysvětluje úspěch jeho myšlenek, které by bez konotace odkazující k praxi byly pode vší kritiku. Cílem vlády je dobro lidu a toto dobro spočívá v ochraně soukromého majetku, jenž je důvodem, proč lidé „vstupují do společnosti“. Proto jsou ochotni se sejít a uzavřít původní smlouvu o podřízení obecné autoritě. Tato smlouva je porušena, majetek a svoboda ohroženy a odpor ospravedlněn, když – otevřeně řečeno – si to myslí whigovští aristokraté a londýnští kupci.

spojujícím jinak velmi odlišné teorie – myšlenky Benthama a *contract social* Rousseaua. Jejich jména nám mohou sloužit jako orientační světla, neboť zbytek této problematiky zde musíme nechat v temnotách.

Pokud tato zoufalá stručnost neodradila čtenáře od sledování mé argumentace, bude mu jasný význam, který tato filozofie měla pro demokracii. Přispěla mimo jiné k teorii podstaty státu a cílů jeho existence. Navíc díky tomu, že kladla důraz na racionalitu a hédonismus jednotlivce a jeho etickou autonomii, se zdálo, že zná jediné správné politické metody vedení státu a dosahování jeho cílů – dosažení největšího štěstí pro co největší počet lidí apod. A konečně přinesla něco, co vypadalo jako racionální základ víry ve Vůli lidu (*volonté générale*)¹⁹ a myšlenky, která shrnuje vše, čím byla demokracie pro skupinu autorů známých jako „filozofičtí radikálové“: vzdělávejte lidi a nechte je, ať svobodně hlasují.²⁰

Tato konstrukce vyvolala téměř okamžitě vlnu odmítavé kritiky, která byla součástí všeobecné reakce proti racionalismu osmnáctého století, reakce jež přišla po revolučních válkách a napoleonské Francii. Ať už si o kladech a záporech hnutí, obvykle nazývaného romantismus, myslíme cokoli, určitě přispěl k hlubšímu porozumění předkapitalistické společnosti a historického vývoje obecně. Odhalil tak některé zásadní omyly utilitarismu, a tím i politických teorií z něj vycházejících. Následná historická, sociologická, biologická, psychologická a ekonomická analýza se ukázala být osudnou pro oba směry a dnes bychom jen těžko hledali badatele v oblasti sociálních procesů, který by pro ně našel slova pochopení. Může se to zdát divné, ale přestože teorie utilitarismu byla rozprášena, ovlivňovala i nadále lidské chování. Čím neudržitelnější se zdála být, tím více se dostávala do oficiální frazeologie a politické rétoriky. V následující kapitole z tohoto důvodu musíme přejít k diskusi o něčem, co bychom mohli nazvat „klasickou doktrínou demokracie“.

Žádná instituce, praktika nebo víra nestojí a nepadá s teorií, která ji v daném okamžiku podporuje. Demokracie zde není výjimkou. Ve skutečnosti lze postulovat teorii demokratického procesu, která bere v úvahu všechny skutečnosti spojené s jednáním skupin a veřejným míněním. Touto teorií se budeme zabývat v kapitole XXII a potom budeme konečně schopni alespoň říci, jak by mohla demokracie fungovat v socialistickém zřízení.

¹⁹ Zde je problém v Schumpeterově překladu Rousseauova termínu: *volonté générale* nelze přeložit jako *the will of the people*, tedy vůli lidu, správné by bylo mluvit o obecné vůli (pozn. red.).

²⁰ Pro všeobecnou orientaci viz především Kent, *The Philosophical Radical*; Graham Wallas, *The Life of Francis Place*; Leslie Stephen, *The English Utilitarians*.

KLASICKÁ DOKTRÍNA DEMOKRACIE

I. Obecné dobro a vůle lidu

Filozofii demokracie osmnáctého století lze podat v podobě následující definice: demokratická metoda je institucionální zřízení, které umožňuje provádět politická rozhodnutí a konat obecné dobro prostřednictvím volených jedinců, jež se shromažďují, aby naplňovali vůli lidu, který si je zvolil. Podívejme se, co tato definice naznačuje.

Tvrdí se, že existuje Obecné Dobro, které představuje orientační bod politiky. Lze jej vždy snadno definovat a každý normální člověk je schopen ho prostřednictvím racionální argumentace pochopit. Neexistuje proto žádná omluva pro ty, kteří to nesvedou, a to, že se fakticky vyskytují lidé, kteří ho nevidí, lze přičíst na vrub jediné omezenosti – která může být odstraněna – hlouposti a protispolečenským zájmům. Navíc obecné dobro v sobě nese jasné odpovědi na všechny otázky, takže každou společenskou skutečnost a každé přijaté opatření lze s odkazem na něj zařadit do kategorie „dobrých“ nebo „špatných“. Vzhledem k tomu, že se všichni lidé musí alespoň v principu shodnout, existuje nutně i Obecná Vůle lidu (= vůle všech rozumných jedinců) a její význam se kryje s obecným dobrem, zájmem, blahobytem či štěstím. S výjimkou hlouposti a nekalých zájmů je tu jen jedna věc, která může vést k nesouhlasu a vysvětlovat opozici, a tou je rychlost, s jakou má být dosaženo cíle, který jako takový je bezmála všem společný. Všichni členové společnosti jsou si tohoto cíle vědomi, znají své názory, rozlišují, co je dobré a co špatné, aktivně a odpovědně zavrhnou to špatné a rozhodují se ve prospěch dobrého a všichni pak společně řídí věci veřejné.

Je pravda, že řízení některých záležitostí vyžaduje specifické schopnosti a odbornost, a tudíž musí být svěřeno patřičným specialistům. To ale neovlivňuje samotný princip, neboť tito specialisté jen vykonávají vůli lidu stejně, jako lékař vykonává vůli pacienta, který se chce uzdravit. Je ovšem

také pravda, ať už jde o společenství malé, nebo velké, ale především tam, kde došlo k dělbě práce, že je velmi nepraktické, aby se v každé záležitosti a kvůli účasti na vládě vždy scházel každý s každým. Je vhodnější nechávat na jednotlivých občanech jen ta nejdůležitější rozhodnutí, ke kterým se mohou vyjádřit třeba v referendu, a ostatní přenechat na voleném výboru, řekněme shromáždění nebo parlamentu, jehož členové jsou vybíráni v lidovém hlasování. Tento výbor nebo skupina delegátů nezastupuje lid, jak jsme již viděli, v právním slova smyslu, ale ve smyslu méně formálním – vyjadřuje, odráží nebo přestavuje vůli voličů. Z praktického hlediska by se tento výbor vzhledem ke své velikosti mohl rozdělit na menší jednotky odpovídající jednotlivým oblastem veřejných záležitostí. A konečně mezi těmito menšími výbory existuje jeden, který má na starosti obecný cíl a který se zabývá běžnou administrativou. Můžeme mu říkat kabinet nebo vláda, v jejímž čele stojí generální tajemník neboli obětní beránek, takzvaný ministerský předseda.¹

Souhlasíme-li se všemi předpoklady této teorie politického zřízení – i s tím, co z ní vyplývá –, pak demokracie získá zcela jednoznačný význam, a zůstává tedy jediné řešení, jak ji nastolit. Stačí překonat rozpaky vyvolané některými logickými vývody a můžeme dodat, že demokratické zřízení je nejen to nejlepší ze všech možných, ale jen málokdo by uvažoval o jiném. Je nicméně zřejmé, že zmíněné předpoklady vycházejí ze skutečností, které bychom nejprve museli dokázat, abychom došli k takovým závěrům. Daleko jednodušší je vyvrátit je.

Za prvé, neexistuje jednoznačně definované obecné dobro, na kterém by se všichni lidé shodli, nebo které by přijali pod tíhou racionálních argumentů. Není tomu tak proto, že někteří jedinci touží po něčem, co se od tohoto dobra odlišuje, ale z daleko významnější skutečnosti, že pro různé jednotlivce a skupiny znamená obecné dobro něco jiného. Tato skutečnost, která utilitaristickému, omezenému vidění světa lidských hodnot uniká, bude příčinou rozdílnosti v zásadních otázkách: tu není možné smířit racionální argumentací, protože nejvyšší hodnoty – naše chápání žádoucí podoby života a společnosti – stojí mimo čistě logické uvažování. V některých případech je možné tyto rozdílnosti překlenout kompromisem, v jiných je to nemožné. Ty Američany, kteří říkají, „chceme, aby se tato země až po zuby ozbrojila a aby bojovala za to, co my považujeme za správné pro celou planetu“ a ty, kteří říkají, „chceme, aby tato země řešila jen své vlastní problémy, jediné tak totiž poslouží lidstvu“, dělí nepřeko-

¹ Oficiální teorie funkce ministerského předsedy říká, že jeho úkolem je dohlížet na to, aby v jeho úřadu převládla vůle lidu.

II. Vůle lidu a vůle jednotlivce

natelné rozdílů pramenící z nejvyšších hodnot, které by kompromis jen zmrzačil a znehodnotil.

Za druhé, i když by dostatečně jasně definované obecné dobro, například jako utilitářské maximum ekonomické spokojenosti,² bylo přijatelné pro všechny, nevyplývalo by z toho ani v nejmenším stejně jasné řešení jednotlivých problémů. Názory na ně se mohou lišit natolik, že vyvolají „zásadní“ rozkol týkající se samotných cílů. Problémy spojené s upřednostněním spokojenosti pokolení současných či budoucích i otázka volby kapitalismu nebo socialismu by zůstaly otevřené, i kdyby se ze všech občanů stali utilitaristé. Všichni si přejí být „zdraví“, ale stále se neshodnou ohledně očkování nebo vasektomie. A tak podobně.

Utilitarističtí otcové demokratické doktríny neviděli, jak je toto všechno důležité, prostě proto, že nikdo z nich nepředpokládal, že by došlo k zásadním změnám v ekonomice a v návycích buržoazní společnosti. Neviděli daleko za horizont majitele železářství osmnáctého století.

Za třetí, zvážíme-li závěry obou předchozích tvrzení, pojem vůle lidu neboli *volonté générale*, který si utilitaristé přivlastnili, se rozplyne jako mlha. Je s ním totiž spojen předpoklad existence přesně definovaného a všem zřejmého obecného dobra. Na rozdíl od romantiků utilitaristé neměli ani ponětí o té napůl mystické a svou vlastní vůlí obdařené entitě – o „duši lidu“, jejíž důležitost historická škola právní vědy tak zvětčila. Vůli lidu prostě odvozovali od vůle jednotlivce. Ale pokud neexistuje těžiště obecného dobra, k němuž přinejmenším dlouhodobě směřuje vůle *všech* jedinců, nemůžeme si představit „přirozenou“ *volonté générale* tohoto typu. Utilitaristické těžiště na jedné straně spojuje vůli jednotlivců, stmeluje ji ve vůli veškerého lidu prostřednictvím racionální diskuse, na druhé straně propůjčuje vůli lidu výlučnou etickou důstojnost, která přechází na klasické demokratické přesvědčení. Toto přesvědčení nespočívá jen v uctívání vůle lidu jako takové, ale vychází z určitých úvah o „přirozeném“ cíli této vůle, jehož existenci potvrzuje utilitaristické zdůvodnění. Jakmile myšlenka obecného dobra selže, existence i důstojnost takové *volonté générale* jsou ty tam. Oba pilíře klasické doktríny se rozpadnou na prach.

² Samotný význam „největšího štěstí“ může být předmětem vážných pochybností. Ale i kdyby se všechny pochybnosti rozplynuly a celkovému ekonomickému uspokojení skupiny lidí by bylo možné přiřadit jasný význam, toto maximum by stále bylo nutné vztahovat k daným situacím a hodnotícím soudům, jejichž změna či kompromisní smíření demokratickým způsobem nemusí být proveditelné.

Jakkoliv mohou být argumenty proti výše zmíněnému pojetí vůle lidu přesvědčivé, nebrání nám v tom, abychom vytvořili pojetí jiné a realističtější. Nebudu zpochybňovat ani opravdovost, ani důležitost socio-psychologických skutečností, které máme na mysli, když hovoříme o vůli národa. Jejich analýza je jistě nezbytným předpokladem k úspěšnému vyřešení problému demokracie. Bude ale lepší se tohoto termínu příliš nedržet, protože jakmile zbavíme vůli lidu její utilitaristické konotace, nejenže tvoříme jinou teorii, ale dokonce teorii týkající se i zcela jiné problematiky. Musíme se střežit léček nastražených na cestě těch obránců demokracie, kteří pod tíhou důkazů souhlasně přijímají stále více faktů demokratického procesu, nicméně se snaží výsledky tohoto procesu promazat olejem z osmnáctého století.

Přestože je možno říci, že z neuvěřitelně složité směsice situací, vůle, vlivu, akce a reakce jednotlivců a skupin vtažených do „demokratického procesu“, vyplývá jakási podoba obecné vůle či veřejného mínění, výsledkem není racionální jednota ani racionální opodstatnění. To první znamená, že ačkoliv z úhlu pohledu analytika není demokratický proces vyloženě chaotický (pro analytika není chaotické nic, co je možné podříditi zásadám objasňování), jeho výsledek sám o sobě nemá ten význam – ledaže úplnou náhodou –, jaký by měla například realizace nějakého cíle nebo myšlenky. To druhé znamená, že vzhledem k tomu, že *tato* vůle již neodpovídá žádnému „dobru“, chce-li si s ohledem na dosažené výsledky dělat nároky na etickou důstojnost, musí ustoupit bezvýhradně důvěře v demokratickou formu vlády, víře, která by z principu měla být nezávislá na atraktivitě výsledku. Takové stanovisko ale není jednoduché zastávat a když už se pro něj rozhodneme tím, že opustíme myšlenku utilitaristického obecného dobra, budeme muset vyřešit celou řadu problémů.

Především jsme stále svazování praktickou nutností připisovat vůli *jednotlivce* zcela nerealistickou nezávislost a racionální hodnotu. Chceme-li argumentovat tím, že vůle občanů sama o sobě je politickým faktorem hodným respektování, musíme nejdříve dokázat, že existuje. Jinými slovy, musí to být něco více než blíže neurčená snůška nejasných přání, která prosvítají ze sloganů a nesprávných dojmů. Každý by musel přesně vědět, za čím si stojí a na čem mu záleží. K uskutečnění této přesně určené vůle by byla nezbytná schopnost sledovat a správně vykládat fakta, která jsou všem bezprostředně dostupná, a kriticky selektovat informace týkající se faktů, které jsou takovému pozorování skryté. A nakonec z této přesně definované vůle a z ověřených faktů by bylo nutno logickou dedukcí do-

jít k jasnému a *pohotovému* řešení specifických problémů, a přitom s tak vysokým stupněm efektivity, aby názor jednoho člověka mohl být uznán bez křiklavě absurdního přehánění za více méně stejně dobrý jako názor kohokoliv jiného.³ A průměrný občan by se toho všeho musel zhostit sám a nesměl by podlehnout nátlakovým skupinám a propagandě,⁴ protože akty vůle a závěry, které jsou voličstvu vnucovány, se samozřejmě nedají považovat za výsledek demokratického procesu. Odpovědí na otázku, zda jsou tyto podmínky splněny natolik, aby umožnily fungování demokracie, nesmí být ledabylé ano, ale ani stejně ledabylé ne. Může jí být pouze pracně vyhodnocení spleti protichůdných důkazů.

Než se do něj pustíme, chci se ujistit, že čtenář si je vědom jedné věci, kterou jsme se již zabývali. Opakuji tedy, že i kdyby názory a přání jednotlivých občanů byly dokonale jasnými a nezávislými danostmi využívanými v demokratickém procesu a i kdyby všichni jednali na jejich základě ideálně racionálně a pohotově, naprosto by to ještě neznamenalo, že politická rozhodnutí vytvořená v průběhu tohoto procesu z materiálů individuálních aktů vůle musí nutně představovat něco, co je možné v nějakém přesvědčivém smyslu označit za vůli lidu. Je nejen možné, ale i pravděpodobné, že politická rozhodnutí beroucí v úvahu vůli lidu příliš rozdrobenou na jednotlivé vůle občanů se nebudou shodovat s tím, co „lidé opravdu

³ To vysvětluje silně rovnostářský charakter klasické doktríny demokracie a obecně rozšířeného demokratického přesvědčení. Později uvidíme, jak myšlenka rovnosti může získat statut etického postulátu. Jako faktický výrok o lidské přirozenosti však v žádném představitelném smyslu neplatí. Právě proto byl tento postulát často přeformulován jako „rovnost příležitostí“. Ale i bez ohledu na potíže s výkladem slova příležitost nám nová formulace mnoho nepomůže, protože má-li mít hlas jednotlivých voličů v rozhodovacím procesu stejnou váhu, jde tu o skutečné, nikoli potenciální politické chování.

Při této příležitosti je třeba upozornit na to, že demokratická frazeologie přispěla k tomu, že veškerá nerovnost je spojována s „nespravedlností“, což je důležitý prvek v psychice neúspěšných i v arzenálu politiků, kteří tuto terminologii užívají. Jedním z nejzajímavějších jeho projevů byla athénská instituce ostrakismu či spíše její určité využití. Ostrakismus spočíval v lidovém hlasování, v němž bylo možné bez zřejmého důvodu vypovědět ze země jakéhokoliv občana. Někdy se užíval jako metoda k odstranění nepohodlného a příliš prominentního občana, o kterém se ostatní domnívali, že se „počítá za víc než jedno“.

⁴ Používám tento výraz v jeho původním významu, nikoliv v tom, který začíná převládat v současnosti a jenž naznačuje, že propaganda je jakýkoliv výrok pocházející od nám nesympatického zdroje. Termín propaganda pochází z názvu kongregace kardinálů – *Congregatio de propaganda fide* –, jejíž úkolem bylo šíření katolické víry. Nemá tedy sám o sobě žádný záporný význam a především neimplikuje překrucování faktů. Je možné například propagovat vědeckou metodu. Znamená to jednoduše předkládat fakta a argumenty s cílem jistým způsobem ovlivnit lidské názory a chování.

chtějí“. Nelze ani tvrdit, že i když výsledkem nebude přesně to, co chtějí, dostane se jim alespoň „přijatelného kompromisu“. K tomu samozřejmě dojít může. Pravděpodobnost, že se tak stane, bude největší u problémů kvantitativního rázu nebo u těch, které se dají odstupňovat – například u otázky, kolik prostředků vyčlenit pro nezaměstnané, za předpokladu, že je každý ochoten pro tento cíl přinést nějaké výdaje. Avšak u problému rázu kvalitativního, jako je například rozhodnutí, zda pronásledovat kacíře nebo vstoupit do války, může být výsledek demokratického postupu z různých důvodů nepřijatelný pro všechny občany, zatímco rozhodnutí vnučené nedemokratickou institucí se může ukázat daleko přijatelnějším.

Ukážeme si to na příkladu. Domnívám se, že mohu nazvat Napoleonovu vládu v době, kdy byl prvním konzulem, vojenskou diktaturou. Jedním z nejpálčivějších problémů bylo dosažení náboženské stability, která by uklidnila chaos, jenž po sobě zanechala revoluce a direktorium a přinesla klid do miliónů srdcí. Napoleon toho dosáhl řadou mistrovských tahů, které vyvrcholily podepsáním konkordátu s papežem (1801) a „organických artikulů“ (1802), smiřovaly to, co se zdálo nesmiřitelné – dávaly přiměřenou míru náboženské svobody a zároveň rozhodně posilovaly státní moc. Napoleon reorganizoval francouzskou katolickou církev a změnil její financování, vyřešil choulostivou otázku „konstitučního“ duchovenstva a nový systém nastolil s nevídanou efektivitou a bez větších třenic. Pokud bylo kdy možné tvrdit, že lidé opravdu chtějí něco určitého, jsou tyto kroky nejlepším příkladem z historie. To musí být jasné komukoliv, kdo se podívá na třídní strukturu francouzské společnosti té doby, a potvrzuje to skutečnost, že Napoleonova náboženská politika výrazně přispěla k téměř univerzální oblíbenosti jeho konzulátu. Lze velmi těžko říci, jak by bylo možno takového výsledku dosáhnout demokratickou cestou. Proticírkevní nálady nevymizely a rozhodně se neomezovaly jen na poražené jakobíny. Lidé s takovými postoji a jejich vůdcové by rozhodně nebyli přistouplí na takový kompromis.⁵ Na druhé straně spektra se postupně zvedala vlna hněvivého katolicismu. Lidé, kteří cítili tímto způsobem a představitelé, závislí na jejich dobré vůli, by se určitě nebyli zastavili před omezeními, která ukládala Napoleonova politika. Určitě by se jim nepodařilo provádět tak rozhodnou politiku vůči Svaté stolici, která by s ohledem na to, jak by se věci vyvíjely, neměla důvod ustoupit. A odhodlání rolníků, kteří více než cokoliv jiného chtěli své kněze, kostely

⁵ Zákonnodárná tělesa, ačkoli byla zastrašena, ve skutečnosti odmítla v této politice Napoleona podporovat. Proti jeho politice se dokonce stavěli i někteří z jeho nejvěrnějších paladýnů.

a procesí, by bylo ochromeno přirozeným strachem z toho, že by revoluční řešení pozemkové otázky mohlo být ohroženo, jakmile by se duchovenstvo (především biskupové) znovu vyhoupllo do sedla. Snaha o demokratické řešení by pravděpodobně ustrnula na mrtvém bodě nebo by vyústila v nekonečný zápas, a tím i rostoucí podráždění. Ale Napoleon byl schopen najít rozumné řešení právě proto, že všechny skupiny, které nemohly dospět ke společné dohodě z vlastní vůle, mohly a byly ochotny přijmout řešení, které jim bylo nařízeno.

Nejedná se samozřejmě o ojedinělý případ.⁶ Jsou-li výsledky vlády dlouhodobě uspokojivé pro většinu lidí, pak vláda *pro* lidi úspěšně složila zkoušku tam, kde by vláda *lidu* podle klasické doktríny demokracie pravděpodobně neuspěla.

III. Lidská přirozenost a politika

Zbývá odpovědět na otázku týkající se jednoznačnosti a nezávislosti vůle voliče, jeho schopnosti pozorovat, vyhodnocovat fakty a pohotově a jasně z nich vyvozovat závěry. Je to spíše předmětem sociální psychologie, který bychom mohli uvést pod hlavičkou „Lidská přirozenost v politice“⁷.

Ve druhé polovině osmnáctého století, dokonce ještě před Théodulem Ribotem a Sigmundem Freudem, postupně slábla představa o lidské osobnosti jako o homogenním celku a o jednoznačně interpretovatelné vůli, která je hybatelem lidského jednání. Tyto ideje ztrácely na důležitosti především na poli sociální vědy, kde vzbuzoval stále větší pozornost mimoracionální a iracionální prvek lidského chování, jak to dosvědčuje

⁶ Z Napoleonovy vlády bychom mohli uvést i jiné. Napoleon byl autokrat, ale pokud nešlo o dynastické zájmy nebo zahraniční politiku, jednoduše se snažil dělat to, co si myslel, že lidé chtějí nebo potřebují. Podobnou radu ohledně správy severní Itálie dal i Eugènovi Beauharnaisovi.

⁷ Tak se jmenuje otevřená a okouzující kniha jednoho z nejpodmanivějších anglických radikálů, Grahama Wallase. Navzdory všemu, co bylo od té doby napsáno a především navzdory všem detailním studiím jednotlivých případů, které nám dnes umožňují daleko širší pochopení problematiky, se dá jeho kniha stále považovat za ten nejlepší úvod do politické psychologie. Autor se s obdivuhodnou otevřeností staví proti nekritickému přijetí klasické doktríny, nicméně nedochází ke zřejmým závěrům. Je to o to pozoruhodnější, že zcela správně trvá na vědeckém přístupu, a také proto, že neváhá podat si lorda Bryce, který ve své knížce o americké společnosti „zatvrzele“ usiluje o to, aby skrze mraky rozčarujících faktů uviděl kousek modré oblohy. Zdá se, že Graham Wallas chce zvolat: co si myslet o meteorologovi, který od počátku tvrdí, že zahlédl modrou oblohu? Nicméně v konstruktivní části své knihy zaujímá více méně stejné stanovisko.

například Paretovo dílo *Myslení a společnost*. Z rozličného důkazového materiálu, který se nahromadil v neprospěch hypotézy o racionalitě, vybereme jen dva příklady.

Jedním z nich – navzdory pečlivějším pozdějším pracím – je Gustave Le Bon, zakladatel a první skutečný představitel psychologie davu (*psychologie des foules*)⁸. Je pravda, že až příliš zdůrazňoval, jak lidské chování ovlivňuje dav, a především to, že ve stavu rozrušení padají morální zábrany a mizí civilizovaný způsob myšlení a cítění, náhle se objevují záchvaty primitivního chování, infantilismu a zločinecké sklony, ale přiměl nás, abychom se zamysleli nad hroznými fakty, o nichž všichni věděli, ale zavírali před nimi oči. Zasadil také ránu představám o lidské přirozenosti, která je základem klasické doktríny demokracie a demokratických předstáv o revoluci. Bezpochyby lze namítat, že těmto teoriím chybí faktické opodstatnění, protože například zcela nevystihují běžné chování anglického nebo anglo-amerického davu. Ta nejslabší místa Le Bonových závěrů vyzdvihovali především ti, kterým zmíněné vývody tohoto oboru sociální psychologie nebyly příjemné. Na druhé straně nesmíme zapomínat, že psychologie davu se v žádném případě neomezuje jen na lůzu, která dělá výtržnosti v úzkých uličkách latinské čtvrti. Každý parlament, každý výbor, každá válečná rada skládající se z tuctu šedesátiletých generálů má, i když v malé míře, některé z rysů, které jsou tak jasně patrné na davu – snížený smysl pro zodpovědnost, sníženou schopnost uvažování a větší náchylnost k nelogickému chování. Navíc se tento jev nevztahuje jen na fyzickou přítomnost lidí v davu. Čtenáři novin, rozhlasoví posluchači, členové strany nemusí být fyzicky přítomni, a přitom je jednoduché z nich vytvořit psychologický dav a dostat je do takového stavu zuřivosti, že pokus o racionální argumentaci jen podpoří animální instinkty.

Druhý příklad hovořící proti hypotéze racionality, který chci zmínit, je daleko skromnější, nevede ke krveprolití, jen k nesmyslu. Ekonomové se naučili pozorovat skutečnost, která je zajímavá, daleko pozorněji a zjistili, že i v naprosto normálním běhu života se spotřebitelé nechovají tak, jak by podle učebnic ekonomie měli. Na jedné straně nejsou jejich přání vůbec jednoznačná a chování, vyplývající z jejich tužeb, naprosto není racionální a pohotové. Na druhé straně jsou natolik přístupní vlivu reklamy a jiných přesvědčovacích metod, že to vypadá, že výrobci jim často diktují, jak se mají chovat, spíš než aby se jejich přáními nechali vést. Metody úspěšné

⁸ Německý termín *Massenpsychologie* nás nutí k upozornění: psychologie davu nesmí být záměňována s psychologií mas. Psychologie davu v sobě nutně nenese třídní konotaci a nemá nic společného se studiem myšlení a cítění řekněme pracující třídy.

reklamy jsou v tomto ohledu velmi poučné. Téměř vždy částečně apeluje na lidský rozum. Ale opakování pouhého tvrzení má větší váhu než racionální argumentace; to se týká i přímého působení na podvědomí, které má podobu vyvolávání příjemných, ale zcela iracionálních asociací často sexuálního charakteru.

Závěry se zdají být zřejmé, ale je třeba je vyvozovat velmi opatrně. Při běžném a často opakovaném rozhodovacím procesu je jednotlivec podroben prospěšnému a na rozum apelujícímu vlivu kladných a záporných zkušeností. Působí na něj také relativně jednoduché a neproblematické pohnutky a zájmy, do nichž se jen občas mísí rozčilení a vzrušení. Touha spotřebitelů po botách mohla být v minulosti alespoň částečně formována výrobci, kteří nabízeli atraktivní obuv a vychvalovali její přednosti. Nicméně v jakémkoliv okamžiku se jedná o upřímně míněný požadavek, jehož jednoznačnost jde za „boby obecně“. Zakouší-li spotřebitel toto přání dlouhodobě, mizí iracionalita, která ho zpočátku možná obklopovala.⁹ Navíc pod vlivem těchto jednoduchých pohnutek se spotřebitelé učí jednat na základě nezaujatých rad odborníků, například ohledně domů a automobilů, a sami se v jistých oblastech odborníky stávají. Není prostě pravda, že si ženy v domácnosti nechají snadno namluvit každou hloupost, pokud jde o jídlo, potřeby pro domácnost a ošacení. A jak každý obchodník dobře ví z vlastní zkušenosti, většina z nich umí trvat na tom, aby došly přesně to zboží, které chtějí.

To samozřejmě a ještě viditelněji platí i o té straně obrazu, která ukazuje výrobce. Ten může být bezpochyby pohodlný a může špatně odhadovat rysující se příležitosti nebo být kompetentní jiným způsobem. Existuje ale účinný mechanismus, který ho buď změní, nebo zničí. Taylorismus spočívá ve skutečnosti, že člověk může vykonávat jednoduchou ruční práci po tisíce let, a přesto to dělat neefektivně. Ale ať už vezmeme v potaz jakoukoliv úroveň průmyslové nebo komerční aktivity, nelze zpochybnit ani úmysl jednat co nejracionálněji, ani neustálé směřování k racionalitě.¹⁰

⁹ Iracionalitou je v tomto odstavci myšlena neschopnost jednat s ohledem na dané přání racionálně. Nevztahuje se na to, je-li přání samo o sobě z hlediska pozorovatele rozumné. Je důležité to zdůraznit, protože ekonomové často nadhodnocují míru iracionality spotřebitelů právě proto, že zmíněné dvě věci zaměňují. Atraktivní šaty nějaké fabričky mohou připadat panu profesorovi jako známka iracionálního chování, pro něj nemá jiné vysvětlení než reklamní umění výrobce, ale ve skutečnosti to může být právě to, po čem dívka touží. Je-li tomu tak, pak mohou být její výdaje na šaty zcela racionální ve shora uvedeném smyslu slova.

¹⁰ Zmíněná úroveň se samozřejmě liší nejen v závislosti na historickém období a geografickém umístění, ale také – v daném čase a na určitém místě – v závislosti na průmyslové oblasti a společenské třídě. Neexistuje univerzální model racionality.

A tak je to s většinou každodenních rozhodnutí, jež leží v nevelké oblasti, kterou občanova mysl postihuje v její plné realitě. Zhruba se jedná o věci, které se člověka přímo týkají – jeho rodinu, zájmy, koníčky, přátele a nepřátele, jeho městečko či ves, společenskou třídu, církev, odbory nebo jakoukoliv jinou společenskou skupinu, jejímž je aktivním členem; věci, které sám pozoruje a které jsou mu důvěrně známé bez ohledu na to, co mu říkají noviny; záležitosti, které může přímo ovlivňovat nebo spravovat a k nimž si vybudoval pocit odpovědnosti bezprostředně vyplývající z kladných nebo záporných důsledků jeho chování.

Znovu připomínáme – skutečnost, že člověk důvěrně zná lidi a věci kolem sebe a že má smysl pro realitu nebo odpovědnost nezaručuje jednoznačnost a racionalitu jeho myšlení a jednání.¹¹ K tomu by muselo být splněno ještě několik dalších podmínek a to se nestává často. Celé generace mohou například trpět kvůli iracionálním hygienickým návykům, a přesto nejsou schopny spojit své utrpení s tímto nezdravým chováním. Dokud tak neučiní, objektivní důsledky, i když se dostávají pravidelně, neovlivní subjektivní zkušenost. Z tohoto důvodu bylo pro lidstvo neuvěřitelně těžké uvědomit si vztah mezi infekcí a epidemií. Fakty sice naváděly, jak se nám může zdát, zcela jasně správným směrem, a přece koncem osmnáctého století lékaři nedělali v podstatě nic proti tomu, aby lidem napadeným infekční chorobou (spalničkami nebo neštovicemi) bránili v kontaktu s ostatními. Lze očekávat, že situace se ještě zhorší v případech, kde se projeví nejen neschopnost, ale také neochota uvědomit si vztah příčiny a důsledku, nebo tam, kde takovému uvědomění brání osobní či jiné zájmy.

Nicméně navzdory všem výhradám, které se nabízejí, má každý v rámci širšího horizontu užší oblast (její velikost se velmi liší mezi jednotlivci a skupinami a je ohraničena spíše širokou zónou než ostrou linií), která je charakterizována smyslem pro realitu, důvěrnou známostí daného prostředí nebo smyslem pro odpovědnost. Tato oblast poskytuje útočiště relativně jednoznačným aktům vůle jednotlivce. Ty mohou někdy působit nápadně hloupě, omezeně, sobecky. Ne každému je jasné, proč bychom měli, když přijde na politická rozhodnutí, uctívat jejich svatyni, a tím spíše proč bychom měli každý z těchto aktů počítat stejně a žádnému z nich nepři-

¹¹ Racionalita myšlení a racionalita jednání jsou dvě odlišné věci. Racionalita myšlení ne vždy zaručuje racionalitu jednání. A racionalita jednání nemusí být podložena předcházející vědomou úvahou a schopností správně formulovat důvody pro takové jednání. Pozorovatel, zvláště pak pozorovatel, který využívá pohovory a dotazníky, tuto skutečnost často přehlídá, a tudíž si udělá přehnanou představu o důležitosti iracionální složky v lidském jednání. To je další pramen přehánění, s nímž se tak častého setkáváme.

pisovat větší váhu. Pokud se rozhodneme svatyni politických rozhodnutí uctívat, měli bychom se přesvědčit, že není prázdná.¹²

Tato poměrná jednoznačnost aktů vůle a racionalita chování hned nezmezí, i když se vzdálíme od každodenních domácích a pracovních záležitostí, které nás utvářejí a ukáznují. Některé oblasti veřejného života jsou pro občana rozumem uchopitelnější, jiné méně. Mezi ty srozumitelnější patří především záležitosti místní. Všichni si umíme představit člověka – často je to typická postava –, který prohlašuje, že místní správa není jeho věc, a lhotejně krčí rameny nad metodami, jež by ve vlastní kanceláři nestrpěl za nic na světě. Šlechtní občan mentorsky káží o odpovědnosti voliče a daňového poplatníka, pravidelně zjišťují, že voliči necítí odpovědnost za to, co dělají politici místní správy. Nicméně především v komunitách dostatečně malých na to, aby byli jejich členové v osobním kontaktu, je lokální patriotismus velmi důležitým faktorem pro „rozhybání demokracie“. Městské problémy se v mnoha ohledech podobají problémům průmyslového koncernu. Člověk, který rozumí problémům podniku, alespoň do určité míry rozumí i problémům města. Výrobce, hokynář nebo dělník nemusí vystupovat ze svého světa, aby si udělali racionální názor (ať už dobrý či špatný) na čištění ulic nebo práci radnice.

Kromě toho existuje mnoho celostátních záležitostí, které se dotýkají jednotlivců a skupin natolik přímo a neomylně, že vyvolávají dostatečně upřímné a jednoznačné akty vůle. Mezi nejdůležitější v tomto ohledu patří ty, které přímo ovlivňují osobní peněžitý zisk jednotlivých voličů a jejich skupin – přímé platby, ochranná cla, monetární politika atd. Zkušenosti sahající až do starověku ukazují, že voliči v takových záležitostech reagují více méně pohotově a racionálně. Ale klasická doktrína demokracie z této racionality zřejmě příliš mnoho nezíská. Voliči se v takovýchto příležitostech jeví jako špatní a zaujatí soudci¹³ a často špatně vyhodnocují i své vlastní

¹² Čtenář by měl vědět, že mluvím-li o jednoznačných a správných aktech vůle, nechci je povýšit na nejdůležitější data pro různé druhy sociálního průzkumu. Samozřejmě, že jsou samy produktem společenského procesu a prostředí. Chci jen říci, že je lze využít jako informaci pro cílený ekonomický výzkum, podle kterého lze kdykoliv z „daných“ přání a „daného“ vkusu určit ceny a není třeba provádět pokaždé její analýzu. Podobně můžeme pro účely naší studie hovořit o upřímné a jednoznačné vůli, která existuje nezávisle na pokusech o její vyvolání, ačkoliv připouštíme, že tato vůle či přání je výsledkem vlivu prostředí včetně propagandy. Rozlišení mezi upřímným a uměle vyvolaným přáním (viz níže) není jednoduché a nelze ho aplikovat na všechny případy a ke všem účelům. Nám k tomu nicméně postačí a poslouží zdravý rozum.

¹³ Důvodem, proč Benthamovi stoupenci toto zcela přehlédli je, že nepočítali, že v moderním kapitalismu budou lidové masy tak manipulovatelné. Ve své politické teorii se dopustili stejné chyby jako v teorii ekonomické. Nestyděli se tvrdit, že „lid“ doká-

dlouhodobé zájmy, protože v politice se uplatní pouze slib vztahující se ke krátkému období a efektivně se prosadí jen krátkodobá racionalita.

Nicméně vzdálíme-li se od soukromých rodinných zájmů a podnikatelské kanceláře ještě více a ocitneme-li se v oblasti národních a mezinárodních záležitostí, které nemají jasnou a přímou návaznost na zmíněné soukromé zájmy, přestanou individuální vůle, chápání skutečnosti a dedukce splňovat podmínky klasické doktríny. Zajímavé na tom je, že jádrem problému se zdá být naprostá ztráta smyslu pro realitu.¹⁴ Velké politické otázky obvykle mají své místo v psychické ekonomice typického občana vedle mimopracovních zájmů, které ještě nejsou skutečným hobby, a bývají předmětem nezávazné konverzace. Jsou přece tak vzdálené, něčím úplně jiným než konkrétní obchodní nabídka. Nehrozí tu žádné nebezpečí a kdyby přece, určitě nepůjde o nic vážného. Člověk jako by se pohyboval ve fiktivním světě.

Tento omezený pocit skutečnosti má za následek nejen snížený smysl pro odpovědnost, ale také nedostatek faktické vůle. Člověk má svá přání, sny a důvody k nářkům, ale především má něco, co miluje, a co nenávidí. Ale to obvykle neznamená totéž co vůle – psychický protějšek cílevědomého a odpovědného činu. U soukromého občana totiž hloubání o věcech veřejných nevyvolá takovou vůli a chybí mu úkoly, které by mu ji pomohly vypěstovat. Patří ke členům nepoužitelné komise, komise celostátní, a proto při hraní bridže vynaloží větší úsilí než při řešení politických problémů.¹⁵

Snížený smysl pro odpovědnost a nedostatek faktické vůle zase vysvětlují, proč je ve věcech domácí a zahraniční politiky průměrný občan tak neinformovaný a chybí mu úsudek. Je to však daleko více šokující u lidí, kteří jsou vzdělaní a v mimopolitickém životě aktivní, než u jedinců nevzdělaných a žijících ve skromných podmínkách. Informací je totiž dost a jsou snadno k dispozici. Ale to podle všeho nic neznamená. Asi bychom

že nejlépe zhodnotit vlastní individuální zájmy a ty že se nutně kryjí se zájmy všech lidí. Měli to o to snazší, že ve skutečnosti – ale neúmyslně – filozofovali s ohledem na buržoazní zájmy, které by získaly více od státu šetrného než z různých darů a úplatků.

¹⁴ „Palčivý smysl pro realitu“ Williama Jamese. Závažnost tohoto bodu zdůrazňoval Graham Wallas.

¹⁵ Do této problematiky vneseme trochu světla tím, že se zeptáme sami sebe, proč se u partičky bridže projeví daleko více inteligence a zdravého úsudku než řekneme v politické diskusi mezi nepolitiky. V bridži je náš úkol přesně dán, řídíme se stanovenými pravidly a je zřejmé, kdy jsme úspěšní, a kdy ne. Snažíme se chovat odpovědně, protože každá chyba se okamžitě projeví a bude jasné, kdo se jí dopustil. Vzhledem k tomu, že tyto podmínky neplatí pro jednání typického občana na poli politiky, je zřejmé, proč mu zde chybí ta ostrážitost a úsudek, kterých je schopen při vykonávání své profese.

se tomu neměli divit. Stačí porovnat, jaký má například právník přístup ke své kauze a jak se staví k politickým skutečnostem, o kterých se dočte v novinách, a zjistíme, o co tu jde. V prvním případě je schopen zhodnotit důležitost jednotlivých faktů, protože k tomu má potřebnou kvalifikaci získanou dlouholetou zkušeností a podpořenou zájmem o profesionální kompetentnost. Na tomto základě přizpůsobuje svoje poznatky, svůj intelekt a svou vůli potřebám té které kauzy. Ve druhém případě žádnou kvalifikaci nemá. Neobtěžuje se získávat informace nebo je využít, aby kriticky zhodnotil situaci, přestože dobře ví, jak na to. A nemá dost trpělivosti, aby se pouštěl do složité debaty. A bez iniciativy vycházející z bezprostředního smyslu pro odpovědnost bude tvářit v tvář množství dostupných a pravdivých informací převládá neznalost a ignorance i navzdory záslužným snahám, jež chtějí prostřednictvím přednášek a diskusních kroužků nejen informaci předat, ale také lidi naučit, jak s ní zacházet. Není možné říci, že tato práce nepřináší výsledky, ale jsou opravdu malé. Těžko lze někoho postrkovat po žebříku, když sám nepohybuje rukama a nohama.

Jakmile typický občan vstoupí na jeviště politiky, snižuje se úroveň jeho duševního výkonu. Argumentuje a analyzuje způsobem, který by v oblasti svých opravdových zájmů sám uznal za infantilní. Stává se z něj zase primitiv. Jeho myšlení je asociální a emotivní.¹⁶ To vede ke dvěma zlověstným závěrům.

Za prvé, i kdyby se ho nesnažila ovlivnit politická uskupení, typický občan by měl na poli politiky sklony podléhat neracionálním nebo iracionálním předsudkům a podnětům. Chatrnost rozumové analýzy a chybějící logické odůvodnění výsledků, ke kterým dospěje, to dostatečně vysvětlují. Navíc prostě proto, že „není u toho srdcem“, uvolní své morální zábrany a nechá se občas unést temnými pohnutkami, které mu podmínky soukromého prostředí jinak pomáhají tlumit. Ale pokud jde o racionalitu jeho vývodů a závěrů, stejně špatné pro něj je, když se podvolí šlechetnému pobouření. Ztíží mu to totiž schopnost vidět věci ve správných proporcích nebo si všimát více než jednoho aspektu dané problematiky. Pokud se i někdy vynoří z mlhy nejasných názorů a prokáže, že má jednoznačnou vůli (jak ji postuluje klasická doktrína demokracie), projeví se pravděpodobně ještě hloupěji a nezodpovědněji než obvykle. To by v kritických okamžicích mohlo být pro jeho vlast osudné.¹⁷

¹⁶ Viz kapitola XII.

¹⁷ Nelze zpochybňovat závažnost takových výbuchů. Ale lze pochybovat o jejich opravdovosti. Rozbor mnoha případů ukáže, že jsou vyprovokovány aktivitou jistých skupin a nejde o spontánní reakci lidí. V takovém případě spadají do druhé kategorie

Za druhé, čím chatrnější je logika veřejného mínění, čím větší nedostatek kritického náhledu a racionalizujícího vlivu osobní zkušenosti a odpovědnosti, tím větší je šance pro skupiny, které jsou v politice schopné štípat dříví, až třísky lítají. Taková seskupení se mohou skládat z profesionálních politiků nebo představitelů ekonomických zájmů; z idealistů různého ražení nebo prostě z lidí, kteří mají potřebu se zviditelnit a režírovat politickou show. Sociologická charakteristika těchto skupin je pro naši argumentaci irelevantní. Důležité je zde to, že vzhledem k tomu, jak se v politice projevuje lidská přirozenost, jsou tyto skupiny schopny ovlivňovat a v rámci velmi široce omezených možností dokonce formovat vůli lidu. Při analýze politického procesu máme tedy co do činění ne s vůlí ryzí, ale umělé vytvořenou. Často je takový artefakt tím jediným, co ve skutečnosti odpovídá tomu, co klasická doktrína nazývá *volonté générale*. Vůle lidu pak není hnací silou politického procesu, ale jeho produktem.

Způsob, jakým je v politice nakládáno s problémy a vůlí lidu ve vztahu k těmto problémům, přesně odpovídá praktikám komerční reklamy. Setkáváme se se stejným apelem na podvědomí, stejným záměrem vytvořit kladné a záporné asociace, které jsou tím účinnější, čím méně jsou racionální. Setkáme se s touž vágností a zamlčováním a při ovlivňování tvorby názorů lidí je používán stejný trik spočívající ve vytváření úsudku neustálým opakováním nějakého tvrzení; tento trik je tím úspěšnější, čím více se vyhýbá racionální argumentaci a nebezpečí, že probudí v lidech schopnost kritiky. A tak dále. Jenže tento postup má na politickém poli daleko větší dopad, než je tomu v soukromém a profesním životě. Ani obrazek té nejkrásnější dívky světa nakonec nezabrání tomu, aby se špatná cigareta přestala prodávat. V případě politických rozhodnutí žádný takový ochranný mechanismus nefunguje. Mnoho zásadních politických rozhodnutí z povahy věci vylučuje provádění veřejných experimentů při snesitelných nákladech. A i když to možné je, není tak snadné jako u cigarety dojít k úsudku, protože důsledky není tak snadné interpretovat.

Takové manýry ovšem snižují – v míře naprosto nevidané ve světě komerční reklamy – i ty formy politické reklamy, která prohlašuje, že skutečně apeluje na rozum. Pro pozorovatele jsou každopádně neracionální apely a bezbranná oběť ještě nápadnější, když jsou maskovány fakty a argumenty. Již jsme viděli, proč je tak těžké podat veřejnosti nezaujatou informaci o politických problémech a vyložit z ní vyplývající závěry a proč informa-

jevů, kterými se budeme zabývat. Osobně se domnívám, že existují případy, za kterými stojí ryzí citění. Ale nemohu vyloučit, že by analýza odhalila v jejich pozadí snahu o manipulaci.

IV. Proč klasická doktrína přežívá

ce a argumentace týkající se politických záležitostí budou „zaregistrovány“ pouze tehdy, budou-li odpovídat představě, které si o nich občan udělal. Obyčejně ale tyto zakořeněné představy nejsou dostatečně jednoznačné, aby se promítly do konečných závěrů. Poněvadž i ony mohou být výsledkem politického ovlivňování voličů, účinná politická argumentace je téměř nevyhnutelně pokusem o vymýcení stávající vůle, a nikoliv snahou tuto vůli realizovat nebo občanovi pomáhat při rozhodování.

Informace a argumenty, kterým se k občanovi podařilo proniknout, se pravděpodobně stanou nástroji politických záměrů. Protože první věc, kterou člověk při obraně svých zájmů a ideálů udělá, je, že zalže, dá se očekávat – a je tomu nakonec skutečně tak –, že účinná informace bude téměř vždy pokřivená nebo neúplná¹⁸ a efektivní argumentace bude spočívat především v povýšení určitých tvrzení na a priori pravdivé výroky a v eliminaci jiných, čímž se omezí na pouhou manipulaci, o které již byla řeč. Čtenář, který mě podezřívá z neoprávněného pesimismu, nechť se zamyslí nad tím, zda někdy slyšel nebo dokonce sám prohlásil, že by se ta či ona nevhodná věc neměla říkat na veřejnosti nebo že určitý způsob myšlení, byť hodnotný, je nepřijatelný. Dokáže-li se člověk, jehož je ve shodě se všemi současnými normami možno pokládat za váženého a dokonce šlechetného, smířit s důsledky tohoto stavu věcí, neukazuje tím, co si myslí o přednostech, nebo dokonce o existenci vůle lidu?

To vše má samozřejmě svá omezení.¹⁹ Je mnoho pravdy na Jeffersonově výroku, že lidé jsou nakonec moudřejší než jedinec, nebo na Lincolnově tvrzení, že není možné „tahat pořád všechny lidi za nos“. V obou výrociích je kladen velký důraz na dlouhodobý aspekt. Je samozřejmě možné argumentovat tím, že v adekvátně dlouhém období kolektivní vědomí vyprodukuje názory, které nás nezdědka udivují tím, jak jsou rozumné a pronikavě přesné. Dějiny se nicméně sestávají z řady krátkodobých situací, které mohou nadobro změnit chod událostí. Mohou-li být lidé krátkodobě „taháni za nos“ a postupně přinuceni k něčemu, co vlastně vůbec nechťejí, a nejedná-li se o ojedinělý a zanedbatelný případ, pak žádný úsudek *post factum* nezmění nic na tom, že ve skutečnosti si lidé otázky nekladou a o těchto záležitostech nerozhodují, nýbrž že otázky jsou kladeny za ně a za ně také jsou také přijímána řešení, která ovlivňují jejich osud. Stoupenec demokracie má více než kdokoliv jiný všechny důvody pro to, aby tento fakt přijal a očistil svou víru od nařčení, že je založena na klamu.

Jak je možné, že doktrína tak evidentně popírající skutečnosti přežila a stále má své místo v lidských srdcích a v oficiální mluvě jednotlivých vlád? Fakty, které hovoří ve prospěch jejího opuštění, jsou všem známy. Všichni je uvádějí naprosto otevřeně a často s jistou dávkou cynismu. Doktrína je teoreticky založena na utilitárním racionalismu, který je dávno mrtev a nikdo ji už nepřijímá jako vhodnou teorii politického útvaru. Nicméně na zmíněnou otázku není těžké odpovědět.

Za prvé, ačkoliv klasickou doktrínu o kolektivních krocích možná nepotvrzují výsledky empirické analýzy, opírá se o spojení s náboženským cítěním, na které jsme již odkazovali. Na první pohled to možná není zcela patrné. Vůdčí osobnosti utilitarismu nebyly nábožensky založeny v běžném smyslu slova. Ony samy se považovaly za protinábožensky orientované a obecně o nich bylo takto smýšleno. Hrdě se hlásily k tomu, že nejsou metafyziky a u náboženských institucí a hnutí své doby nebyly oblíbeny. Stačí ale jen letmý pohled na jejich představu o společenských procesech a objevíme v ní základní rysy protestantismu, z něhož v podstatě vychází. Intelektuál, který odvrhl náboženství, našel totiž jeho náhražku v utilitarismu. Pro ty, kteří si udrželi své náboženské přesvědčení, se klasická doktrína stala jeho politickým doplňkem.²⁰

Jakmile tuto doktrínu – a tím i ten typ demokratického přesvědčení, který z ní vychází – převedeme do náboženských kategorií, změní se zcela její charakter. Padají logické zábrany týkající se Obecného Dobra a Nejvyšších Hodnot. Řešení této problematiky je v rukou stvořitele, to jeho záměr určuje a posvěcuje vše. Co se zdálo nejednoznačným a bezdůvodným, je najednou jasné a přesvědčivé. Například hlas lidu je hlasem božím. Nebo „rovnost“. O jejím významu není pochyb a dokud se pohybujeme v oblasti empirické analýzy, není žádný racionální důvod proč ji vyzdvihovat na postulát. Ale rovnost je velmi silným prvkem křesťanství. Spasitel zemřel pro všechny – nedělal rozdíly mezi jednotlivci ani mezi společenskými třídami. Tím potvrdil skutečnou hodnotu lidské duše, hodnotu, kterou není možné stupňovat. Copak to není také potvrzením – a podle našeho názoru jediným možným²¹ – výroku „každý, to zname-

²⁰ Všimněme si analogie se socialistickým přesvědčením, které také nahradilo křesťanskou víru nebo se stalo jejím doplňkem.

²¹ Lze namítnout, že je sice těžké slovu „rovnost“ přiřadit nějaký *obecný* význam, ale ten je možné téměř vždycky vyvodit z kontextu. Například z okolností, za jakých byl přednesen gettysburský projev, lze vydedukovat, že tvrzením, že „lidé jsou stvořeni jako sobě rovni“, Lincoln prostě myslel rovnost právního statutu proti nerovnosti vyplývající

¹⁸ Neúplná informace, je-li pravdivá, je způsob, jak lhát, a přitom říkat pravdu.

¹⁹ Tato omezení by byla viditelnější, kdyby se více záležitostí řešilo referendem. Politici asi vědí, proč se skoro vždy staví proti této instituci.

ná jeden; nikdo není víc než jeden“, který dodává nadpozemskou příchuť článkům demokratické víry? Výše uvedená interpretace neodpovídá na všechny otázky, ale alespoň objasňuje mnohé z toho, co by jinak bylo nevysvětlitelné nebo ve skutečnosti nesmyslné. Především vysvětluje postoj věřícího ke kritice. Stejně jako v případě socialismu, i zde zásadní nesouhlas není pouze chybou, ale hříchem, a nevyvolá jen logický protiargument, ale také morální pobouření.

Můžeme se na celou záležitost podívat z jiné strany a říci, že takto zdůvodněná demokracie přestává být pouhou metodou, o které lze racionálně diskutovat jako třeba o využití parního stroje nebo desinfekčního prostředku. Vlastně se stává tím, co jsem na jiném místě považoval za nemožné, tedy ideálem nebo spíše součástí ideálního schématu věcí. Jen samotné slovo demokracie se může stát praporem, symbolem všeho, co je člověku drahé, do ho citově váže k jeho národu, bez ohledu na racionální zdůvodnění. Na jedné straně se otázka, jak se různé výroky založené na víře v demokracii shodují s politickými skutečnostmi, stává irrelevantní asi tak jako pro katolíka vztah mezi nadpřirozenou svatozáří obklopující papežský stolec a činy Alexandra VI. Na druhé straně demokrat podobného ražení sice přijímá postuláty o rovnosti a bratrství, ale je také s to se ve svém postavení nebo jednání od nich odchýlit a otevřeně takové chování schvalovat. Není to ani nelogické. Fakta nejsou proti nejvyšší etické hodnotě nebo mystické naději žádným argumentem.

Za druhé je pravda, že forma a výroky či fráze spojené s klasickou demokracií jsou pro mnohé národy spjaty s historickým vývojem a událostmi, které většina obyvatel hodnotí velmi kladně. Je pravděpodobné, že opozice vystupující proti etablovanému režimu toho využije, ať už jsou její význam a společenské kořeny jakékoliv.²² Pokud nakonec zvítězí a následující vývoj bude uspokojivý, zmíněné výroky a formy zakoření v národní ideologii.

Zářným příkladem jsou Spojené státy. Samotná jejich existence jako svrchovaného státu je spojena se zápasem proti monarchistické a aristo-

ci z otrokářství. Tento výklad je dostatečně jasný. Ale když si položíme otázku, proč by měl být morálně a politicky závazný a pokud nechceme odpovědět: „Protože všichni lidé jsou svým založením stejní“, můžeme se zase jen dovolávat božského výroku tlumočeného křesťanskou vírou. Takové řešení možná implikuje slovo „stvoření“.

²² Mohlo by se zdát, že bychom měli udělat výjimku pro opozici, která vede k otevřeně autokratickému režimu. Ale většina příkladů z historie ukazuje, že i taková opozice se vyvinula demokratickou cestou a opírala svou vládu o souhlas lidu. Césara nezavraždili plebejové. Aristokratičtí oligarchové, kteří ho skutečně zabili, také používali demokratické fráze.

kratické Anglii. Už v období Grenvillovy správy Američané, až na hrstku lojalistů, přestali anglického monarchu považovat za *svého* krále a anglickou aristokracii za *svou* aristokracii. Během války za nezávislost bojovali proti monarchovi, který se fakticky i v jejich přesvědčeních a pocitech stal cizím panovníkem, a s cizí aristokracií, která zasahovala do jejich politických a ekonomických zájmů. Ale od počátku nepokojů nahlíželi na svou věc, jež byla v podstatě otázkou státní, ve světle lidských práv a principů klasické demokracie jako na antagonismus „lidu“ a „vládce“, v kategoriích „práv člověka“ a ve světle obecných zásad klasické demokracie. Deklarace nezávislosti a Ústava pak tyto principy převzaly. Následoval úžasný rozvoj, který do sebe vtáhl a uspokojil většinu lidí, a zdálo se, že jen potvrzuje doktrínu zanesenou v „posvátných“ národních dokumentech.

Opozici se zřídka podaří zvítězit, je-li vládnoucí skupina ve fázi rozvoje mocí a úspěchu. V první polovině devatenáctého století nabývaly opozice hlásící se ke klasické doktríně demokracie na síle a nakonec zvítězily nad vládami, které byly – především v Itálii – očividně ve stadiu rozkladu a staly se ukázkou nekompetentnosti, krutosti a zkorumpovanosti. Přirozeně, byť ne zcela nelogicky, to posílilo víru v toto krédo, pro něž navíc bylo výhodou srovnání se zaostalými pověrami, které podporovaly staré vlády. Za daných okolností znamenala demokratická revoluce příchod svobody a slušných životních podmínek a demokratické přesvědčení se stalo evangeliem hlásajícím zlepšení a vládu rozumu. Jistěže se tato převaha musela nakonec vytratit a v celé své nahotě se musela ukázat propast mezi doktrínou a praxí demokracie. Úchvatné červánky úsvitu však vyhasínaly jen pomalu.

Za třetí, nesmíme zapomínat, že existují společenské modely, v nichž je klasická doktrína demokracie fakticky uplatnitelná s dosti velkou přesností. Už jsme zmínili, že se jedná o malá a primitivní společenství, která mimochodem posloužila autorům doktríny za vzor. Platí to také pro společnosti, jež nejsou primitivní, ale nesmí být příliš různorodé a nesmí se potýkat s vážnými problémy. Nejlepším příkladem je Švýcarsko. Ve světě rolníků, kde kromě hotelů a bank není soustředěn velký kapitalistický průmysl, je tak málo věcí, které by se mohly stát předmětem sporu, a politické problémy jsou tak jednoduché a ustálené, že se v nich drtivá většina obyvatel orientuje a shodne se na nich. Ale dojdeme-li k závěru, že v takových případech se klasická doktrína blíží skutečnosti, musíme okamžitě dodat, že se tak děje nikoliv proto, že popisuje skutečný proces politického rozhodování, ale proto, že není třeba přijímat žádná velká rozhodnutí. A konečně, znovu se odvoláme na příklad Spojených států, abychom ukázali, že klasická doktrína někdy dělá dojem, že je aplikovatelná

ná i na velké a velmi různorodé společenství, které řeší závažné problémy – ovšem zmírněné příznivými podmínkami. Do okamžiku, než Spojené státy vstoupily do první světové války, zabývala se společnost především tím, jak ekonomicky využít přírodní podmínky. Dokud nic tento stav vážněji nenarušilo, pro průměrného občana nemělo v podstatě nic zásadní význam. Na dovádění politiků pohlížel s bodrým opovržením. Některé společenské skupinky se živě zajímaly o celní tarify, stříbro, zlořády místní správy nebo o občasně šarvátky s Anglií. Lid jako celek se ale o takové věci moc nestaral, s výjimkou jedné vážné neshody, která nakonec skončila katastrofou ve formě občanské války.

A za čtvrté, politici mají samozřejmě v oblíbě fráze, které lichotí masám a které jim dávají jedinečnou příležitost nejen k tomu, aby se mohli vyhnout odpovědnosti, ale také aby jménem lidu rozdrtili své protivníky.

I. Konkurenční boj o politické vedení

Domnívám se, že většina teoretiků politiky dnes již přijímá kritiku, kterou jsme v předchozí kapitole vznesli proti klasické doktríně demokracie. Většina z nich také asi souhlasí – nebo brzy bude – s tím, že je třeba vytvořit jinou teorii, životní realitě bližší, která zároveň zachrání mnohé z toho, co obhájcí demokratické metody tímto termínem rozumějí. Stejně jako teorii klasickou ji můžeme sevřít do rámce definice.

Vzpomínáme si, že naše největší problémy s klasickou teorií spočívaly v tezi, že „lidé“ mají jednoznačný a racionální názor na každou problematiku a že ho v demokracii uplatňují výběrem „zástupců“, kteří se starají o to, aby byl tento názor uplatněn v praxi. V tomto pojetí hraje tedy výběr zástupců druhořadou roli. Prvořadý je tu cíl demokratického zřízení, kterým je propůjčovat voličům moc rozhodovat o politických otázkách. Zkusme tyto role obrátit a představme si, že rozhodování voličů je druhořadé a výběr zástupců, kteří pak de facto rozhodují, že má prvořadý význam. Podívejme se tedy na celou problematiku tak, že úlohou lidu je vytvořit vládu nebo nějaký zprostředkovatelský orgán, který se pak postará o vytvoření moci výkonné.¹ Naše definice zní: demokratická metoda je takové institucionální zřízení, které umožňuje činit politická rozhodnutí a v němž jednotlivci získávají rozhodovací moc v konkurenčním zápase o voličův hlas.

Při obhajobě a vysvětlování této myšlenky rychle zjistíme, že pokud jde jak o věrohodnost předpokladů, tak o udržitelnost tvrzení, dostáváme daleko lepší teorii demokratického procesu.

¹ Pokrytecké spojení „výkonná moc“ je zavádějící. Přestane jím být v momentě, kdy ho použijeme ve stejném smyslu, v jakém jsme zvyklí používat spojení „výkonný ředitel“ průmyslové korporace. Náplní jeho práce je také daleko více než „vykonávat“ vůli akcionářů.

Za prvé, máme poměrně účinné kritérium, pomocí něhož odlišíme demokratické vlády od jiných. Přesvědčili jsme se, že klasická teorie se v tomto bodě potýká s problémy, protože jak vůli lidu, tak jeho dobro mohly v historii prosadit stejně dobře nebo možná lépe vlády, které bychom v souladu s jakýmkoli užitím tohoto termínu nemohli hodnotit jako demokratické. Nyní jsme v o něco lepší situaci částečně proto, že jsme se rozhodli zdůraznit *modus procedendi*, jehož přítomnost nebo absence lze většinou snadno prokázat.²

Například parlamentní monarchie, dejme tomu anglická, splňuje podmínky pro demokratickou metodu, protože monarcha je v podstatě nucen jmenovat do vlády ty, které vybere parlament. „Konstituční“ monarchii demokratickou nazývat nelze, protože voliči a parlament sice mají stejná práva jako v parlamentní monarchii, ale nemohou prosadit svou vůli pokud jde o vládní kabinet – jeho ministři jsou prakticky i formálně ve službách panovníka, který je může do funkce jmenovat, nebo z ní odvolat. Takové uspořádání může být pro lidi uspokojivé a voliči to mohou dát najevo i tím, že budou hlasovat proti návrhům na změnu. Panovník může být natolik populární, že je schopen porazit všechny soupeře ucházející se o nejvyšší funkci. Ale protože neexistuje mechanismus, který by skutečnou konkurenci zajistil, nevyhovuje tento příklad naší definici.

Za druhé, teorie spojená s naší definicí ponechává dostatečný prostor na to, abychom zohlednili životně důležitou roli vůdce. Klasická teorie takovou možnost nedávala, ale jak jsme viděli, připisovala voličstvu zcela nerealistickou míru iniciativy, což se v podstatě rovnalo naprostému opomíjení vůdcovství. Ale kolektivní chování je vlastně založeno téměř výhradně na přijetí vůdčí síly – vůdcovství je mechanismem převládajícím v prakticky každém kolektivním kroku, který není jen pouhou bezděčnou reakcí. Teze o způsobu fungování a výsledcích demokratické metody, které to berou v úvahu, jsou daleko realističtější. Nezastaví se jen u naplňování *volonté générale*, ale posouvají se v tom směru, že ukazují, jak se taková vůle rodí a jakým způsobem dochází k jejímu nahrazování a falšování. To, co jsme nazvali uměle vytvořenou vůlí lidu, již nestojí mimo teorii jako odchylka, jejíž absence si zbožně přejeme – vstupuje na základní rovinu, jak to má být.

Za třetí, existuje-li vůbec skupinový akt vůle (například vůle nezaměstnaných získat podporu nebo vůle některých skupin, aby jim bylo pomoheno), naše teorie ho nezanedbává. Naopak, nyní můžeme vůli přisoudit přesně tu roli, kterou má hrát. Takové akty vůle se zpravidla neprosazují sa-

močinně a přímo. Mohou být silné a jednoznačné, a přesto často zůstávají po desetiletí latentní, dokud se na ně nezaměří politická osobnost, která z nich učiní politický faktor. Politik nebo jeho zástupci je organizují, rozvíjejí a do své konkurenční nabídky včlení ještě další vhodné složky. Vzájemné působení dílčích zájmů a veřejného mínění a způsob, jakým utvářejí politickou situaci, jsou tak vidět v novém a daleko jasnějším světle.

Za čtvrté, naše teorie samozřejmě nemůže být jasnější, než je koncepce konkurence o vůdčí pozici. Tato koncepce nastoluje stejné obtíže, s jakými se setkáme v oblasti konkurence ve sféře ekonomické, bylo by tedy záhodno je porovnat. V ekonomickém životě nikdy nevidíme úplnou absenci konkurence, zřídka kdy je ale dokonalá.³ Podobně i v politice vždy existuje konkurence o přízeň lidí, i když možná jen potenciální. Pro zjednodušení jsme konkurenční boj o vedoucí pozici, kterým definujeme demokracii, omezili na všem otevřenou soutěž o hlasy ve svobodných volbách. Děláme to proto, že demokracie je pro vedení konkurenčního zápasu podle všeho uznávanou metodou a volby jsou prakticky jedinou dostupnou možností jeho naplnění pro libovolně velká společenství. Kromě toho jsou tak vyloučeny mnohé metody zabezpečení vůdcovství,⁴ které by vyloučeny být měly, jako například vojenská vzpoura, zatímco jiné vyloučit nelze. Jde o případy nápadně se podobající ekonomickým praktikám, které nazýváme „nekalá“ konkurence nebo „klamavá“ konkurence či omezování konkurence. Vyloučit je nelze prostě proto, že bychom jinak měli co do činění s naprosto nerealistickým ideálem.⁵ Mezi tímto v praxi neexistujícím ideálem a případy, kde je veškerá konkurence vůči etablovaným vůdcům potlačována silou, je celá škála situací, v nichž demokratická metoda nepostřehnutelnými kroky postupně přechází v autokracii. Naším úkolem je nicméně porozumět, nikoli filozofovat, a potom je taková situace naprosto v pořádku. Hodnota našeho kritéria tím vážně narušena není.

Za páté, naše teorie, jak se zdá, také objasňuje vztah mezi demokracií a svobodou jednotlivce. Svoboda jednotlivce je v podstatě sféra, v níž si člověk vládne sám a jejíž hranice jsou historicky proměnlivé – *žádná*

³ V Části II jsme uvedli příklady problémů, které z toho plynou.

⁴ Zároveň jsou ale vyloučeny metody, kterých by se to týkat nemělo, například tichý souhlas voličů s tím, že někdo zastává vedoucí postavení, nebo volby *quasi per inspirationem*, tedy jakoby vyšším vnuknutím. Ty se od hlasování liší jen formálně. Ale prvně zmiňovaný příklad není bez významu ani v současné politice. Vliv, který ve své straně má její předseda, je často založen jen na tichém souhlasu s jeho vůdcovstvím. Relativně vzato jsou to detaily, které náčrt jako je tento může, domnívám se, pominout.

⁵ Stejně jako v ekonomice jsou některá omezení součástí právních a morálních principů společnosti.

² Viz však čtvrtý bod níže.

společnost netoleruje absolutní svobodu, a to ani svědomí a vyjadřování, a *žádná* společnost také neredukuje tuto sféru na nulu –, a je tedy otázkou stupně. Viděli jsme již, že demokratická metoda v porovnání s jinou politickou metodou za jinak stejných okolností nutně nezaručuje větší míru svobody jednotlivce. Může tomu být docela dobře naopak. Ale přesto mezi demokracií a svobodou jednotlivce vztah je. Pokud je alespoň v principu každému zaručena svoboda účasti na volebním konkurenčním boji o politickou moc,⁶ znamená to většinou – i když ne vždy – *pro všechny* značnou míru svobody slova. Především je obvykle do značné míry zaručena svoboda tisku. Vztah mezi demokracií a svobodou není zcela těsný a může být upravován. Nicméně z úhlu pohledu intelektuála je velmi důležitý. To je vše, co bylo k tomuto vztahu záhodno říci.

Za šesté bych chtěl zdůraznit, že označil-li jsem za primární úkol voličstva vytvořit vládu (přímo nebo prostřednictvím dalšího orgánu), myslím jsem tím také úkol opačný, tedy ji odvolat. V prvním případě se jedná o přijetí vůdce nebo vedoucího skupiny, ve druhém o jejich odmítnutí. Toto připomenutí chce zajistit prvek, který by čtenáři mohl chybět. Je možno se domnívat, že voliči politiky dosazují do funkcí a zároveň je kontrolují. Jenomže vzhledem k tomu, že voličstvo obvykle nemůže své politické vůdce usměrňovat jinak, než že je nebo parlamentní většinu, která je podporuje, znovu nevolí, omezíme tento problém na rámec naší definice. Občas sice dochází ke spontánnímu vyjádření odporu, který je schopen svrhnout vládu, přimět ministra k demisi nebo jinak si vynutit určité kroky. Jde však o výjimečné případy a jak uvidíme, neodpovídají duchu demokratické metody.

Za sedmé, naše teorie vrhá potřebné světlo na jeden dávný spor. Každý, kdo souhlasí s klasickou doktrínou demokracie, a v důsledku toho je přesvědčen, že funkcí demokratické metody je zaručovat, aby se o problémech rozhodovalo a politika se utvářela v souladu s vůlí lidu, musí narazit na to, že i kdyby byla vůle lidu jednoznačná a skutečná, rozhodnutí přijatá prostou většinou by ji často nevyjadřovala, ale překrucovala. Je jasné, že vůle většiny je právě jen vůlí většiny, a proto nemůže být ztotožňována s vůlí „lidu“. Lid je totiž mozaikou, kterou většina prostě nemůže „zastupovat“. Postulovat jejich totožnost v definici problémů neřeší. O skutečné řešení se nicméně pokusili autoři různých návrhů poměrného zastoupení.

Tyto návrhy sklídily nepříznivou kritiku vycházející především z praktického základu. Je zřejmé nejen to, že poměrné zastoupení umožňuje, aby se prosadila celá řada zvláštností, ale také může stát demokracii v cestě

k vytvoření efektivní vlády, a v krizových okamžicích je tedy nebezpečné.⁷ Ale ještě než dojdeme k závěru, že je-li demokratický princip aplikován do důsledků, je demokracie neproveditelná, měli bychom si položit otázku, jestli tento princip opravdu vyžaduje poměrné zastoupení. Tak tomu totiž není. Vede-li hlasování voličů skutečně k tomu, že zvolení přijímají roli vůdců, pak předpoklady pro poměrné zastoupení přestávají být závazné a argumentace, která ho podporuje, se hroutí. Uplatnění demokratického principu tu jednoduše znamená, že otevírá vládu se chopí ti, kteří mají větší podporu než každý z konkurenčních jedinců nebo týmů. Většinový systém tedy z hlediska logiky demokratické metody ob stojí, i když z úhlu pohledu, který leží mimo tuto logiku, ho lze nadále odsuzovat.

II. Použití principu

Vyzkoušejme si teď shora nastíněnou teorii na několika nejdůležitějších rysech struktury a fungování politiky v demokratických zemích.

1. Řekl jsem, že prvořadým úkolem hlasování voličů je vytvoření vlády. To může znamenat i zvolení celé skupiny úředníků. Takový postup se ale týká především místních zastupitelstev a zabývat se jím nebudeme.⁸ Nás bude zajímat celostátní vláda. Můžeme říci, že vytvořit ji v podstatě znamená rozhodnout, kdo ji povede.⁹ Takovému jedinci říkáme, jak jsme již jednou učinili, ministerský předseda nebo premiér.

Je jen jedna demokracie, kde hlasy voličů vybírají premiéra přímo, totiž Spojené státy.¹⁰ V ostatních případech hlasy voličů nevedou přímo

⁷ Argumenty proti poměrnému zastoupení byly předneseny profesorem F. A. Hermensem v „The Trojan Horse of Democracy“, *Social Research*, listopad 1938.

⁸ Děláme to jen pro zjednodušení. Tento jev zcela zapadá do našeho schématu.

⁹ To je pravda jen přibližně. Hlas voličů dá moc do rukou skupině, která za normálních okolností uznává jednoho vůdce, ale zpravidla jsou v ní i další vůdčí osobnosti, i když ne tak prominentní, které mají nárok na politické uplatnění a kterým hlavní lídr musí přidělit příslušné úřady. Tím se budeme zabývat později.

A je tu další věc, kterou je třeba zdůraznit. Ačkoliv se dá očekávat, že jedinec, který se dostane do vedení, bude silná osobnost, neznamená to, že tomu tak bude vždycky. Termín „vůdce“ nebo „vůdčí osobnost“ neimplikuje, že takový jedinec je nutně obdařen vůdcovskými schopnostmi nebo že jde osobním příkladem. Jisté politické situace nahrávají lidem, kterým není vůdcovství dáno do vínku (stejně jako jiné kvality), a nejsou příznivé vytvoření silných osobních pozic. Strana nebo koalice stran mohou tedy občas být bez vůdce. Každému je ale jasné, že jde o patologický stav a jednu z typických příčin porážky.

¹⁰ Můžeme, předpokládám, odhlédnout od kolegia volitelů. Pro prezidenta Spojených států používám termín premiér, protože chci zdůraznit, že jeho postavení by v mnoha

⁶ Svobodný v tomtéž smyslu, v němž si člověk může otevřít další textilní továrnu.

k vytvoření vlády, nýbrž prostředníka, jehož budeme dále nazývat parlamentem,¹¹ na nějž je úkol vytvořit vládu přenesen. Vysvětlení pro přijetí nebo lépe pro vývoj takového zřízení se může zdát – z hlediska historického, z hlediska účelnosti i z hlediska jeho různých forem v různých společnostech – nasnadě. Jenže se nejedná o logický konstrukt. Jde o výtvor přirozeného vývoje, jehož významové odstíny a výsledky se zcela vymykají oficiálním, a tím spíše právním doktrínám.

Jak parlament vytvoří vládu? Metodou, která se hned nabízí, je její zvolení, nebo – vzato realističtěji – zvolení ministerského předsedy, který ministry vybere a předloží jejich seznam parlamentu k odhlasování. Tato metoda je využívána zřídka,¹² ale lépe než jiná ukazuje charakter celého postupu. Kromě toho všechny jiné způsoby mohou být převedeny na tento jediný, protože člověk, který se stane ministerským předsedou, je za normálních okolností tím, koho by parlament stejně zvolil. Jestli je nakonec povolán do svého úřadu králem nebo královnou jako v Anglii, prezidentem jako ve Francii nebo zvláštním výborem jako v Pruském svobodném státě v období Výmarské republiky, je jen formální věc.

Klasická anglická praxe je následující. Po všeobecných volbách má vítězná strana v parlamentu většinu a může svým hlasem vyjádřit nedůvěru komukoliv kromě svého vůdce, který je touto „zápornou cestou“ prohlášen „parlamentem“ za ministerského předsedu. Jeho pověření je zpečetěno monarchou, kterému premiér „políbí ruku“ a předá seznam ministrů

demokratických státech tomuto označení odpovídalo. Nerad bych zmenšoval rozdíly mezi těmito dvěma úřady, přestože některé z nich mají jen formální charakter. Tím nejméně důležitým je, že prezident má také v mnoha případech hlavně reprezentativní funkci, například ve Francii. Daleko důležitější je, že nemůže rozpustit Kongres, ale to nemůže ani francouzský ministerský předseda. Na druhé straně má silnější pozici než anglický premiér, protože není závislý na většině v Kongresu, alespoň právně vzato. Nemá-li ji však, je ve skutečnosti paralyzován ve svém jednání. Dále může (téměř) podle libosti povolávat a odvolávat členy kabinetu. Ty lze stěží nazývat ministry v anglickém smyslu slova a vlastně nejsou ničím víc než „tajemníky“ v tom smyslu, jaký má tento výraz v běžném jazyce. Můžeme říci, že prezident je v jistém smyslu nejen premiérem, ale i jediným ministrem, ledaže bychom našli podobnosti mezi funkcemi anglického ministra (člena kabinetu) a funkcemi ředitelů administrativních sil v Kongresu.

Vysvětlit a vyložit tyto a mnohé jiné jednotlivé zvláštnosti v této či jiné zemi, kde vládne demokracie, není těžké. Ale abychom šetřili místem, zaměříme se hlavně na anglický model a ostatní případy budeme brát jako více méně důležité „odchylky“ od teorie, která je zatím nejdůležitější praktikována v Anglii, přestože není podložena právně.

¹¹ Připomeňme si, že jsem parlament definoval jako státní orgán. Ačkoliv jsem tak učinil z důvodů formální (právní) logiky, je taková definice obzvláště vhodná pro naše pojetí demokratické metody. Členství v parlamentu je tedy úřadem.

¹² Například v Rakousku po rozpadu Rakouska-Uherska v roce 1918.

včetně osob tvořících vládní kabinet. Jsou na něm v první řadě zasloužilí členové strany – ti získají některé úřady jako vyjádření úcty. Dále jsou tu méně důležité vůdčí osobnosti, jedinci, na jejichž podporu se ministerský předseda spoléhá v každodenních parlamentních bojích a kteří vděčí za svůj postup částečně své pozitivní politické hodnotě a částečně tomu, že potenciálně mohou působit potíže. Následně je tu třetí skupina politiků na vzestupu – ti jsou přizváni do kouzelného kruhu úřadu, aby se „vytáhly mozky ze zadních lavic“. A za čtvrté někdy je na seznamu i několik jmen patřících politikům, o nichž se premiér domnívá, že mají patřičnou kvalifikaci k působení v určitých funkcích.¹³ Ale i v tomto případě by parlamentní hlasování přineslo stejný výsledek. Čtenář také zjistí, že tam, kde má premiér možnost rozpustit parlament (jako v Anglii) a vypsat nové volby, lze očekávat, že pokud by měl premiér podporu voličů, přinesly by přímé volby vládního kabinetu stejný výsledek jako shora uvedený postup.¹⁴ To si můžeme ukázat na slavném příkladu.

2. V roce 1879, kdy vláda Beaconsfielda (Benjamina Disraeliho) po šesti letech zdárného volebního období, které vyvrcholilo úspěchem na Berlínském kongresu,¹⁵ po právu očekávala volební vítězství, W. E. Gladstone vyburcoval zemi sérií plamenných projevů o nepřekonatelné síle (Midlothianská kampaň), které tak obratně využívaly turecké ukrutnosti, že to vzvedlo vlnu sympatií veřejnosti projevovaných jemu osobně. Oficiální strana

¹³ Někteří lidé si stěžují, jak málo znamená způsobilost zastávat daný úřad. Takový názor se míjí s hlavní myšlenkou této rozpravy. Podstata demokratické vlády je v tom, že se hodnotí především politické zásluhy a způsobilost jen jako něco navíc. Viz níže kapitola XXIII.

¹⁴ Jestliže, jako například ve Francii, ministerský předseda takovou možnost nemá, parlamentní *coteries* jsou natolik nezávislé, že ona paralela mezi výběrem osobnosti parlamentem a jejím zvolením v přímých volbách se oslabuje, ne-li zcela zaniká. Je to situace, v níž se salónní hra parlamentní politiky vymyká kontrole. Z našeho úhlu pohledu je to odchylka od schématu. Stejného názoru byl Raymond Poincaré. K takovým situacím dochází samozřejmě i v Anglii. Premiérova moc rozpustit parlament, přesněji řečeno „doporučit“ monarchovi, aby rozpustil poslaneckou sněmovnu, je bez účinku, pokud se proti tomu postaví kruhy uvnitř jeho vlastní strany nebo pokud není naděje, že by volby posílily jeho moc v parlamentu. To znamená, že má silnější pozici (i když relativně slabou) v parlamentu než v celé zemi. Tento stav může nastat, když je vláda u moci delší dobu. Ale v anglickém systému tato odchylka nemůže trvat příliš dlouho.

¹⁵ Nechci tím říci, že dočasné urovnání problému, které přivedly rusko-turecké války, a získání zcela bezvýznamného Kypru lze počítat mezi mistrovské státnické tahy. Ale domnívám se, že z hlediska domácí politiky byly právě tím druhem okázalého úspěchu, který působí na ješitnost průměrného občana a zvyšuje vyhlídky vlády v atmosféře hurávlástenectví. Panoval všeobecný názor, že kdyby Disraeli rozpustil parlament hned po svém návratu z Berlína, volby by vyhrál.

s tím neměla nic společného. Několik jejích vůdčích osobností bylo dokonce proti. Gladstone rezignoval na pozici předsedy strany několik let předtím a k lidem se obracel jako jednotlivec. Ale když liberální strana díky tomu dosáhla přesvědčivého volebního vítězství, bylo všem jasné, že se Gladstone opět musí stát jejím předsedou – vlastně že jím už díky národnímu vůdcovství je, nikdo jiný nepřichází v úvahu. Získal moc ověněn slávou.

Z hlediska fungování demokratické metody je tento příklad velmi poučný. Předně si musíme uvědomit, že je ojedinělý jen díky své dramatictosti, ničemu jinému. Je to jen zveličený vzorek jinak běžného typu. Příklady obou Pittů, Peela, Palmerstona, Disraeliho a Campbell-Bannermana se od něj liší jen ve stupni.

Podívejme se nejprve na politické vůdcovství premiéra.¹⁶ Z našeho příkladu je vidět, že se skládá ze tří různých prvků, které nesmíme zaměňovat

¹⁶ Pro Angličany je typické, že oficiálně uznali existenci úřadu premiéra až v roce 1907, kdy bylo dovoleno, aby se dostal do oficiálního pořádku u dvora. Ale tato funkce je stará jako demokracie sama. Nicméně vzhledem k tomu, že demokratická vláda nebyla nikdy přijata na základě jasně formulovaného rozhodnutí, ale pomalu se vyvinula jakou součást společenského procesu, není snadné určit i jen přibližně období jejího zrodu. Bylo dlouhé období, v němž existovala jen v zárodečném stadiu. Je lákavé datovat zavedení demokracie do období vlády Viléma III. Jeho pozice byla ve srovnání s vládci hlavního původu daleko slabší a myšlenka demokracie se mohla jevit pravděpodobněji. Hlavní námitka by se týkala ani ne tak toho, že Anglie tehdy nebyla žádou „demokracií“ – čtenář si vzpomene, že nedefinujeme demokracii podle rozsahu volebního práva –, jako toho, že na jedné straně se za Karla II. objevil zárodečný případ Danbyho a na straně druhé faktu, že Vilém III. se s tím nikdy nesmířil a určité záležitosti úspěšně držel ve svých rukou. Nesmíme samozřejmě zaměňovat pouhé poradce s ministerskými předsedou, jakkoliv velký měli na panovníka vliv a jakkoli pevně byli usazeni v samém centru moci, například osobnosti jako Richelieu, Mazarin nebo Strafford. Godolphin a Harley za vlády královny Anny jsou jasnými přechodnými případy. Za prvního premiéra byl ve své době a dosud je politickými historiky považován Sir Robert Walpole. Ale ani jeho stejně jako vévodu z Newcastlu (nebo jeho bratra Henryho Pelhama či oba dohromady) a v podstatě všechny osobnosti až po Lorda Shelburna (včetně Pitta staršího, který se coby ministr zahraničí v podstatě velmi přiblížil našemu kritériu pro funkci premiéra) nelze označit za ministerské předsedy, protože jim chyběla ta či ona charakteristika. Prvním plnohodnotným exemplářem byl Pitt mladší.

Je zajímavé, že v době Sira Roberta Walpole (a později v době Lorda Cartereta, hraběte z Granville) jejich současníci vůbec neuznávali, že tento nástroj prodávající se atrofovanou tkání by měl pro demokracii zásadní význam. Naopak, veřejné mínění to chápalo jako tu nejhorší chorobu, která ohrožovala národní prosperitu a demokracii – „jediný“ ministr nebo „první ministr“, to byly urážky, kterými Walpole častovali jeho nepřátelé. Tato skutečnost je důležitá. Nejenže ukazuje, s jakým odporem se obvykle setkává zavedení nové instituce. Je z ní také patrné, že tato nová funkce se jevila neslučitelnou s klasičtější doktrínou demokracie – v této doktríně totiž opravdu není místo pro politické vůdce v našem slova smyslu, a tedy ani pro post premiéra.

a jež jsou přítomny v jednotlivých případech v různých proporcích. Jejich výsledná směs pak určuje individuální charakter vlády každého premiéra. Navenek přichází do úřadu jako předseda své strany *v parlamentu*. Jakmile převezme funkci, stává se v jistém smyslu vůdčí osobností *parlamentu* – přímo ve sněmovně, jejímž je členem, nepřímou i v té druhé. To není jen oficiální eufemismus, je to daleko více, než vyplývá z moci, kterou má ve vlastní straně. Získává vliv u jiných stran a jejich členů, nebo u nich vzbuzuje nesympatie, což má velký význam pro jeho šance na úspěch. V krajním případě – jehož nejlepším ilustrací je postup Sira Roberta Peela – může prostřednictvím jiné strany přimět k poslušnosti tu svoji. A konečně, přestože je za normálních okolností považován za hlavu strany *v zemi*, dobře rozvinutý druh premiérského rodu bude mít jinou pozici odlišnou od té, kterou automaticky získává předsednictvím stranické organizace. Utváří a tvůrčím způsobem formuje názory strany a nakonec dospěje k vůdcovství utvářejícímu veřejné mínění za stranickými hranicemi. Stává se z něj vůdce celého národa, který může být v jistém smyslu nezávislý na stranických názorech. Není třeba dodávat, jak velmi osobní je takový úspěch a jak nesmírně důležitá je pozice, kterou si premiér vybuduje mimo stranu a parlament. Dává mu do ruky bič, jímž stačí jen zapraskat, a neochotní nebo reptající spolustraníci srazí podpatky, který však může také poranit, použije-li ho nesprávně, může také ostře švihnout ruku, jež ho neumí používat.

Z toho ale vyplývá důležitá výhrada k našemu předpokladu, že v parlamentní demokracii je na parlamentu, aby sestavil vládu. Parlament obvykle rozhoduje o tom, kdo bude ministerským předsedou, ale ne zcela svobodně. Spíš ho schvaluje, než by ho iniciativně vybíral. S výjimkou patologických případů, jakou je francouzská *chambre*, zpravidla nejsou přání poslanců v procesu, ze kterého vzejde vláda, rozhodujícím faktorem. Poslanci nejenže mají ruce svázané stranickými omezeními, ale jsou také taženi člověkem, kterého „volí“ – jsou taženi do aktu „volby“ přesně tak, jak jsou jím následně taženi, když ho „zvolí“. Každý kuň samozřejmě může zjankovatět a nemusí se hrnout pod ohlávku. Ale revolta nebo pasivní odpor namířené proti premiérovi jsou jen ukazateli zcela normálního vztahu, který je vlastně podstatou demokratické metody. Gladstonovo osobní vítězství v roce 1880 je odpovědí na oficiální teorii, že parlament vytváří a odvolává vládu.¹⁷

¹⁷ Gladstone sám tuto teorii rozhodně podporoval. V roce 1874 po porážce ve volbách trval na tom, aby parlament zasedal, protože odvolání z funkce může schválit právě jen parlament. To samozřejmě nic neznamená. Podobně také horlivě vyjadřoval úctu a poddanost koruně. Řada autorů jeho životopisu se nad tímto postojem velkého demokratického vůdce ke dvoru podívovala. Soudě podle silné nesympatie, kterou ke Gladstonovi

3. Přejdeme nyní k charakteru a úloze vládního kabinetu.¹⁸ Jde o zvláštní orgán se dvěma tvářemi, o společný výtvar parlamentu a premiéra. Premiér určuje, kdo bude do kabinetu jmenován, a parlament zase jeho výběr schvaluje, ale rovněž ovlivňuje jeho volbu. Ze stranického pohledu jde o seskupení druhořadých vůdců odrážející více méně stranickou strukturu. Z pohledu ministerského předsedy jde nejen o skupinu soudruhů ve zbrani, ale o straníky, kteří berou v potaz své vlastní zájmy a vyhlídky – o takový miniaturní parlament. Aby tato kombinace vznikla a fungovala, je nezbytné, aby se ministři vládního kabinetu dohodli – ne nutně z vášnivé náklonnosti –, že budou pod panem X vykonávat své úřední povinnosti a utvářet jeho program tak, aby jeho kolegové v kabinetu neměli příliš často pocit, že musí – řečeno oficiální frazeologií – „přehodnotit svou pozici“ nebo proti němu zahájit okupační stávkou. Vládní kabinet – a to se týká i širšího sboru ministrů, k němuž patří političtí úředníci, kteří nejsou jeho součástí – má tedy v demokratickém procesu jinou funkci než premiér, strana, parlament a voliči. Jeho úloha zprostředkujícího vůdce je spojena – i když v ní nespočívá – s běžnou náplní práce jednotlivých úředníků v několika ministerstvech, kteří do těchto funkcí byli jmenováni, aby udrželi kontrolu vůdčí skupiny nad byrokratickou mašinerií. Jejich úkol má (pokud vůbec) jen vzdálený vztah k „dohledu na to, aby jednotlivá ministerstva naplňovala vůli lidu“. Přesněji řečeno, v nejlepším případě jsou lidé seznámeni s výsledkem, o kterém nikdy nepřemýšleli a který by nikdy předem neschválili.

4. Vraťme se teď k parlamentu. Definoval jsem už jeho podle mého mínění primární funkci a dodal k této definici určité výminky. Je ale mož-

pocítovala od roku 1879 a kterou autoři Gladstonovy biografie přisepovali škodlivému vlivu Disraeliho, prokázala královna Viktorie větší prozíravost než všichni životopisci. Je opravdu třeba zdůrazňovat, že prokazování úcty může znamenat dvě různé věci? Muž, který se ke své ženě chová s vybranou uhlazeností zpravidla není typ, který by přistoupil na přátelství mezi pohlavími, nepovažuje opačné pohlaví za rovnocenné. Uhlazeným chováním se přátelskému vztahu může vyhnout.

¹⁸ Historický vývoj vládního kabinetu je ještě více než původ úřadu premiéra zamlžen spojitostí dějin, která zakrývá změny týkající se podobných institucí. Dodnes je anglický vládní kabinet v právním smyslu činnou složkou Tajné rady, která samozřejmě existovala i v dobách rozhodně nedemokratických, ale pod povrchem se vyvinula ve zcela jiný orgán. Pokud si toto uvědomíme, je náš úkol datace prvního vládního kabinetu o poznání snazší než v případě premiéra. Ačkoliv zárodky vládního kabinetu můžeme hledat za vlády Karla II. (jediným byl poradní sbor zvaný Kabala; druhým rada čtyř vytvořená pokusem W. Temple), horkým kandidátem na první místo by byla „junta“ whigů za vlády Viléma III. Od vlády královny Anny by se předmět eventuálních sporů týkal jen některých věcí ohledně členství nebo způsobu fungování.

né namítnout, že má definice nedostatečně zohledňuje jeho další funkce. Parlament samozřejmě dělá i řadu jiných věcí, než je vytváření a odvolávání vlády. Vydává zákony, a dokonce spravuje. Neboť i když každé parlamentní rozhodnutí, kromě různých politických usnesení a prohlášení, je formálně „zákonem“, je parlament také autorem mnoha administrativních opatření. Rozpočet je tím nejdůležitějším. Jeho vytvoření je administrativním počinem, ale ve Spojených státech ho sestavuje Kongres. I tam, kde ho jako v Anglii se souhlasem kabinetu vypracovává ministr financí, o něm musí hlasovat parlament, a stává se tak parlamentním rozhodnutím. Nevyvrací to naši teorii?

Když proti sobě postupují dvě armády, jejich kroky se vždy soustředí na objekty, které mají strategickou a taktickou důležitost. Mohou bojovat o kus země nebo o nějaký kopec. Ale rozhodnutí o dobytí toho kusu země nebo kopce musí vycházet ze strategického nebo taktického cíle, a tím je konec konců porážení nepřítele. Bylo by pochopitelně absurdní taková rozhodnutí vyvodit z vojensky nedůležitých vlastností zmíněného kousku země nebo kopce. Podobně je nejprřednějším a nejdůležitějším cílem politické strany zvítězit nad ostatními a získat moc, popřípadě si ji upevnit. Rozhodování o politických záležitostech, analogicky k dobývání kusu země nebo kopce, není pro politika cílem, ale pouhou náplní parlamentní činnosti. Protože politici nestřelí kulky, ale slova, a protože tato slova nevyhnutelně vycházejí z toho, o čem se jedná, nemusí být paralela s vojenským manévrem na první pohled patrná. Nicméně v obou případech se hraje o vítězství nad nepřítelem.¹⁹

V podstatě je rozhodování parlamentu o státních otázkách metodou, jak udržet vládu u moci, nebo jí naopak odepřít podporu, nebo jak vyjádřit ochotu přijmout, či vůli odvolat ministerského předsedu.²⁰ Až na vý-

¹⁹ Někdy se politici vynoří z mlhy své rétoriky. Uvedme příklad, který nikdo nemůže považovat za lehkovážný – politika formátu Sira Roberta Peela. Ten, když popisoval své řemeslo poté, co zvítězil v parlamentu nad whigovskou vládou v otázce její politiky na Jamajce, prohlásil: „V případě Jamajky jsme vsadili na dobrého koně“. Nad tím by se měl čtenář zamyslet.

²⁰ To se samozřejmě vztahuje na předvichystickou situaci ve Francii a předfašistickou v Itálii stejně jako na situaci anglickou. Výjimkou jsou Spojené státy, protože porážka vlády ani v důležitých otázkách tam nevede k rezignaci prezidenta. Je to jednoduše proto, že ústava, která je založena na odlišné politické teorii, neumožňuje parlamentu, aby plně rozvinul logiku svého fungování. Stejně však lze říci, že se tato logika neprosadila vůbec. Parlamentní porážka v zásadních otázkách sice nevede k sesazení prezidenta, ale oslabuje jeho prestiž natolik, že to může ohrozit jeho vedoucí pozici. To načas vytvoří zvláštní situaci, která se nakonec vyřeší velmi podobně jako v Anglii, když je premiér postaven před problém rozpuštění parlamentu.

jimky, kterými se budeme zabývat později, je *každé* hlasování hlasováním o důvěře nebo nedůvěře a hlasování, které se tak technicky skutečně nazývá, jen ukazuje *in abstracto* základní rys společný jim všem. Přesvědčíme se o tom, když uvážíme, že iniciativa ohledně předkládání otázek, o kterých je třeba rozhodovat, je v rukou vlády nebo opozičního stínové kabinetu a nezávisí na soukromém přesvědčení jednotlivých poslanců.

Ministerský předseda vybírá z neutuchajícího přívalu problémů ty, které předloží parlamentu, to znamená ty, které chce jeho vláda regulovat zákonem nebo – pokud si není jistý pevnou půdou pod nohama – alespoň formou usnesení. Každá vláda samozřejmě zdědí od svého předchůdce řadu nevyřešených problémů, které nelze odložit. Jiné se budou pojímat jako záležitost čistě rutinní politiky. A pouze v případě brilantního úspěchu může ministerský předseda prosadit kroky týkající se politického problému, jehož je sám autorem. V každém případě je rozhodujícím faktorem v činnosti parlamentu vládní iniciativa a výběr – lhotejno zda vynucený, či nikoli. Předloží-li návrh zákona opozice, je to hozená rukavice – útok, který musí vláda zmařit buď tím, že se celé záležitosti chopí sama, nebo ho odmítnout v otevřeném střetu. Pokud přijde s důležitou zákonodárnou iniciativou, která není na programu vlády, nějaká skupina z vládní strany, znamená to vzpouru a jako takovou ji budou ministři vnímat bez ohledu na její hodnoty, které má vedle svého taktického účelu. To platí i pro iniciativu týkající se rozpravy. Není-li jejím iniciátorem vláda, je to příznakem toho, že vláda nedrží kormidlo pevně. A konečně, pokud je určitý krok výsledkem vnitrostranické dohody, svědčí to o nerozhodné bitvě nebo o tom, že od ní bylo ze strategických důvodů upuštěno.²¹

5. Výjimky z takového principu fungování vlády v „zastupitelských“ shromážděních jen zvýrazňují jeho realističnost. Mohou být dvojího druhu.

²¹ V této souvislosti můžeme zmínit další důležitý anglický příklad. Rozprava o důležitém návrhu zákona nepokračuje či obvykle nepokračovala, pokud během druhého čtení nezískal dostatečně přesvědčivou podporu většiny. Tato praxe je především výrazem dosti velkého omezení většinového principu používaného v mnoha dobře fungujících demokraciích. Nebylo by tedy správně tvrdit, že v demokracii je menšina vždy nucena ustoupit většině. Ale je tu ještě jiný aspekt. Menšina sice není nucena vždy ustoupit většině, pokud jde o projednávání určitého problému v parlamentu (i když i zde jsou výjimky), ale jedná-li se o to, zda vládní kabinet zůstane u moci či nikoliv, pak menšina ustoupit musí. Hlasování o důležitém vládním kroku po druhém čtení je kombinací hlasování o důvěře a hlasování o odložení tohoto návrhu zákona. Pokud by šlo výlučně o obsah, nemělo by smysl pro něj hlasovat, neboť není určen do sbírky zákonů. Ale pokud jde parlamentu především o udržení kabinetu u moci, pak je taková taktika zcela pochopitelná.

Za prvé, vůdcovství nemá nikdy absolutní povahu. Politické vedení v rámci demokratického modelu tím spíše, protože zahrnuje konkurenční složku, která je základem demokracie. Každý člen strany má teoreticky právo nahradit svého vůdce a jsou tací, kteří mají v tomto směru naději na úspěch. Řadoví poslanci – pokud mají pocit, že by mohli být někým víc – i ministři uvnitř a vně stranického jádra balancují mezi bezvýhradnou loajalitou ke svému vůdci a bezvýhradným sledováním svých vlastních zájmů a zvažují rizika a šance s obratností někdy vskutku obdivuhodnou.²² Vůdce na druhé straně kolísá mezi lpěním na disciplíně a tolerancí odporu proti své osobě. Zmírňuje tlak více či méně rozumnými ústupky, výrazy nespokojenosti či chvály, tresty a odměnami. Tato hra v závislosti na síle osobnosti a pozici, kterou jednotlivci zastávají, vede ve většině případů ke značné míře svobody. Především skupinám, které jsou dostatečně silné, aby daly průchod svému odporu, ale ne natolik, aby protlačily své lidi a svůj program do vlády, je ponechána volná ruka v méně závažných záležitostech nebo v takových otázkách, které premiér pokládá za méně důležité nebo lokálně omezené. Skupiny přívrženců ale i jednotlivci mají občas možnost předložit vlastní návrh zákona a ještě více shovívavosti se dá očekávat v případě kritiky nebo neschopnosti mechanicky zvednout ruku pro každý vládní krok. Stačí se ale na celou situaci podívat z praktického hlediska a s ohledem na omezení, která brání zmíněnou svobodu využít, a uvědomíme si, že se tento postup neslučuje s principem parlamentní praxe, nýbrž že se od něj odchyluje.

Za druhé, jsou případy, kdy stroj politiky některé záležitosti nezpracuje buď proto, že ani vláda ani opozice je nehodnotí jako politicky zásadní, nebo proto, že je jejich význam opravdu pochybný.²³ Takových otázek se pak může zhostit nestraník nebo outsider, který se raději nezávisle pokouší o moc, než aby se probíjel v řadách jedné z existujících stran. To je naprosto běžný politický postup. Je tu ale ještě jiná možnost. Člověk se může cítit jistým problémem natolik osloven, že vstupuje do politiky pouze proto,

²² Velmi poučný a ilustrativní může být příklad toho, jak se zachoval Joseph Chamberlain v osmdesátých letech devatenáctého století s ohledem na irskou otázku. Nakonec porazil Gladstona, ale svou kampaň začal jako jeho horlivý stoupenec. Výjimečné jsou na tom jen síla a genialita tohoto muže. Každý politický vůdce ví, že jen průměrnost může být loajální. Proto se někteří z těch největších vůdců, například Disraeli, obklopovali jen zcela průměrnými lidmi.

²³ Typickým příkladem spadajícím do první kategorie jsou záležitosti, které vláda nikdy neprojednávala. Důvodem, proč se vláda a stínový kabinet v tichosti dohodnou, že se jistou otázkou nebudou zabývat navzdory možnostem, které skýtá, mohou být komplikace technického rázu nebo strach, že způsobí dílčí potíže.

aby ho podle svého vyřešil, aniž by měl v úmyslu začít politickou kariéru. Je to ale natolik neobvyklé, že jen těžko budeme hledat nějaké významné příklady tohoto druhu. Mohl by jím být Richard Cobden. Častěji se vyskytují méně významné případy typu rytíře či křižáka. Ale všichni se shodneme na tom, že se jedná jen o odchylky od běžného chodu věcí.

Shrňme tedy, co bylo řečeno. Při pozorování lidské společnosti zpravidla není těžké určit – alespoň zhruba zdravým rozumem – jakých cílů se ta která společnost snaží dosáhnout. Můžeme říci, že tyto cíle ospravedlňují odpovídající lidské jednání a dávají mu smysl. Z toho ale nevyplývá, že společenský význam určitého jednání je nutně jeho hnací silou, a tudíž i dostatečným vysvětlením. Je-li tomu tak, pak teorie, která se spokojí s analýzou společenských cílů nebo potřeb, nemůže odpovídajícím způsobem vysvětlit činnosti, které vedou k jejich dosažení nebo uspokojení. Například důvod, proč existuje ekonomická aktivita, je samozřejmě ten, že lidé chtějí jíst, oblékat se a tak dále. Poskytnutí prostředků, které by tyto požadavky splnily, je společenským cílem či smyslem výroby. Shodneme se ale na tom, že toto tvrzení je pro teorii ekonomických aktivit v komerční společnosti nerealistickým výchozím bodem. Daleko lepší by bylo v tomhle případě začít úvahami o zisku. Podobně je tomu se společenským významem a funkcí parlamentu. Jeho úkolem je bezpochyby tvorba zákonů a do jisté míry i provádění administrativních opatření. Ovšem chceme-li pochopit, jak demokratická politika naplňuje tento společenský cíl, musíme začít u konkurenčního boje o moc a politické funkce. Zjistíme, že k naplňování společenského cíle dochází jaksi mimochodem – stejně jako výroba je jen průvodním jevem honby za ziskem.

6. Konečně, pokud jde o voliče, zmíním jednu dodatečnou věc. Viděli jsme, že přání členů parlamentu nejsou pro vytvoření vlády rozhodující. Totéž lze říci o voličích. Jejich volba – ideologicky oslavovaná jako „hlas lidu“ – nepramení z jeho vlastní iniciativy, ale je formována a toto formování je základní součástí demokratického procesu. Voliči o žádných záležitostech nerozhodují. Ani si nevybírají z oprávněných občanů členy parlamentu zcela svrchovaně. Za normálních okolností vychází iniciativa od kandidáta, který se snaží získat poslanecké křeslo v parlamentu, a od místních vůdčích osobností. Voliči se omezují na to, že takovou nabídku buď přijímají, a dávají tedy přednost jednomu kandidátovi před jiným, nebo ji odmítají. Dokonce i ony výjimečné případy, kdy je někdo skutečně povolán voliči, patří ze dvou důvodů do stejné kategorie: člověk se přirozeně nemusí snažit stát vůdcem, pokud jím už je; může se také stát, že místní vůdčí osobnost, v jejíž moci je kontrolovat a ovlivnit hlasování, je buď neschopná nebo neochotná účastnit se sama volebního boje, a určí

tedy za sebe někoho jiného. Pak se může zdát, že takového zástupce voliči hledali sami z vlastní iniciativy.

Ale i ta trocha iniciativy voličů, jakou je volba jednoho z konkurujících si kandidátů, je ještě dále omezena existencí politických stran. Navzdory tomu, co by nám chtěla namluvit klasická doktrína (nebo Edmund Burke), politická strana není skupinou lidí, kteří se snaží prosazovat veřejné blaho „podle principu, na němž se všichni shodnou“. Taková racionalizace je nebezpečná právě proto, že je lákavá. Každá strana má sice v každé době vždy určitý soubor zásad a programových bodů, které mohou být stejně charakteristické a důležité pro ni samotnou i její úspěch jako značky výrobků pro obchodní dům, který je prodává. Ale tak jako obchodní dům nemůžeme definovat na základě značkového zboží, stranu nelze definovat na základě jejích principů. Politická strana je skupina lidí, kteří se dohodli, že budou v konkurenčním boji o politickou moc postupovat společně. Kdyby tomu tak nebylo, pak by nebylo možné, aby se programy různých stran přesně nebo skoro přesně shodovaly. Ale k tomu, jak všichni víme, dochází. Strany a politický aparát jsou prostě jen reakcí na to, že masa voličů neumí jednat jinak než pod vlivem masové horečky. Snaží se regulovat politickou konkurenci podobně, jako se to děje v obchodních sdruženích. Psychologické techniky vedení strany, její reklama, slogany a pochodové písně nejsou jen doplňky. Jsou základem politiky stejně, jako jí je politický vůdce.

I. Několik důsledků předchozí analýzy

Teorie konkurenčního boje o moc poskytuje uspokojivou interpretaci demokratického procesu. Použijeme ji tedy při objasňování vztahu mezi demokracií a socialistickým zřízením. Už jsme zmínili, že socialisté tvrdí, nejen že socialismus a demokracie jsou kompatibilní, ale že demokracie nutně předpokládá socialismus a že skutečná demokracie může fungovat jen v socialismu. Na druhou stranu čtenář musí znát přinejmenším některé z četných brožur publikovaných ve Spojených státech během několika posledních let hlásajících neslučitelnost plánovaného hospodářství – natož pak plně rozvinutého socialismu – s demokracií. Obě stanoviska jsou snadno pochopitelná, vezmeme-li v úvahu, za jakých psychologických podmínek vznikla, a přihlédneme-li k tomu, že oba dva tábory hledaly podporu u obyvatel, z nichž většina plně podporuje demokracii. Ale položme si otázku: kde tedy leží pravda?

Odpověď nabízí naše analýza v této a v předchozích kapitolách. Mezi socialismem a demokracií tak, jak jsme je definovali, nemusí být nutně nějaký vztah. Jedno může existovat bez druhého. Zároveň jsou ale slučitelné – určité vývojové stupně společnosti umožňují, aby socialismus fungoval na demokratických principech.

Tato jednoduchá tvrzení však závisí na tom, jak socialismus a demokracii vlastně chápeme. Znamenají totiž jednak méně a jednak něco jiného, než co si o nich jednotlivé strany sporu myslí. Z tohoto důvodu a také proto, že problém kompatibility skrývá rovněž otázku, zda by demokracie mohla fungovat v socialismu stejně efektivně jako v kapitalismu, budeme muset ještě mnoho věcí vysvětlit. Především se musíme pokusit popsat, za jakých podmínek lze očekávat, že demokracie bude uspokojivě fungovat. Tomu věnujeme druhou část této kapitoly. Ted se podíváme na některé důsledky naší analýzy demokratického procesu.

Především ve shodě s názorem, který jsme přijali, demokracie neznamená a nemůže znamenat vládu lidu v žádném přijatelném významu termínů „lid“ a „vláda“. Demokracie znamená jen to, že lidé mají možnost, aby buď přijali, nebo odmítli ty, kdo jim budou vládnout. Jelikož o tom se dá rozhodnout i nedemokratickou cestou, musíme naši definici zúžit a přidat k ní další kritérium identifikující demokratickou metodu, totiž svobodný konkurenční boj potenciálních vůdců o voličské hlasy. Z tohoto hlediska je tedy možné říci, že demokracie je vládou politiků. Je však nesmírně důležité si uvědomit, co takové tvrzení znamená.

Mnozí zastánci demokratické doktríny se snažili zbavit politickou aktivitu jakékoliv profesionální konotace. Pevně, někdy až se zanícením obhajovali názor, že politika není profese a že pokud se jí někdy stane, uškodí to demokracii. Ale to je jen ideologie. Je pravda, že do parlamentu mohou být zvoleni třeba obchodníci nebo právníci, nebo že se mohou dokonce zhostit nějaké funkce, a přesto stále zůstávají obchodníky či právníky. A je také pravda, že mnozí z těch, kdo se stanou především politiky, si na živobytí i nadále vydělávají jinak.¹ Za normálních okolností s sebou osobní úspěch v politice ale nese stejné nároky, jako vykonávání určité profese, a odsouvá politikovy ostatní aktivity na vedlejší kolej nebo do kategorie nepříjemných, ale nutných povinností. Chceme-li hodnotit věci tak, jak jsou, musíme přiznat, že ve všech moderních demokraciích – až na tu švýcarskou – se politika nevyhnutelně stala profesionální kariérou. To zase znamená, že konkrétní politik má své vlastní politické zájmy a politická profese jako taková má své zvláštní zájmy skupinové. Začlenění tohoto faktoru do naší teorie má zásadní význam. Vezmeme-li ho v úvahu, jsme schopni rozluštit nejednu hádanku.² Mimo jiné je nám hned jasné, proč se politikům tak často nedaří jednat v zájmu své třídy nebo skupiny, na kterou mají osobní vazby. Politicky na výši je totiž až ten, kdo již vstřebal výrok připisovaný jednomu z nejvýznamnějších politiků všech dob: „To, co obchodníci nechápu je, že stejně tak jako oni obchodují s naftou, já obchoduji s hlasy voličů.“³

¹ Samozřejmě je možno uvést řadu příkladů. Zvláště poučnou kategorií jsou právníci ve francouzské *chambre a sénat*. Někteří vynikající političtí lídři byli také výbornými *avocats* – například Waldeck-Rousseau a Poincaré. Ale zpravidla (rozhodneme-li se pomínout případy právnických firem, které jakýmsi kouzlem řídí samy sebe, když jeden ze společníků je předním politikem a zastává politickou funkci) úspěch za pultem není slučitelný s úspěchem v politice.

² Všimněme si, jak tato debata navazuje na analýzu postavení a jednání intelektuála ve druhé části třinácté kapitoly.

³ Takový pohled na věc je někdy považován za lehkovážný a cynický. Já se naopak domnívám, že lehkovážné a cynické je pokrytecky věřit sloganům, nad kterými se člo-

Není důvod se domnívat, proč by v socialistickém zřízení měla být situace po této stránce lepší nebo horší. Lékař nebo inženýr, kterému ke splnění osobních ambic stačí být úspěšným lékařem nebo inženýrem, bude i nadále reprezentovat určitý typ člověka a vzorec zájmů. Lékař a inženýr, který má v úmyslu reformovat instituce ve své zemi, je jiným typem člověka s jinými zájmy.

Za druhé, teoretikové studující problematiku politické organizace měli vždy jisté pochyby ohledně administrativní efektivity demokracie ve velkých a složitých společnostech. Především šlo o námitku, že výkonnost demokratické vlády je nevyhnutelně slabší než efektivita vlády v jiném zřízení, protože v bojích v parlamentu i mimo něj dochází k obrovskému plýtvání energie. Oslabuje ji také to, že musí podřizovat politiku politickému konkurenčnímu boji. Ani o jednom z výše uvedeného nelze pochybovat. Jde jen o důsledek našeho předchozího tvrzení, že v demokratické metodě je zákonodárná a administrativní činnost jen vedlejším produktem zápasu o politická křesla.

Podívejme se například na situaci ministerského předsedy. Když je vláda tak nestabilní, jako ve Francii od roku 1871 až do zhroutení v roce 1940, je veškerá pozornost premiéra pohlacena úkolem, jehož obtížnost se dá přirovnat ke stavění pyramid z kulečnickových koulí. Jen velmi silná osobnost by za takových okolností měla dost energie na to, aby se věnovala i běžné administrativní práci, tvorbě zákonů a tak dále. A jen někdo opravdu výjimečný si mohl u úředníků státní správy, kteří jako každý jiný věděli, že jejich šéf zanedlouho odejde, získat jistou dávku autority. V anglickém případě není situace samozřejmě ani přibližně tak vyhocená. Nestabilní koaliční vlády jsou výjimkou a vláda obvykle může počítat s pěti až šestiletým funkčním obdobím. Ministři se mohou pohodlně usadit ve svých úřadech a v parlamentu není jednoduché je vyhodit ze sedla. To ale neznamená, že jsou ušetřeni boje. Vždy probíhá nějaký spor a pokud vláda nemusí každodenně stát před soudem, kde jí jde o život, je to proto, že se jí zpravidla daří odrážet útoky, ještě než dosáhnou kritického bodu. Premiér musí své protivníky neustále sledovat, nepřetržitě vést svoje stádo, musí být připraven kdykoliv zasáhnout do rozeprže, mít pod kontrolou právě

věk v soukromí jen chápatě pousměje. Je třeba ale zdůraznit, že zmíněný úhel pohledu nevrhá na politiku tak špatné světlo, jak by se mohlo zdát. Nevylučuje to existenci ideálu nebo smyslu pro povinnost. To může objasnit právě analogie s obchodníkem. Už bylo řečeno, že žádný zkušený ekonom si ani na chvíli nemůže myslet, že smysl pro povinnost a ideály týkající se služeb a efektivity nijak jednaní obchodníka neovlivňují. Nicméně tentýž ekonom má plné právo vycházet při výkladu obchodníka jednaní z motivace ziskem.

probíhající debatu a vládní kabinet. To ale znamená, že v době zasedání parlamentu mu na vlastní práci a přemýšlení zbývá jen několik dopoledních hodin. Selhání jednotlivců a vládní porážky jsou často důsledkem fyzického vyčerpání vůdčích osobností či skupin.⁴ Lze si i položit otázku, jak může premiér zvládnout vedení i dohled nad administrativním organismem, který má obsáhnout všechny problémy ekonomického života.

Ale toto plýtvání vládní energií není vše. Vzhledem k neutuchajícímu konkurenčnímu boji o získání politické funkce nebo o setrvání v ní je každý politický krok nebo opatření předpojaté – obdivuhodně to vyjadřuje věta o „obchodování s hlasy voličů“. Skutečnost, že v demokracii musí vláda hodnotit svůj postup, návrh zákona nebo administrativní krok především z politického hlediska – tedy skutečnost, která podporuje demokratický princip závislosti vlády na hlasování parlamentu a voličů –, pravděpodobně zkreslí všechna pro a proti. Především to lidi u kormidla či blízko něho nutí ke krátkodobým prognózám a velmi jim to znesnadňuje sloužit státu z hlediska dlouhodobých zájmů, které mohou vyžadovat odpovídající dosahování vzdálených cílů. Například zahraniční politika se klidně může zvrhnout v politiku domácí. Stěžuje to rovněž racionální dávkování používaných prostředků. Míra, v níž je užívá vláda, která přihlíží ke svým politickým vyhlídkám, nemusí být nutně tou, jež je nejspokojivější pro stát.

Premiéra můžeme přirovnat k jezdcí, který je natolik zaneprázdněn úsilím udržet se v sedle, že mu nezbývá čas na to, aby si naplánoval, kam pojedí; nebo ke generálovi, který se věnuje především dohledu nad dodržováním svých rozkazů a nemá čas zabývat se strategií, kterou ponechává samu sobě. To zůstává skutečností (a musí to být v případě zemí, jako jsou Francie a Itálie, otevřeně uznáno za jeden ze zdrojů šíření protidemokratických postojů), navzdory faktům, které mohou být uváděny na její omluvu.

Začneme případy, v nichž se následky této situace stávají natolik zjevné, že jsou pocítovány jako nesnesitelné, jež se často vysvětlují na základě společenské struktury, která nedozrála k úkolu zavést fungující demokratické instituce. Na příkladech Itálie a Francie je vidět, že se to může stát

⁴ Jeden okázalý příklad: žádný historik zabývající se počátkem první světové války si nemůže nevšimnout, jak byla anglická vláda od smrti arcivévodky do vyhlášení války pasivní. Ne že by se byly neobjevily snahy tomuto masakru zamezit, ale byly velmi neúčinné a zdaleka nedostačující. Je možné to samozřejmě vysvětlit tím, že se Asquithova vláda válce vyhnout nechtěla. Ale pokud je tato teorie neuspokojivá, a já se domnívám, že ano, je tu další možná odpověď – džentlmeni vládního kabinetu byli tak zaneprázdnění svou politickou hrou, že si mezinárodní situace všimli až v okamžiku, kdy bylo příliš pozdě.

v zemích daleko civilizovanějších, než jsou ty, které tento úkol úspěšně zvládly. Nicméně váhu této kritiky lze omezit na tvrzení, že úspěšné fungování demokracie je podmíněno splněním určitých podmínek. Tím se budeme ještě zabývat.

Pak je tu otázka alternativy. Zmíněné nedostatky se samozřejmě vyskytují i v nedemokratickém modelu. Upravit si cestu k moci třeba u dvora může člověka stát stejné množství energie a zkreslit jeho pohled na jisté záležitosti stejně jako boj o post v demokracii, jenže toto plýtvání a zkreslování se neprojevuje tak veřejně. Je tedy zřejmé, že srovnání a hodnocení různých vládních modelů bude muset vycházet i z jiných faktorů než pouze z institucionálních principů.

Navíc někteří možná namítnou, že nižší efektivita vlády je přesně to, čeho chceme dosáhnout. Jistě si nepřejeme stát se jen předmětem výkoné diktátorské moci, materiálem temných sil. Je možné, že třeba Gosplan by byl v současné době ve Spojených státech neproveditelný. Dokazují to ale snad, že (zrovna tak jako Gosplan v Rusku) by ve Spojených státech nemohla nějaká jeho hypotetická analogie narušit ducha i organickou strukturu společnosti?

A konečně, tlak na vůdčí osobnosti je možné zmírnit vhodnými institucionálními kroky. V tomto aspektu se ukazuje jako výhodné americké řešení. „Ministerský předseda“ ve Spojených státech musí dohlížet na celou politickou šachovnici, ale nemusí se cítit odpovědným za každý jednotlivý krok vlády. Navíc nezasedá v Kongresu, a je tedy ušetřen z toho vyplývající fyzické námahy. Má všechny podmínky, aby šetřil svou energii.

Za třetí, z analýzy v předchozí kapitole je dobře patrný další problém, jímž je kvalita osob, které jsou v demokratickém procesu vybírány za vůdce. Možná bychom se ani nemuseli vracet k dobře známému argumentu, že demokracie formuje profesionální politiky, ze kterých se pak stávají průměrní úředníci a „státníci“. Ti nejsou dostatečně způsobilí k tomu, aby se zhostili úkolů, které na ně čekají. Jmenují – Macaulayovými slovy – „soudce neznalé práva a diplomaty nehovořící francouzsky“, ničí státní správu a berou odvalu i těm jejím nejlepším zaměstnancům. A co horšího – nehledě na problém kvalifikace či kompetence – charakterové a intelektuální přednosti, které z člověka dělají vhodného volebního kandidáta, nejsou nutně ty, které musí mít dobrý úředník. Výběr na základě volebního úspěchu může hrát proti lidem, kteří by ve vedení jistých záležitostí dosáhli většího úspěchu. A i v případě, že zvolený jedinec má nakonec ve své funkci úspěch, nemusí být přínosem pro celý stát. Politik, který je dobrým taktikem, se může bez úhony dopustit i celé řady administrativních omylů.

Uznání částečné pravdy všech těchto konstatování by mělo být opět provázáno uznáním skutečností, které je zmírňují. Především, ve prospěch demokracie hovoří porovnání alternativ: žádné selektivní schéma v jakékoliv sociální sféře (snad až na konkurenční kapitalismus) netestuje jen výkon a schopnosti kandidáta tak, jako se to děje při výběru koně, který poběží derby. Všechna schémata nicméně v různé míře berou v úvahu i kvality, které mohou výkonnost jedince omezovat. Pojďme ale ještě dále. Není tak úplně pravda, že politický úspěch nic o člověku, který jej dosáhl, nedokazuje, nebo že co politik, to amatér. Jednu důležitou věc politik profesionálně zvládá, a tou je jednání s lidmi. Schopnost získat vedoucí politickou pozici je také zpravidla spojována s jistou dávkou síly osobnosti a dalšími vlohami, které se ministerskému předsedovi mohou v jeho práci hodit. Řečiště, kterým se politik plaví ke své funkci, je plně ostrých balvanů, jež zpravidla dokáží zabránit v postupu tlučhubům a troubům.

Neměli bychom se divit, že všeobecná argumentace týkající se shora nastíněného problému nevede k definitivnímu závěru. Daleko divnější a významnější je, že faktické důkazy nejsou, alespoň na první pohled, o nic přesvědčivější. Není nic jednoduššího, než sepsat působivý seznam neúspěchů demokratické metody, zvláště pokud do něj zahrneme nejen skutečná zhroutení vlád a států, ale i případy prosperujících a bezproblémových států, kde výkony politické zdaleka nedosahovaly úroveň efektivit v jiných oblastech. Jenže shromáždít důkazy hovořící ve prospěch politiků je stejně snadné. Ilustrujme si to alespoň na jednom příkladu. Je fakt, že ve starověku nebyly války tak technickou záležitostí, jako jsou dnes. Ale člověk by si myslel, že válečné vlohby měly jen málo co do činění se schopností dát se zvolit do politické funkce. Všichni římské generálové období Římské republiky nicméně politiky byli a všichni získali velení prostřednictvím úřadů, do kterých byli zvoleni. To také nejednou vedlo k nejhorším katastrofám. Ale celkově vzato si tito političtí vojevůdci vedli pozoruhodně dobře.

Proč je tomu tak? Na tuto otázku existuje jen jedna odpověď.

II. Podmínky pro úspěch demokratické metody

Když fyzik zjistí, že jeden a tentýž mechanismus funguje různě v různé době a na různých místech, dojde k závěru, že způsob jeho fungování závisí na vnějších podmínkách. My nemůžeme než dojít ke stejnému výsledku. Není těžké si představit, o jaké podmínky se jedná. Stejně snadné bylo určit podmínky, za kterých byla v přijatelné míře použitelná klasická doktrína demokracie.

Takovýto závěr nás vede ke striktně relativistickému pohledu na věc, který prosvítá celou naší debatou. Zrovna tak, jako není možné vždy a všude vystupovat proti socialismu, nebo se ho zastávat, nelze totéž dělat s demokratickou metodou. A stejně jako v případě socialismu je pak těžké při argumentaci použít klauzuli *ceteris paribus*, neboť ony „stejně podmínky“ *nemohou* být stejné v situaci, kdy je demokracie uskutečnitelná nebo je v podstatě jediným řešením, a v situaci, kdy proveditelná není. Demokracie vzkvétá ve společnosti s určitými rysy a nemá smysl si klást otázku, jak by fungovala tam, kde takové rysy chybí, nebo jak by se s ní lidé v takové situaci vypořádali. Podmínky, které pokládám za nezbytné pro úspěšné fungování demokratické metody⁵ (ve společnostech, kde je demokracie vůbec myslitelná) rozdělím do čtyř kategorií a omezím se přitom na velké průmyslové státy současnosti.

První podmínkou je, aby lidé, kteří vstupují do politiky, do politické strany, do parlamentu a vládního kabinetu, byli dostatečně na výši. Znamená to víc, než jen to, že schopných a charakterních jedinců musí být dostatečné množství. Již jednou jsme zdůraznili, že demokracie si nevybírá z celkové populace, ale z těch částí populace, které se zdají být pro politickou kariéru vhodné, lépe řečeno z těch, kteří se prezentují ve volbách. Všechny selektivní metody postupují tímto způsobem. Každá metoda nakonec s ohledem na to, do jaké míry určitý post přitahuje talentované a charakterní jedince, přinese – vztaheno k celostátnímu průměru – nadprůměrný nebo podprůměrný výsledek. Jenže konkurenční boj o odpovědnou funkci je na jedné straně plýtváním energií a lidmi a na druhé straně vytváří v politice podmínky, které odradí ty, kteří mohou dosáhnout úspěchu i jinde. Z obou zmíněných důvodů je vhodnost „lidského materiálu“ pro úspěch demokratické vlády velmi důležitá. Není pravda, že v demokracii mají lidé vždycky takovou vládu, po jaké touží nebo jako si zaslouží.

Existuje více způsobů jak si zajistit kvalitní politiky. Dosavadní zkušenosti ale naznačují, že jedinou skutečnou zárukou je společenská vrstva, která je sama výsledkem přísně selektivního procesu a z níž se automaticky politici rekrutují. Pokud není příliš exkluzivní, ale ani příliš snadno dostupná lidem mimo ni a pokud je dostatečně silná na to, aby vstřebala nové členy, nejenže zásobuje politiku jedinci ostřílenými mnoha zkouška-

⁵ „Úspěchem“ je myšleno jen tolik, že se demokratický proces neustále obnovuje, aniž by bylo nutno se uchýlit k nedemokratickým metodám, a že řeší běžné problémy v zájmu dlouhodobých politických cílů. Nenárokuji si, aby každý ze svého úhlu pohledu souhlasil s výsledkem.

mi v různých oborech (lidmi, kteří mají praxi v soukromém podnikání), ale ještě zvýší jejich způsobilost tím, že je vybaví tradicemi, zkušenostmi, profesionálními návyky a společným úhlem pohledu na jisté věci.

Není náhodou, že Anglie, která jako jediná zcela splňuje tuto podmínku, je také jedinou zemí, kde existuje politická sféra v popsaném smyslu. Ještě poučnějším příkladem je Německo v době Výmarské republiky (1918–1933). V páté kapitole se pokusím ukázat, že němečtí politici té doby v podstatě neměli žádné do očí bijící nedostatky. Průměrný člen parlamentu nebo ministerský předseda byli čestnými, rozumnými a svědomitými lidmi. A platí to pro všechny strany. S vědomím, že se občas objevili velmi talentovaní jedinci, i když málokdy ve vedoucích pozicích, je ale nutno dodat, že většina politiků se vyznačovala někdy až politováníhodnou podprůměrností. To samozřejmě nejde připsat na vrub neschopnosti a lenosti celého národa. Ale ti schopní a energičtí se nehrnuli do politické kariéry. Navíc neexistovala společenská třída nebo skupina, pro kterou by politika byla předem danou kariérou. Tento politický systém pokulhával z mnoha důvodů. Ale skutečnost, že byl nakonec na hlavu poražen protidemokratickým vůdcem, jen ukazuje na absenci inspirujícího politického vůdcovství.

Druhou podmínkou fungování demokracie je, aby rozpětí politického rozhodování nebylo příliš široké. Jeho šíře je nejen obecně omezená možnostmi demokratické metody – to vyplývá z analýzy, kterou jsme přednesli v předchozí části –, limitují ji také okolnosti jednotlivých řešených případů. Vyjádřeno konkrétněji – rozpětí politického rozhodování nejen že závisí na typu a množství záležitostí, kterými je vláda bojující o své politické přežití schopna se zabývat, závisí také na kvalitě lidí, z nichž se vláda skládá, na struktuře politického soukolí a na veřejném mínění. Z hlediska klasické teorie demokracie by to nutně bylo, ale z hlediska naší teorie není nezbytné, aby se politický aparát zabýval jen těmi záležitostmi, kterým většina lidí rozumí a na něž má skutečný názor. Nicméně se vnucuje méně rigorózní podmínka stejného charakteru. To si vyžaduje dodatečný komentář.

Samozřejmě, že nelze nijak právně vymezit, čím se parlament vedený ministerským předsedou může zabývat a o čem může rozhodovat, jestliže nastane taková potřeba, prostřednictvím ústavního dodatku. Avšak – jak argumentoval Edmund Burke v diskusi o chování anglické vlády a parlamentu vůči americkým koloniím – aby takový všemocný parlament mohl fungovat, musí si sám stanovit určité hranice. Můžeme dodat, že dokonce i když vláda nebo parlament zůstávají u záležitostí, které musí projít hlasováním v parlamentu, přijímají opatření, která jsou často čistě formální nebo mají nanejvýš kontrolní charakter. Jinak by totiž demokratická

metoda plodila legislativní patvary. Podívejme se například na prostředek tak obsáhlý a technický, jako je trestní zákoník. Demokratickou metodou lze rozhodnout, zda země takovou kodifikaci vůbec potřebuje. Je možné ji také použít v těch „záležitostech“, o kterých chce vláda učinit politické – tedy nejen formální – rozhodnutí, například zda by měly být praktiky některých odborových organizací nebo svazu zaměstnavatelů považovány za zločin. Ale pokud jde o zbytek, musí vláda a parlament přijmout názor odborníků bez ohledu na názor, jaký má v této věci sama. Zločinnost je totiž velmi složitý jev. Tento výraz se týká celé řady skutečností, které spolu mají jen málo společného. Populární slogany na toto téma jsou skoro vždycky nepravdivé. Racionální přístup si vyžaduje, aby bylo legislativně zabráněno jak záchvatům pomstychtivosti, tak návalům sentimentality, kterým se laik ve vládě a v parlamentu jen těžko ubrání. To mám na mysli, když hovořím o omezeních skutečného rozpětí politického rozhodování – oblasti, ve které politici rozhodují nejen formálně, ale také fakticky.

Podmínka, o níž teď debatujeme, může být také splněna omezením některých činností státu. Bylo by však vážným nedorozuměním, kdyby si čtenář myslel, že toto omezení je nezbytné. V demokracii není nutné, aby jí byly podřízeny všechny funkce státu. Ve většině demokratických zemí mají například značnou dávku nezávislosti na politické agendě soudci. Dalším příkladem může být Anglická banka a postavení, které zastávala do roku 1914. Některé její funkce měly totiž veřejný charakter. Byly nicméně svěřeny do rukou instituce, která v právním smyslu byla komerčním podnikem a mohla provádět svou politiku dostatečně nezávisle na politickém sektoru. Jiným příkladem mohou být některé organizace federální vlády ve Spojených státech. Mezistátní obchodní komise je ztělesněním pokusu rozšířit sféru veřejné moci, aniž by se zvětšila oblast politického rozhodování. Uvedme ještě další příklad: v některých státech USA jsou státní univerzity financovány „bez provazů“, tedy aniž by stát zasahoval do jejich chodu, což se v mnoha případech prakticky rovná plné autonomii.

Téměř jakákoliv záležitost může tedy spadat do státní kompetence, aniž by se stala předmětem konkurenčního boje o politickou moc, kromě toho, co vyplývá z přijetí jejího řešení, které dává moc a ustavuje instituci určenou k její administraci, a z kontaktu této instituce a vlády jako kontrolního orgánu. Je samozřejmě pravda, že se kontrola může zvrhnout v neblahý vliv. Moc politika, který má možnost vybírat zaměstnance nepolitických veřejných úřadů, bude-li užívána bez skrupulí, může vést k jejich zkorumpovanosti. To ovšem neovlivňuje princip, kterým se tu zabýváme.

Třetí podmínka vyžaduje, aby demokratická vláda v moderní průmyslové společnosti měla pro všechny účely veřejné sféry, bez ohledu na jejich

šíři, k dispozici dobře fungující, zkušený a loajální byrokratický aparát na vysoké úrovni a se silně vyvinutým smyslem pro povinnost. Taková byrokracie je hlavní odpovědí na argumenty ohledně vlády amatérů a potenciálně je to odpověď na otázku, kterou ve Spojených státech tak často slyšíme: Demokratická politika se nebyla dosud schopná postarat o slušně fungující městskou správu; jak by to asi dopadlo s celou zemí, kdyby všechno, dokonce i celý výrobní proces, bylo ponecháno na vládě? A konečně, je to také hlavní odpověď na otázku, jak splnit⁶ druhou z našich podmínek za situace, kdy je sféra veřejné moci příliš široká.

Nestačí však, aby byrokracie byla v běžné administrativní činnosti efektivní a kompetentně rozdávala rady politikům. Musí být také dostatečně silná na to, aby vedla a popřípadě instruovala politiky, kteří jsou v čele ministerstev. Aby mohla hrát tuto roli, nezbytně potřebuje vytvářet svoje vlastní zásady a zároveň mít dostatečnou volnost k jejich naplňování. Musí se zkrátka stát nezávislou silou. Jinými slovy to znamená, že fakticky, i když ne formálně, jmenování do funkce, zastávání úřadu a postup závisí – v rámci pravidel fungování státní správy, která politici jen neradi porušují – na jejím vlastním uvážení, a to bez ohledu na reakce, které její rozhodnutí bezpochyby vyvolá, kdykoliv bude odporovat politikům nebo veřejnosti. A to se děje relativně často.

Stejně jako v případě personálního obsazení v politice, i tady je nesmírně důležitá otázka „lidského materiálu“. Příprava a připravenost jsou sice také důležité, ale druhořadé. Požadovaný materiál i tradiční kodex nezbytný k fungování úřednické třídy tohoto typu nejsnadněji zajistí existenci sociální vrstvy, která má odpovídající kvalitu a prestiž a v níž by se dali hledat vhodní kandidáti – ne příliš bohatá, ani příliš chudá, ne příliš exklusivní, ani volně přístupná. Evropské byrokratické aparáty, navzdory tomu, že jsou zasypávány tvrdou kritikou, která umenšuje jejich zásluhy, jsou dobrým příkladem toho, co se snažím říci. Jsou výsledkem dlouhého vývoje, jehož počátky můžeme spojit s *ministeriales* středověkých pánů (původně poddaní, kteří byli vybráni k plnění administrativních a vojenských úkolů, a díky tomu získali status nižší šlechty) a který pokračoval během staletí, až se z byrokracie stala mocná síla – a takovou ji známe dnes. Byrokratický aparát nelze vytvořit ve spěchu. Není si jej možné „najmout“ za peníze. Ale roste všude, nezávisle na politické metodě dané země. Jeho expanze je jedna z mála jistot budoucnosti.

⁶ Odkazy na komentář k problematice byrokracie v kapitole XVIII čtenáře přesvědčí, že byrokracie není v žádném případě považována za ideální řešení. Na druhou stranu se ale čtenář nesmí nechat strhnout asociací, kterou slovo byrokracie vyvolává v běžné mluvě. V každém případě je naše řešení to jediné realistické.

Čtvrtý soubor podmínek bychom mohli shrnout pod hlavičku „demokratická sebekontrola“. Čtenáři budou samozřejmě souhlasit s tím, že demokracie nemůže hladce fungovat, pokud všechny důležité skupiny ve společnosti nejsou ochotny přijmout legislativní opatření obsažená v zákoníku a nařízení schválená kompetentními orgány. Ale „demokratická sebekontrola“ však znamená něco víc.

Voliči a parlament musí především vykazovat natolik vysokou intelektuální a morální úroveň, aby odolali svodům šejdříů a šílenců, neboť v opačném případě budou lidé, kteří mezi ně nepatří, svedeni na scesti. Navíc omyly, které demokracii diskreditují a podkopávají důvěru v ní, jsou pravděpodobnější, pokud jsou schvalovány kroky bez ohledu na názory ostatních a bez ohledu na okolnosti v zemi. Iniciativní návrhy jednotlivců na legislativní reformy nebo kroky moci výkonné musí „čekat ve frontě“, legislativní stroj se nesmí uspěchat. S ohledem na to, co bylo řečeno v předchozí kapitole o *modu operandi* demokratické metody, je jisté čtenáři jasné, že výše zmíněné vyžaduje velkou míru dobrovolné podřízenosti.

Politici a parlament musí především odolat pokušení komplikovat situaci vládě, kdykoliv se jim k tomu naskytne příležitost. Jinak totiž není možné dělat úspěšnou politiku. Znamená to, že ti, kteří podporují vládu, musí přijmout její vedení a umožnit jí, aby utvářela svůj program a jednala podle něj; opozice by zase měla přijmout vedení „stínového kabinetu“ a umožnit mu, aby udržoval konkurenční boj v mezích určitých pravidel. Splnění tohoto požadavku, jehož běžné nedodržování je začátkem konce demokracie, vyžaduje tu správnou – ani příliš velkou, ani příliš malou – míru tradicionalismu. Pravidla parlamentního jednání a etikety jsou tu hlavně proto, aby tento tradicionalismus bránily.

Voliči stojící mimo parlament musí respektovat dělbu práce mezi nimi a politiky, které volí. Nesmí jim v mezivolebním období příliš zbrkle odepírat svou důvěru a musí pochopit, že v okamžiku, kdy někoho zvolí, je politická práce jeho, nikoli jejich starostí. To znamená, že mu nesmí radit, co má dělat, což je princip obecně uznávaný ústavami a politickými teoriemi už od dob Edmunda Burka. Ale často se nechápe, v čem tento princip vlastně spočívá. Na jedné straně si jen málokdo uvědomuje, že se tento princip neshoduje s klasickou doktrínou demokracie, vlastně vede k jejímu zavržení. Neboť mají-li lidé vládnout tak, že rozhodují o jednotlivých záležitostech, co je přirozenější, než že radí svým zástupcům, tak jak to dělali francouzští voliči při volbách do generálních stavů před rokem 1789? Na druhé straně si lidé neuvědomují, že pokud tento princip přijmou, nejen doporučení tak formální jako francouzské *cabiers*, ale také méně

formální pokusy o omezení svobody jednání členů parlamentu (například zvyk bombardovat je dopisy a telegramy) by měly být zakázány.

Nemůžeme se zde pustit do výčtu choulostivých problémů, které s ohledem na skutečný charakter demokracie ve smyslu naší definice z výše zmíněných závěrů vyplývají. Pro nás je důležité to, že úspěšná demokratická praxe ve velkých a složitých společnostech nepřípouštěla politické kibicování – dokonce do té míry, že se uchýlovala k tajné diplomacii a lhaní ohledně svých záměrů a závazků – a že voliče zase stojí značné sebeovládání, aby se takového jednání vystříhal.

A konečně, efektivní konkurenční boj o vedoucí pozici si žádá notnou dávku tolerance k jiným názorům. Již jsme zmínili, že taková tolerance nikdy není a nemůže být absolutní. Ale každému, kdo se ze zákona může v budoucnu stát vůdcem, musí být umožněno, aby přednesl svůj názor, aniž by tím narušil veřejný pořádek. To může ale také znamenat, že lidé budou trpělivě naslouchat, i když někdo útočí na jejich životně důležité zájmy nebo uráží jim drahé ideály – nebo naopak, že se kandidát na vůdce svých názorů zřekne. Ani jedno ale nelze provést bez upřímného respektu k názoru spoluobčanů, který může vést až k ochotě změnit názor vlastní.

Každý systém je schopný unést jistou odchylku od pravidel svého fungování. Ale i nezbytné minimum „demokratického sebeovládání“ nutně vychází z národní povahy a národních zvyklostí určitého typu, který se ne všude mohl rozvinout a jenž sama demokratická metoda vytvořit nemůže. Nikde toto sebeovládání nesáhá pod určitou hranici, vyznačenou proměnlivou přísností zkoušky, již bude muset podstoupit. Čtenář si jistě vybaví naše podmínky, aby si upevnil přesvědčení, že demokratická vláda je plně funkční jen tehdy, když všechny důležité skupiny zájmů jsou prakticky shodné nejen ve své oddanosti zemi, ale také ve své věrnosti strukturálním zásadám dané společnosti. Kdykoliv jsou tyto principy zpochybněny a kdykoliv se objeví záležitosti, které rozdělí zemi na nepřátelené tábory, demokracie ztrácí půdu pod nohama. A pokud se dostanou do hry zájmy a ideály, u nichž není možné dojít ke kompromisnímu řešení, přestane fungovat úplně.

To lze zevšeobecnit tvrzením, že demokracie je nevýhodná v bouřlivých a pohnutých dobách. Všechny demokracie prakticky bez výjimky ve skutečnosti uznávají, že jsou situace, ve kterých je rozumné opustit konkurenční boj o moc a přiklonit se k moci monopolní. Ústava starověkého Říma stanovila, že v době státní krize je nejvyšší úřad funkcí nevolenou. Její držitel byl nazýván *magister populi* nebo *dictator*. Podobná opatření najdeme ve všech ústavách, ústavu Spojených států nevyjímaje – prezidentovi je za určitých okolností udělena taková moc, že se v podstatě vyrovná

římskému diktátorovi bez ohledu na to, jaký je mezi nimi rozdíl po stránce právní i v praktických detailech. Pokud je monopol moci omezen na určitou dobu (jak tomu původně bylo i ve starověkém Římě) nebo jen na krátkou dobu trvání krize, je demokratický princip konkurenčního zápasu o moc pouze přerušen. V případě, že mocenský monopol právně nebo fakticky časově omezen není (a není-li omezen časově, samozřejmě bude stále méně omezen i jinak), demokracie zaniká a je nastolena diktatura v dnešním slova smyslu.⁷

III. Demokracie v socialistickém zřízení

1. Při vyjasňování svých závěrů bychom měli začít u vztahu mezi demokracií a kapitalismem.

Demokratická ideologie vycházející z klasické doktríny je založená na racionalistickém schématu lidského jednání a lidských hodnot. Na základě předchozí debaty (kapitola XI) by tato skutečnost stačila ke konstatování, že demokracie má buržoazní kořeny. Dějiny tuto domněnku jasně podporují – historicky se moderní demokracie vyvíjela společně s kapitalismem a je s ním v příčinném vztahu. Totéž platí pro demokratickou praxi. Demokracie ve smyslu naší teorie konkurenčního boje o moc dominovala politické a institucionální změně, kterou buržoazie přetvořila a ze svého hlediska racionalizovala předchozí společenskou a politickou strukturu. Demokracie byla politickým nástrojem této přeměny. Viděli jsme, že demokratická metoda funguje, a to velmi dobře, také v nekapitalistických a předkapitalistických společnostech. Ale moderní demokracie je produktem kapitalismu.

To, zda je demokracie jedním z těch výtvorů kapitalismu, které jsou určeny k zániku společně s ním, a zda zanikne také, je samozřejmě jiná otázka. Stejně tak se můžeme ptát, nakolik vytváří kapitalistická společnost příznivé prostředí pro fungování demokratické metody, kterou vytvořila.

Pokud jde o odpověď na druhou otázku, je jasné, že kapitalistická společnost představuje pro uplatnění této metody dobrý základ. Buržoazie

má vlastní řešení problému, jak zmenšit oblast politického rozhodování do té míry, že je zvládnutelná metodou konkurenčního boje o moc. Její schéma redukuje oblast politiky omezením sféry veřejné moci; jeho rozvíjení tkví v ideálu šetrného státu, který existuje hlavně proto, aby zaručil buržoazii zákonnost a vytvořil dostatečně velký rámec, v němž by mohla ve všech oblastech vyvíjet autonomní a individuální úsilí. Pokud navíc vezmeme v úvahu pacifistické – nebo každopádně antimilitaristické – tendence a podporu volného trhu, které jsou buržoazní společnosti vlastní, uvidíme, že role politického rozhodnutí může být v buržoazním státě, alespoň v principu, omezena v závislosti na politické neschopnosti v podstatě v jakékoliv míře.

Takovýto druh státu nás už ale dnes nechává chladnými. Buržoazní demokracie je jistě specifickou historickou záležitostí. Jakékoliv požadavky na její adresu jsou podmíněny tím, jak dalece jsme ochotni přijmout zásady, které jsou už překonané. Je ovšem absurdní popírat, že ačkoliv se nám takové řešení nelíbí, jedná se přeci jen o řešení, a že buržoazní demokracie je demokracií. Naopak, čím více její barvy blednou, tím spíše si musíme uvědomit, jak byly v dobách jejího rozkvětu zářivé, jak široké a *rovnné* příležitosti nabízela rodinám (ne-li jednotlivcům), jak velkou dávku svobody zaručovala těm, kdo se vypořádali s jejími nástrahami (nebo jejich dětem). Je také důležité připomenout, jak dobře po celá desetiletí ustála napětí vyvolané nepříznivými podmínkami a jak dobře fungovala při řešení požadavků, které byly buržoazním zájmům cizí a nepřátelské.

Ještě v jiném ohledu můžeme kapitalistickou společnost ve vrcholném období jejího rozvoje oprávněně považovat za strůjce demokratického úspěchu. Pro společenskou třídu, které nejlépe prospívá, může-li jednat zcela nezávisle, je uplatňování „demokratické sebekontroly“ jednodušší než pro společenské vrstvy, které se snaží žít z toho, co jim dá stát. Buržoazie, jehož přednostně zájímají vlastní soukromé záležitosti, bude (pokud tyto záležitosti nejsou vážně ohroženy) pravděpodobně daleko tolerantnější k politickým odlišnostem a rozdílným názorům než kdokoliv jiný. Navíc pokud ve společnosti převládají buržoazní normy, rozšíří se tento postoj i na jiné společenské třídy. Pozemkoví vlastníci v Anglii přijali porážku svých zájmů v roce 1845 vcelku důstojně. Anglické dělnictvo bojovalo za zlepšení svého postavení, ale až do začátku dvacátého století se mu jen pomalu dařilo získat jakási privilegia. Je pravda, že v jiných zemích bylo toto „sebeovládání“ daleko méně viditelné, ale zásadní odchylky nebyly obvykle nijak vážné a ne vždy šlo jen o kapitalistické zájmy. Ale v některých případech se politický život zvrhl v zápas mezi jednotlivými nátlakovými skupinami a jejich jednání často zcela překroutilo demokratický *modus*

⁷ Ve starověkém Římě (tento termín je často zneužíván) panovala po několik století autokracie ne nepodobná diktatuře současného typu – i když bychom v této analogii neměli zacházet příliš daleko. Ale tato autokracie se uchýlila k republikovému úřadu diktátora jen jednou a to za G. Julia Caesara. Sullova diktatura byla jen dočasným úřadem vytvořeným za přesně daným účelem – konstituční reformy. Na ostatních případech bychom neshledali nic „neregulérního“.

operandi. Ovšem tvrdit, že v kapitalismu skutečná demokracie nemůže fungovat, je přehnané.⁸

Kapitalismus přesto v obou ohledech rychle ztrácí své výhody. Buržoazní demokracie pevně spjatá s ideálem státu je již nějakou dobu podrobena narůstajícímu tlaku. Částečně je tomu tak proto, že – jak jsme viděli – demokracie nikdy nefunguje zrovna nejlépe, když v zemi panuje ostrá neshoda ohledně důležitých otázek týkajících se společenské struktury. Je to obzvláště vážný problém, protože buržoazní společnosti se zásadním způsobem nepodařilo splnit jednu podmínku pro fungování demokracie. Vyšli z ní sice jedinci, kteří nastoupili úspěšnou politickou kariéru a včlenili se do neburžoazní společenské třídy, ale nevytvořila si svoji vlastní politickou společenskou vrstvu, ačkoliv třetí generace rodin průmyslových magnátů k tomu měla příležitost. Proč, to jsme vysvětlili v druhé části knihy. Všechny zmíněné fakty ústí v pesimistickou prognózu ohledně budoucnosti tohoto typu demokracie. Naznačují také vysvětlení, proč někdy demokracie tak snadno ustupuje diktatuře.

2. Ideologie klasického socialismu je potomkem ideologie buržoazní. Především s ní plně sdílí racionalistický a utilitaristický pohled na svět a mnohé myšlenky a ideály, které jsou základem klasické doktríny demokracie. V tomto ohledu se socialisté bez velkých obtíží hlásí k buržoaznímu dědictví s tím, že prvky klasické doktríny, které socialismus není schopen přijmout – například to, že klade důraz na ochranu soukromého vlastnictví – jsou prostě v rozporu s jeho základními principy. Takové přesvědčení může přetrvat i ve zcela nedemokratických formách socialistického zřízení, a můžeme si být jisti, že různí pisálci a farizeové najdou vhodné fráze, jimiž zakryjí mezeru mezi teorií a praxí. Nás zajímá především praxe, osud demokracie založené na principu konkurenčního boje o moc. Viděli jsme již, že nedemokratický socialismus existovat může, teď se budeme zabývat tím, do jaké míry je socialismus schopen přijmout a použít metodu demokratickou.

Nejprve jeden zásadní bod. Nikdo odpovědný se nemůže bez obav dívat na důsledky rozšiřování demokratické metody, tedy sféry „politiky“ na všechny ekonomické záležitosti. V přesvědčení, že demokratický socialismus znamená právě toto, takový člověk neodvratně dojde k názoru, že

⁸ Měli bychom ale říci, že existují odchylky od demokratického principu, které jsou spojené s organizovanými kapitalistickými zájmy. S tímto dodatkem je nicméně výše zmíněný výrok platný jak z hlediska klasické doktríny, tak z hlediska naší teorie demokracie. Pokud jde o prvně zmíněné hledisko, prostředky, které chrání soukromé zájmy, jsou často používány k potlačení vůle lidu. Pokud jde o druhé hledisko, stejnými prostředky dochází k ovlivňování mechanismu konkurenčního boje o vůdcovství.

nemůže být úspěšný. Ale tak tomu není. Řekli jsme již, že rozšíření sféry veřejného nutně neznamená rozšíření sféry *politického*. Můžeme si představit, že pod veřejnou správou bude spadat veškerá ekonomika země, zatímco se politika bude i nadále odehrávat v rámci demokratické metody.

Z toho však vyplývá, že zmíněná omezení povedou v socialismu k mnoha vážným problémům. Socialistická společnost totiž postrádá automatické restriktce, které politické sféře vnucuje buržoazní zřízení. Navíc se zde nelze utěšovat tím, že neschopnost a neúčinnost politického postupu je vlastně zárukou svobody. Neschopné vedení totiž znamená nedostatek chleba. Nicméně organizace, které řídí hospodářský mechanismus – ústřední vedení, o kterém byla řeč v Části III, a jemu podřízené orgány odpovědné za vedení jednotlivých průmyslových podniků a concernů – nemusí při plnění svých povinností nutně podléhat politickému vlivu a nemusí si do své práce nechat zasahovat občanskými výbory nebo vlastními dělníky. Mohou být tedy dostatečně vzdáleny atmosféře politických svárů na to, aby fungovaly efektivně, a maximálně se potýkat s neschopností a nevykonností byrokracie. I tyto nedostatky lze omezit správným rozdělením odpovědnosti na jednotlivce a systémem odměn a trestů, jež nej důležitější součástí je jmenování do funkce a povýšení.

Seriozní a odpovědní socialisté, kteří se zrovna neúčastní volební kampaně, si vždycky tento problém uvědomovali a věděli, že „demokracie“ ho neřeší. Zajímavou ilustrací je rokování německé Komise pro zespolečnění (*Sozialisierungskommission*). V roce 1919, když se Německá sociálně demokratická strana definitivně rozešla s bolševismem, se stále někteří radikální členové domnívali, že jistá míra znárodnění je z praktického hlediska nevyhnutelná. Byla sestavena komise, která měla za úkol stanovit cíle a zvolit vhodné metody. Nesestávala jen ze socialistů, i když jejich vliv převažoval. Jejím předsedou byl Karl Kautsky. Konečná doporučení se týkala jen uhléřského průmyslu, jenže i k nim komise došla v atmosféře stahujících se mračen protisocialistických nálad, a nejsou tedy zvlášť zajímavá. Daleko zajímavější jsou názory, které se objevily během diskuse, když byly ještě nadějnější plány. Jednoznačně a otevřeně byla zamítnuta myšlenka, že zaměstnanci jednotlivých podniků si budou sami volit svůj management. Dělnické rady, které vznikaly v měsících krize, budily nevoli a podezření. Komise se snažila co nejvíce se distancovat od populárních myšlenek průmyslové demokracie,⁹ snažila se jí dát podobu neškodného

⁹ Průmyslová nebo ekonomická demokracie je termín, který se objevuje v moha kvaziutopických a je těžké ho přesně definovat. Znamená v podstatě dvojí: za prvé průmysl pod kontrolou odborů a za druhé demokratizaci továren, která by do vedení uvedla zástupce dělníků nebo by jiným způsobem zajistila, aby dělníci mohli ovlivňovat techno-

modelu a nijak se nestarala o vymezení jejích funkcí. Tím více se pokoušela o posílení moci a o to, aby vedoucím pracovníkům byla zaručena nezávislost. Mnoho pozornosti bylo věnováno především tomu, jak jim zajistit, aby neztráceli kapitalistickou vitalitu a nesklouzávali do zajetých kolejí byrokracie. Pokud lze vůbec hovořit o nějakých výsledcích – pozbyly totiž téměř okamžitě na praktické důležitosti –, tito socialističtí manažeři by se byli nijak zvláště nelišili od svých kapitalistických předchůdců a v mnoha případech by byly vybrány do funkce tytéž osoby. Dospíváme tedy, i když jinou cestou, k závěrům ze třetí části.

Ty bychom teď měli propojit s řešením problému demokracie v socialismu. V jistém smyslu jsou současné formy a orgány demokratického procesu přirozeným důsledkem vývoje struktury a problémů buržoazního světa – stejně jako sám demokratický princip. Není ovšem důvod, proč by měly zmizet spolu s kapitalismem. Všeobecné volby, strany, parlamenty, vládní kabinet a ministerští předsedové mohou i nadále zůstat těmi nejvhodnějšími nástroji politického rozhodování. Jejich agenda bude ušetřena všech těch položek, které jsou v současnosti důsledkem střetu soukromých zájmů a jejich usměrňování. Došlo by ale k zařazení položek nových. Bylo by nutné rozhodovat o objemu investic, o tom, jak upravit rozdělování toho, co společnost vyprodukovala, a tak dále. I nadále by probíhaly debaty o výkonnosti a výzkumné a vědecké komise jako Anglická královská komise by i nadále plnily svou funkci.

Politici ve vládním kabinetu a především politici ve vedení ministerstva výroby by jistě prosazovali svůj politický vliv – prostřednictvím legislativních opatření týkajících se chodu ekonomiky a prostřednictvím jmenování zaměstnanců do různých funkcí, kterému by se nedalo zřejmě vyhnout a které by neprobíhalo jen formálně. To všechno by ale dělali tak, aby to nestálo v cestě efektivitě. Ministr výroby by nemusel zasahovat do chodu jednotlivých průmyslových podniků o nic víc, než angličtí ministři zdravotnictví nebo obrany zasahují do práce svých resortů.

3. Rozumí se, že fungování socialistické demokracie bude absolutně beznadějným úkolem, pokud společnost nebude splňovat všechny požadavky „zralosti“, o nichž byla řeč v Části III. Tato připravenost se hlavně týká schopnosti nastolit socialismus demokratickou cestou a existence zkušeného byrokratického aparátu na vysoké úrovni. Společnost, která zmíněné požadavky splňuje (jiná nás ani zajímat nebude), má na své straně velkou výhodu možná rozhodujícího významu.

logická zlepšení, obchodní politiku a samozřejmě především opatření týkající se kázně, včetně metod přijímání do zaměstnání a jeho ztráty.

Zdůraznil jsme již, že demokracie uspokojivě funguje, jen pokud je většina obyvatel všech společenských tříd rozhodnuta setrvat u demokratických pravidel hry, což znamená, že se v podstatě všichni shodnou na základních rysech institucionální struktury společnosti. Pokud jde o právě zmíněnou shodu, té se nám v současnosti nedostává. Mnoho lidí nesouhlasí a bude nesouhlasit se zásadami kapitalistické společnosti a demokracie bude proto fungovat se stále většími třecími plochami. V určitém stádiu by k jejich odstranění mohl dopomoci socialismus, protože by do společenské struktury znovu vnesl soulad. A pokud by se mu to podařilo, pak by se o dořešení zbylých rozporů snadno postarala sama demokracie.

Ve třetí části jsme také upozornili na to, že počet i hloubka těchto rozporů se budou zmenšovat, neboť již nebude existovat střet kapitalistických zájmů. Vztah mezi zemědělstvím a průmyslem, mezi malými a velkými průmyslovými podniky, ocelářským průmyslem a průmyslem ocel spotřebovávajícím, protekcionistickou a vývozní politikou možná přestane být politickou otázkou, která je řešena podle váhy zainteresovaných nátlakových skupin. Bude jen technickým problémem v rukou odborníků, kteří pro něj budou hledat nezaujaté a jednoznačné řešení. Je zřejmě utopie domnívat se, že úplně zmizí odlišné ekonomické zájmy a že by v tomto ohledu nedocházelo k neshodám, a tím spíše očekávat, že zmizí všechny problémy neekonomické povahy, které mohou být příčinou neshod. Jsou však všechny důvody domnívat se, že rozporů by bylo dokonce méně než v původním, neporušeném kapitalismu. Nebudou například úplatní lidé. Politický život by byl očištěn.

Socialismus nenabízí žádné řešení problému, který je v jiných společenských formách řešen existencí politické společenské třídy s jasnými tradicemi. Řekli jsme už, že i nadále bude existovat profese politika. Taková společenská skupina se jistě může vyvinout, ale nemá smysl zde spekulovat o jejích kvalitách.

Dosud tedy socialismus vede. Stále je možno tvrdit, že jeho vedení může být snadno sníženo důležitostí a pravděpodobností možných odchylek. Do jisté míry se jim dá zabránit ekonomickou vyspělostí, která mimo jiné vede k tomu, že se jedna generace nemusí obětovat pro generaci příští. Ale i když nebude třeba, aby se lidé lopotili jako v podmínkách Gosplanu, bude úkol udržení demokratické linie velmi choulostivý. Lze si snadno představit situaci, kdy jedinci u kormidla tento úkol úspěšně zvládají, ale stejně dobře si umíme představit, jak politici při pohledu na rostoucí politickou krizi, která postupně zachvacuje celonárodní hospodářství, neodolají pokušení zneužít tu neuvěřitelnou moc, kterou nad lidmi mají a která je socialistické organizaci vlastní. Efektivní vedení konec konců

v socialistické ekonomii neznamena diktaturu proletariátu ale diktát *nad* proletariátem v továrnách. Lidé, kteří zde podléhají přísné kázní mají sice možnost svobodně volit, ale stejně jako mohou tuto svrchovanost použít k uvolnění kázně v továrnách, tak i vláda (tedy vláda, které leží na srdci budoucnost země) může kázeňských postupů využít k tomu, aby zmíněnou svrchovanost omezila. A z praktické nutnosti se tedy ze socialistické demokracie může stát ještě větší podvod, než jakým kdy byla demokracie kapitalistická.

V žádném případě tento typ demokracie nepřinese větší osobní svobodu, ani demokracii nepřiblíží ideálu klasické doktríny.

ČÁST V

HISTORICKÝ NÁSTIN SOCIALISTICKÝCH STRAN

Není mým cílem sepsat dějiny socialistických stran. Jak situace, v nichž se formovaly a poté zase rozpadaly, tak i způsoby, jak čelily problémům, s nimiž se musely vypořádat, volají po větším plátně a mocnějším štětcí, než jaké tu mám k dispozici. Navíc čas k tomuto pokusu dosud nedozrál: třebaže bylo v posledních dvaceti letech sepsáno mnoho cenných monografií, které jednotlivé fáze či situace osvětlují tak dokonale, jak jen bychom si mohli přát, ještě stále je třeba odvést nesmírnou badatelskou práci, než bude možné sepsat skutečné dějiny působení moderního socialismu, jež by plně odpovídaly vědeckým kritériím. Je však na místě zmínit některé skutečnosti, které doplní a umístí do náležité souvislosti podstatnou část toho, čím se zabývaly předchozí oddíly této knihy. V průběhu mého vlastního studia i při osobním pozorování mne navíc napadlo několik postřehů, které bych tu chtěl uvést, poněvadž se mi zdají být zajímavé i samy o sobě.¹ S tímto dvojitým cílem jsem shromáždil zlomky, jež nyní následují, a doufám, že i pouhé zlomky mohou naznačit obrysy celku.

Ne každý čtenář (a dokonce ani ne každý čtenář-socialista) bude souhlasit s tím, že tyto zlomky přiznávají ústřední postavení Marxovi a marxismu. Svou zaujatost v této věci bez vytáček přiznávám. Fascinující stránkou socialistické politiky – tím, co jí činí hodnou zvláštní pozornosti a co jí propůjčuje důstojnost založenou na tom, že je jak intelektuální, tak i mravní – je pro mne jasný a přímý vztah této politiky k jejímu doktrinálnímu základu. Přinejmenším teoreticky jde o jednání nebo nejednání, které uvádí do praxe politickou teorii, a vše závisí na tom, zda je její chápání historické nutnosti správné, či chybné. (Viz Část I.) Dokonce i praktické úvahy o tom, co bude v daném okamžiku výhodné podniknout, a o čistě taktických postupech vykazují též *character indelibilis*; vždy je zde rozebíráme ve světle této zásady. Tohle všechno přitom platí jen v rámci mar-

¹ Jeden z těchto postřehů jsem už zpracoval jinde; viz kapitolu XX.

xistického proudu, a samozřejmě to neplatí o nic více než v buržoazním táboře benthamovských radikálů – neboli „filozofických“ radikálů, jak se jim charakteristicky říkalo. Všechny nemarxistické socialistické skupiny připomínají však více či méně ostatní skupiny a strany; jen pevně přesvědčení marxisté krácejí ve světle doktríny, jež pro ně obsahuje všechny odpovědi na všechny otázky. V dalším se ovšem vyjasní, že můj obdiv k tomuto přístupu není bezpodmínečný. Snadno ho lze označit za úzkoprký, a dokonce i naivní. Doktrináři jakéhokoli typu – ať už trpí jakýmikoli nedostatky – však vykazují jisté estetické kvality, kterým vděčí za to, že vystupují vysoko nad politické praktiky běžného druhu. Opírají se rovněž o zdroje síly, jimž pouhý praktik nikdy nedokáže porozumět.

Můžeme předpokládat, že některé kořeny socialistických doktrín jsou stejně staré jako srozumitelně vyjadřované lidské myšlení samotné. Dokud však postrádaly prostředky nutné k tomu, aby dokázaly kohokoli přesvědčit, že sociální proces v praxi postupuje směrem k nastolení socialismu, zůstávaly pouhým snem, krásným či odporným – bezmocnou tužbou postrádající souvislost se sociální realitou. Socialistické úsilí bylo jen kázáním na poušti, neboť postrádalo reálné spojení s existujícím nebo potenciálním zdrojem sociální moci, a navíc to bylo kázání platónského typu, kterým se žádný politik nemusel vážně zabývat a jež by žádný pozorovatel sociálních procesů mezi významné vývojové faktory nezařadil.

V tom tkví Marxova kritika většiny socialistů, kteří působili před ním nebo předkládali alternativní učení v jeho vlastní době; proto je nazval socialisty utopickými. Nešlo mu ani tak o to, že mnohá jejich schémata byla očividně výstřední nebo nedosahovala žádoucí úrovně po intelektuální stránce; spíše chtěl zdůraznit, že jde o schémata doposud neuskutečněná a ve své podstatě neuskutečnitelná. Tyto představy se dají ilustrovat několika příklady, jež tu zároveň budou plnit funkci zběžného nástinu rozsáhlé literatury. Postačí také k tomu, aby bylo zřejmé, do jaké míry se Marx ve svém odsudku mýlil.

Utopie Sira Thomase Mora (1478–1535) byla čtena, obdivována a napodobována až do devatenáctého století – dosvědčují to například úspěchy Cabeta a Bellamyho. V Morově spisu nacházíme obraz skromné, mravné a rovnostářské společnosti představující dokonalý protiklad anglické společnosti Morovy vlastní doby. Tento ideál dost možná není než literární formulací sociální kritiky. Snad je tedy chybou považovat ho za vyjádření Morových názorů na to, oč by mělo usilovat praktické sociální plánování. Pokud však k *Utopii* i přesto přistoupíme právě v tomto smyslu (a činili tak mnozí), potíž netkví v její neproveditelnosti. V určitých ohledech je méně neproveditelná než některé podoby idylického socialismu, s nimiž se

setkáváme dodnes. Potýká se například s otázkou autority a upřímně přiznává vyhlídky na dosti skromnou životní úroveň (již ovšem představuje v tom smyslu, že jde o ctnost). Skutečnou potíží je spíše to, že se More ani nepokouší nastínit, jak se má současná společnost vyvíjet směrem ke společnosti ideální (leda snad jednorázovým obrácením), ani které faktory by bylo zapotřebí ovlivnit, aby výsledkem byla ideální společnost. Jeho ideál se nám může či nemusí zamlouvat, avšak stěží s ním můžeme udělat cokoli více. Vyjádřeno zcela prakticky, postrádáme tu jakýkoli základ, na němž by se dala založit strana či zformulovat program.

Příkladem jiného typu je socialismus Roberta Owena (1771–1858). Owen byl továrník a praktický reformátor, takže se nespokojil jen s tím vymyslet – nebo přijmout – ideu malých a soběstačných komunit, jež by v souladu s radikálně přijímanými komunistickými zásadami vytvářely a spotřebovávaly vše, co k životu potřebují. Owen se ji pokusil uskutečnit. Původně doufal, že mu v tomto směru pomůže vláda, a později se snažil zapůsobit příkladem. Zdálo by se tedy, že jeho plán byl ve srovnání s Morovou představou proveditelnější: nešlo pouze o ideál, nýbrž také o most, po němž se k němu mělo dokráčet. Ve skutečnosti však mosty podobného typu slouží jen k tomu, aby byla jasněji a přesněji vidět podstata utopismu. Jak vládní postup, tak i snahy jednotlivce zde totiž vystupují jako *dei ex machina* – k tomu, co je potřeba udělat, může dojít pouze tak, že to nějaký vlivný činitel začne považovat za žádoucí. Owen neurčuje a ani nemůže určit žádnou sociální sílu, jež by působila ve směru cíle, který předkládá. Jeho růžové stromy zcela postrádají živnou půdu – nezbyvá jim, než se živit krásou.¹

Totéž platí i v případě Proudhona (1809–1865) a jeho anarchismu, až na to, že u něho je konkrétní ekonomický omyl podstatně očividnější, než

¹ Totéž se dá říci i na adresu obdobného plánu Charlese Fouriera (1772–1837), který ovšem ne každý označí za socialistický, poněvadž podle Fouriera měli pracující dostávat pouhých 5/12 sociálního produktu, zatímco zbytek připadal na kapitál a řízení. I když se v podstatě jedná o chvályhodný pokus vzít v úvahu také skutečný stav věcí, lze k němu s úsměvem podotknout, že pracujícím by se za takového uspořádání vedlo hůře než v reálné kapitalistické společnosti. Například v předválečné Anglii představovaly ve výrobě i v hornictví mzdy a platy nižší než 160 liber 62 procent hodnoty čistého produktu a pokud započítáme i mzdy a platy přesahující 160 liber, dokonce 68 procent (viz A. Bowley, *The Division of the Product of Industry*, 1921, str. 37). Fourierovy ideály nebyly v první řadě povahy ekonomické, avšak do té míry, nakolik zahrnovaly i ekonomickou argumentaci, představují dosti výmluvný příklad toho, jakou roli v reformistickém přesvědčení nezřídka hraje vysoká míra neznalosti skutečného fungování kapitalistického systému.

je tomu u většiny ostatních klasiků anarchismu. Ti ekonomickou argumentaci opovrhovali a bez ohledu na to, zda kladli důraz na ideál svobodné a nestátní spolupráce jednotlivců, nebo spíše na destrukci, již je třeba provést, aby se tato spolupráce mohla rozvinout, omylům v uvažování se až příliš často vyhýbali tím, že se vyhýbali i uvažování samotnému. Tak jako „básník, náměščík a milovník imaginace v jednom“ byli tito lidé samotným svým ustavením neschopni dělat více než čáry přes různé socialistické rozpočty a v situacích revolučního nadšení jen zvyšovali obecně vládnoucí zmatek. Není nijak těžké sympatizovat s Marxovým znechucením – v němž se dá často rozpoznat i prvek zoufalství – nad aktivitami Bakuninovy.

Avšak anarchismus byl jen utopismem na druhou. O této patologické mutaci se ostatně zmiňujeme jen proto, aby bylo zcela zřejmé, že podobná obrození mentality čtrnáctého století bychom si neměli plést se skutečným utopickým socialismem, jehož nejlepším příkladem jsou spisy St. Simonovy (1760–1825). Zde nacházíme spojení zdravého rozumu a odpovědnosti s pozoruhodnou analytickou schopností. Cíl, který si St. Simon předsevzal, nebyl absurdní ani jakkoli vizionářský. Chyběla pouze cesta k němu: opět bylo jedinou předkládanou metodou působení vlády, ovšem tehdejší vlády byly ve své podstatě buržoazní.

Přijmeme-li tento pohled na věc, zásadní průlom, který ukončil nezletilost socialismu, nelze než spojit se jménem a dílem Karla Marxe. Pokud je v těchto záležitostech možné nějaké datování, za hlavní průlom je třeba označit vydání *Komunistického manifestu* v roce 1848 nebo založení První internacionály v roce 1864: právě v tomto období byla totiž splněna jak doktrinární, tak i politická kritéria serióznosti. Na jedné straně byl tento výsledek pouhým završením vývoje několika století socialistické nezletilosti, avšak na straně druhé jej vyjádřil konkrétním způsobem, který byl snad prakticky, nikoli ovšem logicky, jediný možný. Do jisté míry bude tudíž třeba poopravit soud, jež nad muži věku socialistické nezletilosti vynesli pozdější ortodoxní socialisté.

Za prvé, socialistická schémata předchozích staletí snad byla jen sny, většinou však šlo o sny racionalizované. A navíc, tím, co se různým myslitelům podařilo více či méně dokonale racionalizovat, nebyly prostě sny, jež si tito jednotlivci nechali zdát, nýbrž sny nevládnoucích tříd. Tito myslitelé nežili tak úplně v oblacích: napomohli totiž vynést na povrch to, co dosud dřímalo pod ním, ale chystalo se procitnout. V tomto ohledu získávají dokonce i anarchisté – počínaje jejich předchůdci úspěšně působícími v mnoha kláštrech a ještě více v terciářských skupinách františkánského řádu – význam, který jim marxisté obvykle nepřipisují. Bez ohledu na to,

jak zavrženíhodné se jejich názory ortodoxním socialistům mohou zdát, podstatná část hnací síly socialismu dokonce ještě dnes pochází ze stejných iracionálních tužeb hladové *duše* – a nikoli břicha –, jaké vyjadřovali už tito lidé.²

Za druhé, socialističtí myslitelé věku socialistické nezletilosti poskytli mnohé stavební bloky a nástroje, jež se později ukázaly být velmi užitečnými. Koneckonců, za svůj vznik jim vděčí i samotná idea socialistické společnosti; díky jejich úsilí mohl Marx se svými současníky o této představě diskutovat jako o něčem, s čím byli všichni obeznámeni. Mnozí utopisté navíc postoupili ještě o pořádný kus dále. Vypracovali podrobnosti socialistického plánu nebo některých jeho podob a přitom postihli klíčové problémy – být třeba ne zcela postačujícím způsobem – a připravili půdu těm, kdo přišli po nich. Dokonce ani jejich příspěvek k čistě ekonomickému rozboru bychom neměli přehlížet. Právě oni totiž poskytli tolik potřebný kvas, kterým oživilo do té doby těžko stravitelné společenské těsto, jež se zdálo slibovat jen minimální vyhlídky. Kromě toho byla většina jejich práce jednoduchým profesionálním úsilím o zdokonalení existující teorie a mimo jiné dobře posloužila i Marxovi. Nejlepším příkladem lidí tohoto zaměření jsou angličtí socialisté a kvazi-socialisté, kteří rozvinuli pracovní teorii hodnoty; k myslitelům tohoto typu patřil i William Thompson.

Za třetí, nikoli všichni ti, jež marxisté řadí k utopistům, postrádali spojení s masovými hnutími. Některé kontakty v tomto směru byly zřejmě nevyhnutelným důsledkem skutečnosti, že sociální a ekonomické podmínky, jež uvádějí do pohybu pero intelektuála, motivují rovněž skupiny či třídy – rolníky, řemeslníky, zemědělské nádeníky nebo prostě povaleče a spodinu. Někteří utopisté však navázali také mnohem těsnější vztahy. Rolnické požadavky, jež zazněly v průběhu revolucí šestnáctého století, byly formulovány intelektuály, a jak století postupovala kupředu, míra koordinace a kooperace postupně vzrůstala. „Gracchus“ Babeuf, hlavní postava jediného ryze socialistického hnutí Francouzské revoluce, byl považován za osobnost natolik důležitou, že byl roku 1797 popraven, což vlastně znamenalo svého druhu kompliment. Tento vývoj se dá opět nejlépe

² To je také důvod, proč úsilí vyškoleného socialisty setřást to, co sám pokládá za nesmyslné, nebo vizionářské prvky vyznání nevzdělaného věřícího, nikdy nemohou docela uspět. Za svou obecnou přitažlivost nevzděčí socialismus čemukoli, co o něm lze racionálně prokázat, nýbrž právě mystickým herezím, v jejichž odsouzení jsou buržoazní a socialističtí ekonomové zajedno. Ve své snaze distancovat se není tudíž socialista jen nevzděčný vlně, na níž se veze, nýbrž riskuje také, že se její síly mohou uplatnit někde docela jinde.

doložit v Anglii. Stačí porovnat v tomto světle historii levellerského hnutí v sedmáctém a chartistického v devatenáctém století. V prvním případě se Winstanley k hnutí přidal a vedl je jako jednotlivec, zatímco ve druhém už vystupovaly skupiny intelektuálů jako svébytné subjekty, a přestože jejich spolupráce postupně vedla spíše ke křesťanskému socialismu, nebyla to čistě jen záležitost studentských pokojíků zcela izolovaná od tehdejších masových hnutí. Ve Francii poskytuje nejlepší ilustraci Louis Blanc a jeho úsilí v roce 1848. Utopický socialismus se tak v tomto i v jiných ohledech lišil od socialismu „vědeckého“ spíše jen mírou nežli podstatou: vztah socialistů věku nezletilosti k třídnímu hnutí byl příležitostný a obvykle šlo o otázku principu, kdežto u Marxe a v prostředí postmarxovského socialismu se otázkou principu stal. V určitém smyslu jde o vztah připomínající poměr mezi vládou a její stálou armádou.

Je zde potřeba zmínit ještě jeden důležitý bod a doufám, že se nestane kamenem úrazu. Jak jsem uvedl, doktrína vyhlašující, že společnost směřuje k socialismu,³ a požadující trvalé spojení s nějakým existujícím či potenciálním zdrojem sociální moci (dva nutné předpoklady socialismu jako reálného politického činitele), byla s definitivní platností ustavena v polovině devatenáctého století, a to způsobem, jenž logicky vzato nebyl jediný možný. Marx a většina jeho současníků vtiskli této doktríně její charakteristické směřování nezdolným přesvědčením, že pracující třída je jedinou třídou, jež by měla být s tímto směřováním aktivně ztotožňována, a tudíž i jediným zdrojem moci, o který se socialisté mají ve své snaze opírat. Socialismus pro ně znamenal především osvobození práce od vykořisťování, přičemž „emancipace dělníků musí být úkolem pracující třídy samotné“.

Není nijak těžké pochopit, proč zájmy dělnictva představovaly pro Marxe prakticky vzato lákavý cíl postupu a proč podle toho utvářel i svou doktrínu. Idea nutného spojení mezi socialismem a dělnictvem však zakoreněna natolik hluboko (a to i v některých nesocialistických představách), že zcela zastínila některé obtížné skutečnosti, které není snadné vysvětlit, jako například fakt, že odborové hnutí se sice s hnutím socialistickým často spojovalo, avšak dodnes od něj zůstává odděleno, a že socialisté rozhodně neshledali nijak snadným vytvořit si v dělnickém světě okruhy

³ Přesný význam tohoto obratu nalezneme čtenář v rozboru, jímž se zabývají první dvě části této knihy. Na tomto místě znamená dvojí: za prvé fakt, že skutečné síly působí – nezávisle na tom, zda je pokládáme za žádoucí, či nikoli – ve prospěch socialismu, jenž z tohoto důvodu získává ve vzrůstající míře povahu praktické možnosti, a za druhé, že v současnosti vzhledem k tomu existuje prostor k působení politických stran socialistického zaměření. Poslední postřeh ještě podrobněji rozebereme v kapitole XXV.

vlastního vlivu, kde by bylo jejich vyznání přijímáno jako samozřejmost. Ať si tyto skutečnosti vyložíme jakkoli, mělo by být zřejmé, že odborové hnutí není ve své podstatě socialistické, tak jako socialismus není ve své podstatě odborářský či proletářský. Není to ani kdovíjak překvapivé. Již v Části II jsme viděli, že kapitalistický proces pomalu socializuje hospodářský život a mnohem více než jen hospodářský život, což předznamenává transformaci *celého* sociálního organismu, jehož *všechny* části budou ovlivněny stejně. Reálné příjmy i sociální význam pracující třídy v tomto procesu narůstají a kapitalistická společnost čelí v souvislosti s tím při své snaze vypořádat se nějak s dělnickými nepokoji větším a větším potížím. To je ovšem dosti ubohý obrázek, srovnáme-li jej s marxistickou představou dělnictva hnaného stále se stupňujícím utrpením až k velkolepé revoluci. Pokud tuto představu zavrhneme a připustíme, že tím, co se ve skutečnosti stupňuje, je spíše zájem dělnictva na kapitalistickém systému, nevyhnutelně nás to povede k menšímu důrazu na konkrétní výzvu, kterou logika evoluce adresuje dělnické třídě. Ještě méně přesvědčivá je role, již proletariátu v blízkém se katastrofickém sociálním dramatu připisuje marxismus. Má-li jít spíše o postupnou přeměnu, není snadné říci, v čem by měla úloha proletariátu spočívat. Dojde-li však k nějaké velkolepé revoluci, proletariát bude prostě přesvědčen či zastrašen, aby s ní vyjádřil souhlas. Hlavní sílu budou představovat spíše intelektuálové, jimž bude po boku stát zpola zločinecká lůza. Marxistické ideje týkající se této otázky nejsou tedy ničím více než „ideologií“ – stejně utopickou jako představy kteréhokoli utopisty.

V zásadě sice zůstává pravdou, že Marx měl na rozdíl od většiny svých předchůdců v úmyslu racionalizovat existující hnutí a nikoli sen, a že spolu se svými následovníky dokázal nad tímto hnutím ve skutečnosti získat alespoň částečnou kontrolu, tento rozdíl je však menší, než za jaký ho marxisté vydávají. Jak jsme viděli, v myšlení utopistů byl větší podíl realismu, zatímco u Marxe více nerealistického snění, než se obvykle připouští.

Ve světle této skutečnosti je na socialisty věku nezletilosti třeba hledět v příznivějším světle *právě proto*, že nezdůrazňovali výlučně proletářskou stránku věci. Zvláště jejich apel na vládu a na třídy jiné než proletářské je na místě pokládat za méně vizionářský a realističtější, než za jaký ho považoval Marx. Stát, jeho byrokracie a skupiny, z nichž se rekrutují lidé, kteří obsazují jednotlivá místa v politické mašinérii, poskytují totiž socialistovi hledajícímu zdroje sociální moci docela slibné příležitosti. Nyní by už mělo být zjevné, že stát a jeho instituce se směřem, který socialisté považují za žádoucí, pohybují s nemenší „dialektickou“ nutností než masy. A mnohé napovídá i rozvoj buržoazního směřování, o němž budeme ještě mluvit

(*a potiori*) jako o fabiánském socialismu.⁴ Marxova volba konkrétní sociální hybné síly vedla tak ve svém důsledku k zvláštnímu případu, který sice v praxi sehrál nejdůležitější roli, logicky vzato však stojí na úplně stejné úrovni jako ostatní možnosti, které ovšem zastánci ortodoxie považují za podvody a hereze.

⁴ Viz kapitola XXVI. Marxisté přirozeně namítnou, že takové jevy jsou všehovšudy deriváty skutečného vývoje, pouhými důsledky postupu proletariátu. To je pravda, pokud to znamená, že postup proletariátu je jedním z faktorů situace, v níž se tyto jevy objevily a dosud objevují. Avšak v tomto smyslu není taková námitka vlastně žádnou námitkou. Na druhé straně, pokud chce někdo tvrdit, že mezi proletářským socialismem a socialismem státním panuje nějaký jednosměrný vztah příčiny a následku, o námitku pak sice půjde, ovšem o námitku chybnou. Sociálně-psychologický proces popsáný v Části II povede totiž i bez jakéhokoli tlaku zespoda ke státnímu a fabiánskému socialismu, který poté *napomůže vzniku právě tohoto tlaku*. Jak brzy uvidíme, je zcela na místě tázat se, kde by socialismus bez svého společnického skončil. Asi jen stěží lze pochybovat, že bez intelektuálního průvodce buržoazního původu by socialismus (na rozdíl od dělnického hnutí odborového typu) daleko nedošel.

SITUACE, JÍŽ ČELIL MARX

Podle Engelsova tvrzení dal Marx v roce 1847 výrazu „komunismus“ přednost před „socialismem“, poněvadž socialismus již tou dobou získal nádech buržoazní úctyhodnosti. Ať tomu bylo, jak chtělo, a ať si Marxovo rozhodnutí, pokud ho skutečně přijal, vyložíme jakkoli – a již několikrát jsme se setkali s dobrými důvody proč socialismus interpretovat spíše jako plod buržoazní mentality –, stěžít může být jakákoli pochybnost, že Marx s Engelsem byli sami typičtí buržoazní intelektuálové. Byli to vyhnanci buržoazního původu i buržoazních tradic, a tento obrat vypovídá nemálo jak o Marxově uvažování, tak i o politických liniích a taktikách, které doporučoval. Tím, co bere dech, je míra, v jaké jeho ideje převládly.

Marx především jako vykořeněný intelektuál, jehož myšlení bylo zásadním způsobem utvářeno zkušeností roku 1848 vyrytou navždy hluboko do jeho duše, odvrhl svou vlastní třídu a sám jí byl odvržen. Od té chvíle měl přístup už jen mezi podobně vykořeněné intelektuály a zprostředkovaně k masám; nikam jinam naději vkládat nemohl. To vysvětluje doktrínu, která – jak jsme ostatně viděli v minulé kapitole – nějaké vysvětlení nezbytně potřebuje; postačí si v této souvislosti připomenout, že dělníci mají „emancipovat sami sebe“.

Jakožto vykořeněný intelektuál začal být Marx *svým cítěním* přirozeně internacionalistický. To znamenalo více než jen nezáměr o problémy či momentální stav kterékoli konkrétní země – a dokonce i proletariátu jednotlivých národů; tyto záležitosti pro Marxe nikdy neměly více než okrajový význam. Spíše tu sehrálo roli, že Marx shledal o to snazším vytvořit nadnárodní socialistické náboženství a představit si nadnárodní proletariát, jehož jednotlivé složky měly k sobě navzájem alespoň teoreticky mnohem blíže než k vlastním krajanům z ostatních tříd. Na tuto očividně nerealistickou koncepci se vším, co z ní vyplývá pro interpretaci minulých dějin i pro názory marxistických stran na zahraniční politiku, mohl logicky vzato připadnout každý. Pak by ovšem jeho učení muselo zápasit s emotivním působením

ním národního prostředí a člověk spojený nesčetnými pouty s vlastní zemí by je nikdy nemohl přijmout za své s takovou vášní. Pro Marxe však žádná taková pouta neexistovala. Poněvadž sám žádnou vlast neměl, ochotně se nechal sám sebou přesvědčit, že žádnou nemá ani proletariát.

Zanedlouho uvidíme, proč – a také do jaké míry – dokázalo toto učení přežít a jak bylo v měnících se podmínkách vykládáno. Marx bezpochyby jeho neintervencionalistické a pacifistické důsledky přijímal. Očividně se domníval, že „kapitalistické války“ jsou něčím, o čem by se proletariát neměl zajímat, ale pokročil ještě dále: podle něho šlo jen o prostředky k úplnějšímu podrobení proletariátu. Jediný ústupek, o němž lze soudit, že se k němu uvolil, totiž uznání, že účast na obraně vlasti proti útoku zvenčí není neslučitelná s povinnostmi věrných, docela jistě nebyl ničím více než nezbytným taktickým úskokem.

Za třetí, ať už byla Marxova doktrína, jaká chtěla,¹ coby vykořeněný příslušník buržoazie měl v krvi demokracii. Jinak řečeno, víra v onu část buržoazního schématu hodnot, která vede k demokracii, nebyla pro něho jen otázkou racionálního chápání podmínek charakteristických pro sociální strukturu jeho vlastní či kterékoli jiné doby. Podobně to nebyla jen otázka taktiky. Je pravda, že socialistické aktivity (včetně Marxova osobního působení) by jen stěžít nalezly úrodnou půdu v prostředí, jež by vyznávalo principy jiné než demokratické, jak se jim tehdy rozumělo; přinejmenším by musely čelit podstatně těžším překážkám. Kromě zcela výjimečných případů musí každá opozice hájit věc svobody – což pro Marxe znamenalo demokracii – a vydat se na milost a nemilost „lidu“. Je zřejmé, že tento prvek byl velmi důležitý a v některých zemích zůstal velmi důležitý dodnes. Jak jsem již poznamenal výše, právě to je důvod, proč demokratická vyznání socialistických stran neznamenají mnoho až do chvíle, kdy jejich politická moc vzroste natolik, že se mohou rozhodnout i pro alternativu demokracie, a především, proč se na ně stěžít můžeme odvolávat ve snaze prokázat nějaký zásadní vztah mezi logikou socialismu a logikou demokracie. Přesto však můžeme podle všeho prohlásit, že pro Marxe byla demokracie mimo jakoukoli debatu. Demokracie byla podle něho každé jiné politické struktury nadřazena; tolik je třeba tomuto revolucionáři z roku 1848 přiznat.² Samozřejmě bylo pro něho zcela nemožné přijmout takto významný článek buržoazního kréda zcela bez výhrad – tím by přiznal, že

¹ Viz kapitoly XX a XXIII.

² Citový přístup, jež si osvojil v roce 1848, však Marxovi naprosto znemožňoval pochopit – natož objektivně posoudit – nedemokratický režim, který ho poslal do vyhnanství. Nezaujatý rozbor tohoto režimu by přitom musel odhalit i úspěchy, jichž dosáhl, a přísliby, jež skýtal. V Marxově případě ovšem podobná analýza nepřicházela v úvahu.

s buržoazním myšlením sdílí více, než považoval za vhodné přiznat. Jak jsme však viděli v předchozí části, Marx se s touto potíží uměl vypořádat smělým prohlášením, že jen socialistická demokracie je skutečnou demokracií, zatímco buržoazní demokracie žádná demokracie není.

Tak tedy vypadalo Marxovo politické *a priori*.³ Není třeba zdůrazňovat, že se velmi podstatně odlišovalo od *a priori* průměrného anglického socialisty nejen Marxovy vlastní, ale právě tak i kterékoli jiné doby. Rozdíl tu byl natolik diametrální, že vzájemná sympatie mezi nimi, a dokonce i plné vzájemné porozumění se zdají být zhruba nemožné, a to zcela bez ohledu na hegelovství a další doktrinární překážky. Stejný rozdíl bude ještě viditelnější, srovnáme-li Karla Marxe s jiným německým intelektuálem velmi podobných kořenů, totiž s Ferdinandem Lassallem (1825–1864). Lassalle byl sice potomkem téže rasy jako Marx a příslušníkem téže společenské vrstvy, utvářela jej velmi podobná kulturní tradice a stejně jako Marx byl zásadně ovlivněn zkušeností roku 1848 a ideologií buržoazní demokracie, avšak od Marxe se lišil tak, že to stěžejí lze vysvětlit jen poukazem na rozdíly mezi jejich osobnostmi. Mnohem důležitější byla skutečnost, že Marx byl exulant, kdežto Lassalle nikoli. Lassalle se nikdy neodřízl od své země ani třídy. Nikdy se tak jako Marx nestal internacionalistou. Mluvil-li o proletariátu, měl na mysli proletariát německý. Nic také nenamítal proti spolupráci se státem, tedy s tím státem, který v daný čas existoval. Styku s Bismarckem ani s bavorským králem se nevyhybal. To vše je důležité, možná dokonce i důležitější než nejhlubší doktrinární rozpory mezi oběma muži; ve skutečnosti byly právě tyto rozdíly natolik zásadní, že vedly ke vzniku rozdílných druhů socialismu a nesmiřitelných osobních rozporů.

Zaměříme se nyní na Marxovo *a priori* a prohlédneme si alespoň zběžně politická data, s nimiž se setkával.

Nespočetné masy průmyslového dělnictva, o kterých Marx psal a přemýšlel, původně existovaly jen v Anglii. V době, kdy Marx formuloval své učení, se však už vytratilo dokonce i anglické chartistické hnutí a dělnická třída začínala být realističtější a konzervativnější. Vládlo zklamání z dřívějších radikálních snah a lidé se od velkolepých programů i písní o tom, že mají právo na celý produkt své práce, odvraceli a vcelku rozumně se snažili spíše zvýšit svůj podíl na něm. Jejich vedoucí představitelé se obzřetně pokoušeli především ustavit, podpořit a posílit legální postavení, jakož i hospodářskou moc odborových svazů v politickém rámci buržoazní společnosti. Na revoluční ideje či aktivity tudíž jak principiálně, tak

³ Není mi znám jazyk, který by připouštěl, aby se obratu *a priori* používalo jako podstatného jména. Dopustit se takového prohřešku však na tomto místě shledávám velmi příhodným.

i ze zřejmých taktických důvodů pohlíželi jako na nevíтанé vměšování lehkomyšlně sabotující vážné úsilí představitelů dělnictva. Navíc se tito lidé zajímali hlavně o nejvyšší vrstvu pracující třídy, zatímco k nižším vrstvám přistupovali s čímsi ne nepodobným pohrdání.

V každém případě však Marx s Engelsem – vzhledem k situaci, v níž se nacházeli, i k tomu, o jaké lidi se jednalo – nemohli ani pomyslet na to, že by se vážně pustili do organizace průmyslového proletariátu nebo nějaké jeho konkrétní skupiny v souladu s vlastními idejemi. Asi jen stěží mohli doufat v cokoli více než v kontakt s vedoucími dělníckými představiteli a s odborovou byrokracií. Na jedné straně viděli názory „úctyhodných“ dělníků, na straně druhé pak (prozatím) neorganizovaný dav obyvatelstva velkoměst, s nímž skoro jistě nechtěli mít nic společného;⁴ výsledkem bylo nezavídané dilema. Určitě nemohli zavírat oči před významem odborového hnutí, které krok za krokem uskutečňovalo gigantický úkol zorganizovat masy v cosi jako jednotnou třídu, jinak řečeno, řešilo právě ten problém, který oni sami považovali za vůbec nejdůležitější. Poněvadž však Marx s Engelsem stáli zcela mimo odborové hnutí a byli si vědomi nebezpečí, že si dělnická třída získá buržoazní postavení a přijme buržoazní přístupy za své, nezbylo jim než se k odborovým svazům stavět nepřátelsky a podezíravě, právě tak, jako se představitelé odborových svazů stavěli k nim (tedy pokud si jich vůbec všímali). Tak byli dohnáni ke stanovisku, jež začalo být pro klasický socialismus charakteristické a přesto, že jeho význam podstatně klesl, ještě i dnes vyjadřuje zásadní protiklad mezi socialistickými intelektuály a dělnictvem (ve významných případech se dá tento protiklad přibližně ztotožnit s antagonismem mezi socialistickými stranami a odborovými svazy). Pro Marxe a Engelse bylo odborové hnutí něčím, co bylo zapotřebí obrátit na víru v doktrínu třídního boje; příležitostná spolupráce s odborovým hnutím byla proto věřícím marxistům dovolena, kdykoli dělnické nepokoje radikalizovaly masy a funkcionáře odborových svazů naplňovaly dostatečným znepokojením či nadšením na to, aby naslouchali evangeliu. Pokud však nebylo obrácení dokonáno, a zvláště pokud mínění odborových svazů zůstávalo revoluci a politické akci vůbec v zásadě nepřátelské, nenacházelo se odborové hnutí ve stavu milosti, nýbrž naopak, zůstávalo v omylu, neboť nechápalo své vlastní cíle a klamalo sebe sama podružnostmi, jež byly nejen nicotné, ale často i přímo škodlivé. Pokud tedy věřící marxisté nenahledávali odborové hnutí zevnitř, měli se od něho držet stranou.

Tato situace se však měnila už za Marxova života a ještě více pak za života Engelsova. Nárůst průmyslového proletariátu, který z dělnictva na evrop-

⁴ Marxisté mívají – na to bychom neměli zapomínat – značný sklon mluvit o proletářské lúze (*Lumpenproletariat*).

ském kontinentě postupně udělal skutečnou sílu, a nezaměstnanost vyvolaná krizemi tohoto období vedly k tomu, že dělničtí předáci začali Marxovi s Engelsem naslouchat přece jen o něco více, i když žádný přímý vliv na masy si jeden ani druhý nikdy nezískal. Materiálem, s nímž pracovali, je až do konce zásobovali především intelektuálové, avšak navzdory tomu, že Marx s Engelsem slavili v těchto kruzích podstatné úspěchy, intelektuálové jim působili ještě větší problémy než nezáměr představitelů dělnictva, občas vystupňovaný až v nepřátelství. Mezi socialistickými intelektuály existovalo křídlo, jehož příslušníci nic nenamítali proti tomu, ztotožnit se buď s odborovými svazy, nebo se sociální reformou buržoazně-radikálního, případně i konzervativního typu. Tito lidé ovšem šířili velmi odlišný druh socialismu, který přislíbil okamžitá zlepšení situace, a proto představovali nebezpečného protivníka. Kromě nich tu byli také intelektuálové, v první řadě Lassalle, kteří si mezi masami dělnictva vybudovali vlivné postavení, a v Marxových očích byli proto bezprostředními soupeři. A konečně, existovali také intelektuálové, kteří sice ve směru revolučního nadšení postoupili dostatečně daleko, avšak Marx s Engelsem je zcela po právu považovali za nejhorší nepřátele vážného socialismu: „pučisté“, jako byl Blanqui, různí snílci, anarchisté a podobně. Doktrinární i taktické ohledy činily zcela nezbytným, aby všechny takové skupiny narazily u marxistů na kategorické odmítnutí.

Doktrinární východiska a taktické podmínky, jež jsme nyní popsali, Marxovi značně komplikovaly formulaci odpovědí na dvě zásadní otázky, který mu každý následovník – nebo i potencionální následovník – zcela nevyhnutelně musel položit. Šlo o otázku, jak se stavět k politice buržoazních stran a o problém krátkodobého programu, o němž se mělo usilovat.

Co se týče první otázky, nebylo dost dobře možné poradit socialistickým stranám, aby buržoazní politiku všehovšudy tiše sledovaly. Jejich samozřejmou úlohou bylo kapitalistickou společnost kritizovat, odhalovat maskované třídní zájmy, upozorňovat na to, jak všechno bude lepší v budoucím socialistickém ráji a rekrutovat nové přívržence; stručně řečeno, kritizovat a organizovat. Čistě negativní přístup, byť teoreticky docela uspokojivý, by však nikdy nemohl postačovat straně, která by stála o více než zcela zanedbatelný politický význam. Musel by totiž logicky odporovat většině skutečných požadavků organizovaného dělnictva, a pokud by strana takto postupovala dlouhodobě, z jejich přívrženců by se stala nepočetná skupinka politických asketů. Vzhledem k významu, který Marxovo učení do roku 1914 získalo ve veliké německé dělnické straně i v mnoha menších skupinách, určitě nebude od věci podívat se, jak Marx této obtíži dokázal čelit.

Do té míry, nakolik to považoval za možné, zaujal Marx jediné stanovisko, jež logicky bylo zcela nenapadnutelné. Socialisté musí odmítnout

účast na všech předstíraných zlepšeních situace dělnictva, jimiž se buržoazie pokouší oklamat proletariát. Podíl na čemkoli takovém – později se užívalo označení reformismus – by znamenal selhání víry, zradu skutečných cílů a záludný pokus vyspravovat to, co musí být zničeno. Učedníci jako Bebel, kteří vykonali pouť do svatyně poté, co z pravé cesty takto zbloudili, byli přísně vyplácněni. Je pravda, že Marx s Engelsem v době své komunistické strany z roku 1847 o spolupráci s levicovými buržoazními skupinami sami uvažovali. Také *Komunistický manifest* uznal nutnost příležitostných kompromisů a spojení, a navíc i připouštěl, že taktika se musí přizpůsobit podmínkám, jež na různých místech a v různých dobách převládají. Tolik alespoň naznačovala vešticím vštěpovaná zásada, podle níž je zapotřebí využít všech protikladů mezi buržoaziemi různých zemí i mezi různými buržoazními skupinami uvnitř každé země (toho lze totiž jen stěží dosáhnout bez spolupráce alespoň s některými z nich). Všechno to ovšem znamená jen bližší vymezení principu s cílem účinněji ho naplňovat. Výjimky musely být ve všech případech bedlivě zkoumány, přičemž se vždy muselo vycházet z toho, že by k nim docházet nemělo. A navíc tím, co se předpokládalo, byla spolupráce v určitých jasně vymezených kritických situacích (nejlépe v revolucích) spíše než dlouhodobější spojení zahrnující vzájemné porozumění v běžném politickém životě, jež by mohlo ohrozit ryze marxistického vyznání.

Jak by marxisté měli postupovat, pokud se střetnou s konkrétní politikou buržoazního nepřítelce, která je proletariátu očividně ku prospěchu, to se dá odvodit z příkladu, jež uvedl sám Mistr ve velmi důležitých souvislostech. Jedním z hlavních článků platformy anglického liberalismu byl volný trh. Marx byl příliš dobrý ekonom na to, aby si neuvědomoval, že je pro pracující třídu s ohledem na podmínky, jaké v té době panovaly, skutečným dobrodiním. Bylo jisté možné toto dobrodiní snižovat a očeřňovat motivaci buržoazních zastánců volného trhu, avšak tím by se problém nevyřešil, neboť socialisté volný trh bezpochyby museli podporovat, zvláště co se týkalo potravin. Dobrá, tedy nezbyvá, než volný trh podporovat, ale samozřejmě nikoli proto, že laciný chléb je dobrodiním (to ne!), nýbrž s ohledem na to, že volný trh urychlí postup sociální evoluce, a uspíší tak příchod sociální revoluce. To je obdivuhodný taktický trik a navíc jde o zcela platný argument, který se dá uplatnit v mnoha různých situacích. Proroctví však dále neříká, co by socialisté měli dělat v případě politických linií, které sice proletariátu prospívají, avšak kapitalistický vývoj nijak nepodporují – to platilo o většině opatření, jejichž cílem bylo zlepšení sociálních podmínek chudých, zavedení sociálního pojištění a podobně – nebo naopak sice podporují kapitalistický vývoj, proletariát z nich však žádný

přímý prospěch nemá. Pokud je však buržoazní tábor v takových otázkách rozdělen, není o správném postupu pochyb: platí předpis a využití kapitalistických rozkolů. V tomto smyslu se chtěl Marx stavět i k reformám, jež v opozici k buržoazii podporovaly takové mimoburžoazní skupiny, jako byla například pozemková aristokracie a nižší šlechta, třebaže podle marxistického schématu nemělo k takovým jevům vůbec docházet.

S druhým problémem byly nemenší těžkosti. Žádná politická strana nemůže fungovat bez programu, který by zahrnoval i příslib okamžitých zlepšení. Podle své striktní logiky však marxismus žádný podobný program nenabízel. Všechno pozitivní, co se ve zkažené atmosféře kapitalismu uskutečnilo nebo mělo uskutečnit, bylo *ipso facto* pošpiněné. Marx s Engelsem si nad tím ve skutečnosti lámali hlavu a vždy pohlíželi s nechutí na programy, které zahrnovaly i konstruktivní politiku v rámci kapitalistického řádu, a nevyhnutelně tak zapáchaly buržoazním radikalismem. Když však museli roku 1847 sami čelit témuž problému, gordický uzel roztáli se vši rozhodností. *Komunistický manifest* tak zcela nelogicky obsahuje mimo jiné i seznam mnoha krátkodobých cílů socialistické politiky – prostě proto, aby socialistická bárka mohla po boku liberálních zaoceánských parníků alespoň vyplout na vodu.

Bezplatné vzdělání, všeobecné volební právo, odstranění dětské práce, progresivní daň z příjmu, znárodnění půdy, peněžních ústavů a dopravy, rozšíření státních podniků, zúrodnění půdy ležící dosud ladem, *stejná pracovní povinnost pro všechny*, vybudování průmyslových středisek po celé zemi – to všechno zřetelně ukazuje, do jaké míry byli Marx a Engels (v této době) ochotni tolerovat sami sobě oportunistus, ačkoli trpěli sklonem toto privilegium jiným socialistům upírat. Nejpozoruhodnější věcí na tomto programu je totiž nepřítomnost jakékoli položky, kterou bychom označili za typicky nebo výhradně socialistickou, kdybychom se s ní setkali u někoho jiného. Kterýkoli z uvedených požadavků by mohl figurovat i na programu, který by se socialismem neměl pranic společného – dokonce i znárodnění půdy ze zvláštních důvodů prosazovali někteří jinak buržoazní autoři. A kromě toho byla většina bodů jednoduše převzata z radikální agendy, což byl samozřejmě jediný rozumný postup. Zároveň šlo však jen o provizorní program, jehož účelem podle všeho nebylo nic víc než zamaskovat nepřijemnou politickou slabinu. Kdyby bylo Marxovi na těchto programových bodech doopravdy záleželo, nezbylo by mu nic jiného, než se spojit s radikálním křídlem buržoazního liberalismu. Ovšem ve skutečnosti o ně příliš nedbal, a tudíž neshledal nutným přinést kvůli nim jakoukoli oběť – kdyby je byli buržoazní radikálové dokázali všechny prosadit, můžeme předpokládat, že by to pro Marxe bylo dosti nepřijemné překvapení.

Stejné principy, stejná taktika a podobná politická data můžeme nalézt také v pozadí „Ustavujícího manifestu Mezinárodního dělnického sdružení“ („První internacionále“) z roku 1864. Založení tohoto spolku skutečně znamenalo oproti německému *Arbeiterbildungsverein* z roku 1848 či malému mezinárodnímu seskupení z téhož roku veliký pokrok. Nebyla to ovšem žádná organizace socialistických stran – i když se například obě německé socialistické strany ke sdružení přidaly, kdežto lassallovský *Allgemeiner Deutscher Arbeitsverein* na členství zakrátko zase rezignoval – a už vůbec ne mezinárodní organizace proletariátu. Avšak dělnické skupiny mnoha typů a z mnoha zemí zastoupení měly, a dokonce i anglické odborové svazy projevíly dostatečný zájem na to, aby po nějaký čas s tímto uskupením udržovaly nikoli zcela srdečné a spíše nezávadné spojení, v němž šlo spíše o okamžité výhody, jež by z něj snad odborům mohly vyplynout. Mezi zakladateli byl také George Odger.⁵ Halasná nároky, které Sdružení samo a někteří jeho historici vznášeli ve věci role, již Internacionála měla sehrát v revolučním hnutí a při velkých dělnických nepokojích této doby, lze snadno vyvrátit. Ale i kdyby se Sdružení nepodařilo dosáhnout žádných podstatných úspěchů, nikdy se nedostalo do vůdčího postavení a ovládalo jen máloco, přinejmenším poskytovalo jednotící frazeologii. Ustavilo si rovněž kontakty, které je dost možná (s laskavou pomocí jeho buržoazních nepřátel, kteří byli natolik pošetilí, že mu dělali reklamu) pozvedly na úroveň, kde už mělo skutečný význam. Na počátku probíhalo všechno zcela hladce a první čtyři „kongresy“ byly nesporným úspěchem, přičemž ortodoxní zástupci taktně přimhouřili oči nad některými nesocialistickými výstřelky, jako bylo například hlasování ve prospěch principu dědičtví. Drtivý úder zasadil Sdružení až nástup Bakuninův (1869) a jeho následné vyhoštění (1872); ačkoli organizace přežívala až do roku 1874, z Bakuninovy aféry se už nikdy nevzpamatovala.

Marx si byl od počátku vědom možnosti, které tento karavanseráj, v němž se ubytovali různí intelektuálové značně pochybné pověsti spolu s dělnickými vůdci očividně rozhodnutými Sdružení podle potřeby využívat, nebo se ho zřeknout, skýtá, i nebezpečí, jež by z něj mohla plynout. Byly to ostatně možnosti, za něž vždy bojoval, a nebezpečí, jimž odjakživa musel čelit. Prvním úkolem bylo udržet celou organizaci pohromadě a druhým vtisknout jí marxistické směřování; oba přitom bylo nutné plnit v podmínkách, kdy jeho osobní přívrženci představovali vždy jen menšinu

⁵ Odger dokonce zastával funkci předsedajícího rady Internacionály. To nebylo bez významu, protože předtím býval jedním z nejznámějších podporovatelů federace a sdružení odborových svazů, organizátorem Londýnské odborové rady a také vedoucím funkcionářem reformní ligy za udělení volebního práva městským dělníkům.

a jeho vliv byl daleko menší, než by se dalo vyvozovat ze skutečnosti, že byl pověřen sepsáním programového projevu (respektive, bylo mu dovoleno ho sepsat). V důsledku toho musel jeho proslov obsahovat ústupky nemarxistickým názorům podobným těm, jež Marxe šokovaly, když se s nimi setkal v Gothajském programu Německé sociálně demokratické strany (1875). Stejně tak nalezneme dostatek dokladů opatrného manévrování a ochoty uzavírat kompromisy i v pozdějším období: je to ten typ věcí, které jednou Marxe přiměly, aby zpola žertem vyjádřil své zoufalství výkřikem „*Je ne suis pas Marxiste*“. Význam kompromisu však vždy závisí na tom, kdo ho uzavírá a v jakém duchu. Ten, komu záleží jen na celkovém směřování, bývá ochoten smířit se s mnoha úchytkami. Marx si zřejmě věřil, že dokáže ze svého celkového směřování nespouštět zrak a vrátit se na správnou cestu pokaždé, když se z ní pod tlakem odchýlí. Lze však pochybit, že měl velké pochybnosti, kdykoli si uvědomil, že úplně stejně postupují i druzí. Jak v jeho taktickém manévrování, tak i v rozhořčených odsudcích taktického manévrování druhých nebyla jen samolibost.

Rozumí se samo sebou, že taktiku a principy toho, co od této doby až dodnes zůstává klasičtější ortodoxně socialistickou politikou, lze snadno kritizovat. Ukázka taktiky, již poskytl Marx sám, navíc umožnila jeho následovníkům ospravedlnit prakticky jakýkoli postup nebo naopak nečinnost odkazem na to, co dělal nebo tvrdil Mistr. Marxovy principy byly odsuzovány za to, že ukazují cestu, jež nikam nevede, a tím důležitější je uvědomit si jejich odůvodnění. Marx věřil v proletářskou revoluci. Věřil rovněž – ačkoli jeho vlastní doktrína mu měla poskytnout důvody k pochybnostem –, že příhodný okamžik revoluce není příliš vzdálen, podobně jako většina prvních křesťanů věřila, že soudný den přijde co nevidět. Jeho politická metoda byla tudíž ve skutečnosti založena na chybné diagnóze. Intelektuálové, kteří tolik opěvují Marxův politický postřeh,⁶ zcela přehlížejí, do jaké míry byla jeho praktická soudnost ovlivněna tím, co si přál. Přijímáme-li však skutečnosti, jež Marx vnímal, a důsledky, které z nich vyvozoval, jeho metoda z nich vskutku vyplývá a totéž platí právě tak i pro jeho názory v otázce krátkodobých cílů a praktické spolupráce s buržoazními reformátory. Založit homogenní stranu, která by se opírala o organizovaný proletariát všech zemí a kráčela za svým cílem, aniž by přitom ztratila svou revoluční víru a aniž by jí po cestě zvlhl prach, to bylo z jeho hlediska skutečně natolik zásadním úkolem, že všechno ostatní bylo ve srovnání s ním nepodstatné.

⁶ Viz například Benedetto Croce, *Materialismo Storico ed Economia Marxista*, anglický překlad C. M. Meredith, 1914.

I. Vývoj v Anglii a duch fabianismu

Dvojice dat z nadpisu kapitoly nepostrádá jistý symbolický význam. Rok 1875 byl svědkem zrození první ryze socialistické strany, která si získala takový vliv, že s ní v politické aréně musel každý počítat. Byla to dějinná událost a došlo k ní sjednocením dvou německých skupin, Lassalova spolku a jedné další organizace, kterou založili Bebel a Liebknecht, v Sociálně demokratickou stranu. Nové seskupení sice zpočátku činilo některé významné ústupky Lassalovu vyznání (v Gothajském programu),¹ ale nakonec přijalo marxismus (Erfurtským programem z roku 1891) a poté už jen postupně vylepšovalo své postavení. Největšího vlivu dosáhla německá sociální demokracie roku 1914, potom ji však stejně jako ostatní socialistické strany postihla krize, jež se jí stala osudnou.² Než se však začneme zabývat podrobnostmi vývoje, kterému tato marxistická strana vděčila za to, že téměř získala postavení vedoucí parlamentní síly, aniž přistoupila na jakýkoli významnější kompromis, jenž by ji přinutil obětovat něco z principů, věnujme se alespoň ve stručnosti postupu událostí i v jiných zemích. Nejprve se zaměříme na anglický socialismus tohoto období – situace v Anglii totiž na první pohled představuje nápadný a poučný protiklad vývoje v Německu.

Podíváme-li se však na dění v Anglii pozorněji, nalezneme tu sociální procesy a s nimi související dělnická hnutí, jež se svým protějškým

¹ Lassalle za univerzální lék považoval především organizaci dělníků ve státem podporovaném výrobním družstvu, jež měla soupeřit se soukromým průmyslem a nakonec ho zcela vytlačit. To však zavání utopismem tak silně, že Marxově nechuti není těžké porozumět.

² V roce 1914 drželi sociální demokraté v Říšském sněmu 110 křesel z celkových 397 a díky tomu, že buržoazní skupiny nedokázaly utvářet velké homogenní strany, byl vliv německých socialistů ještě větší, než by se dalo z počtu jejich poslanců usuzovat.

v Německu svou podstatou do značné míry podobají. Rozdíly v důrazu, ideologii a taktice mezi Anglií a Německem lze snadno vysvětlit. Už od roku 1834, kdy se zhroutil owenovský Velký národní spojený odborový svaz, případně od doby, kdy postupně zeslábla vlna chartistického hnutí, přestalo anglické dělnické hnutí probouzet rozhodné nepřátelství. Některé jeho ekonomické cíle přijala liberální strana, jiné dokonce obhajovala strana konzervativní.³ Odborové zákonodárství z let 1871, 1875 a 1876 bylo například přijato bez větších kontroverzí, které by snad dělníky mohly motivovat k tomu, aby zaujíмали otevřeně militantní stanoviska. Bitvu o volební právo navíc vybojovaly nesocialistické skupiny a úloha mas spočívala z převážné části jen v tom, že je povzbuzovaly nebo naopak projevovaly nespokojenost. To všechno zcela jasně dokládá vynikající kvality řadových anglických dělníků. Podobně je třeba ocenit rovněž anglickou politickou společnost – poté co prokázala, že se dokáže vyhnout čemukoli, co by připomínalo Francouzskou revoluci, a čelit ohrožením plynoucím z drahoty potravin, trvale vykazovala pozoruhodnou dovednost při řešení sociálních problémů, které přitom nabývaly na složitosti, i umění důstojného ústupu; stačí si připomenout zákon o obchodních sporech (*Trades Disputes Act*) z roku 1906.⁴ V důsledku toho trvalo ovšem anglickému proletariátu déle, než začal být „třídně uvědomělý“ a než přišel okamžik, kdy Keir Hardie mohl založit Nezávislou labouristickou stranu (1893). Avšak vzestup nového odborářství⁵ nakonec předznamenal vznik situace,

³ Je mimořádné pozoruhodné, jak se postoje nakloněné dělnictvu začaly objevovat i v táboře konzervativců. Pro ilustraci zde můžeme zmínit jednak seskupení vedené Lordem Ashleyem, jednak mladoanglickou skupinu (Disraeliho torývské demokraty).

⁴ Dnes již není snadné představit si, jak ohromujícím dojmem muselo toto opatření zapůsobit na lidi, kteří ještě pořád věřili ve stát a právní systém, jejichž těžištěm byla instituce soukromého vlastnictví. Novým zákonem se značně omezovala možnost uplatnit na pokojné demonstrace zákony proti konspiraci (to vlastně znamenalo legalizaci působení odborových svazů i s jejich výhružkami, že použijí síly, kterou disponují) a odborové fondy byly vyňaty z odpovědnosti při soudních řízeních o náhradách ztrát následkem deliktů (tím bylo prakticky uzákoněno, že odborové svazy nemohou udělat nic špatného), takže odborovým organizacím byla v podstatě připsána část státní autority a přiznáno privilegované postavení, které nijak zásadněji nemohlo ovlivnit ani formální propůjčení téhož statusu svazům zaměstnavatelů. Tento zákon byl navíc přijat na základě zprávy Královské komise ustavené v roce 1903, tedy v době, kdy byli u moci konzervativci. Jejich vůdce Balfour v průběhu třetího čtení přednesl projev, jímž zákon přijal, aniž dal přitom najevo sebemenší rozpaky. Je zřejmé, že jeho jednání se dá ve značné míře vysvětlit politickou situací roku 1906, ale na věci to nic nemění.

⁵ Termín „nové odborářství“ (*New Unionism*) označuje rozšíření pravidelných a zavedených organizací, jež se až do poloviny devadesátých let devatenáctého století zpravidla omezovaly na pracovníky v kvalifikovaných oborech a obklopovaly se atmosférou

kteřá se podstatněji nelišila od stavu věcí v Německu, byť v Anglii se používalo jiného jazyka.

Povahu i rozsah rozdílu, který tu i přesto existoval, bude nejzřetelněji vidět, zaměříme-li se v krátkosti na skupinu, jejíž cíle a metody jej vyjadřují zcela dokonale, totiž na Fabiánskou společnost. Marxistům se na tváři nejspíš objeví pohrdlivý úsměšek, poněvadž to nevyhnutelně budou považovat za nemístné zveličování významu malé skupinky intelektuálů, kteří nikdy nechtěli být ničím více než jen intelektuály. Ve skutečnosti byli angličtí fabiáni – anebo přístupy, které ztělesňovali – právě tak důležití jako marxisté v Německu.

Fabiánská společnost se objevila roku 1883 a po celé období, kterým se tu zabýváme, zůstala malou skupinkou složenou z buržoazních intelektuálů.⁶ Oslavovali Benthama a Milla, a pokračovali dále v jejich tradici. K lidstvu přistupovali s tímiž velkorysími nadějami jako před nimi filozofičtí radikálové. Usilovali o to, působit ve prospěch racionální rekonstrukce a rozvoje ve stejném duchu praktického pokrokářství.

Fabiáni byli zvláště obezřetní v tom, která fakta přijímali, a někteří z nich vynakládali obrovské úsilí na jejich sběr formou rozsáhlých výzkumů. Ke všem argumentům i opatřením vždy přistupovali nanejvýš kriticky, přitom však byli zcela nekritičtí ve věci základů, kulturních i ekonomických, na kterých jejich cíle stály. Považovali je za nepochybné, což vlastně znamená totéž jako říci, že coby dobří Angličané nepochybovali sami o sobě. Nedokázali si uvědomit, jak zásadní je rozdíl mezi chudinskou čtvrtí a Sněmovnou lordů. Ostatně, proč se tím zabývat, jde-li v obou případech samozřejmě – to dá přece zdravý rozum – o „špatné věci“? Na

profesionální hrdosti a buržoazní úctyhodnosti (v osmdesátých letech jejich vedoucí představitelé, jako byl například Crawford, často zdůrazňovali propast, jež oddělovala zodpovědné lidi sdružené v odborových svazech od proletářských mas), na více či méně nekvalifikované vrstvy pod nimi. Takoví lidé si byli svou vyjednávací pozicí podstatně méně jisti, a naslouchali tudíž ochotněji socialistické propagandě a argumentaci, podle níž jsou pouhé stávky značně nejistou zbraní, takže by měly být doplňovány politickou akcí. Existuje proto důležitá souvislost mezi rozšířením odborářství mezi nižší vrstvy a změnou přístupu odborových svazů k politické aktivitě na jedné straně a k socialismu na straně druhé. Právě v této době (tedy jen několik let po veliké stávce přístavních dělníků z roku 1889) začaly kongresy odborových svazů schvalovat socialistická usnesení.

⁶ Počet fabiánů nikdy nepřevýšil tři nebo čtyři tisíce; navíc lze říci, že fabiánská skupinka byla ve skutečnosti ještě menší, než oficiální čísla naznačují. Aktivní jádro totiž představovalo jen asi deset či dvacet procent členstva. Svým záměrem a svými tradicemi bylo toto aktivní jádro buržoazní, a totéž platilo i v dalším ohledu: většinu jeho členů představovali lidé ekonomicky nezávislí alespoň v tom smyslu, že měli nějakou kvalifikaci, z níž mohli žít.

druhé straně, větší hospodářská rovnost, samospráva v Indii, odbory nebo volný trh byly samozřejmě „dobré věci“, kdo by o tom pochyboval? Veškeré myšlení, jehož bylo zapotřebí, se tak týkalo otázky, jak odstranit špatné věci a zajistit dobré; všechno další byla jen popuzující zbytečnost. V jejich přístupu byla zaslepeně soustředěná oddanost veřejné službě stejně patrná jako nedostatek snášenlivosti k odlišným názorům na osobní hodnoty i hodnoty státu – svým způsobem právě tak výrazný jako u marxistů – a rovněž jistý prvek maloburžoazní zášti namířené proti všemu aristokratickému včetně krásy.

Zpočátku nestálo ovšem za fabiány zhola nic. Vyzvali přesvědčit každého, kdo jim byl ochoten naslouchat, a přednášeli posluchačům patřícím k dělnické třídě i k buržoazii. Vydávali nesmírné množství zručně psaných pamfletů. Doporučovali konkrétní politické linie, projekty i zákony a zasazovali se o jejich přijetí. Nejdůležitější z cest, jimiž se jim dařilo získávat vliv, byly však jejich styky s rozmanitými „klíčovými muži“ neboli s jednotlivci, kteří měli přístup k vedoucím osobnostem v politice, průmyslu a odborovém hnutí. Jejich země a také postavení, které v ní sociálně a politicky zaujímali, poskytovaly fabiánům jedinečnou příležitost k tomu, aby tyto kontakty navazovali a využívali.

Anglická politická společnost nepřijímá vždy rady těch, kdo stojí mimo ni, avšak více, než je tomu kdekoli jinde, bývá ochotna alespoň si je vyslechnout. Někteří fabiáni navíc nestáli tak úplně mimo. Několik jich mohlo využívat styky, které navázali ve studentských spolcích a společenských místnostech kolejí v Oxfordu a Cambridge. Nebyli to lidé v mravním smyslu z jiného světa a většina nebyla otevřenými nepřáteli ustaveného řádu. Všichni také zdůrazňovali ochotu spolupracovat spíše než nepřátelství. Jejich cílem nebylo založit stranu a k frazeologii třídního boje a revoluce se stavěli se značnou nechutí. Kdykoli to bylo možné, dávali přednost tomu být užiteční, raději než působit problémy. A navíc měli různým poslancům a úředníkům co nabídnout, přičemž mnozí veřejní představitelé vítali návrhy na to, čeho je třeba dosáhnout a jak by se v tom směru mělo postupovat.

Moderní ministr vlády bývá obecně vzato schopen nalézt v budově svého ministerstva většinu informací a návrhů, které potřebuje. Zvláště nikdy netrpí nedostatkem statistik. Avšak v osmdesátých a devadesátých letech devatenáctého století byla situace zcela jiná. S několika řídkými výjimkami znali v té době státní úředníci své rutinní postupy, ale jinak už nic. Mimo zavedenou politickou linii měl tak poslanec parlamentu ve svém úřadě – a ještě více, pokud zrovna žádný úřad neměl – trvalý nedostatek faktů a idejí, což na poli „nových“ sociálních problémů platilo dvojnásob.

Skupina, která měla takových faktů a idejí slušnou zásobu a byla kdykoli připravena předložit je (navíc v úhledné podobě a připravené k použití státní pokladnou nebo kterýmkoli jiným odvětvím státní správy), měla zaručené přijetí, zadními dveřmi zvláště. Státní správa takové lidi vítala. A to nebylo všechno: většina státních úředníků přinejmenším s krátkodobými cíli fabiánů do značné míry sympatizovala, a tak fabiánům umožňovala, aby je postupně vzdělávali. Fabiáni roli neoficiálních správních činitelů nadšeně přijali a dá se říci, že jim skvěle seděla. Osobně nebyli nijak ctižádostiví, nevdavilo jim sloužit své věci jen v zákulisí a postup prostřednictvím byrokracie – fabiáni se domnívali, že počet úředníků i jejich význam v budoucnosti poroste, a neměli proti tomu námitek – skvěle zapadal do jejich všeobecného schématu demokratického státního socialismu.

Mohl však mít úspěch tohoto druhu nějakou skutečnou váhu, a to i tehdy, pokud nebyl všehovšudy spiknutím s politickými exponenty buržoazních zájmů? (Tuto otázku by dozajista vznesl Marx a vznášeli ji i členové Hyndmanovy Demokratické federace, nepočtené skupinky anglických marxistů, která se utvořila v roce 1881.) Je vůbec možné nazývat takové snahy socialistickými, a pokud ano, nejde jen o další vydání utopického socialismu (v marxistickém smyslu, jak jsme ho vysvětlili výše)? Není nijak těžké představit si, jak špatně se marxistům a fabiánům muselo ze sebe navzájem dělat a jak upřímně museli pohrdat iluzemi těch druhých, i když fabiáni se obvykle diskutují o zásadních principech a taktikách, v nichž si marxisté tolik libují, spíše vyhýbali a k marxistům přistupovali s mírně blahosklonnými sympatiemi. Pro nezaujatého pozorovatele není však úkol zodpovědět tyto otázky příliš složitý.

Socialistické usilování fabiánského typu by mělo v každé jiné době zcela zanedbatelný účinek. Ve třech desetiletích před rokem 1914 bylo ovšem působení fabiánů významné, protože stav věcí i lidských duší činil poselství tohoto typu mimořádně atraktivním, což však neplatilo pro ideje radikálnější ani méně radikální. K tomu, aby se z možností staly srozumitelně vyjádřené politické linie, postačovalo nyní zformulovat názory a zorganizovat názory již zformulované, přičemž tuto „organizující formulaci“ zajišťovali právě fabiáni se zdatností téměř řemeslnou. Byli reformátory a duch doby z nich udělal socialisty. Byli skutečnými socialisty, poněvadž chtěli napomoci zásadní rekonstrukci společnosti, jež měla ekonomickou péči nakonec učinit veřejnou záležitostí. Byli voluntaristickými socialisty, a tak by v kterémkoli dřívějším období zapadali do marxistického konceptu utopismu. V tehdejší situaci se však téměř zdálo, jako by vlivné role, jichž se ujali, byly pro ně už předem připraveny, takže koncept utopismu ve svých důsledcích jejich případu příliš neodpovídá. Z hlediska fabiánů

by bylo skutečným šílenstvím vyvolávat ve správcích žírných buržoazních lánů obavy řečmi o revoluci nebo o třídním boji. Probuzení třídního uvědomění bylo tím, čemu fabiáni chtěli přinejmenším zpočátku zabránit, protože by se tak znemožnilo mírumilovné, přitom však účinné šíření jejich vlastních principů ve všech politických a správních orgánech buržoazní společnosti. Jakmile však věci pokročily dostatečně daleko, fabiáni neváhali pomoci při ustavení Nezávislé labouristické strany, v roce 1900 spolupracovali s Výborem pro reprezentaci dělnictva, v němž měli své zástupce, stáli na počátku politického působení odborových svazů, spoluovlivňovali politiku Pokrokové strany v londýnské městské radě, kázali nejprve městský a posléze i všeobecný socialismus – a nakonec vychvalovali přednosti systému sovětů.

Není pochyb, že tohle všechno lze snadno učinit předmětem kritických poznámek. Fabiáni sice nikdy nevydali žádné rezolutní vyhlášení války *more Marxiano* a nikdy také zcela přesně neřekli, jak na žírných buržoazních láněch hodlají hospodařit, na druhé straně se je však také nikdy nesažili kdovíjak ochraňovat. Další kritika, jejímž terčem by se fabiáni případně mohli stát, přichází z právě opačného konce a soustřeďuje se na to, že fabiánský *modus procedendi* si nebezpečně zahrává s možností, že postup vpřed by se na vnějších opevněních kapitalistického systému mohl postupně zpomalit, a tak by k rozhodující řádné bitvě nakonec vůbec nemuselo dojít – ani tato námitka však nebere náležitý ohled na zvláštní povahu fabiánských způsobů. Jménem fabiánů by se dalo odpovědět, že pokud jejich útok proti kapitalistickému systému, *par l'impossible*, uspěje a dosáhne jeho náležité reformy, aniž by muselo dojít k jeho zničení od základů, bude to jedině důvod ke spokojenosti. A co se týče rozhodující řádné bitvy, fabiáni svým způsobem už dopředu odpověděli všem revolučním kritikům tím, že se zcela mimořádnou opatrností přijali za své jméno římského generála, který vzdor vši své opatrnosti dosáhl ve snaze vypudit Hanibala z Itálie větších úspěchů než všichni jeho bojechtiví předchůdci.

Dalo by se tudíž říci, že fabianismus byl v otázce třídního boje podobně jako v mnoha dalších dokonalým protikladem marxismu, avšak právě tak by se dalo tvrdit, že fabiáni byli v jistém smyslu lepšími marxisty než Marx sám. Soustředit se na problémy, které se dají řešit praktickou politikou, postupovat krok za krokem spolu s vývojem sociální situace a konečný cíl nechat, ať se o sebe jednou postará sám, to je ve skutečnosti s Marxovou zásadní doktrínou ve větším souladu než revoluční ideologie, kterou na ni Marx narouboval. Nedělat si žádné iluze o tom, že kapitalismu hrozí bezprostřední katastrofa, a uvědomovat si, že socializace je postupný proces, jenž má sklon proměňovat postoje příslušníků *všech* tříd ve

společnosti, takový přístup dokonce naznačuje, že co se základní doktríny týče, měli fabiáni nad marxisty spíše navrch.

II. Švédsko na jedné straně a Rusko na druhé

Každá země má svůj vlastní socialismus. V kontinentálních zemích, jejichž příspěvek do fondu kulturních hodnot lidstva tak pozoruhodně přesahuje to, co by se od nich s ohledem na jejich velikost dalo očekávat (především v Nizozemí a ve skandinávských zemích), ovšem vývoj v hlavních rysech odpovídal anglickému paradigmatu. Zaměříme se proto nyní na příklad Švédska. Švédský socialismus a švédští socialisté podobně jako švédské umění, švédská věda, švédská politika, švédské sociální instituce i mnoho dalšího, nečiní charakteristickými žádné zvláštní zásady ani záměry, nýbrž spíše samotná podstata švédského národa a jeho výjimečně vyrovnaná sociální struktura. Z toho důvodu je zcela absurdní, snaží-li se jiné státy napodobit švédské příklady: jedinou účinnou metodou, jak něčeho podobného dosáhnout, by bylo dovést ze Švédska dostatek Švédů a svěřit jim řízení.

Vzhledem k tomu, že Švédové jsou, jací jsou, a jejich sociální struktura je taková, jaká je, dva nejdůležitější rysy švédského socialismu nebude nijak složité pochopit. Socialistická strana, jež má téměř neustále v čele schopné a svědomité vedoucí představitelé, rostla zvolna v reakci na zcela normální sociální proces, aniž se snažila předstihnout normální vývoj věcí a dělat si nepřátele jen proto, aby nějaké měla. Z toho důvodu se její nástup k politické moci obešel bez jakéhokoli rozruchu. Odpovědné politické úřady prostě a přirozeně přešly do rukou vedoucích představitelů sociální demokracie, kteří byli s to vyjednávat se zástupci ostatních stran jako se sobě rovnými a nalézat s nimi společnou půdu. Ještě i dnes, třebaže se ve Švédsku tak jako jinde vyvinula i komunistická skupina, omezují se politické rozpory na nesouhlas v otázkách toho typu, jako zda by ve prospěch nějakého sociálního cíle, který všichni přijímají, mělo být vynaloženo o několik miliónů korun více či méně. Uvnitř strany je protiklad mezi intelektuály a muži z dělnického prostředí patrný leda pod mikroskopem. Důvodem tohoto souladu je skutečnost, že jedni i druhí už dosáhli úrovně, kdy mezi nimi neexistuje žádná podstatná kulturní propast. A navíc platí, že švédský sociální organismus ve srovnání s podobnými sociálními organismy vytváří relativně nižší počet nezaměstnatelných intelektuálů, což se odráží v menším množství podrážděných a jiné dráždicích mužů pera. Někdy se v této souvislosti mluví o „vyčerpávající kontrole“, kterou

nad socialistickým hnutím všeobecně a nad sociálně demokratickou stranou zvláště vykonávají odborové svazy. Pozorovatelé znali současné radikální frazeologie nejspíš budou souhlasit. Zároveň ovšem tato diagnóza vůbec nevysvětluje sociální a rasové prostředí, jehož produktem jsou nejen představitelé dělníků, nýbrž také intelektuálové, a které jedněm i druhým brání v tom, aby svůj socialismus povýšili na náboženství. Ačkoli bychom v Marxově učení prostor k takovým strukturám možná našli, od průměrného marxisty se dá samozřejmě stěží očekávat, že na socialistickou stranu švédského typu bude pohlížet s nějakým zvláštním zalíbením nebo bude alespoň ochoten uznat, že ztělesňuje nefalšované socialistické snažení. Švédští socialisté byli pro změnu marxismem poznamenáni jen velmi lehce, přestože nezřídka užívali jazyka, který odpovídá tomu, co bylo svého času považováno za socialistickou etiketu, zvláště ve svých vztazích s jinými socialistickými skupinami.

Na druhé straně spektra se nachází Rusko, kde se setkáváme se socialismem téměř ryze marxistickým; ruský socialismus se z toho důvodu těšil přízni většiny marxistů, ale na základě jeho prostředí mu není nijak snadné porozumět. Carské Rusko bylo agrární zemí převážně předkapitalistické orientace. Průmyslový proletariát – nakolik se k němu profesionální socialisté vůbec dostali – představoval pouhý zlomek obyvatelstva čítajícího na 150 milionů.⁷ Obchodní a průmyslová buržoazie byla v souladu s tím rovněž dosti nepočetná a celkem vzato nepůsobila o nic schopněji než kterákoli jiná vrstva, přestože kapitalistický rozvoj, jež vláda aktivně podporovala, postupoval čím dál tím rychleji. V těchto podmínkách museli působit příslušníci inteligence, jejichž ideje byly ruské zemi právě tak cizí jako pařížské modely, na něž si potpěly dámy z vyšší ruské společnosti.

Mnozí ruští intelektuálové hleděli na tehdejší formu vlády – zosobňovanou absolutním monarchou (samovládcem) předsedajícím obrovské byrokracii a spojeným se šlechtou, která vlastnila půdu, a s církví – samozřejmě s odporem. Navíc veřejné mínění po celém světě dnes přijímá jejich výklad dějin. Dokonce i ti autoři, kteří se k režimu, jenž nastoupil na místo carů, staví s největším nepřátelstvím, vynakládají úsilí na to, aby čtenáře ujistili, že carský režim považují za cosi vskutku nestvůrného. Prostá pravda se už docela ztratila v bludišti pokryteckých frází. Když na to přijde, ruská forma vlády totiž nevyhovovala sociální struktuře, která jí dala vzniknout, o nic hůře než například parlamentní monarchie Anglii a demokratická republika Spojeným státům. Vezmeme-li navíc v úvahu podmínky, v nichž ruská byrokracie musela působit, byla její výkonnost

mnohem lepší, než se dnes obvykle předpokládá. Zásluhou byrokracie se zaváděly sociální reformy – agrární i jiné – a podnikaly váhavé krůčky směrem k jakémusi rozředěnému typu konstitucionalismu; v ruských podmínkách se stěží dalo čekat víc. Tím, co se střetávalo s duchem národa, byl importovaný radikalismus a skupinové zájmy intelektuálů – nikoli carská monarchie, jež se právě naopak těšila velmi silné podpoře převážné většiny příslušníků všech tříd ruské společnosti.

Odtud plynou dva závěry, jež na první pohled působí nejspíš paradoxně, i když žádný seriózní historik je za paradoxní považovat nebude. Na jedné straně nebylo možné podniknout žádný zásadní ani rychlý krok toho typu, o který usilovali liberální právníci, doktoři, profesori a státní úředníci tvořící stranu kadetů (konstitučních demokratů), nikoli ovšem proto, že by jejich program pro monarchii nepřijatelný, ale spíše pro jejich slabost. Kdyby totiž kadeti získali moc, znamenalo by to, že by se do čela dostala skupina, která se ve srovnání s kruhy stojícími v pozadí carského režimu těší ještě menší podpoře mas a ještě méně vyjadřuje jejich city a zájmy. Buržoazní režim – o socialistickém nemluvě – zkrátka v Rusku neměl místo. Navíc tu nebyla ani žádná analogie se situací ve Francii roku 1789 nebo i v Rusku roku 1905. Sociální struktura, která se v roce 1789 zhroutila, byla zastaralá, překážela v cestě téměř všemu, co se ve Francii rozvíjelo a kvetlo, a nedokázala čelit fiskálním, ekonomickým a sociálním potížím, s nimiž bylo zapotřebí nějak se vypořádat. V Rusku roku 1905 byla situace jiná. Země utrpěla porážku ve válce s Japonskem, což mělo za následek ztrátu prestiže vedoucích představitelů a s tím související a prohlubující se pocit odcizení a zmatek. Ukázalo se však, že stát je schopen svým úkolům dostát – dokázal jak potlačit výtržnosti, tak i řešit problémy, které je způsobily. Ve Francii vedla situace k nástupu Robespiera, zatímco v Rusku se k moci dostal Stolypin. K tomu by nikdy nemohlo dojít, kdyby byl carismus se silami u konce podobně, jako tomu bylo v případě francouzského *ancien régime*. Nemáme vlastně žádný důvod domnívat se, že by se bez vypětí spojeného s vedením první světové války ruská monarchie nedokázala pod vlivem probíhajícího hospodářského rozvoje a v souladu s ním mírumilovně a úspěšně transformovat.⁸

⁷ Z takto vedeného rozboru samozřejmě přímo vyvstává mimořádně významná otázka týkající se povahy toho, o čem máme ve zvyku mluvit jako o historické nutnosti, jakož i role, kterou v historickém procesu sehrává kvalita vedení. Po mém soudu nelze dost dobře tvrdit, že Rusko nehnala do války nějaká neúprosná nutnost. Zájmy, jež byly ve sporu o Srbsko v sázce, nebyly z ruského hlediska – mírně řečeno – nijak prvořadé, a ani domácí situace nebyla v roce 1914 natolik kritická, aby vláda politiku vojenské agrese musela považovat za svou jedinou možnost. Není pochyb, že situace okolo Srbska

⁷ Roku 1905 pracovalo v ruských továrnách přibližně milion a půl dělníků.

Na druhé straně to byla právě všeobecná stabilita ruské sociální struktury, co intelektuály, kteří si stěžovali, že uspějí za použití více či méně normálních metod, dohnalo k zoufalému radikalismu a na cestu ke zločinnému násilí. Jejich radikalismus byl přitom toho druhu, kdy intenzita je nepřímou úměrnou reálným možnostem; jinak řečeno, byl to radikalismus slabosti. Atentáty se očividně měly účinkem a jejich ovocem nebylo nic než další represe, jenže kromě nich nebylo nic jiného, co by se dalo dělat. Brutalita represivních metod vedla podobně jen k dalším odvetám, a tak se tragédie odvíjela dál a dál, tragédie krutosti a zločinu, jež se vzájemně neustále podporují. Svět však neviděl a neuvědomoval si nic než tuto tragédii a vysvětloval si ji tak, jak se dalo očekávat.

Marx nebyl žádný pučista. K některým výstředkům ruských revolucionářů (těch bakuninovského typu zvláště) pociťoval tolik nenávisti, kolik jen bylo slučitelné s pohrdáním. Navíc si měl uvědomit (a dost možná i uvědomil), že sociální ani ekonomická struktura Ruska nespňuje vůbec žádnou z podmínek, jež jsou podle jeho vlastní doktríny nezbytné pro úspěch, a dokonce i pro samo ustavení socialismu, jak si ho představoval. Logicky vzato měly takové úvahy ruským intelektuálům v přijetí

popuzovala nacionalisty, kdežto možnost vojenského zásahu se zamlouvala pro změnu některým – nikoli všem! – krajním reakcionářům, a svou polívičku si za těchto okolností zkoušelo přilíhát mnoho jednotlivců i skupin. Špetka zdravého rozumu, prozíravosti a neústupnosti na straně posledního cara by však nepochybně byla stačila k tomu, aby se účasti ve válce zabránilo. I později, když už začínalo být zřejmé, že situace je vážná, a po bitvě u Gorlice, kdy byl všem nadějí na vojenské vítězství konec, bylo pořád ještě možné katastrofě zabránit, byť v té době to už byl velmi nesnadný úkol. Dokonce ani po pádu monarchie nebylo rozhodně jasné, že Kerenského vláda nedokáže zachránit situaci opatrným využíváním zdrojů, které měla ještě pořád k dispozici, a odmítáním dotěrných žádostí Spojenců, místo aby nařídila vrhnout vše do posledního zoufalého útoku. Avšak carská společnost v době před buržoazním povstáním podobně jako buržoazní společnost po něm pozorovala blížící se zkázu ve stavu naprosté strnulosti, který byl právě tak zřejmý jako nevysvětlitelný. Samozřejmě, že skupinovou neschopnost jednoho tábora a naopak vynikající schopnosti a energii druhého lze jen stěží vysvětlit poukazem na náhodu. V případě Ruska však neschopnost starého režimu znamenala pouze to, že se nedokázal vypořádat se situací naprostého zhroucení řádu, přičemž není pochyb, že této situaci bylo možné předejít.

Čtenář asi nebude očekávat, že se můj rozbor ruského socialismu a situace v Rusku, z níž se vyvinul, bude shodovat s názory Trockého (*History of the Russian Revolution*, anglický překlad M. Eastman, 1934). Tím zajímavější je skutečnost, že se nerozházíme *toto coelo* a – především – že se i Trockij zabýval otázkou, co by se stalo s revolučním hnutím, kdyby bylo narazilo na „jiného cara“. Trockij sice ze svých úvah nad carským režimem odmítl vyvodit samozřejmý závěr, uznával však, že z marxistické doktríny neplyne nutnost odhlížet od prvku osobnosti, ačkoli si sám zřejmě neuvědomoval, jak významnou roli tento prvek sehrává právě v rozboru ruské revoluce.

Marxova učení zabránit, nebude však nijak složité pochopit, proč mezi nimi marxismus naopak slavil ohromný úspěch. Ruští intelektuálové byli – více či méně seriózními – revolucionáři, ale celkem vzato neměli co dělat. Marxismus pro ně představoval revoluční evangelium nepřekonatelné síly. Marxova žhnoucí vyhlášení a chiliastická prorocství byla přesně tím, co potřebovali, pokud chtěli opustit pochmurnou poušť nihilismu. Navíc tato směs ekonomické teorie, filozofie a historie zcela dokonale odpovídala ruskému vkusu. Nijak přitom nevdalo, že Marxovo evangelium ani trochu nevyhovovalo situaci, v níž se tehdejší Rusko nalézalo, a ve skutečnosti nenabízelo žádné důvody k naději. Věřící vždy slyší, co sami slyšet chtějí, ať už prorok říká cokoli. Čím vzdálenější byly převládající podmínky v Rusku od stavu dospělosti, k němuž Marx upíral svůj pohled, tím připravenější byli ruští intelektuálové – a to neplatilo jen o těch, kteří se otevřeně prohlašovali za socialisty – vzhlížet k Marxovi a hledat u něho řešení svých problémů.

Marxistická skupina se tak v Rusku objevila již roku 1883 a v roce 1898 se proměnila v Sociálně demokratickou stranu. V jejím vedení a zpočátku i mezi řadovými členy převládali intelektuálové, jak se koneckonců dalo očekávat, přitom se však jejich podzemní organizační práce mezi „masami“ setkávala s dostatečným úspěchem na to, aby sympatizující pozorovatelé mohli mluvit o spojení dělnických skupin pod marxistickým vedením. To vysvětluje, proč se ruští marxisté zdárně vyhnuli některým potížím, jimž museli čelit aktivisté působící v zemích se silnými odborovými svazy. V každém případě přijímali dělníci, kteří se stávali členy jejich organizace, vedení intelektuálů s krajní poslušností a téměř nikdy se nesnažili rozhodovat si o svých věcech sami. V důsledku toho probíhal rozvoj doktríny i praktické činnosti podle přísně marxistických směrnic a rozhodnutí se přijímala na vysoké úrovni. Rusové si tak samozřejmě vysloužili pozhánání německých obhájců víry, kteří byli odzbrojující ctností ruských věřících nadšeni a měli zřejmě pocit, že marxistická teze, podle níž může socialismus vyrůst výhradně z podhoubí plně rozvinutého kapitalismu, musí připouštět některé výjimky. Plechanov, zakladatel skupiny z roku 1883 a v následujících dvou desetiletích vedoucí představitel ruských marxistů, jehož cenné a učené příspěvky k marxistické doktríně byly přijímány s všeobecným uznáním, však Marxovu tezi přijímal bez výhrad, a proto si nedělal naděje, že by v Rusku mohlo být reálně vybudovat socialismus už někdy v blízké budoucnosti. Jako upřímný marxista srdnatě bojoval v důležitých bitvách s reformismem i s dalšími tehdejšími herezemi ohrožujícími ryze vírou a pevně se držel svého přesvědčení o tom, jaký je revoluční cíl a které metody k němu povedou. Dozajista mu přiděloval

starosti rychlý vzestup stranické skupiny, jež byla podle všeho pevně rozhodnuta aktivně vystoupit už v blízké budoucnosti, třebaže s ní i s jejím vůdcem Leninem celkem vzato sympatizoval.

Nevyhnutelný konflikt, který stranu posléze rozdělil na bolševiky a menševiky (1903), byl znamením čehosi daleko vážnějšího než jen nesouhlasu ve věci taktiky, jak by snad mohlo plynout z pojmenování obou skupin. V této době však ani sebezkušenější pozorovatel nedokázal rozpoznat, jaká je vlastní podstata tohoto rozporu. Nyní by však už diagnóza měla být jasná. Marxistická frazeologie, jíž se obě skupiny nadále držely, jen zakrývala skutečnost, že jedna z nich se s klasickým marxismem nenávratně rozešla.

Lenin si o situaci v Rusku zřejmě nedělal žádné iluze. Uvědomoval si, že na carský režim lze úspěšně zaútočit jedině tehdy, bude-li dočasně oslaben vojenskou porážkou, a že by v následujících zmatcích mohla rozhodná a disciplinovaná skupina pomocí nelítostného teroru svrhnout jakýkoli režim, jenž by se pokusil nastoupit na jeho místo. Pro případ takové situace se Lenin – podle všeho si uvědomoval, že by mohla nastat, jasněji než kdokoli jiný – rozhodl vytvořit si nástroj, jaký potřeboval. Poloburžoazní ideologie soustřeďující se na rolníky (kteří samozřejmě představovali skutečný sociální problém Ruska) mu v této snaze nebyla k ničemu a totéž platilo ještě více o teoriích předepisujících, že je nutné čekat, až dělníci ze své vlastní iniciativy povstanou s cílem provést velikou revoluci. Tím, co Lenin potřeboval, byla výborně vycvičená tělesná stráž revolučních janičářů, kteří nebudou naslouchat žádným argumentům s výjimkou jeho vlastních, odhodí veškeré zábrany a odmítnou hlasy rozumu nebo lidskosti. Za podmíněk, jež v Rusku panovaly, a vzhledem k požadované kvalitě takové skupiny se dali její členové rekrutovat jen z intelektuální vrstvy a vůbec nejlepší dostupný lidský materiál byl k dispozici v řadách straníků. Leninova snaha zmocnit se strany tudíž v podstatě znamenala pokus zničit jejího ducha; většina straníků v čele s L. Martovem o tom nijak nepochybovala. Martov nekritizoval Marxe a neusiloval o to, aby strana vyrazila novým směrem. Leninovi odporoval ve jménu Marxe a hájil marxistickou doktrínu proletářské masové strany. Tím, kdo šířil novou atmosféru, byl Lenin.

Heretici už odnepaměti prohlašují, že nemají v úmyslu odstranit evangelium, které se těší většinovému přijetí, nýbrž právě naopak, usilují o jeho vzkříšení v původní ryzosti. Lenin tento časem prověřený postup uplatnil, takže Marxe vynášel a místo aby se ho vzdal, začal být marxističtější než on sám. Nejlepší vodítko nám tu poskytuje fráze „marxismus v éře imperialismu“, kterou později hlásali zejména Trockij a Stalin. Čtenář si jistě uvě-

domí, že do jistého okamžiku mohl Lenin přijímat formu i látku ryzího marxismu bez potíží. Právě tak snadné je však vidět, že z této pevnosti podnikal výpady, aby se zmocnil pozic, na nichž v zásadě nic marxistického nebylo. Nemarkistická nebyla jen idea socializace prostřednictvím *pronunciamenta* v situaci, jež byla očividně nevyzrálá. Ještě daleko méně marxistická byla idea, podle níž „emancipace“ neměla být dílem proletariátu samého, jak to předepisuje marxistické dogma, nýbrž skupinky intelektuálů v čele lůzy.⁹ To však znamenalo více než jen odlišný názor na praxi agitace nebo na kompromisy, které je zapotřebí uzavírat, a více než jen nesouhlas v druhotných důsledcích marxistické doktríny. Leninův přístup neznal v podstatě nic menšího než rozchod s jejím nejniternejším smyslem.¹⁰

⁹ Když na to přišlo, styk se zločineckou vrstvou nenavazoval Lenin sám, nýbrž jeho vyslanci působící v poli. To vedlo k činnosti „exů“ (tedy úderných skupin zabývajících se praktickými „expropriacemi“, jinak řečeno, lupičstvím) jak ve vlastním Rusku, tak i v Polsku. Jednalo se v podstatě o ryzí gangsterství, přestože intelektuálové na západě spolklí „teorii“, která tuto praxi ospravedlňovala, i s navijákem.

¹⁰ Z hlediska toho, oč se nám tu jedná, nebude nutné zabývat se podrobnostmi příběhu, který je navíc už dostatečně znám; postačí několik poznámek, jež následují. Lenin v úsilí podmanit si ruskou socialistickou stranu, jejíž vedoucí představitelé se od něho naopak postupně začali distancovat, neuspěl. Nesnadná situace, v níž se socialističtí vůdci nacházeli, je dobře vidět na Plechanovově kolísání: šlo jim o to, udržet cosi jako sjednocenou frontu, aniž by se museli vzdát svých principů. Lenin přitom svou skupinu dokázal udržet pohromadě, vstřípl jí poslušnost a přizpůsobil její zaměření problémům, jež vznikly v důsledku povstání z roku 1905 a toho, co následovalo po něm; sem patřila i přítomnost leninského prvku v ruské Dumě. Zároveň se mu podařilo udržet si kontakt s Druhou internacionálou (viz níže), v níž se těšil dobrému postavení; zúčastnil se tří jejích kongresů a po nějaký čas v její ústřední kanceláři dokonce reprezentoval ruskou stranu. To by bylo bývalo jen stěží možné, kdyby připustil, aby jeho názory zapůsobily na zástupce z jiných zemí tak, jako zapůsobily na většinu ruských socialistů. V praxi tudíž na něho představitelé Druhé internacionály – jakož i západní socialisté obecně – pohlíželi prostě jako na vynikající osobnost levého křídla ortodoxie a jeho neústupný extremismus tolerovali; v některých ohledech se mu obdivovali a v některých jiných ho nebrali dost vážně. V politice tak Lenin hrál dvojí roli ne zcela nepodobnou dvojí roli carského režimu, jehož zahraniční politika (jako příklad zde může posloužit ruská podpora mezinárodní arbitráže i mezinárodní bezpečnosti) se rovněž diametrálně odlišovala od politiky domácí.

Leninovi by jeho praktické úspěchy ani jeho příspěvky k socialistickému myšlení – ty navíc zpravidla nebyly nijak zvlášť vynikající (což lze mimochodem prohlásit i na adresu Trockého) – místo mezi velikými socialisty rozhodně nezajistily. Proslulost získal až poté, co se Rusko pod tlakem porážky ve světové válce zhroutilo, a vděčil za ni jedinečné souhře okolností, jež učinila zbraně, které měl v rukou a jež ovládal se skutečným mistrovstvím, nanejvýš účinnými. V tomto ohledu – a v žádném jiném – je proskynese, jíž provedl profesor Laski v *Encyklopedii společenských věd* (heslo Uljanov), pochopitelná, ovšem jen za předpokladu, že intelektuálové se modlám své doby klanět musí.

III. Socialistické skupiny ve Spojených státech

Ve Spojených státech existovala naprosto odlišná sociální struktura než v Rusku, ukázalo se však, že růstu skutečně socialistického masového hnutí je stejně nepříznivá jako ta ruská. V určitých ohledech jsou si tyto dva případy podobné, přičemž paralely mezi nimi jsou právě tak zajímavé jako rozdíly. Byl-li agrární svět Ruska – navzdory tomu, že ve struktuře ruských vesnic se daly rozpoznat i některé komunistické prvky – vlivu moderního socialismu prakticky nepřístupný, z agrárního světa Spojených států povstala síla, jež byla připravena udělat krátký proces s jakýmikoli marxistickými snahami, jež by začaly být dostatečně významné na to, aby si jich vůbec povšimla. V Rusku nebyl průmyslový sektor schopen zrodit žádnou významnější socialistickou stranu, poněvadž kapitalistický rozvoj tu byl příliš pomalý, zatímco průmyslový sektor ve Spojených státech nedokázal totéž proto, že kapitalistický rozvoj se zde řtil kupředu tempem, z něhož se točila hlava.¹¹

Nejvýznamnější rozdíl byl však mezi intelektuálními vrstvami obou zemí: na rozdíl od Ruska nevyprodukovaly Spojené státy až do konce devatenáctého století žádnou nedostatečně zaměstnanou a frustrovanou skupinu intelektuálů – z národního úkolu rozvinout hospodářské možnosti země vyvstalo hodnotové schéma, jež odčerpávalo téměř všechny nadané mysli do sféry podnikání a duši národa vtisklo podnikatelské postoje. S výjimkou New Yorku nebylo intelektuálů nikde tolik, aby si získali skutečnou váhu. Většina z nich navíc americké hodnotové schéma přijímala, a pokud tak někteří z nich nečinili, řadoví Američané jim odmítali naslouchat a instinktivně se k nim stavěli zády, což bylo jako disciplinární prostředek podstatně účinnější než oblíbené metody ruské politické policie. Středostavovská nechuť k železnicím, veřejným službám a velkému byznysu všeobecně vstřebávala bezmála veškerou „revoluční energii“, jež byla ve Spojených státech k dispozici.

Průměrně zdatný a úctyhodný dělník byl v Americe podnikatelem a také se tak cítil. Cílevědomě se snažil využívat individuální možnosti, které se mu naskývaly, k tomu, aby si polepšil anebo přinejmenším prodal svou pracovní sílu tak výhodně, jak jen to bylo možné. Způsob myšlení svého zaměstnavatele chápal a z větší části ho sám přijímal. Pokud shledal užitečným utvořit se svými spolupracovníky organizaci k ochraně společ-

ných zájmů, činil tak ve stejném duchu. Přibližně od poloviny devatenáctého století na sebe tato praxe stále častěji začala brát podobu zaměstnaneckých výborů, předchůdců poválečných podnikových svazů, které pak dosáhly svého největšího hospodářského a kulturního významu v podnikových městech (*company towns*).¹²

Kromě toho bylo pro dělníky často výhodné spojit se v celostátním měřítku s ostatními příslušníky téhož povolání, neboť se tak dala zlepšit vyjednávací pozice dotyčné profese jak v přímém styku se zaměstnavatelem, tak i v nepřímém s ostatními profesemi. Tento zájem utvářel množství charakteristicky amerických odborových svazů a v podstatné míře rovněž vysvětluje přijetí profesního principu, který je ve srovnání se všemi ostatními daleko účinnější v tom, jak dokáže zabraňovat utváření konkurenčních svazů a vytváří skutečné dělnické kartely. Je zcela přirozené, že tyto kartely vykazovaly nápadný nedostatek radikalismu, což jim velmi důrazně vytykali jak domácí, tak i zahraniční socialisté a někteří další, jim podobní. Nezajímalo je nic víc než mzdy a pracovní doba, a ve všem ostatním, především v otázkách frazeologie, braly bez rozpaků v úvahu, co si přeje veřejnost a dokonce i zaměstnavatelé. Dokonale to dokládá například chování vedoucích představitelů jednotlivých svazů i Americké federace práce, jež tohoto ducha příkladně ztělesňovala, a stejně tak i povaha lidí, kteří se v ní dostávali do vedoucích postavení. V této souvislosti můžeme upozornit také na pokusy odborové byrokracie vstoupit s pomocí odborových fondů do sféry průmyslového a finančního podnikání, které jim dokonale vyhovovalo.¹³

¹² Skutečnost, že toto uspořádání mělo smysl a zvláště dobře se hodilo právě Spojeným státům, je stejně zřejmá jako fakt, že bylo trnem v oku odborovým svazům i radikálním intelektuálům toho typu, který se objevil později. Slogany našich dnů – jež nedávno získaly i úřední status – tudíž podnikové svazy cejchují jakožto produkt ďábelského úsilí zaměstnavatelů bránit snahám o účinnou reprezentaci dělnických zájmů. Tomuto názoru není těžké porozumět, přijmeme-li stanovisko, podle něhož je militantní organizace proletariátu ve své podstatě mravní axiom, a právě tak ho můžeme chápat i na pozadí korporativního státu, který nám vyrůstá před očima, avšak stěží je v souladu s běžným výkladem dějin. Skutečnost, že zaměstnavatelé poskytovali prostředky nutné k tomu, aby podobné organizace mohly fungovat, často brali iniciativu do vlastních rukou a pokoušeli se je utvářet tak, aby se s nimi dokázali dohodnout, nevylučuje ani nevyvrací schopnost podnikových svazů i jejich předchůdců hrát velice významnou úlohu a za normálních podmínek sloužit zájmům svých členů docela dobře.

¹³ Výbornou (byť pozdější) ilustrací posledního postřehu, jakož i těch předchozích, je postava Warrena Sanforda Stona z Bratrstva železničních inženýrů. Čtenáře dozajista napadnou ještě další příklady z doby Samuela Gomperse, takže nebude nutné je tu uvádět. To, co jsme právě zmínili, by však nemělo být chápáno v tom smyslu, jako by snad odborové svazy s vysokými vstupními poplatky a s dlouhými seznamy čekatelů na

¹¹ Možnost jakýchkoli střetnutí kromě toho značně omezovala přítomnost „pohraničů“. Význam tohoto prvku byl sice značný, obvykle však bývá přeceňován. Skutečnost, že rozvoj průmyslu neustále otevíral nová průmyslová pohraničí, byla mnohem důležitější než možnost kdykoli si sbalit kufr a vyrazit na západ.

Skutečnost, že kréda a slogany – ideologie – amerických odborářů byly nerevoluční a třídní boj odmítaly, má sama o sobě jen omezený význam. Američtí odboráři neměli zvláštní sklon k teoretizování. Kdyby se o to snažili, dost možná by byli dokázali vyložit svou činnost i v marxistických pojmech. Nelze ovšem popřít, že odhlédneme-li od vyjednávání, která vedli, nepohlíželi sami na sebe v tom smyslu, jako by stáli ve všech ohledech na opačné straně plotu než zaměstnavatelé, a spolupráce – lidé, kterým se to nelíbí, raději mluví o kolaboraci – se zaměstnavateli byla tudíž v souladu nejen s jejich principy, nýbrž i s logikou situace, v níž se nacházeli. Pokud se odhlédlo od několika málo otázek, politická činnost byla pro ně nejen zbytečná, ale i nesmyslná. Co se týče vlivu, který v takových odborech získávali různí radikální intelektuálové, to už zrovna mohli jít a obrátit se na členy správní rady Pensylvánské železniční společnosti osobně.

Uvnitř amerického dělnictva však existoval ještě jeden další svět. Kromě prvků, jež z toho prvního vyloučila jejich příliš vysoká úroveň, existovaly také některé další, které z něho vyřadila úroveň nepřijatelně nízká. Souviselo to zejména s přistěhovalectvím, jež po občanské válce rostlo relativně i absolutně. Počet přistěhovalců ještě rozšířili jednotlivci, jejichž úroveň sice nebyla nízká co do jejich fyzického stavu, inteligence či energie, ale stáli přistěhovalcům blízko v důsledku nehod, které je potkaly v minulosti, popřípadě trvalého vlivu nepříhodného prostředí, z něhož pocházeli; jindy byla na vině prostě jen nestálost, nepřízpůsobivost povahy nebo zločinné sklony. Lidé všech těchto typů se stávali snadným objektem vykořisťování, jež bylo navíc usnadněno nedostatkem mravních ohledů, a někteří z nich na to reagovali slepou a impulzivní nenávisť, jež se lehce zvrhávala ve zločin. V mnoha nových a rychle rostoucích průmyslových komunitách, kam byli soustředováni lidé nejrůznějšího původu a rozmanitých sklonů a kde zákon a pořádek bylo potřeba zajišťovat, měl-li být vůbec zajištěn, postupy, jež samy byly spíše mimo rámec zákona, stáli proti zaměstnavatelům nebo jejich činitelům drsní lidé, které zacházení, jakého se jim dostávalo, činilo ještě drsnějšími. Tehdejší zaměstnavatelé si však ještě nevyvinuli smysl pro odpovědnost a k brutálním metodám je nezřídka dohnal strach nejen o majetek, ale i o život.

členství, tak znepokojivě připomínající exkluzivní společnosti vyvolených, byly, alespoň v této době, jediným typem odborových svazů, který se ve Spojených státech rozšířil. Právě naopak, přistěhovalci si s sebou přinesli evropské odborové organizace všech typů, a navíc se zcela bez ohledu na ně rozvinuly i formy podobné těm, jež známe z Evropy, pokud tomu podmínky přály. Bylo tomu tak především na místech a v průmyslových odvětvích, kde se vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli vyvíjely po delší čas a byly už poměrně zkonsolidované.

Socialistický pozorovatel má sklon poznamenat, že v těchto místech se sváděl skutečný třídní boj, a to v nejdoslovnějším možném významu tohoto spojení: marxistický koncept zde ilustrovaly opravdové zbraně, z nichž se střídalo. Ve skutečnosti však o nic takového nešlo. Není snadné představit si soubor podmínek méně příznivých šíření politického labourismu nebo seriózního socialismu, a dokud se na této situaci nic podstatného nezměnilo, je také značně obtížné jedno či druhé jakkoli doložit.

Dějiny Rytířů práce (*Knights of Labor*), jediné skutečně významné organizace, která působila po celých Spojených státech a jejímiž členy se mohly stát výdělečně činné osoby bez ohledu na schopnosti či profesi (a vlastně každý, kdo měl o členství zájem), zahrnují přibližně jedno desetiletí (1878–1889), kdy se organizace těšila značné moci a vyvíjela bohatou činnost. Roku 1886 čítalo členstvo Vzneseného řádu na 700 000 lidí. Ta jeho část, v níž byli sdružení průmysloví dělníci (převážně nekvalifikovaní), se aktivně účastnila stávek a bojkotů, jež byly průvodním znakem krizí té doby, a někdy je dokonce i sama pořádala. Prozkoumáme-li programy a veřejná prohlášení vedoucích představitelů, objevíme mírně nesouladnou směsici rozmanitých socialistických, kooperativistických a někdy i anarchistických idejí, jejichž kořeny by se daly nalézt (pokud by někdo chtěl vynaložit tu námahu a hledat je) u myslitelů, jako byli Owen, angličtí agrární socialisté, Marx nebo fabiáni. O doklady politického směřování není nouze a podobně se dá doložit také rozšíření ideje všeobecného plánování a sociální obnovy. Ovšem do té míry, nakolik jsme u Rytířů práce schopni rozpoznat nějaký určitý cíl, jde spíše o náš zpětný výklad jejich působení ve světle stanovisek zastávaných až v naší vlastní době. Ve skutečnosti totiž žádné jasné určené cíle nesledovali a právě všeobecná povaha odborové ideologie „dobrého života“ – Uriah S. Stephens, zakladatel Rytířů práce, původně studoval seminář – a americké ústavy se mnoha lidem včetně farmářů a odborných pracovníků tolik zamlouvala. Řád byl v podstatě burzou plánů, s nimiž přicházeli reformátoři nejrůznějšího zázemí. V tomto směru skutečně plnil funkci, o níž šlo jeho vedoucím představitelům, když kladli důraz na vzdělávací stránku jeho působení. Organizace tvořená z takto rozdílných prvků byla však už svým ustrojením neschopna jednat. Když začaly některé její části trvat na tom, že se musí orientovat jasně socialistickým směrem, zanedlouho se zhroutila. Podobná hnutí (například populisty, hnutí Henryho George a některá další) postihl týž osud.

Odtud se dá vcelku přímo vyvodit, že americké prostředí v této době neposkytovalo a ani nemohlo poskytovat nezbytný materiál a nezbytnou hnací sílu, bez nichž se žádné masové socialistické hnutí nemůže obejít. Toto stanovisko potvrzuje i vývojový trend, který od Rytířů práce vede až

k Průmyslovým dělníkům světa (*Industrial Workers of the World*) a ztělesňuje ho i životní dráha marxistického intelektuála Daniela De Leona – z hlediska věřících by tudíž mělo mít značný a velmi konkrétní význam.¹⁴ Právě pod De Leonovým vedením povstali roku 1893 socialističtí členové Řádu rytířů proti svému starému vůdci Powderlymu a jak se ukázalo, uštedřili tím celé organizaci smrtelnou ránu. Jejich cílem bylo však spíše přetvořit ji v nástroj politického působení více či méně marxistického typu. Měla vzniknout proletářská strana, jež by podporovala třídní boj a připravovala revoluci, odstranění kapitalistického státu a podobně, ale jak Socialistická dělnická strana (1890), tak i De Leonem vedené Socialistické odborové a dělnické spolenectví (1895) zašly na úbytě nedlouho po svém založení. Nešlo jen o to, že se z dělnického prostředí podařilo přilákat jen málo stoupenců; to samo o sobě ještě nic neznamenal. Důležitější bylo, že se nikdy nedostavil ani úspěch ruského typu, tedy zformování a postupné ovládnutí jádra intelektuálů. Socialistická dělnická strana se rozdělila a většinu pozic, které do té doby ovládala, posléze získala nová Socialistická strana.

Skutečnému úspěchu se Socialistická strana přiblížila asi více než kterákoli z ostatních ortodoxních skupin ve Spojených státech. Především, její počátky byly vskutku ortodoxní: strana vzešla z dělnických nepokojů let 1892–1894, kdy byly stávky rozháňeny s nasazením násilí a federální vláda i soudy poskytovaly rozhodnou podporu zaměstnavatelům.¹⁵ Tato zkušenost přispěla k obrácení mnoha těch, kdo byli do té doby jen „konzervativními“ odboráři. Eugena V. Debse v každém případě nejprve obrátila na průmyslové odborářství a poté ho přesvědčila i o nutnosti politické činnosti. Celkový přístup Socialistické strany byl zcela ortodoxní. Strana

¹⁴ Tím spíše, že samotný Lenin se o De Leonově práci a myšlení vyjadřoval velmi pochvalně a vzdával mu hold v míře, s níž se u Lenina setkáváme jen zcela výjimečně.

¹⁵ Stojí za pozornost, že se tak dělo právě v době, kdy se většina evropských vlád začala velmi rychle klonit k docela jinému přístupu. Stěží to ovšem můžeme prohlásit zcela jen za příznak „zaostalosti“ panující na druhém břehu Atlantiku. Je pravda, že společenská a politická prestiž obchodních zájmů byla ve Spojených státech podstatně vyšší než kdekoli jinde a v důsledku toho se americká demokracie zdaleka nestavěla k dělnickým problémům tak snášenlivě jako třeba junkerská vláda v Prusku. To však je možné uznat a posoudit podle mravních a humanitárních měřítek, jež člověk považuje za prvořadé, aniž přitom budeme zavírat oči před skutečností, že v Americe se rytěž problémy jevíly poněkud odlišně a že by se jevíly odlišně i v tom případě, kdyby snad byla americká vláda jakékoli buržoazní úzkoprstosti zcela prostá. Částečně to bylo způsobeno nedostatečným stupněm rozvoje veřejné správy, dílem přítomností prvků, s nimiž se jmenějšími prostředky jednat prostě nedalo, a v neposlední řadě šlo o důsledek skutečnosti, že národ byl rozhodnut postupovat po cestě hospodářského rozvoje za každou cenu.

se snažila pracovat s odborovými svazy a „nahlodávat je zevnitř“. Vyuvinula si také pravidelnou politickou organizaci. V zásadě se dá říci, že byla právě tak revoluční jako veliké socialistické strany Evropy, byť její doktrína už tak docela ortodoxní nebyla. Ve skutečnosti strana doktrinální stránku věci nijak zvlášť nezdůrazňovala – ani za Debsova vedení, ani později – a straníci měli v tom, co učili, značnou volnost. Třebaže se Socialistické straně nikdy nepodařilo včlenit do sebe rozmanité místní dělnické straníčky, které neustále vznikaly po celé zemi, rozvíjela se poměrně zdárně až do poválečného období, kdy se objevila konkurence v podobě komunistů. Podle mého názoru by valná většina socialistů nejspíš uznala, že tuto stranu lze nazvat jedinou skutečnou socialistickou stranou v dějinách Spojených států. Její volební sílu sice stejně jako tomu bývá u většiny socialistických stran posilovali rovněž sympatizanti, kteří sami socialisty nebyli, ale míra její obliby i přesto dokládá, jak minimální prostor mělo ve Spojených státech jakékoli vážně míněné socialistické snažení.

De Leon však dostal ještě jednu příležitost. Poskytla mu ji (a poté ho o ni připravila) Západní federace horníků (*Western Federation of Miners*), jejíž radikalismus postrádal ovšem jakékoli doktrinální ukorvení a byl prostě jen výsledkem reakce hrubých lidí na hrubé životní prostředí. Tento svaz poskytl základní kámen Průmyslovým dělníkům světa (1905). De Leon a jeho spojenci přispěli troskami své vlastní a některých dalších neúspěšných organizací, jakož i zlomky často spíše pochybné povahy (jak intelektuální, tak i dělnické) a rozmanitého původu. Vedení nové organizace bylo však silné: vedle De Leona samotného v ní působili i Haywood, Trautmann, Foster a někteří další. Silná byla i její frazeologie.

Taktika úderů zcela bez varování i bez zábran a vždy nekompromisně válečnický duch vysvětlují řadu izolovaných úspěchů, jimiž se nová organizace mohla pochlubit. Na druhé straně se nemohla vykázat ničím kromě frázi a taktiky nenadálých úderů, což vysvětluje její konečné selhání, jež navíc uspíšily spory s komunisty a přestupy k nim, stejně jako nekonečné vnitřní spory. Nehodlám však znovu vyprávět příběh, jenž byl už vylíčen tolikrát a ze všech hledisek, jež si lze představit. Významné je pro nás to, co nyní následuje. De Leonova organizace byla označována za syndikalistickou – někdy dokonce i za anarchistickou – a v pozdější době byly tak proti ní některými státy uplatňovány zákony proti zločinnému syndikalismu (spolčování). Zásada „přímé“ akce na místě a doktrinální ústupky Západní federaci horníků, jež připisovala průmyslovým svazům ve struktuře socialistické společnosti prvořadou roli (v tom spočíval De Leonův příspěvek ke klasickému marxismu, anebo možná spíše úchylnka od něho), zcela jasně ukazují, že toto nálepkování nebylo úplně neopod-

statně. Zdá se být však správnější mluvit o tom, že syndikalistické prvky byly včleněny do čehosi, co ve své podstatě bylo a zůstalo spíše výhonkem marxistického kmene. Založit rozbor jen na těchto syndikalistických prvcích by bylo chybné.

Obyčejný člověk z ulice, největší ze sociologů, měl tak zase jednou pravdu, když prohlásil, že socialismus je neamerický a totéž platí i o socialistech. Jestli tomu rozumím dobře, říká se tím víceméně totéž, co jsem se tu podstatně více slovy pokoušel vyjádřit i já. Americký rozvoj se socialistické fázi, jež byla charakterizována rozvojem ryzího marxismu a působením Druhé internacionály, v praxi vyhnul. V Americe problémům, které řešili marxisté, nikdo doopravdy nerozuměl a přístupy, které byly z marxistického hlediska zásadní, se ve Spojených státech přijímaly jen výjimečně a obvykle jako cosi dovezeného zvenčí. Americké problémy a americké přístupy se sice čas od času těchto cizorodých prvků dotýkaly, ale to bylo všechno. Událostem následujícího období čelili tudíž ve Spojených státech intelektuálové i proletariát bez hlubšího marxistického vzdělání.

IV. Případ Francie: syndikalismus a jeho rozbor

Co je to ve skutečnosti syndikalismus, to uvidíme nejlépe na příkladu Francie.¹⁶ Ještě než však začneme s výkladem, nebude snad od věci upozornit na několik rysů francouzského socialismu všeobecně.

Za prvé, ideologická historie francouzského socialismu sahá hlouběji do minulosti a je význačnější, než je tomu snad v kterékoli jiné zemi. Žádná konkrétní varianta socialismu zde přitom nikdy nevykrystalizovala tak dokonale ani nebyla přijímána tak obecně jako fabiánský typ na jedné a marxistický na druhé straně. Fabiánský socialismus si jen stěží lze představit bez anglické politické společnosti, která ve Francii nikdy neexistovala – Velká revoluce a následná neschopnost aristokratických a buržoazních prvků uzavřít spojenectví její vznik znemožnily. Marxistický socialismus zase vyžaduje široké a sjednocené dělnické hnutí, případně – jakožto sjednocující vyznání intelektuálů – kulturní tradice naprosto odporující francouzské *limpidité*. Všechna ostatní socialistická vyznání, která se až doposud objevila, se však zamlouvají pouze lidem s určitým způsobem myšlení a pocházejícím z určité sociální oblasti: všechna jsou tudíž svou povahou sektářská.

¹⁶ Skoro stejně dobře by nám však mohl posloužit také syndikalismus italský nebo španělský. Vliv anarchismu narůstá přímo úměrně počtu ngramotných, což platí v takové míře, že může dojít ke zkresení toho, co považují za jeho skutečně charakteristické rysy. I tento prvek má jistě své místo, ale neměl by být zdůrazňován přes míru.

Za druhé, Francie byla v převážné míře zemí rolníků, řemeslníků, úředníků a drobných rentiérů; kapitalistický rozvoj postupoval jen krok za krokem a velký průmysl se omezoval na několik málo středisek. Ať už od sebe tyto třídy dělilo cokoli, na počátku byly po ekonomické stránce všechny konzervativní – nikde jinde neměl konzervatismus takto širokou základnu – a posléze začaly v rostoucí míře podporovat skupiny, jež usilovaly o středostavovskou reformu. Sem patřili i *radicaux-socialistes*, strana, kterou lze snad nejlépe popsat jako ani radikální, ani socialistickou. Mnozí dělníci patřili sociologicky k témuž typu a uvažovali podobně, zatímco někteří lidé vykonávající kvalifikovaná povolání a intelektuálové se přizpůsobili. Vysvětluje se tím, proč sice docházelo k nadměrné produkci nedostatečně zaměstnaných intelektuálů, ale výsledky byly jiné, než jaké bychom očekávali. Ne že by ve Francii nevládl neklid. Mezi těmi, kdo vyjadřovali nespokojenost, byli však katolíci odmítající antiklerikální směřování, jež bylo pod tlakem různých okolností vynášeno za Třetí republiky do popředí, významnější než lidé, kteří protestovali proti kapitalistickému řádu věcí. Skutečným ohrožením buržoazní republiky se tak v době *affaire Dreyfus* stali spíše první než druzí.

Za třetí odtud plyne, že ve Francii – byť zase z odlišných důvodů – nezbývalo pro vážný socialismus o mnoho více prostoru než v Rusku a ve Spojených státech. To se nutně odrazilo v bohatství různých socialismů a kvazi-socialismů, které ovšem nijak zvlášť seriózní nebyly. Blanquistická strana, jejíž nadějí byla akce „několika rozhodných mužů“, poskytuje vynikající příklad: šlo o skupinku intelektuálů se sklonem ke konspiraci a profesionálních revolucionářů ve spojení s lůzou v Paříži a ve dvou či třech dalších velkých městech – dále duševní rozhled podobných skupin nikdy nesahal. Nakonec byla v roce 1883 Geusdem a Lafarguem založena i marxistická *parti ouvrier* s programem třídního boje, které se dostalo schválení od samotného Marxe. Rozvíjela se ortodoxním způsobem a podobně jako její německý protějšek bojovala na jedné straně s anarchismem a s pučismem hervéovského směru, na druhé pak s Jauršovým reformismem. Nikdy si ovšem nezískala význam srovnatelný s německou sociální demokracií a nikdy také nehrála podobnou roli ani mezi příslušníky mas, ani mezi intelektuály, ačkoli se v roce 1893 podařilo dosáhnout spojení socialistických skupin zastoupených v *chambre* (měly v ní 48 křesel ve srovnání se 300, které obsadili vládní republikáni), což postupně vedlo k ustavení Sjednocené socialistické strany v roce 1905.

Za čtvrté (a v tomto případě prostě jen uvedu fakt, aniž bych se ho pokoušel podrobně rozebírat), sociální struktura, kterou jsem krátce načrtl v předcházejících odstavcích, zabránila také vzniku velkých a disciplinova-

ných stran anglického typu. Jak známo, z parlamentní politiky se ve Francii místo toho stal *cotillon* malých a nestabilních skupin, které se spojovaly a znovu rozpadaly podle okamžité situace, případně v závislosti na intrikách či zájmech jednotlivců, a vlády byly tudíž ustavovány a zase odvolávány podle pravidel salonní hry, jak jsem to nazval výše. Jedním z důsledků tohoto stavu věcí byla nevykonnost vlády. Dalším byla skutečnost, že vládní úřad začal být v dosahu socialistických a kvazi-socialistických skupin dříve, než tomu bylo v zemích, v nichž byly socialistické skupiny sice mocnější než ve Francii, ale politika se tam řídila racionálnějšími pravidly. Až do celonárodního stavu nouze, jenž nastal roku 1914, však Guesde se svou skupinou pokuseni moci odolával a jakoukoli spolupráci s buržoazními skupinami v příkladně ortodoxním stylu odmítal. Ovšem reformistické skupiny, které se tak jako tak buržoaznímu radikálismu blížily a jejichž principy – reforma bez revoluce – takovou spolupráci nijak nevyklučovaly, neměly k podobné zdrženlivosti žádný důvod. Jaurès v období dreyfusovské krize (1898) netrpěl kvůli tomu, že podpořil buržoazní vládu a postavil se tak na obranu republiky, žádnými výčitkami svědomí. Starý problém socialistických zásad a socialistické taktiky, jenž sice nebyl žádným problémem v Anglii ani ve Švédsku, ale všude jinde ano, se nyní zjevil ve své plné závažnosti a v nejpraktičtější podobě, aby socialistickému světu přidělal vrásky na čele. Zvláštní palčivost získal přispěním ještě jedné další okolnosti: z hlediska rigidní ortodoxie bylo sice špatné, pokud socialistická skupina podpořila buržoazní vládu, pokud však do ní vstoupila a sdílela tak vládní odpovědnost, jednalo se o něco mnohem horšího. M. Millerand přitom neváhal tak daleko zajít; v roce 1899 vstoupil do Waldeck-Rousseauova kabinetu, ještě k tomu spolu s M. de Galliffetem, konzervativním generálem, který byl na veřejnosti nejznámější svou rozhodnou účastí na akcích, jež v roce 1871 vedly k potlačení Pařížské komuny.

Znamenalo to, že dva vlastenci obětovali své osobní názory, aby ve stavu celonárodní nouze spojili své síly? Mám za to, že většina mých čtenářů bude na jejich postup hledět právě takto. Jak dozajista nemusím zdůrazňovat, osobně nemám nejmenší důvod tvrdit, že by se tito dva pánové svým jednáním nějak zostudili. Navíc by se dalo diskutovat i o tom, zda bychom M. Milleranda měli vůbec považovat za socialistu.¹⁷ A konečně,

¹⁷ Není jisté pochyb, že Millerand si mezi „levičáky“ získal skvělé postavení svou obhajobou vůdců stávek, a poté, co se stal ministrem Waldeck-Rousseauovy vlády, byl nejdůležitějším z šedesáti členů toho, čemu se říkalo „socialistická levice“. Na druhé straně ovšem neudělal nic, co by nemohl právě tak dobře provést i buržoazní radikál. Jeho působení ve funkcích ministra veřejných prací (1909) a pak ministra války (1912) tedy

francouzská dělnická třída měla dobré důvody vzpomínat na to, jak Millerand v ministerském úřadě působil (co se týkalo jeho činnosti zákonodárné i administrativní), spíše s vděčností.

Zároveň je třeba porozumět také tomu, že se „millerandismus“ dříve či později musel střetnout s francouzskými guesdisty, jakož i s ortodoxními socialisty po celé Evropě. Pro tyto lidi znamenalo Millerandovo jednání pochybení a prohřešek, zradu cíle a pošpinění víry. Bylo to pochopitelné a „millerandismus“ se roku 1904 na mezinárodním kongresu v Amsterodamu dočkal svého úředního prokletí. V pozadí doktrinárního odsouzení se však skrýval i hodný kus prostého zdravého rozumu. Pokud proletariát neměl poskytnout záda ctižádostivým politikům, kteří by po nich šplhali k moci, bylo třeba dávat si velmi bedlivý pozor na všechny odchylky od schválené praxe. Mluvit o tom, že se národ nachází ve stavu nouze (a koneckonců, nastala už někdy situace, kterou by politici neprohlašovali za stav nouze?), to byl až příliš známý trik, a také příliš zdiskreditovaný, než aby se jím někdo nechal napálit. Zvláště ostražitý byl zejména francouzský proletariát, který dávno věděl, jakou hodnotu je třeba politickým frázím připisovat. Hrozilo zcela reálné nebezpečí, že se masy od politického socialismu s pohrdáním odvrátí.¹⁸

Ve skutečně šlo o více než jen o nebezpečí: masy se od politického socialismu skutečně odkláněly. Podobně jako celý národ, sledovaly i „masy“ ubohé politické představení, v němž hlavní roli hrála nevykonnost, neschopnost a lehkovážnost a jež bylo výsledkem působení sociální struktury ve stručnosti načrtnuté výše. Z toho důvodu „masy“ už dávno nedůvěřovaly státu, politickému světu ani novinářům a pocitovaly k nim pramalou úctu, stejně jako k čemukoli a komukoli jinému (snad s výjimkou památky několika velikých postav minulosti). Část průmyslového proletariátu si uchovávala svou katolickou víru, zbytek zůstával bez jakéhokoli ukotvení. Pro ty, kdo překonali své buržoazní sklony, byl syndikalismus mnohem přitažlivější než kterýkoli z nabízejících se druhů socialismu, jejichž představitelé na menší scéně uváděli stejné hry jako buržoazní strany. Revoluční tradice francouzského typu, jejímž nejpřednějším dědicem byl syndikalismus, takovému vývoji samozřejmě napomáhala.

nepředstavovalo zase takový rozchod s minulostí, za jaký je prohlašovali Millerandovi nepřátelé. Ovšem jeho pozdější spojení s *bloc national*, jakož i konflikt s *cartel des gauches* po roce 1920, tedy už v době, kdy působil v prezidentské funkci, to bylo něco zcela jiného, byť i v těchto případech lze předložit některá dosti přijatelná ospravedlnění jeho postupu.

¹⁸ Italští socialisté pozvání vstoupit do vlády odmítli, třebaže Giolitti je k tomu vyzýval hned třikrát (1903, 1906 a 1911).

Syndikalismus byl totiž více než jen revoluční odborové hnutí. Řekneme-li „revoluční odborové hnutí“, lze tím myslet mnoho věcí, jež se syndikalismem nemají zhora nic společného. Syndikalismus je apolitický a anti-politický v tom smyslu, že pohrdá akcí na půdě, popřípadě i prostřednictvím orgánů tradiční politiky všeobecně a zastupitelských sborů zvlášť. Je rovněž anti-intelektuální jak tím, že opovrhne konstruktivními programy, za nimiž se skrývají teorie, tak i odmítáním vedoucí úlohy intelektuálů. *Skutečně* se obrací na dělnické instinkty – a nikoli tak jako marxismus na to, co by podle intelektuálů mělo dělnickými instinkty být – tím, že dělníkům slibuje něco, čemu dělníci dokáží porozumět, totiž ovládnutí dílen, kde pracují, a to fyzickým násilím a vpsledku generální stávkou.

Na rozdíl od marxismu a fabianismu se však k syndikalismu nemůže hlásit nikdo, kdo by byl v jakékoli míře postížen ekonomickým nebo sociologickým vzděláním. Syndikalismus totiž postrádá jakékoli odůvodnění. Autoři, kteří se (v souladu s hypotézou, podle níž všechno musí podléhat racionalizaci) pokoušejí konstruovat nějakou teorii syndikalismu, nevyhnutelně ho při tom rozřadí. Někteří spojují syndikalismus s anarchismem, který je ovšem jako sociální filozofie kořenům, cílům a ideologii syndikalismu naprosto cizí – bez ohledu na to, že chování Bakuninových dělnických přívrženců (1872–1876) nám může syndikalismus připomínat. Jiní se snažili zařadit syndikalismus (jako zvláštní případ charakterizovaný specifickým taktickým zaměřením) do marxismu, což se dá ovšem udělat pouze tehdy, odhlédneme-li od všeho, co je pro marxismus i pro syndikalismus charakteristické. Ještě další myslitelé zkonstruovali nový druh socialismu, který měl plnit funkci platónské ideje syndikalismu (cechovní socialismus), ale přitom syndikalismu vtiskli konkrétní schéma základních hodnot, zatímco ve skutečnosti je jedním z jeho charakteristických rysů právě nepřítomnost jakéhokoli podobného schématu. Lidé, kteří založili *Confédération Générale du Travail* a vedli ji v době, kdy v ní převládal syndikalismus (1895–1914), byli většinou skutečnými proletáři nebo funkcionáři odborových svazů, případně obojím. Překypovali záští a vůlí bojovat. S tím, co si dál počít s troskami, jež by byly výsledkem jejich případného úspěchu, si už nelámali hlavu. Nestačí to? Proč bychom měli odmítat uznat prostou pravdu, které nás život učí každý den, že totiž existuje cosi jako abstraktní bojovnost, jež žádné argumenty nevyžaduje a na žádnou argumentaci nebere ohled, poněvadž ji nezajímá nic víc než vítězství jako takové?

Prázdnotu ukrývající se za surovým násilím může ovšem každý intelektuál vyplnit tím, čemu dává přednost. Samo násilí navíc ve spojení s anti-intelektualismem a anti-demokratickým směřováním získává určitý

charakteristický význam, chápeme-li ho v kontextu rozkládající se civilizace, kterou tolik lidí z tolika rozmanitých důvodů nenávidí. Ti, kdo v této době chovali podobné city, avšak předmětem jejich nenávisti nebylo ekonomické uspořádání kapitalistické společnosti, nýbrž daleko více její demokratický racionalismus, se z toho důvodu stěží mohli opírat o ortodoxní socialismus, protože jeho příslibem je naopak ještě více racionalismu. Jejich intelektuálnímu anti-intelektualismu – ať už nietzschovskému či bergsonovskému – se mohl syndikalistický anti-intelektualismus pěsti jevit jako příhodný doplněk jejich vlastního vyznání. Tak došlo k ustavení prapodivného spojenectví a syndikalismus v Georgesi Sorelovi nakonec přece jen nalezl svého filozofa.

Je samozřejmé, že všechna revoluční hnutí a revoluční ideologie koexistující v každém čase mají nutně nemálo společného. Jsou produkty téhož sociálního procesu a musí v mnoha ohledech reagovat na podobné nezbytnosti podobnými způsoby. Nemohou se rovněž vyhnout tomu, aby si od sebe navzájem vypůjčovaly; během vzájemných rozmíšek dochází také často k situaci, kdy charakteristické barvy jednoho soupeře ulpí v té či oné míře i na ostatních. A nejen jednotlivci, nýbrž právě tak i skupiny postrádají jasné vědomí toho, kam patří, takže někdy jen z nevědomosti, jindy však na základě zcela správného rozpoznání toho, co je pro ně výhodné, mísí vzájemně si odporující principy a vytvářejí si svá vlastní hybridní vyznání. Tohle všechno mate pozorovatele a vysvětluje široké spektrum současných výkladů. Zvláštní zmatení panuje v případě syndikalismu, který kvetl jen krátce a jeho intelektuální exponenti jej zakrátko sami opustili. Ať si význam syndikalismu pro Sorela a Sorela pro syndikalismus vyložíme jakkoli, při této diagnóze jsou nám cennými pomocníky Sorelova pojednání *Réflexions sur la Violence a Illusions du Progrès*. Skutečnost, že se Sorelovy ekonomické i sociologické názory od přístupů Marxových diametrálně odlišovaly, sama o sobě nemusí znamenat příliš. Sorelova sociální filozofie však stojí uprostřed anti-intelektualistického proudu, a proto skvěle osvětluje první praktický projev sociální síly, jež byla a dosud je revoluční ve smyslu, v němž to o marxismu tvrdit nelze.

V. Sociálně demokratická strana v Německu a revizionismus; rakouští socialisté

Proč však anglické metody a taktiky nepřevládly v Německu? Jak vysvětlit úspěch marxismu, který v této zemi prohloubil antagonismy a rozdělil národ do dvou zneprátených táborů? Bylo by snadné tomu porozumět,

kdyby v Německu neexistovaly mimo-socialistické skupiny usilující o sociální rekonstrukci, anebo kdyby byla vládnoucí vrstva k jejich návrhům hluchá. Jakmile si však uvědomíme, že politické autority v Německu si naléhavost sociální situace uvědomovaly ve skutečnosti lépe než anglická politická společnost a činností, jakou v Anglii vykonávali fabiáni, se v Německu zabývala podobná skupina, jež navíc ve srovnání s fabiány dosahovala spíše větších úspěchů, stojíme před skutečnou hádankou.

V záležitostech „sociální politiky“ Německo nezaostávalo – až do schválení zákonů o sociálním zabezpečení, jež bývají spojovány hlavně se jménem Lloyda George, bylo naopak v čele. Tím, čemu podobné návrhy opatření zaměřené na zlepšení sociální situace vděčily za svou proměnu ve schválené zákony, byla navíc iniciativa vlády spíše než tlak zdola, který by se musel postupně prosazovat ve vysílujících střetnutích. K uzákonění sociálního zabezpečení došlo z podnětu Bismarcka a za rozvinutí odpovídajícího zákonodárství, jakož i za přidání nových prvků vedoucích k dalším zlepšením sociální situace, odpovídali konzervativní státní úředníci (lidé jako Berlepsch nebo hrabě Pasadowsky), kteří jednali podle směrnic Viléma II. Instituce, jež tehdy vznikly, byly vskutku obdivuhodně úspěšné a uznával to celý svět. Kromě toho byla činnost odborových svazů naprosto svobodná a v tom, jak státní autority pohlížely na stávky, došlo k významnému posunu.

Jeden z rozdílů mezi německým a anglickým postupem spočíval v tom, že v Německu se všechno odehrávalo pod pláštíkem monarchie. To však vedlo spíše k ještě většímu úspěchu německých opatření. Monarchie si po nějaký čas libovala v ekonomickém liberalismu (neboli v „manchesterismu“, jak mu říkali jeho kritici), poté se však prostě vrátila ke starým tradicím a – *mutatis mutandis* – dělala pro dělníky totéž, co dříve dělala pro rolníky. Státní správa byla mnohem rozvinutější a mocnější než v Anglii, takže představovala výkonnou administrativní mašinérii a kromě toho také zdroj idejí pro budoucí zákony, které navíc dokázala formulovat v takové formě, že je bylo možné ihned předkládat ke schválení. Přitom byla tato státní správa návrhům na sociální reformy přinejmenším stejně přístupná jako státní správa v Anglii. Z podstatné části ji tvořili zchudlí junkeři – z nichž mnozí neměli vůbec žádný jiný zdroj obživy kromě svých skutečně spartánských platů – zcela oddaní svým povinnostem a dobře vzdělaní i informovaní. Jako takoví přistupovali ke kapitalistické buržoazii značně kriticky, a proto se v požadavcích svého úkolu brzy zorientovali a přijali ho za vlastní.

Idejemi a návrhy za normálních okolností zásobovali státní správu univerzitní učitelé, jejichž rukama prošla většina úředníků; říkalo se jim

„katedroví socialisté“. Ať si o vědeckých úspěších profesorů, kteří se spojili do takzvaného *Verein für Sozialpolitik*¹⁹ a jejichž díla často postrádala skutečnou odbornou vyříbenost, myslíme cokoli, vyzařovali nepředstírané nadšení pro sociální reformu a v jejím šíření dosahovali nepopíratelných úspěchů. Rozhodně se stavěli nevíli ze strany buržoazie jak při formulaci jednotlivých návrhů praktických reforem, tak i v šíření ducha reformy. Podobně jako fabiánům jim šlo především o úkoly, jež se bezprostředně nabízel, a třídním bojem i revolucí pohrdali. Věděli však (znovu podobně jako fabiáni), kam míří, a nevadilo jim, že cesta, kudy kráčí, povede nakonec k socialismu. Samozřejmě, státní socialismus, jak si ho představovali, byl národní a konzervativní. Nebyl však ani falešný, ani jakkoli utopický.

Svět, který Německo obklopoval, nikdy neporozuměl ani této sociální struktuře, ani povaze konstituční monarchie, jež byla jejím důsledkem. A to, co snad dříve věděl, dávno už zapomněl. Jakmile však letmo zahlédneme skutečný stav věci, shledáme ještě obtížnějším pochopit, jak je možné, že právě v tomto zcela neplutokratickém prostředí vyrostla největší ze všech socialistických stran, na základě ryze marxistického programu a za použití marxistické frazeologie účinnější než kdekoli jinde a předstírající, že bojuje proti krutému vykořisťování a proti státu, který je otrokem vykonávajícím výhradně vůli otrokářů. Něco podobného bezpochyby nelze vysvětlit „logikou objektivní sociální situace“.

Nemýlím-li se, je třeba prostě uznat, že v krátkodobé perspektivě – a čtyřicet let je v podobných záležitostech krátká doba – mohou metody a omyly i individuální či skupinový *manque de savoir faire* znamenat mnohem více než logika. Nic jiného, nač se tu dá upozornit, k vysvětlení nepostačuje. Samozřejmě, že se i v Německu vedl boj za rozšíření práva účastnit se voleb do zákonodárných sborů jednotlivých států, ale velká většina záležitostí, které měly pro průmyslové masy význam, byla v kompetenci Říšského sněmu (*Reichstag*) a pro volby do něj Bismarck všeobecné volební právo pro muže uzákonil od samého počátku. Důležitější byla ochrana zemědělství – problém drahého chleba. Je zřejmé, že tato otázka výrazně přispěla ke zhoršení atmosféry, zvláště s ohledem na to, že prospěch z vysokých cen měli především velcí či středně velcí statkáři východního Pruska, nikoli rolníci. Co se však týče skutečného tlaku, který tento problém

¹⁹ Byl bych rád, kdyby se mi podařilo čtenáře nějak přesvědčit, aby se seznámil s krátkými dějinami této zcela jedinečné organizace, tolik charakteristické pro to, čím císařské Německo ve skutečnosti bylo, i když do angličtiny zatím přeloženy nebyly a nejspíš ani nikdy nebudou. Jejich autor po celá desetiletí působil ve funkci tajemníka tohoto spolku a celé pojednání dělá na čtenáře skvělý dojem už jen svou neokázalostí. (Viz Franz Boese, *Geschichte des Vereins für Sozialpolitik*, Berlín, 1939.)

v praxi působil, není pochyb, že zhruba okolo roku 1900 vystěhoalectví prakticky skončilo. Ani zde se vysvětlení skrývat nemůže.

Avšak onen *manque de savoir faire*, a ve spojení s německými způsoby! Snad bychom mohli věc vyjasnit nabízející se analogií s tím, jak se Německo chovalo v otázkách zahraniční politiky. Před rokem 1914 byly zahraničněpolitické ambice Německa, koloniální i jiné – tolik snad můžeme z dnešního odstupu prohlásit bez váhání – charakteristicky skromné, především srovnáme-li je s promyšlenými a účinnými tahy, jimiž svá impéria ve stejné době rozšiřovaly Anglie a Francie. Nic z toho, co Německo ve skutečnosti podnikalo nebo naznačovalo úmysl podniknout, nemůžeme srovnat například s Tel-El-Kebirem, s Búrskou válkou nebo s dobytím Tuniska či francouzské Indočíny. Avšak tím neskromnější a agresivnější byly řeči, které Němci tak rádi vedli, a tím nesnesitelnější a urážlivější byl obhroublý způsob, jímž byly předkládány jinak zcela rozumné nároky. Ještě horší byla skutečnost, že Německo se nikdy nedrželo žádné linie: střemhlavé postupy vpřed bez přestání se měnícími směry se střídaly s vzteklymi ústupy a nedůstojně smířování s nemístně tvrdým odmítáním, až byli nakonec všichni činitelé, kteří utvářeli světové mínění, nadobro zhnuseni, a navíc také značně znepokojeni.²⁰ A na domácím poli nebyla situace příliš odlišná.

Fatální omyl, k němuž došlo, byl ve skutečnosti Bismarckův. Spočíval v pokusu – jenž se dá vysvětlit pouze za předpokladu, že Bismarck měl naprosto mylnou představu o podstatě problému – zabránit socialistům v jejich úsilí tím, že budou potlačeni. Tato snaha vyvrcholila zvláštním zákonem (*Sozialistengesetz*), který byl schválen roku 1878 a poté zůstal v platnosti až do roku 1890 (na jeho zrušení trval Vilém II.). Jinak řečeno, platil dost dlouho na to, aby si z něho strana vzala poučení a ocitla se až do konce předválečného období pod vedením mužů, kteří poznali vězení i vyhnanství a osvojili si ve značné míře vězeňskou a exilovou mentalitu. Následkem nešťastné shody okolností došlo k tomu, že byl silně narušen vývoj událostí. Noví, exilem utváření vedoucí socialističtí představitelé to-

²⁰ Rád bych, aby bylo docela jasné, že zodpovědnost za tuto politiku, zde nepřipisují Vilémovi II. Nebyl to ovšem žádný nevýznamný vladař. Plně si zasluhoval poznámku, již o něm utrousil princ Bülow – jde o snad nejneobvyklejší obranu panovníka, jaká kdy byla na půdě parlamentu vyslovena: „Říkejte si, co chcete, ale není to žádný šosák.“ Měl-li rozepře s jediným mužem, který ho mohl naučit technice vladařského řemesla, kritici jeho jednání s Bismarckem by nikdy neměli zapomínat, že předmětem sporů mezi císařem a kancléřem bylo v první řadě pronásledování socialistů, jejichž dalšímu pokračování chtěl císař zabránit, a zavedení velkého programu sociálního zákonodárství. Pomineme-li řeči a snažíme-li se jednoduše rekonstruovat panovníkovy úmysly tím, že rok po roce zkoumáme jeho činy, těžko se ubráníme dojmu, že v důležitých otázkách této doby často zastával názory, jež se ukázaly být správné.

tiž nesnášeli militarismus a ideologii vojenské slávy, zatímco monarchie – která jinak vcelku sympatizovala se značnou částí toho, co rozumní socialisté pokládali za bezprostřední a dosažitelné cíle – zase nesnášela pohrdavé úsměšky určené armádě a německému vojenskému vítězství z roku 1870. Obě strany navíc mezi nepřitelem a pouhým oponentem rozlišovaly nejčastěji právě na tomto základě. Když se k tomu přidala na jedné straně marxistická frazeologie – bez ohledu na to, že šlo o frazeologii čistě akademickou – používaná socialistickými řečníky na sjezdech, a na straně druhé pro změnu obhroublost, o níž jsme se již zmínili výše, výsledek byl předešle jasný. Účinné sociální zákonodárství ani dbalost zákonů nemohly nic změnit na tomto oboustranném *non possumus*, lepenkové barikádě, přes níž si tyto dvě armády navzájem zlořečily, dělaly na sebe ty nejuděšnější grimasy a principiálně se trhaly na kusy – a to všechno aniž jedna z nich měla v úmyslu způsobit té druhé jakoukoli vážnější újmu.

Z tohoto stavu věcí se vyvinula situace, která už nepochybně skrývala jistá nebezpečí; velká moc bez zodpovědnosti je vždy nebezpečná. Přitom však nešlo o nic tak nepřijemného, jak by se mohlo zdát: federální vládě i vládám jednotlivých států – nebo postarším úředníkům povýšeným na úroveň kabinetních ministrů, z nichž se takové vlády nyní skládaly – záleželo především na čestné a účinné státní správě, prospěšných a vcelku pokrokových zákonech a na výdajích na armádu a námořnictvo. Žádný z těchto cílů nebyl tím, že socialisté hlasovali proti, nijak vážněji ohrožen, což platilo zvláště v případě výdajů na armádu a námořnictvo, které se po většinu času těšily podpoře převážné většiny obyvatelstva. Sociálně demokratická strana – dobře zorganizovaná a skvěle vedená Augustem Bebelem – se pro změnu zabývala výhradně konsolidací a rozšiřováním svého voličstva, které se ve skutečnosti rozrůstalo tak rychle, až to bralo dech. V tom jí vlády nijak zvlášť nerušily, poněvadž vládní byrokracie úzkostlivě trvaly na dodržování litery zákona, jež umožňovala svobodu v zásadě jakéhokoliv jednání nutného k tomu, aby strana mohla jakseptatří fungovat.²¹ Jak správní byrokracie, tak i strana měly navíc výborné důvody být si navzájem zavázány (obzvláště v době, kdy byl u moci Bülow) za to, že jedna druhé poskytovaly prostor pro nadbytečné řečnické schopnosti vedoucích představitelů, což oběma přišlo velice vhod.

²¹ Není pochyb, že administrativní překážky nebyly žádnou výjimkou a socialisté samozřejmě co nejvíce využívali všeho, co mohli s vypětím sil interpretovat jako administrativní překážky své činnosti. Většinou ovšem podobné záležitosti nezacházely do krajnosti, což dostatečně prokazují dějiny socialistického působení od roku 1890 až do vypuknutí první světové války. Kromě toho bývají administrativní překážky tohoto typu ve skutečnosti často spíše službou prokazovanou „pronásledované“ straně.

Strana se tudíž nejen úspěšně rozvíjela, nýbrž začala se postupně usazovat. Vyvinula si stranickou byrokracii, stranický tisk i generální štáb zasloužilých straníků, to všechno náležitě financované, zpravidla dobře zabezpečené ve svých pozicích a celkem vzato velmi úctyhodné ve všech (a dokonce i v buržoazních) významech tohoto slova. Rozrůstalo se jádro dělnických straníků, pro něž členství ve straně nebylo otázkou osobní volby, nýbrž spíše samozřejmostí. Více a více lidí se do strany „rodilo“ a bylo pak vzděláváno k nezpochybnovanému přijetí její vedoucí role a katechismu, který tehdy (pro některé z nich) znamenal právě tolik jako (a nikoli více než) náboženské katechismy pro průměrné muže a ženy dneška.

To vše bylo ve značné míře umožněno neschopností nesocialistických stran účinně se ucházet o dělnické hlasy. Katolická strana *Zentrum* jako jediná nepostrádala nadání, kterých k tomu bylo zapotřebí, poněvadž se těšila podpoře ze strany kněžstva, jehož kvalita byla v Německu velmi vysoká, a přitom byla nezvratně odhodlána usilovat o dělnické hlasy tím, že zajde ve směru sociální reformy tak daleko, jak to bude únosné, jen když si tím neznepřátelí vlastní pravé křídlo, a zaujme stanovisko opírající se o doktrínu papežských encyklik *Immortale Dei* (1885) a *Rerum Novarum* (1891).²² Všechny ostatní strany Německa však – z různých důvodů a v různé míře – přistupovaly k průmyslovému proletariátu s nedůvěrou, ne-li s otevřeným nepřátelstvím, a nikdy se vážněji nepokusily získat významnější podíl dělnických hlasů. A dělníci – pokud nebyli aktivními katolíky – neměli následkem toho kromě Sociálně demokratické strany už žádnou jinou politickou organizaci, v níž by mohli vkládat důvěru. Ve světle anglické a americké zkušenosti se taková neschopnost zdá být takřka neuvěřitelná, ale zůstává skutečností, že socialistické armádě bylo umožněno – navíc za doprovodu hlučných varování, že z její strany hrozí strašlivá nebezpečí – obsadit rozsáhlé a politicky zcela nestřežené území, aniž se přitom setkala s podstatnějším odporem.

Nyní už dokážeme porozumět tomu, co se na první pohled zdálo zcela nepochopitelné, totiž proč se němečtí socialisté tak vytrvale drželi marxistického vyznání. Pro mocnou stranu, která si charakteristické vyznání mohla dovolit, a přitom byla zcela izolována nejen od veškeré politické

²² Povšimněme si zde alespoň ve stručnosti tohoto zajímavého (a bezmála amerického) jevu: máme totiž před sebou politickou stranu složenou z členů, kteří k významným ekonomickým i sociálním otázkám přistupovali téměř všemi způsoby, jak se k nim přistupovat dalo. V řadách této strany se dali najít neústupní konzervativci i příznivci radikálního socialismu, což jí ovšem nijak nebránilo být mimořádně výkonnou politickou mašinérií. Lidé různých typů, původů i cílů, od nekompromisních demokratů až po krajní autoritáře, v ní spolupracovali tak hladce, že to u marxistů dozajista mohlo budit závist.

odpovědnosti, nýbrž i od jakýchkoli reálných vyhlídek na ni, bylo poté, co už jednou marxistickou víru přijala, naprosto přirozené chránit její ryze. Bezvýhradně záporný přístup k nesocialistickým reformám a k veškerému působení buržoazního státu – což byla, jak jsme viděli výše, taktická zásada, kterou Marx doporučoval ve všech případech kromě těch zcela výjimečných – byl německé sociální demokracii v podstatě nvcen. Její vedoucí představitelé nebyli lidé nezodpovědní, ani to nebyli kdovíjací desperáti. Uvědomovali si ovšem, že za stávající situace nemůže strana dělat víceméně nic jiného než kritizovat a dávat pozor, aby se její vlajka nepřestávala třepotat ve větru. Jakákoli oběť nějakého revolučního principu by byla za daného stavu věcí zcela marná. Vedla by leda ke zmatkům mezi stoupenci, zatímco proletariát by tím nezískal nic, co by už stejně neměl, nikoli ovšem díky iniciativám ostatních stran, nýbrž spíše zásluhou působení monarchistické byrokracie. Pokud se v tomto směru daly očekávat nějaké dílčí úspěchy, vyhlídka na ně stěží ospravedlňovala rizika, která by strana na sebe musela vzít. A proto seriózní, vlastenečtí a zákonů dbalí němečtí lidé opakovali stále znovu a znovu nezodpovědné slogany o revoluci a zradě – všechna ta krvelačná obvinění, jež působila zvláště výstředním dojmem, kdykoli je vyslovovali pacifisticky vyhlížející obrylení řečníci – v blaženém vědomí, že je s největší pravděpodobností nikdy nepotká nutnost podle nich jednat.

Netrvalo však příliš dlouho a v některých z těchto řečníků začalo hlodat podezření, že by na revoluční rétoriku mohla být uplatněna nejstrašlivější zbraň politické kontroverze, totiž úsměv. Snad to byly právě tyto obavy, anebo možná jen vnímání bezmála komického rozporu mezi marxistickou frazeologií a sociální realitou, avšak cosi v každém případě vyprovokovalo muže nemenšího kalibru, než byl starý Engels, aby *ex cathedra* – konkrétně v předmluvě, již sepsal k novému vydání *Marxových Třídních bojů ve Francii*²³ – vyhlásil, že pouliční boje působí koneckonců i jisté nesnáze a věřící se nemusí zcela nezbytně cítit zavázáni k tomu, aby se na nich podíleli (1895).

Toto aktuální a vcelku skromné přizpůsobení doktríny vyprovokovalo hněvivou reakci nepočtené menšiny neústupných prchlivců, mezi nimiž se v ohnivých odsudcích starého muže překonávala zejména Rosa Luxemburgová. Strana to ovšem přijala – dost možná s úlevou – a není neprav-

²³ Rjazanov prokázal, že vydavatel Marxova spisu si s Engelsovou předmluvou místy dělal, co uznal za vhodné. Moje argumentace zůstává ovšem platná i tehdy, přijmeme-li vůbec nejvyšší z možných odhadů míry, v níž byl Engelsův původní text porušen. Viz Rjazanov, *Karl Marx and Friedrich Engels* (anglický překlad Kunitz, 1927).

děpodobné, že se ve stejném směru daly podniknout ještě další obezřetné krůčky. Když ovšem Eduard Bernstein přistoupil k chladnokrevné „revizi“ celé struktury stranického vyznání, došlo k zásadní roztržce. Po všem, co jsem tu o situaci německé sociální demokracie už řekl, by to nemělo být žádným překvapením.

Dokonce i ta nejsvětější strana si je vědoma nebezpečí, jež hrozí pokaždé, dojde-li ke změně některého z důležitých pilířů jejího vyznání. V případě strany, jejíž program a celá její existence závisela na krédu rozpracovaném s až teologickým zápletem do všech podrobností, zásadní reforma musela znamenat hluboký otřes. Stranické vyznání bylo předmětem bezmála nábožné úcty a po celé čtvrtstoletí bylo se vši rozhodností hájeno. Sloužilo jako vlajka, pod níž strana pochodovala k úspěchu: sociální demokracie se vlastně nemohli vykázat ničím kromě svého vyznání. Nyní měla být milovaná revoluce – jež byla pro straníky tím, čím byl Druhý příchod Páně pro první křesťany – bez velkých cavyků odvolána. Konec měl být nyní jak s třídním bojem, tak i se vzrušujícími válečnými výkřiky, a na jejich místo měla nastoupit spolupráce s buržoazními stranami. A tohle všechno vyhlášoval zasloužilý straník, bývalý vyhnanec a shodou okolností i jedna z nejoblíbenějších stranických osobností!

Avšak Bernstein²⁴ postoupil ještě dále. Vztáhl totiž svatokrádežně ruku i na posvěcené základy celé doktríny, neboť napadl její hegelovské pozadí. Předmětem kritického posouzení se stala jak pracovní teorie hodnoty, tak i teorie vykořisťování. Bernstein zapochyboval také o nevyhnutelnosti socialismu a zredukoval ji na krotkou „žádoucnost“. S nedůvěrou pohlížel i na ekonomický výklad historie: krize podle něho kapitalistického draka nezabijí, nýbrž právě naopak, kapitalismus po čase začne být stabilnější. Nárůst bídy je zřejmý nesmysl. Buržoazní liberalismus dal vzniknout hodnotám, o jejichž uchování stojí za to usilovat. Bernstein zašel tak daleko, že proletariát nepovažoval za všechno. Jen si to představte!

Tohle už bylo samozřejmě víc, než strana mohla snést. Bernsteinovy názory by zůstaly nepřijatelné i tehdy, kdyby měl Bernstein zcela prokazatelně pravdu ve všem, co prohlašoval, protože vyznání ztělesněná organizacemi těžko reformovat prostřednictvím holocaustů. Avšak Bernstein ve všem pravdu neměl. Byl to sice skvělý člověk, ale Marxovy intelektuální úrovně nedosahoval. Jak jsme viděli už v Části I, Bernstein zašel příliš daleko ve věci ekonomického výkladu historie, jemuž sotva docela porozuměl.

²⁴ Z našeho hlediska jsou nejdůležitějšími Bernsteinovými knihami *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* (1899), anglický překlad E. C. Harvey, 1909, a *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus* (1901).

Přehnané bylo právě tak i jeho tvrzení, že rozvoj zemědělského sektoru vrací Marxovu teorii soustředění hospodářské moci. Byly tu i další otázky, které si žádaly působivou odpověď, takže Karl Kautsky,²⁵ největší bojovník za ortodoxii, neměl potíže s obhajobou své pozice, anebo přinejmenším některých jejích aspektů. Podobně není zcela zřejmé, zda by na tom strana byla lépe, kdyby byla Bernsteinova taktická doporučení nabyta vrchu. Nepochybně by došlo k tomu, že jedno z křídel by ze strany odešlo, a v důsledku toho by podstatně utrpěla její prestiž. A jak už bylo zdůrazněno výše, strana by v důsledku takové změny bezprostředně nic získat nemohla. „Konzervativní“ přístup měl tudíž mnoho nepominutelných výhod.

V daných podmínkách nebyl směr, kterým se vydal Bebel, ani tak očividně nemoudrý, ani tak očividně tyranský, za jaký ho v té době prohlašovali někteří jeho spolustraníci a další kritici. Revizionismus rozhodně odsoudil – dostatečně rozhodně na to, aby si udržel podporu levičáků. Oficiálně byl revizionismus zatracen na sjezdech v Hannoveru (1899) a Drážďanech (1903). Zároveň však Bebel dohlédl na to, že sjezdové rezoluce potvrzující třídní boj i další články víry budou formulovány tak, aby „revizionisté“ dostali možnost podřídit se. Poté, co tak učinili, nebyla už proti nim uplatňována žádná další opatření, i když mám za to, že nějaké to práskání bičem slyšet bylo. Bernsteinovi samotnému bylo umožněno, aby se stranickou podporou úspěšně kandidoval na poslance říšského sněmu, a ani von Vollmar stranické řady neopustil.

Odboroví předáci jen krčili rameny a mumlali cosi o žvýkání doktrinnálního sena – tito lidé byli ostatně revizionisty odjakživa. Dokud se jim ovšem strana nepletla do toho, co pro ně bylo bezprostředně důležité, a nežádala po nich, aby dělali něco, k čemu cítili skutečný odpor, nijak zvlášť jim na takových věcech nesešlo. Ně kterým revizionistům poskytli ochranu a zaštitili rovněž některé jejich tiskové orgány. Dali si záležet, aby každý pochopil, že bez ohledu na to, jakou filozofii strana přijme, oni si budou hledět svého. A to bylo všechno.

Intelektuální revizionisté, kterým na doktrinné vskutku záleželo, a také nesocialističtí sympatizanti, z nichž někteří by byli rádi vstoupili do socialistické strany, jen kdyby tolik nezdůrazňovala třídní boj a revoluci, měli

²⁵ Od této doby zastával Karl Kautsky, zakladatel a šéfredaktor listu *Neue Zeit* a rovněž autor několika pojednání o marxistické teorii, stanovisko, které lze popsat leda kněžským jazykem. „Revoluční“ doktrínu bránil proti revizionismu podobně, jako později bránil ortodoxii proti bolševickým heretikům. Byl přitom nejprofesorštějším z profesorů a mezi lidmi se těšil podstatně menší oblibě než Bernstein. Celkem vzato lze však oběma křídům strany blahopřát k tomu, že v jejich čele stanuli představitelé tak vysoké mravní i intelektuální úrovně.

samozejmě poněkud odlišný názor. Právě oni mluvili o stranické krizi a nad budoucností strany potřásali hlavami. A měli k tomu dobré důvody, protože jejich budoucnost ve straně či v její blízkosti skutečně ohrožena byla. Bebel – sám žádný intelektuál a nepřítel salónních levičáků – je ve skutečnosti neváhal varovat, že pro ně ve straně již nadále nebude místa. Řadoví členové strany však ničím z toho nebyli nijak rozrušeni. Následovali své vůdce a poslušně opakovali jejich slogany tak dlouho, až se – bez jakýchkoli výčitek svědomí z toho, jak by se k jejich jednání stavěl Marx (anebo Bebel, když už jsme u toho) – nadšeně chopili zbraní k obraně své vlasti.

Na vývoj, který jsme tu právě shrnuli, vrhá zajímavé světlo i paralelní, ale v některých směrech odlišný vývoj v Rakousku.²⁶ Jak by se dalo na základě nižšího tempa kapitalistického rozvoje očekávat, rakouští sociální demokraté se politicky důležitým faktorem stali až dvacet let poté, co se to podařilo sociální demokracii v Německu. Jejich počátky byly skromné a nepříliš obdivuhodné, ovšem v roce 1888 (na sjezdu v Hainfeldu) se straně podařilo zformovat se pod vedením Victora Adlera, který se chopil téměř beznadějného úkolu sjednotit socialisty všech národů žijících na území monarchie. Tento mimořádně schopný muž pak zůstal v čele rakouské sociální demokracie dalších třicet let.

Také rakouská sociální demokracie byla oficiálně stranou marxistickou. Několik málo velice nadaných a neomarxisticky orientovaných Židů, kteří vytvořili její intelektuální jádro,²⁷ dokonce významně přispívalo k rozvoji marxistické doktríny, jak jsme ostatně viděli v Části I. Postupovali v souladu s ortodoxními směrnici a ačkoli je přitom nepochybně mírně měnili, vedli obratně a rozhořčeně válku proti každému, kdo by se chtěl pokusit o totéž, přičemž vždy hájili revoluční ideologii v její vůbec nejnekompromisnější podobě. Jejich vztahy s německou stranou byly blízké a srdečné. Zároveň však každý věděl, že Adler nemá s nerozumem žádnou trpělivost. Z kulturních i rasových důvodů měl nad svými intelektuálními extremisty mnohem větší autoritu, než jakou Bebel kdy získal nad svými, a tak je klid-

²⁶ Mluvím-li zde o Rakousku, mám na mysli západní polovinu Rakousko-uherské monarchie, jež měla od roku 1866 vlastní parlament a vládu (postrádající však ministerstva zahraničních věcí a války), které byly koordinovány s parlamentem a vládou východní poloviny monarchie, Uherska, anebo, užijeme-li oficiálního jazyka, „zemí Svaté koruny sv. Štěpána“; obě poloviny si byly v zásadě rovný. Uherská sociálně demokratická strana se formovala podle rakouského vzoru, ale nikdy se jí nepodařilo získat podstatnější vliv.

²⁷ Čas od času se mezi nimi ukázal i Trockij, tehdy ještě pod jménem Bronstein, a zdálo by se, že na něm jejich myšlenky zanechaly určitý vliv.

ně nechával, ať si marxismu ve svých kavárnách užijí do sytosti, a přitom je sám využíval, kdykoli to pokládal za výhodné, aniž připustil, aby se mu pletli do toho, co sám pokládal za důležité, tedy do věcí organizace, stranického tisku, všeobecného volebního práva, pokrokového zákonodárství a – v neposlední řadě – správného fungování státu. Toto spojení marxistické doktríny s reformistickou praxí se znamenitě osvědčilo. Rakouské vlády brzy objevily existenci činitele, který nebyl o nic méně významný než církve a armáda, a přitom ho jeho vlastní zájmy zavazovaly k podpoře ústřední autority v nikdy nekončícím boji proti obstrukcím jejích nacionalistických oponentů, zejména Němců a Čechů. Tyto vlády – většinou složené z úředníků stejně jako v Německu, i když byly korunou neustále podnikány pokusy dosazovat do ministerských funkcí politiky, alespoň bez portfeje – začaly poskytovat sociálně demokratické straně rozmanité výhody a strana se jim za to jaksepatří odvděčovala.²⁸ A jakmile vláda přijala za svou věc všeobecného volebního práva (učinila tak úřednická vláda v čele s baronem Gautschem), Adler – aniž mezi svými stoupenci musel čelit jakékoli opozici – byl s to veřejně vyhlásit, že socialisté se pro danou chvíli stávají „vládní stranou“ (*Regierungspartei*), třebaže vládní funkci jim nikdo nenabídl, a i kdyby tak byl někdo učinil, nebylo by to pro ně přijatelné.²⁹

VI. Druhá internacionála

Internacionalistická část programů marxistických stran si žádala, aby byla na místě zaniklé První internacionály založena nová mezinárodní organizace. Jiné socialistické a dělnické spolky sice internacionalistické ve smyslu marxistického vyznání nebyly, přesto však vyjadřovaly podobně internacionalistické a pacifistické názory a sympatie, i když na ně kladly nestejný důraz. Částečně se v tom projevoval vliv dědictví buržoazního radikalismu

²⁸ Socialisté k podpoře vlády opakovaně využívali následujícího postupu. Kdykoli parlament následkem nacionalistických obstrukcí přestal fungovat a všechny záležitosti byly ochromeny, předložili návrh rozpočtového „naléhavého opatření“. Když byl předložený návrh uznán jako naléhavý, prakticky to znamenalo, že opatření bude schváleno, najde-li se pro ně parlamentní většina (a ta byla v případě rozpočtových otázek kdykoli k dispozici), bez ohledu na formální pravidla parlamentní procedury, jimž kvůli obstrukcím nebylo možné vyhovět.

²⁹ Po mém soudu tkvěla hlavní potíž v tom, jak nepružné stanovisko v této záležitosti zaujala sociálně demokratická strana v Německu. Skrupule rakouských socialistů samotných byly až druhořadé a odpor rakouské byrokracie nebo starého císaře, pokud vůbec nějaký existoval, figuroval mezi faktory, jež nástupu socialistů do vlády bránily, s velkým odstupem až na třetím místě.

a dílem to vyplynulo z jejich odporu k aristokratickým vládám, jež byly u moci v zemích, kde působily. Mezinárodní spolupráce byla tudíž pro ně pro všechny čímsi, co se jakoby samo nabízelo. Založení Druhé internacionály (v roce 1889) ztělesňovalo sice kompromis, v němž ve skutečnosti šlo o smíření nesmiřitelného, ale i tak se ho podařilo udržet až do roku 1914. K této věci postačí uvést jen několik poznámek.

Druhá internacionála měla svou mezinárodní kancelář a pořádala kongresy, na nichž se odehrávaly otevřené rozpravy o otázkách taktiky a principů. Poměrujeme-li její význam čistě jen hmatatelnými úspěchy, jichž dosáhla, snadno můžeme dojít k závěru, že byl nulový, a jako takový byl hodnocen i revolučními aktivisty a dělnickými vůdci. Ve skutečnosti nebyla jejím cílem žádná okamžitá akce, protože akce – ať už revoluční či reformistická – mohla být v této době jedině národní. Smyslem internacionály bylo spíše umožňovat styky mezi členskými stranami a skupinami, standardizovat názory, koordinovat linie postupu, krotit nezodpovědné a pobízet zaostávající a vytvářet podle možností něco jako mezinárodní socialistické mínění. Ze socialistického úhlu pohledu se tohle všechno jevílo jako mimořádně žádoucí a významné, ačkoli věci se měly tak, že pozitivní výsledky bylo možné získat až po mnoha desetiletích postupného vyzrávání.

Odtud plyne, že vedoucí kanceláře a její členové dozajista nebyli žádnou správnou radou mezinárodního socialismu. Neexistovala skutečná politická linie, kterou by mohli utvářet, ani žádný program, který by mohli prosazovat, jak tomu bylo ještě v případě První internacionály. Národní strany a dělnické skupiny si ponechávaly absolutní autonomii a měly i možnost vstupovat do jiných mezinárodních organizací podle toho, jak to vyhovovalo jejich individuálním cílům. Také odborové svazy – i kooperativní a vzdělávací spolky – byly vítány členy a dokonce se jim nadbíhalo, ale vedoucí úlohu nikdy nezískaly. Národním stranám však internacionála přesto poskytla společnou půdu, jež se ukázala být dostatečně široká na to, aby se na ní mohl volně pohybovat Stauning či Branting na jedné straně, a Lenin s Guesdem na straně druhé. Je zřejmé, že někteří z členů tohoto mezinárodního institutu hleděli posměšně na zbabělou rezervovanost některých jiných, zatímco ti jen s vypětím sil snášeli jejich neuvážený radikalismus. Občas věci dospěly až tak daleko, že hrozilo otevřené střetnutí. Celkem vzato však všichni účastníci získávali jeden od druhého cenné praktické zkušenosti v oboru socialistické diplomacie. Protože tento *modus vivendi* – poskytující značnou svobodu shodnout se na tom, že shoda je nemožná – byl jediný možný, byl to sám o sobě značný úspěch.

Může to znít podivně, ale zasloužili se o něj v první řadě Němci s podporou Rusů a také guesdistů. Právě Němci měli totiž jedinou skutečně

velikou marxistickou stranu a byli schopni vtisknout společné půdě Internacionály alespoň zdánlivě marxistické vzezření. Zároveň si byli zcela jasně vědomi, že větší část těch, kdo zastupují socialistické síly mimo Německo, nejsou žádní marxisté. Členství pro ně neznamenovalo nic víc, než že sice podepsali devětatřicet článků Druhé internacionály, ale přitom si vyhradili neomezenou svobodu jejich výkladu. Bylo zcela přirozené, že nejvášnivější věřící tím byli šokováni: podle jejich mínění byla marxistická víra ponížena do té míry, že se z ní stala forma prostá jakéhokoli obsahu. Ovšem němečtí vedoucí představitelé se s tím byli ochotni smířit. Tolerovali dokonce i vyložená kacífství, proti nimž by na domácí půdě zuřivě útočili. Bebel věděl, jak daleko může zajít, a tušil také, že se mu jeho zdrženlivost, jež navíc okamžitě našla protějšek v podobné zdrženlivosti na straně Angličanů, nakonec vyplatí, což by se také dozajista stalo, kdyby nebyla vypukla válka. Proto Bebel manévroval a snažil se upevnit proletářskou frontu s představou, že oživit ji může až později, a přitom prokazoval nadání, které by bylo mohlo zabránit i vypuknutí první světové války, jen kdyby ho vedle Bebela měla i německá diplomacie.

Některé výsledky však přece jen dozrály. Poněkud neurčité diskuse vedené zejména v prvním desetiletí fungování Druhé internacionály se postupně zaměřily na zahraniční politiku a posléze se začalo vynořovat cosi, co připomínalo společný názor. Byl to závod s časem a Internacionála ho nakonec prohrála. Každý novinář, který se o této době zmiňuje, je přesvědčen, že Druhou internacionálu může odsoudit za to, co nazývá selháním mezinárodního socialismu na prahu katastrofy. Takový názor je však nanejvýš povrchní. Mimořádný kongres v Basileji (v roce 1912) i jeho výzva k dělníkům všech národů, aby vynaložili největší úsilí ve prospěch míru, to bylo zřejmě vše, co se za daných okolností dalo dokázat. Výzva ke generální stávce, které by se zúčastnil mezinárodní proletariát existující ovšem pouze v představivosti několika intelektuálů, by nebyla o nic účinnější, spíše by měla ještě nepatrnější výsledek. Dosáhnout toho, čeho dosáhnout lze, není selháním, nýbrž spíš úspěchem, bez ohledu na to, jak nedostatečným se takový úspěch může na konci ukázat. Lze-li v této souvislosti mluvit o nějakém selhání, šlo o selhání jednotlivých národních stran na domácích frontách.

OD PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY KE DRUHÉ

I. „Gran rifiuto“

Socialistické strany hlásící se ke členství ve Druhé internacionále podnikly sice v úsilí zabránit vypuknutí války vše, co se podniknout dalo, ale když k válce i přesto došlo, podpořily cíle svých bojujících národů s takovou rozhodností, až to bralo dech. Němečtí marxisté přitom vážali ještě méně než angličtí labouristé.¹ Každý z válčících států – a na to je vždy třeba pamatovat – byl ovšem přesvědčen, že vede válku obrannou; každá válka je v očích národa, který ji vede, obranná nebo nanejvýš „preventivní“.² Avšak zamysleme-li se nad tím, že socialistické strany měly nezpochybnitelné ústavní právo hlasovat proti válečným rozpočtům a že ve všeobecném mravním schématu buržoazní společnosti rozhodně nefiguruje žádná povinnost ztotožnit se s národní politickou linií (a ve všech bojujících zemích vskutku existovali lidé na hony vzdálení socialistickému antimilitarismu, kteří s válkou veřejně nesouhlasili), podle všeho stojíme před problémem, který nelze vyřešit pochybnými odkazy na Marxovy názory či na předválečná vyhlášení Bebel a von Vollmara o tom, že stane-li se jejich země obětí útoku, budou ji bránit. Nemělo být přece tak složité rozpomenout se, co o této věci ve skutečnosti hlásal sám Marx. Hájit vlastní zemi, to navíc znamená jen plnit svou vojenskou povinnost; neplyne odtud, že by bylo nezbytné hlasovat s vládou nebo vstupovat s ní do *union sacré*.³ Guesde a Sembat ve Francii či Vandervelde v Belgii, socialisté, kteří v době války vstoupili do vlády, i němečtí sociální demokraté hlasující pro váleč-

¹ Ve skutečnosti zůstali angličtí labouristé v roce 1914 jedinou stranou, která se vážně snažila hájit věc míru. Později se ovšem k válečné koalici přidali i oni.

² To je rovněž důvod, proč byla snaha vítězů vyřešit morální stránku věci jednoduše klauzulí ve vynucené mírové smlouvě nejen velmi nespravedlivá, ale také neméně bláhová.

³ Podobně také nelze tvrdit, že kdyby byli socialisté postupovali jinak, zasadili by tím ránu národnímu úsilí. Rezignace lorda Morleyho Anglii rozhodně nijak vážněji nezasažla.

né rozpočty dělali dozajista více, než k čemu je zavazovala loajalita k jejich národům, jak se jí tehdy všeobecně rozumělo.⁴

Tato hádanka má jen jedno řešení. Ať už většina socialistických politiků v marxistický internacionalismus skutečně věřila (a nelze vyloučit, že toto přesvědčení už tehdy potkal stejný osud jako související víru ve velkolepou revoluci), nebo se tak jen tvářila, nemohlo jim ujít, že zaujmou-li nyní stanovisko založené na poselství evangelia, nepochybně za to zaplatí ztrátou některých svých stoupenců. Masy by na ně v takovém případě nejprve nějakou dobu zděšeně zíraly a potom by jim vypověděly poslušnost, čímž by byla *via facti* vyvrácena marxistická doktrína, podle níž proletariát nemá žádnou vlast a jedinou válkou, na níž mu záleží, je válka třídní. V tomto ohledu (a s výhradou, že události se byly mohly odehrát jinak, kdyby k válce došlo později, takže by se socialistické hnutí mohlo v buržoazním prostředí déle rozvíjet) se v srpnu 1914 zhroutil jeden z nejdůležitějších pilířů marxistické konstrukce.⁵

Mnozí v té době dospěli ke stejnému názoru. Na konzervativní straně o tom nebylo pochyb a němečtí konzervativci se o socialistické straně ze dne na den začali vyjadřovat nanejvýš zdvořile. Stejný pocit se šířil i v té části socialistického tábora, kde víru doposud vyznávali se starodávnou horlivostí. Dokonce i v Anglii ztratil MacDonald vedoucí postavení v labouristické straně, a nakonec i své místo v parlamentu, raději než by se připojil k válečné koalici. Kautsky a Haase opustili v březnu 1916 socialistickou většinu a v roce 1917 zorganizovali vlastní Nezávislou sociálně demokratickou stranu, i když většina jejich významných členů se roku 1919 vrátila zpět pod křídla mateřské strany.⁶ Lenin prohlásil Druhou internacionálu za mrtvou a dodal, že věc socialismu byla zrazena.

Leninovo tvrzení v určitém smyslu nebylo nepravdivé. Pokud se týkalo většiny marxistických stran, lze říci, že socialismus v kritické situaci skuteč-

⁴ Mnozí z nás na to dnes budou pohlížet odlišně. To však jen ukazuje, jak dlouhou cestu naše lodi mezitím urazily a jaká vzdálenost nás už dnes dělí od starých kotvišť liberální demokracie. Vyzdvihoval národní jednotu a prohlašovat ji mravním příkazáním, to zavání přijetím jednoho z nejdůležitějších principů fašismu.

⁵ Do jisté míry je to třeba připsat také úspěchu nesocialistických reforem.

⁶ Stojí za pozornost, že nezávislí sociální demokraté se rozhodně nerekrutovali z řad nekompromisních marxistů. K nim sice patřili Kautsky a Haase, ale spojili se s nimi mnozí další, u nichž se o žádném nekompromisním marxismu mluvit nedalo. Jedním z členů byl například Bernstein a spolu s ním i někteří další revizionisté, které asi jen stěží motivovala úcta k marxistickému přesvědčení. Není na tom zřehla nic divného: ortodoxní marxismus samozřejmě nebyl jediným důvodem, proč početní socialisté nesouhlasili s tím, jakou cestou se vydala stranická většina. Tito revizionisté jednoduše sdíleli přesvědčení Ramsayho MacDonalda.

ně selhal a z možností, jež se nabízely, si vybral jinou než tu marxistickou. Vyznání, slogany, konečné cíle, organizace i byrokracie a vedoucí představitelé, nic z toho se nijak nezměnilo. Ráno po *gran rifiuto* zůstalo všechno přesně takové, jaké to bylo za soumraku předchozího dne – tím více se však změnilo vše, oč socialistické strany usilovaly a co znamenaly. Poté, co bylo provedeno *experimentum crucis*, nemohli už nyní ani socialisté, ani jejich protivníci hledět na socialistické strany tak, jak na ně pohlíželi dříve. A podobně nemohly ani dotyčné strany pokračovat ve svých obvyklých výstřelcích tak, jak byly až doposud zvyklé. Ať v dobrém či ve zlém, vystoupily teď ze svých slonovinových věží. Docela otevřeně a před očima všech daly najevo, že osud jejich zemí pro ně znamená více než socialistický cíl.

V úplně odlišné situaci byli ovšem ti, kdo – jako například sociálně demokratické strany ve skandinávských zemích – nikdy žádné věže ze slonoviny neobývali. A dokonce i v případě těch ostatních se věci pozorovatelům, kteří revoluční výstřelky sociálně demokratických stran nikdy nebrali vážně, *jevily* jinak. Především co se týče strany v Německu, bude možná pravdě blíže ten, pro něhož „sociální zrádci“ (tak se jim říkalo) prostě jen sestoupili z nerealistických oblak na zem a celonárodní krizová situace je naučila stát pevně na nohou a nikoli na hlavách; někteří z nás dodají, že jim to sloužilo ke cti a o žádné *rifiuto* se ve skutečnosti nejednalo. Ať už přijmeme kterýkoli názor, nelze pochybovat o tom, že nový odpovědný přístup dramaticky zkrátí vzdálenost, která až do roku 1914 sociální demokraty očividně dělila od přirozeného cíle všech politických stran, tedy od vládního úřadu. Německým sociálním demokratům tu ovšem žádné kalkulace v tomto duchu nepodsouvám a podobně nepochybují ani o upřímnosti jejich předchozího rozhodnutí odmítnout v buržoazní společnosti jakýkoli podíl na vládě. Na druhé straně je více než zřejmé, že díky stanovisku, které na počátku války zaujali, byli v Německu sociální demokraté na jejím konci – smím-li to tak vyjádřit – „v pohodě“. Na rozdíl od všech ostatních stran se nezkompromitovali tím, že by pobíhali okolo s nemístně hlasitým válečným křikem, zároveň však svůj národ v hodině nouze neopustili.

II. Dopad první světové války na možnosti socialistických stran v Evropě

Každá velká válka, která skončí porážkou, zatřese sociální strukturou a ohrozí postavení vládnoucí skupiny. Ztráta prestiže vyplývající z vojenské porážky zasáhne režim tvrdě a nebývá snadné vzpamatovat se z ní; tak zní pravidlo a nejsou mi známy žádné výjimky z něj. Opačné tvrzení však

už tak docela neplatí: pokud se úspěch nedostaví rychle nebo, v každém případě, pokud není dostatečně výrazný a nedá se jasně spojit s působením vládnoucí vrstvy (jak tomu bylo například po německém vítězství z roku 1870), může se stát, že vyčerpání – ekonomické, fyzické i psychologické – má navzdory vítězství pro vzájemné postavení různých tříd, skupin a stran důsledky, jež se v zásadě neliší od důsledků porážky.

První světová válka to ilustruje velmi výmluvně. Ve Spojených státech netrvalo ovšem válečné úsilí příliš dlouho ani nebylo dostatečně vyčerpávající na to, aby se platnost pravidla mohla projevit. I zde však administrativa, jež za vstup do války nesla odpovědnost, utrpěla v příštích volbách drtivou porážku. Ve všech ostatních vítězných zemích prestiž vládnoucí vrstvy a její autorita u prostých lidí po válce spíše klesala než rostla. Pro socialistické strany v Německu a v Anglii to však znamenalo nástup k moci nebo přinejmenším do vládního úřadu. V Německu byla správa ústředních společenských orgánů Sociálně demokratické straně bezmála vnucena. Ačkoli ve snaze zachovat si v nové situaci doktrinální tvář trvali někteří socialisté (stejně jako někteří antisocialisté) na tom, že je nadále zapotřebí mluvit o revoluci, skutečností bylo, že se vládních otevírání chopili takřkajíc na požádání, a navíc to bylo požádání dosti pokorné. V Anglii vzrostl počet hlasů pro labouristy, jež ještě v lednu 1910 sotva přesahoval půl miliónu a roku 1918 nedosahoval ani dvou a čtvrt miliónu,⁷ roku 1922 už na 4 236 733 a poté v roce 1924 na 5 487 620 (v roce 1929 už činil 8 362 594). MacDonald získal zpět nejvyšší funkci a strana pak roku 1924 vstoupila do vlády, i když se nedá tvrdit, že by se doopravdy chopila moci. Ve Francii bránila jakémukoli podobně jasnému nástupu socialistů struktura tamního politického systému, v obecných rysech zavládla však i zde táž situace: okamžitě po válce došlo k obrodě syndikalismu, ale *Confédération Générale du Travail*, jež nechávala krátce předtím založenou *Confédération Générale du Travail Syndicaliste* a komunistickou *Confédération Générale du Travail Unitaire* postarat se o nepřízpůsobivé prvky, stavěla se k revolučnímu směřování zády a pomalu se připravovala na převzetí dominantní politické role.

Socialistické a kvazi-socialistické strany nesoucí v této době na svých bedrech odpovědnost, jež na ně přešla jakoby přirozeně, se navíc dost možná domnívaly, že mají málem monopol na mnohé z předpokladů, bez nichž by jejich úsilí bylo odsouzeno k nezdaru. Socialisté dokázali s masami, jež tehdy věly nespokojeností, jednat daleko úspěšněji než kterákoli jiná organizace a jak ukazuje německý příklad, byli lépe než kdokoli jiný

⁷ Nárůst mezi roky 1910 a 1918 lze zcela vysvětlit poukazem na skutečnost, že volební právo bylo rozšířeno i na ženy, a kromě toho došlo i ke zjednodušení předpokladů, jež musel každý volič splňovat.

vybavení dokonce i k tomu, aby se vypořádali s revolučními výbuchy, v případě nezbytnosti i silou. V každém případě byli ideálními lidmi na to, aby společnosti předepsali správnou dávku sociální reformy – na jedné straně ji sami prováděli, na straně druhé dokázali přesvědčit masy, aby ji přijaly. Ze všeho nejvýznamnější byla však skutečnost, že socialisté měli – tedy ze svého vlastního hlediska – plně právo domnívat se, že jsou také ideálními lidmi na to, aby zahojili rány, jež zemi zasadila „imperialistická válka“, obnovili řádné mezinárodní vztahy a napravili nepořádek, který – a to zcela bez jejich účasti – vznikl z poválečného míru přispěním ryze buržoazních vlád. V tomto směru se dopustili stejné chyby, jaké se (z odlišného úhlu pohledu) dopustili jejich buržoazní soupeři, kteří věřili v kolektivní bezpečnost, Společnost národů, obnovení zlatého standardu a zrušení překážek volného trhu. Jakmile však přijmeme chybný předpoklad socialistů, nezbyvá nám než uznat, že měli k tomu, aby doufali v úspěch svých snah, dobré důvody, což platilo zvláště v oblasti zahraniční politiky.

Dostatečně to dokládají úspěchy obou MacDonalдовых vlád (zvláště MacDonalдова a Hendersonova práce na britském ministerstvu zahraničí), ale ještě významnější je německý případ. Sociální demokraté byli především morálně vzato schopni přijmout mírovou smlouvu a prosazovat politickou linii snažící se naplňovat její podmínky. Samozřejmě, že bédovali nad neštěstím, které německý národ postihlo, a stěžovali si na břemena, jež nyní musel nést. Ovšem vzhledem k tomu, že jako socialisté přistupovali k představám vojenské slávy odjakživa skepticky, nebyla pro ně ani sama porážka, ani následný mír žádnou nesnesitelnou katastrofou. Někteří z nich bezmála přijali anglofrancouzskou teorii války a většina neměla o znovuvybrojení Německa zájem. Zatímco jiní Němci změnám přihlíželi se zasmušilým znechucením, sociální demokraté usilovali o mírumilovné srozumění s vítězi v duchu ne snad zcela prostém zášti, nepochybně však vášnivě nenávisti. O tom, co ostatní považovali za vnucenou demokracii, se uměli němečtí sociální demokraté se západními státy dohodnout: poté, co se jim podařilo potlačit komunistické vzpoury, k nimž došlo v letech 1918–1919, a důmyslnými kompromisy získat na domácí scéně vedoucí úlohu, smýšleli němečtí socialisté demokratičtěji než kdykoli předtím.

Socialisté ovládali masy dostatečně pevně na to, aby byl tento jejich přístup zároveň i politicky účinný. Velká část německého obyvatelstva viděla věci alespoň prozatím ve stejném světle jako německá sociální demokracie. Socialistické názory na situaci a návrhy jak správně postupovat se na nějaký čas staly oficiálním míněním bez ohledu na to, jakou politickou linii prosazovala vláda, jež byla právě v úřadě. Socialisté poskytovali politickou podporu koalici, které jednaly o Dawesově plánu a o Locarnské smlou-

vě: bez nich by tyto koalice nevznikly a pokud ano, nikdy by nemohly provádět takovou politiku. Stresemann nebyl žádný socialista, avšak politika spojovaná s jeho jménem byla ve skutečnosti politikou Sociálně demokratické strany. V prvním poválečném desetiletí měli za ni sociální demokraté sklízet nejvyšší uznání, zatímco v tom druhém je čekal nejvyšší trest.

Socialisté měli výhodu v tom, jaké vztahy je pojily s tvůrci politického mínění v zahraničí. Svět toho sice o Německu věděl jen málo, chápal ovšem dvojí. Na jedné straně si uvědomoval, že v Německu existuje politická strana připravená natrvalo přijmout podstatnou část poválečných ujednání, přičemž některá z nich dokonce sama podporuje – strana, která je nepřitelem toho, o čem Francie a Anglie samy sebe přesvědčily, že je to i jejich nepřitelem. Na straně druhé už začalo být jasné, že nejsou důvody k obavám z německé sociální demokracie ani v dalším ohledu: ať už byly vlády vítězných mocností jakkoli konzervativní, nepřicházelo v úvahu, aby proti německému socialismu protestovaly tak, jako protestovaly proti socialismu ruskému. Z dlouhodobého hlediska to byla ovšem německá slabina, poněvadž německé stížnosti se v důsledku tohoto přístupu setkávaly s dosti liknavým přijetím. Ministerstva zahraničí v Anglii i ve Francii začala mít totiž pocit, že Německo už nyní trvale zůstane pokorným stěžovatelem, kterého lze uspokojit přísliby toho, že jednoho dne bude povýšeno a dostane se mu postavení, v němž si bude s jemu nadřazenými národy rovno. Krátkodobě (a především v temných dnech invaze do Porúří) však tento přístup pro Německo představoval spíše výhodu, neboť Sociálně demokratické straně – respektive vládám, o nichž se vědělo, že na ní závisí – se díky němu dostávalo přijetí, jaké by komukoli jinému bylo odepřeno.

Sociální demokracie měla už z doby Druhé internacionály styky s podobnými stranami v dalších zemích a ani válkou nebyly tyto styky zcela přervány. Druhá internacionála ostatně nebyla nikdy oficiálně rozpuštěna a mnozí jednotlivci i skupiny – zvláště, dozajista však nikoli výhradně z neutrálních zemí – si udrželi své internacionalistické vyznání bez poskvřiny. Tajemník internacionály (C. Huysmans) nepřestával vykonávat své povinnosti a roku 1917 se na návrh skandinávských socialistů dokonce pokusil uspořádat kongres, který ztroskotal jen proto, že spojenecké mocnosti už v té době dospěly k rozhodnutí svého protivníka rozdrtit a delegátům z toho důvodu nevydaly pasy.⁸ Bylo tudíž přirozené, že mnozí socialisté považovali obnovení Internacionály za něco zcela samozřejmého.

⁸ Už předtím byla kromě toho uspořádána dvě setkání ve Švýcarsku (v Zimmerwaldu roku 1915 a o rok později v Kienthalu), na nichž – domnívám se, že navzdory původním záměrům – převládla dosti odlišná atmosféra, zejména následkem toho, že delegáti nereprezentovali oficiální strany. K těmto setkáním se ještě ve stručnosti vrátím.

Druhá internacionála byla sice vskutku obnovena, nikoli však zcela bez potíží. První konference, jež byly za tímto účelem uspořádány v letech 1919 a 1920, dosáhly jen skromných úspěchů. Komunistická (Třetí) internacionála, která mezitím vznikla (viz níže), působila navíc velice přitažlivým dojmem, což se ukázalo být značnou překážkou jednoty mezi dělnickými a socialistickými stranami po celém světě. Několik důležitých skupin, které rozhodně neměly v úmyslu dát se ke komunistům, navíc doposud toužilo po něčem modernějším, než byla Druhá internacionála. Situaci se nakonec podařilo vyřešit chytrým taktickým postupem. Z iniciativy rakouských sociálních demokratů, k nimž se přidali i němečtí Nezávislí a anglická Nezávislá labouristická strana, byla založena nová organizace pojmenovaná Dělnický mezinárodní svaz socialistických stran (případně také Vídeňská internacionála), jejímž cílem bylo radikalizovat skupiny obnovené Druhé internacionály, mírnit skupiny, které se až příliš blížily komunismu, a uvážlivou formulací cílů přivést jedny i druhé pod společnou střechu.⁹

Význam tohoto podniku dokonale vyjadřuje přezdívká, kterou mu okamžitě vymysleli komunisté: Dvaapůltá internacionála. Přesně to je i důvod, proč nová organizace dokonale vyhovovala potřebám doby. Na kongresu v Hamburku (1923) byly poté Druhá a Vídeňská internacionála sjednoceny v novou Dělnickou a socialistickou internacionálu, která mír ocejovala jakožto imperialistický a volala po vzniku jednotné fronty proti mezinárodní reakci (to mělo v každém případě žádoucí zvuk), uzákonění osmihodinového pracovního dne a ustavení mezinárodního sociálního zákonodárství. Již o rok dříve bylo za nutné označeno snížení německého dluhu na přesně stanovenou a rozumnou hodnotu, anulování dluhů mezi spojenci a vyklizení německého území (Frankfurtské rezoluce, 1922). Ve světle dalších událostí si ani nemůžeme neuvědomit, že se jednalo o veliký úspěch – a také o prokázání veliké služby.

III. Komunismus a ruský prvek

Komunistické strany se mezitím rychle rozvíjely. Samotný jejich rozvoj jistě nebyl ničím, co by se nedalo očekávat, a v zásadě nešlo o nic nebezpeč-

⁹ Některé z těchto uvážlivých formulací by jistě dělaly čest i diplomatům osmnáctého století. Velkým kamenem úrazu byl zejména třídní boj. Kontinentální skupiny se s jeho ztrátou nemohly smířit, zatímco Angličané se zase odmítali smířit s ním. Když bylo spojení socialistických skupin dovršeno na kongresu v Hamburku, dopadlo to nakonec tak, že *Klassenkampf* a *lutte des classes* zůstaly pouze v německém a francouzském textu, kdežto v textu anglickém se objevil nesrozumitelně rozvláčný opis.

ného. Každá strana, která přijme odpovědnost a její váha ji potom přiměje k zamyšlení, nevyhnutelně musí ponechat skupinám nalevo (nebo naopak napravo) dost prostoru, v němž se mohou nerušeně vyvíjet, přičemž není příliš pravděpodobné, že by tento prostor zůstal dlouho neobydlen. Pokud je dotyčná strana s to zabránit masovým přestupům svého členstva, nemusí jít o více než o drobnou nepříjemnost; někdy to může být výhodnější, než snažit se za každou cenu udržet nepokojné živly ve svých zádech. Socialistické strany mají s hyperradikálními křídly potíže odjakživa.¹⁰ Skutečnost, že takové „levičácké“ skupiny v nepokojných poválečných dobách sílily a chápaly se příležitosti získat status samostatných politických stran, nepřekvapí o nic více než fakt, že dodržovaly klasický úzus a nazývaly se stranami „komunistickými“, anebo že vykazovaly mnohem silnější internacionalistické sklonky než oficiální strany téhož období.

Je třeba mít na paměti, že nic z toho tak docela nesouvisí s ruskou stránkou celé věci. Komunistické strany by vznikly a založily by Komunistickou internacionálu i v případě, že by v Rusku i nadále vládl car. Protože se však ruský prvek stal faktorem, jenž utvářel budoucnost jak komunismu, tak i socialismu po celém světě (a vlastně sociální a politický vývoj naší doby všeobecně), bude důležité rozebrat jeho růst a zhodnotit jeho povahu i význam. Za tímto účelem rozdělíme vývoj v Rusku na tři etapy.

V první z nich, tedy předtím, než bolševici roku 1917 uchvátili moc, nebylo na rozvoji komunistických skupin nic charakteristicky ruského až na to, že shodou okolností byl jejich nejsilnějším představitelem ruský člověk, v jehož myšlenkových schématech byl patrný mimo jiné i prvek monogolského despotismu. Když vypukla první světová válka a Druhá internacionála *via facti* pozastavila svou další činnost, načež ji Lenin prohlásil za mrtvou a dodal, že nyní nadešel čas k nasazení účinnějších metod, lidé, kteří na věc pohlíželi podobně jako on, se zcela přirozeně sdružovali. Příležitost se jim k tomu nabídlá na setkáních v Zimmerwaldu (1915) a v Kienthalu (1916). Protože prakticky všichni, kdo podporovali věc svých národů, zůstali mimo, přítomní militanti shledali snadným přihlásit se – více

¹⁰ K rozpolcení kvůli protikladným postojům k válce došlo i v Anglii a v Německu, ovšem v těchto případech šlo o něco jiného, a navíc to byly jen dočasné záležitosti. Dokonce i německá Spartakovská liga založená Karlem Liebknechtem a Rosou Luxemburgovou v roce 1916 – třebaže v odporu k válce zašla mnohem dále, než vyhovovalo Nezávislým sociálním demokratům – potřebovala k tomu, aby přijala svůj nekompromisně nepřátelský program, nějaký čas a dokonce i poté se – přinejmenším oficiálně – spokojila s tím, že trvala na doslovném plnění starého Erfurtského programu. Pokud jsem informován, ani Liebknecht ani Luxemburgová své styky se Sociálně demokratickou stranou nikdy docela nepřerušili, i když právě sociální demokraté byli jedním z nejzarytějších kritiků bolševických praktik.

či méně – k Leninovu programu, který volal po proměně imperialistické války v mezinárodní revoluci. Šlo přitom o více než jen o vyznání víry v neposkvrněný marxismus a v jeho mesianistický příslib. Přinejmenším někteří z delegátů si jasně uvědomovali skutečnost, k níž představitelé buržoazie všech zemí zůstávali docela slepí, že totiž struktura buržoazní společnosti nedokáže odolat napětí a nárokům dlouhodobě vedené „totální“ války a že přinejmenším v některých zemích musí dojít k jejímu zhroucení. V jiných ohledech nebylo však na nějakou Leninovu vedoucí úlohu ani pomýšlení. Většina těch, kdo se konferencí zúčastnili, si představovala, že existující socialistické strany bude třeba přesvědčit, zastrašit a využít, spíše než je zničit. Navíc – a s tím souhlasil i Lenin – se mezinárodní revoluce dala odstartovat jen individuálními akcemi národních proletariátů, přičemž k tomu mělo dojít nejprve v „pokročilých“ zemích.

Druhou etapu ohraničují roky 1917 a 1927 – jinak řečeno, od bolševického vzestupu k moci v Rusku až do Trockého vyloučení z ústředního výboru bolševické strany (v říjnu 1927). Toto desetiletí bylo svědkem vzniku množství komunistických stran a založení Komunistické („Třetí“) internacionály. Došlo v něm i k (prozatím) konečnému rozchodu se socialistickými a dělnickými stranami; v Německu začala být oboustranná zatrpkllost trvalá a neodstranitelná v důsledku toho, že němečtí sociální demokraté, kteří byli v zimě na přelomu let 1918 a 1919 u moci, přijali proti komunistům přísná represivní opatření. A konečně, v této dekádě došlo také k ukování ruského řetězu.

V průběhu celého desetiletí však tento řetěz nikoho nedřel ani nemrzal. Musíme mít na paměti, že bolševické ovládnutí nejzaostalejšího z velkých států nebylo ve skutečnosti nic než náhoda.¹¹ Do určité míry si to uvědomoval i Lenin. Znovu a znovu opakoval, že konečné vítězství může být vybojováno jen tehdy, vystoupí-li revoluční síly v pokročilejších zemích, a na jejich vystoupení je zapotřebí klást prvořadý důraz. Rozumí se samo sebou, že komunistům i nadále diktoval, co mají dělat (jak to ostatně činil už předtím), a trval na tom, že Komunistická internacionála musí mít přísně centralistickou strukturu (její kancelář měla moc předepisovat členským stranám každý jejich krok), ovšem vystupoval přitom v roli komunistického vůdce a nikoli ruského despoty. V tom tkvěl klíčový rozdíl. Hlavní stan Internacionály byl v Moskvě a její faktický velitel byl Rus,

¹¹ Za tuto náhodu vděčil bolševismus dost možná německému generálnímu štábu, který vydal rozkaz převést Lenina do Ruska. Považuje-li to snad někdo za nemístné zdůrazňování Leninova osobního podílu na událostech roku 1917, je třeba připustit, že v celé situaci hrálo roli mnoho dalších nepředvídatelných faktorů a celý příběh se tak jeví jako mimořádně bizarní.

politika však byla řízena v naprosto internacionalistickém duchu, aniž nějak zvlášť odkazovala na ruské národní zájmy, a hlavní roli hrály principy, na nichž se komunisté všech zemí v podstatě shodovali. Osobní kontakty mezi kanceláří Internacionály a Politickým byrem sovětské moci¹² byly sice v této době mnohem těsnější než v pozdějších letech, přesto se však nepochybně jednalo o dvě jasně odlišné instituce. Samotná internacionála a jednotlivé členské strany tedy nepostupovaly jinak, než by byly postupovaly i v případě, kdyby žádné spojení s Ruskem neexistovalo.

Během tohoto desetiletí byl tak význam spojení s Ruskem sice obrovský, neznamenal však nic více než právě jen spojení s Ruskem. Především zde byla závažná skutečnost, že bez ohledu na to, jak zanedbatelný snad mohl být počet členů komunistických skupin, jak organizace mohly být jejich osobní kvality a jak malý nárok si mohly jejich organizace činit na to, aby je někdo bral vážně, stále se mohly vyhřívat v paprscích slávy spojenecké skupiny, jež dobyla velikou říši, a její podpora poté všem komunistům dodávala sílu k dalšímu boji. A dále, od nynějška se dalo – navzdory skutečnému stavu v bolševickém státě, teroru, bídě a příznání neúspěchu, jímž bylo přijetí Nové ekonomické politiky po vzpouře v Kronštadu – ukázat na socialistický systém, který skutečně „fungoval“. Bolševici se projevíli jako praví mistři ve využívání toho, že veřejné mínění v Anglii i ve Spojených státech spolkně cokoli, jen když to bude prezentováno ve formě známých hesel. Z toho pochopitelně těžily také ostatní komunistické strany. A následně, dokud komunisté všech zemí (včetně Lenina) věřili, že ke světové revoluci musí dojít už co nevidět, ruská armáda byla pro ně stejně důležitá jako armáda cara Mikuláše I. pro reakcionáře druhé čtvrtiny devatenáctého století.¹³ V roce 1919 byly tyto naděje realističtější a zdály se být blíže naplnění, než bývají dnešní lidé ochotni uvěřit. Je pravda, že ke skutečnému vyhlášení komunistických republik nakonec došlo pouze v Bavorsku a v Maďarsku,¹⁴ avšak v Německu, v Rakousku i v Itálii hro-

¹² V Leninově době se o politickou autoritu dělilo Politické byro, v jehož čele stál sám Lenin, Vojenská rada, v níž byl hlavní postavou Trocký, a Čeka, kterou spravoval Dzeržinskij. Ústava Sovětského státu přitom ani jednu z těchto institucí oficiálně neznala a veškerou moc připisovala „Sovětu lidových komisařů“. Snad bychom měli tudíž tato tělesa považovat spíše za orgány strany, ovšem strana a stát byly v Rusku jedno a totéž.

¹³ Není od věci uvědomit si, že komunisté na svůj antimilitarismus a antiintervencionismus zapomněli stejně snadno, jako se zřekli demokracie.

¹⁴ Maďarský případ (vláda Bély Kuna) je velmi poučný. Ochromení horních tříd a lhostejnost rolnictva umožnily malé skupince intelektuálů uchvátit moc, aniž přitom narazila na jakýkoli vážnější odpor. Byla to ovšem prapodivná sešlost – někteří její příslušníci vykazovali i nezaměnitelně patologické sklony (totéž platilo i v Bavorsku) – a ani v nejmenším nestačila na úkol, který si předsevzala (nejinak by se jí vedlo i v pří-

zilo sociální strukturu reálně zhroutil a těžko odhadovat, co by se stalo v těchto zemích a možná i dále na západ, kdyby Trockého válečná mašinerie už v té době byla v provozuschopném stavu a nemusela vést občanskou válku, jakož i boje s Polskem.¹⁵ Měli bychom mít na zřeteli, že Komunistická internacionála byla založena v atmosféře blížícího se střetnutí na život a na smrt. Mnohé, co později získalo odlišný význam – jako například centralizované řízení, kterému je svěřena neomezená moc nad jednotlivými členskými stranami postrádajícími svobodu jednat z vlastní vůle –, dost možná se v této době a z tohoto hlediska zdálo docela rozumné.

Třetí etapu počítám od odvolání Trockého z nejvyšších orgánů (1927), poněvadž tato událost nám poskytuje příhodný milník Stalinova vzestupu k absolutní moci. Zdá se, že poté, co byl odstraněn Trockij, přijímal už všechna důležitá rozhodnutí v politických záležitostech Stalin sám, ačkoli v Politickém byru i jinde se stále ještě setkával s jistou opozicí, přinejmenším do rozpoutání „soudních procesů“ s Kameněvem a Zinovjevem (1936), popřípadě do ježovské vlády teroru (1937). Z našeho hlediska to však znamenalo, že každé rozhodnutí bylo do budoucna rozhodnutím ruského státníka jednajícího ve prospěch ruských národních zájmů, jak je chápal modernizovaný ruský despotismus. Pokud tomu tak skutečně bylo, plyne odtud, jaké postoje musela od té chvíle přijímat i Komunistická internacionála (neboli „Komintern“) a zahraniční komunistické strany: staly se z nich pouhé nástroje ruské zahraniční politiky zaujímající postavení v obrovitém arzenálu podobných nástrojů. Zároveň se jim dostalo také realistického ohodnocení významu, jež v daných podmínkách měly ve srovnání s jinými dostupnými nástroji. Až do nynější války, která může stav věcí změnit, se světová revoluce stala zmrazeným aktivem. Přežívající veteráni internacionalistického komunismu (a stejně tak i noví přívrženci) byli

padě, že by se pokusila o cokoli jiného). Měla ovšem bezmeznou sebevědomí a důvěru ve své vyznání. Proti teroristickým metodám nic nenamítala a ukázalo se, že to docela postačuje: maďarští revolucionáři směli své představení zinscenovat a dost možná by v něm dokázali pokračovat neomezeně dlouho, pokud by spojenci nedovolili – nebo spíše neřadili – rumunské armádě, aby s nimi udělala konec.

¹⁵ Z tohoto důvodu lze pochybovat, zda je správné tvrdit, že pokud západní mocnosti poskytl různým kontrarevolucím, které se snažily zvrátit situaci v Rusku, zvláště pokusům Děnikina a Wrangela, jen váhavou pomoc, bylo to od nich bláhové a neúčinné. Domnívám se totiž, že západní mocnosti – ať už se jim podařilo vyhodnotit situaci tak přesně, anebo měly prostě jen štěstí – dosáhly snad nejlepšího výsledku, v jaký se dalo reálně doufat: v klíčový okamžik se jim podařilo neutralizovat sovětskou moc, což vedlo k zastavení nástupu bolševismu. Kdyby byly západní velmoci podnikly méně, ohrozily by tím své vlastní sociální systémy, usilovat o více by na druhou stranu nutně znamenalo dlouhodobě vynakládat značné a možná i bezúčelné úsilí, jež by navíc mohlo mít právě opačný efekt.

sice dost možná veskrze opovrženímhodní, ale i přesto mohli přinášet užitek. Uměli kázat o slávě ruského režimu a sloužili jako jehly, jimiž se daly popichovat nepřátelské vlády – vylepšovali tak ruskou vyjednávací pozici. Z těchto důvodů nebylo zbytečné vynakládat jisté úsilí a také výdaje na to, aby byli udržováni v poslušnosti a sledování agenty tajné policie. Kancelář Kominterny byla tudíž obsazována bezvýhradně servilními nevolníky, kteří s bázní a chvěním poslouchali ty, kdo jim měli moc rozkazovat.

V tom všem, a také ve svém lhaní o tom všem, se Stalin opíral o odedávna zavedenou praxi. Většina národních vlád postupovala stejně jako on a je ryzím pokrytectvím projevovat zrovna v jeho případě jakékoli výjimečné rozhořčení. Nejsamozřejmější příklady takové praxe nám poskytují vlády, jež se hlásily k nějakému náboženskému vyznání. Dokud zůstávala jejich vyznání dostatečně živá na to, aby dokázala inspirovat činnost, tyto vlády nezřídka k vlastním účelům využívaly zahraniční skupiny sdílející jejich víru. Historie období 1793–1815 však jasně ukazuje, že se v politice jedná o mnohem rozšířenější praxi, než by z takových příkladů mohlo plynout. Reakce vlád, jež se stávají terčem tohoto postupu, je navíc poměrně standardní (co se frazeologie týče i v jiných ohledech): politici všech typů i tříd se rádi chápou příležitosti označit své protivníky za zrádce.

Pokud ovšem komunistické strany mimo Rusko měly své rozkazy skutečně přijímat od *caput mortuum*, které bylo zcela v rukou modernizovaného cara, šlo z jejich hlediska o vážnou záležitost. Z jejich zavrženíhodné servility přímo vyvstávají dvě otázky: jedna po příčinách této servility a druhá po tom, jaké důsledky mohou z takového přístupu vyplynout pro budoucí charakter a osud revolučního socialismu.

Zodpovědět první otázku může být snazší, než by se na první pohled zdálo. Úplně totiž postačí představit si sama sebe na místě komunistů, uvědomit si, co to bylo za lidi, a ve zcela praktickém duchu zvážit situaci, v níž se nacházeli. Komunisté neměli proti Stalinovu režimu žádné námitky založené na humanitárním jemnocitu. Tito lidé bývají občas schopni oslavovat dokonce i masové vraždění – někteří degenerovaní neurastenici tak činí otevřeně, kdežto jiní, jež komunisty učinil jen neúspěch a zášť, zakoušejí nad utrpením jisté třídy obětí uspokojení. Proč by měl ostatně komunista pociťovat ke krutostem odpor, když se najdou i lidé skrzskrz buržoazní, kterým nic nebrání v tom, aby režim, který takové krutosti páchá, oslavovali? Proč by měl komunismus kvůli tomu odsoudit komunista, když tak nečiní ani děkan z Canterbury? Vskutku, proč?¹⁶

¹⁶ Názory vyjádřené v knize, kterou tento církevní představitel sepsal, nelze hájit s odvoláním na to, že principy „ruského experimentu“ jsou jedna věc a způsob, jak byl proveden, věc jiná. Na Stalinově režimu není totiž skutečně nestvůrné ani tak to, co udělala

Podobně neměli komunisté žádný důvod k námitkám proti Stalinově režimu ani kvůli jeho „thermidoriánství“. Tento výraz jako první použili protivníci Nové ekonomické politiky, ale později ho převzal Trockij a vytvořil si z něj nástroj k cejchování Stalinova režimu jakožto „reakcionářského“ ve stejném smyslu, v jakém bylo reakcionářské působení mužů, kteří v roce 1794 svrhli Robespiera. Byl to však úplný nesmysl. Konec konců, právě Stalin kolektivizoval zemědělství, „likvidoval“ kulaky a zvrátil Novou ekonomickou politiku. Ve skutečnosti jako dobrý taktik nejdříve potlačil opozici a poté z větší části uskutečnil její program.

Konečně, pro komunistu v jiné zemi nebylo příliš významné, co síla, které vděčí za ochranu, dělá u sebe doma, jen když s ním hrála víceméně poctivou hru. A i v tom případě, že s ním poctivě nehrála, co mohl takový komunista dělat? Řetěz se sice utáhl a začínal dřít, ale přitom zůstával také oporou. Socialistické strany by žádného komunistu nepřijaly a normální dělník se zdravým rozumem se od něho znechuceně odvracel. Takový komunista by neměl co dělat – skončil by jako Trockij. Byl tudíž v postavení, kdy se bez řetězu neobešel,¹⁷ ale přitom si mohl dělat naděje (a snad si je dělá dodnes), že smíří-li se prozatím se svým otroctvím, časem přijdou kritické okamžiky, kdy bude s to zapůsobit tak, jak to sám považuje za vhodné. Snad s koncem současné války...

Poslední postřeh je do jisté míry i odpovědí na druhou otázku, kterou jsme si položili. Rozhodně nelze vyloučit, že ruský despotismus přikryje trosky evropské civilizace – případně dosáhne ještě dále – a komunistické strany po celém světě se následně promění v ruská kasárna. Existuje však ještě mnoho dalších možností a jednou z nich je i to, že se ruský režim zhroutí dříve, než toho dosáhne, anebo že si při svém rozšíření do jiných zemí osvojí rysy, jež budou v jednotlivých národních prostředích přijatel-

miliónům svých obětí, jako spíše skutečnost, že *to udělat musel, pokud chtěl přežít*. Jinými slovy, jeho principy a praktiky od sebe nelze oddělit.

¹⁷ To samozřejmě platí zejména pro komunistickou skupinu či skupiny ve Spojených státech. Povaha americké politiky růstu oficiální komunistické strany nepřeje a několik tajemnických funkcí není lákadlem, které by stranickým verbifurům nějak zvlášť usnadňovalo práci. Význam komunistického prvku se však nedá měřit počtem členů oficiální strany. Intelektuálové, kteří jsou buď přesvědčenými komunisty, anebo mají k takovému přesvědčení blízko, totiž k tomu, aby do strany vstupovali, nemají vlastně žádný důvod. Naproti tomu mají dobré důvody zůstat raději mimo oficiální stranickou organizaci, protože dokáží-li si získat postavení v institucích utvářejících veřejné mínění, ve správních orgánech a podobně, mohou straně sloužit mnohem lépe. Nemají-li totiž stranický odznak, mohou kdykoli – a navíc zcela pravdivě – popřít, že by byli ve stranickém smyslu komunisty. Podobné neviditelné skupiny přitom nedokáží jednat ve shodě, pokud se jim nedostává vedení z Moskvy.

nější. Zvláštním případem v tomto směru by bylo, kdyby ruský prvek na budoucí podstatě revolučního socialismu vposledku nezměnil *zhola nic*. Sázet na to by bylo sice nepochybně riskantní, není to však takové bláznovství, jako dělat si naděje, že by naše civilizace z nynější katastrofy mohla povstat beze šramů – leda by ovšem tato katastrofa pominula rychleji, než máme právo očekávat.

IV. Správa kapitalismu?

Až dosud jsme tedy nenašli žádný skutečně přesvědčivý důvod, proč by experiment s politickou odpovědností, jež socialistické strany po roce 1918 podnikly, neměl být skvělým úspěchem. Zopakujme ještě jednou, oč zde šlo. V některých zemích – například ve Švédsku – socialisté prostě pokračovali v konsolidaci moci, kterou získali již předtím, zatímco v jiných se k moci dostali přirozeně, aniž ji museli uchvátit nějakým revolučním převratem. Tam i onde se zdálo, že jsou k tomu, aby se pokusili vypořádat se závažnými problémy poválečné doby, vybaveni lépe než kterákoli z ostatních stran. Jak jsem to vyjádřil výše, vypadalo to, jako by socialisté měli téměř monopol na zásadní předpoklady úspěchu. Většina socialistů sice postrádala předchozí zkušenost s působením ve vládních úřadech, ale na druhou stranu měli bohatou praxi v oblasti organizace, vyjednávání a správy. Zakrátko se ukázalo, že jim tato praxe dává do ruky značné výhody. Když na to přijde, můžeme otevřeně prohlásit, že socialisté vlastně nikdy neprovedli nic doopravdy pošestilého. A konečně, ani nevyhnutelné ustavení nové politické strany nalevo od nich, ani její napojení na Moskvu nepředstavovalo pro socialisty takové nebezpečí, za jaké se je snažili vydávat jejich odpůrci.

Navzdory tomu všemu byla ovšem situace ve všech zemích vážná. Přesvědčený věřící snadno mohl dospět k závěru, že je zcela neřešitelná. Všechny taktické výhody socialistů totiž jen zakrývaly hlavní potíž, které socialisté museli čelit a nebylo možné ji odstranit. Válka a zmatky, které způsobila, přivedly sice socialisty do vládních úřadů, ale pod cáry, jež zbývaly ze starého pláštíku, zůstával sociální organismus a zvláště hospodářský proces dosud stejný, jaký byl před válkou. Jinak řečeno, socialisté museli nyní vládnout světu, který byl ve své podstatě i nadále světem kapitalistickým.

Marx si představoval dobytí politické moci jako předpoklad znárodnění, s nímž se mělo začít ihned poté. Odtud však plynulo (a naznačovalo to všechny části Marxovy argumentace), že možnost dobytí politickou moc nastane až ve chvíli, kdy kapitalismus dospěje ke svému konci neboli,

mám-li ocitovat svůj vlastní obrat, až dozraje stav věcí i duší. Zhroucení, jež Marx očekával, mělo být tedy zhroucením ekonomického motoru kapitalismu a mělo k němu dojít z vnitřních příčin.¹⁸ Politické zhroucení buržoazního světa mělo být jen druhotným důsledkem zhroucení hospodářského. Nyní však došlo k politickému zhroucení anebo k něčemu podobnému, takže se socialistům naskytlá politická možnost, na níž čekali, avšak ekonomický proces zatím ještě nedosáhl potřebného stupně zralosti. „Nadstavba“ se vyvíjela rychleji než mechanismus, který ji poháněl. Byla to vysloveně nemarxistická situace.

Badatel ve své pracovně může spekulovat o tom, jak by se situace vyvíjela dále, kdyby si socialistické strany uvědomily, jak se věci mají, nabízeního trojského koně vládního úřadu odmítly, zůstaly v opozici a nechaly buržoazii, ať se s troskami, jež za sebou zanechala válka i mír, vypořádá, jak dokáže nejlépe. Snad by to tak bylo lepší pro ně, pro socialismus a pro celý svět – kdo může říci? Avšak pro lidi, kteří se už v té době naučili pohlížet na sebe prizmatem svého národa a rozhodovat se s pocitem odpovědnosti, taková možnost nepřicházela v úvahu. Proto se rozhodně postavili problému, který vpsledku nešlo vyřešit.

Socialisté měli v rukou sociální a ekonomický systém, který mohl fungovat jen podle kapitalistických pravidel. Mohli ho ovládat, regulovat v zájmu dělníků a zkoušet ho vymačkat až do té míry, kdy už to ohrožovalo jeho výkonnost, ale nemohli s ním dělat nic charakteristicky socialistického. Pokud měli systém řídit, museli tak činit podle jeho vlastní logiky. Nezbyvalo jim než vykonávat „správu kapitalismu“ a to také dělali. Jistě, bylo nutné dávat si pozor, aby se opatření přijímaná socialisty dala formulovat socialistickým jazykem, a plody sklízelo i zdůrazňování rozdílů mezi politikou socialistů a tím, co se v různých případech pokládalo za její buržoazní alternativu, ale když na to přišlo, socialisté tak jako tak museli dělat zpravidla přesně to, co by ve stejné situaci udělali i liberálové nebo konzervativci. Ačkoli to byla jediná možnost, jak se v daných podmínkách dalo postupovat,¹⁹ socialistické strany se v důsledku této politiky ocitaly ve velmi ošemetné situaci.

Nejde o to, že by byl postup socialistů zcela beznadějný anebo z hlediska socialistické víry naprosto neobhajitelný. Počátkem dvacátých let

¹⁸ To částečně vysvětluje, proč se ve Spojených státech těší takové oblibě teorie, které se snaží dokázat, že kapitalismus se ve skutečnosti už z vnitřních příčin hroutí. Viz kapitola X.

¹⁹ Nemám v úmyslu rozebírat tu alternativní možnost pokusit se o zásadní rekonstrukci podle ruského vzoru. Pokládám totiž za zcela zřejmé, že jakýkoli podobný pokus by zakrátko musel skončit všeobecným zmatkem a kontrarevolucí.

dvacátého století mohli socialisté po celé Evropě doufat, že budou-li mít štěstí a dokáží-li postupovat rozumně, podaří se jim etablovat se v centru politické moci či v jeho blízkosti, což jim dá možnost zabránit nástupu „reakce“ a podporovat postavení proletariátu až do chvíle, kdy bude možné společnost socializovat, aniž přitom dojde k jakémukoli násilnému zlomu. Socialisté by vlastně předsedali eutanázii kapitalistické společnosti a zároveň by dohlíželi na to, aby proces umírání správně pokračoval a aby se oběť nezačala zotavovat. Kdyby nebylo dalších faktorů, jež do socialistického či dělnického obrazu společnosti nezapadaly, dost možná by se takové naděje naplnily.

Obhajoba tohoto postupu z hlediska socialistické víry se mohla opírat o výše uvedený názor, podle něhož nastala nová situace, kterou Marx nepředpokládal. Situace, kdy buržoazní oběť hledá ochranu u socialistů, очевидно nemá v marxistickém schématu místo. Mohlo by se v tom smyslu argumentovat, že za dané situace je i pouhá „správa kapitalismu“ velkým krokem vpřed. Nebylo tomu přece tak, že by byl kapitalismus spravován v zájmu kapitalistů, nýbrž odváděla se poctivá práce na poli sociální reformy a budoval se stát, který měl vždy brát ohled v první řadě na zájmy pracujících. A kromě toho se stejně nedalo dělat nic víc, tedy pokud se mělo postupovat demokraticky, poněvadž nevyzrálá situace se projevovala právě v tom, že socialistickou alternativu většina voličů nikdy nepodpořila. Nebylo tudíž divu, že socialistické strany, které se za takových podmínek rozhodly přijmout úřad, vždy hlasitě vyhlášovaly svou věrnost demokracii.

Politicií patolízalové toužící po vládním úřadu mohli tak svůj postup kdykoli ospravedlnit na nejvyšší úrovni doktríny a zájmu proletariátu; čtenář si jistě snadno představí, jakým dojmem musel tento příhodný soulad osobního zájmu a obecného principu zapůsobit na radikální kritiky. Pozdější události však přiměly tolik lidí k tomu, aby mluvili spíše o selhání této politiky a aby tehdejší vedoucí představitele poučovali, jak měli jednat, že považují za důležité zdůraznit spíše důvody, které socialističtí vůdci ke svému tehdejšímu rozhodnutí měli, jakož i význam a povahu podmínek, v nichž museli jednat. Pokud to bylo z jejich strany skutečně selhání, důvody je potřeba hledat jinde než v jejich hlouposti nebo proradnosti. Chceme-li nabýt jistoty, postačí, když se stručně zaměříme na případ socialistů v Anglii a v Německu.

Když pominuly orgie nacionalistických vášní, jež provázely konec války, zavládla v Anglii skutečná revoluční situace, v níž se rozpoložení mas projevovalo mimo jiné i politickými stávkami. Odpovědní socialisté a odpovědní dělničtí vůdci byli těmito událostmi – a právě tak nebezpečím, že by pod jejich dojmem mohl celý národ zaujmout neúprosně reakční sta-

novisko – zahrnutí do jednoho houfu a jejich jednota byla tak nelíčená, že od této chvíle přinejmenším v otázkách parlamentního manévrování přijímali společné vedení. Převážná část vlivu, kterým společně disponovali, byla uplatňována ve prospěch dělnických zájmů, přičemž se zvláštěmu postavení těšila hlavně byrokracie několika velkých odborových svazů, takže skoro okamžitě vznikla opozice rozhněvaných intelektuálů. Tito muži pera protestovali hlavně proti převážně dělnické povaze uzavřeného společenství a tvrdili, že na něm neshledávají nic socialistického. Ideologický oportunistismus dělnických vůdců činil tuto výtku do jisté míry platnou, ale pokud se zaměříme na fakta tehdejší situace spíše než jen na politická hesla, musíme navzdory tomu položit politické zastoupení dělnictva jakožto celek (obsahující všechny části, které přijímaly MacDonaldovo vedení) naroveň Sociálně demokratické straně v Německu.

Poté, co se angličtí labouristé s touto revoluční situací úspěšně vyrovnali, vylepšovali už jen vytrvale své postavení, až se v roce 1924 pod MacDonaldovým vedením stali vládní stranou. MacDonald a jeho lidé navíc v úřadech odváděli dobrou práci, takže dokonce i nespokojeným intelektuálům nezbývalo než zpočátku mlčet. V záležitostech zahraniční a koloniální politiky byla nová vláda s to udat nový směr, což platilo zejména o vztazích s Ruskem. Udat podobně nový tón i na domácí scéně už tak snadné nebylo, především proto, že konzervativní vlády, jež závisely na jistém podílu dělnických hlasů, uplatňovaly fiskální radikalismus – do té míry, nakolik to v tehdejší situaci bylo možné – už v minulosti a vedoucí představitelé konzervativců nezměnili názor ani po roce 1924. Labouristická vláda se ve svých zákonodárných iniciativách zabývala většinou jen detaily, i tak ovšem prokázala, že je dostatečně kvalifikovaná na to, aby spravovala národní záležitosti. K tomu ostatně stačil už jen Snowdenův vynikající výkon ve funkci ministra financí: národ i celý svět nyní musel pochopit, že labouristé vládnout dokáží. A to byl zase sám o sobě příspěvek k věci socialismu.²⁰

Samozřejmě, *tento* úspěch byl v podstatné míře umožněn – a jakýkoli jiný úspěch byl ztížen a snad dokonce i znemožněn – skutečností, že labouristická vláda byla jen menšinová, a proto se musela spoléhat nejen na spolupráci liberálů (s nimiž se ostatně na mnohém shodla, například na podpoře volného trhu), ale do jisté míry i na toleranci konzervativců. Nacházela se tak v situaci nikoli zcela nepodobné té, jíž museli čelit konzervativci v době svých krátkých vládních působení v padesátých a šedesátých

²⁰ Z hlediska stranické taktiky se tím navíc pozice konzervativních oponentů ztěžovala daleko více, než kdyby byla strana přijala nějaký bezhlavý radikalismus.

letech devatenáctého století. Kdyby labouristé v poválečném období měli většinu, bylo by pro ně zcela jistě složitější zaujímat podobně odpovědná stanoviska. Jak jsme však uvedli výše, sama skutečnost jejich menšinového postavení by měla být i marxistickým tribunálem uznána za přesvědčivý důkaz, že pravý čas k důraznějším jednání zatím ještě nenastal – přinejmenším nikoli k takovému důraznějším jednání, které by zároveň odpovídalo i požadavkům demokracie.

Řadoví straníci si ovšem nic z toho neuvědomovali a masy si vůbec nepřipouštěly, že labouristické straně vděčí nejen za vše, čeho dosáhla sama, nýbrž z velké části i za to, co pro ně dělají konzervativci, kteří s labouristy musí soupeřit o dělnické hlasy. Postrádaly velkolepé návrhy na rekonstrukci či přísliby okamžitých zlepšení a neměly nejmenší ponětí, jak je to od nich nespravedlivé, když se naivně táží: „Proč pro nás socialisté něco neudělají, když jsou teď u moci?“ Intelektuálové, jimž se samozřejmě nelíbilo, že se ocitli na vedlejší koleji, využívali příležitosti, kterou jim takové nálady nabízely, a útočili proti nadvládě dělnických vůdců nad skutečnými socialisty. Z různých dílčích stížností se pokoušeli dělat strašlivé nespravedlnosti, jež tyranští odboroví byrokraté bezohledně ignorují. Vlivem takových intelektuálů začala být Nezávislá labouristická strana během následujících let strávených v opozici stále neklidnější, zvláště poté, co začalo být zřejmé, že MacDonald nemá v úmyslu jejich argumentaci a volání po radikálnějším programu naslouchat.²¹ Proto se našlo mnoho lidí, kteří úspěch pokládali za selhání a odpovědnost za zbabělost.

Nebylo však vyhnuti. Problémy a nebezpečí, jež jsou neodmyslitelnou součástí politiky každé socialistické strany ochotné chopit se vládního úřadu za podmínky „nezralosti“, dokládá ještě lépe historie MacDonaldovy druhé vlády.²² Historici se už nyní naučili nekřivdit státnickému umění

²¹ Tento program obsahoval zejména požadavek socializace bankovníctví a jistých klíčových průmyslových odvětví, a proto ve skutečnosti tak docela ortodoxně socialistický nebyl. Avšak v dané situaci byl propagován jako ryzí socialismus, zatímco MacDonaldovy plány se dočkaly označení „reformistické“; tento termín se ovšem ve svém klasickém významu dá stejně dobře uplatnit i na program nezávislých labouristů.

²² Čtenář by tu snad mohl postrádat poznámku o generální stávce z roku 1926. Přestože v zájmu obou stran bylo minimalizovat její symptomatický význam a vzdor tomu, jak byly v souladu s tím utvářeny její oficiální výklady, šlo o mnohem více než jen o řadu taktických omylů, které vyústily v situaci, kdy už kongresu odborových svazů nezbývalo než „blufovat“ a konzervativní vládě právě tak nezbývalo než odboráře vyzvat, aby „vložili karty“. Stačí si jen položit otázku, jaký dopad by měl úspěch stávky na vládní autoritu a na demokracii, a odtud už přímo vyplyne, že šlo o historickou událost skutečně prvořadě důležitosti. Kdyby se totiž ukázalo, že je tato zbraň účinná, odborové svazy by se staly absolutními pány Anglie a žádná jiná politická, soudní ani ekonomická moc by

sira Roberta Peela²³ a doufám, že jednoho dne učiní zadosť i státnickému umění MacDonaldu. Tento muž měl totiž zcela jedinečnou smůlu v tom, že do úřadu přišel na samém počátku celosvětové krize, jež se navíc stala také bezprostřední příčinou zhroutilí mezinárodního systému ztělesněného Společností národů.

Menší muži si mohli myslet (a když na to přijde, menší muži si doopravdy mysleli), že nadešla příležitost k zásadní rekonstrukci. Ta by ovšem rozervala národ vedví a o tom, jakým by skončila výsledkem, nelze pochybovat. Politika monetární expanze ve spojení s ne zcela důslednou sociální reformou – skládající se pouze z dílčích znárodnovacích vyhlášek a několika zákonů přispívajících k sociální jistotě – a merkantilistickými postupy na poli mezinárodních vztahů, to sice rozhodně nebyla žádná zásadní rekonstrukce, ale podobný postup doporučovali mnozí. Část tohoto programu však nepochybně ještě prohlubovala krizi, zatímco jeho zbytek – odstoupení libry od zlatého standardu a merkantilismus – znamenal natolik radikální rozchod s národní tradicí i s tradicemi samotné Labouristické strany, že by ho socialisté jen stěží dokázali prosadit a jeho úspěch by byl ještě méně pravděpodobný. Pokud měl být program tohoto typu přijat a poté uplatněn v praxi, bylo nezbytné, aby se tak stalo v obecné shodě – jinak řečeno, musela za ním stát koalice.

Dokud nebylo možné takovou koalici vytvořit, MacDonaldu a jeho mužům nezbylo než ze všech sil pracovat v rámci systému, který zdědili, když nastoupili do funkcí. Za daných podmínek šlo o vůbec nejsložitější úkol, jaký si mohli předsevzít. Všichni halasili, že „něco“ se musí udělat okamžitě, a nezodpovědní exponenti rozmanitých směrů zcela ovládli řečníště, zatímco masy nepokojně bručely, podnikatelé lomili rukama a inte-

už vedle nich nemohla obstat, pokud by ji nestrpely. Navíc by odborové svazy v takovém postavení asi jen stěží mohly zůstat tím, čím do té doby byly: jejich vedoucí představitelé by volky nevolky museli uplatnit absolutní moc, která by jim byla vnucena.

Z našeho úhlu pohledu je třeba dodat jen dvě poznámky. Za prvé, situace, kterou jsem popsál, a především nespokojenost šířící se mezi řadovými straníky a tak horlivě podněcovaná tolika nezodpovědnými jednotlivci, s příčinami stávky velmi přímo souvisela. Za druhé, stávka nijak zásadněji neoslabila moc strany, třebaže ji oslabit mohla. Právě naopak, zdá se, jako by porážka vedla k radikalizaci mas, což do určité míry vysvětluje úspěch, jehož se labouristům podařilo dosáhnout ve volbách roku 1929.

²³ Analogie sahá od některých rysů politické a hospodářské situace, s níž se oba muži museli vypořádat (ačkoli Peel měl samozřejmě výhodu v tom, že do úřadu přišel *po* krizi let 1836–1839), až k různým podrobnostem politického postupu. V obou případech došlo k rozkolu ve straně, který vedoucí představitelé nejprve odvážně riskovali a poté se s ním neméně odvážně smířili; v obou případech byli také jakožto straniční vůdci považováni za „zrádce“.

lektuálové předkládali své nekonečně únavné vývody. Jen labouristé zatím tvrdě bojovali o každou píď země pod nohama. Na domácí scéně udržovali finance v pořádku, podporovali libru a odolávali pokušení roztočit kola legislativní mašinérie. V mezinárodních vztazích usilovali se zoufalým odhodláním – ale také se značnými úspěchy – o to, aby ženevský systém nepřestal fungovat a aby byla napětí a nebezpečí po celém světě co možná omezena. A jakmile přišel čas, kdy národní zájmy podle všeho ospravedlňovaly riziko, které tím na sebe labouristická strana brala, neváhali a odvážně napomohli vzniku široké koalice Národní vlády (*National Government*).

Člověk si občas s mírně melancholickým pocitem uvědomí, že v mnoha významných případech politika nevyhnutelně bývá tím moudřejší, čím menší oblíbě se těší na veřejnosti i u svých intelektuálních kritiků. Tohle byl právě ten případ. Radikální kritik, který si jednoduše nedokázal představit, že by mezi vládní politikou a poměrně mírným průběhem krize v Anglii, po níž navíc přišlo období víceméně plynulého zotavování, mohl existovat přímý vztah, neviděl nic než ochablost, neschopnost a úzkoprsý tradicionalismus – anebo přímo proradnou rezignaci na věc socialismu. Ve skutečnosti šlo o jeden z nejlepších vládních výkonů v dějinách demokratické politiky a také o jeden z nejlepších příkladů akce, o níž se rozhodlo odpovědně a na základě správného posouzení ekonomické a sociální situace. Kritici ovšem na působení vlády hleděli „se zahanbením a znechucením“ a MacDonalda považovali přinejlepším za špatného žokeje, který koně srazil do kolen. Nesrovnatelně více se jim ovšem zamlouvala hypotéza, která tvrdila, že MacDonalдова vláda podlehla dáblskému našeptávání (popřípadě něčemu ještě horšímu) ze strany anglických bankéřů nebo tlaku jejich amerických spřezenců.

Naneštěstí představují podobné nesmysly skutečně významný faktor a je třeba brát je v úvahu při každém pokusu sestavit nějaký výhled do budoucna. Mohou velmi podstatně omezit schopnost socialistických stran sloužit věci samotné civilizace v přechodném období, v němž žijeme. Pokud však od tohoto prvku odhlédneme a stejně tak odmítneme brát ohled i na truismus, podle něhož politická strana, která přinese v národním zájmu obět, bude za ni v krátkodobém výhledu přísně potrestána, bez větších potíží si uvědomíme, že z dlouhodobého hlediska vedlo MacDonaldivo druhé působení ve vládě spíše k posílení labouristických pozic. Znovu nám tu mnohé osvětlí analogie s druhým úřadováním sira Roberta Peela, jehož konzervativní většina se zhroutilila kvůli rozporům v otázce zrušení obilních zákonů. Peelovské křídlo bylo podstatně početnější a vlivnější než osobní stoupenci MacDonaldu, přesto se však zakrátko rozpadlo. Konzervativní strana byla zmrzačena a nedokázala se vrátit nazpět

k moci – přestože do vlády se vrátila třikrát – až do Disraeliho slavného vítězství z roku 1873. Ovšem od této chvíle až do roku 1905, kdy zvítězil sir Henry Campbell-Bannerman, zůstali konzervativci u moci bezmála po dvě třetiny času. Snad ještě větší význam měla skutečnost, že anglická aristokracie a nižší šlechta si politicky vzato udržela svá postavení po *celý* tento čas a lze říci, že v tomto směru se jí dařilo lépe, než kdyby byla musela i nadále nést stigma drahého chleba.

Labouristé se ve skutečnosti brzy zotavili a v letech, která následovala po roztržce, své postavení v zemi obnovili a dále posílili. Můžeme vcelku s jistotou prohlásit, že dokonce i za normálního chodu událostí – jinak řečeno, kdyby nevypukla válka – by se socialisté zkrátka do vlády zase vrátili a měli by větší sílu i lepší naděje na úspěch. V takovém případě by mohli zaujímat mnohem důraznější stanoviska. Právě tak bezpečně lze však tvrdit, že jejich politika – jak co se týče programu, tak i co do schopnosti uskutečnit ho – by se skoro určitě od politiky MacDonaldu lišila jen větší důrazností. Nejdůležitější rozdíl by skoro jistě spočíval v tom, že by byla uzákoněna některá další jednotlivá socializační opatření.

Poválečné působení Sociálně demokratické strany v Německu se samozřejmě od toho, jak postupovali angličtí labouristé, v mnoha podrobnostech odlišuje. Jakmile se však němečtí socialisté, kteří zůstali v Sociálně demokratické straně, rozhodli, že bude lepší přijmout vládní úřad a proti komunistům bojovat, byli podobně jako jejich protějšky v Anglii odhodláni vykonávat „správu kapitalismu“. Pokud přijmeme jejich předpoklady a vezmeme v úvahu fakt, že neměli – a stěží se dalo očekávat, že v předvídatelné budoucnosti získají – většinu ani ve federálním parlamentu, ani v pruském sněmu, ani mezi obyvatelstvem, oprávněnost jejich postupu odtud plyne s nezvratnou logikou. V roce 1925 žilo v Německu asi 62 miliónů obyvatel. Proletariát (kromě dělníků a jejich rodin sem počítám rovněž domácí služebnictvo) nedosahoval více než necelých 28 miliónů, a navíc část jeho hlasů získávaly další strany. „Nezávislé“ obyvatelstvo bylo téměř stejně početné jako proletariát – čítalo zhruba 24 miliónů – a z větší části odmítalo socialistickému přesvědčování naslouchat. Dokonce i v případě, že nejvyšší vrstvu (přibližně jeden milión) nebudeme počítat a omezíme se jen na skupiny, které zásadně ovlivňují volební výsledky (tedy na rolníky, řemeslníky a drobné obchodníky), nezbyval zkrátka žádný prostor, kde by socialisté ještě mohli doufat ve větší zisky, a nebyl důvod domnívat se, že se to v blízké budoucnosti změní. Mezi těmito skupinami se pohybovali ještě úředníci, kterých bylo neméně než deset miliónů, započítáme-li i jejich rodiny. Samozřejmě, že si Sociálně demokratická strana uvědomovala, jak klíčové postavení úřednická třída zaujímá, a vynakládala

velké úsilí na to, aby ji přilákala. Navzdory slušným úspěchům, jichž dosáhla, posloužila však její snaha spíše jen tomu, aby se zcela jasně ukázalo, že úřednictvo představuje mnohem vážnější překážku socialistického úsilí, než jakou by mělo být podle marxistické teorie tříd.²⁴

Proto je jasné, že i kdyby komunisté byli bývali spojenci sociálních demokratů a nikoli jejich nejuživějšími protivníky, němečtí socialisté by většinu stejně nezískali. Nedá se navíc tvrdit, že by nesocialistická většina chovala k socialistům nějaké všeobecné nepřátelství – například levicoví liberálové (Demokratická lidová strana), kteří měli nadané představitele, ale nepřilíhli početné voličstvo, byli vždy ochotni se socialisty spolupracovat, alespoň do určité míry. Je také pravda, že nesocialistická většina se dělila do bezpočtu skupin, které se ukázaly být zcela neschopné jednat ve vzájemné shodě a jejichž členové a stoupenci ani zdaleka nebyli tak ukázněni jako sociální demokraté. Avšak rozumní lidé, kteří nebyli ani schopní, ani ochotni vydávat se kdovíjak riskantními cestami, měli i přesto pocit, že pro ně existuje jen jedna možnost, a tou byl demokratický postup. A to znamenalo koalici.

Vůbec nejlepší předpoklady k tomu, stát se spojencem socialistů, měla katolická strana (*Zentrum*). Byla mocná a až do nástupu Hitlera se zdálo, že věrností jejích stoupců nemůže nic otrást. Její organizace byla vynikající a za předpokladu, že zájmy církve nebudou poškozeny, byla připravena zajít ve věci okamžitých a praktických sociálních reforem skoro stejně daleko jako sami socialisté a v některých ohledech dokonce ještě dále. Katolíci nechovali nijak zvlášť horoucí city k dynastiím, které přišly o trůn, a proto rozhodně podporovali Výmarskou ústavu. Na neposledním místě vítali také systém, v němž si strany již předem dělily kořist, poněvadž jim zaručoval, že o jednou získané postavení nepřijdou. Vzájemné porozumění mezi socialisty a katolíky vzniklo tak snadno, že by to mohlo zahraničního pozorovatele překvapit. Socialisté začali ke katolické církvi přistupovat s maximální úctou a ohleduplností. Důvodem nesvárů se nestal dokonce ani konkordát s Vatikánem, třebaže jím duchovenstvo získalo

²⁴ Když jsou socialisté postavení tváří v tvář faktům, zpravidla hledají útěchu v argumentaci, podle níž jsou nesocialističtí zaměstnanci jen zbloudilými ovce, které dosud nenalezly svůj skutečný politický domov, ale nakonec ho zcela jistě najdou, anebo jim v tom, aby se ke straně připojili, brání brutální nátlak jejich zaměstnavatelů. První argument stěží přesvědčí kohokoli mimo již přesvědčené marxisty – jak jsme ostatně viděli, teorie sociálních tříd je jedním z nejslabších článků marxistického řetězu. Druhý tvrzení jednoduše neodpovídá skutečnosti: ať už bylo v jiných dobách jakkoli pravdivé, němečtí zaměstnavatelé neměli ve dvacátých letech dvacátého století až na řídké a statisticky zcela nevýznamné výjimky žádnou možnost ovlivnit hlasování svých zaměstnanců.

lepší postavení, než jakému se kdy těšilo za kacířských Hohenzollernů. Co se týče politického směřování, neshody vznikaly jen zcela výjimečně.

Tato koalice hrála sice klíčovou úlohu, ovšem z vlády nebyla vylučována žádná strana, která se hlásila k Výmarské ústavě. Demokraté, národní liberálové i „národovci“ (tedy konzervativci), ti všichni byli přizváni a byla jim svěřována dokonce i vysoká řídicí postavení. Koalice jakožto univerzální princip znamenala, že se univerzálním principem stal i kompromis. K nezbytným ústupkům ve věci jednotlivých opatření ve skutečnosti docházelo bez větších problémů. Armáda byla ponechána na pokoji, prakticky ji řídilo vedení, které si sama vybrala, a od státu se jí přitom dostávalo bohaté podpory. Východní Prusko bylo dotováno a zemědělství se stalo předmětem úzkostlivé péče. Některé důsledky tohoto postupu sice nemusely tak docela odpovídat socialistickému vyznání, stravitelnějšími pro proletariát, který na ně doplácel, je ovšem činila skutečnost, že se celé věci začalo říkat „plánování“ – čtenář nyní dost možná získá pocit, že pod sluncem vsutku není nic nového.

Ve svém přístupu k průmyslovým masám i ke svému vlastnímu programu se Sociálně demokratická strana podělničtila. Na počátku učinila symbolické gesto tím, že schválila dosti umírněný zákon, jehož nejradikálnějším rysem bylo slovo „socializace“ dodatečně vložené do jeho názvu (1919), zanedlouho však takové věci sami socialisté odložili stranou a věnovali se raději zákonům toho typu, jaké Američané znají pod hlavičkou Nový úřed. To uspokojilo odborové svazy, jejichž byrokracie navíc získávala čím dál tím větší možnosti hrát roli operativní složky stranické politické mašinérie.

Dalo by se očekávat, že stranu s marxistickou tradicí, jež na stranických školách dosud nepřestala převládat, musel takový postup značně zatěžovat, ale nebylo tomu tak. Kromě jistého počtu přeběhlíků ke komunistům byli intelektuálové, kteří by jinak mohli utvořit jádro vnitrostranické opozice, vcelku drženi na uzdě. Na rozdíl od anglických labouristů se totiž němečtí sociální demokraté velmi pohodlně usídlili v administrativním aparátu říše, jednotlivých států i městských správ. Navíc měli díky své vydavatelské i jiné činnosti množství pracovních míst, o která měli intelektuálové zájem, a vedoucí straníční představitelé je dokázali velmi efektivně rozdělovat. Poslušnost tudíž znamenala, že se dotčenému ve státní správě, na univerzitách, v početných státních podnicích i jinde dostane postupu, a těmito mechanismy se dařilo přimět radikály k poslušnosti.

Sociální demokraté tak drželi pevně v rukou všechny součásti mašinérie státní správy, a to znamenalo nejen přísnější kázeň, ale také příliv nových členů, a co bylo ještě významnější, přibývalo rovněž hlasů, s nimiž

strana ve volbách mohla počítat. Moc strany ovšem narůstala i v jiných směrech. Socialisté si vydobyli například i dominantní postavení ve Svobodném státě Prusko, což jim zajistilo kontrolu nad policií – a od té doby dávali bedlivý pozor, aby se policejními prezidenty ve velkých městech stávali spolehliví kariéristé. Takto se socialistický tábor mohl nadále posilovat, až se jeho postavení posléze zdálo být za normálních okolností neotřesitelné. A dokonce i ortodoxní marxista – opět podle všech normálních pravidel politické analýzy – měl možnost hledat útěchu v představě, že strana v těchto zákopech nyní pohodlně zůstane až do okamžiku, kdy běh věcí docela přirozeným světským vývojem udělá z menšiny většinu a roztáhne oponu, která prozatím ještě zakrývá konečný cíl socialistického snažení. Dalo se to dokonce i doložit citáty z *Komunistického manifestu*...

Bez ohledu na podrobnosti fungování stranické továrny na moc působily jak politické uspořádání v Německu, tak i všeobecná sociální situace země mimořádně stabilním dojmem. A navíc, ať už se proti jednotlivým opatřením, zákonodárným i správním, dalo namítat cokoli, koalici politika celkem vzato stabilitu ještě dále prohlubovala. Na většinu z toho, co se tehdy udělalo, je třeba pohlížet s upřímným uznáním. Všechny kroky podniknuté v této době mohly vést leda k obvyklé úrovni nespokojenosti, jakou vyvolává každý režim postrádající autoritu a přitažlivost. Jedinou možnou výjimkou může být finanční sféra. Část kulturních a politických úspěchů německého vládního systému závisela totiž na vysokých a navíc i rychle rostoucích veřejných výdajích. Kromě toho byly vládní výdaje financovány metodami, které navzdory tomu, že mezi nimi byla i vysoce úspěšná daň z obratu, vedly k vysoušení pramenů akumulace. Dokud ještě do země spolehlivě přitékal neslábnoucí proud zahraničního kapitálu, šlo všechno více či méně hladce, třebaže rozpočtové problémy, a dokonce i potíže s hotovostí se začaly projevovat už rok předtím, než příliv peněz z ciziny ustal. Jakmile k tomu ovšem došlo, okamžitě zavládl dobře známá situace, která by nepochybně ohrozila postavení i toho nejoblíbenějšího politického vůdce. Celkem vzato se však budou socialističtí kritici Sociálně demokratické strany a jejího postupu v této nelehké době jejího vládnutí moci pyšnit nezanedbatelným úspěchem, pokud se jim v případě, že by snad sami někdy měli nastoupit do úřadů, podaří podat srovnatelný výkon.

V. Současná válka a budoucnost socialistických stran

Jaký vliv bude mít současná válka na budoucí osud již existujících socialistických skupin, to samozřejmě závisí na délce jejího trvání a na výsledku,

kterým skončí. Z hlediska toho, oč nám tu jde, nevidím žádný důvod, proč na toto téma rozvíjet kdovíjaké spekulace. Zamysleme se jen pro ilustraci nad dvěma možnostmi z mnoha, jež se nabízejí.

Dokonce už nyní (v červenci 1942) mnozí pozorovatelé zřejmě očekávají, že Rusko po válce získá obrovské zdroje moci a prestiže – vlastně je tak za budoucího skutečného vítěze války prohlašován Stalin. I kdyby k tomu došlo, neplyne však odtud nutně, že v důsledku toho musí dojít ke komunistické světové revoluci či k „rusifikaci“ kontinentální Evropy provázené všeobecným vyhlazováním nejvyšší vrstvy a vyřizováním účtů se všemi nekomunistickými socialistickými (a trockistickými) skupinami. A dokonce i v případě, že by se rozšíření ruské moci nesetkalo s žádným odporem ze strany Anglie a Spojených států, není zcela zřejmé, zda bude takový nástup skutečně v zájmu ruské autokracie. Na druhé straně není pochyb, že možnost naplnění ruských představ – tedy úplné uskutečnění Leninova programu – by se v takovém případě velmi přiblížila. Ať už by se následná světová revoluce jakkoli lišila od Marxovy představy o ní, proto, kdo jsou ochotni spokojit se s podobnou náhražkou, by docela určitě přestalo jít o pouhou vidinu. To by se navíc netýkalo jen Evropy.

V takovém případě by byl osud ortodoxního socialismu i všeho, za čím stojí, zpečetěn. Pro kontinentální Evropu bude totéž platit i tehdy, jestliže se fašistické mocnosti udrží. Pokud ovšem očekáváme naprosté vítězství angloamericko-ruského spojení (jinak řečeno, takové vítězství, jež bude znamenat bezpodmínečnou kapitulaci poražených, přitom se však hlavními vítěznými mocnostmi stanou Anglie a Spojené státy), nelze pochybovat, že ortodoxní socialismus německého sociálně demokratického a ještě více labouristického typu bude mít na evropském kontinentě podstatně lepší šanci na přežití, přinejmenším po jistý čas. Jedním z důvodů této naděje je skutečnost, že mnozí lidé – poté, co shledají bolševickou i fašistickou cestu stejně neschůdnou – se docela dobře mohou obrátit k sociálně demokratické republice jakožto k nejslibnější ze všech zbývajících možností. Existuje však mnohem pádnější důvod: labouristický socialismus se bude těšit přízni vítězů. Důsledkem tak naprostého vítězství, jaké si nyní představujeme, bude totiž angloamerická správa světových záležitostí – vlastně cosi jako angloamerická celosvětová vláda, kterou bychom na základě idejí, jež se nám tvoří před očima, mohli nazvat etickým imperialismem. Světový řád takového typu, jenž by na ctizádost a zájmy všech ostatních národů bral ohled jen do té míry, nakolik by je Anglie a Spojené státy pochopily a schválily, může být však ustaven jen vojenskou silou a zachováván jen neustálou připraveností tuto vojenskou sílu nasadit. Nejspíš tu nebude nezbytné vysvětlovat, proč by to za politických a hos-

podářských podmínek převládajících v naší době pro obě země znamenalo nezbytnost sociální organizace, kterou lze nejlépe popsat jako vojenský socialismus. Zároveň je zcela jasné, že úlohu ovládat svět a dohlížet na něj by dosti zjednodušilo jednak obnovení či vznik nových malých a slabých států v Evropě, jednak dosazení vlád labouristického či sociálně demokratického typu. Zvláště v Německu a Itálii jsou trosky sociálně demokratických stran nejspíš jediným dostupným politickým materiálem, z něhož by se daly sestavit vlády ochotné přijmout zde nastíněný nový světový řád dlouhodoběji než jen na dobu, kdy jsou jejich země na kolenou, a spolupracovat s činiteli světového protektorátu bez větších vnitřních výhrad. Ať už velká či nepatrná, tohle je jediná šance liberálního socialismu.

Z hlediska předmětu naší knihy (a pouze z tohoto hlediska) má tohle všechno jen vedlejší význam. Ať už bude osud různých socialistických skupin jakýkoli, nelze pochybovat, že nynější katastrofa – nevyhnutelně, všude a nezávisle na výsledku války – bude znamenat další dlouhý krok k socialistickému řádu. Tuto předpověď dostatečně ospravedlňuje zkušenost, již jsme udělali s první světovou válkou a s tím, jak ovlivnila sociální strukturu v Evropě. Ovšem tentokrát čeká podobný krok i Spojené státy.

Tato zkušenost, třebaže jde jistě o cenné vodítko, však zcela nepostačuje. Uběhlo totiž celé čtvrtstoletí a to vůbec není zanedbatelná doba, dokonce ani pro světové síly, které působí socialistickým směrem ve smyslu vysvětleném v Části II. Nezávisle na všem ostatním budeme na konci této války dozajista konfrontováni s hospodářskou situací, společenskou atmosférou a rozdělením politické moci, jež budou jen pramálo připomínat stav věcí v roce 1918. V těchto pětadvaceti letech se totiž odehrálo mnohé, co by se na základě světových vývojových trendů dalo předvídat jen stěží. Mimo jiné vypukla v mimořádně choulostivé situaci velká krize, která do základů otřásla sociálními strukturami mnoha států. Při podryvání sociálních struktur sehrály pak ještě významnější roli politické přístupy, které byly v boji proti hospodářské krizi uplatněny. To musí být ovšem připisováno spíše momentální politické rovnováze, jež byla do určité míry náhodná. Důsledky toho všeho jsou zcela zřejmé. Především došlo k rozvoji obrovských byrokracií, které nyní mají takovou moc, že se dokáží ubránit případným útokům zvenčí a jsou schopny samy provádět politiku zásadní rekonstrukce.

V žádné zemi nebude válečné zdanění obchodu a podnikatelské třídy sníženo v takové míře, jako tomu bylo po roce 1919. To může samo o sobě postačovat k definitivnímu zadření motorů kapitalismu a poskytnout tak další argument pro státní řízení. Inflace i v případě, že už nevystoupí nad míru, již dosahuje nyní například v této zemi, přičemž tato míra je vzhledem k současné politické struktuře nevyhnutelná, může snadno za-

řídít vše, co ještě zbývá, a to nejen přímo, ale i nepřímo, prostřednictvím radikalizace majitelů obligací a pojistek, kteří tak o své majetky přijdou. Navíc nebudou nikde válečná omezení odstraněna do té míry, jak bychom se snad mohli domnívat na základě zkušenosti s vývojem po roce 1918. Spíše budou využita k jiným účelům. I v naší zemi jsou ostatně podnikánské kroky v tom směru, aby veřejné mínění začalo očekávat, že poválečné změny provede vláda a na buržoazní alternativu přitom nebude brán zřetel. A konečně, nemáme žádný dobrý důvod domnívat se, že vlády budou ochotny vzdát se kontroly nad finančními trhy a investicemi, které nyní mají v rukou. Jistě, ani tohle všechno není socialismus. V takových podmínkách může ovšem snadno dojít k tomu, že socialismus začne vypadat jako jediná praktická alternativa slepých uliček a nekonečných rozmíšek.

Podrobnosti a užívaný jazyk se budou v různých zemích pochopitelně lišit. Totéž platí i pro politickou taktiku a hospodářské výsledky. Vývoj v Anglii je však poměrně dosti snadné předvídat. Labourističtí předáci vstoupili do Churchillovy vlády v odpověď na jeho vyhlášení stavu nouze, ovšem jak jsme zdůraznili výše, tou dobou měli už za sebou pořádný kus cesty k vládnímu úřadu i k vládní moci, a to docela bez ohledu na nouzovou situaci. Z tohoto důvodu se zcela přirozeně dostanou do situace, kdy už poválečnou rekonstrukci zvládnou sami, případně (to by se mohlo ukázat vůbec nejučinnější metodou) v koalici, kterou budou ovládat. Válečné hospodářství už v té době některé jejich krátkodobé cíle stejně uskuteční. Ve značné míře labouristickým vůdcům postačí udržet si to, co již mají. Dá se očekávat, že v situaci, kdy už nezbyvá mnoho kapitalismu, za nějž by se ještě dalo bojovat, bude další postup směrem k socialistickému cíli poměrně snadný. Nelze vyloučit, že bude možné postupovat dále zcela nepokrytě a socializaci provádět strážlivě, spořádaně a z větší části ve shodě. Z nejrůznějších důvodů, především však v důsledku slabosti oficiální socialistické strany, není snadné předložit podobnou předpověď i pro tuto zemi, ale konečné výsledky se nejspíš nijak zvlášť lišit nebudou, i když slogany téměř jistě ano – a totéž platí pro náklady co se týče jak blahobytu, tak i kulturních hodnot.

Zopakujme tu ještě jednou: takto předvídatelný je pouze socialismus v tom smyslu, jak jsme ho definovali v této knize. Nic dalšího už předvídatelné není. Zejména neexistuje žádný dobrý důvod domnívat se, že socialismus bude znamenat nástup civilizace, o níž sní ortodoxní socialisté. Je mnohem pravděpodobnější, že bude vykazovat i jisté fašistické rysy. To by byla podivná odpověď na Marxovu modlitbu, historie však čas od času vykazují smysl pro humor, o jehož úrovni by se dalo diskutovat.

DŮSLEDKY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Mundus regitur parva sapientia

K tomu, co jsme v předchozím oddíle řekli o dopadech války na sociální strukturu naší doby a na postavení i vyhlídky ortodoxních (neboli nekomunistických) socialistických skupin, můžeme nyní (v červenci 1946) ještě něco málo dodat. V červenci 1942 bylo zřejmé, že ať už budou osudy jednotlivých socialistických skupin jakékoli, svět v každém případě učiní další dlouhý krok k socialistickému řádu, a že stejný krok učiní tentokrát i Spojené státy. Neméně jasné bylo, že budoucnost existujících socialistických skupin bude záviset na tom, jak dlouho válka potrvá a jakým skončí výsledkem. Nakonec jsem uvedl, že v případě úplného vítězství angloamericko-ruské koalice (což by značilo bezpodmínečnou kapitulaci nepřítele) se důsledky pro ortodoxní socialismus budou lišit podle toho, zda bude za pravého vítěze války považován Stalin, anebo zda bude tato čest připisována spíše Anglii a Spojeným státům. Pokud by se totiž uskutečnila poslední možnost, ortodoxní socialismus německého sociálně demokratického typu, případně labourismus typu anglického, by měl slušné vyhlídky na to, že si své postavení na evropském kontinentě vylepší.

Vypadá to tak, že Stalin ovládá východní Evropu, Anglie a Spojené státy se ze všech sil snaží zachovat si ve střední a západní Evropě alespoň nějaký vliv, a možnosti socialistických stran jsou určeny touto situací. Existuje však ještě další prvek, jenž v budoucnu může ovlivnit sociální podmínky po celém světě, totiž hospodářský rozvoj ve Spojených státech, který by v příštím období mohl převážit situaci ve prospěch kapitalistického řádu. Následující kapitola se tudíž bude zabývat nejprve situací ortodoxního socialismu a labourismu, a to zvláště v podmínkách Anglie, poté možnými důsledky nápadně úspěšného průmyslového rozvoje Spojených států, a nakonec možnými dopady politického úspěchu Ruska. Celek argumentace se proto přirozeně dělí do tří částí:

- I. Anglie a ortodoxní socialismus
- II. Hospodářské možnosti Spojených států
- III. Ruský imperialismus a komunismus.

I. Anglie a ortodoxní socialismus

Lze poukázat na mnoho skutečností, z nichž vyplývá, že kdyby nebylo ruského prvku, musely by se důsledky druhé světové války pro sociální situaci v Evropě podobat důsledkům první světové války, i když by byly dozajista silnější. Jinak řečeno, byli bychom svědky toho, jak se již působící vývojový trend směrem k socialistickému řádu výroby *ve smyslu definovaném v této knize* dále urychluje.

Nejvýznamnější z těchto skutečností je úspěch Labouristické strany v Anglii. Jak jsme zdůraznili již v minulé kapitole, tento úspěch nebylo snadné očekávat a nikdo by jím neměl být překvapen. Není to navíc větší úspěch, než jaký se dal očekávat, poněvadž vlivem anglického volebního systému dochází k tomu, že změny v rozdělení parlamentních křesel bývají zpravidla dramatičtější než přesuny voličské přízně. Ve skutečnosti dostali labouristé přibližně dvanáct miliónů hlasů oproti deseti miliónům, jež získali konzervativci. Zlaté dny liberalismu jsou samozřejmě minulostí, ale dokonce i tucet přežívajících liberálních poslanců představuje více hlasů než dvaasedmdesát náhodně vybraných poslanců zvolených za labouristy. Jinak řečeno, kdyby se v Anglii užíval poměrný volební systém, labouristická strana by parlamentní většinu nikdy nezískala a konzervativců spolu s liberály by bylo více, přestože labouristicko-liberální koalice by se byla těšila pohodlné převaze. Principiálním odůvodněním anglického volebního systému je však právě snaha vytvářet silné vlády a zabránit situacím, kdy parlamentní jednání skončí ve slepé uličce. Právě takového výsledku se podařilo dosáhnout i nyní. Ovšem situace v parlamentu není tak úplně totž co převládající mínění celého národa a rozhoduje-li se o tom, co je, a co už není politicky možné, bývá zapotřebí brát v úvahu více než jen počet stoupců, kteří zasedají v parlamentních lavicích. Tento vcelku triviální postřeh lze doložit i faktem, že skupiny nalevo od oficiální Labouristické strany ve snaze vylepšit své parlamentní zastoupení velmi nápadně selhaly: Nezávislá labouristická strana si s bídou udržela svá tři křesla, zatímco Strana Společensví (*Commonwealth Party*) a komunisté ztratili jedno ze čtyř křesel, jež drželi v předchozím parlamentu. S ohledem na množství důvodů, jež se zdály nezvratně dokazovat, že musí dojít k „radikalizaci“,

je to vskutku pozoruhodný a nápadný důkaz toho, že Anglie je politicky vzato opravdu vyspělá země.

Tento stav věcí se nemůže neprojevit – a ve skutečnosti se již také projevil – jak ve složení kabinetu, tak i na opatřeních, jež byla přijata nebo se o nich začalo mluvit. Čtenář udělá dobře, přečte-li si znovu, co již bylo řečeno v kapitole XIX, oddíl IV. Uvědomí si především, že všechno, co labouristická vláda dělá nebo co zamýšlí udělat, zcela odpovídá duchu zde popsanému a opírá se o principy zde předložené, a dále, že ve skutečnosti se vůbec nezachází tak daleko. Zvláště znárodnění Anglické banky je sice velmi významným symbolem a může být tudíž chápáno i jako historický milník, ale jeho praktický dopad je víceméně nulový. Banka je totiž prakticky vzato oddělením ministerstva financí již od roku 1914 a žádná moderní národní banka už dnes ani nemůže být ničím jiným. Takové věci, jako jsou opatření týkající se těžby uhlí a zákony o plné zaměstnanosti, nejsou – v Anglii – už dávno předmětem žádných zásadních kontroverzí. Způsob, jak k nim labouristická vláda přistupuje a s největší pravděpodobností bude přistupovat i v budoucnu, se nejspíš dočká téměř všeobecného schválení. Vážné vládnutí bude občas dozajista zpestřováno festivaly názorů na principiální otázky, nikoli však proto, že by tyto otázky nebo rozdíly mezi tím, jak na ně různí lidé odpovídají, byly kdovíjak životně důležité, nýbrž spíše následkem toho, že vlády a parlamenty prostě neumějí fungovat jinak. To všechno je docela v pořádku. Očividně se tu znovu jedná o případ „správy kapitalismu“, následkem jak války, tak i času, který uběhl, bude však nyní tato správa vykonávána s jasnějším cílem a navíc i pevnější rukou, než tomu bylo v minulosti – konečná likvidace soukromého podnikání se znovu o něco přiblížila. V této souvislosti bych rád zmínil tři body, jež si zaslouží zvláštní pozornost.

Za prvé, mimořádný význam má právě tento bezmála ideální soulad mezi politickou akcí a údaji o sociální a ekonomické situaci; zde také z hlediska společnosti založené na soukromém vlastnictví spočívá hlavní nebezpečí. Ať už budou intelektuální extrémisté vyhlášovat cokoli (a je jasné, že přístup labouristické vlády jim otevírá široké pole působnosti), pokrok směrem k socialismu bude tím významnější, že se kolem něj povede jen poměrně málo nesmyslných řečí. Kroky podnikané s takovou odpovědností nebude třeba odvolávat, a pokud nedojde k narušení rovnováhy zvenčí, sociální, politické či hospodářské katastrofě bude možné úspěšně zabránit. Dokáže-li se vláda držet předem vytyčeného směru postupu, podaří se jí naplnit úkol ležící na půl cesty mezi záměry předchozích labouristických vlád, které postrádaly skutečnou moc – jako byly vlády MacDonalldovy (viz kapitola XXVII, oddíl IV) –, a působením labouris-

tických vlád budoucnosti, až se k většinové podpoře v parlamentu přidá i většinová podpora ve společnosti. To je jediná naděje demokratického socialismu. Co se týče podobných nadějí na evropském kontinentě, není pochyb, že je anglické paradigma do jisté míry posiluje.

Za druhé, už v předcházející kapitole jsme si povšimli, že dřívější socialističtí myslitelé nepředvídali – a jen stěží se od nich dalo očekávat, že by mohli předvídat – situaci, kdy bude dělnickým stranám vnučena politická moc a buržoazní oběť bude u nich sama hledat ochranu. Povšimli jsme si ještě dalšího rysu, jež nemohli předvídat a také nepředvídali, totiž toho, do jaké míry bude možné vyvlastnit buržoazní struktury, aniž by bylo nezbytné *formálně* zničit právní rámec kapitalistického řádu, a to zcela nerevolučními metodami, jako je daňová nebo mzdová politika. Válečné zdanění ani válečné řízení hospodářství nelze udržet natrvalo, ale ústup od nich může být možné zastavit v okamžiku, kdy budou takřkajíc automaticky uskutečněny některé z nejpobulárnějších položek socialistické agendy. Dnes se již například ve snaze o vyrovnání příjmů po zdanění postoupilo tak daleko, že to omezuje výkonnost „specialistů“ (smíme-li zde použít oblíbený ruský výraz), jako jsou lékaři a inženýři. Vskutku, dosahuje-li se dnes tohoto cíle nasazením prostředků neohrabného a nákladného daňového aparátu, může mnoha lidem zakrátko dojít, že omezit platy těchto lidí jen na to, kolik dostanou po odečtení přímých daní, bude mnohem výhodnější než vyplácet jim peníze, které je pak zapotřebí složitě získávat zpět. Pomeranč je však v každém případě třeba vymačkat a až se tak stane, dojde štáva i podstatné části radikální rétoriky.

Za třetí, dejme tomu, že v příštích volbách se labouristům podaří ještě dále své postavení posílit a že získají podporu podstatné většiny voličstva: co by měla jejich vláda v takové situaci udělat? Může postoupit dále ve směru k vyrovnání platů, může vylepšit sociální služby (podle Beveridgeova plánu nebo nějak podobně) o něco podstatněji, než by učinila kterákoli vláda, může postoupit mnohem dále ve znárodnování průmyslu. Avšak nic z toho nebude zase tak jednoduché. Viděli jsme, že v situaci, v níž se nachází moderní Anglie, nejsou proti poměrně vysoké míře socializace vznášeny žádné vážnější námitky výlučně ekonomické povahy. Pravděpodobně se nezdá ani to, že by se vládě postavil do cesty vážnější odpor ze strany buržoazie; Anglie sice na práci svých průmyslníků závisí mnohem více než Rusko v roce 1917, pokud však nebudou zbytečně zaháněni do kouta, bude možné zajistit si jejich spolupráci. A konečně, nebude třeba připisovat příliš veliký význam ani argumentům (tolik oblíbeným mezi nadšenými stoupenci socializace), podle nichž kabinetní systém na úkol socializace nestačí: intelektuálové, kterým dělá potěšení představa diktá-

torských metod, mohou vskutku pochybovat o jeho účinnosti, ale je to jediný systém, který je k dispozici, pokud má být socializace provedena demokraticky – vlastní správa znárodněných podniků bude samozřejmě vyžadovat zpola autonomní orgány, s nimiž kabinetu budou muset spolupracovat, tak jako již spolupracují například s generálními štáby svých armád. Vážnějším problémem je však dělnictvo. Pokud nemá socializace znamenat hospodářské zhroutení, socializující vláda v žádném případě nebude moci tolerovat současné praktiky odborových svazů. I ten nejméně odpovědný politik by v případě, který popisujeme, musel čelit základnímu problému moderní společnosti, jež byl doposud vyřešen jen v Rusku, totiž problému průmyslové disciplíny. Vláda, jež bude mít v úmyslu znárodnovat průmysl ve větším rozsahu, bude muset socializovat také odborové svazy. Vzhledem k tomu, jak se dnes věci mají, socializovat odborové hnutí je ze všeho nejsložitější. Ani tento problém však není zcela neřešitelný. Právě v Anglii jsou šance, že se ho politickou metodou demokracie podaří vyřešit, větší než kdekoli jinde. Cesta k řešení může být ovšem dlouhá a klikatá.

S odhlédnutím od ruského prvku je politická situace na evropském kontinentě v zásadě podobná. Kdekoli existuje svoboda volby, jsme svědky silného sklonu mas k tomu, vracet se zpět k loajalitám, které je pojí se sociálně demokratickými a potažmo i s katolickými stranami. Nejsamozřejmějším příkladem je situace ve skandinávských zemích, avšak podobný trend lze prokázat i v Německu a dá se s jistotou prohlásit, že kdyby bylo Německo svobodné a zvenčí nijak neovlivňované, z dnešní bídy by se muselo vynořit cosi na způsob Výmarské republiky. Dostupné doklady takového směřování do určité míry znehodnocuje skutečnost, že sociálním demokratům je ze strany anglických a amerických autorit prokazována značná přízeň, ovšem na druhé straně je posiluje fakt, že obnovení sociálně demokratických organizací ve své zóně povolily i ruské okupační úřady. Beznadějně politické a ekonomické podmínky, jež byly nyní německému lidu iracionálně vnučeny, samozřejmě zdiskreditují každou labouristickou vládu a zhatí veškeré šance na úspěch, jehož by snad za jiných okolností mohla dosáhnout. Pokud si však ruský prvek situace jako svého druhu myšlenkový experiment odmyslíme a pokud dále předpokládáme, že Spojené státy a Francie budou k Německu přistupovat tak, jak jim velí obyčejná slušnost a obyčejný selský rozum, diagnóza i prognóza by měla znít zhruba takto. Podobná prognóza, třebaže s různými upřesněními, by mohla být na místě i v případě dalších zemí: pravděpodobně lze čekat vznik labouristických režimů (v katolických zemích obvykle v koalici s katolickými stranami) s domácími, spíše nevýznamnými komunistický-

mi skupinami pohybujícími se nalevo od nich, s politikou sice pokročilejší než ve dvacátých letech, ale stále na týchž základech, a se vším, co odtud ekonomicky, politicky a kulturně vyplývá. Poučný je i malý příklad Rakouska. Křesťanským socialistům (tedy místní katolické straně zastupující konzervativní skupiny) se zde zatím daří dobře, komunistům špatně a sociální demokraté dokázali víceméně získat zpět své dřívější postavení, přičemž většina jejich přeživších předválečných vedoucích představitelů se v nejužším stranickém vedení opět těší značnému vlivu. Dokonce ani stranické programy se nijak podstatně nezměnily, přinejmenším co se obecných principů týká; nedávný posun směrem k socializaci nebyl věcí svobodného rozhodnutí. Případy dalších malých zemí, které jsou od Ruska dost daleko na to, aby si udržely nezávislost, jsou téhož typu jako situace v Itálii. Poměry ve Francii se poněkud liší v důsledku síly francouzských komunistů (viz níže, oddíl III). Jen naše vlastní neschopnost porozumět jakékoli struktuře odlišné od té, kterou známe ze své vlastní země, nám brání uvědomit si, že dnešní stav věcí ve Španělsku je celkem vzato nejméně problematický ze všech.¹

II. Hospodářské možnosti Spojených států

1. Redistribuce příjmu zdaněním

Při rozboru situace v Anglii jsme si povšimli, že v moderních podmínkách je možné od příslušníků buržoazní vrstvy získat nazpět značnou část toho, co marxistická terminologie označuje termínem „nadhodnota“. Prostředkem k tomu jsou různá daňová a mzdová opatření, přičemž cíle se daří dosahovat v míře, o níž se socialistům v devatenáctém století ani nesnilo.²

¹ Frankistický režim prostě jen reprodukuje ústavní strukturu, která se – z důvodů, jež nebylo možné obejít a nemělo by být těžké pochopit – vžila již v devatenáctém století. Franco neudělal a nedělal nic jiného, než co už před ním dělali muži, jako byl Narvaez, O'Donnell, Espartero nebo Serrano. Nyní se však z nešťastného Španělska stal fotbalový míč přehrávaný z jedné strany na druhou v zápase mezinárodní mocenské politiky (v němž navíc Španělsko není zainteresováno), a to vysvětluje propagandu, která zastírá docela prostý stav věcí.

² Čtenář si doajista uvědomí, že z tohoto tvrzení přímo nevyplývá nic o důsledcích takového postupu pro vyšší národního důchodu a právě tak ani pro dlouhodobou míru jeho růstu. Zvláště se nedá vyloučit možnost, že dojde-li k úplnému vyrovnání příjmů, z dlouhodobého hlediska mohou mít pracující celkově nižší příjmy, než jaké by měli v případě, kdy by dostávali celou marxistickou „nadhodnotu“, již si přivlastňuje „kapitalistická“ vrstva.

Tentýž postřeh platí i pro Spojené státy. Asi jen málokdo si je plně vědom, nakolik Nový úděl dokázal vyvlastňovat příslušníky nejvyšších příjmových skupin, a to dokonce již před válkou. Spokojme se v tomto ohledu jen s jediným ukazatelem, který neukazuje nic více než důsledky zvyšování (osobní) daně z příjmu a tzv. daňové přírážky (*surtax*), a navíc pouze *do roku 1936*. V roce 1929, kdy byl celkový vydaný příjem odhadován na 80,6 miliard dolarů, připadalo na příjmové skupiny nad 50 000 dolarů (zdanitelného ročního příjmu) po odečtení daně z příjmu a daňové přírážky 5,2 miliard, avšak roku 1936, kdy byl celkový vydaný příjem odhadován na 64,2 miliard dolarů, už na tyto skupiny připadalo jen necelých 1,2 miliard.³ Zdanitelný příjem přesahující 100 000 dolarů byl *dokonce už tehdy* zcela vstřebán, započítáme-li i dědičnou daň. Z hlediska naivního radikálního spočívá jediný problém těchto i následujících konfiskačních opatření v tom, že nejsou dost daleko. Ovšem to nic nemění na faktu, jímž se nyní zabýváme, že totiž zcela bez ohledu na válku docházelo k obrovskému přesunu, který se dá kvantitativně srovnat dokonce i s transfery, jež v Rusku prováděl Lenin. Současné rozložení disponibilních příjmů lze velmi snadno srovnat s distribucí, jež převládá v dnešním Rusku, zvláště vzhledem ke skutečnosti, kterou uvedu nyní. S ohledem na to, že u lidí, kteří patří k nejvyšším příjmovým skupinám, hrají větší roli výdaje za osobní služby a druhy zboží, jež obsahují poměrně vysoké množství práce, kupní síla příslušníků nejvyšších příjmových skupin ve Spojených státech ve skutečnosti poklesla daleko více, než tomu bylo u příslušníků příjmových skupin nižších.⁴ Navíc

³ Viz velmi poučný článek od I. De Vegha nazvaný „Savings, Investment, and Consumption“, *American Economic Review* (Papers and Proceedings of the 53rd Annual Meeting, February 1947, str. 237 a dále). Jak je v článku vysvětleno, údaje, na jejichž základě byly výše citované sumy vypočteny, nezahrnují příjmy z vládních cenných papírů, jež jsou od daně osvobozeny, a naopak jsou do nich započteny kapitálové zisky. Takové sumy samozřejmě nelze jednoduše srovnat s údaji o celkovém vynaloženém příjmu (odhady Ministerstva obchodu), jež na druhé straně mohou sloužit jako indikátory v zásadě srovnatelných hodnot. Důvod, proč jsem se tu s údaji o celkovém vynaloženém příjmu (převzatými ze *Statistický příjmů* [*Statistics of Income*]) nespokojil, bude jistě zřejmý, je však ještě potřeba vysvětlit, proč jsem si ke srovnání zvolil právě roky 1929 a 1936. V roce 1929 dosáhly totiž po odečtení daně z příjmu a daňového doplatku příjmy převyšující 50 000 dolarů absolutního maxima, zatímco rok 1936 považuji za vhodný jednak proto, že to byl poslední rok nezasazený recesí let 1937–1938, a také se tehdy dosud neprojevil vliv války, o němž počínaje rokem 1939 nebylo pochyb.

⁴ Srovnávat různé země je samozřejmě těžké a snad nikdy nemohou být taková srovnání zcela přesvědčivá. Ruský zákon o dani z příjmu ze 4. dubna 1940 však odhaluje, že tomuto zdanění podléhaly příjmy od 1 812 rublů ročně výše, což je vskutku nízká hodnota. Z téhož zákona se dá rovněž vyvodit, že v Rusku existují lidé s příjmy přesahující

tu můžeme zopakovat i další postřeh, který jsme uvedli již výše a týkal se Anglie. Tlak vyvíjený na příslušníky vyšších příjmových skupin se samozřejmě neomezuje jen na „50 000 dolarů a výše“. Jeho intenzita sice klesá, avšak působí i na lidi, kteří mají roční příjem ve výši jen okolo 5 000 dolarů. Právě tak nelze pochybovat, že zvláště v případě lékařů pohybujících se někde uprostřed žebříčku, který vyjadřuje profesionální úspěch, může mít takový postup za následek i ztrátu tolik potřebné výkonnosti.

Prozatím by se tudíž mohlo zdát, že vliv války a dělnických nepokojů, které byly jejím přirozeným důsledkem, na sociální strukturu je z větší části stejný jako v Anglii. Fakt, že ve Spojených státech neexistuje žádná dobře organizovaná národní labouristická strana, by nás snad mohl motivovat ke spekulacím o možnosti dalšího vývoje směrem k socialismu spíše cechovnímu než centralizovanému. Avšak jinak tato skutečnost jen posiluje prognózu, kterou jsme rozpracovali v této knize a podle níž jsou nátlakové skupiny právě tak mocné jako strany a navíc mnohem méně odpovědné, takže jsou jako beranidla účinnější.

mi 300 000 rublů ročně, které podléhají zdanění ve výši 50 procent. Odhlédneme nyní od nejnižší příjmové skupiny, střední hodnotu příjmu skupiny v rozmezí 1 812–2 400 rublů stanovme na 2 000 rublů a dejme tomu, že střední hodnota *zdaněného* příjmu nejvyšší příjmové skupiny činí jen 150 000 rublů (ačkoli nezdaněných 300 000 rublů je jen spodní hranicí). Kdyby to všechno odpovídalo skutečnosti, plynulo by odtud, že vyšší z obou středních hodnot převyšuje nižší pětasedesátkrát. Pokud americký ekvivalent (nejde tu ovšem o ekvivalent kupní síly, nýbrž jen o paralelní postavení na příjmovém žebříčku) nižší střední hodnoty pro rok 1940 stanovíme na pouhých 1 000 dolarů, z údajů o *zdaněných* příjmech ve Spojených státech (a docela bez ohledu na snížení příjmů v souvislosti s válečným finančním hospodářstvím) zřejmě nelze vyvodit žádné doklady, jimiž by se ve světle ruského paradigmatu daly podpořit populární fráze o „skandální“ nerovnosti, o „soustředění moci“, jež se má projevat koncentrací příjmů, a podobně. Údaje známé knihy Bienstocka, Schwarze a Yugova nazvané *Industrial Management in Russia* tento názor podle všeho podporují a také mnoho dalších detailů ukazuje stejným směrem, například skutečnost, že příslušníci mnoha profesí, kteří si ve Spojených státech ještě přednedávnem mohli dovolit domácí služebnictvo, dnes si je však už dovolit nemohou, si v Rusku tento luxus (cennější než záplava elektrických domácích zařízení) dopřávají. Nic z toho přitom nebere v úvahu výhody, které z údajů o příjmech vyčíst nelze. Moc a společenské postavení – což je jeden z hlavních důvodů, proč si lidé váží vysokých příjmů – řídícího pracovníka ruského průmyslu, především pokud je zároveň i vedoucím funkcionářem místní organizace bolševické strany, nesrovnatelně převyšuje vše, o čem se může zdát americkým průmyslníkům.

Toto zaostávání idejí za skutečností se zdá být vsutku pozoruhodné. Mnozí lidé, kteří to vůbec nemyslí špatně, *dnes* v této zemi vyjadřují zděšení nad společenskou nerovností, jež ve skutečnosti existovala před padesáti lety, ale nyní je již dávno minulostí. Stav věcí se mění, zatímco hesla zůstávají stejná.

Sociální situace ve Spojených státech vykazuje ovšem ještě jeden důležitý rys, který nemá nikde jinde na světě obdoby a s velkou pravděpodobností lze očekávat, že přinejmenším v krátkodobé perspektivě zhruba padesáti let ovlivní náš odhad možností systému založeného na soukromém podnikání. Mám na mysli ohromný úspěch amerického průmyslu, jehož jsme nyní svědky. Někteří pozorovatelé se podle všeho domnívají, že tento úspěch, jemuž vděčíme za vítězství ve válce a americké dělnictvo i za to, že nemuselo čelit skutečné bídě, bude i v poválečném světě určujícím faktorem do té míry, že celou argumentaci ve prospěch socialismu, nakolik je v zásadě ekonomické povahy, vyvrátí z kořenů. Vyjádřeme nyní tento argument v jeho vůbec neoptimističtější podobě.

Odhlédneme zatím od komplikovaných problémů přechodu k mírovému hospodářství a zaměříme se na rok 1950 jako na první „normální“ rok – to je obvyklý prognostický postup. Stanovme hrubý národní produkt (tedy hodnotu všeho vyprodukovaného zboží a služeb, aniž se bere v úvahu znehodnocení a opotřebování) pomocí B. L. S. indexu cenové hladiny z roku 1928 hypoteticky na 200 miliard dolarů. To samozřejmě není předpověď skutečného objemu výroby, kterou můžeme toho roku očekávat. Není to dokonce ani odhad toho, jaké hodnoty by výroba mohla dosáhnout za předpokladu vysoké, byť nikoli nutně „plné“ zaměstnanosti. Je to všehovšudy odhad výše objemu, jíž by tato výroba mohla dosáhnout, budou-li naplněny jisté předpoklady, které v dalším uvedeme. Jako takový je sice tento odhad vysoký, není však zase tak neobvyklý – už byla uváděna i vyšší čísla – ani nerozumný. Je v souladu se zkušenostmi s dlouhodobým průměrným výkonem systému, které jsme získali v minulosti: pokud na údaje o hrubém národním produktu z roku 1928 – který tehdy dosáhl přibližně devadesáti miliard – uplatníme „normální tempo růstu 3,7 procent ročně“ (viz výše, kapitola V), vyjde nám pro rok 1950 necelých 200 miliard. Nejspíš bychom tomu neměli věnovat přílišnou pozornost, ale námitka, že taková extrapolace nemá smysl, *poněvadž* ve třicátých letech národní produkt tímto tempem nerostl, je zcela pomýlená a prokazuje jen neschopnost namítajícího pochopit, o čem se tu jedná – to chci znovu zdůraznit. Pokud jde o potenciální výrobu, jsou navíc data o skutečné výkonnosti systému v období války podstatně přesvědčivější: lze-li se spolehnout na válečné statistiky, hrubý národní produkt na úrovni cen z roku 1928 dosahoval v roce 1943 přibližně úrovně, jakou bychom měli očekávat, pokud chceme, aby se roku 1950 vyšplhal na zmíněných 200 miliard dolarů.

Předpokládejme nyní, že tato možnost skutečně dojde naplnění.⁵ Odhadněme hodnotu náhrad a nových „investic“ (včetně domů) velkoryse na čtyřicet miliard (tedy dvacet procent, což odpovídá desetiletým průměrům profesora Kuznetse uváděným pro období 1879–1929).⁶ Význam zbylých 160 miliard z našeho hlediska tkví ve dvou skutečnostech. Za prvé, nebude-li se hospodařit děsivě špatně, obrovská masa dostupného zboží a služeb, kterou tato suma (v níž navíc ještě pořád nejsou započítány nově postavené domy) představuje, slibuje takovou úroveň uspokojení ekonomických potřeb dokonce i těch nejchudších členů společnosti (včetně nezaměstnaných, přestárých a nemocných), jež by (spolu se čtyřicetihodinovým pracovním týdnem) odstranila cokoli, co by se snad dalo popsat jako nouze či nedostatek. V této knize jsme zdůrazňovali, že argument pro socialismus rozhodně není jen ekonomický, a také, že nárůst reálných příjmů až doposud nedokázal přimět ke smířlivosti ani masy, ani jejich intelektuální spojence. V situaci, o níž mluvíme nyní, jsou však vyhlídky

⁵ Naším předpokladem je, že tato možnost bude uskutečněna při dodržení čtyřicetihodinového pracovního týdne rozšířeného v nezbytných případech o přesčasy. Zároveň nepředpokládáme plnou zaměstnanost. Definice plné zaměstnanosti a rovněž odhady výše zaměstnanosti, která by každé z předložených definic vyhovovala, se od sebe dramaticky odlišují a hrají v nich roli nejen statistické údaje, ale i značně spleťte teoretické otázky. Musím se spokojit s tím, že vzhledem k podmínkám pracovního trhu ve Spojených státech a předpokládané pracovní síle čítající v roce 1950 zhruba 61 miliónů (započítávám sem i dva nebo tři milióny zaměstnanců ozbrojených sil) určitě neočekávám, že by počet *statisticky* nezaměstnaných žen a mužů mohl v tomto roce klesnout pod pět či šest miliónů. Do tohoto počtu jsou ovšem kromě všech, kteří jsou nezaměstnaní vskutku proti své vůli (jedná se tu o nedobrovolnou nezaměstnanost, jež by byla nedobrovolná podle *každé* definice), zahrnuti ve značné míře i lidé, kteří jsou nezaměstnaní jen částečně nedobrovolně, a nezaměstnaní pouze statisticky. Tento odhad rovněž nezahrnuje „skrytou“ nezaměstnanost. Domnívám se, že podobná nezaměstnanost není v rozporu s cílem 200 miliard dolarů. Nesouvívá příliš s nectnostmi typickými pro kapitalistický systém, nýbrž spíše se svobodou, která je dělnictvu v kapitalistickém systému přiznána. Dokonce i v knize Williama Beveridge o plné zaměstnanosti nalezneme pečlivě skryté náznaky, že jistou roli zde musí hrát i vedení a donucování. Měl bych však dodat, že rok 1950 si představuji jako rok cyklické konjunktury. Pokud by takovým rokem nebyl, můžeme celý rozbor pojímat v tom smyslu, že se týká prvního roku konjunktury, který přijde po něm. Lze dále očekávat, že v průměru mezi „dobrymi“ a „špatnými“ roky bude (statistická) nezaměstnanost hodnotu pěti či šesti miliónů přesahovat – snad může činit sedm až osm miliónů. Není to však nic, co by nám mělo nahánět strach, protože jak ještě dále vysvětlíme, nezaměstnané je možné vhodně zaopatřit. Cyklická kolísání kapitalistického hospodářství ponесou ovšem hlavní odpovědnost za nezaměstnanost vyšší než „normální“.

⁶ Devalvační odečet ve výši deseti až dvanácti procent není pro systém, jehož produkce je na tak vysoké úrovni, nijak přehnaný. Osm až deset procent pro „nové“ investice zcela postačuje a podle většiny prognostiků je to dokonce až příliš. Viz níže, odstavec 5.

nejen přitažlivé, nýbrž i okamžité: jejich naplnění si nevyžaduje o mnoho více, než aby byly schopnosti a zdroje, jež se jasně uplatnily již ve válečném období, odňaty válečné produkci (včetně výroby spotřebního zboží na vývoz do spojeneckých zemí) a nasazeny ve prospěch domácí spotřeby; po roce 1950 by navíc tento argument platil *a fortiori*. Za druhé (a opět tehdy, nebude-li se hospodařit děsivě špatně), toho všeho lze dosáhnout, aniž by byly narušeny organické podmínky kapitalistického hospodářství včetně vysokých odměn za úspěchy v podnikání a všech dalších příjmových nerovností, jež mohou být nutné k tomu, aby kapitalistický stroj fungoval tak, jak fungovat má. *Pouze ve Spojených státech se nemusí za moderními programy sociálních zlepšení skrývat klíčové dilema, jež všude jinde ochromuje vůli všech odpovědných lidí, totiž nezbytnost volby mezi hospodářským pokrokem a okamžitým nárůstem skutečného příjmu mas.*

S hrubým národním příjmem ve výši 200 miliard dolarů navíc nebude těžké vybrat na daních částku dosahující 40 miliard, aniž to nějak hlouběji zasáhne do fungování ekonomiky. Na úrovni cen z roku 1928 postačí suma 30 miliard dolarů k tomu, aby bylo možné financovat všechny funkce, které federální, státní a místní orgány v roce 1939 reálně vykonávaly, a ještě zbude dostatek prostředků na velmi podstatně rozšířené ozbrojené síly, obsluhu státního dluhu a další trvalé závazky, jež od té doby vznikly.⁷ Na rok 1950 poté zůstane asi deset miliard (a v následujícím desetiletí půjde o ještě vyšší částku) – na úrovni cen z roku 1928, takže na každé vyšší cenové úrovni, jež se může ustavit, se částka podle toho zvýší⁸ – a ty bude možné využít k financování nových sociálních služeb nebo ke zdokonalení již existujících.

3. Podmínky jejího uskutečnění

Naneštěstí právě ve sféře veřejných financí a státní správy získává naše podmínka – „nebude-li se hospodařit děsivě špatně“ – zvláště kritický význam. Právě v této oblasti totiž nezřídka narážíme na takové hospodaření s národními zdroji, které lze plným právem označit za děsivě špatné.

⁷ Z hlediska našeho momentálního cíle nebude nutné rozlišovat mezi veřejnými výdaji za zboží a služby na jedné straně, a „transfery“ na straně druhé. Předpokládáme však zhruba, že ze třiceti miliónů by přibližně 25 připadalo na zboží a služby a pět na „transfery“. Je však třeba mít na zřeteli, že (pro rok 1950) nebereme v úvahu peníze ani další příspěvky přiznané veteránům – tento problém by měl být zpracován zvlášť.

⁸ Všeobecně vzato se nedá předpokládat, že se státní důchod bude měnit v souladu s cenovou úrovní. Z hlediska toho, o čem nám tu jde, tedy jen získat přibližnou představu, můžeme však tuto zjednodušující hypotézu přijmout.

Vzhledem k dnes přijímaným principům a současné praxi zkrátka neplatí, že při hrubém národním produktu na úrovni 200 miliard dolarů lze vybrat 40 miliard státního důchodu, aniž tím ekonomický mechanismus utrpí újmu. Podobně neplatí, že 30 miliard – respektive částka, která bude odpovídat 30 miliardám na cenové úrovni z roku 1928 – postačí na plnění potřeb, jež jsme zmínili výše. A změní se to jen v případě, že celá státní správa bude zracionalizována s cílem zabránit tomu, aby se mnoho činností vykonávalo dvakrát a dokonce třikrát, poněvadž se jimi zabývají buď různé federální orgány, anebo orgány na federální, státní a místní úrovni (jedním z příkladů je výběr daně z příjmu). Bude nutné vyřešit nedostatek účinné koordinace a zřetelně stanovit individuální odpovědnost – na federální úrovni je v této souvislosti hlavní potíží neexistence náležitě uspořádaných ministerstev a přebytek zpola nezávislých „autorit“ a „rad“. Existuje sice ještě mnoho dalších příčin mrhání a překážek účinnosti státní správy, ale nejdůležitějším pramenem nesnáží je rozšířený duch plýtvání, který s rozkoší vynakládá miliardy tam, kdy by úplně klidně stačily stamilióny. Současný stav věcí nevěstí pro veřejnou správu financí a průmyslu nic dobrého – a ve skutečnosti je sám o sobě dobrým a zcela dostatečným důvodem, proč se proti veřejné správě stavět. Tento důvod přijímají i mnozí, kdo zcela jistě nejsou žádnými „ekonomickými rojalisty“.

A můžeme jít ještě dále. *Hospodárnost* – jaké neoblíbě se to slovo v současnosti těší! – může být v bohaté zemi svým způsobem méně nezbytná než v zemích chudých: vládne-li ve státě blahobyť, neznámá plýtvání automaticky bídu. V odlišném smyslu je však hospodárnost (tedy skutečná hospodárnost, nikoli ta předstíraná, kterou tak dobře známe od úředníků a kongresmanů vždy ochotných šetřit haléře a přitom rozhazovat miliardy) v bohaté zemi, pokud chce využít své bohatství efektivně, právě tak významná jako v zemi chudé, kde jde hlavně o to, zajistit, aby obyvatelstvo netrpělo hladu.⁹ To se týká nejen nákladů na státní správu, ale právě tak i využívání fondů, které je třeba vyplácet ve formě různých dávek. Klasickým příkladem jsou samozřejmě dávky v nezaměstnanosti (pokud jde o platby jednotlivcům). Jestliže nebude chování pracovníků (zaměstnaných i nezaměstnaných) podřízeno státní kontrole, jako je tomu v Rusku, racionální užití fondů dostupných k podpoře nezaměstnaných nevyhnutelně znamená, že tyto dávky budou podstatně nižší než mzda, o níž se nezaměstnaný domnívá, že by mohl vydělat. Jak plyne z amerických statistik pohybu pracujících, ve Spojených státech za normálních okolností existuje dosti početná vrstva zpola dobrovolně a zpola nedobro-

volně nezaměstnaných, která bude představovat tím větší břemeno, čím nesvědomitější bude správa dávek v nezaměstnanosti a čím vyšší budou tyto dávky v poměru ke mzdám. I to může ovšem způsobit, že se úrovně 200 miliard dolarů dosáhnou nepodaří.

Existuje ještě jedna další podmínka, již bude potřeba splnit, pokud se má tato možnost uskutečnit: „politika“ ani byrokracie nesmí být překážkou, která nám zabrání v tom, abychom dosáhli, čeho dosáhnout můžeme. Nic by nemělo být očividnější než skutečnost, že obchodní mechanismus nemůže náležitě fungovat, jsou-li jeho nejvýznamnější „provozní parametry“ – tedy mzdy, ceny a úroky – převedeny do politické sféry a tam se s nimi nakládá podle potřeb politické hry nebo (to bývá někdy ještě vážnější) podle předstáv kdovíjakých plánovačů. K doložení tohoto tvrzení úplně postačí tři příklady. Především, reálná situace pracujících (pokud se nijak nezmění) může pokroku směrem k cíli, jímž je dosažení hrubého národního produktu ve výši 200 miliard dolarů (a ještě více jeho dalšímu růstu), zabránit, a to i v tom případě, že veškeré ostatní podmínky budou příznivé. Výše mezd, která s výší národního důchodu souvisí, je jen jedním z důvodů, proč tomu tak je: stejný význam má také narušení podnikatelského plánování a dezorganizace dělníků. V těchto podmínkách dochází ke snížení dosažitelné úrovně výroby a navíc ani zaměstnanost nemůže dosáhnout úrovně, které by za normálních okolností bylo možné dosáhnout, poněvadž zaměstnavatelé začnou být mimořádně odměňováni za to, že mají tak málo zaměstnanců, jak jen dokáží – je to svého druhu „útek od práce“.¹⁰

¹⁰ Čtenář si dozajista povšimne, že na zvýšení produkce a nárůst zaměstnanosti se tu nepohlíží jako na jedno a totéž. Ve skutečnosti je možné (s jistými omezeními) snižovat zaměstnanost, aniž to povede k poklesu produkce, popřípadě naopak zvyšovat produkci i bez odpovídajícího nárůstu zaměstnanosti. Důvod, proč současná pojednání vytvářejí dojem, jako by produkce a zaměstnanost kolísaly přímo úměrně, souvisí s jedním z nejdůležitějších rysů keynesiánského systému. Tento systém předpokládá stálou úroveň kvantity a kvality průmyslového vybavení, takže kombinace různých faktorů produkce nemůže v jeho pojetí nijak zásadněji kolísat, a to jej omezuje na otázky poměrně krátkodobých příčinných souvislostí. Kdyby tento předpoklad platil (a on v nejbližším výhledu skutečně platí, přinejmenším zhruba), zaměstnanost a produkce by opravdu musely kolísat společně, i když vztah přímé úměry by mezi nimi ani v takovém případě obecně vzato nepanoval.

Jak si čtenář nepochybně také povšimne, z naší argumentace vyplývá, že změny úrovně peněžních mezd mohou způsobit změny zaměstnanosti, a to v opačném směru. Ve skutečnosti se domnívám, že vysoká úroveň peněžních mezd byla v Americe odjakživa jednou z hlavních příčin nezaměstnanosti (zvláště to platilo ve třicátých letech) a že podobné důsledky můžeme očekávat i v následujících letech, pokud se v politice vysokých mezd bude pokračovat. Toto tvrzení odporuje keynesiánské ortodoxii i názorům některých jiných ekonomů, ale na tomto místě ho dokazovat nemůžeme. Je výhodné, že z hlediska našeho bezprostředního cíle (tedy do té míry, nakolik nám tu jde o rok 1950

⁹ Teorii, která tvrdí pravý opak, se budeme zabývat níže, viz odstavec 5.

Za druhé, další překážkou zvýšení produkce je cenová regulace, jak je dosud prováděna – ať už čtenář za její výhody považuje cokoli. Doslechl jsem se, že stalinský režim podporuje kritiku své byrokracie; u nás k ničemu podobnému očividně nedochází. Podrobím se nárokům v současnosti převládající etikety a už dopředu uznám, že v O. P. A. odvádí mnoho zdatných lidí znamenitou práci, a mnozí další, už méně zdatní, dělají to nejlepší, co je v jejich silách. Mám-li nějaké pochybnosti o tom, čeho tato instituce až do této chvíle dosáhla, alespoň protentokrát je potlačím, zvláště s ohledem na to, že její nejočividnější selhání souvisí s okolnostmi, na něž neměla žádný vliv. Přesto bychom však měli uznat, že přinejmenším v současnosti je politika podpory zvyšování mzdové úrovně ve spojení s cenovou regulací – samozřejmě pokud nemá být jejím účelem srazit soukromé podnikání na kolena – iracionální, a navíc brání i rychlému růstu produkce. A stejné to bude i v dalších letech. Narušeni systému relativních cen, které je způsobeno tím, že regulační agentura může některým cenám „stanovit strop“ (zpravidla se přitom jedná o ceny výrobků, jejichž producenti postrádají náležitý politický vliv) mnohem účinněji než některým jiným (totiž těm, jejichž výrobci potřebným politickým vlivem disponují), vede ke snížení hospodářské výkonnosti celého systému. Škody, které tu vznikají, kromě toho nejsou způsobeny jen stanovováním cen: podobně důležitá je také odměna, jíž se dostává neefektivitě v podobě „subvencování“ mnoha, kteří vyrábějí s vysokými náklady, a naopak „příškrcování“ těch, kdo se vysokým nákladům dokáží vyhnout.¹¹

a nikoli o dlouhodobější vývojové trendy) postačí méně dalekosáhlé tvrzení, s nímž by souhlasil i zesnulý lord Keynes: v podmínkách, jež v této zemi s největší pravděpodobností v příštích čtyřech letech převládnou, bude mít vyšší úroveň mezd (pokud ovšem nebude kompenzována dodatečným nárůstem cen) negativní vliv na úroveň produkce i zaměstnanosti, přičemž její vliv na zaměstnanost bude výraznější.

¹¹ Nepředstírám, že by mi bylo jasné, k čemu nakonec povedou nynější zmatky, jež způsobilo prezidentské veto zákona o cenové regulaci (*Price Control Act*) a měsíc nato schválení úplně jiného zákona, kterým se předepisuje rychlé odstranění cenové regulace. Jsem však připraven argumentovat, že O. P. A. tak, jak ve skutečnosti fungoval, ani nemohl nebránit přechodu k efektivnímu mírovému hospodářství, a všechny možné výsledky současných zmatků budou jistě označovány za pádný důkaz nezbytnosti zachování cenové regulace. Vzhledem k tomu musím čtenáře požádat, aby se zamyslel nad dvěma body. Za prvé, argumentace ve prospěch odvolání cenové regulace není totéž co argumentace pro její okamžité zrušení bez jakékoli přípravy či přechodného období v situaci, kdy nikdo nic takového neočekává a nikdo na to nejspíš není připraven. Za druhé, pokud současná administrativa v reakci na svou porážku pomstychtivě útočí na cíle, které si vybrala kvůli jejich nepopularitě spíše než z důvodů, jež by se daly racionálně obhájit, může to vést k důsledkům, které nebudou mít se zrušením cenové regulace *per se* nic společného. Co se týče problému inflace, viz níže, odstavec 4.

Vytrvalé – a veřejným míněním ve skutečnosti podporované – nepřátelství byrokracie k samosprávě v průmyslu (tedy k sebeorganizaci, samo-regulaci a spolupráci) představuje třetí z překážek řádného pokroku a když na to přijde, také rozvoje, který by mohl vyřešit mnohé z nesnází daných obchodním cyklem a vposledku i otázkou přechodu k socialistickému režimu. Mluvčí byrokracie stále znovu popírají, že by tento názor měl nějaký reálný základ, poněvadž společné jednání obchodníků je ilegální a stává se předmětem vyšetřování jen tehdy, plynou-li z něj „předem dohodnutá omezení“. Avšak i v tom případě, že bychom takovou legalistickou interpretaci přijali (a kdybychom přijali i oficiální pojetí toho, co představuje taková „předem dohodnutá omezení“ – anebo protispolečenské praktiky všeobecně)¹², stále by bylo zřejmé, že a) koncept „omezení“ zahrnuje většinu pokusů o průmyslovou spolupráci v oblastech cenové politiky i produkce včetně těch případů, kdy taková spolupráce plní významnou funkci; b) hraničním případům, jakož i těm, v nichž sice omezení sehrává určitou roli, ale nepředstavuje hlavní předmět dohody, se až příliš často nedostává nestranného posouzení, protože o nich rozhodují lidé nedostatečně seznámení s povahou obchodních problémů a v některých případech i přesvědčení odpůrci systému, který mají regulovat, nebo přinejmenším „velkoobchodních“ prvků tohoto systému; a c) neustále hrozí nebezpečí postihu za přečiny, které často nebývá snadné odlišit od neškodné obchodní praxe, a toto nebezpečí může mít pro chod podnikání důsledky, jež nejsou v ničím zájmu a nikdo o ně nestojí.

Poslední bod slouží v určitém smyslu jako ilustrace problému pracovní síly, problému O. P. A. i problému „antimonopolního“. Tomuto faktoru současné situace navíc nikdy nebývá dopřáno takové pozornosti, jakou by si zasloužil – mám zde na mysli související vyčerpávání podnikatel-

¹² Ovšem když na to přijde, tyto představy jsou nepřijatelné. Spadá sem sice množství praktik, které musí být postaveny mimo zákon v jakémkoli systému a nikdo o tom nepochybuje, avšak kromě nich bývá odsuzována i celá řada dalších postupů, k nimž se právnícká mysl staví prostě tak, jak to předepisují různé lidové předsudky. Významným zdrojem příkladů je diskriminace. Dokonce i ti nejschopnější ekonomové budou mít značné potíže při rozboru *vškerých* dopadů každého konkrétního případu. Není-li však spravedlnost vykonávána na základě ničeho jiného než obecných právních či lidových sloganů a „podnětů“ v podobě demonstrací, může se stát, že se prvek zdravého selského rozumu obsažený v protidiskriminačním přístupu brzy vytratí. Dobře míněná metoda výběrového řízení, jejímž cílem je všehovšudy umožnit případy, kdy je formálně ilegální diskriminace ku prospěchu *všech* zúčastněných stran (a takové případy jsou, nebo by alespoň měly být známy každému, kdo absolvoval alespoň úvodní seminář z ekonomie), může mít za následek, že dojde k nanejvýš popuzující svévoli. Jen mimochodem poznamenávám, že lze určit metody vedoucí k nápravě tohoto stavu věcí.

ské a manažerské energie. Podnikatel, kterého dnes a denně vyvádí z míry nejen to, že musí čelit stále novým institucionálním podmínkám, ale i nutnost zodpovídat se bez přestání různým výborům, už zkrátka nemá sílu vypořádat se s technologickými nároky a obchodními problémy. O mechanistickém přístupu ekonomů, jakož i o vzdálenosti, která dnes tyto lidi dělí od „skutečného života“, vypovídá mnohé fakt, že tento zcela konkrétní „lidský prvek“ čehosi, co je koneckonců lidským organismem, si uvědomuje tak možná jeden z deseti – ačkoli snad nikomu rozumnému by neunikla například skutečnost, že tento faktor přímo souvisí (jakožto jedna z mnoha příčin) s poměrně nepříznivou hodnotou indexu fyzického objemu průmyslové výroby za rok 1945. A to ještě není všechno. Úspěch v obchodním podnikání záleží v nynější situaci více na schopnosti vyjednávat s dělnickými předáky, politiky a státními úředníky než na tom, co v původním smyslu slova znamená podnikatelské nadání. S výjimkou největších koncernů, jež si mohou dovolit zaměstnávat v různých typech vedoucích postavení skutečné specialisty, bývají tudíž tato místa obsazována lidmi, kteří by se dali popsat jako „opravovatelé“, případně „řešitelé problémů“, spíše než „producenti“.

Čtenáři se může zdát, že politika vyhovující hlavním bodům, jež jsem tu nyní nastínil, vůbec nepřipadá v úvahu – musí být rozmetána v bouři spravedlivého rozhořčení a ztroskotat na skaliscích sabotáže nebo jiných forem odporu, takže představa hrubého národního produktu ve výši 200 miliard dolarů je všehovšudy krásný sen. Tento závěr je však poněkud unáhlený. Na jedné straně je ekonomický mechanismus této země dost silný na to, aby *jistou míru* plýtvání a nerozumu – včetně, jak jsme viděli, nezaměstnanosti, které by bylo možné předejít, a vlastně je tak spíše cenou za individuální svobodu – dokázal přežít. Na straně druhé je na politicích i na veřejnosti v poslední době možné pozorovat jisté příznaky toho, že „přicházejí k rozumu“. Nesmíme zapomenout ani na tvárnost lidské přirozenosti, jež zde byla tak často zdůrazňována (viz zvláště kapitola XVIII, oddíl II). Pokus s Novým údělem a s obdobím války, jež přišlo po něm, snad nevedl k jasným výsledkům, protože průmyslová buržoazie nikdy neočekávala, že by takové podmínky měly přetrvat. Vzdor tomu však k jistému „vzdělání“ nepochybně došlo. Možná, že není třeba ničeho více než poměrně drobných změn existujícího daňového systému, ne-li k dosažení maximální efektivity, tedy alespoň k tomu, aby se dosáhlo stavu, který se k ní bude v rozumné míře blížit.¹³ V jiném směru by i relativně méně vý-

¹³ Například následující opatření – a nejde tu opravdu o nic více než o příklad několika z mnoha myslitelných metod – by do značné míry mohla stačit. a) Odstranění dvo-

razné zvýšení právní ochrany – jakého by se dalo dosáhnout kupříkladu pomocí náležitých sjednocení průmyslové legislativy – mohlo osvobodit pracovní den podnikatele od mnoha nepříjemností trvale mu hrozících

jitého zdanění všech výnosů průmyslových korporací, které jsou vypláceny ve formě dividend. Vzhledem k britské praxi by to jistě nedávalo oprávnění k „bouři spravedlivého rozhořčení“: náš postup je stejný jako ten německý a ryze formální argument, o který se opírá, pochází od německého ekonomy Adolfa Wagnera (1835–1917). b) Povolení odečítat od zdanitelného příjmu tu část celkového příjmu jednotlivce, která je vynakládána na investice. Osobně souhlasím s názorem profesora Irvinga Fishera, podle něhož by měla být odečtena spíše ta část, která je *uspořena* (především vzhledem k nebezpečí inflace). Abych se však nedotkl případných keynesiánských citů svých čtenářů, omezím se tu na část investovanou. Technické obtíže s tím spojené nejsou nijak vážné, anebo přinejmenším nejsou nepřekonatelné. c) Přijetí jedné z několika dostupných metod, jež umožňují v plné výši odečítat kumulované ztráty. d) Znárodnění, systematizace a rozvoj daně prodejných čili daně z obratu. To by se všem, kdo se obdivují Rusku, mělo zamlouvat, místo aby se jich zmocňovaly záchvaty zuřivosti. Když na to přijde, daňové sazby podobné těm v Rusku (například 31 centů z libry nejlepší pšeničné mouky [v Moskvě pro rok 1940] nebo – protože převod rublových částek na dolary je pokadě značně ošemetný – 62 procent z prodejní ceny brambor, 73 procent z prodejní ceny cukru a 80 procent v případě soli; viz P. Haensel, „Soviet Finances“, *Openbare Financiën*, č. 1, 1946) a navíc uplatňované na obyvatelstvo tak zoufale chudé, jako jsou ruští lidé, vytvářejí prostředí, kde je prodejní daň opravdovou metlou. Pokud jsou však daňové sazby umírněné a jedná-li se o zemi tak bohatou, jako jsou Spojené státy, stává se daň z obratu vynikajícím a zcela neškodným nástrojem veřejných financí, užitečným zejména jako finanční opatření, jež prospívá výhradně skupinám s nízkým příjmem. Takto by bylo možné získat pět nebo šest miliard, aniž by novou zátěž kdokoli vážněji pocítil. Protože by ovšem vlády jednotlivých států a místní správy musely být kompenzovány za ztráty daňových výnosů souvisejících se znárodněním této daně (přísně vzato není samozřejmě na místě mluvit o jejím „zavedení“) a protože by navíc bylo nutné provést určitá způsobená již vybíraných spotřebních daní, stěží můžeme očekávat, že by celkový zisk federálního rozpočtu převyšoval dvě či tři miliardy, a tak by prodejní daň ve spojení s určitými spotřebními daněmi mohla mít výnos někde mezi devíti a deseti miliardami. e) Znárodnění a drastické omezení dědičné daně ve prospěch manželek a dětí. Důvodem tohoto opatření je skutečnost, že v současnosti platná legislativa, podle níž se konfiskuje všechno, co přesahuje velmi skromné částky, odstraňuje z kapitalistického schématu věcí jeden z jeho zásadních prvků. Pokud někdo schvaluje takovou konfiskaci z mimoekonomických důvodů, má ze svého vlastního hlediska plně právo hájit náležitý ústavní dodatek, ale pokud by ji někdo schvaloval s odvoláním na ekonomickou argumentaci, tak jak je rozvedena na str. 373 pojednání *General Theory of Employment, Interest and Money* od zesnulého lorda Keynesa (případně na základě argumentů z tohoto pojednání odvozených), zcela by se měl.

Nejde o otázku, co by *politicky* uspokojilo zájmy těch, kdo zde nějaké zájmy mají. Ovšem když na to přijde, většina návrhů daňové reformy, které byly až do této chvíle předloženy organizacemi průmyslníků, jsou charakteristicky umírněné; z hlediska naší argumentace to sice nemusí hrát velkou úlohu, zřejmě to však ukazuje, jak efektivně je už nyní podnikatelská třída „vzdělána“.

ze strany různých svévolných potížistů. Získají-li jednotlivé kontrolní orgány potřebnou praxi a dostane-li se lidem, kteří v nich působí, lepšího vzdělání, mohlo by těchto nepřijemností ubýt ještě dramatictěji.¹⁴ A co se týče situace dělnictva, snad se dá čerpat jistá útěcha ze skutečnosti, že politika odpovídající tomu, nad čím jsme se tu zamýšleli, nemusí znamenat zrušení žádné z vymožeností, které většina lidí považuje za hlavní úspěch sociální reformy spojené s Novým údělem, a naopak poskytne hospodářskou základnu k jejich dalšímu rozvoji. Stojí za zvláštní pozornost, že idea roční mzdy ohrozí náš cíl jedině v případě, že bude zavedena, spravována a financována takovým způsobem, aby natopila pokud možno co největší škody. Sama o sobě je to docela rozumná myšlenka.¹⁵

I přesto však musíme být nezdolnými optimisty, očekáváme-li, že tyto nezbytné úpravy budou skutečně provedeny – anebo přinejmenším, že v politické situaci, která v zemi převládá, vznikne vůle pustit se do podobně vážného a sebezapření vyžadujícího úkolu, jež neoslavují žádné slogany. Navíc tu hrozí početné nesnáze související s nejrůznějšími detaily, aniž ti, kdo na sebe tento úkol vezmou, mohou očekávat, že se jim dostane uznání či díky. Masám lidí by se Amerika, jež by byla výsledkem jeho úspěšného splnění, sice líbila, jenže člověku, který by se ho ujal, by se dostalo jen obecné nenávisti.

¹⁴ Odvolávám se tu na postřeh, který je důležitý pro mnohem více otázek, než jen pro tu, již se bezprostředně zabýváme. Dobrá byrokracie vzniká dlouhodobým růstem a nedá se prostě jen vytvořit, jakmile je k tomu náležitá vůle. Byrokratické instituce Spojených států vykazují potíže spojené s rychlým růstem až do té míry, kdy to dočasnou politiku plavby pod plnými plachtami činí otázkou nejen veřejného zájmu, nýbrž i zájmů těchto institucí. Washingtonská byrokracie dosud mimo jiné nenalezla místo ani sama sobě. Stále znovu a znovu se stáváme svědky toho, jak její pracovníci usilují o realizaci *svých vlastních* programů, pokládají se za reformátory a vedou jednání s kongresmany, senátory a se zaměstnanci ostatních institucí, aniž by se namáhali informovat o tom své nadřízené. Může se tak stát, že podmanivou sílu náhle získá idea, o níž nikdo netuší, kde se vzala. To vede jen ke zmatkům a selháním.

¹⁵ K ilustraci tohoto tvrzení postačí, rozpomeneme-li se na jeden detail naší nedávné historie. Zastánci Nového údělu se ve třicátých letech s oblibou pošklebovali sloganu „reforma versus zotavení“ (*Reform vs. Recovery*). Jak ukazují jejich úšklebky, velmi dobře si přitom uvědomovali, že se v tomto sloganu skrývá i prvek pravdy. Zvážíme-li, jak politické slogany obvykle vypadají, je třeba uznat, že tento byl v podstatě zcela spravedlivý. Musíme mu však rozumět v tom smyslu, že jeho hlavním terčem byl fušerský a nezodpovědný způsob, jímž byla „reforma“ prováděna – nikoli tedy některý z jejích vyhlášených cílů. Dnešní situace není tak docela nepodobná, přičemž naše neštěstí tkví zejména v tom, že některým lidem se právě narušení ekonomického procesu kapitalismu zamlouvá ze všech rysů probíhajících reformy nejvíce. Reforma, při níž by k žádnému ohrožení hospodářské situace nedošlo, by pro ně byla téměř nezajímavá a reformu prováděnou politikou, jež by zaručovala úspěch kapitalistů, by považovali za to nejhorší, co je mohlo potkat.

Až dosud jsme se nezmínili o problémech přechodu – ve skutečnosti nemají z hlediska toho, čím se tu zabýváme, nijak veliký význam. Jeden ohled však představuje výjimku: obtíže přechodu mohou mít totiž za následek vznik situací (a podobně mohou také motivovat přijetí opatření), jež mohou více či méně trvale bránit růstu produkce, a náš „odhad možnosti“ by byl v tom případě zcela neplatný. Nejočividnější a kromě toho i nejvážnější takovou situací je možnost inflace. Velkoobchodní cenový index pro rok 1920 byl zhruba 2,3 násobně vyšší než pro rok 1914. K jeho nárůstu došlo v důsledku válečného úsilí, jež bylo svým objemem (co do zboží i služeb) mnohem menší a trvalo podstatně kratší dobu než to, jež jsme prožili v nedávné době; navíc bylo v přepočtu na jednotku zboží a služeb financováno daleko odpovědněji. Nevzniklo nic, co by připomínalo současnou zátěž nevyřízených požadavků. Daňová zvýhodnění přitom poskytovala investorům motivaci zcela dostatečnou k tomu, aby si už natrvalo podrželi velké balíky válečných obligací. Nyní je situace taková, že upravená celková hodnota vkladů (kromě mezibankovních depozit a depozit vlády Spojených států a po odečtení položek, které jsou právě vybírány) a hodnota měny mimo banky dosáhla v dubnu tohoto roku 174 miliard dolarů (v červenci 1929 to bylo 55,17 miliard a červenci 1939 60,9 miliard). Nedá se také říci, jaká část veřejně držených vládních obligací se promění v hotové peníze z důvodů jiných, než je *platba dluhů*. Každý rozumný člověk by měl být schopen vytvořit si názor na to, co odtud v dnešních podmínkách plyne, zvláště vezmeme-li v úvahu, jak vláda schvaluje, a dokonce podporuje bezhlavé, ale rozšířené požadavky vyšší úrovně mezd – inflace totiž přichází z výplatních pásek.¹⁶ Tentýž rozumný člověk by neměl shledat příliš složitým rozhodnout se, co si má myslet o autorech, kteří prohlašují, že neexistuje „žádné“ nebezpečí inflace,¹⁷ jakož i o těch, podle nichž musí zběsilá inflace nutně vypuknout už co nevidět. S cílem dopracovat se k jedinému závěru, který má pro naši argumentaci nějakou hodnotu, a tváří v tvář nemožnosti vyloučit tu problém tak, jak by si zasluhoval, snad nyní mohu vyslovit svůj osobní názor prostě proto, aby bylo všechno jasnější. Zdá se mi možné – *pouze možné* – usilovat pro rok 1950

¹⁶ Čtenář si laskavě povšimne, že toto mé konkrétní tvrzení je ryze keynesiánské, takže by se mělo těšit souhlasu i ze strany ekonomů ve Washingtonu.

¹⁷ Sem musíme zařadit některé z těch prognostiků poválečné poptávky, kteří předpovídali, že ihned poté, co vládní poptávka související s válkou z větší části skončí, nepochybně vypukne krize provázená rozšířenou nezaměstnaností, jež si vyžádá další deficitní výdaje. Co se takových (krátkodobých) předpovědí týče, viz článek E. Schiffa, který má vyjít v příštím čísle časopisu *Review of Economic Statistics*. Dlouhodobými předpověďmi, jež tomu odpovídají, se budeme zabývat níže, viz odstavec 5.

o cenovou úroveň přesahující asi o 50 procent uvedenou hodnotu z roku 1928 (přičemž v období mezi těmito roky mohou nastat situace, kdy bude tato úroveň překonána); pokládám za *racionální* užívat v této souvislosti pohyby cenové hladiny jako nástroje přizpůsobení a domnívám se, že hrůzy takového nárůstu všeobecných cen jsou podobně jako hrůzy jejich poklesu v pozdějších letech značně zveličovány. Ovšem máme-li udržet nevyhnutelný nárůst cen pod touto hranicí, bude třeba přijmout několik opatření, jež jsou vesměs vysoce nepopulární, zpravidla vyžadují, aby je prováděli zkušení a schopní lidé (jež nikde nevidím), mají-li vést k výsledku, o který mi tu jde, a některá z nich navíc do určité míry omezí rychlost růstu produkce; nikdo se nedokáže postavit inflaci, aniž by v jisté míře nezasáhl také výrobu. Pokud se na druhou stranu neudělá nic kromě založení nějakého dalšího O. P. A. (*Office of Price Administration*) a tvrdého zdanění právě těch příjmů, které – dokonce i podle doktríny, kterou vyznávají naši radikálové – ke zvyšování inflace nevedou, a pokud se bude bez ohledu na následky pokračovat ve zvyšování mzdové úrovně, může velmi snadno vzniknout situace, kdy Washington ze zoufalství podnikne i tak neohrabané brutální kroky, jako je devalvace, „zmrazení“ depozit, vyhlášení „přímé správy“, potrestání „šmelinářů“ nebo „monopolistů“, případně i dalších obětí beránků tohoto druhu, přičemž si bude dávat velký pozor, aby se nedotkl farmářů. To však může stav našeho hospodářství rozvrátit do té míry, že se dostaneme do bezprostřední blízkosti nikoli našeho cíle 200 miliard, nýbrž spíše nějakého nedopeceného socialismu. Existují samozřejmě i jiné možnosti.

5. Stanovisko stagnacionistů

Zbývá nám už jen zamyslet se nad tím, co mnoho ekonomů považuje za poválečný problém *par excellence*: jak zajistit náležitou spotřebu. Až do této chvíle jsme našli množství důvodů k pochybnostem, zda cíle, který jsme stanovili (totiž hrubého národního produktu ve výši 200 miliard dolarů z roku 1928), bude možné dosáhnout už v roce 1950. Základem všech námitek byla ovšem možnost či pravděpodobnost, že do cesty se postaví překážky svou podstatou mimo hospodářský proces. Někteří ekonomové však v současnosti zpochybňují, zda je hospodářský proces sám schopen dosáhnout tohoto výsledku, přičemž většina těchto ekonomů (byť nikoli všichni) se ztotožňuje s několika konkrétními články politické a vědecké víry. Budeme zde o nich mluvit jako o stagnacionistech; tento termín se v poslední době rozšířil a získává si jistou oblibu.¹⁸

¹⁸ K některým obecným rysům stagnacionistického stanoviska viz výše, kapitola X.

Z našeho hlediska nejdůležitější typ stagnacionistické teorie rozvinul nedávno zesnulý lord Keynes. Čtenář se s jejím uplatněním na případ, kterým se tu zabýváme, seznámí nejlépe tak, že si prostuduje jeden nebo více odhadů poválečné poptávky zveřejněných v několika posledních letech.¹⁹ Jejich autoři se s námi shodují v tom, že *potenciální* produkci v roce 1950 stanovují na hodnoty řádově odpovídající našemu vlastnímu odhadu, a v dalším můžeme tedy náš rozbor zjednodušit tím, že budeme stále mluvit o hrubém národním produktu ve výši 200 miliard dolarů. Tito autoři jsou ve skutečnosti optimističtější než my, poněvadž netrvají na nezbytnosti toho, aby v obchodním prostředí převládaly podmínky podporující podnikatelské úspěchy,²⁰ a jejich úvahy jsou založeny na nevsloveném předpokladu, že současné politické a správní praktiky budou uplatňovány i nadále a nezmění se ani situace mezi zaměstnanci. Kromě toho odhlédnu ode všech námitek, které bych snad mohl vznést proti jejich odhadu nevyhnutelné minimální nezaměstnanosti nebo proti platnosti různých hypotéz, s jejichž pomocí stanovují výši čistého národního důchodu a disponibilního příjmu (neboli součtu individuálních příjmů po odečtení daní a povinných nedaňových poplatků). Z důvodů názornosti můžeme dále předpokládat, že disponibilní příjem se bude pohybovat přibližně okolo 150 miliard dolarů a nerozdělený zisk obchodních subjektů bude činit zhruba 6 miliard.²¹

Poválečná poptávka, anebo jinak řečeno, souhrn částek, o nichž se předpokládá, že je soukromé domácnosti utratí za nákup spotřebního zboží (s výjimkou nových domů), se potom určuje výpočtem založeným na údajích z předválečného období, dejme tomu z let 1923–1940, průměrném poměru výdajů za spotřební zboží na hlavu a disponibilního příjmu

¹⁹ Kritický rozbor těch nejvýznamnějších předložil A. G. Hart v článku „Model Building and Fiscal Policy“, *American Economic Review*, září 1945. Žádné další odkazy už z toho důvodu nebudou nutné.

²⁰ Přiznám se, že si čas od času lámu hlavu nad tím, zda si uvědomují, jak obrovskou poklonu tím skládají soukromému podnikání.

²¹ Tato čísla se blíží údajům jedné z prognóz poválečné poptávky a nepocházejí tedy ode mne. Nejsou rovněž slučitelná s experimentálními údaji, které posloužily jako základ našich úvah v oddílu II. Co se týče uplatnění této procedury také na minulá období (v takovém případě jsou hypotézy samozřejmě nahrazeny ověřenými fakty), viz např. *Federal Reserve Bulletin*, duben 1946, str. 436. Neměli bychom však zapomínat, že tyto údaje jsou uváděny v současných dolarech, a podobně je zapotřebí mít na paměti, že obrovská suma „čistých úspor jednotlivců“ neříká naprosto nic o poměru úspor v „normálních časech“. Ani údaje z let 1937, 1938, 1939 a 1940 bychom neměli přijímat zcela nekriticky: vždy bychom měli v první řadě brát ohled na definici úspor, kterou přijímá ministerstvo obchodu.

na hlavu (obě poslední hodnoty jsou přitom sníženy v závislosti na indexu životních nákladů), a uplatnění tohoto poměru na disponibilní příjem ve výši 150 miliard dolarů.²² Bude-li například výsledkem této procedury suma 130 miliard dolarů, plyne odtud zůstatek ve výši 20 miliard připadajících na spoření; pokud započítáme také nerozdělený zisk obchodních subjektů, bude zůstatek činit 26 miliard. Argumentace většinou pokračuje přehledem dostupných ventilů, jimiž může být tato suma odčerpána, a investičních možností (nové budovy, přírůstek inventáře, strojního zařízení a vybavení, zahraniční investice), a končí závěrem či domněnkou v tom smyslu, že tyto ventily v žádném případě nemohou odčerpat tolik, kolik budou lidé chtít v roce 1950 (za předpokladu národního důchodu na úrovni roku 1950 a při plné zaměstnanosti) naspořit, přinejmenším ne bez pomoci vlády. Odtud plyne nezbytnost vládních výdajů doma a případně také vládní aktivity, která si vynutí „zahraniční investice“. V poslední době si však oblibu získává ještě jiné doporučení. Protože za nynějších podmínek čelí každý, kdo hájí deficit státního rozpočtu, samozřejmému nebezpečí, že si z něj ostatní budou tropit posměch, washingtonští ekonomové udělali obrat a doporučují raději vyrovnané rozpočty, ovšem vyrovnané na úrovni velice vysokého zdanění. Daně podle nich musí být natolik progresivní, aby zabránily vysokým příjmům, které jsou hlavním zdrojem nebezpečí vysokých úspor. To odpovídá sloganu, podle něhož – v důsledku spoření těch, kdo mají vysoké příjmy – „v moderních společnostech se tou poslední příčinou nezaměstnanosti stává nerovnost příjmů“.

Vysoká úroveň národního důchodu, k níž jsme až dosud vzhlíželi jako k řešení mnoha ekonomických a sociálních problémů, se tak nyní stává problémem bezmála nejvýznamnějším ze všech. Protože vysoké příjmy znamenají vysoké úspory a protože tyto úspory nepůjde v plné míře vyrovnat investičními výdaji, nebude pro ekonomiku možné udržet se na vysoké úrovni jak příjmů, tak i zaměstnanosti (samozřejmě za předpokladu, že se na tuto vysokou úroveň vůbec někdy dostane), pokud jí v tomto směru nepomohou vhodná fiskální opatření. Naši pozornosti by také nemělo uniknout, že se tato teorie alespoň do jisté míry těší podpoře veřejného mínění a zvláště podnikatelských kruhů. Není nic běžnějšího než názor, že všechno bude v pořádku, jen pokud dokážeme motivovat lidi k tomu, aby „plně užívali své příjmy“, anebo pokud se nám podaří zajistit „dostatečně

²² Ve skutečnosti je ovšem tato procedura o něco složitější, než jak ji tu popisujeme. Používané regresní rovnice obsahují i faktor směřování, který bere v úvahu možné změny tohoto vztahu v určité časové perspektivě. Kromě toho v nich hrají roli důsledky odložené poptávky, jakož i akumulace peněžních prostředků. Zde však od těchto podrobností odhlédneme, což nám umožní lépe se soustředit na to, co je pro nás nejdůležitější.

vysokou zákaznickou poptávkou“. Otázka, proč by takovými pocity měli trpět i jinak inteligentní lidé, kteří nemají prázdný zájem na politickém programu zahrnujícím vládní výdaje ani na vyrovnání příjmů, dozajista nepostrádá na zajímavosti. Proč nebyla tato teorie dávno znemožněna a odhalena jako zcela směšná, to jsem schopen vysvětlit snad jen poukazem na podnikatelskou povahu naší země ve spojení se zkušeností posledních předválečných dvaceti let.

Odpůrci této teorie, kteří se jí pokoušejí oponovat tvrzením, že hrubý národní produkt, a tedy i národní důchod, bude nižší a že investiční příležitosti se ukáží být naopak větší, než předpokládají prognostici příliš optimistictví při odhadech příjmu a zároveň příliš pesimistictví, co se týče investic, nepochopili, oč tu ve skutečnosti tohoto či podobného typu může být bezesporu mnoho pravdivého. Zvláště lze zdůraznit, že v roce 1830 jistě nikdo neočekával (a ani nemohl očekávat) kapitálové nároky věku železnic, právě tak jako o padesát let později nebylo možné předpovědět kapitálové nároky věku elektřiny. Klíčový argument je však mnohem prostší. Teorie, o níž nám jde, se totiž opírá o předpoklad, že jednotlivci šetří – podle neměnného psychologického zákona²³ – zcela bez ohledu na přítomnost (anebo naopak nepřítomnost) investičních možností. Není pochyb, že v normálních případech tomu tak není. Lidé obvykle spoří s vyhlídkou na nějaký pozdější zisk, ať už v podobě peněz nebo nějakých služeb, které jim z investice vyplynou. Nejde čistě jen o to, že většina individuálních úspor – a prakticky všechny podnikatelské úspory, jež kromě toho představují většinu celkových úspor – je ukládána s vyhlídkou na nějaký konkrétní investiční záměr. Rozhodnutí investovat totiž zpravidla předchází rozhodnutí spořit a totéž velmi často platí také o samotném aktu investice. Dokonce i v těch případech, kdy někdo spoří, aniž by k tomu měl nějaký konkrétní investiční důvod, je každé zpoždění roz-

²³ Tento psychologický zákon říká, že *ve společnosti závisí výdaje na spotřebu (C) – a tudíž i částka, kterou má daná společnost zájem uspořit (S) – na národním důchodu (Y) tak, že pokud Y vzroste o ΔY , vzroste C o ΔC , přičemž platí, že $\Delta C < \Delta Y$; jinak vyjádřeno, $\Delta C/\Delta Y < 1$. To je docela keynesiánská hypotéza týkající se takzvané funkce spotřeby (*consumption function*), ale Keynes sám v některých případech užíval – a jeho následovníci tak činí často – silnějšího předpokladu, podle něhož s nárůstem příjmů roste *poměr úspor*. Na tomto místě nám však jde o původní hypotézu. Jen mimochodem se dá poznamenat, že nazýváme-li ji psychologickým zákonem, dopouštíme se tím zneužití pojmů. Psychologické zákony bývají v ekonomice hosty i přinejlepším dosti podezřelými, a navíc tvrzení, o něž se nám jedná, má ve skutečnosti na to, aby bylo počteno označením „psychologický zákon“, ještě menší nárok než například výrok, podle něhož intenzita naší touhy dostat další krajíc chleba poklesne v závislosti na tom, kolik krajíců jsme již předtím snědli.*

hodnutí investovat potrestáno ztrátou výtěžku za dotyčné období. Odtud zřejmě vyplývá, za prvé, že pokud lidé nevidí žádné investiční možnosti, za normálních okolností spořit nebudou, a proto v situaci, kdy investičních možností ubývá, pravděpodobně ubude rovněž úspor, a za druhé, že kdykoli začnou lidé viditelně projevovat „sklon k hotovým penězům“, jinak řečeno, kdykoli začnou mít sklon spořit, aniž mají zároveň i sklon investovat (mají tedy jen touhu hromadit), bude to třeba vysvětlit poukazem na nějaké konkrétní důvody, které je k takovému jednání vedou, nikoli prostě jen odvoláním na nějaký *ad hoc* postulovaný psychologický zákon.

Takové konkrétní důvody samozřejmě existují a je mezi nimi i jeden, který má značný význam v situaci, kdy nastane cyklická krize – což je příbližně vzato jeden rok z deseti. Když se vyhlídky začínou jevit jako nevalné a lidé neočekávají, že by jim jakýkoli podnik, do něhož by se případně pustili, mohl vynést cokoli jiného než ztrátu, samozřejmě odmítnou své úspory investovat (a dokonce i reinvestovat prostředky, které se jim právě vrací jako zisk z podniků, do nichž se pustili dříve), anebo investice dočasně odloží s cílem vydělat na budoucím snížení cen. Navíc úspory nejen neklesají, nýbrž naopak rostou přispěním všech těch, kdo očekávají, že jejich příjmy v blízké budoucnosti poklesnou, ať už v souvislosti s jejich podnikáním nebo se ztrátou zaměstnání. To je důležitý prvek mechanismu krize a deficitní výdaje státu vskutku představují jednu z nejsamozřejmějších metod, kterými je možné takové „začarované kruhy“ rozbít. Na tomto základě však není možné postavit obranu žádné teorie „nadměrných úspor“, poněvadž k takové situaci dochází jen v důsledku krize, takže krizi samotnou tak vysvětlit nelze. Nalézáme zde však psychologické vysvětlení keynesiánského psychologického zákona. Velká krize let 1929–1932 a pomalé zotavení z ní, na to nikdo hned tak nezapomene. Psychologický zákon a teorie hromadění, která je na něm založena, jsou ve skutečnosti pouhým zobecněním této zkušenosti.²⁴

Krizové hromadění tudíž nepředstavuje žádnou skutečnou výjimku z našeho obecného tvrzení, podle něhož rozhodnutí spořit závisí na rozhodnutí investovat a předpokládá je, ačkoli opak neplatí, poněvadž je možné financovat investici bankovním úvěrem a v takovém případě nemá zřejmě žádný smysl mluvit o tom, že by někdo spořil.²⁵ Existují zde sku-

²⁴ Domnívám se, že menší přizpůsobení tohoto argumentu vysvětlí s přihlédnutím k některým faktorům, jež v období války převládaly, i válečnou akumulaci hotových peněz, aniž bychom se museli utíkat k hypotéze, podle níž je lidské přirozenosti vrozena jakási neukojitelná touha hromadit.

²⁵ Naše tvrzení však není tak prosté, jak by se mohlo zdát čtenářům neobeznámeným s diskusí probíhající už od roku 1936, kdy vyšla *Všeobecná teorie* lorda Keynesa. Připo-

tečné výjimky, a kromě nich rovněž výjimky zdánlivé, ale jedny ani druhé nemají žádný zvláštní význam. Ke skutečným výjimkám patří hromadění s cílem nashromáždit poklad, což se, jak známo, dělalo v Indii, Číně a Egyptě, anebo jen dočasně, ze zvyku, který se vytvořil a přetrvával své racionální opodstatnění stejně, jako tomu může být v případě kteréhokoli jiného zvyku.²⁶ Ke zdánlivým výjimkám – podobným našemu případu krizového hromadění – patří například akumulace za účelem financování zvláště nákladného vybavení, což je sice možný, očividně však nedůležitý případ, anebo „spoření“ s cílem shromáždit prostředky pro krizové situace, stáří a podobně – k takovému spoření by se přistupovalo i v případě, že by neexistovaly žádné příležitosti získat jiný „výnos“ než pocit bezpečí.²⁷

míná, spíše než prostě opakuje, starou poučku „klasické teorie“ (Turgot, A. Smith, J. S. Mill) a nedá se obhájit argumenty, které ještě klasikům stačily. Pokud bychom je měli zcela prokázat, vyžádalo by si to dlouhou a únavnou argumentaci, jejíž plné rozvedení láká málokoho, protože vede jen k nemnoha novým a zajímavým výsledkům a naopak rozbíjí vše, co bylo v průběhu třicátých let s takovým úsilím vybudováno. Nedostatek prostoru nám neumožňuje předložit náležitý důkaz zde, avšak o jedné podrobnosti se zmínit musíme, abychom zabránili nedorozumění právě tak politováníhodnému jako přirozenému. Přestože naše tvrzení ukazuje, že stagnacionistická teze nemůže být založena na prvku úspor, a ačkoli to můžeme vyjádřit výrokem, že *v tomto smyslu* s úsporami žádná potíž není, neznamená to totéž co tvrdit, že s úsporami nejsou žádné potíže ani *v jiných ohledech*. S úsporami totiž potíže jsou a většina z nich se týká případu, kdy bývají osobní úspory prostřednictvím nákupu cenných papírů vynakládány na vyrovnání bankovních dluhů, jež firmy nadělaly při rozšiřování svého strojního zařízení a vybavení. To je však úplně jiná záležitost.

²⁶ Mohlo by se zdát, že vytrvalost zvyku spořit, pevně zakořeněného v buržoazním schématu života a zejména v jeho puritánských variantě, zde nehraje tak docela bezvýznamnou roli, ale mizení investičních příležitostí, které by takový zvyk učinilo iracionálním, by v nepřítomnosti dalších faktorů bylo dlouhodobým procesem, přičemž délka jeho trvání by byla dostatečná na to, aby mohlo dojít k adaptaci. Ekonomové ve Washingtonu, kteří i přesto chtějí tvrdit, že vytrvalost zvyku spořit, nyní již iracionálního, se stala významným faktorem ekonomické situace, si tak volky nevolky musí vybrat ze dvou možností: nezbyvá jim než připustit, že ve třicátých letech zavládla situace, kdy došlo ke krizovému hromadění (to ovšem znamená rezignaci na světově stagnacionistickou tezi), anebo uznat, že atraktivita investic poklesla poměrně náhle působením nějakého vnějšího faktoru, ovšem tímto faktorem nemohlo být nic jiného než politika, kterou tehdy sami podporovali. Pokud se rozhodnou pro druhou alternativu, osobně proti tomu určitě nebudou nic namítat.

²⁷ Nedůležitost tohoto případu plyne zvláště ze dvou skutečností: za prvé, akumulace takového typu je v současnosti značně vyčerpána (přestože s ohledem na kolísající národní důchod i na věkové rozložení obyvatelstva není možné očekávat, že přírůsteky a úbytky zůstanou na stejné úrovni), a za druhé, pokud existuje vůbec nějaké spoření, které by bylo motivováno peněžními výnosy, z faktu, že v celkové „nabídce“ je přítomen mimo jiné i prvek, jenž takto motivován není, žádný sklon k nadměrnému spoře-

Kdyby tudíž byly stesky stagnacionistů tím jediným, co nám přiděluje vrásky na čele, neměli bychom v podstatě žádné vážné důvody pochybovat o tom, že hrubý národní produkt hodnoty 200 miliard dolarů skutečně dosáhne. A kdyby se ukázalo, že dvacet miliard je více, než kolik se dá nově investovat (na úrovni výnosů, již drobní střadatelé shledají uspokojivou), lidé by docela s potěšením zbývající prostředky projedli. Neměli bychom si dělat starosti ani s opatřeními, jejichž účelem je motivovat lidi k tomu, aby „plně využívali své příjmy“, ani s ventily, jimiž mají být odčerpány podnikatelské a individuální úspory. Zejména bychom neměli pokládat za nezbytné nutit kohokoli k zahraničním investicím, jejichž obhajoba navíc v dnešní situaci není ničím jiným než pokusem učinit stravitelným cosi, co ve skutečnosti znamená spíše vynucení válečných náhrad.²⁸

Na druhou stranu bychom měli souhlasit se zastánci deficitních vládních výdajů v tom, že kdykoli hrozí nějaké nebezpečí (ať už z příčin vlastních mechanismu hospodářského cyklu nebo z kterýchkoli jiných) „sestupného kumulativního procesu“, jinak řečeno, kdykoli hrozí, že by mohla vzniknout situace, kdy omezí-li výrobu výrobce A, učiní kvůli němu totéž i výrobce B a tak dále v celém hospodářství, kdy ceny padají prostě proto, že padají, a nezaměstnanost živí vlastně samu sebe, deficitní výdaje vlády skutečně dokáží takový „začarovaný kruh“ prolomit, a tudíž – odhlédneme-li ode všech ostatních úvah – můžeme o nich plným prá-

ní neplýne. Toto tvrzení není sice třeba dále posilovat, ale když na to přijde, podporuje ho i pozorování, že v moderních podmínkách snižuje pojištění velmi výrazně částky, které jsou nutné k tomu, aby se dosáhlo cílů spojení na krizové situace: například péče o přestárlé či o potřeby žen a dětí dříve znamenala nutnost nashromáždit určitý „majetek“ (ačkoli ani tyto prostředky samozřejmě nezůstávaly neinvestovány), kdežto dnes se stejného zaopatření dosáhne pouhým „odmítnutím spotřeby“ ve výši platby pojistného. Z nárůstu ceny pojistného za posledních pětadvacet let vyplývá tedy pravý opak toho, co se z něj vyvozuje ve stagnacionistických pojednáních.

²⁸ Jsem dalek toho, tvrdit nebo naznačovat, že by z mravních nebo politických důvodů nebylo možné obhajovat potřebu, aby americký lid přinesl třeba i veliké oběti. Mělo by se však zcela upřímně říci, oč vlastně jde, a to s poukazem na související mravní a politické důvody, místo aby se popíralo, že se jedná o skutečné oběti, a argumentovalo se pochybnými ekonomickými představami. Dnes lidem předkládaná představa, že nějakou část nadměrných úspor by mohlo být možné s užitektem směřovat kamsi, kde očividně není žádná naděje, že by se prostředky mohly přinejmenším vrátit, natož aby přinesly nějaké výnosy, je navíc postup o to zákeřnější, že třída, jejíž úkolem by mohlo být této politice odporovat, jí s nadšením přijme: v systému vládních záruk riskují totiž jednotliví podnikatelé jen málo nebo vůbec nic. Národním ztrátám připisují velmi malou váhu, pokud vůbec nějakou – zvláště pokud se jim vysvětlí, že utrpěná ztráta je vzhledem k pracovním místům, která se v souvislosti s ní dají udržovat, spíše jakýmsi národním ziskem.

vem mluvit jako o účinném léku.²⁹ Vážná námitka tedy nesměřuje proti vládě vydávající v krizových situacích, jakmile vzniknou, prostředky s cílem zvýšit příjmy, nýbrž spíše proti politickým liniím, které vytvářejí krizové situace, v nichž se takové výdaje prosazují téměř samy.

6. Závěr

Ovšem naneštěstí platí, že kdyby šlo jen o prognózu toho, k čemu ve skutečnosti dojde, naše předpověď by se od očekávání stagnacionistů nelišila tak dramaticky, jak by snad čtenář mohl očekávat. Ačkoli na sklonu lidí spořit není čeho se bát, jiné faktory nám důvodů k obavám poskytují až dost. Neklid mezi zaměstnanci, cenová regulace, správa, která zbytečně vytváří potíže, a iracionální zdanění, to všechno jsou faktory, které mohou mít na příjmy a na nezaměstnanost takový účinek, že to bude vypadat jako přesvědčivý doklad stagnacionistické teorie. Mohou vskutku zavládnout podmínky, kdy se deficitní vládní výdaje prosadí samy. Můžeme se dokonce stát svědky situace, která skutečně bude vypadat jako nadměrné spojení, totiž nástupu takových podmínek, kdy mnozí lidé zaváhají, zda mají svá investiční rozhodnutí uskutečnit. Mluvili jsme o jedné z nabízejících se možností a shledali jsme, že hospodářskému procesu samotnému nejsou vrozeny žádné důvody, které by bránily tomu, aby se tato možnost uskutečnila. Viděli jsme však také, že existují důvody mimo hospodářský proces, které tomu zabránit mohou. Nemám v úmyslu předstírat, že mé znalosti toho, jak bude vypadat skutečný vývoj, sahají kamkoli dále. Avšak ať už budoucnost přinese cokoli, půjde o velice významný faktor sociální situace nejen ve Spojených státech, nýbrž právě tak i po celém světě. Ovšem to bude platit jen přibližně po následující půlstoletí, zatímco dlouhodobá diagnóza rozpracovaná v této knize tím ovlivněna nebude.

²⁹ Z tohoto důvodu byl Murrayho zákon ve své původní podobě (ovšem nikoli už v té formě, jak byl posléze schválen) *a do té míry, nakolik bereme v úvahu jen ryze ekonomické faktory*, skutečně nenapadnutelný. Kategorické odmítnutí vládních výdajů zvyšujících příjmy *za všech okolností* je sice pochopitelné a může být ospravedlnitelné z hlediska lidí, kteří se obávají, že dostane-li vláda takový nástroj do rukou, otevrou se tím dveře legislativní a administrativní nezodpovědnosti všeho druhu, avšak čistě ekonomicky vzato je hájit nelze.

III. Ruský imperialismus a komunismus

Dalším faktorem, jenž v naší diagnóze hraje důležitou roli, je vítězství Ruska nad jeho spojenci. Na rozdíl od hospodářského úspěchu Spojených států není však toto vítězství jednou z možností, nýbrž alespoň prozatím dovršenou skutečností. Výchozí pozice Ruska přitom nijak silná nebyla: na základě běžných zákonitostí politické hry se dalo vyvodit, že Rusku nezbude než přijmout cokoli, co se mu jeho spojenci rozhodnou vnutit, a hrát v novém mezinárodním řádu jen druhé housle. Dokázalo se ovšem vyšvihnout do postavení, kdy disponuje větší mocí, než jakou kdy měli v rukou carové, a to navzdory všemu, o čem se dá rozumně předpokládat, že si to Anglie a Spojené státy přály, a za co bojovaly. Navíc Rusku – a to je opravdový triumf – metody charakteristické pro tamní vládní systém umožnily rozšířit jeho reálnou moc daleko za území, jež byla oficiálně zabrána, a vytvořit tak dojem, že je mnohem menší, než ve skutečnosti je. Následkem toho neznámají všechny ty předstírané ústupky v kritických situacích, které kdykoli spolehlivě nadchnou příznivce *appeasementu* a úniku od skutečnosti, prakticky nikdy žádnou skutečnou obět, a to ani tehdy, nejsou-li pro Rusko – jak tomu v některých případech bývá – naopak ziskem.³⁰ Rozpomene-li se čtenář na cíle, jimiž Spojené státy po roce 1939 ospravedlňovaly svou politiku (demokracie, svoboda od strachu a nedostatku, práva malých států apod.), chtě nechtě bude muset připustit, že to, k čemu došlo, znamená kapitulaci bezmála tak úplnou, jaká by se dala očekávat v případě, kdyby Rusko nad svými dvěma hlavními spojenci dosáhlo vojenského vítězství.

Tento výsledek je v první řadě třeba nějak vysvětlit. Obávám se, že historičtí badatelé, kteří neberou v úvahu nic než neosobní síly (a kromě nich už snad jen jistý prvek náhodnosti), na tento úkol stačit nebudou. Všechny neosobní či objektivní faktory stály totiž proti Rusku. Dokonce ani obrovitá ruská armáda není prostě důsledkem početnosti ruského obyvatelstva a výkonnosti hospodářství, nýbrž spíše dílem jediného muže, jenž byl dostatečně silný na to, aby ruské obyvatelstvo udržel v zarvrženíhodné bídě a podřízenosti, což mu umožňovalo soustředit všechny síly zaostalého a mizerně fungujícího průmyslového aparátu a podřídit je vojenskému cíli. Ani to by však nepostačovalo. Ti, kdo nikdy nepo-

³⁰ Například udílení falešné samostatnosti zemím, které Rusko ve skutečnosti naprosto ovládá (jako je například Polsko), a přitom neústupně prohlašuje, že jde o nezávislé činitele, vede jen k tomu, že Rusko má pak v mezinárodních institucích k dispozici více hlasů, a ruská vláda kromě toho může doufat, že se jí dostane většího objemu dotací a půjček. Rusko by dnes bylo nepochybně slabší, kdyby celé Polsko prostě anektovalo.

chopili, jak se štěstí a nadání navzájem podporují, budou jistě v dlouhé posloupnosti událostí, které vedly až k tomuto ohromujícímu úspěchu, upozorňovat na početné šťastné náhody. Avšak dotyčná řada událostí obsahuje i právě tolik zoufalých situací, kdy byla celkem vzato značně vysoká pravděpodobnost, že bolševický režim vezme za své. Politické nadání spočívá právě ve schopnosti využít výhodných možností a vyhnout se nevýhodným tak dokonale, že když je po všem, povrchní pozorovatel nevidí nic než využití příležitosti k postupu vpřed. Sledujeme-li události od prvního mistrovského tahu, jímž bylo „srozumění“ s Německem, vidíme dílo skutečného mistra. Je jistě pravda, že Stalin nikdy nemusel čelit mužům stejných schopností, jakými je nadán on sám. To je ovšem jen další argument pro takovou filozofii dějin, která ponechává dostatek místa schopnostem vedoucích představitelů i zvláštnímu případu těchto schopností, kdy se na scéně objeví vůdčí jednotlivci. Realistický rozbor by měl tvářit v tvář „neosobní teorii“ učinit snad jen jediný ústupek: měl by uznat, že autokratovi řešení otázek zahraniční politiky nestěžují žádné úvahy toho typu, které nevyhnutelně rozptylují pozornost demokratického vůdce.³¹

Budeme-li podrobně zkoumat vývoj, může nám to pomoci porozumět tomu, jak k této neuvěřitelné situaci došlo, ale nijak nám to nepomůže pochopit, jak je možné, že se s ní svět nyní, když ji má docela jasně před očima, tak ochotně smíruje. V zásadě jde o problém přístupu Spojených států. Od zemí kontinentální Evropy, vyčerpaných, vyhladovělých a stále vystavených možnosti ruské odvety, se dá totiž jen stěží očekávat jakýkoli podstatnější odpor. Jedinou zemí evropského světadílu, která je na Rusku skutečně nezávislá, je Španělsko – tato skutečnost začala být nyní zásluhou ruské politiky k této zemi většinou z nás zřejmá. Francie by sice mohla být bezmála stejně nezávislá, v podobě komunistické strany je v ní však usaze-

³¹ Někteří čtenáři si povšimnou, že se v tomto bodě letmo dotýkáme starého sporu, který trápí historické sociology i historiky. Bude tedy nutné zdůraznit, že tu nekáží žádné uctívání hrdinů ani se nehlásím ke sloganu, podle něhož „historií dělají [jednotliví] lidé“. Metodologie, která se skrývá za zde předloženou argumentací, je ve skutečnosti daleko skromnější. Vysvětlujeme-li postup historických událostí, opíráme se přitom o veliké množství údajů. Sem patří údaje o podnebí, úrodnosti, rozloze a dalších charakteristikách zemí, ovšem podobně i o vlastnostech – v krátkodobé perspektivě neměnných – jejich obyvatelstva. Protože vlastnosti obyvatelstva tak docela neurčují vlastnosti jeho politických představitelů, a jejich vlastnosti zase tak docela neurčují kvalitu vedení, bude nutné mluvit o nich odděleně. Jinými slovy, v každé situaci jsou nervy a mozek muže u vesla právě tak objektivními skutečnostmi jako třeba množství železa nacházejícího se v železném rudě, která se v dotyčné zemi těží, a přítomnost nebo nepřítomnost molybdenu či vanadu.

na vůbec nejsilnější ruská posádka ze všech.³² Co se týče Anglie, lze pozorovat množství symptomů, z nichž vyplývá, že kdyby Anglie byla dokázala prosadit svou vůli, běh událostí počínaje rokem 1941 by byl zcela jiný a že všechny skupiny, jež mají v Anglii nějaký politický význam, pohlížejí na současnou situaci s odporem a obavami. Pokud Anglie vzdor tomu neuznává žádná důrazná stanoviska, lze to vysvětlit jen skutečností, že kdyby tak učinila, vzala by tím na sebe značné riziko, totiž riziko nutnosti vybojovat s Ruskem případnou válku bez pomoci druhých. Je sice krajně nepravděpodobné, že by v takovém případě Spojené státy nechaly Anglii na holičkách, avšak *jistě to není*. Proč ne?

Pozorovatel z jiné planety by pravděpodobně shledal očividným, že až už se na situaci díváme z kteréhokoli hlediska cti či praktického zájmu, naše země se nikdy nemůže smířit se stavem věcí, kdy je podstatná část lidstva připravena o to, co považujeme za základní lidská práva, zavládl horší krutost a bezpráví než v předchozí situaci, kvůli níž se vedla válka, a nesmírná moc a také prestiž se soustřeďuje v rukou vlády ztělesňující naprosté popření zásad, které jsou v té či oné míře významné pro převážnou většinu lidí ve Spojených státech. Není snad nadevše jasné, že tomuto národu by se nevyplatilo podstupovat oběti, aby mohl bojovat v ozbrojeném

³² To je velice pozoruhodná skutečnost. Svého času snad existovalo několik Američanů, kteří očekávali, že francouzský lid uvítá své osvobození nadšenými výbuchy vděčnosti a okamžitě začne pracovat na obnově demokratické Francie, v praxi jsme však byli svědky toho, co Léon Blum eufemisticky popsal jako *convalescence fatiguée*, neboli, řečeno bez výtáček, všeobecné nechuti k demokratickému postupu. Ve Francii působí tři strany, jež jsou početně zhruba stejně silné a také stejně neschopné sestavit funkční vládu založenou na demokratických principech. Jsou to: MRP (*Mouvement républicain populaire*, strana katolíků a gaullistů), klasičtí socialisté a komunisté. Tři aspekty situace ve Francii jsou pro nás zvláště významné: bezmála naprostá nepřítomnost „liberálních“ skupin, absence nějaké vhodné skupiny, s níž by mohli politici ze Spojených států spolupracovat zcela bez výhrad, a (to je vůbec nejdůležitější bod) vliv komunistů. Je zřejmé, že silné postavení komunistů se nedá vysvětlit tím, že by tolik Francouzů prodělalo konverzi a přihlásilo se ke komunistickým zásadám. Mnozí z nich totiž v doktrinálním smyslu komunisty nejsou: jsou to komunisté *ad hoc*, jinak řečeno, lidé, které komunisty učinilo jejich pojetí situace, v níž se francouzský národ nalézá. Avšak to znamená jen tolik, že jsou prorůstí. K Rusku vzhlížejí jako k „veliké skutečnosti našich dní“ a k moci, na níž skutečně záleží (od dolarů poskytovaných na poválečnou rekonstrukci se v tu chvíli odhlíží), k níž *il faut s'accrocher* a s níž Francie, pokud se má obrodit, musí stát bok po boku jako protivník Anglie a Spojených států v jakémkoli budoucím konfliktu – jenž se tím pádem mění v cosi jako světovou revoluci. Otevírá se nám tu vsuktku fascinující soustava problémů! Moje lítost nad tím, že v této knize už není možné náležitě se jimi zabývat, je do jisté míry zmírněna přesvědčením, že čtenáři by linii argumentace nejspíš stejně odmítli sledovat.

konfliktu, během něhož se miliónům nevinných žen a dětí děly nepředstavitelné hrůzy, pokud by nejhmatatelnějším výsledkem tohoto konfliktu bylo osvobození nejmocnějšího z diktátorů ode dvou armád, jež ho do té doby držely v šachu? Nelze přece nevidět, že tu jde o případ, kdy nechat práci rozdělanou je mnohem horší než vůbec se do ní nepustit. A navíc, druhá polovina úkolu by byla bývala nejen proveditelná, nýbrž také poměrně snadná, vždyt od chvíle, kdy Japonsko kapitulovalo, zajišťovala této zemi její vojenská síla a technologie – o hospodářské moci a z ní plynoucí možnosti pomoc poskytnout anebo ji naopak odeprít nemluvě – postavení nikým nezpochybnované dominance.

Ovšem pokud by dotyčný pozorovatel z jiné planety skutečně chtěl takto argumentovat, museli bychom vyjádřit obavu, že ani trochu neporozuměl politické sociologii. Ve stalinském Rusku zůstává zahraniční politika zahraniční politikou, jak ji známe z časů, kdy Rusku vládli carové. Ve Spojených státech je zahraniční politika naproti tomu politikou domácí. Existuje sice jistá tradice vycházející z postoje Washingtonova, ale je to tradice ve své podstatě izolacionistická. Na to, aby Spojené státy hrály složitou hru nevyhnutelně spojenou s jinou zahraniční politikou, žádnou tradici ani orgány nemají. Je-li země vzrušena propagandou, může přijmout nebo v zámoří sama začít prosazovat aktivistickou politiku, ale zakrátko ji to unaví a právě tak je unavena i nyní: unavena hrůzami moderní války, přinášením obětí, daněmi, jež se kvůli ní musí vybírat, vojenskou službou, byrokratickými omezeními, válečnými hesly a nakonec také ideály světovlády. Spojené státy se nemohou dočkat, kdy už se konečně vrátí ke stylu života, na jaký si zvykly. Vyzývají je, aby vynakládaly další vysilující úsilí – v nepřítomnosti jakékoli přímé hrozby útoku na Spojené státy – taková politika by se nemohla vyplatit žádné straně ani nátlakové skupině, jež by snad mohla mít o něco takového zájem. Nezdá se však, že by kterákoli ze stran či skupin měla zájem. Ti, jež motivuje vášnivá nenávisť k Německu nebo k nacionálně-socialistickému režimu, jsou nyní spokojeni. Argumentací, již ještě nedávno odsuzovali za to, že zavírá oči před skutečností, dnes sami podporují takovou politiku k Rusku, jakou v případě hitlerovského Německa ocejovali jako *appeasement*. Prohlédneme-li si seznam zájmových skupin, které utvářejí strukturu americké politiky, shledáme, že se bez výjimky shodnou – byť z rozdílných důvodů – právě jen na podpoře *appeasementu*. Farmářům na takových věcech nijak nezáleží. Organizované dělnictvo může, ale nemusí být skutečně ovlivněno svým proruským křídlem a může, ale nemusí být pravda, že odborové svazy, nebo přinejmenším některé z nich, by se jakékoli válce s Ruskem aktivně postavily. Těmito otázkami se nemusíme příliš zabývat (obvykle se stejně nedá postoupit za

kategorická prohlášení a právě tak kategorická popření), poněvadž v situaci, která dnes panuje, je pro politiky důležitý jedině fakt, o němž nikdo nepochybuje, že totiž dělnictvo, jež ani v roce 1940 válku nepodporovalo, staví se dnes rozhodně proti ní. Nejzajímavější je však skutečnost, že totéž lze prohlásit i na adresu podnikatelské třídy a že její postoj, který samozřejmě není proruský co do citění a směřování, je proruský ve svých důsledcích. Radikální intelektuálové buržoazii rádi připisují záměr vrhnout se při první příležitosti sovětské republiky po krku. Válku s Ruskem by nepochybně vykládali jako válku, kterou proti socialismu vede velký byznys, ale nic by nemohlo být nerealističtější. Podnikatelská třída má ve skutečnosti válečných hesel, daní a omezení také dost. Válka s Ruskem by kromě toho zvrátila směřování, které momentálně obchodním zájmům nahrává, a znamenala by ještě další daně a ještě více omezení. Dělnictvo by v jejím důsledku získalo ještě silnější postavení. Navíc by došlo nejen k narušení domácího obchodu, nýbrž i ke znemožnění budoucích vztahů velice lukrativní povahy. Sovětské Rusko se totiž může stát navýsost zajímavým zákazníkem: zatím ještě nikdy nedošlo k tomu, že by Rusové nezaplátili včas, a tato skutečnost podkopává antisocialistická přesvědčení mnoha dobrých a spolehlivě buržoazních podnikatelů. Tak totiž buržoazní mysl funguje odjakživa a bude tak fungovat navěky – dokonce i v případě, když už je provaz popravčího na dohled. Nebude přitom nijak zvlášť složité vysvětlit si tento nevábný obraz tak, aby se jím člověk nemusel příliš znepokojovat. Jen ať si Rusko spolkne jeden nebo dva státy – proč by nám to mělo přidělavat vrásky na čele? Pokud mu poskytneme dostatečné zásoby všeho, co potřebuje, přestane se na nás mračit. Po dvaceti letech budou Rusové nejspíš stejně demokratičtí a pacifističtí jako my – a budou myslet i cítit stejně, jako myslíme a cítíme my. Koneckonců, to už bude Stalin dávno mrtev.³³

³³ Výše uvedené věty jsou bez výjimky citáty. Jejich vypovídací hodnotu navíc dále umocňuje skutečnost, že se nejedná o odpovědi na otázky pokládané během nějakého rozhovoru, kdy by si respondent uvědomoval, že je zpovídan. Jsou to všechno spontánní výroky a mluvčí je pronesli, aniž jim přišlo na mysl, že tím odhalují duševní pochody charakteristické pro své uvažování, anebo spíše své nelogické a polovědomé postoje, jež se snaží *sami před sebou* racionalizovat. Až na třetí z výroků, který je svou naivitou zcela jedinečný, zazněla zmíněná tvrzení, případně výroky jim velmi podobné, opakovaně. Bezmála ve všech případech byl mluvčí na iracionalitu svého stanoviska upozorněn (jakož i na skutečnost, že to, co nyní říká, neodpovídá jeho postojům z let 1939–1941), nikdy to však nevedlo k odpovědi, kterou by bylo možné vyložit jako logické tvrzení. Zpravidla byly výsledkem projevy dobrušedné rozmrzelosti a někdy také gesta dávající najevo marnost, jimiž se sice podle všeho uznávalo, že kritika má jisté opodstatnění, ale vždy s dodatkem ve smyslu „ale k čemu to je“.

Zopakujme si ještě jednou: cílem této knihy není dovést čtenáře k nějakým konečným praktickým závěrům, nýbrž představit řadu analytických esejů, které mu mohou být užitečné při vyvozování jeho vlastních praktických závěrů. Kromě toho v záležitostech, které jsou tak náhodné a tak ovlivnitelné novými a nepředvídatelnými faktory, není prognóza ničím více než proroctvím, a tudíž nemá žádné vědecké opodstatnění. S důvěrou, že je to čtenáři zcela jasné, však nyní shrnu některé části naší předchozí argumentace a touto cestou se dostanu k čemusi, co se mi zdá správně označit za rozumný závěr, ovšem neučiním tak z žádného jiného důvodu než *pour fixer les idées*. Jinými slovy, uděláme nyní přesně to, co jsme v této knize udělali již dříve a mnohokrát, a to v případě velkého tématu socialismu obecně: provedeme extrapolaci zřejmých tendencí.

Skutečnosti, s nimiž jsme se letmo seznámili, podle všeho naznačují, že nedopustí-li se Stalin svého prvního životního omylu, v příštích letech žádná válka nevypukne a Rusko bude ponecháno v klidu, aby dál rozvíjelo své zdroje, obnovovalo své hospodářství a budovalo zdaleka nejmocnější válečnou mašinerii (absolutně i relativně), jakou tento svět kdy spatřil. To platí jen za předpokladu, který sice praktickou hodnotu tohoto dohadu omezuje, avšak nedomnívám se, že by ho činil zcela bezcenným: jakýkoli *velkolepý* akt agrese – akt agrese natolik velkolepý, že by dokonce i příznivci Ruska měli potíže s tím, vyložit ho jako dokonale ospravedlnitelnou „obranu“ – nepochybně může zažehnout válku prakticky kdykoli. Proti takové možnosti však musíme postavit fakta: především, na zahraniční politice stalinistického režimu není snad nic nápadnějšího než její opatrná trpělivost; dále, tomuto režimu může trpělivost přinést obrovské zisky; a konečně, díky imperialistickému triumfu, kterého už dosáhl, si může trpělivost dovolit a vzdát se pohraničních pevnůstek, kdykoli se zdá, že mu hrozí skutečné nebezpečí, anebo musí čelit „důraznějšímu tónu“, než je

S ohledem na poznámku uvedenou výše v této kapitole mi však nezbývá než uznat, že na čtvrtém z výše uvedených pokusů zavírat oči před skutečností může něco být. Sám jsem tu totiž hájil názor, že takové schopnosti, jakými disponuje nynější ruský vůdce, jsou mimořádně výjimečné, a to bez ohledu na národnost. Je-li tomu tak, nedá se popřít, že běh přírody dříve či později mnohé z dnešních problémů vyřeší. Připustíme-li ovšem, že na tomto argumentu *může něco být*, snadno se můžeme stát terčem námitky, že by na něm zase nemuselo být *tak mnoho*. V jistých ohledech kromě toho může být s nepřítelem vynikajících schopností snazší pořízení než s méně nadaným protivníkem – na tom ani není nic paradoxního. A navíc, pokud má být vybudován například koncern Standard Oil, je k tomu skutečně zapotřebí prvotřídního génia, ale jakmile vybudován je, žádní další géniové už k jeho provozu nutní nejsou. Až bude ruský stroj jednou dokončen a spuštěn, může běžet dál víceméně sám.

ten, s nímž se setkává v poslední době.³⁴ Výhlídky se ovšem fyzicky změny, jakmile skončí období rekonstrukce, jež může trvat, dejme tomu, deset let. Válečná mašinérie bude tehdy už připravena k nasazení a bude stále těžší ji nenasadit. A navíc, pokud se Anglie nevydá bolševickou cestou a pokud se *navíc* nevzdá ani svého tradičního postavení, už jen sama existence nezávislého ostrova se pro ruskou autokracii může stát něčím právě tak nesnesitelným jako v minulosti pro autokracii napoleonskou – a naopak. Podstatou churchillovských varování a ospravedlněním závodů ve zbrojení, které už začaly, je samozřejmě právě vědomí této skutečnosti.

Chceme-li si však uvědomit, jaký význam to všechno má, je třeba mít na paměti ještě něco. Jak v míru, tak i v případné budoucí válce – a ještě více v oněch přechodných situacích, jež sice nejsou válkou, ale hrozba války v nich hraje prvořadou roli – budou mít komunistické strany a jim podobné skupiny po celém světě z hlediska cílů ruské zahraniční politiky zcela mimořádný význam.³⁵ Vzhledem k tomu stěží překvapí, že se oficiální stalinismus v poslední době vrátil zpět k praktické propagaci blížícího se střetnutí mezi kapitalismem a socialismem (tedy k nadcházející světové revoluci), zdůrazňuje nemožnost trvalého míru, dokud kdekoli na světě bude přežívat kapitalismus, a tak podobně. Tím důležitější je však uvědomit si, že hesla podobného ražení jsou sice z ruského hlediska užitečná

³⁴ Stojí za pozornost, že v případě Německa roku 1939 nic z toho neplatilo; přesvědčivost naší argumentace se tak jen zvyšuje. Někteří čtenáři nejspíš nebudou v případě třetího z uvedených bodů souhlasit, alespoň co se týče situace, jež zavládla po Mnichovu. To je však pouhé zdání, poněvadž náš přístup k tehdejší německé ctižádosti se diametrálně odlišoval od toho, jak dnes pohlížíme na mocenské ambice Ruska. Z politického hlediska hraje zásadní roli skutečnost, že Německo v té době stále ještě nemělo v držení všechna svá historická území, kdežto stalinický režim dnes už musí uzavírat kompromisy jen v otázce území, jež jsou mu národnostně cizí (pokud je vůbec musí uzavírat), a to je daleko snazší. Navíc „důraznější tón“, o němž jsem se zmínil, bývá zatím uplatňován jen s cílem předejít dalšímu ruskému postupu.

³⁵ Pro účely argumentace, která nyní následuje, nebude našťastí nutné zabývat se otázkou, jaká je skutečná síla komunistické páté kolony v této zemi. V každém případě je však daleko větší, než by se dalo soudit na základě statistik, případně oficiálních vyhlášení mluvčích dělnických skupin, a určitě není zanedbatelná. Mám za to, že diskuse na toto téma, jakož i debaty o tom, jaký dopad by měly proruské postoje na efektivitu případného válečného úsilí, nejsou téměř k ničemu, poněvadž v nich vždy převládá zaujaté přehánění nebo naopak nedoceňování toho, oč jde, a navíc jejich účastníci nebyvají s to svůj předmět přesně definovat. Jak jsme již viděli, dá se zaujímat postoj, který je ve svých důsledcích proruský, aniž by byl nutně proruský i citově nebo co do cílů, jež sleduje. Lze také zaujímat komunistický postoj, který ve svých důsledcích není proruský. Mezi všemi těmito možnostmi (z nichž některé by nemusely mít podstatný vliv na to, jak by se dotyční lidé chovali v případě, že by skutečně došlo k vyhlášení války) je však třeba pozorně rozlišovat.

a snad dokonce i nezbytná, avšak zkruslují skutečnost, že stojíme před ruským imperialismem,³⁶ který – pokud odhlížíme od otázek páté kolony – nemá se socialismem vůbec nic společného. Proto také nespočívá problém Ruska v tom, že je socialistické, nýbrž že je to Rusko. Když na to přijde, je totiž stalinistický režim v podstatě vojenskou autokracií, která s ohledem na to, že vládne prostřednictvím jediné strany s neúprosnou stranickou disciplínou a nepřipouští svobodu tisku, vykazuje jeden z určujících rysů fašismu;³⁷ ruské masy jsou v marxistickém slova smyslu vykořisťovány. Lze porozumět i projevit soucit americkému intelektuálovi, jenž se nalézá v situaci, kdy takový systém nazývá demokratickým socialismem (nebo alespoň socialismem, který začne být demokratický někdy v budoucnu), ačkoli na druhou stranu máme i jisté právo zazlívat mu urážku naší inteligence, které se dopouští očekáváním, že mu to budeme věřit. Avšak zřejmé směřování tohoto režimu k tomu, aby svou moc rozšířil po celé Evropě a Asii, očividně nemůžeme jen tak ztotožnit se sklonem socialismu šířit se. Nelze ani se samozřejmostí očekávat, že rozšíření ruského panství povede k nástupu socialismu v kterémkoli z běžných významů toho slova. Zda se tak stane, to zcela závisí na skutečných, případně i domnělých zájmech ruské autokracie (viz poslední oddíl předchozí kapitoly). Toto tvrzení lze doložit analogickým příkladem stalinistické náboženské politiky: dokud totokratovi vyhovovalo, zůstávalo náboženství opiem lidu, avšak jakmi-

³⁶ Poněvadž výraz imperialismus patří samozřejmě ve slovní zásobě bulvární politické teorie k těm vůbec nejneužívanějším, bude nutné definovat význam, který mu na tomto místě připisujeme. Pro naše omezené účely nebude ovšem nezbytné rozebrat tento jev do detailů (ostatně jsem se o to pokusil již v monografii vydané zhruba před třiceti lety) a teprve poté přijmout definici, která by odpovídala výsledkům analýzy. Místo toho se spokojíme s následující definicí, přestože ji celkem vzato považuji za nedostatečnou (neodporuje však tomu, jak jsme tento termín užívali v kapitolách IV a XI této knihy): politiku označíme za imperialistickou tehdy, pokud je jejím cílem rozšířit moc vlády i na skupiny jiné národnosti, než je národnost dotyčné vlády, a to proti vůli jejich příslušníků. Rusko v době před válkou takto postupovalo např. ve Finsku, a během války i po ní v mnoha dalších případech. Charakteristickým rysem takové politiky je především její neschopnost připustit, že by existovaly nějaké přirozené hranice. Konkrétní fráze, kterými je motivována, nejsou důležité.

³⁷ Fašismus je jiný výraz, který je už zneužíván tak dlouho, že ztratil jakýkoli přesný význam. Když pozorujeme, jak se uplatňuje v běžném diskursu ve Spojených státech, dalo by se téměř dojit k závěru, že fašistická musí být každá politika, skupina či země, kterou mluvčí či pisatel užívající tento výraz nemá rád. V našem textu se však v souladu s politickou teorií, kterou jsme představili v této knize (kapitola XXII), fašismem vždy rozumí politická metoda monopolistického vůdcovství (v protikladu k vůdcovství kompetitivnímu). Jak si čtenář určitě povšimne, neříká se tím, že by v nějakém směru, nebo snad ve většině ohledů, byl stalinismus „totéž co“ hitlerismus nebo italský fašismus.

le si uvědomil, že pravoslavná církev by v některých částech světa mohla být užitečnějším nástrojem zahraniční politiky než komunismus a Světová federace odborových svazů (1945), bylo Rusko prohlášeno „národem milujícím Krista“ a ve funkci, kterou předtím vykonával carský „hlavní prokurátor Svatého synodu“, se po boku nového patriarchy – nadšeného turistu po východních zemích, jak se zakrátko ukázalo – objevil komunistický předseda nové „Rady pro záležitosti pravoslavné církve“. Je pravda, že ve všech zemích, kde Rusko může prosadit svou vůli, aniž se přitom musí ohlížet na taktické stránky zahraniční politiky, existují dobré důvody očekávat znárodnění průmyslu: znárodněný průmysl může totiž dobyvatel ovládat a vykořisťovat snáze, a navíc nemusí mít obavy, že se v něm zahnízdí opozice. Žádný další důvod však neexistuje a nelze rovněž říci, zda tento motiv převáží nad jinými motivy, jež si lze představit.³⁸ Dokonce si lze představit, že se další postup ruské moci ukáže být spíše překážkou vývoje tím směrem, který si většina lidí představuje a k němuž zaujímá různá citová stanoviska, kdykoli vyslovuje slovo socialismus.

Plést si problém Ruska a věc socialismu (pokud se nejedná o úmyslné zmatení v zájmu Ruska) tudíž znamená nepochopit skutečnou situaci dnešního světa. Ruský problém ovlivňuje věc socialismu jen ve dvou ohledech. Především, přítomnost komunistických skupin, případně prokomunistických frakcí skupin jinak nekomunistických, mívá sklon radikalizovat dělnickou politiku, i když tomu tak není pokaždé: například francouzští komunisté hlasovali proti dvěma důležitým socializačním opatřením. Celkem vzato – a ne-li z jiného důvodu, tedy alespoň s cílem dezorganizovat kapitalistické země – dostane však logika situace možnost prosadit se. A dále, v případě války budeme nutně čelit sociálním a politickým důsledkům, které má v moderních podmínkách jakákoli válka – skutečnost, že by se jednalo o válku mezi údajně socialistickou a údajně kapitalistickou zemí, na tom nic nemění.

³⁸ Čtenář si laskavě uvědomí, že všechna faktická tvrzení, která jsou součástí výše předložené argumentace nebo s ní souvisí, lze prokázat, bude-li to třeba, z oficiálních ruských zdrojů. Ve skutečnosti se dá veškerý materiál, o němž se naše argumentace a především diagnóza ruského režimu opírá, ověřit, aniž bychom se museli odvolávat na jakákoli faktická tvrzení, o nichž by případně mohly vzniknout pochybnosti. Cíleně jsem se tu vyhýbal zmínkám o čemkoli, co by se mohlo stát předmětem sporů (ačkoli v některých případech by to mohlo být pro další ilustraci povahy ruského režimu cenné), jako je například vraždění v dobytých a ovládaných zemích, z Gruzie známá praxe poutání trestanců řetězy k sobě anebo koncentrační tábory. Argumentace, již tu předkládám, by nebyla ani v nejmenším dotčena, pokud by se snad ukázalo, že v Rusku nikdy nedošlo k ničemu, co by se dalo označit za zvěrstvo.

PŘEDMLUVY A POZNÁMKY K POZDĚJŠÍMU VÝVOJI

Předmluva k prvnímu vydání (1942)

Tento svazek je výsledkem snahy shrnout ve srozumitelné podobě množství výsledků téměř čtyřiceti let uvažování, pozorování a bádání zaměřených na otázku socialismu. Problém demokracie si místo, jež nyní v tomto pojednání zaujímá, vynutil sám, poněvadž jsem shledal, že bez poměrně rozsáhlého rozboru tohoto problému nedokáži náležitě vyjádřit své názory na vztah mezi socialistickým řádem společnosti a demokratickou metodou vlády.

Ukázalo se však, že můj úkol bude obtížnější, než jsem původně očekával. Část velmi různorodého materiálu, který bylo potřeba nějak uspořádat, odrážela totiž názory a zkušenosti člověka, jenž v různých obdobích svého života dostal více příležitostí k pozorování, než kolik jich nesocialistické zpravidla dostávají, a na to, co viděl, reagoval neobyklým způsobem. Neměl jsem zájem zahladit všechny stopy, jež po sobě tato okolnost zanechala; kdybych se o to pokusil, kniha by přišla o mnohé, co na ní snad čtenáři shledají zajímavým.

Navíc tento materiál odrážel analytické úsilí člověka, který se sice vždy poctivě snažil proniknout pod povrch věcí, ale problémy socialismu na druhé straně nikdy natrvalo neučinil hlavním předmětem svého profesionálního zájmu, a tak může k některým tématům říci mnohem více než k některým jiným. Aby nevznikl klamný dojem, že chci předložit dokonale vyvážené pojednání, pokládal jsem za nejvýhodnější uspořádat materiál do pěti ústředních témat. Mezi nimi přirozeně existují spojení a můstky – jak doufám, podařilo se mi dosáhnout něčeho jako systematické jednoty výkladu. V zásadě jsou však oddíly této knihy téměř samostatnými, byť nikoli nezávislými analytickými eseji.

První část shrnuje netechnickým způsobem vše, co mohu říci – a když na to přijde, co už také několik desetiletí přednáším – na adresu marxistické doktríny. Začít rozbor základních problémů socialismu představením jeho Evangelia by bylo z marxistického hlediska dozajista zcela přirozené, ale jaký je smysl takové expozice v předsíni domu postaveného architektem, který sám marxistou není? Jejím účelem je podat zde svědectví o tom, že dotyčný nemarkxista připisuje marxistickému poselství jedinečný význam, který naprosto nezávisí na tom, zda je poselství přijato, nebo odmítnuto. Nebude to nejspíš snadné čtení, ale v dalším rozboru už žádné marxistické postupy uplatňovány nejsou. Přestože výsledky tohoto rozboru stále znovu porovnáváme s principy předloženými velkým socialistického myšlení, čtenáři, kteří se o marxismus nezajímají, mohou klidně začít až druhým dílem.

Ve druhé části – „Může kapitalismus přežít?“ – jsem se snažil ukázat, že nevyhnutelný rozklad kapitalistického systému povede právě tak nevyhnutelně k nástupu socialistického uspořádání společnosti. Mnozí čtenáři se budou divit, proč jsem pokládal za nutné dokazovat namáhavým a složitým rozbohem cosi, co se dnes rychle stává obecně přijímaným názorem, a to dokonce i mezi konzervativci. Učinil jsem tak proto, že většina z nás se snad shoduje v tom, k jakému výsledku vývoj nakonec dospěje, shoda však nepanuje v otázce, jaká je povaha procesu, který kapitalismus zabíjí, ani jaký význam je třeba připisovat slovu „nevyhnutelný“. Domnívám se, že většina předkládaných linií argumentace – jak marxistických, tak i těch populárnějších – se mýlí. Považoval jsem proto za svou povinnost dát si značnou práci (a přinutit k ní i čtenáře) s tím, abych náležitě podpořil paradoxní tvrzení, k němuž jsem se dopracoval: kapitalismus zabíjí jeho vlastní úspěchy.

Poté, co jsem dospěl k závěru (k němuž, jak soudím, dospějeme nakonec všichni), že socialismus je otevřenou možností, která se následkem současné války může stát možností *bezprostředně se otevírající*, jsem v následující třetí části – „Může socialismus fungovat?“ – shrnul širokou škálu problémů, které se týkají podmínek, za jakých lze očekávat, že socialistický řád bude z ekonomického hlediska úspěšný. Tato část se nejvíce blíží ideálu vyrovnaného rozboru rozmanitých souvisejících témat včetně problémů „přechodu“. Láska nebo nenávisť znejasnila totiž výsledky seriózního bádání, jehož se těmto otázkám dostalo (a nebylo ho zase tak mnoho), do té míry, že se dokonce i pouhá reformulace všeobecně přijímaných názorů zdála být na několika místech docela přínosná.

Čtvrtá část – „Socialismus a demokracie“ – je příspěvkem k debatě, která se vede již nějakou dobu. Čtenář by ovšem měl mít na paměti, že se tento oddíl zabývá pouze principiálními otázkami. Fakty a poznámky, jež se tohoto předmětu týkají, jsou rozptýleny po celé knize, nejvíce jich však najedeme ve třetí a páté části.

Pátá část je tím, za co se sama prohlašuje, totiž nástinem. Více než jinde jsem se zde snažil omezit na to, co mohu prohlásit na základě vlastních pozorování a poměrně velmi zlomkovitého bádání. Materiál, který je v této části zpracován, je tedy žalostně neúplný. Na druhé straně zůstává vše, co zde zpracováno je, dodnes živými fakty.

Nic z toho, co tato kniha obsahuje, doposud tiskem nevyšlo. Raná verze argumentace druhé části mi však posloužila jako základ přednášky, kterou jsem 18. ledna 1936 pronesl na fakultě (*Graduate School*) amerického Ministerstva zemědělství; tato instituce ji pak ve formě cyklostylových kopií rozšířila. Rád bych proto vyjádřil svůj dík A. C. Edwardsovi, předsedovi Organizačního výboru, za svolení, abych rozšířenou verzi zařadil do tohoto svazku.

Toto vydání je přetiskem knihy z roku 1942, nezměněným až na to, že k textu je nyní přidána nová kapitola. Důvodem, proč jsem upustil od úprav některých v textu užitých obrátů (o které úpravy by se jednalo, to jsem navíc mnohokrát naznačil), je skutečnost, že v otázkách, jakými se zabývá tato kniha, nebývá možné pozměnit jazyk formulace, aniž se tím zároveň změní také její smysl, nebo aniž by to přinejmenším vzbudilo podezření, že ke změně smyslu došlo. Připisuji navíc jistý význam skutečnosti, že ani události posledních čtyř let, ani kritické recenze mé knihy neovlivnily v ní uvedené diagnózy a prognózy – spíše se mi zdá, že je nejnovější události v plné míře potvrzují. Jediným cílem přidané kapitoly je ve světle těchto nových skutečností ještě dále rozvinout některé z postřehů uvedených v předcházejícím textu – především ve čtvrtém oddíle kapitoly XIX a v pátém oddíle kapitoly XXVII – a ukázat, jak současná situace odpovídá filozofii dějin, která je v knize nastíněna. V této předmluvě si chci povšimnout některých kritik či spíše typů kritiky, které byly proti mé knize namířeny (třebaže nikoli všechny se objevily v tisku). Chci tak ovšem učinit jen proto, že – jak doufám – odpovědi, které zde předložím, mohou být čtenářům k užítku; není tomu tak, že bych si chtěl postěžovat na přijetí, jehož se mé knize dostalo. Právě naopak, rád bych využil této příležitosti a vyjádřil svou vděčnost recenzentům za jejich neochvějnou zdvořilost a laskavost, a právě tak bych chtěl poděkovat za velkorysé úsilí i překladatelům knihy do sedmi cizích jazyků.

Hned na prvním místě chci věnovat pozornost dvěma kritickým poznámkám profesionální povahy. Jeden významný ekonom s vynikající mezinárodní pověstí vyjádřil nesouhlas s mým tvrzením, že v souvislosti se sociálním procesem popsáním v této knize mají obchodní zisky dlouhodobý sklon mizet: obchodní úsilí podle tohoto kritika vždy ponese své ovoce. Mám za to, že ve skutečnosti mezi námi není žádný rozpor až na to, že slova „zisky“ nepoužíváme ve stejném smyslu. Takové obchodní úsilí, které může být ještě pořád nezbytné i v hospodářství, jež se usadilo a funguje stabilně rutinním způsobem, určitě přinese ovoce, podobně jako každá jiná činnost jakkoli související s řízením a podnikáním. Já však beru ohled i na mzdy vedoucích pracovníků, poněvadž tak mohu vyčlenit a zdůraznit to, co považuji za nejvýznamnější zdroj průmyslového zisku, totiž zvláštní prémii, kterou kapitalistický řád oceňuje úspěšně zavádění nových typů zboží, nových výrobních postupů či nových forem organizace. Není mi jasné, jak by někdo mohl popřít, že dějiny průmyslu o významu tohoto

prvku kapitalistických výnosů svědčí velmi přesvědčivě. Myslím si také, že s rostoucí mechanizací průmyslového „pokroku“ (týmová práce ve výzkumných odděleních a podobně) musí tento prvek postupem času vzít za své a s ním se nevyhnutelně zhroutí i nejvýznamnější sloup podpírající ekonomické postavení kapitalistické třídy.

Avšak pokud lze soudit, ryze ekonomická stránka argumentace mé knihy se nejčastěji setkávala s kritikou (někdy vystupňovanou téměř ve střízlivost) namířenou proti tomu, co mnozí čtenáři považovali za obhajobu monopolistického postupu. Ano, domnívám se, že *značná část* současné debaty o monopolech, stejně jako *celá* dnešní debata o neblahých dopadech spojení, není než výrazem radikální ideologie a nemá ve skutečnosti žádné opodstatnění. Když hovořím méně vážně, někdy to formuluji ještě silněji, zvláště jde-li o „politické linie“, již prováděné či pouze navrhované, které se o tuto ideologii opírají. Nyní však považuji za svou profesionální povinnost pouze prohlásit, že všechno, co čtenář v mé knize k otázce monopolů nalezne, dá se vposledku vyjádřit třemi následujícími tvrzeními, o nichž se domnívám, že je asi žádný kvalifikovaný ekonom nemůže popřít.

1. Klasická teorie monopolního stanovování cen (teorie Cournot-Marshallova) není docela bezcenná, zejména přepracujeme-li ji tak, aby se týkala nejen okamžité maximalizace monopolního zisku, nýbrž i maximalizace za nějaké časové období. Tato teorie však pracuje s předpoklady natolik restriktivními, že její *přímé* uplatnění na reálný stav věcí nepřipadá v úvahu. Zvláště ji nemůžeme uplatnit tak, jak ji uplatňuje moderní učení, totiž při srovnávání způsobu, jak funguje ryze konkurenční ekonomika, a chodem hospodářství, v němž působí i významné monopolní prvky. Hlavním důvodem, proč to není možné, je skutečnost, že tato teorie počítá s danými podmínkami poptávky a nákladů, jež se v konkurenčním a monopolistickém případě neliší, kdežto z podstaty moderního velkého průmyslu plyne, že podmínky poptávky a nákladů jsou v případě velkých objemů výroby mnohem příznivější (a to nevyhnutelně) než alternativní podmínky, jež by zavládly ve stejných průmyslových odvětvích, pokud by se v nich uplatnila dokonalá konkurence.

2. Současná ekonomická teorie je z převážné části teorií správy daného průmyslového aparátu. Mnohem důležitější než způsob, jak kapitalismus spravuje dané průmyslové struktury, je ovšem postup, kterým je vytváří (viz kapitoly VII a VIII). V tomto tvůrčím procesu hraje však monopolní prvek zcela přirozeně podstatnou roli. Vezmeme-li to v úvahu, monopolní problém se dostává do úplně jiného světla – a totéž platí také pro legislativní a administrativní metody, jejichž použitím se snažíme s tímto problémem vypořádat.

3. Ekonomové, kteří tak rádi svolávají blesky a hromy na kartely a jiné metody průmyslové samosprávy, často neprohlašují nic, co by bylo samo o sobě nesprávné. Potíž je v tom, že svá tvrzení už nedokáží náležitě upřesnit. Vynechat ovšem nezbytná upřesnění, to znamená předložit jen část pravdy. Existují sice ještě některé další otázky, o kterých bych se v této souvislosti mohl zmínit, raději však obrátím pozornost ke druhému typu námitek.

Domníval jsem se, že jsem vynaložil mimořádné úsilí na to, aby bylo zcela zřejmé, že moje kniha není žádné politické pojednání a mým cílem není cokoli obhajovat. Poněkud mne tudíž pobavilo, že mi byl i přesto podsouván úmysl – a stalo se tak více než jednou, ačkoli pokud je mi známo, tiskem takový názor nevyšel nikdy – „obhajovat cizí kolektivismus“. Zmiňuji se o tomto obvinění nikoli kvůli němu samému, nýbrž proto, abych mohl uvést další námitku, která se skrývá za ním. Pokud jsem skutečně nehájil kolektivismus, ať už cizí nebo domácí, a vlastně ani cokoli jiného, proč jsem se s tím vším vůbec psal? Není snad úplně zbytečné vyvozovat ze známých skutečností důsledky, pokud to nevede k praktickým doporučením? Tato námitka mne velice zajímá, kdykoli se s ní setkám, protože je to ukázkový příznak postoje, kterým se dá v moderním světě mnohé vysvětlit. Vždy příliš mnoho plánujeme a příliš málo uvažujeme. Pociťujeme odpor, jsme-li vyzýváni k přemýšlení, a nesnášíme argumenty, které nám nepřipadají povědomé a nejsou v souladu s tím, čemu už věříme nebo čemu bychom chtěli věřit. Kráčíme vstříc budoucnosti tak, jako jsme před časem kráčeli vstříc válce: se zavázanýma očima. Právě v tomto směru jsem chtěl být čtenáři prospěšný: chtěl jsem ho přimět k myšlení. A pokud byl můj cíl takový, za žádnou cenu jsem nesměl odvádět pozornost čtenáře rozborem toho, co by se – nazíráno z nějakého konkrétního hlediska – „s tím mělo udělat“. Takové úvahy by si brzy zcela monopolizovaly čtenářský zájem. Rozbor jako takový má svůj charakteristický cíl a tohoto cíle jsem se chtěl držet, i když jsem si dobře uvědomoval, že mne mé rozhodnutí bude stát velkou část čtenářského zájmu, jež by několik stránek praktických závěrů jistě bylo vyvolalo.

To mne konečně vede k nařčení z „defétismu“. Rozhodně popírám, že by tento termín mohl být uplatněn v případě eseje, který je jen a jen rozborem. Defétismus je přece typem psychického stavu a mluví se o něm jen tehdy, je-li řeč o jednání. Skutečnosti ani důsledky, jež jsou z nich vyvozovány, nemohou být defétistické, a právě tak nemohou být ani nedefétistické, ať už to znamená cokoli. Zpráva, že se nějaká loď potápí, přece sama není defétistická – defétistický může být jen duch, v němž je přijímána. Posádka se může sesednout a pustit do pití, ale může se také rozeběhnout

k pumpám. Pokud námořníci zprávu jednoduše popřou, i když se opírá o pečlivě ověřené fakty, dá se o nich prohlásit, že utíkají před skutečností. I v tom případě, že by má tvrzení týkající se různých sklonů nebo směřování vyjadřovala konkrétní předpovědi více, než jsem zamýšlel, nikdy by z nich nevyplývaly defetistické důsledky – vždyť který normální člověk odmítne bránit svůj život prostě proto, že ať tak nebo tak, dříve či později bude muset zemřít? To se týká obou skupin, z jejichž strany toto obvinění zaznělo: přívrženců společnosti založené na soukromém podnikání i stoupenců demokratického socialismu. Na tom, porozumějí-li povaze sociální situace, v níž je jim souzeno jednat, mohou jedni i druzí jen získat.

Otevřená prezentace zlověstných skutečností navíc nikdy nebyla nezbytnější než dnes, protože právě dnes se zdá, jako bychom unik před skutečností rozvinuli v úplný systém myšlení. To je motiv, který mne dovedl až k tomu, že jsem připsal novou kapitolu, i má omluva za to, že jsem tak učinil. Skutečností a jejich důsledky, jež jsem v ní popsal, nejsou samozřejmě povzbuzující a nikoho určitě nenaplní pocitem bezpečí. *Nejsou* však defetistické. Defetista je ten, kdo slovy vyznává křesťanství a hlásí se i ke všem ostatním hodnotám naší civilizace, ale přesto odmítá povstat na jejich obranu – a nezáleží na tom, zda jejich porážku považuje za neodvratnou, nebo klame sám sebe marnými nadějemi, jejichž marnost je mu známa. To je totiž jedna ze situací, kdy optimismus není než jednou z forem odpadnutí.

Předmluva ke třetímu vydání (1949)

Toto nové vydání mi nabízí příležitost vyslovit několik poznámek o vývoji, k němuž v Anglii za poslední dva roky došlo. Kniha mi přitom poslouží jako vhodné východisko, neboť své poznámky budu moci jakoby vložit do obecného rámce rozboru, který jsem se v ní pokusil zkonstruovat. Vzhledem k času a prostoru, který tu mám k dispozici, nemohu ovšem předložit více než *membra disijecta*. Je zde však ještě jedna věc a byl bych velmi rád, kdyby byla čtenáři od samého počátku jasná. Nic není totiž mé myslí vzdálenější než úmysl kritizovat politiku kterékoli jiné země nebo jí nabízet „rady“. Pokládal bych to za přímo nestydaté. Pokud přesto některá má vyjádření znějí, jako bych takový úmysl choval, prosím čtenáře, aby si uvědomil, že je to jen jeden z mnoha nežádoucích důsledků krajní stručnosti.

Než se čtenář pustí do toho, co nyní následuje, bylo by záhodno, aby si alespoň zhruba přečetl čtvrtý oddíl kapitoly XIX a první oddíl kapitoly XXVIII, které jsem stejně jako zbytek knihy ponechal beze změny.

1. Z našeho i z kteréhokoli jiného pohledu je situace v Anglii velmi složitá a její hlavní rysy jsou navíc znejasněny tím, že probíhající proces sociální transformace zasahuje v Anglii do jiného transformačního procesu, který – vzhledem k tomu, že mezinárodní vztahy jsou takové, jaké dnes jsou, jen stěží můžeme mluvit o přechodu od válečného hospodářství k hospodářství mírovému – bude nejlepší označit jako proces readaptace v podmínkách potlačené inflace; tento readaptační proces přitom zpětně zasahuje do procesu sociální transformace. Ačkoli mají oba tyto procesy vlastní logiku, souvisí spolu příliš bezprostředně, než aby se o nich dalo mluvit zcela odděleně. My však v dalším tento gordický uzel i přesto rozezneme a rozebereme je zvlášť. Můžeme tak učinit bez větších výčitek svědomí, poněvadž moderní konzervativní vláda – jež by se po příštích volbách případně mohla dostat do úřadu – by také volky nevolky řídila readaptační proces, a to za stejných podmínek: ve společnosti, kde převládají dělnické zájmy a co se týče soukromého podnikání, „majáky tonou v mlze“. Jinak řečeno, pokud by nynější labouristickou vládu nahradila vláda konzervativní (a zda k tomu dojde, to je otázka, k jejímuž zodpovězení mi chybí jakákoli kvalifikace), lze předpokládat, že by to mělo menší dopad, než jaký očekávají stoupenci obou stran (soudě přinejmenším podle jejich prohlášení), až na to, že ve znárodnování by se samozřejmě už dále nepokračovalo.

2. Zaměříme se nyní krátce na tu složku hospodářské politiky Anglie posledních dvou let, kterou můžeme popsat tom smyslu, jak jsme již učinili ve čtvrtém oddíle kapitoly XIX. Čtenář si povšimne, že labouristická vláda se doposud drží bezpečně v mezích programu znárodnování, který jsme tu načrtli, a co se týče nejkontroverznějšího bodu tohoto programu – totiž jeho šesté položky, znárodnění hutního průmyslu – s pozoruhodnou zdrženlivostí odložila rozhodující kroky až na období po příštích volbách. Ochotně připouštím, že zbývá dost prostoru pro opodstatněný nesouhlas v otázce, zda bychom takový program socializace či znárodnování měli vůbec označit za socialistický. Na druhé straně nepochybují, že toto označení nelze tak docela po právu přisoudit ani ničemu jinému, co se ve skutečnosti podniklo. Na většinu „plánování“, k němuž se v praxi přistoupilo, popřípadě se po něm volalo, totiž opravdu nic socialistického není, samozřejmě pokud nepřijmeme nějakou takovou definici socialismu, která je příliš široká, než aby nám při rozboru mohla být k užítku. Některá plánovací schémata a zvláště některé z výzkumných projektů podniknutých s cílem prosadit je v praxi nepochybně ukazují směrem k socialismu, ale potrvá ještě dlouho, než vzniknou důvody očekávat, že by příjmové účetnictví a rozbor vstupů a výstupů – a obojí je přitom ve Spojených státech rozvinutější než v Anglii – mohlo přinést nějaké skutečně požitelné socialistické ovoce.

Významnější je však jiný aspekt této situace. Ze všeho, co se v Anglii za poslední dva roky událo, nic neshledávám pozoruhodnějším než slabost odporu, s nímž se kroky socialistickým směrem střetávaly. Konzervativní opozice v Parlamentu se zcela důsledně držela hranic běžné parlamentní rutiny a otázka sociální rekonstrukce byla předmětem méně rozhořčených diskusí, než kolik jich vyvolaly některé spíše druhotné záležitosti z dob minulých, jako byl například volný trh, Irsko a státní rozpočet. Jak v Parlamentu, tak i v celé zemi získalo postupně půdu pod nohama důležité křídlo konzervativní strany, které je schopno řešit otázky sociální rekonstrukce s klidem a rozvahou. Samozřejmě, že konzervativní tisk kritikou nešetřil: argumentoval, domlouval a zsměšňoval stejně jako už mnohokrát předtím, ale nikoli více. Kritické literatury v podobě knih a pamfletů rozhodně žádný nedostatek nebyl, podobně jako v předchozích situacích, když se diskutovalo o různých klíčových záležitostech, ale pokud nějakého statisticky zaměřeného pozorovatele napadlo měřit význam otázek množstvím svazků či počtem stránek vydaných táborem odpůrců, musel dospět k závěru, že věc socialismu zase tak důležitá nebude. To je stěžejní charakteristický způsob, jak silný národ reaguje na útok proti principům, k nimž pevně přilnul. Osobně odtud vyvozují, že svobodné podnikání už zkrátka k těmto principům nepatří. Socialismus v současnosti přestal být něčím, čemu by se s mravním rozhořčením odporovalo, a stal se otázkou, o níž je třeba diskutovat s využitím utilitářských argumentů. Existují nepochybně zarytí individualisté, ale zřejmě se jim nedostává podpory dostatečné na to, aby se těšili většímu politickému významu. *A tohle je už skutečně mene tekel* – důkaz, že kapitalistický étos je ten tam.

3. Domnívám se, že tato situace potvrzuje mou diagnózu z roku 1942 a dokazuje – pokud se v takových záležitostech vůbec dá cokoli dokázat – platnost argumentace, která mne k ní přivedla. Četl jsem skvělou knihu svého vynikajícího kolegy profesora Jewkese s úctou a obdivem,¹ avšak musím se přiznat, že mé upřímné přání být obrácen se mi nesplnilo. Samotný přístup profesora Jewkese k problému – přístup, který se týká daleko bezprostředněji potíží provázejících politiku readaptace než otázek

¹ John Jewkes, *Ordeal by Planning*, 1948. Jsem profesoru Jewkesovi zavázán za to, s jakou zdvořilostí přistoupil ke kritice mých argumentů, mám-li však být docela upřímný, v názorech, které podrobuje kritice, ne vždy rozpoznávám své vlastní mínění. Dal bych například přednost tomu, říci, že význam podnikavosti začne pod vlivem stálého rozšiřování oblasti toho, co je možné předem vypočítat, postupem času nutně upadat, spíše než že upadl již nyní a všude. Stejně tak jsem neměl v úmyslu popírat, že se vůdcovské schopnosti ve vojenství i dnes mohou uplatnit. Spíše mi šlo o to, že vůdcovské schopnosti už dnes znamenají cosi jiného, než co znamenaly v dobách, kdy Napoleon stál kousek od mostu u Arcole a kulky mu hvízdaly kolem hlavy.

socialismu – by se dokonce dal přiřadit k množství dokladů potvrzujících hlavní tezi této knihy.

K odpovědi na otázku, zda k socializaci přistoupit či nikoli, lze dospět s pomocí aparátu parlamentní demokracie – tolik již bylo prokázáno. Podobně dnes již také víme, která metoda tomuto politickému systému odpovídá nejlépe: postupná socializace. Na počátečních stupních dost možná ani nelze vědět více a vše, co máme v rukou, tak naznačuje pouze dlouhodobý trend. I přesto nám však tyto počátky podle všeho jasně naznačují, co si máme představovat nejen pod pojmem demokratická socializace, nýbrž i demokratický socialismus. Ukazují, že socialismus a demokracie mohou být navzájem slučitelné – *pokud demokracii definujeme tak, jak jsme to udělali v kapitole XXII této knihy*. V kapitole XXIII jsme upozornili na to, že princip politické demokracie – tedy zásada, že vláda by měla vzniknout na základě výsledků konkurenčního zápolení o hlasy – do jisté míry zaručuje svobodu slova a svobodu tisku, avšak co se dalšího týče, nemá demokracie se „svobodami“ nic společného. Především v otázce „svobod“, které zajímají ekonoma, totiž svobody investic, svobody spotřebitelské volby a svobody volby povolání, máme už nyní v rukou zajímavé experimentální doklady, z nichž podle všeho vyplývá, že tyto „svobody“ mohou být omezeny tak, jak to socialistickým vládám za normálních podmínek vyhovuje, a v některých směrech dokonce i více. Svoboda soukromých investic v každém případě ztrácí v podmínkách moderního zdanění větší část svého smyslu; jsme rovněž svědky toho, jak investice mohou být přesunovány – at už si jakožto jednotlivci myslíme o výsledcích takového postupu cokoli – ze soukromé oblasti do sféry veřejné. Svoboda spotřebitelské volby by sice v socialistickém společenství fungujícím v normálních podmínkách mohla být mnohem větší, než jaká je dnes, ale na druhé straně vidíme, že poddajnost vkusu je větší, než se dřívější pozorovatelé domnívali, poněvadž lidé k omezením nepocítují odpor do té míry, aby se jim aktivně postavili, i když nutnost omezení jako takových je každému zřejmá asi jen stěží. Podobně nemusí ani omezení volby povolání za normálních okolností představovat „donucování“, až na vcelku nepočetnou menšinu případů, zvláště je-li seznam přípustných možností racionálně propojen se seznamem odstupňovaných odměn. Jak můžeme pozorovat, kdykoli jsou lidé k tomu, aby vládní „direktivy“ přijímali, náležitě vedeni, nijak zvlášť neprotestují.

Zopakujme tedy ještě jednou, třebaže to snad už není nutné: vše výše uvedené jsou jen důsledky faktů, které je možné plně prokázat, ale v žádném ohledu nejde o výraz toho, čemu osobně dávám přednost. Když na to přijde, upřednostňuji jiné kulturní struktury.

4. Jak jsem naznačil, terčem kritiky hospodářské politiky labouristické vlády se stává především správa „procesu readaptace za podmínek potlačené inflace“. Vládní byrokracie už svým kritikům nepopíratelně poskytla dost argumentů, které proti ní mohou být použity: byla vydána záplava podrobných vyhlášek týkajících se přípustného obvodu zelené cibule a dalších záležitostí podobného typu, přijata některá špatně promyšlená správní rozhodnutí a zveřejněna prohlášení, jež bylo snadné zesměšňovat. Vládní byrokracie také potlačila některé aktivity povahy podnikatelské i jiné, které by byly mohly hospodářskou situaci země vylepšit. Na druhé straně se však podařilo zabránit tomu, aby k poválečné readaptaci došlo cestou úplné katastrofy, a podařilo se také provést dělnictvo kritickými roky bez nezaměstnanosti a se vzrůstající úrovní reálných příjmů. Pokud je tohle jediným skutečným cílem hospodářské politiky, jak se podle všeho mnozí ekonomové domnívají, můžeme mluvit o úspěchu právě tak snadno, jako se dá z několika dalších hledisek mluvit o selhání. Měli bychom dodat, že tohoto úspěchu nebylo dosaženo – jak tomu snadno mohlo být – za cenu naprostého zanedbání budoucnosti. Značný objem prostředků, které byly směřovány na veřejné investice, může být sice předmětem kritiky namířené proti jednotlivým investičním projektům, ale skutečností zůstává, že nutnost obrodit národní hospodářský aparát nebyla přehlížena, a to navzdory protestům proti nadměrným investicím ze strany mnoha lidí, mezi nimiž nechyběli ani někteří vynikající ekonomové. Avšak nám v této souvislosti záleží jen na jediné otázce, totiž na tom, jaký vliv bude mít postupná eliminace (v období, kdy bude poskytována pomoc v rámci Marshallova plánu) neudržitelných rysů situace na prognózu vývoje, o něž se zajímáme, tedy na dilema „socialismus versus kapitalismus“. Nebo jinými slovy: je zřejmé, že řešení, které nabízí ryzí socialismus, je mimo oblast praktické politiky, a v důsledku toho je třeba hledat pomoc v opačném směru – utrpí tedy socialismus (v Anglii i jinde) dočasnou porážku a chytí naopak systém soukromého podnikání druhý dech?

Nemyslím, že by na tuto otázku bylo příliš složité odpovědět. Pokud nevy pukne další světová válka, socialismus sice dočasnou porážku utrpí, ale nebude nijak drtivá a její následky nepřetrvávají nijak dlouho. Soukromé podnikání sice vybojuje nazpět část pozic, o které přišlo, ale nebude to zase tak velká část. Sociální situace zůstane ve své podstatě beze změny a stěží lze očekávat, že okovy budou soukromému podnikání uvolněny až do té míry, kdy by mohlo začít opět plně fungovat. Argument vedoucí k tomuto závěru načrtnu v posledních dvou odstavcích tohoto úvodu. Bude se týkat jen Anglie a každému by mělo být jasné, že v případě Spojených států se diagnóza i prognóza odlišuje. Zbožné přání některých evropských

ekonomů, že totiž ve Spojených státech dojde k nějakému velkolepému kolapsu (k něčemu většímu, než je jen readaptační krize) a že tento kolaps zasadí *coup de grâce* celému kapitalismu, se zřejmě nesplní, ať už se americká politika postaví k nesmírným možnostem, jež nejbližší budoucnost nepochybně přinese, jakkoli.

5. K neudržitelným rysům dnešní situace Anglie podle mého mínění nepatří přidělový systém ani podrobná omezení chování jak spotřebitelů, tak i výrobců. Nejedná se totiž o nic víc než o metody k potlačení důsledků inflace a jakmile tato opatření svůj úkol splní, budou odvolána – tu a tam již dnes ve skutečnosti mizí. Avšak stav potlačené inflace je sám o sobě důsledkem zásadnějších potíží a kdyby nebylo jich, bylo by možné vypořádat se s ním pomocí známých a tradičních postupů, jako je rozpočtový přebytek posílený zvláštním zdaněním, jehož účelem je snížit objem nadbytečné kupní síly, a odpovídající úvěrová politika. V praxi jsou dnes už tyto postupy užívány, a nikoli neúspěšně, i když vzhledem k daným okolnostem není možné uplatnit je v plné míře, poněvadž nelze dosáhnout skutečně velkého přebytku, dokud zůstanou zásoby potravin na úrovni, které dosahují dnes. Možnosti zdanění vyšších příjmových skupin jsou navíc vyčerpány (v Anglii už zkrátka nejsou žádní lidé, kteří by byli „bohatí po zdanění“) a případné zvýšení úrokové míry se setkává se zřejmě nepřekonatelným odporem. Hlavní potíží je však nadměrná spotřeba. Jinak řečeno, částka reálně vyplácená na mzdy spolu s reálnými náklady na sociální služby na jedné straně neodpovídá jiným parametrům anglické ekonomiky na dnešní úrovni produktivity, a na straně druhé je překážkou bránící tomu, aby úroveň produktivity podstatněji vzrostla. Většinou se ovšem tento problém vyjadřuje jiným a méně nestravitelným způsobem. Za neudržitelný rys hospodářské situace Anglie se označuje spíše její mezinárodní platební bilance a za cíl, o který je třeba usilovat v období, kdy Anglie dostává hospodářskou pomoc v rámci Marshallova plánu, se prohlašuje kladná bilance zahraničního obchodu: ta má Anglii vrátit místo ve světovém hospodářství a zaručit praktickou vzájemnou směnitelnost mezi librou a dolarem. Taková formulace problému není chybná. Omyl spočívá spíše v názoru, že diagnóza zde obsažená se nějak podstatněji liší od té naší. Pokud se má totiž tohoto cíle dosáhnout a má-li být trvale naplňován bez zahraniční pomoci nebo mezinárodního tlaku, bude zapotřebí normalizovat domácí situaci v Anglii, což jasně říkájí základní ekonomická pravidla, pokud se nad nimi jen na okamžik zamyslíme. Něco lze vskutku získat i více či méně merkantilistickým využíváním výhod silného mezinárodního postavení Anglie anebo usměrňující politikou vývozu a dovozu. Nakonec, až bude cíl v dohledu, může posledním krokům vedoucím k jeho dosažení pomoci i devalvace libry. Zá-

sadní podmínkou trvalého úspěchu Anglie je však adaptace hospodářského procesu takovým způsobem, aby znovu kromě zboží pro domácí spotřebu a zboží či služeb na úhradu všeho, co se do Anglie dováží, dokázal vyprodukovat i skutečný čistý přebytek, jenž by mohl být investován doma i v zahraničí. A toho nelze dosáhnout bez dočasného snížení spotřeby a trvalého zvýšení výroby, těchto nutných podmínek však zase nelze dosáhnout, aniž by došlo k obecně velmi neoblíbenému omezení veřejných výdajů a ještě mnohem méně populárnímu přesunutí daňové zátěže.

6. Zváží-li čtenář důsledky toho všeho, nepochybně si uvědomí, jak zásadní je význam politického problému, který tu hraje roli. Ať se má dosáhnout čehokoli, bude třeba dosáhnout toho nejednoduchým manévrováním v nekonečně mnoha jednotlivých záležitostech. Po mém soudu můžeme očekávat, že se nikde nepodaří dosáhnout více než jen minimálního úspěchu, protože za nynějšího stavu věcí bude každý krok vykládán jako oběť nějakých nezadatelných zájmů dělnictva, a to zcela bez kompenzace. Ovšem podobné minimální úspěchy nepostačují k tomu, aby byla společnost založená na svobodném podnikání rekonstruována a aby skutečně mohla ukázat, co dovede. Kdyby toto tvrzení potřebovalo nějaký důkaz, postačí v tom směru zkušenost dvacátých let. A proto můžeme jen stěží očekávat dramatickou změnu současných sociálních trendů. Soukromé podnikání tak chvíli k nadechnutí pravděpodobně dostane nejen v případě, že se do úřadu dostanou konzervativci, ale i za vlády labouristů. Pokud však k tomu dojde, důvodem bude spíše nelogické spojování socialistických politických linií s poválečnými výkyvy než odpor k těmto politickým liniím samotným, zcela bez ohledu na to, do jaké míry by mohl být takový odpor logicky vzato obhajitelný.

Pochod k socialismu¹

I.

S cílem omezit pokud možno nebezpečí mylného porozumění, jemuž nelze v diskusích otázek, jako je ta, kterou se zabývá naše setkání, nikdy do-

¹ Přednášku „Pochod k socialismu“ („The March Into Socialism“) pronesl Joseph Schumpeter 30. prosince 1949 na newyorském setkání Americké ekonomické asociace a vycházel přitom jen z poznámek, nikoli z vypracovaného rukopisu. Tyto poznámky poté rozšiřoval, aby mohly vyjít v *Záznamech z jednání*, a večer před jeho smrtí byl esej bezmála hotov. Očekával, že jej dokončí následujícího dne (8. ledna 1950), než odcestuje do Chicaga, kde měl mít přednášku pořádanou Walgreenovou nadací. Zde přetisk-

cela zabránit, bych rád začal tím, že vyjasním několik předběžných bodů, a až potom se chopím svého předmětu, *kterým je otázka významu současného inflačního tlaku pro hospodářskou budoucnost této země*.

1. Pro účely tohoto eseje definuji (centralistický) socialismus jako společenský řád, v němž jsou výrobní prostředky ovládnány, a rozhodnutí o tom, co a jak vyrábět, jakož i kdo a co dostane, přijímána státní autoritou, nikoli tedy společnostmi, které jsou vlastněny a spravovány soukromě. „Pochod k socialismu“ zde tudíž neznamená nic více než prostý přesun ekonomických záležitostí ze soukromé oblasti do sféry veřejné. Stojí za povšimnutí, že ačkoli mají stran tohoto předmětu socialisté a antisocialisté samozřejmě rozdílné představy, jen stěží je možné představit si v tomto smyslu socialistickou společnost bez mocného byrokratického aparátu, který by spravoval produktivní a distributivní procesy a sám by mohl, ale nemusel být ovládnán orgány politické demokracie, jež dnes máme – parlamentem či kongresem a skupinou politických představitelů, jejichž postavení závisí na výsledku konkurenčního zápolení o hlasy. Pochod k socialismu lze tedy ztotožnit s dobytím soukromého průmyslu a obchodu státem. Může se zdát dosti paradoxní, že v klasické socialistické doktríně je právě tento proces popsán jako „odumírání státu“, ale to lze snadno vysvětlit, vezmeme-li v úvahu marxistickou teorii vlády. Dále stojí za pozornost, že socialismus nijak nevylučuje decentralizaci přijímání rozhodnutí v administrativním smyslu – tak jako centralizovaná správa armády neupírá iniciativu velitelům menších jednotek. A konečně, je třeba si uvědomit, že socialismus v našem smyslu nevylučuje – tedy logicky vzato tak nečiní – ani využití mechanismů soutěže, jak je vidět například v Lange-Lernerově modelu. Svoboda spotřebitelské volby a volby povolání může být v socialistických společnostech omezena, nezbytné to však není.

2. Nejsem obhájcem socialismu. Nemám také rozhodně v úmyslu rozebírat zde otázku, jestli je socialismus žádoucí, ať už to znamená cokoli. Důležitější však bude zcela vyjasnit, že socialismus „neprorokuji“ ani nepředpovídám. Jakákoli předpověď, která se snaží uvést více než diagnózu pozorovatelných směřování a výsledky, k nimž vývoj dospěje za předpokladu, že tato směřování dostanou možnost plně se projevit v souladu se svou vnitřní logikou, je jen mimovědeckým prorocstvím. V zásadě se tu

nutný text je tedy jen první verzí, která však byla napsána pečlivě Schumpeterovou vlastní rukou, ostatně tak jako všechny jeho spisy. Autor už však nikdy nedostal příležitost provést drobné korektury a dopsat závěrečné odstavce. Opravy textu, z převážné části jen doplnění rozdělovacích znamének a tu a tam chybějících slov, jsou zde omezeny na nutné minimum. Stručné závěrečné odstavce doplnila paní Schumpeterová, která přitom vycházela z poznámek a z vlastních vzpomínek.

nejedná o prognózu ani o předpověď, poněvadž vždy se mohou vyskytnout vnější faktory, jež takovému naplnění zabrání. Věci se mají tak, že stojíme-li před jevy, které situaci, v níž se nacházejí astronomové, odpovídají tak málo jako jevy sociální, mohou pozorovatelná směřování – i v tom případě, že jim bude dopřáno plně se projevit – vést k více než jen jedinému výsledku. A navíc může dojít i k tomu, že se skutečná směřování potýkající se v mnoha směrech s tuhým odporem nikdy úplně neprojeví a nakonec zůstanou „vžet“ někde na půli cesty vedoucí k jejich uplatnění v plné míře. Ilustrujme si nyní tyto možnosti jednu po druhé.

Za prvé, žádný schopný (a samozřejmě i přiměřeně nezaujatý) pozorovatel Ruska v době Stolypinově nedokázal diagnostikovat reálnou přítomnost směřování k čemukoli, co by nějak připomínalo Leninův systém; když na to přijde, stěží bylo patrně cokoli více než velmi rychlý hospodářský rozvoj a instituce, které se jen velmi těžko vyrovnávaly s jeho následky. Tím, co posléze vedlo k ustavení bolševického režimu, byla válka a s ní související zhroucení vojenského a správního systému země, a tuto skutečnost nemůže žádný nevědecký determinismus popřít. Za druhé, z důvodů stručnosti zde mluvím jen o centralistickém socialismu, poněvadž se v naší diskusi těší čestnému postavení, ale existují i další možnosti, které bychom neměli zanedbávat. Známa fakta o působení našich vlastních odborových svazů jasně naznačují, že vývoj směrem k nějaké formě cechovního socialismu není ničím zcela nepředstavitelným. Další známá fakta zase říkají, že pozorovatelná směřování, anebo přinejmenším některá z nich, mohou být dobře sluchitelná také s formami sociální reorganizace, na nichž není vůbec nic socialistického, přinejmenším nikoli ve smyslu přijímaném v tomto eseji. Například reorganizace společnosti v souladu s encyklikou *Quadragesimo anno* – byť nepochybně proveditelná jen v katolických společnostech a ve společnostech, kde se katolická církev těší dostatečně silnému postavení – očividně představuje alternativu socialismu, která umožňuje vyhnout se „všemocnému státu“. Za třetí, ani ta nejzřejmější směřování jakéhokoli typu nikdy nedosáhnou úplného naplnění svého příslibu. Socialistický režim v této zemi by musel být vskutku troufalý, pokud by chtěl pomýšlet na to, že se nějak vážněji dotkne dotovaných farmářů. Snadno by se mohlo ukázat, že dokonce i postavení „malého obchodníka“ je příliš silné, než aby je byrokracie mohla jakkoli ohrozit, a vzniklo by tak široké okrajové pásmo, které by po neomezeně dlouhý čas pokrývala jen nějaká přechodná opatření.

Ještě významnější je však další bod. Jak se ekonomické starosti přesunují ze soukromé oblasti do sféry veřejné, dochází k tomu, že mnohá nutkání, jež tento přesun motivují, budou úplně nebo částečně uspokojena

a celý proces následkem toho ztratí svou původní naléhavost. Někteří ekonomové k tomu dodávají, že jakýkoli postupný pohyb směrem k centrálně plánované ekonomice bude mít za následek i zkušenosti s nepříznivými vývojovými trendy, které se pak mohou projevit jako brzdy. Nemám času nazbyt, abych tu vysvětloval důvody, proč ani jedno z těchto stanovisek nehodnotím příliš vysoko, a zejména, proč považuji za pravděpodobné, že výsledky pocítované dostatečně významnými skupinami jako nepříznivé budou mít vliv spíše urychlující než zpomalující – jinak řečeno, proč lékem na neúspěch socializace, který se bude zdát nabíledni, bude spíše další postup socializace než její omezení. Pro nás je důležité hlavně povšimnout si, že většina argumentů konstruovaných s cílem dospět k výsledku, který by byl příznivý hospodářství založenému na soukromém podnikání, realitu směřování k socialismu v našem smyslu celkem vzato nezpochybňuje a popírá jen, že by se toto směřování uplatnilo v plném rozsahu. Poněvadž se taková možnost nikdy nedá zcela vyloučit, hrozí nebezpečí, že se celá kontroverze promění ve slovní válku, a to především ve Spojených státech, kde pouhá slova znamenají tolik, kde se výraz „socialismus“ těší pramalé popularitě, s výjimkou skupin, jež představují nepatrnou menšinu, a kde mnozí lidé, kteří jsou věci samé nakloněni, zároveň chovají značný odpor k termínu, kterým se označuje, a raději místo něj dávají přednost různým náhražkám, jako je například „liberalismus“.² Odtud zřejmě vyplývá pokus o jakousi stručnou klasifikaci.

3. Důvody proč se domnívat, že kapitalistický řád má sklon sebe sama zničit a že jeho právoplatným dědicem se pravděpodobně stane centralistický socialismus (s upřesněními, jež jsem zmínil výše), už byly vysvětleny jinde. Stručně a povrchně můžeme tyto důvody shrnout do čtyř bodů. Za prvé, právě úspěch podnikatelské třídy v rozvíjení produktivních sil této země a fakt, že její úspěch umožnil všem třídám dosáhnout nebývalé životní úrovně, paradoxně vedl k podkopání sociálního a politického postavení podnikatelské třídy samotné. Její hospodářská funkce sice doposud překonána není, postupně však přestává být prvořadá a stále více podléhá byrokratizaci. Za druhé, kapitalistická aktivita je sama zpravidla „racionální“, takže má sklon šířit racionální způsoby myšlení a ničit vztahy loajality a zvykové podřízenosti a nadřízenosti, které jsou však pro efektivní fungování institucionalizovaného vedení výrobního podniku i přesto nezbytné. Žádný sociální systém nemůže fungovat, pokud se opírá výhradně o soustavu svobodně uzavřených smluv mezi (právně vzato) sobě rovnými

² Z důvodů, jež budou zřejmé, platí totéž ještě více v případě komunismu, výrazu, který by se v nepřítomnosti ruského případu musel užívat jako synonymum socialismu.

smluvními stranami, přičemž se ode všech očekává, že se budou řídit výhradně svými (krátkodobými) utilitářskými zájmy. Za třetí, skutečnost, že se podnikatelská třída zaměřila na otázky továren a kanceláří, napomohla vzniku politického systému a také intelektuální třídy, jejichž struktura a zájmy podporují stanoviska zdůrazňující nezávislost na zájmech velkého obchodu a vposledku i nepřátelství k nim. Podnikatelská třída tak začíná být čím dál tím neschopnější bránit se proti útokům, které z krátkodobého hlediska přinášejí ostatním třídám značný prospěch. Za čtvrté, v důsledku toho všeho ztrácí hodnotové schéma kapitalistické společnosti – třebaže s hospodářským úspěchem příčinně souvisí – svou pozici, a to jak ve veřejné rozpravě, tak i mezi příslušníky „kapitalistické“ vrstvy. Ukázat, jak by se dal moderní důraz na zabezpečení, rovnost a usměrňování (tedy ekonomické inženýrství) vysvětlit právě v tomto smyslu, na to by ani nebylo potřeba zase tak velkého prostoru (i když většího, než tu mám k dispozici já).

Nejlepší metodou, která nám umožní náležitě zodpovědět otázku, kam až tento proces rozpadu kapitalistické společnosti dospěl, je pozorování míry, v níž se jeho důsledky přijímají jako cosi samozřejmého – a to platí jak pro příslušníky podnikatelské třídy, tak i pro početné ekonomy, kteří jsou přesvědčenými odpůrci (stoprocentního) socialismu a mají sklon popírat, že by se dalo prokázat jakékoli skutečné směřování k němu. Změříme-li se na tyto ekonomy, lze o nich říci, že nejen bez pochybností, ale i bez námitek přijímají: 1) rozmanité stabilizační politické linie, jejichž cílem je předcházet recesím nebo přinejmenším hospodářským krizím, tedy vlastně vysokou míru státní správy obchodní situace, přestože nikoli nutně i princip plné zaměstnanosti; 2) „vhodnost vyšší rovnosti příjmů“, přičemž jen zřídka přesně uvádějí, do jaké míry by byli ještě ochotni přiblížit se jejich úplnému vyrovnání, a v souvislosti s tím i princip redistributivního zdanění; 3) různé typy předpisů omezujících ceny, nezřídka racionalizované antitrustovými slogany; 4) státní kontrolu pracovního i peněžního trhu, ačkoli v tomto ohledu mezi nimi stále existují značné rozdíly; 5) neomezené rozšíření sféry potřeb, jež jsou už nyní nebo by jednoho dne měly být uspokojovány prostřednictvím veřejné iniciativy, ať už zdarma, nebo nějakým způsobem připomínajícím fungování poštovního úřadu; a 6) samozřejmě všechny typy zabezpečovacího zákonodárství. Nemýlím-li se, ve Švýcarsku je hora, kde se pořádají kongresy ekonomů vyjadřujících nesouhlas s většinou těchto bodů, ne-li se všemi. Jejich odsudky se však nestaly dokonce ani terčem protiútoků.

Pokud by se někdo domníval, že s těmito politickými liniemi „nesouhlasím“, případně je tu chci kritizovat, znamenalo by to naprosté nepochopení mé argumentace. Nepatřím ani k těm, kdo je všechny, anebo jen část z nich,

označují za socialistické. K některým se totiž hlásili (dokonce už v osmáctém století) i vládcové konzervativní a dokonce autokratičtí, kdežto jiné byly na programu konzervativních stran, které je uvedly do praxe dávno před Novým údělem. Mým cílem není zdůraznit nic jiného než skutečnost, že od principů kapitalismu stylu *laissez-faire* stojíme již dnes na míle daleko, a dále, že je možné rozvíjet a usměrňovat kapitalistické instituce tak, aby bylo fungování svobodného podnikání ovlivňováno způsobem, který se od skutečně socialistického plánování nijak zásadněji neodlišuje. Ekonomové, jež mám na mysli, budou dozajista zdůrazňovat ty rozdíly, které podle nich s největší pravděpodobností přetrvají. V tom, kde přesně se na cestě mezi kapitalismem a socialismem nacházíme, nepanuje shoda. Ovšem všichni si uvědomují to, co si Marx uvědomit nedokázal: na jedné straně obrovitě produktivní možnosti kapitalistického aparátu, který masám přislubuje dosud nevídanou životní úroveň (a navíc i služby poskytované zdarma), *aniž je nezbytné* „vyvlastnit vyvlastňovatele“, a na straně druhé míru, v níž se dnes kapitalistické skupiny ve skutečnosti dají vyvlastňovat, aniž se v důsledku toho zastaví hospodářský aparát, a s tím související možnost využívat tento aparát v zájmu dělníků. Když tito ekonomové nastíní možnost takového *labouristického kapitalismu*, pokračují tvrzením, že *tento* kapitalismus může přežít po neomezenou dobu, přinejmenším budou-li splněny jisté podmínky. Snad mají pravdu, ale to ještě mou tezi nevyvrací. Není tomu tak, že by kapitalismus znamenal prostě jen možnost žen v domácnosti ovlivnit výrobu svou volbou, zda budou pěstovat fazole či hrách, mladých mužů vybrat si, zda chtějí pracovat v továrně nebo na farmě, a ředitelů továren přispívat do určité míry k rozhodnutím, co a jak se bude vyrábět. Kapitalismus představuje jakési hodnotové schéma, přístup k životu a civilizaci – civilizaci nerovnosti a rodinných majetků. Tato civilizace však dnes rychle ustupuje. Radujme se nad touto skutečností, nebo nad ní béďujeme, podle toho, čemu každý z nás dává přednost, ale nemá smysl zavírat před ní oči.

Zůstává však ještě jeden vážný problém. Diagnózy, z nichž plynou důsledky příznivé přežití labourismu, se bez výjimky opírají o extrapolaci dnešního úžasného rozvoje výrobních sil společnosti. Z takového přístupu ovšem logicky vyvstává závažná otázka. Všechny minulé úspěchy byly bez výjimky úspěchy nespoutaného kapitalismu a nelze se samozřejmě předpokládat, že labourismus si udrží stejnou výkonnost. Na to, aby byl člověk znepokojen možností, že by se nakonec stagnacionistické stanovisko mohlo ukázat jako plně opodstatněné, bude-li systém soukromého podnikání *natrvalo* zatížen a „regulován“ v takové míře, že se s tím nedokáže vypořádat, není vůbec potřeba přijímat je tak, jak dnes bývá formulováno. V ta-

kovém případě se může stát, že se socialistické řešení prosadí jakoby samo a že je jako menší zlo přijmou i ti, kdo se k socialismu staví nepřátelsky.

II.

Proměna jednoho sociálního řádu ve druhý, to je proces sice nepřetržitý, ale sám o sobě velmi pomalý. Pozorovateli, jenž se zaměří na středně dlouhá „tichá“ období, se může zdát, že se sociální rámec, který má před sebou, vůbec nemění. Probíhající procesy navíc někdy bývají dočasně zvráceny a takové zvraty dokonce mohou pozorovatele přesvědčit, že ve společnosti probíhá vývoj právě opačným směrem. Čas od času se však stáváme také svědky urychlení a jednou z nejsamozřejmějších příčin takových urychlení jsou velké války. V minulosti mohly úspěšné války zvýšit prestiž vládnoucí vrstvy a ještě dále posílit institucionální rámec, s nímž byla tato vrstva spojena, ovšem v moderních podmínkách to už neplatí. První světová válka, k níž došlo v naší vlastní době, ovlivnila sociální situaci ve Spojených státech jen málo, poněvadž válečné úsilí nebylo natolik vyčerpávající ani dlouhodobé, aby mohlo zanechat trvalou stopu. Avšak v Evropě panovala naprosto odlišná situace. V poražených zemích, kde sociální strukturu zachvátil divoký požár, prokázalo latentní směřování k socialistické rekonstrukci svou přítomnost tím, že vyplulo na povrch a po krátké období se stalo vlnou, jež všechno ostatní hrnula před sebou. Ještě důležitější je skutečnost, že k čemusi podobnému – byť samozřejmě v mnohem menším měřítku – došlo také mezi vítězi. Buržoazní republika ve Francii jednoduše přestala fungovat tak, jak fungovala před rokem 1914. V Anglii se labouristická strana, která sice zatím socialistická nebyla, ale ovlivňovalo ji její socialistické křídlo, dostala přinejmenším do vlády, přestože ne tak docela k moci. V obou dvou zemích však prodělal zásadní změnu zejména postoj politické vrstvy k systému soukromého podnikání.

S ohledem na již dříve patrné směřování k socialistickému cíli tomu nebude zase tak složité porozumět. I když se hlasy volající po pokračování politické praxe charakteristické pro válečné hospodářství žádné zvláštní odezvy nedočkaly a přestože po nějaký čas veřejný odpor k válečným omezením další postup tímto směrem znemožňoval, jasně se ukázalo, že návrat k předválečné politice není možný, a bylo jen málo případů, kdy se o to někdo skutečně pokusil. Velmi nápadně se to ukázalo na anglickém postupu v otázce zlata a na konečném neúspěchu, který anglická politika v tomto směru utrpěla: ve světě, který už přestal být světem svobodného podnikání, zlatý standard – ono zlobivé dítě, jež nikdy nepřestane pronášet nevídané pravdy – jednoduše odmítal fungovat.

Světová krize a druhá světová válka zapůsobily jako další „akcelerátory“ a tentokrát se už projevíly i ve Spojených státech. Daly vzniknout situacím, o nichž se obecně soudilo, ať už správně či chybně, že je nelze řešit prostředky, které by se lidem žijícím ve věku svobodného podnikání přirozeně nabízely. Podnikatelská třída se v obavách z „adaptačních kroků“, jež by si tyto prostředky vynutily, smířila (být za trvalého reptání) s novými nástroji v podobě omezení, která měla bránit opakování zkušeností z let 1929–1933, a později i s dalšími opatřeními, jimiž se mělo zamezit vypuknutí poválečné krize, jako byla ta, k níž došlo v roce 1921. Za poslední čtvrtstoletí se podnikatelská třída mnohem naučila, ale ještě více toho zapoměla. Smířila se také s novými daňovými povinnostmi, třebaže ještě před padesáti lety by odvody ve výši bytí i jen pouhého zlomu nynějších částek pokládala za zcela nesnesitelné – v tom by se mimochodem shodovala i se všemi předními ekonomy té doby. Nezáleží na tom, zda podnikatelská třída tuto novou situaci opravdu přijímá či nikoli. Moc dělnictva je sama o sobě bezmála dostatečná – a ve spojení s dalšími skupinami, které už v praxi (nikoli ovšem výslovně) vypověděly hodnotovému schématu hospodářství založeného na soukromém zisku věrnost, více než dostatečná – na to, aby zabránila jakémukoli zvratu, který by snad měl zasahovat dále, než je příležitostně obroušení zvláště ostrých hran.

Zopakují raději ještě jednou: ani na okamžik netvrdím, že by v tom, jakým směrem se postup sociální historie dlouhodobě vyvíjí, hrály dominantní roli pouhé „události“ – takový význam nemají ani události tak zásadní, jako jsou „totální války“, ani politické situace, které jejich vlivem vznikají, ani postoje a pocity, které jednotlivci nebo skupiny v těchto situacích zastávají a chovají. Zde působí mnohem hlubší síly. Domnívám se však, že události a situace, které v jejich důsledku nastávají, mohou za určitých okolností odstranit překážky ležící těmto zásadnějším směřováním v cestě, přičemž takové překážky by byly mohly tempo sociální evoluce zpomalit. Stojí za povšimnutí, že z hlediska odpovědného socialisty to není nutně důvod, proč podobné události vítat. Pokud by k nim nedošlo, evoluce směrem k socialismu by totiž mohla být sice pozvolnější, zato však trvalejší. Bylo by méně pravděpodobné, že dojde ke zvratům a vzniknou nevládnutelné situace. Koordinace vývoje v různých oblastech národního života by v takovém případě mohla být účinnější. Stejně jako je zdatná opozice předpokladem řádného fungování demokratické vlády, mohou být rovněž hospodářské síly odporující institucionálním změnám nutně k tomu, aby se zabránilo možnosti, že dotyčné změny získají takovou rychlost, až to přestane být bezpečné.

Jeden z nejmocnějších faktorů urychlujících sociální změny je inflace. Dnes, kdy nám tolik autorit neustále zdůrazňuje, že základy společnosti nic nepodtrývá tak účinně jako právě inflace, asi nebude nutné, abych se tímto tvrzením zabýval hlouběji. Přijmeme-li ho, vyplyne z toho, co jsem právě uvedl, že z jakéhokoli představitelného hlediska – s jedinou výjimkou, jíž je postoj nezodpovědného revolucionáře – má snaha přizpůsobit po válce národní hospodářský systém tak, aby se zabránilo možnosti další inflace, zásadní význam. Zároveň je však jasné, že bude velice obtížné dokázat to ve světě, kde se všichni obávají krátkodobých důsledků takové politiky a některé z kroků, které jsou zapotřebí (zejména zvýšení mnoha dosud omezených cen, aniž dojde rovněž k nárůstu úrovně peněžních mezd), prostě nejsou „politicky možné“.³ Postupem, který se vzhledem k okolnostem nabízel a po roce 1945 byl také v praxi uplatňován (v prostředí, kde i přes vzájemné osočování stále vládla poměrně vysoká míra obecné shody), bylo zmírňování problémů přechodu dávkou kontrolované mírové inflace, jejíž účinek zvýšily pokračující vysoké výdaje na ozbrojené složky, jakož i politika hospodářské pomoci Evropě. V podstatě to všechno splnilo svůj účel a jak začalo být většinou lidí – byť ne všem ekonomům – zřejmé, na dohled bylo období bujarého hospodářského rozvoje, jež s sebou neslo i vysoké investiční výdaje. Naděje, že zásadním otřesům bude možné zabránit a ekonomika Spojených států poroste při zvolna stoupající úrovni cen, po nějaký čas nebyla tak docela nerozumná, ať už by v zahraničí došlo k čemukoli (kromě další světové války).

Podobné úvahy však neberou ohled na jednu zlověstnou skutečnost. Na vysoké úrovni zaměstnanosti (zdá se, že slogany o plné zaměstnanosti jsme nakonec přece jen opustili), ať už „přirozené“ či vynucené politikou vysoké zaměstnanosti, začaly být mzdové požadavky a jiné nároky, jež zvyšují peněžní náklady na zaměstnávání pracovní síly, nevyhnutelné a stala se z nich příčina inflačního tlaku. Nevyhnutelné začaly být proto, že vysoká úroveň zaměstnanosti přirozeně oslabuje vlastně jediný důvod, proč by mzdy neměly být zvyšovány, a inflačními tlaky začaly působit následkem toho, jak jednoduchou metodou umožňující jejich uspokojování se v prostředí vysokého zhodnocení zdrojů stávají bankovní půjčky a zvyšování cen. Třebaže se ještě pořád vyjednává s jednotlivými odborovými svazy, odborové hnutí je ve skutečnosti již jednotné, takže postupujeme směrem ke keynesiánské situaci, kdy už úroveň peněžních mezd neovliv-

³ Alternativní postup spočívající ve snižování ostatních cen a peněžních mezd je přitom nejen ještě „politicky nemožnější“, ale také obtížnější provést, aniž by výsledkem byla vážná krize.

ňuje výrobu a zaměstnanost, nýbrž všehovšudy hodnotu peněžní jednotky. S ohledem na situaci, v níž se momentálně nachází vedení odborových svazů i vláda, neexistuje způsob, jak by se dalo tomuto mechanickému vývoji zabránit, přičemž jeho výsledkem bude ustavičná hrozba inflace; výjimky v tomto směru představují jen konkrétní situace v některých firmách. Stoupající požadavky adresované ministerstvu financí i naše hyperprogresivní daňové metody tuto situaci samozřejmě ještě zhoršují, ale samy ji nevytvořily.

Nemělo by být nutné výslovně uvádět, že případy snížení cen, k nimž už došlo a v budoucnu ještě bude docházet, nejsou rozhodně argumentem proti přítomnosti inflačních tlaků. Dokonce i stranou poválečných pohybů cen zemědělských produktů a některých jiných příkladů, které se vysvětlí takřkajíc samy, dochází k takovým cenovým pádům charakteristicky během každé inflace – krásně by se to dalo ilustrovat příkladem německé inflace v období po první světové válce. Lidé, kteří se „chytí“, potom mluví o deflaci, což platí i v případě některých našich ekonomických kolegů, kteří se přes své deflační prognózy budou zkrátka muset přenést; nezdá se ovšem, že by byli s to předpovídat cokoli jiného než právě deflaci. Je přitom velkou poklonou produktivním schopnostem amerického průmyslu (nezamýšlenou, a o to větší), že je vůbec možné vést spor o tom, zda naší společnosti hrozí inflace nebo deflace.

III.

Stav trvalého inflačního tlaku bude mít z kvalitativního hlediska stejné následky, jaké každý vzdělaný ekonom vcelku samozřejmě očekává v situaci, kdy vypukne skutečně efektivní inflace – dojde k oslabení sociální struktury společnosti a k posílení podvratných směřování (ať už budou jakkoli pečlivě zahalena do „liberálních“ frází). Ovšem to není všechno. Některé naše postupy běžně uplatňované v podobných situacích totiž v současných podmínkách úlevu nepřinesou a může se stát, že problémy naopak ještě prohloubí. Zdá se mi, že tuto situaci ještě pořád dostatečně nechápeme, a tak se pokusím – i když jsem tu přinucen k zoufalé stručnosti – rozebrat alespoň tři základní typy takových postupů.

1. Neortodoxnější ze všech opatření přijímaných s cílem dostat inflaci pod kontrolu je snaha snížit objem půjček prostřednictvím manipulace úrokových sazeb, úvěrových přidělů a podobně. Samozřejmě chápu, že *má-li přijít normalizace ve smyslu ekonomiky svobodného podnikání*, měnové kursy musí být z pout politiky levných peněz osvobozeny, a každý, kdo má na takové normalizaci zájem, musí liberalizaci (čili rekonstrukci) volného

peněžního trhu považovat za prvořadou nutnost. To ovšem pranic nemění na skutečnosti, že restriktivní úvěrová politika by v současnosti měla následky dramaticky se odlišující od těch, jež bychom nejspíš očekávali na základě pouček staré teorie úvěrové politiky. Pokud tuto teorii nyní pro potřeby další argumentace přijmeme bez jakýchkoli výhrad, nemůžeme si nepovšimnout, že má být uplatňována ve světě, kde vše zůstává zcela pružné a z toho, co lze označit výrazem léčebná recese, nikdo nemá obavy. V takovém světě se očekává, že vzestup úrokových sazeb povede ke snížení objemu operací, peněžních mezd a *zaměstnanosti*. Není pochyb, že dnes by zvýšení úrokových sazeb takové výsledky nemělo a pokud snad přece jen ano, bezodkladně by si vyžádaly vládní zásahy, které by je zase odstranily. Jinak řečeno, úvěrovou restrikcí by se v současnosti stěží dosáhlo více než jen prohloubení obchodních problémů. Dokonce i omezení spotřebitelských úvěrů by do určité míry mělo tytéž důsledky, ačkoli není pochyb, že něco by se na tomto poli podniknout dalo.

2. Podobné potíže komplikují rovněž pokus čelit inflaci pomocí zvýšeného zdanění – to je sice neméně ortodoxní postup, ale u moderních ekonomů se těší oblibě, o níž se úvěrové restrikcí může jen zdát. Je jistě pravda, že zvýšení spotřebních daní by nějaký výsledek mít mohlo. V inflační situaci by byl takový postup dokonce i zcela keynesiánský. Avšak pokud se má zvyšovat i daň ze zisku obchodních společností a daň z příjmu fyzických osob ve vyšších příjmových kategoriích, dopad na inflační tlaky bude i přinejlepším jen minimální a snadno se dokonce může stát, že bude spíše opačný. Pokud se má totiž průmysl rozvíjet i nadále stejným tempem a pokud má v souvislosti s tím stejným tempem také zastarávat vybavení, znamenalo by omezení dostupnosti neinflačních prostředků financování tomu odpovídající nárůst potřeby využívat inflační bankovní úvěry. Alternativně, pokles tempa rozvoje i zastarávání by inflační tlaky prozatím omezil, ale v dlouhodobé perspektivě by je naopak zvýšil.⁴

3. Třetí zavedený postup spočívá v přímé kontrole: stanovování cen, priorit a podobně (včetně přidělování dotací). Proč se tato technika těší

⁴ Nemám nejmenší potíže pochopit, proč tato argumentace nedělá na naše radikální přátele žádný zvláštní dojem. Přiznám se však, že shledávám obtížným porozumět stanovisku jistých vynikajících ekonomů, které nelze ani v koutku duše podezírat, že by snad uvítali neschopnost našeho průmyslového aparátu fungovat, jak se patří, přesto však uvádějí pokles průmyslových investic mezi přijatelnými prostředky, kterými se dá bojovat proti inflaci, a to jak v této zemi, tak i v Anglii. Mimořádně tu stojí za pozornost, že názor některých skalních konzervativců, podle něhož může vysoké a velmi progresivní zdanění hrozící nebezpečí inflace zvýšit, kdežto snížení zdanění (na správných místech) naopak omezit, nezaslouží si tak docela výsměch, jímž bývá zpravidla zahrnován.

v některých sektorech veřejného mínění takové oblibě, to je otázka, kterou se zde nemusíme zatěžovat. Zvláště co se týče byrokracie, znovuzavedení přímé kontroly by pro ni bylo znovudobytím pozic, odkud se musela stáhnout. Odborové svazy by v takovém případě dostaly do rukou rozhodující výhodu v boji o to, kdo si přivlastní zisk, zatímco podnikatelé by ztratili ústupovou cestu, kterou mají k dispozici, pokud je možné většinu útoků – ne-li všechny – částečně – ne-li úplně – odrazit úpravou cen. Anebo by takový postup přinejmenším začal podléhat schválení vlády, přičemž však nemáme důvod domnívat se, že by takové schválení bylo udělováno jen proto, aby se zajistil dostatek prostředků nutných ke zdokonalení výrobního aparátu. Jinak řečeno, cenová kontrola může být příčinou rezignace soukromého podnikání tvář v tvář státní autoritě, ovšem to by byl jen další důležitý krok směrem k dokonale plánované ekonomice.

[Na tomto místě Joseph Schumpeter rozepisování svých poznámek ukončil. Ti, kdo jeho přednášku slyšeli, se možná pamatují, že ke konci se mu už nedostávalo času, a tak jen ve stručnosti shrnul nejvýznamnější argumenty, přičemž se ještě jednou vrátil ke svým úvodním poznámkám o tom, jaký význam pro hospodářskou budoucnost této země mají v naší politické situaci momentálně působící inflační tlaky. Některé z bodů, jichž se tu se „zoufalou stručností“ jen dotkl, jsou podrobněji rozpracovány ve druhém americkém a třetím anglickém vydání *Kapitalismu, socialismu a demokracie*, a rovněž v článku „There is Still Time to Stop Inflation“, který byl v červenci 1948 uveřejněn v časopise *Nation's Business*.

Následující odstavce jsou rekonstruovány na základě vzpomínek a poznámek, které Schumpeter při své přednášce používal.]

Nepředstírám, že mám kdovíjaké prorocké schopnosti: pouze si uvědomuji skutečnosti a upozorňuji na směřování, která jsou z těchto skutečností patrná.

Ustavičné inflační tlaky mohou sehrát v procesu konečného dobytí systému soukromého podnikání byrokracií významnou roli – vzniklé třenicí a neřešitelné obtíže budou připisovány na vrub soukromému podnikání a označovány za argumenty pro další omezení a regulaci. Netvrdím, že by tohoto postupu nějaká skupina cílevědomě využívala, ale cíle nikdy nebyvají zcela vědomé. Snadno může vzniknout situace, kdy bude většina lidí na úplné plánování pohlížet jako na nejmenší ze všech možných zel. Nepochybně tomu nebudou říkat socialismus ani komunismus a pravděpodobně se připustí jisté výjimky týkající se farmářů, maloobchodníků a drobných výrobců; za těchto okolností nebude kapitalismus (systém svo-

bodného podnikání) jakožto hodnotové schéma, způsob života a civilizace dost možná už nikomu stát za to, aby si s ním dělal hlavu.

Optimismus, s nímž se na tento způsob života hledí, je založen výhradně na schopnosti amerického průmyslu vyrábět v masovém měřítku – zda se tato víra v amerického génia ukáže jako oprávněná, to si netroufám tvrdit. Podobně si netroufám tvrdit, zda je ještě možné zvrátit politické linie směřující k nastolení takové situace.

Marx se mýlil ve své diagnóze způsobu, jak se kapitalistická společnost zhroutí, avšak jeho předpověď, že se nakonec zhroutí, byla správná. Stagnacionisté se mýlí ve své diagnóze důvodů, proč by měl kapitalistický systém stagnovat, ale dostane-li se jim náležitě pomoci ze strany státního sektoru, jejich předpověď stagnace se ještě pořád může ukázat jako správná.⁵

30. prosince 1949

⁵ Tento esej zde mohl být přetisknut díky laskavému svolení Americké ekonomické asociace, pro jejíž *Papers and Proceedings* (z prosince 1949) byl původně napsán.

ÚVOD (RICHARD SWEDBORG)	5
I. Vznik knihy Kapitalismus, socialismus a demokracie a její místo v Schumpeterově díle jako celku	6
II. Průvodce čtenáře po Schumpeterově knize.	12
III. Dnešní význam Schumpeterovy knihy.	13
ČÁST I:	
MARXOVA DOKTRÍNA.	19
PROLOG	21
I. MARX PROROK	23
II. MARX SOCIOLOG	27
III. MARX EKONOM	39
IV. MARX UČITEL.	63
ČÁST II:	
MŮŽE KAPITALISMUS PŘEŽÍT?	77
PROLOG	79
V. MÍRA RŮSTU CELKOVÉ PRODUKCE	81
VI. PRAVDĚPODOBNÝ KAPITALISMUS	90
VII. PROCES TVOŘIVÉ DESTRUKCE	99
VIII. MONOPOLISTICKÉ PRAKTIKY.	105

IX. OBDOBÍ HÁJENÍ	126	III. Socializace ve stavu nezralosti	242
X. ÚBYTEK INVESTIČNÍCH PŘÍLEŽITOSTÍ	130	IV. Socialistická politika před socializací; příklad Anglie	247
XI. KAPITALISTICKÁ CIVILIZACE	140		
XII. HROUTÍCÍ SE ZDI	150	ČÁST IV:	
I. Zastarávání funkce podnikatele	150	SOCIALISMUS A DEMOKRACIE	251
II. Zničení ochranné vrstvy	154	XX. POSTAVENÍ PROBLÉMU	253
III. Zničení institucionálního rámce kapitalistické společnosti.	158	I. Diktatura proletariátu	253
XIII. ROSTOUCÍ NEPŘÁTELSTVÍ	162	II. Bilance socialistických stran	255
I. Společenská atmosféra kapitalismu	162	III. Myslenkový experiment	258
II. Sociologie intelektuála	165	IV. Hledání definice	261
XIV. ROZKLAD	175	XXI. KLASICKÁ DOKTRÍNA DEMOKRACIE	268
ČÁST III:		I. Obecné dobro a vůle lidu	268
MŮŽE SOCIALISMUS FUNGOVAT?.	183	II. Vůle lidu a vůle jednotlivce	271
XV. PŘÍPRAVA CESTY	185	III. Lidská přirozenost a politika	274
XVI. SOCIALISTICKÝ PROJEKT	191	IV. Proč klasická doktrína přežívá	283
XVII. SROVNÁNÍ PROJEKTŮ	206	XXII. DALŠÍ TEORIE DEMOKRACIE	287
I. Úvodní poznámka	206	I. Konkurenční boj o politické vedení	287
II. Rozbor komparativní efektivity	207	II. Použití principu	291
III. Obhajoba nadřazenosti socialistického projektu	213	XXIII. ZÁVĚREM	302
XVIII. LIDSKÝ FAKTOR	219	I. Několik důsledků předchozí analýzy	302
Upozornění	219	II. Podmínky pro úspěch demokratické metody	307
I. Historická podmíněnost argumentace	220	III. Demokracie v socialistickém zřízení	314
II. O polobozích a archandělech	221	ČÁST V:	
III. Problém byrokratického řízení	224	HISTORICKÝ NÁSTIN SOCIALISTICKÝCH STRAN	321
IV. Úspory a disciplína	229	ÚVOD	323
V. Autoritářská disciplína v socialismu; ruská lekce	231	XXIV. VĚK NEZLETILOSTI	325
XIX. PŘECHOD	238	XXV. SITUACE, JÍŽ ČELIL MARX	332
I. Rozlišení dvou problémů	238		
II. Socializace ve stavu zralosti	240		

XXVI. OBDOBÍ 1875–1914	341
I. Vývoj v Anglii a duch fabianismu	341
II. Švédsko na jedné straně a Rusko na druhé	347
III. Socialistické skupiny ve Spojených státech	354
IV. Případ Francie: syndikalismus a jeho rozbor	360
V. Sociálně demokratická strana v Německu a revizionismus; rakouští socialisté	365
VI. Druhá internacionála	375
XXVII. OD PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY KE DRUHÉ	378
I. „Gran rifiuto“	378
II. Dopad první světové války na možnosti socialistických stran v Evropě	380
III. Komunismus a ruský prvek	384
IV. Správa kapitalismu?	391
V. Současná válka a budoucnost socialistických stran	401
XXVIII. DŮSLEDKY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY	405
I. Anglie a ortodoxní socialismus	406
II. Hospodářské možnosti Spojených států	410
III. Ruský imperialismus a komunismus	432
PŘÍLOHA:	
PŘEDMLUVY A POZNÁMKY K POZDĚJŠÍMU VÝVOJI	441
Předmluva k prvnímu vydání (1942)	443
Předmluva ke druhému vydání (1946).	445
Předmluva ke třetímu vydání (1949).	448
Pochod k socialismu	454

JOSEPH A. SCHUMPETER

KAPITALISMUS, SOCIALISMUS A DEMOKRACIE

Z anglického originálu
CAPITALISM, SOCIALISM & DEMOCRACY
vydaného nakladatelstvím Routledge,
11 New Fetter Lane, London v roce 2000
přeložil Jiří Ogrocký

Odpovědná redaktorka Kateřina Hloušková

Obálka a typografie Zdeněk Granát

V roce 2004 vydalo jako svou 164. publikaci
Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK)
Venhuda 17, 614 00 Brno
tel./fax: 545 213 862
e-mail: cdk@cdkbrno.cz, www.cdk.cz

Tisk Graphical s. r. o.

ISBN 80-7325-044-6

Kompletní přehled publikací CDK a internetové knihkupectví
s 15%–25% slevou najdete na adrese: <http://www.cdk.cz>